

PEDAGÓGIA OKTATÁS KÖNYVTÁR

Ünnepi tanulmányok
F. Dárdai Ágnes tiszteletére

A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 12.

*„Könyvek révén sokan lesznek tudóssá az iskolán kívül is,
könyvek nélkül viszont senki sem lesz tudós még az iskolában sem.”*

(Comenius)

PEDAGÓGIA – OKTATÁS – KÖNYVTÁR

ÜNNEPI TANULMÁNYOK F. DÁRDAI ÁGNES TISZTELETÉRE

Szerkesztette:

Csóka-Jaksa Helga – Schmelczér-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor

Pécs, 2014

A kötet megjelenését támogatta:

A borító Gergely Zsuzsanna fényképeinek felhasználásával készült.

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont
Felelős kiadó: Szellőné Fábián Mária

Borítóterv, nyomdai előkészítés: Virágmandula Kft.
Felelős vezető: a Kft. ügyvezetője
www.mandulavirag.hu

Nyomdai munkák: Virágmandula Kft.

ISBN 978-963-642-648-4
ISSN 1587-5202

© Szerkesztők és szerzők
© Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő (Szellőné Fábián Mária).....	7
Tabula Gratulatoria	11
OKTATÁS- ÉS NEVELÉSTÖRTÉNET	13
Bánfai József: A sárospataki tehetségkutatás megindulása és a kísérlet „utóélete” a hazai szakirodalomban.....	15
Forray R. Katalin – Kozma Tamás: Kisvárosi iskolatörténet.....	35
Harjánné Brantmüller Éva: Down-szindrómások – család kontra intézet	43
Jenei Teréz: Az iskola, a tanulás és a könyvekhez való viszony megjelenése cigány népmesékben	57
Katona András: Kis magyar tüntetéstörténet (1848-2013).....	69
Náray-Szabó Gábor: Felsőoktatás és autonómia.....	85
Szabó Márta Mária: Mire jó?	93
Szögi László: A külföldi egyetemjárás tömegessé válása a 19. század második felében	109
Vajda Barnabás: Mitől magyar a szlovákiai magyar iskola?	125
Varga Katalin: Az információs műveltség a mindennapi pedagógiában	131
TÖRTÉNELEMTANÍTÁS ÉS TANKÖNYVKUTATÁS	143
Dévényi Anna – Gőzsy Zoltán: Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához	145
Kaposi József: A 2005-ös történelem érettségi vizsga hatása a tananyagtartalmakra és a változó taneszközüpiacra	167
Kojanitz László: A történelmi gondolkodás fejlesztésének irányzatai	189
Kratochvíl, Viliam: A történelemtanári kulcskompetenciák kialakításáról – avagy a fa metaforája.....	203
Molnár-Kovács Zsófia: Az egyetemes történelem tantervi interpretációja. Az egyetemes történelem a dualizmus kori magyar középiskolai tantervekben	215
Rab Virág – Dombi Judit: Ablak a világra – ablak magunkhoz. Egy „joint course” tapasztalatairól	231
KÖNYVTÁRTUDOMÁNY	237
Szellőné Fábián Mária – Bartha Réka Nefelejcs: „Nincs egyetem könyvtár nélkül” Adatbázis- és folyóirat-használat a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárában a 2013. évi előfizetések alapján.....	239
Markó Tamás: Mikor jönnek, meddig maradnak?.....	249
Téglási Ágnes: Változás – változtatás – szervezeti innováció	263
Virágos Márta: A könyvtárak szerepe a megváltozott környezetben.....	273
SAJTÓ- ÉS OLVASÁSTÖRTÉNET	285
Agárdi Péter: Mozaikkocka a magyar sajtó legújabb kori történetéből. A <i>Tekintet</i> negyedszázada	287

Gracza Tünde: „'s által fogja a' Haza látni, hogy bizonynyal hasznára élt” 210 éve jelent meg az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások	301
Kéri Katalin: „Nők csak mértékkel olvassanak....” Adalékok a hazai női olvasóközönség 18-19. századi formálódásának történetéhez.....	319
Mader Béla: A Tudományos Gyűjtemény és Vörösmarty (Reformkori tudományos folyóiratunk történetéből)	343
Monok István: A párizsi könyv elterjedése Közép-Európában (15-18. század).....	361
Sipos Anna Magdolna: Az információs műveltség fogalom biblio- és tudományometriai vizsgálata	383
TÖRTÉNETTUDOMÁNY	399
Csóka-Jaksa Helga: A Néphadsereg Napja a rádióban, 1951-ben.....	401
Deák Máté: Észak- és Dél-Amerika légtereinek megítélése brit geopolitikai szempontból (1919-1939).....	417
Miszler Tamás: Az Edvárd saga (<i>Saga Játvardar konúings hins helga</i>) kelet-angolokkal kapcsolatos részének izlandi kútfőiről.....	431
Nagy Mariann: Interaction (?) between Institutional Change and Market Forces in Hungary in the Second Half of the 19 th Century	445
Szeberényi Gábor: A levéltárnok és „tanítványa”. Historiográfiai háttérrajz Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez	453
Vonyó József: Család, lakókörnyezet, iskola és személyiség. Vázlat Gömbös Gyula gyermekéveiről.....	473
HELYTÖRTÉNETI KUTATÁS	493
Dezső Krisztina: A pécsi Erzsébet Tudományegyetem Stomatológiai Intézetének története	495
Huszár Zoltán: A Pécsi Magyar Kir. Szénbányász Iskola története alapításától a II. világháború végéig.....	511
Lengvári István: „Édes Doctorka!” Pekár Mihály korai évei.....	521
Schmelcz-Pohánka Éva: A Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani káptalani ház és a Virágház	529
Szilágyi Mariann: Hungarika-kutatás a Klimo Könyvtárban. A Szepesy-katalógus magyar nyelvű nyomtatványai	561
F. DÁRDAI ÁGNES TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA	575
A KÖTET SZERZŐI	585

KÖSZÖNTŐ

*Az élet tartalmát a nagy feszültség, az alkotás pillanatai jelentik,
nem pedig a létezés kalendáriumi időszaka.*
(Márai Sándor)

F. Dárdai Ágnes professzor asszony, a Pécsi Egyetemi Könyvtár főigazgatója 2014. július 29-én ünnepelte 60. születésnapját. Élete e jelentős állomásán a történettudomány és a neveléstudomány kutatótói, oktatói, könyvtárosok, kollégák, valamint egykori és jelenlegi tanítványai köszöntik. Anyaintézménye, a Pécsi Egyetemi Könyvtár számára külön öröm és megtiszteltetés, hogy a könyvtár az általa indított kiadványsorozatának 12. köteteként megjelenő születésnapjához köztetheti a főigazgatót, a kiváló kutató professzort, az elkötelezett könyvtárost, akinek vezetésével és a vele való közös munka révén a Pécsi Tudományegyetem Könyvtára mára a hazai felsőoktatási könyvtári szolgáltató rendszer élvonalába került.

F. Dárdai Ágnes 1977-ben végzett a szegedi József Attila Tudományegyetem történelem-német szakán. Tanulmányai befejezése után a szegedi egyetem Központi Könyvtárában kezdett dolgozni, majd Karácsonyi Béla könyvtárigazgató ösztönzésére végezte el az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtár szakát. 1980 és 1983 között ösztöndíjas gyakornokként a JATE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékére került, ahol megvédte *Közgondolkodás és reformáció a 16. századi Németországban, korabeli közmondások és röplapok tükrében* című egyetemi doktori disszertációját (1983).

1983–1987 között a szegedi egyetem Ságvári Endre Gyakorló Gimnáziumában, majd 1987 és 1994 között a pécsi Janus Pannonius Gimnázium és Szakközépiskolában tanított történelmet. Szakmai felkészültségére felfigyelt Bernáth József, aki óraadó tanárként meghívta az egyetemre. A felsőoktatásban végzett feladatai mellett a középiskolai érettségi rendszer megújításában is jelentős szerepet vállalt. 1995–2005 között részt vett a kétszintű történelem érettségi kidolgozásában. 1995 és 1998 között a Történelemtanárok Egylete Országos Választmányának tagja volt. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata Országos elnökségében 1998 óta a külügyi titkári teendőket látja el.

1994–1999 között a Janus Pannonius Tudományegyetem Oktatásmódszertani Tanszékén dolgozott. Oktatási területei a nevelés- és művelődéstörténet, a történelem tanításának módszertana, kutatási területei pedig a tankönyvelmélet, a történelemdidaktika, a történelem tanításának, a nevelés- és művelődéstörténet tárgyköreit ölelik fel.

2001-ben Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, Szabolcs Ottó témavezetésével szerzett PhD-fokozatot pedagógiából, 2006-ban pedig ugyanitt,

a Történettudományi Doktori Iskolában habilitált (*Történelemlkönyvek mint a történelmi gondolkodás kordokumentumai*).

1994-től publikál hazai és nemzetközi folyóiratokban. Rendszeresen szerepel hazai és nemzetközi történelempedagógiai, tankönyvelméleti konferenciákon (Németország, Ausztria, Norvégia, Marokkó). Kutató munkájának egyik fő színhelye a Braunschweig-i Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet, melynek hazai megismertetéséért is igen sokat tett. Vendégoktatóként tevékenykedett Erlangenben (1996), Braunschweigben (1999, 2000) és Feldkirchben (1999, 2000, 2002). Számos hazai és nemzetközi tudományos szakmai szervezet és grémium tagja: Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata (1996-tól tag, 1999-től igazgatóválasztmányi tag), International Society for History Didactics (1996–), MTA PAB Pedagógiai Munkabizottság (1993–), MTA PAB Neveléstörténeti Munkabizottság (2005–), Magyar Könyvtárosok Egyesülete (2000–), Egyetemi Könyvtár-igazgatók Kollégiuma (1999–), OTKA Könyvtárbizottság Kuratóriuma (2000–2006).

Kezdeményezésére jött létre a Magyar Könyvtárosok Egyesületén belül a felsőoktatási és tudományos szakkönyvtárakat tömörítő szekció, melynek alapító elnöki tisztét is betöltötte. Szerkesztőbizottsági tagja az *Information. Mitteilungen. Communications. International Society for History Didactics* évkönyvének (1996–2005), a *Könyv és Nevelés* folyóiratnak (2005–). 2010-ben *Történelemtanítás* címen online történelemdidaktikai folyóiratot és portált alapított.

1999-ben, egyetemi felkérésre vállalta el a JPTE Központi Könyvtárának vezetését. 2000-től az integrált egyetem könyvtárának főigazgatója. Az ezredfordulótól kezdődően alakult ki a modern, dinamikusan fejlődő egyetemi oktatási-kutatási igényeikhez alkalmazkodó integrált könyvtári hálózat, folyamatosan bővülő hagyományos és elektronikus könyvtári szolgáltatásokkal. 2006-ban kezdeményezésére jött létre a Történeti Gyűjtemények Osztálya, ahol a Klimó Könyvtárban és a történeti különgyűjteményekben folyó tudományos kutatómunka irányítója lett; tevékeny részt vállalt a 2010-ben alapított Egyetemtörténeti Gyűjtemény modern szemléletű, interaktív állandó kiállításának létrehozásában is.

2008 és 2010 között az utóbbi évtizedek legjelentősebb könyvtári beruházása, a „Pécs – Európa Kulturális Fővárosa”-projekt keretében megszülető Dél-Dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont könyvtárszakmai programjának egyik fő koordinátoraként határozott elképzeléssel, kitartóan dolgozott az új intézményi koncepció megvalósulásáért. 2011-ben, a szervezeti struktúra további átalakításával állította fel immár az új Tudásközpontba költözött Központi Könyvtár keretén belül a Tartalomszolgáltató és Kutatástámogató, valamint a Közönségkapcsolati Osztályt. Vezetése alatt nem csupán a szervezet alakult át, de a tartalom és a szolgáltatások is fejlődtek: az újítások közül kiemelkedik a könyvtár digitalizálási programja (KlimoTheca, majd Digitália), valamint az egyetemi oktatók bibliográfiai adatbázisa.

1999-ig a PTE Tanárképző Intézetében és a PTE BTK Modernkori Történelem Tanszékén neveléstörténet, didaktika, történelem szakmódszertant oktatott, tananyagot fejlesztett. Főigazgatói munkája mellett oktatóként a PTE BTK Történeti Intézetében továbbra is szakmódszertani feladatokat lát el. Jelentős szerepet vállalt a jövő könyvtáros-generációjának nevelésében, így 2004-től a PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet (utóbb FEEK) Könyvtártudományi Intézet igazgatóhelyettese, 2006 és 2009 között pedig a bajai Eötvös József Főiskola Könyvtártudományi Tanszékének vezetője volt. Évente több tucat egyetemi diplomadolgozat és doktori disszertáció konzulens tanára történelem, neveléstörténet és tankönyvkutatás és -elmélet témakörökben. A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, 2005-ben alapított „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola alapító tőrzstagja.

F. Dárdai Ágnes dinamikus egyéniség, aki a könyvtári hálózat egészét, valamint munkatársait is képes mozgásban tartani, innovációra ösztönözni. Felkarolja és támogatja a tehetséges könyvtárosokat, ösztönzi őket tudományos munka végzésére és vezetői feladatok vállalására. Vitathatatlan szakmai tekintéllyel rendelkezik, amelyhez empatikus személyisége, emberismerete, szociális érzékenysége, jó konfliktustűrő, és -kezelő képessége is társul. Kiváló minőségekkel rendelkezik, így válhatott a könyvtári szakma országosan is meghatározó alakjává. Nagy teher- és munkabírású vezető, akinek könyvtári és tudományos tevékenysége példát és irányt mutat munkatársai számára. Szerteágazó kapcsolatait a könyvtár és a Pécsi Tudományegyetem érdekében kamatoztatja, melynek fáradszaktalan „nagykövete” és elhivatott szolgálója.

Kedves Ágnes! Fogadd szeretettel születésnapod alkalmából a jelen ünnepi kötetet, kívánunk Neked a következő évtizedekre jó egészséget, sok boldogságot, és további szép szakmai sikereket.

Pécs, 2014 ősze

Szellőné Fábián Mária

TABULA GRATULATORIA

Acél Róbert, Ambrus Attila József, Andl Helga, Andok Rita, Angyal Ildikó, Arató Balázs, Arató Ferenc, Auth-Csörge Ágnes, Bagi Dániel, Balázsovcics Mónika, Bali Judit, Bálint Ágnes, Barakonyi Károly, Bebesi György, Beck Zoltán, Bellai Szabina, Benkő Attila, Berényi-Nagy Tímea, Bernáth Miklós, Bertáné Németh Ágnes, Besse Péter, Biherczné Koleszár Viktória, Biró Éva, Bittner Mónika, Bogáthyne Hasznos Éva, Bogyóné Pillár Zsófia, Bolics Zsoltne, Borbély Szilvia, Burmeister Erzsébet, Czirják Márton, Csehné Kardos Zita, Cserey Lászlóné, Cserti Csapó Tibor, Csibi Norbert, Csillag Noémi, Deák Ágnes Zsuzsanna, Deák Borbála, Di Blasio Barbara, Domján Erzsébet, Elblinger György, Erbné Gerhát Gyöngyi, Eröss Zsolt, Faluközi Gábor, Fedeles Tamás, Fekete Ágnes, Fekete Rita, Fényes Csaba, Font Márta, Fonyó Istvánné, Forróne déri Sarolta, Fölkerné Csernyik Rita, Füzes Barnabás, Füzes Béláné, Gábor Balázs, Galántai László, Gergely Zsuzsanna, Görömbei Eszter, Gyarmati György, Gyurkóné Nádor Judit, Hahner Péter, Hamar Zsuzsanna, Hamburger György, Harsányi Iván, Havancsák Alexandra, Hegedűs Katalin, Hegyi Gabriella, Héjj András, Híves-Varga Aranka, Horváth Ádám, Horváth Eszter, Horváth Klára, Horváth Tamás, Horváth Zoltánné, Horváthné Veres Krisztina, Hurkóné Kereszti Erzsébet, Hüber Gabriella Margit, Illés Rita, Jankai Csilla, Jehoda Imola, Jusztinger Antalné, Kakas Gábor, Keveházi Katalin, Kilár Levente, Kisné Vörös Krisztina, Kiss Gábor, Kiss Gergely Bálint, Kiss Krisztina, Kiss Tamás, Knornné Csányi Zsuzsanna, Kókay Péter, Koósné Török Erzsébet, Kovács Edina, Kovács Mariann, Krutki Józsefné, Kustán Judit, Lehmann Gyöngyi, Lengvárszky Attiláné, Lőcsei Erika, Lutz Réka, Majdán János, Majoros István, Magyar Margit, Marai Zsuzsanna, Márhoffer Nikolett, Márk Éva, Martos Veronika, Megyeriné Viola Andrea, Méreg Martin, Milánkovic Róbert, Miléder Orsolya, Mohos Mária, Mórítzné Simon Annamária, Mrázik Julianna, Nagy Adrienn, Nagy Ferencné, Nagyné Simon Csilla, Najbauerné Bacsics Zsuzsanna, Némethné Kőnig Judit, Ollé-Pataki Sára, Orsós Anna, Pálmai Dóra, Papp Csilla, Pásztor Andrea, Pauluszné Varga Éva, Péter Zsuzsanna, Pilkhoffer Mónika, Pintérné Solyomvári Ildikó, Polyák Petra, Rab Gyula, Regele Tímea, Révész Eszter, Rózsáné Szarka Veronika, Ruprech Judit, Saághy Krisztina, Sashalmi Endre, Sasvári László, Schelb Zsuzsanna, Schiberna-Cser Henrietta, Gerhard Seewann, Somogyvári Mária, Süli Judit, Szabó Ádám, Szabó Katalin, Szabó Sándor, Szalai László, Szakács Eszter, Szakolczi Gábor, Szidun Lászlóné, Takács Ákos, Takács Zsuzsanna Mária, Taksonyi Beáta, Támis Eszter, Tancz Csilla, Tigyi Zoltánné Pusztafalvi Henriette, Tóth Szilvia, Turcsics Annamária, Udvardy György, Varga Attila, Vargáné Gáspár Noémi, Vassné Gáspár Krisztina, Vatiné Kis-Tar Edit, Visy Zsolt, Vörös Katalin, Walterné Müller Judit, Wangel Péterné, Zágonyi Ervinné, Zágonyi Eszter, Zákányiné Hunyadvári Ágnes, Zoboki András, Zsupán Attila

Oktatás- és neveléstörténet

Bánfai József

A sárospataki tehetségkutatás megindulása és a kísérlet „utóélete” a hazai szakirodalomban

„A feladat a magyarság legszélesebb rétegeiért felelősséget érző, szegletkő szerepre alkalmas vezetőemberek tanítók, tanárok, orvosok, mérnökök stb. stb. termelése azokból az értékes parasztelemekekből, akik e mozgalom nélkül nem tudnának kiemelkedni nincstelen paraszti sorsukból.”

(Harsányi István, 1940)

Bevezetés

A sárospataki tehetségkutatás megindulásának 75. évfordulójára készülve, jóval 2010 előtt kezdtem el a szakirodalomból addig csak részleteiben, illetve egyoldalú beállításban megismerhető történetének monografikus feldolgozását. Ebből eddig három írásom jelent meg,¹ melyek csak egy kis részét képezik az elkészült anyagnak. Jelen tanulmány közreadásával három célom van:

1. A sárospataki tehetségkutatás *átfogó értékelése*, melynek során ezt az úttörő kezdeményezést szélesebb társadalmi összefüggésekbe helyezve, lényeges jegyei, illetve analógiák alapján a *szociálpedagógia* körébe sorolom be.²
2. A kísérlet alig ismert *kezdeti szakaszának* részletes bemutatása (a tehetségkutatás megindítását szükségessé tevő okok, az ideológiai alapok, a célok és az elvárások felvázolása mellett kitérek az anyagi feltételek megteremtésére is).
3. A sárospataki tehetségkutatás „utóéletének” ismertetése során azt szeretném bizonyítani, hogy a fő szervező, *dr. Harsányi István* (1908–2002) történe-

¹ BÁNFAI 2010, BÁNFAI 2012a, BÁNFAI 2012b.

² Ez a megállapításom ellentétes mindazon, (Harsányi Istvántól kiinduló) véleményekkel, melyek a mai tehetségfelfogásokat a múltba vetítve, a témát *pszichológiai kérdésként* próbálják beállítani.

ti összefoglalóiban ennek, az egyébként szakmai és emberi szempontból csak dicsérhető, de *nagyon szűk körű* kezdeményezésnek a lényegi összefüggései *teljesen eltorzultak*.³ Ez pedig nem csak az adott korszak tehetségvédelmét helyezte a valósággal ellentétes beállításba, de alkalmat adott a szerzőnek az 1948–1979 közti évtizedek rokon jellegű törekvéseinek teljes negligálására, jobb esetben jelentéktelennek minősítésére.

Oktatáspolitikai, társadalmi „sorskérdések” és tehetségvédelem az 1930-as években

A sárospataki tehetségekutatás az 1930-as és az 1940-es évek „uralkodó eszméi” közül a középosztály-kérdéshez kapcsolódott, összekötve azt a falusi népesség szegénységével, erősen korlátozott iskolázási és mobilitási lehetőségeivel. A korabeli sajtó egyik vezető témája volt a középosztály bírálata egyrészt származás szerinti (faji) összetétele, másrészt az alsóbb társadalmi rétegektől való elidegenedése, a problémák megoldására való alkalmatlansága miatt. Számos formában fogalmazódtak meg az olyan típusú vélemények, hogy a magyarság „sorskérdéseit” csak a népi származású vezetők képesek megérteni és megoldani. Mindez része volt a parasztság életkörülményei, oktatási és művelődési viszonyai iránt megnyilvánuló fokozott érdeklődésnek, melynek legismertebb eredményei a népi írók máig forrásértékűnek számító szociográfiái.

Az oktatásügy terén általánosan elfogadott nézet volt, hogy a *társadalom alsó-, közép- és felső osztályának megvan a maga iskolája*, melynek elvégzése az adott osztályból származó tanulók számára kívánatos. Ez egyúttal megszabja *mobilitásuk útjait, lehetőségeit*, a társadalomban elérhető *státuszukat* is. Az egyéni felemelkedés helyett a *kollektív mobilitás* volt a preferált út. Klebelsberg oktatáspolitikájában élesen elkülönült a tehetségek védelmének két területe, a *tudományos és kulturális elit kinevelése*, illetve a *közoktatás szintjén* folyó tehetségvédelem. Ez utóbbi fő eszközei a tanulók származásától függően erősen differenciált ösztöndíjak voltak.⁴ A kultuszminiszter az alsóbb osztályok tehetségeit főként a nekik szánt iskolatípusok létesítésével és fejlesztésével kívánta támogatni.⁵

Tehetségvédelmünk történetében központi helyet foglalt el a „*szegény, de tehetséges*” tanulók kérdése. A vizsgált korszakban a „*tehetségesek iskolájának*” tekin-

³ A *társadalmi okok* háttérbe szorultak a pszichológiai szempontok rovására: a gimnáziumi tanulásra legalkalmasabbnak látszóknak szűk körre korlátozódó kiválogatásából 20. századi tehetségvédelmünk második korszakának kezdetét jelző „*tehetségekutatás*” lett. (Lásd még a 9. lábjegyzetet.) Elfogadhatatlan csúsztatás az is, hogy Harsányi István történeti összefoglalóiban a református tehetségmentés egybemosódik a német mintát követő, fajelméleti alapokon álló állami akcióval (OMFT).

⁴ BÁNFAI 2000. 8.

⁵ BÁNFAI 2000. 8.

tett gimnáziumba a módosabb osztályok gyermekei a tandíj befizetésével kerülhettek be, míg a szegényebbeknek igazolniuk kellett „tehetségüket”, vagyis gimnáziumi tanulásra való alkalmasságukat. A tehetségessé nyilvánítás volt az *indok* a felvételre és a támogatások odaítélésére. A korszak tehetségvédelme részben a szociálpolitika, részben a szociálpedagógia körébe tartozott. Ez utóbbiba sorolhatók azok a tervek és megvalósult törekvések, amelyek egy réteg társadalmi és iskolázási helyzetének ismeretéből kiindulva határozták meg céljaikat és teendőiket.

Az irányzat hazai történetének összefoglalását a Kozma Tamás és Tomasz Gábor által összeállított *Szociálpedagógia szöveggyűjtemény* bevezetőjében olvashatjuk. A szemelvényekből négy hazai irányzatot ismerhetünk meg: gyermektanulmányozás, szabadoktatás, nemzetnevelés, *tehetségmentés*.⁶ A történeti részben szereplő kilenc írás közül négy kapcsolatos a tehetséggel.⁷ A tehetségmentés irányzatát Zilahy Lajos papíron maradt tervezete és két megvalósult kezdeményezés Karácsony Sándor földesi kísérlete, valamint a *Bolyai*- utóbb *Győrffy Kolégium* képviseli.

A sárospataki tehetségkutatás átfogó jellemzése

A sárospataki tehetségkutatás a helyi Református Főiskola gimnáziumában, dr. Harsányi István magyar-latin szakos tanár vezetésével indult, az 1935/36-os tanév elején. Ekkor rendezték meg az első ún. „*tehetségvizsgát*”. A cél: a legszegényebb református falusi rétegek fiúgyermekeinek segítése középiskolai tanulmányaik megkezdésében, illetve az iskola elvégzésében. A kiválasztás központi gondolata az volt, hogy ezek a tanulók képviselik legtisztábban a *magyar faji jellegzetességeket*, másrészt ők azok, akik *alkalmasak a középosztály megújítására*, korabeli kifejezéssel élve: „*felfrissítésére*”. A gimnáziumi tanulásra alkalmasnak tűnő („tehetséges”) tanulók megfigyelése, a gimnáziumnak történő bejelentése és – valószínűleg már a második tehetségvizsgától kezdve – előzetes írásbeli vizsgáztatása tanítójuk vagy lelkipásztoruk feladata volt. A Sárospatakon rendezett tehetségvizsgák, ahová a legjobbakat hívták be, kezdetben a szokásos felvételi vizsgákhoz voltak hasonlóak, később előtérbe kerültek a képességvizsgálatok, az intelligencia-tesztek és más pszichológiai vizsgáló módszerek. Néhány éven belül a kezdeményezés áterjedt más református gimnáziumokra is. Ezek gyakorlata alkalmazkodott a helyi sajátosságokhoz, a hódmezővásárhelyi *Tanyai Tanulók Otthona* esetében viszont a *célok* és a *nevelés módszerei* is jellegzetesen eltérőek a patakitól. A sárospataki tehetségkutatás sok tekintetben alapul szolgált a gyökeresen más ideológiai alapokon nyugvó, az 1942/43-as tanévtől kiteljesedő, állami szervezésű *Országos Magyar Falusi Tehetségmentéshez*. (OMFT.) Ebbe

⁶ KOZMA-TOMASZ 2000b. 15–25., 133.

⁷ SOMOGYI 2000, ZILAHY 2000, KARÁCSONY 2000a, KARÁCSONY 2000b.

később, miként az akcióban résztvevő vidéki gimnáziumok, szervezetenként is beolvasztott. 1945 után a vizsgák néhány évig tovább folytak, de a nyolc osztályos általános iskola megteremtése – legalábbis elvi szinten – fölszűntette a tanulók 10 éves korban történő szelekcióját.

A sárospataki tehetségkutatás – lényegét tekintve – *szociálpedagógiai kezdeményezés* volt, amely *szociálpolitikai és társadalmi célokat* a legszegényebb falusi rétegek támogatását és egy új középosztály kinevelését összekapcsolva, *pedagógiai eszközökkel*, a *gimnázium* és a *kollégium* keretei között kívánta megvalósítani. A társadalmi tények ismeretéből történt kiindulás és a társadalmi cél volt az elsődleges. A kiválasztott tanulók, „fajtajuk legkiválóbb egyedei” mint a szegény, református vallású fiúgyermekek képviselői voltak fontosak,⁸ akikre az iskola elvégzése után fontos társadalmi feladatok vártak. A kezdeményezés nem általában az említett réteg társadalmi viszonyainak megváltoztatására irányult, csupán a legalkalmasabbnak tűnők nevelésére vállalkozhatott. Ezt szolgálta a szelekció, melyet a véletlenszerű kiválogatás, valamint a tanító- és lelkészgyerekeknek korábban „alanyi jogon” járó támogatások helyett a kor színvonalán álló tudományos alapokra próbáltak helyezni.⁹

A sárospataki tehetségkutatás fontos jellemzője volt a tanítók, lelkészek és a tanárok szoros együttműködése, Harsányi István kifejezésével élve: „felelős munkaközössége”. Sárospatakon elsősorban a tehetséges tanulók felkutatásának és kiválogatásának megszervezéséről volt szó. A kiválasztottak nevelése a gimnáziumban, hagyományos osztálykeretek között, illetve az internátusokban folyt, a módszerek sem voltak speciálisak. A tehetséges tanulókat a már meglevő szervezeti keretek között, a középiskolában szokásos módszerekkel oktatták és nevelték.¹⁰ Végül meg kell említeni az egész kezdeményezés nagyfokú „társadalmiasítását”, melynek révén a szervezők a tehetségkutatást a szó szoros értelmében *köztüggé* tudták tenni. Ehhez jól kihasználták a sajtó lehetőségeit. Számos példa bizonyítja a tanulók, tanárok, magánszemélyek, volt pataki diákok, egyesületek stb. áldozatkészségét. A pénzek felhasználásában egyszerre volt jellemző az arra érdemesek nagyvonalú támogatása és a szigorú, racionális gazdálkodás. Ez utóbbi adott esetben a kedvezmények megvonását is jelenthette. (A tehetség-alapból történő támogatása feltétele a legalább felerészben jeles, felerészben jó tanulmányi eredmény elérése volt az érettségi bizonyítványban figyelembe vett tantárgyakból.)

⁸ Ez a megállapítás kizárólag a *szempontok hierarchiáját* jelentette, nem a tanárok által féltő gonddal nevelt, mindenben támogatott tanulók valamiféle „másodlagos” szerepét.

⁹ Péter Zoltán tanár és Noszlopi László pszichológus meggyőzően bizonyították, hogy *nem tehetségkutatásról* volt szó, hanem a *gimnáziumi tanulásra alkalmas tanulók kiválogatásáról*. Lásd: PÉTER 1942, NOSZLOPI 1943. Véleményük ismertetését lásd: BÁNFAI 2012b.

¹⁰ Részletesebben lásd: BÁNFAI 2012a.

A közvetlen előzmények („előtörténet”)

A sárospataki tehetségkutatás 1935-ben, a tanév elején megtartott első tehetségvizsgálattal indult. Harsányi István egy 1982-ben megjelent tanulmányából viszont úgy tűnik, hogy a tehetségkutató munkának voltak bizonyos előzményei is. Az 1931-ben kezdődő kísérletre,¹¹ mely az újonnan megnyílt Angol Internátus¹² manzárdjában (padlásszobájában) kezdődött, utóbb pedig a Rácz-ház nevű internátusban folytatódott – ilyen minőségében – a korabeli irodalomban nincs utalás. A lényeg: a legszerényebb kollégiumi szobában elhelyezett, különböző korú szegény, tehetséges tanulók együttes nevelése, párosulva az önmagukkal szemben támasztott magas követelményekkel, nagyon eredményesnek bizonyult. Kiemelendő még a bizonyos fokú önkormányzatiság, a tanulók munkával (társaik korrepetálásával és felügyeletével) történő hozzájárulása saját ellátásuk költségeihez, a kiemelkedő tanulmányi eredményeken alakuló presztízs és a többlet-teljesítményeket honoráló nagyobb szabadság.

A sárospataki tehetségkutatás kétféleképpen is kapcsolódott az említett „kísérlethez.” Az 1937/38-as tanévtől kezdve néhány tehetségvizsgást a manzárdban helyeztek el. Később – 1939 ősztől, amikor az Angol Internátus „felmenő rendszerben” fokozatosan benépesült, – a manzárdba is csak jómódú, „fizetős” diákok kerülhettek. A „manzárdisták” közül ezért többet a Rácz-házban helyeztek el, és a tehetségvizsgán felvettek egy része is itt kapott szállást.

Az első tehetségvizsga (1935) előtti események legfeljebb a *sárospataki tehetségkutatás előtörténetének tekinthetők*. A manzárdban is szegény, de tehetséges tanulókat neveltek, de ők nem tehetségvizsgák útján kerültek a gimnáziumba. Köztük alakultak viszont ki a tehetséges tanulókkal való foglalkozás azon spontán formái, melynek tapasztalatait felhasználták a tehetségvizsgások nevelésében is.

A tehetségkutatást és -támogatást szükségessé tevő okok

1./ Az adott korszakban a szegény, gimnáziumi tanulmányokra alkalmasnak látszó falusi és tanyai fiútanulók kiválogatását és iskoláztatásuk támogatását három okkal is magyarázták. A probléma legáltalánosabb (társadalmi) szintje az adott rétegek kirívóan alacsony aránya volt a középiskolai tanulók között.¹³ Érdekesség tény, hogy az állami falusi tehetségmentő akciójának szükségességét indokolva Szombatfalvy György minisztériumi főtanácsos is hasonló adatokra

¹¹ Lásd HARSÁNYI 1982.

¹² Történetének legrészletesebb feldolgozása: KÉZI 2004.

¹³ A társadalomkritikát a számok nyelvén (is) megfogalmazó irodalomból lásd: FÖLDES 1940a és 1940b.

hivatkozott, mint a rendszer bírálói.¹⁴ A feltárt tények – önmagukban – legfeljebb, mint a társadalmi igazságtalanság megnyilvánulásának bizonyítékai lettek volna érdekesek. „Sorskérdéssé” akkor váltak, amikor összekapcsolódtak a középosztály „felfrissítésének” szükségességét megfogalmazó nézetekkel, törekvésekkel. (Érdemes volna a falusi szegény tanulók iskoláztatásának és a középosztályba juttatásának kérdését a társadalmi problémák konstruálására vonatkozó elméletek alkalmazásával is elemezni.¹⁵)

Megjegyzendő, hogy Szombathely már egy 1924-ben megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet a fenti problémára. A középiskolai tanulók társadalmi összetételét elemezve, aggasztó tünetnek nevezte a „tökéletlen és egyoldalú kiválogatódást”, valamint „a nemzeti szellemű, fajtánk képességeit rejtő néprétegek háttérbe szorulását és teljes kirekesztődését”, és szorgalmazta „a nép tehetséges fiainak az értelmiségbe való felvételét”.¹⁶

2./ A gimnáziumi tanulmányok megkezdésénél az volt a fő gond, hogy a tanulók csak az első tanév végén elért eredményeik alapján kaphattak támogatást a következő évre. Bármilyen jó bizonyítvánnyal érkeztek is az elemi iskolából, ha szüleik anyagi lehetőségei nem engedték meg, nem iratkozhattak be.

3./ Végül említhetünk egy sajátosan sárospataki okot is. Az Angol Internátus fokozatos benépesülése után nehéz lett volna fenntartani a „szegények iskolája”¹⁷ elnevezést, hiszen ezen intézmény lakóinak egy szegény falusi diák számára elérhetetlen összegű ellátási díjat kellett fizetnie a gimnáziumi tandíj és sok más egyéb költség mellett. A helyzetet Szombathely így jellemezte: „Miután az ősi intézetet kitűnő gazdasági vezetője, Trócsányi József és az angol internátus létesítését lehetővé tevő gazdag állami támogatás új virágzáshoz segítette, a gazdag fiúk odatódulása felkeltette a hagyományörző tanárok és egyházi vezetők lelkiismeretét a szegény diákok felkarolására.”¹⁸ Olyan, korszerű megoldást kellett keresni, amely az ősi kollégiumok „inasdiák”¹⁹ hagyománya helyett biztosítja a szegény tanulók támogatását. „A kérdés lényege az, hogy a nincstelen református családok tehetséges gyermekei is hozzájussanak a gimnáziumhoz.”²⁰

Barcza József adatai a gimnázium két világháború közti korszakáról, újabban Kézi Erzsébet szociológiai elemzései azt mutatják, hogy tanulók jórészt lelké-

¹⁴ SZOMBATFALVY 1940, SZOMBATFALVY 1941.

¹⁵ Ennek elméleti alapjait lásd SZÖLLŐSI 2012.

¹⁶ SZOMBATFALVY 1924. 10. és 13. (A szerző egyértelműen a zsidó származású tanulók növekvő arányának adataival érvelt az általa javasolt megoldás mellett.)

¹⁷ A gimnázium 1940/41. évi értesítőjének 53. oldalán olvasható értelmezés szerint: a jelző „nem kizárólagos jellegű”: a Főiskola a fejedelmi, főnemesi és nemesi származású tanulók mellett mindig művelődési lehetőséget biztosított a szegény sorban élő magyar családok gyermekeinek is.

¹⁸ SZOMBATFALVY 1940. 217.

¹⁹ A ma már jóformán ismeretlen fogalommal kapcsolatban Harsányi István a főiskola régi tanárának, Radácsy Györgynek *Régi pataki diákélet* című, 1906-ban megjelent tanulmányára hivatkozott a tehetségkutató mozgalom előzményeinek bemutatásakor. HARSÁNYI 1941. 6.

²⁰ HARSÁNYI 1940a. 4.

szek, tanítók és tanárok családjából kerültek ki, a kisbirtokos-napszámos réteg csekély számban képviseltette magát. Az Angol Internátus fokozatos benépesülésével jelentősen emelkedett a közép- és nagybirtokos családokból származók száma. „*Fel kellett adni a homogén református iskola és a 'szegények iskolája' elképzelést, mely valójában nem is volt általános Patakon soha.*”²¹

A hagyományok és a főiskolát érintő változások szerepe

Az eddig felsorolt okok mellett Harsányi István tanulmányaiból egyrészt az „*ősi hagyományok*” szerepét, másrészt a Főiskola életében az 1920-as évektől lezajlott változásokat emelhetjük ki, melyek kikényszerítették, vagy segítették az új kezdeményezéseket. A múltbéli gyökerek közül olvashatunk a régi református kollégiumok patrónusairól: Bethlen Gáborról, I. Rákóczi Györgyről és Lorántffy Zsuzsannáról. A tehetségesnek mutakozó parasztfiúk kollégiumokba irányítása régóta a vidéki lelkészek és tanítók íratlan lelkiismereti kötelességei közé tartozott. A felvett és eredményesen tanuló szegény diákok kedvezményekhez, ösztöndíjakhoz, illetve pénzkereseti és önfenntartási lehetőségekhez is juthattak. Ennek egyik formája volt az *inasdiák*-intézmény, mely Tompa Mihályt is segítette tehetsége kibontakoztatásában.²² A későbbi neves költőt Bihari György igrici rektor hozta be a Kollégiumba. Az inasdiáknak felvett, híressé vált tanítványok közé tartozott a Bethlen Gábor által felfedezett Geleji Katona István püspök, aki viszont Apáczai Csere János tanulását tette lehetővé.²³ Érdekes tény, hogy a nagy tisztelettel övezett tehetségmentő hagyományokat Zsíros József teológiai akadémiai- és közigazgató esetlegesnek, ötletszerűnek, „*egy-egy jótét-lélek istenáldotta alkalomszerű megnyilatkozásának*” nevezte.²⁴

Tágabb értelemben a hagyományok közé sorolható az a rendkívül szoros kapcsolat, mely Sárospatak és több vármegyére kiterjedő környéke között kialakult és évszázadokig fennállt. A diákság nagyrészt a mai Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megye, valamint Gömör, Ung és Bereg falusi értelmiségi- és agrárrétegének gyermekeiből került ki. Az itteni falvak értelmiségének nagy részét Patak nevelte. „*A pataki kollégium minden dolgozójában elevenen élt a vonzásterületéhez tartozó magyar néppel érzett szolidaritás, az érte vállalt felelősség tudata.*”²⁵

A trianoni békeszerződés után a Főiskola életében számos olyan, kedvezőtlen változás történt, amelyek létében fenyegették az intézményt. Megszűnt a Jogakadémia, a kollégium elvesztette vonzáskörzetének jórészét, az alapítványok-

²¹ BARCZA 1981. 256., KÉZI 2004. 5.

²² HARSÁNYI 1980. 13–14.

²³ ÉRTESÍTŐ 1942. 53–54.

²⁴ ZSÍROS 1940. 145.

²⁵ HARSÁNYI 1981. 83–84.

ban levő vagyon nagyrészt elértéktelenedett. A „népi szellemet” az országos beiskolázása, a szegények számára elérhetetlen angol ágazat és internátus létrehozása „belülről” veszélyeztette.²⁶ Ezt a veszélyt a Főiskola vezetősége korán felismerte. Novák Sándor már az 1935/36-os tanévről szóló közigazgatói jelentésében együtt említette a középosztálynak „a földműves osztály nagy rezervoárjából” történő felfrissítését szolgáló tehetségvizsgákat, a tehetséggutató önképzőköri ünnepélyeket és az Angol internátust. Utóbbi révén a „történelmi családokat” kívánták hozzákötni a „szegények iskolájához” és a református közülethez. A Főiskola akkori szellemiségét jól jellemzi az alábbi mondat: „A két réteg testvériesülését a legföltettebb gonddal ápoljuk.”²⁷

A minőségi változások megteremtésének kedvező feltételei is kialakultak. A Kollégium 400 éves évfordulójára való készülődés jelentős építkezésekkel és korszerűsítésekkel járt együtt. Internátusok, tantermek, tornatermek, szertárak és tanári lakások épültek. A nagy változások személyi feltételei közül két csoport képviselői emelendők ki: a *cserkészcsapat* vezetői és tagjai, akik számtalan „korszakjelző kezdeményezést” (faluszeminárium, népfőiskola, építőtábor, népi tehetségmentő mozgalom, néphangversenyek stb.) terveztek és valósítottak meg, valamint az *Eötvös-kollégiumot* végzett fiatal tanárok.²⁸ Utalni kell kialakulóban levő népi irodalmi mozgalom szerepére is. „A pataki kollégium és a népi írók között kialakult szoros kapcsolat nélkül talán meg sem értett volna 1935-re Patakon a népi tehetségmentés gondolata.”²⁹

Eszmei-ideológiai alapok és kapcsolatok

A korszak jellemző társadalmi- politikai áramlataihoz és törekvéseihez, a „népi-es politikához” csatlakozó sárospataki tehetséggutató megindításának idején és a kezdeti években, bizonyára a gyakorlati célok és a konkrét teendők domináltak. Az ideológiai alapok és kapcsolatok felvázolására csak később került sor.³⁰ A Harsányi István által említett szerzők és művek³¹ között az alábbiak szerepeltek:

Ady Endre, akivel „bizonyos fokú nemzeti önismeret indult meg a magyarságban.” Szabó Dezső regénye, *Az elsodort falu* (1919.) és *Az egész látóhatár* című, először 1939-ben megjelent tanulmánygyűjteménye, abból is az első kötet bevezetőjének híressé vált mondata: „A magyar paraszt arravaló gyermekeiből kell intézményesen

²⁶ HARSÁNYI 1981. 84.

²⁷ NOVÁK 1936 18.

²⁸ HARSÁNYI 1981 83–84.

²⁹ HARSÁNYI 1980. 14.

³⁰ Megjegyzendő, hogy a Harsányi István által hivatkozott művek többsége évekkel a tehetséggutató megindulása, 1935 után jelent meg.

³¹ HARSÁNYI 1940. 105–106.

megújítást, egységet vinni a ma még zűrzavaros középosztályba.” A Szekfű Gyula által szerkesztett *Mi a magyar?* című kötet 1939, ezen belül a kiváló történész alább idézendő, terjedelmes tanulmánya külön is.

Harsányi István, a sárospataki gimnázium fiatal tanára 1942 elején ismertethette a református tehetségkutatás addigi eredményeit a Szekfű Gyula nevével fémjelzett *Magyar Szemlében*.³² A középosztály felfrissítésének szükségességéről írva így méltatta Szekfű gondolait. „Vezető elméink közül talán senki se mutatott rá olyan határozottan, erre a kérdésre, mint Szekfű Gyula. «A magyar jellem történetünkben» című tanulmányában arra a végső megállapításra jut, hogy ősi erőink egyetlen mai letéteményesének, a szegény népnek és mindazoknak, akik nem felelősek az utolsó emberöltő hibáiért, kell kialakítaniuk «az új vezető osztályt, mely ismét történeti múltunk és jellemünk szerint fog cselekedni.»³³ (...) „Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy ezeket a szavakat mottóul lehetne odaírni arra a mozgalomra, amely «tehetségkutatás» vagy «szellemi telepítés» néven egyre figyelemre méltóbban terjed középiskoláinkban.”³⁴ Harsányi szerint a felsorolt művek egyrészt tisztázták a faj, a nép és a nemzet fogalmát, másrészt felébresztették a társadalmi felelősséget, segítettek a szociális gondolkodás elterjedésében, a magyar nemzet életének történelmi összefüggésekben látásában, a hibáinkra és értékeinkre való ráébredésben. „Rávezetett azonban arra is, hogy komoly értékeink is vannak, amelyeknek az elsikkasztása nemzeti bűn, s amelyeknek munkába állításáért (...) mindnyájan felelősek vagyunk. A cselekvésre lendítő önismeret nem nyugszik addig, míg megoldások nem születnek a magyar értékek megmentésére.”³⁵ (Könnyen elképzelhető: e tanulmány is közrejátszott abban, hogy Szekfű 1942 tavaszán három cikket is írt a témáról a *Magyar Nemzetben*.)

Zibolen Endre neveléstörténész – a református gimnáziumok tehetségkutató munkájáról írva – ironikusan célzott a nehezen összeegyeztethető nézetek felhasználására: „eszmei gyökereinek összetettségét jól érzékelteti, hogy (...) Harsányi István [...] ismételten utal Szekfű Gyulától és Szabó Dezsőtől eredő indításokra.”³⁶

Dallos Sándor sárospataki riportjában, a Harsányi Istvánnal folytatott interjúban³⁷ a Németh László által a köztudatba bevitt „mélymagyarság” fogalmát is megtalálhatjuk, bár az eredetitől függetlenedett értelemben.³⁸ Ezzel a szóval Harsányi magyarság ősi, a „faji jellegzetességeket” legtisztábban megőrzött rétegét, a parasztságot akarta megnevezni. Az ősi hagyományokat a kor követelményeivel ötvöző, református tehetségkutatás mély vallási gyökereire utal az alábbi idézet, mely a kiválasztott tanulók neveltetésének két „sarokpontjaként” a ke-

³² HARSÁNYI 1942c. 94–96.

³³ HARSÁNYI 1942c. 94.

³⁴ HARSÁNYI 1942c. 94.

³⁵ HARSÁNYI 1940c 105–106.

³⁶ ZIBOLEN 1986. 18–19.

³⁷ DALLOS 1941. 11.

³⁸ A „mély-magyarság” fogalmát Németh László: a „Kisebbségben” című tanulmányának 27. oldalán használta először, de írói *magatartás-formák* tipizálására, jellemzésére. (Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1939. Tanú könyvtár 1. kötet)

resztyén, nemzeti, harcos világnézetet, valamint a magyar parasztság iránt érzett felelősséget jelölte meg.³⁹

A sárospataki tehetségkutatás korabeli irodalmában alig találkozhatunk direkt politikai utalásokkal, politikusok nevének említésével. Így csak a korszak jellemző jelszavainak, törekvéseinek ismeretében állapítható meg egy-egy – gyakran csak a szóhasználatban, fél mondatos célzásokban „elrejtett” – gondolat forrása. Több példát találunk Gömbös Gyula nézeteire. Kiss Sándor teológiai magántanár egy 1941-ben megtartott istentiszteleten arról beszélt, hogy a főiskola a magyar református tehetségek kutatásával és a magyar földműves ifjúság népfőiskolára gyűjtésével „az első lépést teszi az osztálytalan társadalom felé.”⁴⁰ Ugyancsak Gömbös „ihlette” a különböző társadalmi rétegekből származók „testvériesülésére” vonatkozó, már idézett kijelentést. Az „arravalóság” fogalma Szabó Dezsőn kívül Teleki Pálra is utalhatott. („Nem tehetségesek, hanem arravaló emberek kellene...”)

Az ötlet eredete

A nagy ötletek ritkán születnek előzmény nélkül. A szegények támogatásának és a tehetségek védelmének ősi, nemes hagyományaiból merítő elképzelések már korábban megszülettek, de lehetőségek hiányában nem valósulhattak meg. A Főiskola 1938/39. évi értesítője részleteket közölt a tanév során elhunyt Nagy Béla nyugalmazott teológiai tanár emlékét megörökítő jegyzőkönyvből. Ebben szó van „zseniális, a természetes fejlődés által azóta valósággá lett” terveiről is, többek közt a nép tehetséges fiainak intenzívebb felkarolásáról, iskoláztatásuk megszervezéséről, az internátusok szerepének fokozottabb előtérbe kerüléséről.⁴¹

Közvetlen előzményként Medgyasszay András főiskolai igazgatótanácsos 1934. június 18-án elhangzott javaslatát⁴² kell megemlítenem. Ennek lényege: létesítsenek egy olyan alapot, melyből az első gimnáziumi osztályba kerülő szegény tanulókat segélyezik. Ezért az ösztöndíjjárulékot az addigi egy pengőről kétfőre emelték, vagyis az intézmény tanulói pengővel több tandíjat fizettek. Ezek a plusz egy pengők képezték a tehetségalap állandó, biztos forrását.

Harsányi István újabb keletű történeti összefoglalói Medgyasszay nevéhez és a fenti eseményhez kötötték a sárospataki tehetségkutatás megindulását. Ezen írásokban az igazgatótanácsos, mint a gondolat megfogalmazója és formába öntője szerepelt. Egy 1941-es interjúban, a manapság elsősorban Munkácsy-életrajza okán ismert Dallos Sándornak, az *Új Magyarország* újságírójának Harsányi

³⁹ HARSÁNYI 1940c. 108.

⁴⁰ ÉRTESÍTŐ 1940/41. 27.

⁴¹ ÉRTESÍTŐ 1938/39. 244.

⁴² HARSÁNYI 1940a. 4.

István ettől eltérően nyilatkozott: körülbelül egy esztendeig dolgozott azokon a terveken, melyeket aztán Medgyasszay terjesztett elő. „Nyomban elfogadták, a kolégium egész vezetősége mellém állt s rögtön mintegy 500 pengőnyi anyagi alapot is létesített. Megindulhattam.”⁴³ Lehet, hogy Harsányi István dolgozta ki a tehetség-támogatás terveit, de az elképzelés előterjesztésére csak igazgatótanácsosnak volt módja. Esetleg Medgyasszay csak a finanszírozás módját dolgozta ki.

Kevésbé ismert, hogy az Igazgatótanács határozata nemcsak pénzügyi döntést jelentett, hanem meghatározta a pénzek szétosztásának módját is. A gimnáziumi székek ugyanis kötelességévé tették, hogy „a díjak odaítélésére az arra jelentkezőkkel megtartandó **tehetségvizsga alapján** tegyen javaslatot.”⁴⁴ (Kiemelés – B. J.)

A tehetség-alap létesítésével megoldották a tehetségkutatást szükségessé tevő okok között másodikként említett gondot, vagyis biztosították a felvett tehetségek első tanévi költségeinek finanszírozását.⁴⁵ A sárospataki tehetségkutatás e gondolat kiteljesítésének „sikertörténete”, melynek vezéralakja, fő szervezője és propagandistája Harsányi István volt.

Az alap létesítéséről egy mindössze tíz sor terjedelmű hír számolt be a *Protestáns Tanügyi Szemle* 1935. decemberi számának legutolsó lapján, az „Egyházi és iskolai hírek” című rovatban.⁴⁶ Talán ez volt a pedagógiai sajtóban az első tudósítás a tehetségkutatás megindulásáról. Ugyanitt olvashatunk az első tehetségvizsgáról is, mely után négy tanuló között összesen 350 pengőt osztottak szét. A rövid hírt egy „profetikus” mondat zárta: „A pataki iskola ez új segélyezése nagyon üdvös intézkedésnek ígérkezik.”⁴⁷

A tehetségkutatás céljairól, várható társadalmi hatásairól

Azt, hogy a tehetségvizsgák és a tehetségeket kutató „önképzőköri ünnepélyek” a középosztály felfrissítését szolgálják, már az 1935/36-os tanévről szóló köz-igazgatói jelentésben olvasható volt, Novák Sándor korábban idézett megfogalmazásában.⁴⁸ Harsányi István a tehetségkutatásról 1939-ben megjelent első, terjedelmesebb beszámolójában arról írt, hogy a gimnázium legyen újra a szellemi vezetőréteg iskolája. A szelekcióval kapcsolatos problémák megoldásához két utat jelölt meg: az internátusi helyeket a legjobbakkal kell betölteni, másrészt

⁴³ DALLOS 1941. 11.

⁴⁴ HARSÁNYI 1940a. 4.

⁴⁵ Természetesen jó tanulmányi eredmények elérése esetén továbbra is részesültek az alap anyagi támogatásában, ezen kívül sokféle címen és formában kaphattak juttatásokat, kedvezményeket.

⁴⁶ PTSZ 1935. 432.

⁴⁷ PTSZ 1935. 432.

⁴⁸ ÉRTESÍTŐ 1935/36. 18.

olyanoknak kell lehetővé tenni a gimnázium elvégzését, akik anyagi helyzetük miatt ezt nem tehetnék meg.⁴⁹

Egy évvel később, a pataki tehetségkutatásról, mint lelkipásztorok, tanítók és tanárok felelős munkaközösségéről írva, így fogalmazott: „Az elemi iskolában megkezdett céltudatos munkával azok közül az egészséges parasztyerek közül választja ki a legtehetségesebbeket, akik szüleik társadalmi helyzete és anyagi elesettsége miatt sohasem juthatnának hozzá az elemi iskolán túli műveltséghez, nem járhatnának se középfokú iskolába, se gimnáziumba. Egyszóval: képtelenek volnának felemelkedni abba a rétegbe, amit ma még kénytelenek vagyunk középosztálynak nevezni, noha e réteg átlagát érték szempontjából jóval meghaladják, s így elkallódásuk komoly veszteséget jelent a nemzeti közösség szempontjából. Hiszen az ésszerű nemzeti közösségi élet egyik legfőbb parancsa az, hogy mindenki arra a helyre kerüljön, amelynek feladatait a legjobban el tudja végezni.” (...) „a mai, sok tekintetben megtaplékodott [sic!], kiélt és nagymértékben elidegenedett középosztályt” olyanokból kell felfrissíteni, akik eredendően alkalmasnak mutatkoznak a magyar nemzeti gondolat hordozására, az igazán jellegzetes magyar értékek kibontakoztatására. A feladat a magyarság legszélesebb rétegeiért felelősséget érző, szegletkő szerepre alkalmas vezetőemberek (...) termelése azokból az értékes parasztelemekekből, aki e mozgalom nélkül nem tudnának kiemelkedni nincstelen paraszti sorsukból.”⁵⁰

Egy, a közvéleménynek szánt, szinte jelszónak is beillő megfogalmazása szerint: „A pataki tehetségkutatás célja a magyar társadalmi élet magyarabbá tételének elősegítése magyar értékek kibontakoztatása által.”⁵¹

Az 1940/41. tanévi értesítőben olvashatunk a „tehetséges, de anyagi erők híján a magasabb kultúrából kizárt magyar gyermekek kiválogatásának, taníttatásának” mozgalmáról. Itt szerepelt az a később is gyakran előforduló fogalom, a „szellemi telepítés”. Ebben a tehetségkutatás jellemzői nem a kiválasztottak, hanem a „felfrissítendő” középosztály szempontjából – a „faji” alapokkal összekapcsolódva – fogalmazódtak meg. „Szellemi telepítésnek szeretjük nevezni ezt a munkát, mert a magyar középosztály számára, amely mindig is az alsó rétegekből egészíti ki magát, a magyar erők kimeríthetetlen tárolójából, az elhasználatlan, friss erejű vérszerint is magyar parasztságból akarja biztosítani a legkitűnőbb anyagot.”⁵²

Az 1941-ben közreadott tájékoztató füzetben Az idő sodrában címmel, de név nélkül megjelent, minden bizonnyal szintén Harsányi István által írott rövid bevezető az anyagi javak igazságosabb, emberségesebb elosztása mellett új törekvésként említette a szellemi kincsek „igazságosabb kulcs” szerinti szétosztásának szándékát is. „Szinte egy időben különböző mozgalmak indultak, amelyek más-más területen ugyanazt akarják: a magasabb szellemi munkára termett, értékes magyar erők kibontakoztatását és a nemzeti élet érdekében munkába állítását ott, ahol rájuk éppen a

⁴⁹ HARSÁNYI 1939. 393.

⁵⁰ HARSÁNYI 1940c. 107–109.

⁵¹ HARSÁNYI 1940b. 94.

⁵² ÉRTESÍTŐ 1942. 54.

legnagyobb szükség van, ahol a legjobban megállhatják helyüket.” A három, itt csak röviden említett mozgalom a népfőiskola, a tehetségkutatás és a Kitűnőek Iskolája.⁵³

Ugyanitt, már a tehetségkutatás terén kibontakozó mozgalom reménye fogalmazódott meg: *„néhány év múlva az egész országot behálózza majd a református tehetségmentő munka, s talán nem is olyan sokára a magyar középosztályt jótékonyan fel fogja frissíteni az ilyen módon belékerült száz és száz magyar észjárású, magyar jellemű, pihent szellemű, vezetésre termett magyar.”*⁵⁴

Egy, a következő évben megjelent írásában Harsányi István a népi tehetségkutatás célkitűzéseit három összefüggő problémakörrel kapcsolta össze. Ezek: a társadalmi igazságszolgáltatás a gimnáziumi oktatásból számarányuknál jóval kisebb arányban része-sülő falusi rétegek számára, a jellegzetesen magyar faji és szellemi adottságokat hordozó „mélymagyar” réteg tehetségeinek kiválasztása, a vezető- és középosztály nemzeti és szellemi felfrissítése.⁵⁵ A legutolsó célról Zibolen Endre így vélekedett: *„Harsányi véleményének illetékességét kétségbe nem vonva sem hihetjük, hogy a középosztály megújítását vagy akár csak lényeges felfrissítését vehették volna célba akkor, amikor az első parasztyermekeket Sárospatakon versenyzővizsgára hívták. Ehhez már a segélyezésre elő-írányzott gyermekek száma – évenként 2-5 – is elégtelen lett volna.”*⁵⁶

Figyelmet érdemelnek azok az érvek is, melyek a fent idézett tanulmányban a falu értékeinek elvonásával és a középosztály létének veszélyeztetésével kapcsolatos vádakra válaszoltak. A hosszú elemzésből⁵⁷ kiemelnék néhány jellemző gondolatot. Harsányi István a tehetségkutatástól a fölfelé emelkedés, a *„társadalmi vérkeringés”* meggyorsulását várta. Szerinte ez elvezet egy olyan társadalomhoz, melyben *„saját értékeinek kibontakoztatásával mindenki elfoglalhatja az őt megillető helyet, s amelyben senki sem foglalhat el olyan helyet, amelyet adottságainál, értékeinél, teljesítményeinél fogva nem érdemel.”*⁵⁸ Leírta annak az útját is, hogyan pótolhatja a nép önmaga hiányait saját, mélyebb rétegeiből. A népi tehetségek kiemelése másoknak is lehetőséget ad a kiemelkedésre. *„A falu, a tanya végtelen hierarchiájának valamennyi lépcsőjéről csak egyet-egyet kell előlépnie néhány embernek ahhoz, hogy újra minden őrhelyen megfelelő ember legyen.”*⁵⁹

Csak az értelmiség láthatja a nemzet problémáit a maguk végső összefüggéseiben, ezért a megoldást is az értelmiségnek kell megkeresnie. A tehetségmentést az egész nemzet szempontjából kell tekinteni. Nem a középosztályért vagy a középosztály ellen van, *„hanem az egészséges, a helytálló, a lehető legjobb, az egész*

⁵³ HARSÁNYI 1941. [3]–4.

⁵⁴ HARSÁNYI 1941. 5.

⁵⁵ HARSÁNYI 1942a 44.

⁵⁶ ZIBOLEN 1986. 19.

⁵⁷ HARSÁNYI 1942a. 46–50.

⁵⁸ HARSÁNYI 1942a. 48.

⁵⁹ HARSÁNYI 1942a. 47–48.

*nemzet érdekeit a legcselekvőbbben szolgáló vezető- és középosztály kialakítását célzó mozgalom.”*⁶⁰

Érdekes, hogy még a Főiskola vezetőségében is akadt olyan vélemény, melyben egészen másképp fogalmazódott meg a tehetségkutatás célja, szerepe. Zsíros József az 1940/41-es tanévet megnyitó beszédében hosszasan fejtegette ezzel kapcsolatos nézeteit. Ennek kulcsmondata így hangzott: „gimnáziumunk akkor fogja végezni a legszentebb szolgálatot, ha a nép köréből kikerült s arra alkalmas gyermekeket a *lelkipásztori és tanítói hivatás felé irányítva*, visszaküldi a néphez.”⁶¹ (Kiemelés – B. J.) A terjedelmes indoklásból csak az intézmény saját szempontjaira vonatkozó részt idézem: „Főiskolánknak különben is érdeke az, hogy kiváló tanítók és lelkipásztorok kerüljenek ki falai közül, mert az utánpótlás csak az ő szolgálatuk és irányításuk mellett lehetséges.”⁶²

A tehetségkutatás mint „átmeneti megoldás”

Harsányi István 1980-as évek óta megjelent történeti összefoglalóiból teljesen kimaradt minden utalás azokra kulcsfontosságú megállapításokra, melyekben a tehetség-kutatás, mint a pillanatnyilag megvalósíthatatlan igények helyett alkalmazható lehetőség, *ideiglenes megoldás* szerepelt. „Az volna kívánatos, ha minden magyar ember tanulhatna még valamit az elemi iskolán túl is. (...) Ha nem tudjuk megközelíteni az ideált, igyekezzünk, ha a megalkuvás határán is, valami jobbat, eddigi munkánknál jobbat végezni.”⁶³ A megoldási javaslat a következő volt: „Így kínálkozik aztán, nem a legjobb, de mégis megnyugtató megoldásnak a tehetségkutatás. Ha nem tudjuk mindenkinek biztosítani a tanulást, saját emberi értékeinek a legelőnyösebb kifejtését, kövessünk el mindent azért, hogy legalább néhányan hozzájussanak ehhez az önkifejtéshez. Ebben az esetben aztán nem kétséges, hogy a kiválogatás egyedüli alapja az arravalóság, a kimagasló egyéni értékek birtoka lehet.”⁶⁴

Harsányi egy másik helyen is úgy írt a tehetségkutatásról, mint átmeneti megoldásról. „Az a liberális ízü elv, mely szerint mindenkinek egyformán joga van a tanuláshoz, csődöt mondott azzal, hogy nem gondoskodtak arról, hogy valóban mindenkinek meg legyen a lehetősége is a tanuláshoz. Sajnos, a mostani világhelyzetből nem tudunk arra következtetni, hogy Magyarországon rövid időn belül a társadalom igen nagy többségének módja lesz arra, középfokú vagy középiskolát járjon, így meg kell elégednünk egy átmeneti megoldással. (...) célszerű válogatásra van szükség, hogy a legér-

⁶⁰ HARSÁNYI 1942a. 48.

⁶¹ ÉRTESÍTŐ 1940/41. 23.

⁶² ÉRTESÍTŐ 1940/41. 23.

⁶³ HARSÁNYI 1940e. 701.

⁶⁴ HARSÁNYI 1940e. 701.

tékesebbek, a legtehetségesebbek jussanak hozzá a magasabb műveltséget adó iskolákhoz.”⁶⁵ (Kiemelések a két idézetben – B. J.)

A hazai tehetséggvédelem korszakai Harsányi István munkáiban

Harsányi István, történeti összefoglalóiban, a tehetséggondozással kapcsolatos saját elképzeléseinek alátámasztása, igazolása céljából *válogatta és interpretálta* a bemutatott tényeket, törekvéseket. Tehetséggvédelmünk 20. századi történetét három korszakra tagolta. (Ebből az 1931-ben zárult *első* időszak témánk szempontjából nem érdekes.)⁶⁶

A második korszak 1935-től 1948-ig tartott. Harsányi István értelmezésében ez volt „a tehetségiválasztás és -gondozás második virágkora”⁶⁷. Kezdetét a sárospataki kollégiumból kiindult, általa szervezett tehetségkutatás jelentette, mely előbb a református, utóbb az állami gimnáziumokra is kiterjedt. Lezárulása az ún. Révai-program „lefújásához”, vizsgálati anyagának zúzdába küldéséhez kötődött. (A program keretében az ország összes 7. és 8. osztály tanulója közül továbbtanulás céljából próbálták kiválogatni a legtehetségesebbeket. – B. J.) A 3. korszak – egy három évtizedes szünet után (!) – 1979-ben kezdődött, Harsányi István Somogy megyében megindított tehetséggondozó tevékenységével. Figyelemre méltó, hogy a szerző a hazai tehetséggvédelem második és harmadik korszakának megindulását egyaránt *saját munkásságához* kötötte. A *tehetséggvédelem kis kalauza* című kötetből kapunk választ arra a kérdésre, vajon miért nem szerepel semmilyen esemény az 1948-1979 közti időszakból? Harsányi István szerint az általános iskolák és a „*lényegesen megszaporodott s egyszersmind felhígult középiskolák*” nem voltak képesek ellátni a tehetséggondozás feladatát. Hosszas fejtegetését ezzel zárta: „*Így 1949-től 1979-ig nem fejlődhetett tovább az előző két szakaszban ígéretesen megindult és szép eredményeket felmutató tehetségevelési munka. Sőt: bénító tilalom sújtott minden speciális tehetséggvédező munkát, s a más néven – tagozatos iskolák, szakkörök – néven elinduló törekvések is befűltek, s lényegileg eredménytelenek maradtak.*”⁶⁸ Ezzel a tények sokaságával cáfolható állításával egyrészt sok ezer pedagógus áldozatos munkáját negligálta, másrészt azt sugallta, hogy a két világháború közti „virágkor” után *három évtizedig nem beszélhetünk tehetséggvédelemről*.⁶⁹

⁶⁵ HARSÁNYI 1942a. 42.

⁶⁶ A korszakot elsősorban a gyermektanulmányozók tevékenysége jellemezte, lezárását a mozgalom vezetője, Nagy László (1857–1931) halálához kötötte Harsányi István.

⁶⁷ HARSÁNYI 1981b. 7. (A népi kollégiumi mozgalomról az összefoglalókban rendszerint nem esett szó ...)

⁶⁸ HARSÁNYI 1985. 14–15.

⁶⁹ Martinkó József docens diplomatikus módon kerülte a vitát az általa mélységesen tisztelt Harsányi Istvánnal, de *egy oldalon keresztül* sorolta a tehetséggvédelem 1948–1979 között létező formáit. Az el-

A szerző 1989-ben némileg árnyalta véleményét. Nem használta a „harmadik korszak” elnevezést, de az 1948 után történelekről csak egy rövid „Függelékben” közölt néhány adalékot.⁷⁰ Az „alaphangot” már ennek bevezető mondata megadta: „*Intézményes tehetséggondozás az elmúlt negyven évben néhány kísérlettől eltekintve nem folyt Magyarországon.*”⁷¹

Ceteris paribus, avagy hogyan lehet összehasonlítani két korszak tehetségvédelmét?

Két korszak tehetségvédelmét a „*ceteris paribus*” elvének alkalmazásával tudjuk összehasonlítani. Esetünkben ez azt jelenti, meg kell keresnünk azt az egy közös, lényeges tényezőt, amely alapján az egybevetést el lehet végezni, miközben minden más körülményt figyelmen kívül hagyunk. Az összehasonlítás alapját maga Harsányi István jelölte ki akkor, amikor a tehetséggutatást „*ideiglenes megoldásnak*” nevezte. Azért kellett a legjobbakat kiválogatni, mert a tanulók óriási többségének nem volt lehetősége középfokon vagy középiskolában tanulni. Sárospatakon 1935-1944 között, példamutató társadalmi áldozatvállalás mellett, nyolc környező vármegye népiskoláiból valószínűleg 60 falusi fiút sikerült bejuttatni a Főiskola gimnáziumába a hét, saját módszerekkel végzett, illetve két, az állami akció keretében lefolytatott tehetségvizsgán.⁷² A Harsányi által „*tehetségvédelmünk – államilag támogatott – aranykorának*” minősített Országos Magyar Falusi Tehetségmentés az első, úgynevezett „próbaévben” (1941/42) kb. 80, a következő tanévben 600 tanuló felvételét támogatta, miközben a kiválasztás szempontjából számításba vett korosztály (V. és VI. osztályos népiskolai fiútanulók) száma az 1941/42-es tanévben 193 618 volt.⁷³ (A 190 919 hasonló korú leányra nem terjedt ki az állami akció.) Azt hiszem, nem szükséges statisztikai adatokkal bizonyítani, hogy a háború utáni években nagyságrendekkel több gyermek (nagyon sok lány is!), *alanyi jogon*, külön „*képességvizsgálatok*” nélkül juthatott be a középiskolákba. Ez a megállapítás pusztán abból a szempontból minősíti a háború utáni évtizedek (egyébként sok szempontból bírálható tehetségvédelmét), hogyan oldotta meg a sárospataki tehetséggutatás okaként megjelölt társadalmi problémát.

Sajnálatos, hogy Harsányi István néhány évtized alatt gyökeresen megváltoztatta eredeti véleményét, így erősen vitatható következtetésekre jutott mind te-

lentmondást úgy oldotta fel, hogy kiemelte a korszaknak a korábbiaktól *eltérő sajátosságait*. A szerző szerint 1979-ben a tehetséggondozás *negyedik korszaka* indult meg Harsányi István kaposvári tevékenységével. MARTINKÓ 1999. 20–21.

⁷⁰ HARSÁNYI 1989. 333–334.

⁷¹ HARSÁNYI 1989. 333.

⁷² Az Értesítőkből kb. 54–57 tanuló adatait lehet megismerni. BÁNFAI 2010. II. 11.

⁷³ MSÉ 1942. 213.

hetségvédelmünk korszakainak és eredményeinek, mind saját szerepének megítélésében.

Néhány záró gondolat

Őszintén elismerem, és nagyra becsülöm a sárospataki tehetségkutatás megszervezőinek és lebonyolítóinak vitathatatlan érdemeit, emberi és szakmai nagyságát. Ők mindent megtettek, amit az adott viszonyok között megtehettek. Mégis, egy korszak tehetségvédelmének értékét nem az ilyen – néhány tucat tanuló érintő kezdeményezések jellemzik, hanem a közoktatás demokratizmusa és színvonala, a képességek kibontakoztatásának – származástól mentes – lehetőségei, a tanulás zsákutcáinak felszámolása. A sárospataki tehetségkutatás akaratlanul is azt a nézetet erősítette, hogy a szegény falusi fiúk közül csak a legjobbaknak van helye a gimnáziumban, és a középiskolába kerüléshez valamilyen különleges „tehetség” szükséges. Átmeneti megoldás volt, amely nem jelentett igazi alternatívát a szükséges reformokkal szemben, de elterelte a figyelmet azokról. Ugyanakkor sikere mintegy „ötletet adott” az államnak formailag hasonló, de német mintát követő, fajelméleti alapokon álló (látszat)akciójának (Országos Magyar Falusi Tehetségmentés) megindításához. A hazai tehetségvédelem történetével foglalkozó írásokból ez a lényegi különbség nem tűnik ki, így a jó szándékú népi kezdeményezések és az OMFT egyaránt egy „aranykor” részeként szerepelnek.

Ha a kísérlet mai felhasználhatóságát vizsgáljuk, tárgyilagosan meg kell állapítani: a sárospatakihoz hasonló módszereknek még megvan a létjogosultsága. Amíg a leghátrányosabb helyzetű rétegek gyermekeinek esélyein nem lehet radikálisan javítani, szükség van „tehetségkutatásra”, vagyis a továbbtanulás szempontjából legjobbaknak ígérkezők kiválasztására.

FORRÁSOK – RÖVIDÍTÉSEK

ÉRTESÍTŐ	A Sárospataki Református. Főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője (évkönyve) az ... iskolai évről. Sárospatak, 1936., 1939., 1940., 1941., 1942.
MSÉ	Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1941.

IRODALOM

BÁNFAI 2000	BÁNFAI József: Klebelsberg Kunó és a tehetségvédelem III. rész. = <i>Tehetség</i> , 2000/4. 8.
BÁNFAI 2010	BÁNFAI József: A sárospataki tehetségtudás 75 éve I-II. rész. = <i>Tehetség</i> , 2010/2. 12–13., 2010. 3/10–11.
BÁNFAI 2012a	BÁNFAI József: A sárospataki tehetségtudás nevelési rendszere. = <i>Tehetség</i> , 2012/3. 7–9.
BÁNFAI 2012b	BÁNFAI József: Nem nevezhető tehetségtudásnak? A sárospataki kísérlet egykorú szakmai bírálata. = <i>Tehetség</i> , 2012/4. 8–10.
BÁNFAI	BÁNFAI József: „Tehetségtudásunk aranykora”? Az Országos Magyar Falusi Tehetségmentés mítosza és valósága. (Kézirat)
BARCZA 1981	BARCZA József: A Kollégium története 1919 után. In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest, 1981. 245–261.
DALLOS 1941	DALLOS Sándor: Népi tehetségtudatunk nyomában. [1. rész] = <i>Új Magyarság</i> , 1941. december 25. 11–12.
FERGE 1976	FERGE Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Budapest 1976.
FÖLDES 1940a	FÖLDES Ferenc: A földmunkásság a középfokú iskolákban. = <i>Kelet Népe</i> , 1940/4. 5–7.
FÖLDES 1940b	FÖLDES Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Budapest, 1940.
HARSÁNYI 1939	HARSÁNYI István: A sárospataki református gimnázium tehetségtudatoló munkája. = <i>Protestáns Tanügyi Szemle</i> , 1939. 10. 393–395.
HARSÁNYI 1940a	HARSÁNYI István: A sárospataki tehetségtudatoló munka. Sárospatak, 1940.
HARSÁNYI 1940b	HARSÁNYI István: A cserkészmozgalom feladatai a tehetségtudatolás terén. = <i>Vezetők Lapja</i> , 1940/4. 94–96.
HARSÁNYI 1940c	HARSÁNYI István: Népfőiskola, tehetségtudatolás, kitűnőek iskolája. = <i>Protestáns Szemle</i> , 1940/4. 105–111.
HARSÁNYI 1940d	HARSÁNYI István: Református gimnáziumaink feladatai a tehetségtudatolás terén. = <i>Protestáns Tanügyi Szemle</i> , 1940/3. 69–74.
HARSÁNYI 1940e	HARSÁNYI István: Magyar néptanítók feladatai a tehetségtudatolás terén. = <i>Néptanítók Lapja</i> , 1940/16. 700–703.
HARSÁNYI 1941	Református gimnáziumaink tehetségtudatoló munkája. Szerk. HARSÁNYI István. Sárospatak, 1941.

- HARSÁNYI 1942a HARSÁNYI István: A népi tehetségkutatás néhány társadalmi háttérkérdése. = *Protestáns Szemle*, 1942/2. 41–51.
- HARSÁNYI 1942b HARSÁNYI István: Tehetségkutatás. = *Magyar Szemle*, (1942/42):2. 94–96.
- HARSÁNYI 1980 HARSÁNYI István: Tehetségkiválasztás, tehetséggondozás. = *Confessio*, 1980/3. 13–20.
- HARSÁNYI 1981a HARSÁNYI István: Tehetségkutató munka Sárospatakon. Történeti összefoglaló és levelek. = *Valóság*, 1981/10. 83–100.
- HARSÁNYI 1981b HARSÁNYI István: A tehetségfelismerés és tehetséggondozás mai feladatai. Kaposvár, 1981.
- HARSÁNYI 1982 HARSÁNYI István: A manzard és a Rácz-ház. Tanulságos pataki nevelési kísérlet a 30-as és 40-es években. = *Napjaink*, 1982/9. 35–37.
- HARSÁNYI 1984 HARSÁNYI István: A magyar tehetségvédő mozgalom első korszaka. I. A századfordulótól 1918-ig. II. 1918-tól Nagy László haláláig. = *Vigilia*, 1984/1. 27–32., 1984/2. 118–123.
- HARSÁNYI 1985 HARSÁNYI István: A tehetségvédelem kis kalauza. Budapest, 1985. [1986]
- HARSÁNYI 1989 HARSÁNYI István: Az iskolai tehetséggondozás története Magyarországon. In: *Tehetséggondozás az iskolában*. Szerk. RANSCHBURG Jenő. Budapest, 1989. 313–336.
- HARSÁNYI 1994 HARSÁNYI István: Tehetségvédelem. Részlet a szerző 1984-ben írt összefoglaló tanulmányából. Szerk., utószó: HEIMANN Lászlóné. Budapest, 1994.
- KARÁCSONY 2000a KARÁCSONY Sándor: Kísérleti parasztgimnázium Földesen. [Dokumentumok.] In: KOZMA–TOMASZ 2000a. 182–188.
- KARÁCSONY 2000b KARÁCSONY Sándor: A Bolyai és a Györfly Kollégium. [Dokumentumok.] In: KOZMA–TOMASZ 2000a. 200–207.
- KÉZI 2004 KÉZI Erzsébet: Egy megvalósult klebelsbergi koncepció. A sárospataki Angol Internátus Budapest, 2004.
- KOZMA–TOMASZ 2000a Szociálpedagógia. Szöveggyűjtemény. Szerk. KOZMA Tamás – TOMASZ Gábor. Budapest, 2000.
- KOZMA–TOMASZ 2000b A szociálpedagógia kezdetei Magyarországon. In: *Szociálpedagógia. Szöveggyűjtemény*. Szerk. KOZMA Tamás – TOMASZ Gábor. Budapest, 2000. 15–25.
- MARTINKÓ 1999 MARTINKÓ József: A Magyar Tehetséggondozó Társaság története. Budapest 1999.
- NOSZLOPI 1943 NOSZLOPI László: Arravalók kiválogatása és támogatása a középiskola elvégzésére. = *Magyar Paedagogia*, 1943/1–2. 72–76.
- NOVÁK 1936 NOVÁK Sándor: Közigazgatói jelentés az 1935–36. iskolai évről. In: *Értesítő* 1935/36. 14–18.
- PÉTER 1942 PÉTER Zoltán: A középiskolai tanulmányokra való rátermettség előzetes megállapításának kérdéséhez. = *Protestáns Tanügyi Szemle*, 1942/5. 101–105.
- PTSZ 1935 *Protestáns Tanügyi Szemle*, 1935/10. 432.
- SARKA 2008 SARKA Ferenc: Tehetségvédő a történelem viharában. Harsányi István 1908–2002. = *Tehetség*, 2008/2. 10–11.

- SOMOGYI 2000 SOMOGYI József: Iskolaügy és tehetségvédelem. [Dokumentumok.] In: KOZMA–TOMASZ 2000a. 156–164.
- SZOMBATFALVY 1924 SZOMBATFALVY György: Az értelmiség válsága. = *Társadalomtudomány*, 1924/6. 4–13.
- SZOMBATFALVY 1940 SZOMBATFALVY György: Tehetségvédelem és tehetségkutatás. = *Társadalomtudomány*, 1940/2. 215–217.
- SZOMBATFALVY 1941 SZOMBATFALVY György: A falusi tehetségmentés intézménye. = *Nép és Családvédelem* 1941/4. 124–128.
- SZOMBATFALVY 1943 SZOMBATFALVY György: Beszámoló a versenyvizsgás tanulókról. = *Néptanítók Lapja* 1943/17. 695–699.
- SZÖLLŐSI 2012 SZÖLLŐSI Gábor: A társadalmi problémák (konstrukcionista) elméletének alapjai. Miskolc, 2012.
- ZIBOLEN 1986 Tehetségmentés az iskolában 1920–1944. Az intézményes tehetségkutatás, tehetségvédelem és tehetségfejlesztés irodalma a két világháború között. Szerk. és bev. ZIBOLEN Endre. Budapest, 1986.
- ZILAHY 1939 ZILAHY Lajos: Kitűnőek Iskolája. = *Kelet Népe*, 1939/11. 5–7.
- ZILAHY 2000 ZILAHY Lajos: Kitűnőek Iskolája. [Dokumentumok.] In: KOZMA–TOMASZ 2000a. 178–182.
- ZSÍROS 1940 ZSÍROS József: A sárospataki tehetségkutatás visszhangja. = *Sárospataki Református Lapok*, 1940/30. 145.

Kisvárosi iskolatörténet*

(Dárdai Áginak, szívesen)

A történet, amelyet itt leírunk, nem Baranyában esett meg, hanem az ország másik, dél-keleti vidékén, a mi hazánkban. Ám úgy gondoljuk, akár itt is történhetett volna. Ezért úgy éreztük, hogy a területi eltérés ellenére megértésre talál majd, különösen annál, akinek ajánljuk.¹ Magát a kutatást ketten végeztük, és az alábbiak egy részét más összefüggésben is feldolgoztuk.² Az itt bemutatott történet a résztvevőkkel készült interjúkon, az iskola és a város saját kiadványain alapul.

A mintegy húszezer lakosú városka az Alföld közepén, a Nagykunság határán fekvő, szélesen elterülő település. Az egykor öntudatos református, parasztpolgárosodó lakosság a főteret uraló klasszicista templommal fejezte ki gazdagságát. Sokszáz éves középiskolája a Debreceni Református Kollégium partikulája (később a főgimnázium algimnáziuma) volt, állami iskolaként a hetvenes évek végéig (fiú)gimnázium, ezután szakközépiskola. A 20. század elejének iskolaépítési hullámában állami tulajdonú felsőbb leányiskola, a későbbi leánygimnázium is létesült. A református egyházé volt a „központi iskola”, a fiúgimnázium szomszédságában, a főtéren. Jómódú izrealita közössége hatalmas templomot épített, mellette „zsidóiskolát” – elemi iskolát – működtetett. Fiaik a református gimnáziumban tanultak tovább, lányaik a leányiskolában. A katolikusoknak nem volt önálló iskolájuk, és nem volt a kis létszámú evangélikus gyülekezetnek sem, bár templomaik voltak – az előbbinek kettő is, amelyek közül az újabb, nagyobb az „Újvárosnak” nevezett városrészben épült.

A kisváros kulturális téren századokon át központja volt a környéknek. 1530-ban alapított protestáns iskolája rövidesen a Tiszántúl legjelentősebb oktatási intézménye lett. A 16. században a wittenbergi egyetemen tíz innen érkezett diák tanult. Ők azzal hálálták meg volt iskolájuk gondoskodását, hogy könyveket, térképeket hoztak magukkal, s odaajándékozták az iskola könyvtárának. A református gimnázium 16.000 kötetes régi, ritka könyveket tartalmazó könyvtárának ez az ajándék vetette meg az alapját – amelynek legértékesebb köteteit

* A cikket megalapozó kutatás az OTKA (K-101867) által támogatott *Tanuló régiók Magyarországon: Az elmélettől a valóságig* (LeaRn) című kutatás keretében készült. Kutatásvezető: Kozma Tamás.

¹ F. DÁRDAI 2006

² FORRAY-KOZMA 2013

azonban, a nyolcvanas évek elejének szakközépiskolai létesítési lázában az egyik igazgató a budapesti egyetemnek ajándékozta.

A város a domináns, polgárosodó (és/vagy „dzsentrisedő”) gazdálkodói rétege mellett a kubikusok nagy csoportjait bocsátotta ki. Az 1920–30-as évek szociálpolitikájának sikerét jelzi a város egyik csücskében az ONCSA-telep, a másik felében, 3–4 kilométerre a központtól pedig a kubikusok családi házainak Újvárosa. Az előbbi kanyargós kis utcákból, az utóbbi geometrikusan elrendezett, máig zömmel név nélküli, számozott utcákból áll. Az Újváros központjában van a másik, a nagyobbik katolikus templom, jelölve annak, hogy a kubikusok mobilis népe nem a város őslakosai körül került ki. A helyi cigányság nagyobbik és szegényebb része is ebben a városrészben él.

Az államosított iskolák sokáig, egészen a hetvenes évek végéig megtartották korábbi társadalmi pozícióikat, és többé-kevésbé őrizték kulturális tradícióikat, presztízstüket. Nagyjából addig, amíg a működtetők és használók ott éltek (a „zsidóiskola” a zsidók elhurcolása után megszűnt iskolaként működni, templomuk pedig a forradalom utáni, végleges elvándorlás következtében kiürült). A tévesztés, az iparosítás, majd a gyenge ipar összeomlása ugyanabba a kétségbeesztő gazdasági-társadalmi helyzetbe taszította a várost, mint a térség egészét: a várost máig munkanélküliség, elvándorlás, csökkenő gyermekszám jellemzi.

A nagy múltú református gimnázium időközben mezőgazdasági szakközépiskolává (a helyiek nyelvén „traktorosképzővé”) alakult, ám a rendszerváltás után erre a szakmára is radikálisan csökkent a kereslet. Az egyházi ingatlanokról szóló törvény reményeket ébresztett: hátha újra vissza lehet adni a város vonzását iskolái egykori rangjának segítségével. Az agilis – az első szabad választáson még a Hazafias Népfront jelöltjeként induló (egyébként vesztes) – református parókus lelkész vezényelte le a visszatérést: a mezőgazdasági szakközépiskola a református egyház fenntartásában, a szakképzés megtartásával és a gimnáziumi képzés újraindításával alakult át megint gimnáziummá. Egyházi fenntartásúvá vált a „központi iskola” is, vele a kisegítő iskola (*Református Reménység* néven), ami évtizedekig a korábban még létező tanyák gyermekeinek általános iskolai diákotthona volt. A tiszteletes az iskolák tantestületeinek – vezetőik és hangadói – a városi vezetők többi csoportjához hasonlóan elkötelezett kommunisták voltak – ellenállását azzal az érveléssel győzte le, hogy kihirdette: senki világnézetét nem vizsgálják felül, egyetlen fontos követelmény hetente egyszer az iskolásoknak tartott istentiszteleten való részvétel.

A református iskola önképe a szorgalmas, ambiciózus, művelt polgárok képzésén alapult. Tanulói elsősorban a polgári rétegből kerültek ki, de nem zárkózott el az alsóbb osztályok kiemelkedő fiataljaitól sem. Valójában ezt a magatartást és ezt a beiskolázási rendet őrizte meg az iskola az új alapítás után is.

Az újonnan szervezett református gimnázium számára a helyi források mellett az egyház külföldi kapcsolatai nyújtottak támogatást. A nagyvilágtól évtizedekig elzárt kisváros iskolái számítógépes felszereléssel, a „Béke Hadtest” in-

gyenes nyelvoktatói segítségével a korszerű nyelvtanulás lehetőségeivel ismerkedhettek meg a rendszerváltás mámorában. Az évtizedeken át csak hallomásból ismert egyházi iskolák sikerei, és az – egyébként szekularizált – helyi lakosság emlékei azzal biztattak, hogy az egyházi fenntartású iskolákban a gyerekek tényleg modern ismereteket, mindenütt piacképes habitust, szorgalmat sajátítanak el, és „nem árt”, ha erre közben a vallási fegyelem is ösztönzi őket.

Az 1990 után újra református egyházi fenntartásúvá lett „központi iskola” is ennek a lelkesítő folyamatnak a fókuszában tudta magát: megint a város és a környék elitjének gyermekeit iskolázza be, válogatva a legjobbak között. Ha a szülők éppen nem vallásosok, másként vallásosok, indokolt esetekben engedményeket tesz. A „központi iskola”, a városközponti általános iskola, egyházi iskolaként már eleve úgy kezdte meg működését, hogy elitképző műhely lesz.

A város másik jelentős középfokú iskolája az állami, egykori leánygimnázium az idők során szintén sokat változott. Korábban a közgazdasági szakközépiskolai képzést vezették be, de a legjelentősebb változást az jelentette, hogy 2000 után szervezetileg összekapcsolták a város hagyományosan önálló, szakmunkásképzést folytató intézményével. Így az iskola szervezeti keretei között az elitképzés mellett különböző típusú szakképzések is folynak. A református egyház gimnáziumának fenntartása nem jelent költséget a város számára, a sokfunkciós állami középfokú intézmény azonban annál inkább. Ráadásul az előző városvezetések alatt önállósult és egyre több tanárral működő intézmény finanszírozása alig oldható meg a város szűkös lehetőségeivel.

Az iskolák igazgatói, igazgatóhelyettesei a rendszerváltáskor a város jobboldalon politizáló pártjainak vezetői közül kerültek ki. A pártok közötti megegyezés hiányában az előző polgármester maradt a város élén, a pártok vezetői más pozíciót kaptak, az oktatásban dolgozók iskolavezetést, kollégiumvezetést. (A református gimnázium mai igazgatója nem helyi lakos, bölcsészkart és teológiát is végzett agilis, fiatal férfi. Ahogyan a város mai polgármestere is új ember, a rendszerváltás óta a harmadik városvezető, akit a pártok közötti konszenzussal választottak meg.)

A városi gimnáziumban még a háború előtt megkezdték többféle mezőgazdasági szakképzés alapítását, tanfolyamok szervezését abból kiindulva, hogy a térségnek szüksége van ilyen szakértelemre.³ Régi álom volt tehát a magasabb szintű mezőgazdasági szakképzés megalapítása, kiszolgálva, egyúttal fejlesztve a környék domináns gazdasági ágazatát. A háború utáni önálló mezőgazdasági technikai képzés is a leánygimnáziumban indult ezekre az alapozó tanfolyamokra építve. Itt szerveződött meg az önálló, hozzáértő tanári kar, és 1954-ben felépült az új, tizenkét tantermes épület is.

Az előbb csak középfokú oktatás céljaira tervezett intézmény – alkalmazkodva az oktatáspolitikai tendenciákhoz – felsőfokú oktatást vezetett be. Így az

³ EMLÉKKÖNYV 2010. 11–13.

1960/61-es tanévtől megindult a felsőfokú technikumi oktatás, és elkezdődött a már érettségizettek beiskolázása is, kezdetben két, később három éves képzési idővel. Az átmenet közel tíz évig tartott, amíg az utolsó levelező oktatásban résztvevő technikus hallgatók is leérettségiztek. Lassan kiépült, és fokozatosan bővült a felsőfokú technikum feladatköre, ezzel együtt a tanárok – jelentős részben minősített tanárok – létszáma. A gyakorlati oktatás képzési helyei is bővültek: hat különböző tangazdaság és tanműhely állt a főiskola rendelkezésére a hetvenes évek elején, amelyek jelentős létszámú dolgozóval működtek. A főiskolán végzett hallgatók száma évente 150–200 főre emelkedett. A város eddigi iskoláiból, úgy látszott, szervesen emelkedik ki egy mind szakszerűbb mezőgazdasági arculatú főiskola.

A főiskola 1972-ben minisztertanácsi rendelettel a Debreceni Agrártudományi Egyetem főiskolai kara lett.⁴ Az egyetemi karrá válás megkövetelte a tanárok nyelvismeretének javítását, tudományos előmenetelének támogatását, kutatás-fejlesztési projektek indítását, a nemzetközi kapcsolatok fejlesztését; egyszóval az országos agrár-felsőoktatási hálózatba való illeszkedést.

A hallgatói létszám – a nappali tagozaton tanulók száma évente 300–500 volt, az 1990-es évek elején még magasabb – jelentősen befolyásolta a városka életét. A diákok többsége diákotthonban lakott, a főiskolai élet azonban a városban koncentrálódott, mivel a rendezvényeken a város lakói is részt vettek. A főiskola, amelynek „campusa” az egykori Belváros és Újváros határán épült ki, fokozatosan vont maga után az egész városközpontot.

1986-ban a főiskola levált Debrecenről, és a Gödöllői Agrártudományi Egyetemhez csatolták. Ez az átalakulás azt jelentette, hogy a becsatolt főiskola vezetését a szomszéd megye főiskolája látta el. A mögöttes események nem világosak. Az idézett intézménytörténet a fejük fölött zajló kormányzati és pártintézkedéseknek tudja be, de az eseményeket úgy értelmezi mint „szakmai kiteljesedést”.⁵ A kívülállónak sokkal inkább úgy tűnik, hogy a két egyetem erőpróbájában a debreceni maradt alul, Gödöllő pedig sikeresen terjesztette ki befolyását az Alföldnek erre a területére. Ezzel lassan megvalósult az agrárkormányzat törekvése, hogy a mezőgazdasági felsőoktatást önálló hálózatba szervezzék. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem e hálózat legfontosabb intézményévé emelkedett. Ugyanakkor a szakmai kapcsolat nem volt zökkenőmentes: hasonló profilú főiskola működött a szomszéd városcában is, a főiskolai vezetés meggyében. A panaszok szerint a hallgatói jelentkezéseket a központ a saját megyéjébe irányította át, így csökkent a felvehetőek száma.

Az integráció a kétezres évtized második feléig tartott, amikor felbomlott az a kapcsolat, amely a főiskolát a szomszédos megye iskolaszövetségéhez kötötte. Mivel az évtized uralkodó felsőoktatás-politikai elgondolása szerint a kis lét-

⁴ EMLÉKKÖNYV 2010. 19–39.

⁵ EMLÉKKÖNYV 2010. 40 skk.

számú intézmény nem működhetett önállóan, a főiskolát saját megyeszékhelyének főiskolájához csatolták. Ennek a döntésnek a szakmai háttérét nehéz elemezni, egyáltalán értelmezni, mivel évtizedeken át semmiféle szakmai kapcsolatok nem volt a megyeszékhely főiskolájával. Logikája volt a döntésnek, hiszen ez a megyeszékhelyi intézmény mezőgazdasági jellegű képzési profillal nem rendelkezett. A konkrét döntéshez azonban bizonyosan hozzájárult, hogy az egykor a főiskolán igazgatóhelyettesi (dékán-helyettesi) beosztásban dolgozó, de nem helybéli szakember döntési pozícióba került, a megyeszékhelyi főiskola rektora pedig ugyanannak a pártnak, az MSZP-nek támogatott kádere volt. E politikai kapcsolathálózat legalábbis megkönnyítette a döntést, hogy a korábban semmilyen szakmai együttműködésben nem dolgozó, egymástól eltérő képzési profillal rendelkező intézményeket egymáshoz csatolták. A megyei főiskola egyik kara (fakultása) lett a kisvárosi intézmény.

Az integráció önmagában természetesen nem jelenthette a kisvárosi főiskola bezárását, azonban két, a hallgatók – az érdeklődők – hiányában beiskolázási gondokkal küszködő intézmény egymást kevésbé segíthette ki a bajból, amint ezt a legutóbbi évek eseményei bizonyítják. Ráadásul – ami sürgette a döntést – a megyeszékhelyi főiskola jelentős támogatást kapott ppp-konstrukcióban történő diákotthon és egyéb épületek megvalósítására. Ma már látjuk, hogy ezek a beruházások még virágzó, nagy oktatási intézmények számára is nehezen finanszírozható terhet jelentenek. (Ezért vette át a közelmúltban a kormány a finanszírozásukat. Ezt megelőzően nem volt kiszámítható, hogyan történik majd fenntartásuk.) Az azonban látszott, hogy diákok hiányában nagy fejlesztési beruházásokat aligha tudnak majd finanszírozni.

A közös működtetést a kisvárosi főiskola tanárainak jelentős része ellenezte, inkább Debrecenhez szerettek volna visszatérni. A meginduló tárgyalások igazi veszélyt jelentettek az új integráció, különösen annak vezető szervezete számára. A szakítást megelőzendő a megyeszékhelyi intézmény szenátusa – amelyből gyakorlatilag kihagyták a betagolt főiskola tanárait – 2009 végén döntött. Ennek értelmében megszűntek a fakultások (karok), helyettük intézetek, ezeken belül pedig intézeti tanszékek alakultak ki. Ez az átszervezés a főiskola már eddig is csak részleges autonómiájának teljes fölszámolását jelentette. A tanárokat újraszervezték: elvileg valamennyien a megyeszékhelyi főiskola különböző intézeteibe kerültek, s akik ezt nem vállalták, távozni kényszerültek vagy nyugdíjba vonultak. E döntés értelmében a főiskola valamennyi szakjának elméleti képzését a központba csoportosították át, a kisvárosban csupán a gyakorlati képzés maradt – nem utolsósorban a jelentős tangazdaság miatt.

Az 1954-ben átadott oktatási főépület így kiürült, ugyanígy az újabb építésű diákotthon is (ma az önkormányzati középiskola diákotthona működik itt). A főiskolához legalább húsz lakás, épület és hasonló ingatlan tartozott, ezek használatát a legutolsó átszervezés óta a városhoz került. Eredetileg a megyeszékhelyi főiskola el akarta adni őket, de ezt sikerült a városnak megakadályoznia. A

gyakorlóléhelyek (tangazdaságok) részben a város, részben a megyeszékhelyi főiskola kezelésébe kerültek. Tulajdonjogukról, használatukról – különösen a tangazdaságról – máig tart az alkudozás.

A helyi lakosság számára az egykori főiskola elhagyott, üres épülete az elűszott lehetőségeket, az előrejutás csődjét szimbolizálja. Ezért néhány aktív közszereplő, volt tanárok, politizáló helyi lakosok keresték azokat a megoldásokat, amelyek ebből a helyzetből kivezethetnek. Mivel a jelenlegi politikai főszereplők között találtak olyan személyt, aki a város iránt elkötelezett, hozzá fordultak. Innen érkezett a javaslat, hogy keressék az egyházakat, mivel új állami felsőoktatási intézményt alapítani a korcsoportok alacsony létszáma miatt sem lehet.

A város lakosságának többsége hagyományosan a református egyházhoz tartozik, az első ötlet tehát ehhez illeszkedett. Bár az okok nem egészen világosak – az érintettek véleménye eltér ebben a kérdésben –, a református egyház nem volt „vevő” az egykori főiskola átvétele és üzemeltetése kérdésében. Más szóval, a dinamikus vezetőnek köszönhetően virágzó református gimnázium ugyan szívesen kiterjesztette volna képzését a felsőoktatásra, ebben a törekvésében azonban nem talált a fenntartó egyház támogatására. (Ezért saját iskolája területén fogott olyan fejlesztésekbe, amelyek a szakképzésben résztvevők gyakorlati oktatását szolgálják.)

A katolikus egyház – amely a városban kisebbségben volt – azonban nem zárkózott el a kezdeményezéstől. A város terve az volt, hogy az állami gimnáziumot is átadja a katolikus egyházmegyének, ha az igényt tart rá. Az állami gimnázium azonban korábban olyan gazdasági helyzetbe „lavírozta” magát, és olyanmnyira kívül került a városi gazdálkodás hatáskörén, hogy a város nem tudott megfelelő pénzügyi tervet készíteni az átadásra. Tehát nem arról volt és van szó, hogy a város valamiféle politikai, netán hitéleti konfrontációba került volna az átvételt tervező egyházzal, hanem szűken vett gazdálkodási problémákról. Egy kisvárosban természetes, hogy a fontos intézmények vezetői – férjeik, feleségeik, gyermekeik – a döntéshozók körében vannak, és olyan gazdálkodási előnyökre tesznek szert, amelyeket nehéz utólag korrigálni. Így az önkormányzat mondhatni boldogan vett minden olyan komoly kezdeményezést, amely segít kimozdulni a kötöttségekből – függetlenül a szereplők egyházi kötődéseitől, vagy távolságtartásuktól. (Mivel a gimnázium katolikus középiskolaként való működtetése csődöt mondott, a város állami tulajdonba és működtetésbe adását határozta el.) A gazdasági gondok miatt nagy terhet jelent az önkormányzat számára a régi főiskolai épület fenntartása, téli fűtése is, amelynek ellátását a tárgyalások során vállalta az új oktatási rend megteremtéséig.

Az egyházmegyében működő, több képzéssel rendelkező katolikus főiskola a helyi önkormányzattal folytatott tárgyalásain, 2011 nyarán konkrét tervet fogalmazott meg. Az intézmény rektora emlékeztetett arra, hogy a megyeszékhelyi főiskola 2010-ben költségmegtakarítási és működésracionizálási céllal megszüntette a kisváros felsőoktatási képzését. A kiüresedett létesítmény bázisának

életre keltése lehet az a cél, amikor az egyházi főiskola előkészíti az itt létesítendő multifunkcionális mezőgazdasági és vidékfejlesztési kar új szakjait, képzéseit, programjait, valamint a vidéki és helyi közösségeket szolgáló tevékenységeket – vázolta elképzeléseiket az intézmény vezetője.⁶

Lelkesítő tervek tehát vannak, támogatók is a megvalósításukhoz. Azonban – ahogyan ez várható – a főszereplők között nem teljes az összhang. A kezdeményezés eredeti megvalósítója, az egykori főiskola tanára tulajdonképpen a régi képzési szerkezet felélesztését tervezte, ami nem bizonyos, hogy megfelel a megváltozott társadalmi-gazdasági körülményeknek. Ő azonban a közeljövőben hetven éves lesz, a jövőben nélküle lehet és kell majd előre lépni. A fiatalabbak újat akarnak, ami – úgy tűnik – a jelenlegi tulajdonos valódi céljainak felel meg. A „multifunkcionális mezőgazdasági és vidékfejlesztési kar” olyan elgondolás, amely akkreditálandó új szakokat jelent, és illeszkedik az egyházmegye dinamikus oktatáspolitikai elképzeléseihez. Ezekről a konkrét elképzelésekről egyelőre keveset lehet tudni, ritka kivétel a nyílt állásfoglalás. Azonban a máris működő speciális mesterképzés alapján úgy látszik, a térség gazdaságának és társadalmának főbb gondjaira megoldást kereső, különböző szintű és célú oktatási formák valósulnának meg a volt főiskola épületében, a régi és új tanárok közreműködésével.

Lesznek-e további lépések? Mit tesz a város azért, hogy fenntartsa közoktatását, újraindítsa a megszűnt főiskolát? Egyelőre ezt még nem tudjuk. A leírt eset egy konkrét kisvárost jelenít meg, annak köz- és felsőoktatását mutatja be. Valószínűleg, hasonló történetek nem egyetlen helyen, nem egyetlen városkában írhatók le.⁷

A történet, amit itt leírtunk még nem fejeződött be. Tanulságai azonban máris figyelemre méltóak. A kisváros az elmúlt évtizedekben elveszítette azt a rangját, amit nem utolsó sorban műveltsége, iskolái adtak neki – persze ez a hatásmechanizmus toleráns, befogadó környezetének, törekvő lakosságának volt köszönhető. A szocializmus évtizedei alatt fokozatosan elvesztette azt a vonzerőt, amelyet az elmúlt évszázadokban felhalmozott. Drasztikus példája ennek a református gimnázium könyvtárából elkótyavetyélt, fölöslegesnek ítélt értékes kötetek! Most megpróbálja újra összegyűjteni értékeit, új alapokat is keresve az építkezéshez. Gazdaságát éppen úgy újra kell építenie, mint társadalmát. Mindehhez iskoláinak múltját hívja segítségül, új partnereket is keresve a nehéz feladathoz.

⁶ SZÓLJON 2012

⁷ VARGA 2012

IRODALOM

- F. DÁRDAI 2006 F. DÁRDAI Ágnes: Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. I-II. kötet. Budapest, 2006.
- FORRAY-KOZMA 2013 FORRAY R. Katalin – KOZMA Tamás: Menekülés az iskolától. *Educatio*, 22. (2013):1.
- EMLÉKKÖNYV 2010 Emlékkönyv. A mezőtúri felsőoktatás fél évszázada 1960–2010. Mezőtúr, 2010.
- SZÓLJON 2012 Szóljon. Újra lesz oktatás a mezőtúri főiskolán? (<http://www.szoljon.hu/jasz-nagykun-szolnok/kultura/ujra-lesz-oktatas-a-mezoturi-foiskolan>) [2013.03.01.]
- VARGA 2012 VARGA, Anita: The Battle between Demand and Modesty. *Hungarian Educational Research Journal* 2. (2012), 1. DOI: 10.5911/HERJ [2012.01.04.]

Down-szindrómások – család kontra intézet

Összefoglalás

A kutatásba 204 fő, 3–35 év közötti, családban- (N=118) és teljes ellátást biztosító, fogyatékosokat ellátó intézetben (N=86) élő Down-szindrómás került.

A kutatás néhány releváns készség fejlettségének vizsgálatára fókuszált, mint a rajz/írás-, olvasási- és számlálási készség. A Down-szindrómások elért eredményei széles skálán mozogtak, a készségek teljes hiánya mellett megjelentek azok, akik elérték tipikusan fejlődő kortársaik szintjét.

Míg a családban élőknel az életkor növekedésével, a hosszabb tanulási idővel a készségek javultak, addig az intézeti elhelyezés olyan erős negatív hatással bírt, hogy az életkor növekedésével járó tendenciák nem tudtak érvényesülni. Az összes vizsgált készség fejlettsége szoros kapcsolatot mutatott a tartózkodási hellyel. A családban élők minden területen jobbnak bizonyultak, mint intézetben élő társaik.

A családban élőknel az anyai kvalifikáció emelkedése tovább javította a vizsgált készségek fejlettségét. A korai fejlesztés megkezdését befolyásoló tényezőként a család környezeti támogatottságát sikerült azonosítani. A fejlesztés megkezdésének időpontja és tartama nem mutatott lényeges különbség a két elhelyezési forma között.

Bevezetés

A DS¹ a 21. kromoszóma triszómiája² miatt létrejövő, általában közepesúlyos értelmi fogyatékossgal és különböző társuló betegségekkel szövődő fejlődési rendellenesség. Évente a világon körülbelül 800.000 gyermek jön világra valamilyen kromoszóma aberrációval. Ezek közül a leggyakoribb a DS, melynek előfordulásával minden 700. újszülött esetén kell számolni.³

A magyarországi gyakoriság a 70-es évektől a 90-es évek elejéig növekedést mutatott, ezt követően némi csökkenés volt tapasztalható. Átlagosan 1,2 – 1,6‰

¹ DS: Down-szindróma. A tünetegyüttes a nevét John Langdon Down angol orvos után kapta, aki 1866-ban írta le először a szindrómát.

² Triszómia: kettő helyett három kromoszóma található a sejtekben. A DS esetén a 21-es kromoszómánál jelenik meg a többlet.

³ WEAVER-HEDRICK 2000

között mozgott az előfordulása, azonban a legfrissebb adatok egy folyamatos növekedést mutatnak a szindróma prevalenciájában. Amíg 2006-ban 1,45, 2007-ben 1,50, 2008-ban 1,59, addig 2009-ben már 1,78, majd 2010-ben 1,76 ezrelékes előfordulást mértek hazánkban.⁴

A szindróma gyakoriságának vizsgálatakor külön kell választanunk a regisztráltakat a megszületettektől. A prenatális diagnosztika elterjedése folyamatosan csökkentette a megszületettek számát. Míg korábban jellemző volt a hangsúlyosabb születési szám, addig 2006-ban megfordult a tendencia és a prenatálisan diagnosztizáltak aránya 56,14% lett.⁵ Ezt követően folyamatosan emelkedett a kiszűrtek, illetve csökkent a megszületettek aránya.

A születésszám csökkenése mellett figyelemreméltó az élethossz növekedése, mely felhívja a figyelmet egy hosszútávon kezelendő társadalmi felelősségre.

Az írás-, olvasási-, és számlálási készségek az életminőséget befolyásoló személyes szükségleteknek az objektív indikátorai. A felsorolt készségek megkönynyítik az egyén társadalmi integrációját, a mindennapi életben való eligazodását. Könnyebb az információkhoz való hozzáférés, ezzel csökken a másoktól való függőség.

A vizsgálat célja

A családban és intézetben élő Down-szindrómások rajz/írás-, olvasás- és számlálási készségének összehasonlítása, valamint a fejlesztések megkezdésének és időtartamának feltárása. A családban élőknel e készségek fejlettségi szintje és a szülők iskolai végzettsége közötti kapcsolat vizsgálata.

A felsorolt készségek technikájának fejlettségét térképezte fel a kutatás, de nem terjedt ki a megértés mélységének, a szavak, mondatok dekódolási pontosságának vizsgálatára.

Minta és módszer

A vizsgált mintába nem valószínűségi mintavétellel összesen 204 fő, 3–35 év közötti, családban- (N=118), vagy teljes ellátást biztosító, fogyatékosokat ellátó intézetben (N=86) élő Down-szindrómás került.

⁴ VALEK-MÉTNEKI 2012

⁵ SZUNYOGH-VÁMOS-MÉTNEKI 2008

A családban gondozottak a VRONY⁶ adatbázisa alapján kerültek felkutatásra elsősorban a dél-dunántúli régió három megyéjében (Baranya-, Somogy-, Tolna megye).

Az intézetben élők adatgyűjtését országos szintre kellett kiterjeszteni, mivel az itt élők többsége a vizsgált korcsoportnál idősebb volt. Azok a teljes ellátást biztosító ápolást, gondozást nyújtó fogyatékosokat ellátó szociális intézmények kerültek a vizsgálatba, amelyek a megszűnt egészségügyi gyermekotthonok jogutódjai. Ezen túl az intézetek vezetői hálóba rendszerű továbbküldéssel segítettek a 3–35 éves korú intézetben élő esetek felderítésében. Összesen 22 intézetben történt adatgyűjtés.

Beválasztási kritérium volt az intézetben élők esetében, hogy legkésőbb 15 éves korukra bekerültek és az adatgyűjtés idején minimum három éve az intézetben tartózkodtak. A korcsoport meghatározást indokolja, hogy a 3 éves kor a legkorábbi életkor, ahol már vizsgálhatók a jelzett készségek. Az időintervallum végét a 35 év jelentette, mivel a Down-szindrómások egy részénél a harmincas évek végére már kialakulhat a korai Alzheimer kór.⁷

Az adatgyűjtést mindkét helyszínen szakemberek bonyolították. A családban védőnők kérdezték ki a szülőket, az intézetben élők körében a gondozónők végezték az adatrögzítést. Az emlékezet torzító hatását mérsékelte, hogy a felvett adatok a törzslapokon leírtakkal egészültek ki mindkét tartózkodási helyen.

A moduláris kérdőív adatainak elemzése leíró statisztikával, valamint Khi négyzet próbával, Fisher Exact tesztel, bináris logisztikus regresszióval és Spearman féle rang-korrelációs számítással történt.

Eredmények

A Down-szindrómások készségeinek fejlettsége a tipikusan fejlődő, egészséges kortársak fejlettségével, az életkornak megfelelő, normál fejlődés mérföldköveivel került összevetésre. A vizsgálat során, el kellett dönteni, hogy rendelkezik-e az adott készséggel vagy sem. Ha igen, teljesítménye az egészséges kortársakhoz viszonyítva a normál intervallumba esik, vagy attól elmarad.

A családban élők közel azonos arányban laktak városokban, illetve falvakban. A vizsgálat a társadalom minden rétegét érintette, azonban lehangsúlyosabban az átlagos szociális háttérrel rendelkezők jelentek meg a mintában.

⁶ A Veleszületett Rendellenességek Országos Nyilvántartása (VRONY) 1970 óta működik Magyarországon, amely jelenleg Országos Egészségfejlesztési Intézet irányítása alatt áll. A rendszer a születéstől, egy éves korig felismert és bejelentett, rendellenes újszülöttek és csecsemők adatait gyűjti, rögzíti, tárolja és elemzi. A VRONY – a világon elsőként és Európában egyedülállóan – a teljes hazai populációra kiterjedő adatbázisként működik. Elsősorban az anatómiai-morfológiai elváltozásokkal járó veleszületett fejlődési rendellenességekkel foglalkozik.

⁷ IKEDA-YANAGISAWA-ALLSOP-GLENNER 1989

A szülők iskolai végzettségét jellemezte, hogy az összes képzettségi szint jelen volt, de legnagyobb arányban a 8 általánosnál magasabb végzettségűek, de érettségivel nem rendelkezők képviselték magukat. Ennek a csoportnak a gerincét a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők adták.

Az intézetben élők esetében a családi háttér ilyen irányú feltérképezése egyrészt irreleváns, másrészt több esetben lehetetlen, mivel az intézetek gyakran nem rendelkeznek a családra vonatkozó adatokkal. Ennek oka, hogy a szülők egy része nem tart kapcsolatot gyermekével.

Nemek szerinti megoszlás tekintetében a férfiak 113 fővel (55,4%), a nők 91 fővel (44,6%) vettek részt a vizsgálatban. A kor szerinti megoszlásukat jellemezte, hogy a családban gondozottak 73,7%-át a 18 évesek vagy az alattiak adták. Ezzel ellentétesen alakult az intézetben élők korszerinti megoszlása, mivel a 18 év felettiek jelentették a minta 73,3%-át. Összességében a Down-szindrómások átlagéletkora 17,72 év volt. A kor szerinti megoszlás egyenlőtlenségét kompenzálta, hogy a teljes minta számított értékei mellett, a csak felnőttekre vonatkozó adatok összehasonlítása is megtörtént. Az eredményeket csak abban az esetben fogadtam el szignifikánsnak, ha a számottevő különbség mindkét összevetésben fennmaradt.

Down-szindrómások rajz/íráskészsége

Olyan író-olvasó közegben élünk, ahol napi szükséglet a betűvetés ismerete. Nem kérdéses, hogy az írástudás hiánya akadályozza a társadalmi beilleszkedésünket, boldogulásunkat.

Kezdetben a gyermek marokra fogja a ceruzát, később kialakul a három ujjas fogás. Az amorf firkák szakasza kétéves kor körül véget ér, ilyenkor a rajz még nem alkalmazkodik a papír méretéhez, azonban két-három évesen megjelenik a szándékos firkálás, ami a lap szélénél megáll, és ekkor már láthatunk, írást utánzó rajzokat. Három éves gyermeknél az ábrázolás szándékával találkozunk. 3-6 éves korban sémákat, ősfarmákat rajzol, mint ember, ház, fa. A gyermek nem úgy rajzolja le a világot, ahogyan azt a felnőtt látja, nem külső mintát követ, hanem belső szemléleti képét. Ebben az időszakban jelentkező ábrázolási furcsaságokat juxtapozíciónak nevezzük. Azt rajzolja, amit tud a dolgokról, nem azt, amit lát.⁸

Szinger szerint az életkor-specifikusság miatt ezt a területet alig lehet gyorsabban fejleszteni, mint ami spontán fejlődésnél amúgy is megfigyelhető. Az írástanítás feltétele legalább az egyszerű írásmozgás szintje. Az írástanuláshoz elengedhetetlen a szenzomotoros, manuális érettség elérése, ezért a finom moto-

⁸ FEUER 2005

rikus mozgásokat kell fejleszteni, tehát óvodáskorban a rajzkészség fejlesztése a feladat.⁹

A gyerekek óvodás korukra már képesek egyszerűbb alakokat, formákat szematikusan megjeleníteni. Ábrázolásmódjukra jellemző, hogy geometriai formákat használnak, ezek az egyszerű alakok már jól felismerhetők.¹⁰

Óvodás korban még nem beszélhetünk valódi íráskészségről, ezért ebben az időszakban a rajzkészség vizsgálatára került sor, amely a későbbi íráskészség előfeltétele.

A családban élők közül legnagyobb arányban 47,5%-ban (56 fő) voltak azok, akik egyáltalán nem rendelkeztek rajz/íráskészséggel, utána következtek 44%-al (52 fő) azok, akik a tipikus fejlődéshez képest elmaradtak. Az óvodáskorúak körében talált elmaradás a rajzkészségre utal, ezek a gyermekek használtak írószerszámokat, azonban nagyon egyszerű műveletek elvégzésére voltak képesek, általában csak firkáltak. Az életkornak megfelelő szintű rajz/íráskészséget 8,5% (10 fő) ért el a családban gondozottak körében, ebből a 6 fő felnőtt önállóan írt levelet és képes volt hosszabb, hallott szövegek leírására.

Trenholm és Mirenda kutatásukban rámutattak, hogy a Down-szindrómás gyermekek lemaradnak az írás területén, azonban kedvező körülmények között általában megtanulnak írni.¹¹ A családban gondozottak korcsoportonkénti eloszlása rámutat arra, hogy az életkor növekedésével javultak a teljesítmények, ezzel jelezve, hogy hosszabb tanulási idővel, elérhető számukra is az életkori szint.

Down-szindrómás kora	nem rajzol/ír		rajzol/ír, de elmaradt		rajzol/ír életkorának megfelelően		Összesen	
	család	Intézet	család	Intézet	család	intézet	család	intézet
3–6 év	27,59%	100,0%	65,52%	0,0%	6,90%	0,0%	100,0%	100,0%
7–10 év	58,33%	100,0%	41,67%	0,0%	0,00%	0,0%	100,0%	100,0%
11–14 év	56,25%	66,7%	31,25%	33,3%	12,50%	0,0%	100,0%	100,0%
15–18 év	38,89%	100,0%	61,11%	0,0%	0,00%	0,0%	100,0%	100,0%
18 év feletti	58,06%	92,1%	22,58%	7,9%	19,35%	0,0%	100,0%	100,0%
Összesen	47,46%	91,9%	44,07%	8,1%	8,47%	0,0%	100,0%	100,0%

1. táblázat – Down-szindrómások rajz/íráskészségének korcsoportonkénti megoszlása családban és intézetben (n=204)

Megdöbbenő, erős szignifikáns különbség figyelhető meg a rajz/íráskészség területén a tartózkodási hely függvényében ($p < 0,001$) a családban élők javára.

⁹ SZINGER 2009

¹⁰ GYARMATHY 2002

¹¹ TRENHOLM–MIRENDA 2006

Az *intézetben* gondozottak között egyetlen személy sem érte el az életkori normál szintet, ugyanakkor az elmaradtak kategóriájába is mindössze 8,1% (7 fő) került. Az itt élők 91,9%-a egyáltalán nem rendelkezik rajz/íráskészséggel, annak ellenére, hogy az intézetekben 1993 óta kötelező jelleggel, folyamatosan zajlanak a fejlesztések.

Az intézetben élők körében a 18 éven felüliek felülreprezentáltsága miatt, sor került a felnőttek, két elhelyezési típus szerinti összehasonlítására. Az összesen 94 felnőttből 31-en családban, 63-an intézetben éltek. A számítások alapján szignifikánsan jobb a családban élő felnőttek rajz/írás teljesítménye, mint intézeti keretek között élő kortársaiknak ($p < 0,001$).

Down-szindrómások olvasáskészsége

Az olvasás olyan komplex készség, amely a kognitív architektúrán belül a nyelvvel, emlékezettel, figyelemmel és észleléssel áll kölcsönhatásban. A felsoroltak közül legszorosabb a kapcsolat, a nyelvi rendszerrel. A nyelvi tudatosság egyik összetevője, a fonológiai tudatosság csak részben a spontán fejlődés eredménye. A tipikusan fejlődő gyerekek többsége még az iskolába lépés előtt eljut a fonológiai tudatosság¹² első szintjére.¹³

A Down-szindrómások olvasási készsége korlátozott ugyan, de 60-70%-ban képesek elérni egy olyan szintű szövegértést, melyet használni tudnak a mindennapokban. Az olvasás fejlődését befolyásolják a nyelvi készségek és a memória. Oktatásuk kapcsán a vizuális memóriára lehet támaszkodni, ezért a szakemberek javasolják a látvány szókincs kártyák használatát, melyeken szavak vagy akár mondatok jelenhetnek meg. Olyan mondatok, amelyek fontosak számukra, mint saját nevük, lakcímük. Ezek rendszeres, mindennapi használata segíti az olvasás elsajátítását.¹⁴

Az olvasási készség felmérésekor a 33 fő óvodáskorú kikerült a mintából, mivel tőlük az olvasás még nem várható el, így a megmaradt 171 fő képezte az elemszámot.

A *családban gondozottak* 56,2%-a (50 fő) egyáltalán nem olvasott, még betűket, szótagokat sem ismert fel, míg 30,3% (27 fő) olvasott, de olvasási készsége elmaradt az egészséges kortársak szintjétől. Életkorának megfelelő szintű olvasási készséggel 13,5% (12 fő) rendelkezett, akik mindannyian a 11 éves vagy ennél idősebb korcsoportokból kerültek ki. (2. táblázat) Az életkori elvárásoknak megfelelő szint a felnőttek körében mutatta a legmagasabb arányt, ami ismételten a

¹² ZIEGLER-GOSWAMI 2005. Az olvasásfejlődés kapcsán fonológiai tudatosságnak nevezzük mindazt a tudást, amely lehetővé teszi a szavakat alkotó fonológiai egységek (szótagok, rímek, a szavakat alkotó beszédhangok) felismerését, azonosítását és manipulálását.

¹³ TÓTH-CSÉPE 2008

¹⁴ BUCKLEY 2001

hosszabb tanulási idő szükségességére irányította a figyelmet. A felnőttek között megtalálhatóak voltak azok, akik szabadidejükben szívesen olvastak magazino-
kat, napilapokat, regényeket. A szülők elmondása szerint a fiatalok leginkább
ifjúsági regények, könnyebb irodalmi művek közül választottak.

Down- szindrómás kora	nem olvas		olvas, de elmaradt		olvas életkorá- nak megfelelően		Összesen	
	család	Intézet	család	intézet	család	intézet	család	intézet
7-10 év	66,67%	100,00%	33,33%	0,00%	0,00%	0,00%	100,0%	100,0%
11-14 év	50,00%	66,67%	37,50%	33,33%	12,50%	0,00%	100,0%	100,0%
15-18 év	50,00%	100,00%	33,33%	0,00%	16,67%	0,00%	100,0%	100,0%
18 év feletti	54,84%	95,24%	22,58%	4,76%	22,58%	0,00%	100,0%	100,0%
Összesen	56,18%	93,90%	30,34%	6,10%	13,48%	0,00%	100,0%	100,0%

2. táblázat – Down-szindrómások olvasási készségének korcsoportonkénti megoszlása
(n=171)

Jelentős különbség figyelhető meg az olvasási készség területén az elhelyezés függvényében ($p<0,001$), a családban élők javára. Az *intézetben élők* 93,9%-a (77 fő) egyáltalán nem rendelkezik a vizsgált készséggel és egyetlen személy sem érte el az életkori szintet. Az elmaradtak kategóriájában is mindössze 6,1% (5 fő) került. Életkor növekedésével javuló tendencia nem figyelhető meg, kivétel nélkül az összes korcsoport rossz eredményeket produkált. (2. táblázat)

A 18 éven felüliek olvasási készségét összehasonlítva, a jelentős különbség megmaradt ($p<0,001$). A családban gondozottak lényegesen jobb teljesítménnyel rendelkeztek. Míg az intézeti felnőttek közül senki, addig a családban élők 22,58%-a az életkori elvárásnak megfelelően olvasott.

Down-szindrómások számlálási készsége

Fiziológiás körülmények között a számfogalom kialakulása 3 éves kor körül elindul, majd a számolási készség fejlődése évekig tartó, hosszú folyamat. A számlálás megfelelő elsajátítása, begyakorlása elengedhetetlen a számfogalom kialakulásához. Akik a számlálási készséget nem sajátítják el optimális szinten, azoknak a legelemibb matematikai feladatok is megoldhatatlan kihívást jelentenek.¹⁵

A vizsgálat során nem elemeztem matematikai feladatmegoldást, csupán a számlálási készséget vizsgáltam.

¹⁵ JÓZSA 2009

A családban gondozottak 34,8%-a (41 fő) nem számolt, 59,3% (70 fő) számolt, de készsége többnyire lényegesen elmaradt az életkori elvárt szinttől. Mindössze 5,9% (7 fő) rendelkezett életkorának megfelelő szintű számlálási készséggel, akik mindannyian 14 éves kor alattiak voltak, közülük 5 fő óvodás. Fiatalabb életkorban az alacsonyabb életkori elvárásoknak még páran megfeleltek. Az idősebb korcsoportokból senki nem érte el a normál szint alsó határát.

Down-szindrómás kora	nem számlál		számlál, de elmaradt		számlál életkorának megfelelően		Összesen	
	család	Intézet	család	intézet	család	intézet	család	intézet
3–6 év	48,28%	75,0%	34,48%	25,0%	17,24%	0,0%	100,0%	100,0%
7–10 év	16,67%	100,0%	79,17%	0,0%	4,17%	0,0%	100,0%	100,0%
11–14 év	50,00%	100,0%	43,75%	0,0%	6,25%	0,0%	100,0%	100,0%
15–18 év	16,67%	100,0%	83,33%	0,0%	0,00%	0,0%	100,0%	100,0%
18 év feletti	38,71%	84,1%	61,29%	15,9%	0,00%	0,0%	100,0%	100,0%
Összesen	34,75%	87,2%	59,32%	12,8%	5,93%	0,0%	100,0%	100,0%

3. táblázat – Down-szindrómások számlálási készségének korcsoportonkénti megoszlása (n=204)

Vidákovich az intelligenciaszint és a számolási készség között korrelációt talált, ezzel bizonyította, hogy akinél a számolási készség gyenge, annak az értelmi fejlettsége is alacsony.¹⁶

Mivel a Down-szindrómások többnyire középsúlyos, néha enyhe értelmi sérültek, így a számlálási készség elsajátítása, a többi készséghez képest problémásabb. A felnőtt korosztálynál a legjobb teljesítményt a számlál, de elmaradt kategória jelentette (16,1%). Úgy tűnik, a számlálási készség tekintetében a hosszabb tanulási idő nem tudja kompenzálni a mentális retardációból adódó hátrányt.

Az intézetben gondozottak között egyetlen személy sem érte el az életkori normál szintet és az elmaradtak kategóriájában is mindössze 12,8% (11 fő) került. Egy kivételével mindannyian felnőttek. Az intézetben élők 87,2%-a (75 fő) egyáltalán nem rendelkezik semmilyen számfogalommal és számlálási készséggel. (3. táblázat)

A két elhelyezési formában élő felnőttek összehasonlítása során, az erős szignifikáns különbség továbbra is megmaradt ($p < 0,001$). A családban gondozottak lényegesen jobb teljesítményt mutattak.

A Down-szindrómások a számolási készségének fejlesztésére újabban sikeresen alkalmaznak számítógépes szoftvereket.¹⁷

¹⁶ VIDÁKOVICH 1989

Anya kvalifikáció és a készségek fejlettsége

A családban élő Down-szindrómások szüleinek iskolai végzettsége korrelált egymással ($r=0,693$, $p<0,01$), ezért a számítások az anyákra korlátozódtak. Az anya iskolai végzettségének emelkedése jelentős pozitív hatást gyakorolt a készségek fejlettségére. Az *íráskészség* estén ($p=0,007$), az érettségénél kevesebb végzettséggel rendelkező anyák gyermekei közül 3%, míg az ennél magasabban kvalifikált anyák gyermekei közül 33,9% teljesítette az életkori szintet. Külön figyelemre méltó, hogy az életkori szintet teljesítők többségét érettségizett anyák nevelték, lényegesen jobb eredményeket hoznak ki gyermekeikből, mint diplomás szülőtársaik. Valószínűsíthető, hogy ezek az anyák már kellő hozzáértéssel és odafigyeléssel foglalkoznak gyermekeikkel, miközben a karrierépítés, munkahelyi elvárások még nem vonták el figyelmüket a gyermekneveléstől.

Az erős szignifikáns kapcsolat kimutatható az anya iskolai végzettsége és az *olvasási készség* között is ($p=0,003$). Minél magasabb volt az anyai kvalifikáció, annál jobb olvasási teljesítmény volt tapasztalható.

Ricci szerint az otthoni környezet műveltségi szintje előrejelzi a Down-szindrómás gyermek későbbi olvasási teljesítményét, véleménye szerint ebből az egy adatból már nagy valószínűséggel megjósolható későbbi olvasási teljesítmény.¹⁸

Ugyancsak számottevő kapcsolat található az anyák iskolai végzettsége és a Down-szindrómások *számlálási készsége* között ($p=0,032$). Az érettségénél kevesebb végzettséggel rendelkező anyák nevelték a számlálni nem tudók 75,6%-át. A magasabb kvalifikációval bíró szülő adekvátabban foglalkozhat gyermekével, míg egy alacsony iskolai végzettség akadályozhatja a szülőt még a legegyszerűbb számolási feladatok elvégzésében is.

A fejlesztések alakulása

A kora gyermekkor, születéstől öt éves korig az alapképességek kialakulásának kritikus, szenzitív periódusa. A legintenzívebb fejlődés csecsemőkorban zajlik, az ekkor megszerzett korai fizikai, kognitív, érzelmi és szociális képességek megalapozzák a gyermek későbbi fejlődésmenetét. A korai fejlesztés sokszor nem látványos és nem mutat azonnali eredményt, hatása a későbbi életkorokban

¹⁷ BUCKLEY 2007. Kihasználva a Down-szindrómások vizuális memóriáját, annak erősségeire építettek és több módszert is használnak az oktatásukra. Ilyen a „Stern Strukturális Aritmetikai” módszer, ami nem a gépies tanulásra, hanem az összefüggésekre helyezi a hangsúlyt. A „Kumon” módszer a lépésről lépésre haladást hangsúlyozza, miközben a sikerre épít. A „Numicon” módszer a multiszenzoros megközelítést alkalmazza.

¹⁸ RICCI 2004

érvényesül. A korai intervenció hazai alakulását jellemzi, hogy a korai fejlesztésen résztvevő gyermekek száma évről évre nő hazánkban.¹⁹

Fejlesztés kezdete és tartama

A vizsgált minta 63,2%-a (129 fő) részesült korai fejlesztésben. Öt éves kor után kezdték a fejlesztést 34,3%-nál (70 fő) és egyáltalán nem fejlesztettek 2,5%-ot (5 fő).

A korai fejlesztés 1993-at követően fokozatosan valósult meg hazánkban és egyre több sérült ember számára vált elérhetővé.²⁰ Amíg az idősebb korosztálynál még nem volt jellemző, addig a vizsgált gyermekek körében a többség már részesült benne. A fejlesztések tekintetében szignifikáns különbség nem mutatkozott a két tartózkodási hely között ($p=0,495$). Összességében mindkét gondozási helyszínen a korai fejlesztésben részesültek voltak többségben. Ebben az esetben nem a tartózkodási hely, hanem a korai fejlesztés általános bevezetésének az ideje volt a döntő. A korai fejlesztés elterjedését jól reprezentálták az eredmények. A korán elkezdett fejlesztés abban az esetben lehet hatásos, ha az rendszeres és tartós. A családi és intézeti miliőben hasonlóan alakult a fejlesztések időtartama, köztük számottevő különbség nem mutatkozott ($p=0,832$).

A fejlesztések kezdete és tartama, tehát nem okozhatta a markáns különbséget a két elhelyezési formában élő Down-szindrómások készségeinek fejlettsége között.

A kapott eredmények felvetik a kérdését, hogy mennyire hatásos az intézetben élők fejlesztése? Milyen problémák lehetnek a gyakorlatban, ha a készségek elért szintjében, ilyen komoly lemaradás érhető tetten az intézetben élők körében? Az okok között szerepelhet, hogy az intézetbe kerülő csecsemők, gyermekek gyakran több kórházat, illetve intézetet megjárnak, mire a végleges elhelyezésük megoldódik. A bürokrácia útvesztőiben elvesznek a gyermekek jogos érdekei.

A családban élők fejlesztését befolyásoló tényezők

A családban gondozottak esetében vizsgáltam, hogy a fejlesztés megkezdését mely tényezők befolyásolták, ennek érdekében bináris logisztikus regresszióval végeztem a számításokat. (4. táblázat) Az anya iskolai végzettsége, a család szociális helyzete, stabilitása stb. nincs a vizsgált függő változóra jelentős hatással.

¹⁹ KEREKI-LANNERT 2009

²⁰ 1993 óta a közoktatási törvény kimondja, hogy a sérült gyermeket születésétől fogva megilleti a különleges ellátás.

Szignifikáns kapcsolatot egyetlen faktornál találtam. A környezet támogatása erős pozitív hatást gyakorol a fejlesztés korai megkezdésének időpontjára ($p=0,001$).

	B	S. E.	Wald	df	Sig.	Exp (B)	95,0% C.I.for EXP (B)	
							Lower	Upper
Anyai iskolai végzettsége (érettségivel kevesebb/érettségi v. több)	,098	,704	,019	1	,889	1,103	,277	4,386
Család szociális helyzete (átlagon aluli/ átlagos v. feletti)	,985	,847	1,352	1	,245	2,678	,509	14,087
Támogatás a környezettől (van/nincs)	1,922	,604	10,117	1	,001	6,835	2,091	22,340
Család szerkezetében a születéstől beállt változás (együtt élnek/ külön)	-,557	,582	,917	1	,338	,573	,183	1,792
Jelenleg a család stabilitása (labilis/stabil)	-,635	1,103	,331	1	,565	,530	,061	4,608
Terhesség kimenetele (érett/kora)	,461	,642	,516	1	,472	1,586	,451	5,584

4. táblázat – Családban élő Down szindrómások korai fejlesztésének megkezdését befolyásoló tényezők ($n=118$)

Azok az anyák, akik sérült gyermekük miatt szembesültek a családjuk, ismerőseik előítéletével, maguk sem láttak perspektívát gyermekükben. Könnyebben lemondtak a fejlesztés lehetőségéről, szívesebben tartották gyermeküket otthon, rejtve a világ szeme elől. A támogató környezetben gyermeket nevelő anyák jobban igényelték a külső segítséget. Ha a környezet nem diszkriminál, a sérült gyermek nagyobb esélyt kap a fejlődésre.

Megbeszélés, következtetések

A Down-szindrómások lemaradása a fiziológiai fejlettséghez mérten, az összes vizsgált készség területén fajsúlyos. Ugyanakkor megfigyelhetők az azonos korúak közötti markáns különbségek. Vannak, akik egyáltalán nem rendelkeznek egyes készségekkel, míg mások egészséges társaik szintjét is eléri. Az életkor növekedésével, hosszabb tanulási idővel a készségek javultak, azonban az

intézeti elhelyezés olyan erős negatív hatással bírt, hogy az életkor növekedésével járó pozitív tendenciák nem tudtak érvényesülni.

Az összes vizsgált készség fejlettsége erős szignifikáns kapcsolatot mutatott az elhelyezés helyszínével. A családban élők minden területen lényegesen jobbnak bizonyultak. Ugyanakkor a fejlesztés megkezdésének időpontja és a fejlesztés tartama nem mutatott lényeges különbséget a két elhelyezési forma között, tehát az intézetben élők lemaradása ezzel nem magyarázható.

Családban élőknel a korai fejlesztés megkezdését befolyásoló tényezőként a család környezeti támogatottságát sikerült azonosítani, tehát gyakran nem csak az állapot, hanem a sérültet körülvevő környezet tesz igazán fogyatékosná.

Az anyai kvalifikáció emelkedése szignifikánsan pozitívan befolyásolta a családban élő Down-szindrómások rajz/írás-, olvasási- és számlálási készségeinek fejlettségét. Az alacsony szülői kvalifikáció ingerszegény környezetet feltételez, míg a magasabb iskolai végzettség általában együtt jár gyakori írási, olvasási szokásokkal, így a felkészültebb szülők, támogató környezetet biztosítanak gyermekeik számára. A mindennapi interakciók széles ismeretanyagot hordoznak és erre az inger gazdag környezetre a Down-szindrómások pozitívan reagálnak. Fel kell hívni a családtámogatásban résztvevő szakemberek figyelmét, hogy nem minden család képes a speciális gyermeknevelési feladatok önálló ellátására, esetükben intenzívebb családtámogatás szükséges.

A szakemberek elsődlegesen feladata a szülők meggyőzése, hogy a Down-szindrómás gyermekek jól fejleszthetőek, és ezt a fejlődést a családi miliő támogatja legjobban. Születésétől fogva jelenjenek meg az írott anyagok a gyermek környezetében, mivel a mesekönyvek elengedhetetlen kellékei a gyermekkorban. Kezdetben elegendők a rövid mondókák, majd fokozatosan egyre hosszabb mesék kerüljenek a nevelési programba, figyelembe véve a gyermek érdeklődését, fejlettségét. Képeskönyvek nézegetése, mesék olvasása, majd ezeknek a történeteknek a közös elmesélése, jó alkalmat biztosít az interaktív együttlétre.

A Down-szindrómás gyermekek számára hasznos, ha korai életkorban felolvassanak, majd olvasni tanítják őket, mivel ezek a tevékenységek fejlesztik beszélt nyelvi és memória készségeiket, még akkor is, ha ők maguk nem tudnak önállóan olvasni.²¹

A gyerekszoba elengedhetetlen részévé kell tenni a gyermek méreteihez igazítható írástalt, rajta írószerszámokkal, papírral, könyvekkel. Jó, ha kiteszünk az ABC betűit, felkeltve a gyermek természetes, spontán érdeklődését. A Montessori pedagógia is kiemeli, hogy minden gyermek adottságként rendelkezik a világ megismerési igényével, cselekvési vágygal, spontán aktivitással, ezek kibontakozását csak elő kell segíteni.

Hangsúlyozni szükséges az otthoni foglalkozások, és az élethosszig tartó tanulás fontosságát. Egyre több szakember gondolja, hogy a fejlesztésnek a két fő

²¹ BUCKLEY-BIRD-SACKS-ARCHER 2006

aspektusát, a fonológiai tudatosságot és a vizuális memóriát, együttesen kell alkalmazni, írás-és olvasástanításban.²²

Az intézeti lét negatív hatásának számszerű bizonyítása egy fontos adalékot szolgáltat a hazai ellátórendszer számára. A vizsgálat üzenete megegyezik az Európai Unió törekvéseivel, amely a nagy intézetek megszüntetésére irányul és helyette az önálló életre nevelést, családban- illetve lakóotthonokban élest preferálja. A szakma számára megfogalmazott üzenet, hogy a Down-szindrómások családban történő nevelkedésének prioritást kell kapnia. A családi mintákat, annak törődését, szeretetét, motiváló hatását egyetlen intézet sem pótolhatja.

Magyarországon a védőnők olyan diplomás szakemberek, akik intenzív, direkt családgondozást végeznek. Családlátogatások, tanácsadások, fogadóórák alkalmával lehetőségük nyílik a szülőkkel bizalmas, face to face kapcsolat kialakítására. Ismerik a gyermekek egészségi állapotát, környezetét, szobáját, a szülők végzettségét, a család kultúráját. Hatással vannak a gyermek gondozására, nevelésére, az otthoni környezet helyes kialakítására. Egyedülállóan bizalmi helyzetet élveznek, komplex ismeretekkel rendelkeznek, melyek segítségével hatékonyan tudnának segítséget nyújtani a sérült gyerekeket nevelő szülőknek.

Hiányzik azonban a sajátos nevelési igényű gyermekek ellátásában résztvevő szakemberek együttműködése. A probléma hatékony megoldásához interdiszciplináris megközelítés, a társszakmák diskurzusa elengedhetetlen. A szakemberek közös üzenetét, a védőnők naprakészen vihetnék a családok otthonába.

IRODALOM

BUCKLEY 2001	Reading and Writing for Individuals with Down Syndrome – An Overview. Down Syndrome Issue and Information (http://www.down-syndrome.org/information/reading/overview) [2012.12.06]
BUCKLEY-BIRD-SACKS-ARCHER 2006	BUCKLEY, Sue – BIRD, Gillian – SACKS, Ben – ARCHER, Tamsin: A Comparison of Mainstream and Special Education for Teenagers with Down Syndrome: Implications for Parents and Teachers. = <i>Down Syndrome Research and Practice</i> , 2006/3. 54–67.
BUCKLEY 2007	BUCKLEY, Sue: Teaching Numeracy. = <i>Down Syndrome Research and Practice</i> , 2007/1. 11–14.
FEUER 2005	FEUER Mária: A gyermekrajzok fejlődéslélektana. Budapest, 2005.
GYARMATHY 2002	GYARMATHY Éva: Képzőművészeti tehetségek. = <i>Új Pedagógiai Szemle</i> , 2002/6. 50–55.
IKEDA-YANAGISAWA-ALLSOP-GLENNER 1989	IKEDA, Si – YANAGISAWA, Nobuo – ALLSOP, David – GLENNER, George G.: Evidence of Amyloid Beta-protein Immunoreactive Early Plaque Lesions in Down's Syndrome Brains. = <i>Laboratory Investigation</i> , 1989/1. 133–137.

²² MORGAN-MONI-JOBLING 2004; OTAIBA-HOSP 2004.

- JÓZSA 2009 JÓZSA Krisztián: A számlálási készség kritériumorientált fejlesztése. (2009) (<http://www.ofi.hu/tudastar/szamlalasi-keszseg#1>) [2012.12.07.]
- KEREKI-LANNERT 2009 KEREKI Judit – LANNERT Judit: A korai intervenciók intézményrendszer hazai működése. (2009) (http://www.tarkitudo.hu/file/korint/korint_2009.pdf) [2012.12.09.]
- MORGAN-MONI-JOBLING 2004 MORGAN, Michelle – MONI, Kaen – JOBLING, Anne: What's it All About? Investigating Reading Comprehension Strategies in Young Adults with Down Syndrome. = *Down Syndrome Research and Practice*, 2004/2. 37–44.
- OTAIBA-HOSP 2004 OTAIBA, Stephanie Al – HOSP, Michelle: Providing Effective Literacy Instruction to Students with Down Syndrome = *Teaching Exceptional Children*, 2004/2 28–35.
- RICCI 2004 RICCI, Leila: Home Literacy Environments, Parental Beliefs about Reading, and the Emergent Literacy Skills of Children with Down Syndrome. Dissertation Abstracts. In: *International: The Humanities and Social Sciences*, 64. (2004) 2161–A.
- SZINGER 2009 SZINGER Veronika: Nagycsoportos óvodások írásbeliséggel kapcsolatos tudása és tevékenységei. = *Elektronikus könyv és nevelés*, 2009/2. (http://www.tanszertar.hu/eken/2009_02/szv_0902.htm) [2012.12.08.]
- SZUNYOGH-VAMOS-MÉTNEKI 2008 SZUNYOGH Melinda – VAMOS Magdolna – MÉTNEKI Júlia: Jelentés a Velezületett Rendellenességek Országos Nyilvántartás (VRONY) 2006. évi adatairól. (2008) (www.oszmk.hu/dokumentum/VRONY/VRONY_eves_JELENTESE_2006.pdf) [2012.12.06.]
- TÓTH-CSÉPE 2008 TÓTH Dénes – CSÉPE Valéria: Az olvasás fejlődése kognitív pszichológiai nézőpontból = *Pszichológia*, 2008/1. 35–52.
- TRENHOLM-MIRENDA 2006 TRENHOLM Brian – MIRENDA Pat: Home and Community Literacy Experiences of Individuals with Down Syndrome = *Down Syndrome Research and Practice*, 2006/1. 30–40.
- VALEK-MÉTNEKI 2012 VALEK Andrea – MÉTNEKI Júlia: Jelentés a Velezületett Rendellenességek Országos Nyilvántartása (VRONY) 2010. évi adatairól. (2012) (http://www.oefi.hu/VRONY_jelentes_2010.pdf) [2012.12.08.]
- VIDÁKOVICH 1989 VIDÁKOVICH Tibor: A 4–5 éves gyermekek fejlettségének vizsgálatára használt eszközök rendszerének elemzése. In: A differenciált beiskolázás néhány mérőeszköze. Szerk. GEREBENNÉ VÁRBÍRÓ Katalin – VIDÁKOVICH Tibor. Budapest, 1989. 117–127.
- WEAVER-HEDRICK 2000 WEAVER, Robert F. – HEDRICK, Philip W.: Genetika. Budapest, 2000.
- ZIEGLER-GOSWAMI 2005 ZIEGLER, Johannes C. – GOSWAMI, Usha: Reading Acquisition, Developmental Dyslexia, and Skilled Reading Across Languages: A Psycholinguistic Grain Size Theory = *Psychological Bulletin*, 131. (2005):1. 3–29.

Az iskola, a tanulás és a könyvekhez való viszony megjelenése cigány népmesékben

A kortárs, döntően írásos kultúrákban élő emberek általában úgy vélik, hogy a mese gyermekeknek való történet, és a benne megjelenített világ semmilyen kapcsolatban sincs a valósággal. Pedig az orális népi kultúrában a mese felnőtteknek és gyermekeknek egyaránt szóló narratív műfaj volt, amely szorosan kötődött az adott közösség társadalmi életéhez. A mese olyan nyelvi szöveg, amelynek többnyire a fiktív és imaginatív jellegét szokás hangsúlyozni. Nem elhanyagolhatóak azonban a mesének a valóságvonatkozásai sem, mivel a mesékben szociális rendszerek tükröződnek. A mesemondó emberek mindig egy reális világban éltek, így elképzelhetetlen, hogy a „mesehordozók” (*Märchen-träger*), azaz a mesélők és mesehallgatók szociális valóságát ne jelenítették volna meg.¹ A mesehősök fiktív, de sokszor valószerű emberek, szociális környezetük a mesemondó szociális valóságának felel meg. A kiindulópont is reális szituáció: a hős a mindennapok világából indul, s kalandjai végén ugyanide érkezik vissza. A mesék gyakran az emberi tapasztalatokat adják vissza, reális konfliktusokat írnak le, privát és társadalmi kapcsolatokról számolnak be. A természetfölötti lényeknek vagy a királyi kastélyok lakóinak is olyan szokásaik vannak, és ugyanúgy viselkednek, mint a mesélők és a mesehallgatók. Mindebből következik, hogy a közösség életében jelentős események gyakran nyomot hagynak, tematizálódnak a mesékben.

Közép–Kelet–Európában, így Magyarországon is a cigányság tömeges iskoláztatása a szocializmus idején, az 1950-es években kezdődött el. Ez az esemény jelentős változást hozott a cigányok életébe: az addigi, szinte kizárólagosan orális kultúrában az iskola közvetítésével megjelent az írásbeliség, s a tanulás megcsillantotta előttük a társadalmi mobilizáció lehetőségét. Kovalcsik Katalin már az 1970-es évek végén felfigyelt arra, hogy az észak–kelet–magyarországi oláh cigány közösségek meséiben gyakran szerepel az iskola, a tanulás motívuma.² Kovalcsik Katalin írása ösztönzött arra, hogy megvizsgáljam, vajon más oláh cigány, romungró, beás, valamint erdélyi cigány közösségekben gyűjtött mesékben is szerepelnek-e az iskolához kötődő motívumok.³

¹ Vö. RÖCHRICHT 1979, NEUMANN 2004, NEUMANN 2006.

² Vö. KOVALCSIK 1996

³ Mivel ez az írás 2009-ben megvédett PhD-értekezésem részlete, nem térek ki a kutatási módszerekre és a vizsgálati korpusz kiválasztására. A mesékből kiemelt idézeteknél a következőképpen tüntetem fel a forrást: először a mesegyűjtő vagy mesemondó nevének kezdőbetűit adtam meg, ezután a mesének az adott kötetbeli sorszámát, végül pedig az oldalszámot. (Lásd a Rövidítés és Irodalom-

Az iskolába járás ténye nagyon sok mesében megjelenik. A *tizenkét holló* című mesében a kislány az iskolában tudja meg, hogy neki bátyjai is voltak: „Egy tavaszi napon kinn játszottak a gyerekek az iskola udvarán. A többi kislányok elmondták, hogy őneki két testvére van, három testvére ... Ez a kislány nem tudott semmiről. Egy idősebbik kislány azt mondja : – De néked is volt ám! Én emlékszem rá, még pici voltál, tizenkét fiútestvéred”.⁴ Az iskolába járás olyan fontos, hogy a szülők anyagi áldozatot is képesek hozni érte: „hát az a szegény ember mindenféle munkát elvégzett, hogy a gyermeket tudja kicsit iskoláztatni”.⁵ Babos István egyik meséjében a biológiai apa számon kéri a nevelőapától, hogy miért nem járattja iskolába a rá bízott gyereket: „Hát aztán megtudta, hogy birkapásztornak nevelte a gyereket, nem iskoláztatta. Igen mérges volt. Nem azért adtam magának a sok pénzt.”⁶ A Csenki-gyűjtésű *A rossz királyné és jó vargáné* című mesében arról értesülünk, hogy a főszereplő három fiú kollégiumban tanul, s csak akkor szöknek el onnan, amikor már „anyanyira kitanultak”.⁷ Egy másik történetben Gulyás Mariska, akinek Mátyás királytól születik gyermeke, Debrecenben taníttatja a fiát.⁸ Iskolába a királyok gyerekei is járnak, s ők is legtöbbször gyalog teszik meg az oda vezető utat, s közben mindenféle rosszaságot elkövetnek, pl. megdobálják a piacon áruló asszonyokat.⁹ A *Károly király* című mesében a főhőst óvodába járatták, és idegen nyelveket is tanul: „A gyermeket már öt éves korában beadta tanulni, többféle nyelvre. Óvodába két évig járatta. Hétéves korába beadta iskolába. A gyerek tanult, ahogy lehetett, nem volt hiba”.¹⁰ Ámi Lajos 46. számú meséjében a királylány iskolába menet véletlenül rárúgja a sarat egy vaját áruló öregasszony kosarára. Az öregasszony azt kéri, azonnal térítse meg a kárát. A lány elismeri a hibáját, de azt mondja, hogy csak később fizethet: „Én nem mehetek vissza, mert nekem most iskolába kell menni! Éngem össze fog piszkolni a főtanár, hogyha én nem megyek pontosan az iskolába.”¹¹ A *vasmadár* című mesében a legkisebbik királyfi nagyon szeret iskolába járni, a tanulást a vitézségnél is többre tartja: „Tizenhetedik, tizennyolcadik évében járt; az egyetemen, az iskolában ő volt az első, többet tudott, mint ahány tanár az egész világon volt. Elég az hozzá, az anyja fia volt, ő nem volt vitéz, nem. Úgy volt a dolgával, nem törődött a dolgával, állandóan az iskolát végezte és tanult”.¹² Iskolába a rendkívüli képességű hősök, a táltosként született gyermekek is járnak. A *Flórián Flórii* című mesében

jegyzéket.) Egyetlen esetben tettem kivételt: A *Villási, a táltosfiú* c. kötetből (NAGY 1996) vett idézetek mellett nemcsak az adott mese kötetbeli sorszáma utaltam, hanem a mesegyűjtés helyére is, arra, hogy mezőbándi, szucsági vagy mérai-e a mese (pl. N.O. Mé. 18: 132–133).

⁴ K.A. 9: 135.

⁵ N.O. Mé. 33: 276.

⁶ B.I. 51: 389.

⁷ Cs.S. 19: 92.

⁸ Cs.S. 50: 246.

⁹ Á.L. 44: 507.

¹⁰ N.O. Mé. 22: 175.

¹¹ Á.L. 46: 8.

¹² D.Gy. 13: 270.

a főhős olyan gyorsan nő, hogy tizenhat napos korában befejezi az iskolát: „Tizenhat napra, mire már befejezte az iskoláit, azt mondja az édesanyjának: – Kedves édesanyám! Nem tudok tovább iskolába járni, mert nagyon megkészek”.¹³ Az iskolába járást az ördög fia is fontosnak tartja. Ő maga sürgeti az anyját, hogy minél előbb küldje oda: „– Anyám, add a táskát, menjek iskolába! – Hát hogy? Meg sem fűrésztöttek. Nem kell nekem semmi. És már ment”. Ráadásul az ördögfiú a legokosabb az iskolában, ő tud a legtöbbet a táblánál: „Hát ennek olyan számadása volt, sem professzor, sem igazgató nem tudta volna utánacsinálni”.¹⁴ Dávid Gyula egyik meséjében az öreg juhász a fémből készített fiát, a vasembert is járattja iskolába. A vasember termete és ereje sok problémát okoz: „Állandóan járt az iskolába, olyan rossz volt, hogy valami mindig került. Vagy a házak sarkait verte le, a gyermekeket ütötte meg, vagy az ablakokat verte be”.¹⁵

Ha valamilyen oknál fogva a gyerekek nem tudnak eljárni az iskolába, akkor házi tanítót fogadnak melléjük a szülők. A *Nemtudomka* című mesében a király felvesz egy tanítót, és a kastélyában rendez be egy szobát a fiának és egy másik gyerekek, hogy ott tanulhassanak.¹⁶ Cifra János egyik meséjében az örmény kereskedő fia nem akar kijönni a szobájából, de az nem lehet, hogy ne tanuljon, így a tanár jár be hozzá: „Hanem amikor eljött az idő, hogy iskolába kellett neki járni, lehívták a tanárt oda, és ott a szobába taníttatták”.¹⁷ Dávid Gyula meséjében a királyné nem akarja, hogy megtudják, a fia táltos, ezért nem adja iskolába, de a tanulást ő is fontosnak tartja: „A gyermek már nagy volt, már a hetedik évibe volt, iskolába kellett volna menni. De az anyja tanárt fogadott, hogy a gyermek ne menjen iskolába, otthon tanuljon, nehogy lássák, hogy a gyermeknek mi van a nyakába. De amikor a tizennégy évet betöltötte, a fiú már olyan okos volt, ő már többet tudott, mint egy király”.¹⁸

Az iskola általában demokratikus intézményként van jelen a mesékben, ide együtt járnak a gazdag gyerekek és a szegény cigány gyerekek is, sőt még a királyfiak és királykisasszonyok is. Találunk azonban ellenpéldákat is. A *Postames-ter* című mesében a fiatal hős mindent megtanul a papok iskolájában, olyannyira, hogy a külföldre utazó tanárok rá hagyják a munkát, hogy tanítsa a többi gyereket. A gyerekek azonban származása miatt nem akarják őt elfogadni: „De mikor ez fölállt, hogy ő tanítja őket, elmondták mindennek, hogy minket ilyen koldusgyerek, meg így, meg úgy, majdnem agyonütöttek.”¹⁹ A hátrányos megkülönböztetés motívuma is felbukkan. A *Szépvirág* című mesében a főhős saját testvérét akarja akadályozni a tanulásban, mert annak egy ördög az apja: „De azért a hátulsó pad-

¹³ D.Gy. 4: 122.

¹⁴ N.O. Mé. 19: 146.

¹⁵ D.Gy. 3: 105.

¹⁶ B.I. 16: 187.

¹⁷ C.J. 13: 323.

¹⁸ D.Gy. 9: 188.

¹⁹ B.I. 1: 63.

ba ültette. Hogy ne tanuljon, amiért ördög. De tanítani csak kellett, hogy tanítsa”.²⁰ A Pirosborsó című mesében is így jár a hős, mert szegény: „Telt az idő, múlt az idő, a fiú kellett menjen iskolába. Őtet a leghátulsó padba ültették, mert szegény ember volt, szegény szülő gyermeke volt”.²¹ Ráadásul nagyon okos, gyors észjárású is, amit a tanár nem tud tolerálni: „Hát amint a tanár kezdett magyarázni, Pirosborsó már mondta előre. Vette a tanár a pálcát, ütötte vele Pirosborsót, majdnem porrá verte a fejét”.²² A féltékenységre miatt a tanár úgy szabadul meg tőle, hogy korábban adják ki neki a bizonyítványt: „Hát jobban járok, ha ennek a mocskos disznó kölyöknek írást adunk, hogy kijárta az iskolát. Legalább így megszabadulunk tőle. Mert ez többet akar már most tudni, mint mi, a tanárok!”²³

Az iskola társadalmi beilleszkedést segítő funkciója, a nevelés ritkábban jelenik meg. Babos István egyik meséje azzal indul, hogy Erős János nem megfelelően viselkedik, elveszi, és a nehéz malomkő alá dugja a társai sapkáit. Nem tudják megfegyelmezni, emiatt az apját felszólítják, s végül el kell hagynia az iskolát.²⁴ A *Burkus király* című mesében a király két fiának rossz magatartásuk miatt kell kimaradniuk az iskolából: „De azok nem álltak a tanulás után, mind csak verekedtek. Nagyon erős gyerekek voltak, mind csak a verekedést úzték. Már a bíró is felment az apjukhoz, mert nagyon sok kárt csináltak. Az apjuknak már a fele királysága odalett. Már nem tudta a király, hogy mit csináljon”.²⁵

Az iskolában megszerezhető készségek közül legfontosabb az írni-olvasni tudás, amely nagy érték, hiszen a hóst sokszor ez segíti hozzá célja eléréséhez. A *Vérátömlésztés* című mesében a főszereplő talál egy papirost, s ezt elolvasva értesül a véradás lehetőségéről: „Hát ott lát a feje mellett egy kis papirost. Fogja, kezdi olvasni. No kiolvasta a papirosból, hogy a Híres Varsóban van egy nagy szanatórium. Aki önként ajánlkozik operációra, tízezer frankot vagy márkát kap”.²⁶ Máskor a hős az újságban olvassa, hogy a király lányát meg kellene gyógyítani.²⁷ Babos István egyik meséjében a primás kihallgatja a hollók beszélgetését, amiből megtudja, hogyan felelhetnek meg a kérdésekre, s hogy ne felejtse el, felírja a noteszébe.²⁸ Ugyanez a motívum figyelhető meg Ámi Lajos 80. számú meséjében is. A legkisebbik királyfi ceruzával feljegyzí a három holló tikos beszédét, amiből megtudja, mit kell kérniük neki és bátyjainak a hétország királyától, hogy megmeneküljenek.²⁹ Rostás Mihály meséjében Zöldlevél is a noteszébe írja fel apja tanácsait.³⁰

²⁰ N.O. Mé. 19: 146.

²¹ N.O. Mé. 23: 184.

²² N.O. Mé. 23: 184.

²³ N.O. Mé. 23: 184.

²⁴ B.I. 15: 169.

²⁵ N.O. M. 2: 39.

²⁶ Cs.S. 29: 119.

²⁷ Á.L. 81: 313.

²⁸ B.I. 9: 133.

²⁹ Á.L. 80: 304.

³⁰ R.M. 3: 32.

Még a rabló-mesterség elsajátításához is szükség van az olvasás-írás tudományára. A sasfiú meséjében a fővezér így rendelkezik, amikor a király rábízza a fiát: „ – *Hallgassatok ide! Holnap vasárnap. Kiviszünk oda egy asztalt, széket, irkát neki (mint egy kis iskolásgyermeknek!) s ceruzát a kezibe. S hogy műk mutassuk meg előtte, hogy törünk és hogy lopunk. S ő írjon fel mindent, s jegyezze meg magának*”.³¹ Fegyveres Márton egy feliratból értesül arról, hogy „*aki ezt a három tányér ételt megeszi, megissza a három pohár bort és elszívja a szivart, de utána nem tudják megfogni, szerencsés ember lesz*”.³² A Burkus király fia vesz egy újságot, s abban olvassa, hogy az apja odaigérté annak a vitéznek fele királyságát, aki hírt hoz az öccséről.³³ De olyan is előfordul, hogy írással csalják törbe a hőst. A *Vitéz János* című mesében arról értesülünk, „*hogy az erdő szélén ki volt írva, hogy aki bemegy az erdő közepére, és ott tenyerével rácsap egy asztalra, elnyeri a princ-királykisasszonyt*”.³⁴ Mivel Jóska, Vitéz János fogadott fia el tudja olvasni a táblára írottakat, ennek megfelelően cselekszik testvérével, Gyurkával együtt, de pórul járnak, mert a Vasorrú bába tepertővé változtatja őket. A hőst sokszor az írni-olvasni tudás hiánya akadályozza meg abban, hogy meggazdagodjék. Ám egyik meséjében a szegény ember egy madárfészekben talál két tojást. Az egyik tojásnak a héjára a következő volt írva: „*Aki ennek a tojásnak a madárjának a zuzáját megeszi, minden éjszaka egy véka aran lesz a feje alatt*”. A másikra pedig ez: „*Aki ennek a madárnak a máját megeszi, hát hét ország királya lesz*”. Mivel nem tud olvasni, feleségével elküldi a királynak a tojásokat.³⁵ Szénégető Jóska analfabéta, nem járt iskolába, még a nevét sem tudja leírni, az órát sem ismeri, azt sem tudja, hogy az arany milyen értékes, ezért a kocsmáros háromszáz forintért meg tudja venni tőle az aranyrögöt.³⁶ Ő csak egy fényes kőnek gondolja, később a kocsmáros mondja meg neki, hogy aranynak nevezik, de Szénégető Jóska nem tudja, hogy az micsoda: „*Akkor tehát arany, de hát honnan tudná Jóska, hogy mi az az arany? Ugye nem tudta. A cigányok nem tudták, mert buták voltak, abban az időben nagyon buták voltak a cigányok*”.³⁷ S amikor a király arra kéri, foglalják írásba, hogy elveszi a lányát feleségül, Jóska aláírás helyett egy krikzkrakszot tesz a szerződésre. A király és az emberei viszont azt hiszik, azért torzult olvashatatlanná az aláírása, mert olyan nagy ember, hogy rengetegszer kell aláírnia különféle hivatalos papírokat.³⁸ A főhős írni-olvasni tudásának hiányát akarja kihasználni a gonosz király, hogy elpusztítsa Talált Gergőt. Megír a feleségének egy levelet, amiben az áll, ha megérkezik a levélvivő, azonnal vessék tűzbe. A levelet természetesen Talált Gergővel küldi. Gergő útközben találkozik írástudó emberekkel, a pappal meg a jegyzővel, akik

³¹ N.O. M. 1: 25.

³² R.M. 4: 41.

³³ N.O. M. 2: 39.

³⁴ Cs.S. 48: 231.

³⁵ Á.L. 78: 264.

³⁶ R.M. 1: 130.

³⁷ R.M. 1: 133.

³⁸ R.M. 1: 138.

elolvassák a levelet, és kicserélik, de nem szólnak semmit a fiúnak. Így Gergő megmenekül.³⁹ Az írás-olvasás tudományát az ördögök is ismerik. A szegényleány meséjében az ördög ezzel bizonyítja be a leánynak, hogy tizennégy éves korában az övé kell, hogy legyen: „ – Jó estét, te leány! – azt mondja. Mikor az anyád hasába voltál, akkor írtalak fel az irkámba. Nesze, nézzed! Kiveszi az irkát a farzsebéből az ördög, és megmutatja”.⁴⁰ Írni sokszor még az állatok is tudnak. A szarvastehen így tudatja Erős Jánossal, hogy az anyja egy sárkányhoz ment feleségül: – *Hát adjál egy ceruzát, papirost, hadd írjam le Erős Jánosnak, hogy mihez tartsa magát! Hát hozzáfogott a szarvastehen, írt egy levelet és ráírta: Férjhement az anyád egy táltoskirályho*”.⁴¹

A mesékben sokszor előfordul a szerződés-kötés motívuma is, az, hogy a fontos megegyezéseket írásba kell foglalni. Az írott szót mindenki tiszteli, ennek betartása kötelező. Az egyik Csenki-mesében az ember azért kénytelen az ördögnek engedelmeskedni, és átadni neki az ellopott királylányt, mivel *„úgy írták meg a szerződést”*.⁴² Az *elátkozott királyfi* című mesében a királyfi írásbeli szerződést köt az ördögökkel, hogy békén hagyják, és soha többé nem bántják. *„– Valamikor, valamikor lesz még bajotok velem? Felfogadták, hogy soha az életbe többet vele bajuk nem lesz. Megcsinálták a szerződést, s aláírta mind a három ördögkirály, s még az ördögkirályné is”*.⁴³ A magát orvosnak kiadó fiatalember azt kéri a királytól, hogy foglalják írásba, ha meggyógyítja a királylányt, övé lesz a lány és a fele királyság.⁴⁴ Ugyanígy a kutató fiatalember is írásbeli szerződést köt a királylával, hogy biztos legyen a fizetség.⁴⁵ A *két királyleány* című mesében a cigányfiú és a király írásba foglalják, hogy aki visszahozza a királylányokat, egyiket elveheti feleségül, és megkapja a fele királyságot. A szerződést három példányban csinálják meg: *„Egy a királynak, egy a fiúnak s egy a minisztériumban”*.⁴⁶ Telentya meséjében csak az léphet be a királyi udvarba, aki erre írásbeli engedélyt kap: *„Hát persze a kapuban a királyoknál szolgálat van, testőrök, és ugye beírják, hogy hát ki megy be, ki jön be, mindig beírják, hogy kimegy ki és kit engedhetnek ki vagy be, mert csak papírral lehet”*.⁴⁷

Az írásbeli kommunikáció mint a kapcsolatteremtés és -tartás eszköze rendszeresen szerepel a mesékben.⁴⁸ Az Ördögkirály írásban üzen a Veres királynak, hogy háborút indít ellene, s pontosan megírja az ütközet helyét.⁴⁹ Nyeznám és

³⁹ B.M. 5: 41.

⁴⁰ N.O. Mé. 32: 266.

⁴¹ Á.L. 24: 347.

⁴² Cs.S. 15: 75.

⁴³ D.Gy. 9: 205.

⁴⁴ Á.L. 81: 317.

⁴⁵ Á.L. 82: 325.

⁴⁶ D.Gy. 6: 157.

⁴⁷ R.M. 2: 157.

⁴⁸ Á.L. 119: 43, 46.

⁴⁹ C.J. 5: 149.

a király többszöri levélváltás után találkoznak személyesen, addig csak üzengetnek egymásnak.⁵⁰ Izikus király „írásbeli körözést” ad ki Akalion császár ellen, „azonnal tartóztassák le, és verjék vasra”.⁵¹ A cár az újságírókat kéri meg, nyomtas-sák ki, hogy Pájinkás János feltalálta a sót.⁵²

Szépvirág levélben tartja az anyjával a kapcsolatot, mert haragszik rá, amiért az anyja ördöghöz ment feleségül: „Kedves anyám! Legyen szíves, gondolja meg, hogy én fia vagyok. Maga meg ördöghöz ment feleségül. Kérdezze meg a férjét, hol tartja az ő nagy erejét, mert le akarok vele számolni”.⁵³ Az anya ugyancsak levélben válaszol fiának. Az aranyhajú leány és Vas Péter című mesében a királyt táviratban értesíti a török király, hogy „álljon ki vele háborúba”.⁵⁴ A Mucskos című mesében is táviratot kap a király „a központból, ahol a gyűléseket tartották, hogy a király készüljön fel, s menjen el egy fontos tárgyalásra”.⁵⁵ Erős János írásban hagyja meg a szolgáinak, hogyan lássák el az anyját, amíg ő távol van: „Elő is vett Erős János egy könyvet, és kiírta, hogy mikeket kell reggere, hánféle legyen és ebédre, vacsorára, az öreg asszont ne háborgassák semmivel, az új anyját”.⁵⁶ Karádi Antal egyik meséjében Ferdinánd így adja tudtára a királynénak, hogy ki is ő valójában: „Közben néki mi jutott eszébe? Fogott egy papírt, és a papírra ráírta a nevét. Mikor az megtörtént, fogott egy kis ragasztót, és avval a ragasztóval odaragasztotta az asztal alá, a királyné asztala alá. Erre csak az volt ráírva, hogy Ferdinánd”.⁵⁷ Cifra János meséjében a Veres vitéz békelevelet ír, a keze írását adja, hogy semmi bántódása nem lesz Vízi Sándornak, ha meghagyja az életét.⁵⁸ Mucskos, a cigányfiú elküldi az anyját az „üzletbe”, hogy hozzon neki „levelezőlapot meg ceruzát”, mert levelet akar írni a királynak. S aztán „aranybetűkkel” megírja, s egy postagalambbal küldi el.⁵⁹ A királyt távirat útján értesítik, hogy mennie kell a gyűlésbe.⁶⁰ Izikus ország lakói a gonosz király halála után plakátok segítségével szeretnék megtalálni Akalion császárt, és hazahívni, hogy ő legyen a király: „A plakátot az már a kezibe nyomta. Nagy betűvel van írva reá: Felséges Akalion császár! Mű kéretünk, az Izikus ország s a városi nép: gyere haza, várunk a királyi koronával meg a királyi várral. Új királyi várt építettünk, mert az Isten megbüntette az Izikus királyt tetteiért, hogy elvette a leányát. Az épületjét úgy elverette, még a kastélyt is, hogy a kastély helyin is halastó legyen. Mik, az Izikus országi nép s a városi, kérünk, gyere haza. Légy nekünk jó királyunk a született városod-

⁵⁰ C. J. 6: 209.

⁵¹ C.J. 15: 380.

⁵² Á.L. 1: 108.

⁵³ N.O. Mé. 19: 146.

⁵⁴ D.Gy. 3: 112.

⁵⁵ D.Gy. 8: 173.

⁵⁶ Á.L. 24: 337.

⁵⁷ K.A. 2: 78.

⁵⁸ C.J. 7: 219.

⁵⁹ D.Gy. 8: 181.

⁶⁰ N.O. M. 1: 21.

ba!”⁶¹ A *Burkus király* című mesében a király hirdetésekkel ad fel, hogy hírt szerezzen öccséről: „Mít csinált az öreg király? Kiíratja a kapura s az újságokba, hogy ha kerülne olyan vitéz, hogy bár egy rend írást hozzon öccsétől, hogy életben van-e vagy meghalt, fele királtságát annak adja”.⁶² Az *Ősz hajú rab* című mesében a király levélben értesíti a többi királyt, hogy eljöhettek megnézni a különleges rabot: „Egyszer fogta a király a tollat, levelet írt az összes királyoknak, hogy aki kíváncsi, megláthassa a száz éves rabját, jöjjön el, mert megmutatja neki”.⁶³

A könyv a transzpragmatikus és a pragmatikus tudás forrásaként is jelen van a cigány mesékben. Jelentőségét bizonyítja, hogy az egyik Csenki Sándor által gyűjtött mesében, a *Vitéz Jánosban* maga a király foglalkozik könyvnyomtatással, van egy külön szobája, ahol dolgozik. Mégpedig nem is keveset, hiszen a fia is ezt mondja: „Ahaj, Istenkém, de sokat dolgozik apám! Mindennap a nyomdába jár, és nyomtatja a sok könyvet. Megyek már, én is, segítek apámnak”.⁶⁴ Cifra János egyik meséjében pedig éppen egy könyvkötő mester lesz az, aki ki tudja csalogatni az örmény kereskedő fiát a szobájából.⁶⁵ Az örmény kereskedő fia azt állítja, azért tudja, hogy szép vize van a Marosnak, mert egy könyvben olvasta: „ – Olvastam könyvből, hogy be szép vize van a Marasnak. A Marasnak menjünk, hogy nézzem meg a Marast”.⁶⁶ Az *aranytollas medvebocs* című mesében az aranykirály lánya egy könyvben mutatja meg, milyen állattá fog változni: „ – Nézd meg, ebben a könyvben kétféle csúszó állat van. Én kell válasszak. Amelyiket választom, azzá válok, ha megszegem az esküt”.⁶⁷ A *Postamester* című mesében a kis Sándor talál egy könyvet, nagy élvezettel elolvassa, s mindent megtud belőle, mivel ez egy varázskönyv. Ezután elindul a világba szerencsét próbálni. A varázskönyv segítségével nyeri meg magának a királykisasszonyt is.⁶⁸ Cifra János meséjében az elvarázsolts királylány apja mindig egy könyvből olvassa ki, hogy mi járatban vannak a náluk éjszakázó fiatalemberek. „Ebben a könyben meg volt minden születettnek írva az eltöltött ideje és a jövője”.⁶⁹ A *havasi sátoros* című mesében Szélfia anyja egy könyvben nézi meg, ki a legerősebb a világon: „mindjárt eléveszi azt a nem tudom hány ezeréves könyvet, kezdi forgatni, mert belé volt írva minden vitéznek a neve”.⁷⁰ Az állatok nyelvén értő fiú is egy ajándékba kapott könyvből sajátítja el rendkívüli képességét: „ – Na nédd, itt a, odadom neked ezt a könyvet, Ezt a könyvet átolvasod, és mindön állat nyelvin tudsz beszélni. Megérted, hogy mit beszélnek az állatok. De senki-

⁶¹ C.J. 15: 390.

⁶² N.O. M. 2: 39.

⁶³ K.A. 4: 90.

⁶⁴ Cs.S. 48: 226.

⁶⁵ C.J. 13: 324.

⁶⁶ C.J. 13: 325.

⁶⁷ D.Gy. 1: 76.

⁶⁸ B.I. 1: 64–67.

⁶⁹ C.J. 9: 270.

⁷⁰ D.Gy. 5: 143.

nek elárulnod nem szabad!"⁷¹ A disznópásztor fia, Jancsi imádságos könyvet kap ajándékba a bírótól, s azután folyton csak azt olvassa, a sánta apjának kell szabadnia a disznók után. S ennek a könyvből szerzett tudásnak köszönhetően képes megszabadítani a király lányát az ördög hatalmától.⁷² A *havasi sátoros* című mese főhőse csak úgy tud hozzáférni az ördög erejéhez, ha egy pap olvas neki a Bibliából. A lova adja neki ezt a tanácsot: „Bemész a templomba. A templomban van egy kétszáz éves öreg kalugyer. Van egy könyve, egy biblia. Megkéred a papot, olvassa el neked a százhuszonnégyes oldalt. Akkor a galambok az ajtón berepülnek, rászállnak az öreg vállára. S akkor megfogod őket, s megcsinálod azt, amit meg kell csinálni”.⁷³ A gyakorlati tudás elsajátításához is szükség van könyvekre. Az egyik mesében egy leány szabadkozik, hogy nem akar szakácsnő lenni, mert nem tud főzni. A gróf így biztatja: „*vagynak könyvek, aki irányít tégedet, hogy mindenféle ki van írva, miből mennyit kell, és egy üdösebb szakácsné fog tégedet tanítani, míg rendes főzést nem fogol tudni*”.⁷⁴ A *Szénégető Jóska* című mesében a szakácsnők az „*étkező- és főző-könyveket*” nézik át, hátha megtalálják benne, hogyan kell bokolit⁷⁵ sütni.⁷⁶

A tanulás sokszor a hősök felemelkedését szolgálja. Ámi Lajos egyik meséjében az örökbe fogadott gyerekeket az örökbe fogadó anya iskoláztatja, mindketten diplomát szereznek: „*Mikor kivégezte az iskolát, soha vissza nem maradt a két gyermek, akkor felsőbb iskolát végeztetett vele. Már az egyik meg is kapta, a fiúgyermek a kinevezését, maga kezére lehetett ügyvéd. A jány pedig még fiatalabb vót egy évvel, egy év múlva kapja meg a kinevezését.*” Belőle tanítókisasszony lesz.⁷⁷ Cifra János meséjében Vízi Sándor kiválóan tanul, mindig megnyeri a díjakat az alsó iskolában, s aztán majd a kollégiumban is. Vízi Sándor olyan jól tanul, hogy akár miniszter is lehetne. Azért tanul, hogy majd a tudásából éljen meg: „*De ő azt is akarta, hogy a tanólmánya után kapja meg kenyérit*”.⁷⁸ Egy másik Cifra-mesében így gondolkodik a hős: „*Tanulni tanult, mert gondolta, hogy a tanulás örökké jó volt, s jó is lesz*”.⁷⁹ Az *aranyhajú leány és Vas Péter* című mesében az apa nem akarja, hogy fia az ő mesterségét, a juhászatot folytassa: „*Ő azt szerette volna, hogy kitanítsa, s hogy olyan legyen, amilyen nincs több a városban*”.⁸⁰ Az urak közé tartozáshoz nem elég a vagyon, iskolai végzettség is szükséges hozzá. Ámi egyik meséjében így nyilatkozik az apa: „ – Na, ha én idáig a rangom nem bírtam felemelni, majd ezt a gyereket úgy

⁷¹ B.I. 46: 369.

⁷² N.O. Mé. 30: 249–253.

⁷³ D.Gy. 5: 150.

⁷⁴ Á.L. 15: 258.

⁷⁵ A *bokoli* a magyar fordításban pogácsaként szerepel. Tudnunk kell azonban, hogy a bokoli nem pogácsa, hanem lapos, kovásztalan kenyérféle, amit nem szeletelnek fel, hanem törni kell belőle. Az oláh cigányok még ma is sok helyen sütik a bokolit.

⁷⁶ R.M. 1: 138.

⁷⁷ Á.L. 61: 130.

⁷⁸ C.J. 7: 214.

⁷⁹ C.J. 9: 249.

⁸⁰ D.Gy. 3: 105.

iskolázom, hogy ez legalább méltóságos úr rangot szerezzen meg, mert a vagyonunk megvan a méltóságos úr rangunkhoz”.⁸¹ A *Tenyereváros* című mesében a hős iskolázottsága és tudása folytán jegyző lesz: „Annyit ment a fiú, amég beérkezett Tenyerevárosba. Tenyerevárosba nem volt éppen jegyző. Minek tették a fiút? (Nagy írástudó volt!) Jegyzőnek”.⁸² A Szépvirág nevű mesehős iskolába jár, nagyon okos, annyira, hogy már másokat is tanít, ezért tanító lesz belőle.⁸³ Egy másik mérai mesében a főhős, Sanyika olvasott ember, mindig előre el tudja mesélni a színdarabok cselekményét a királynak, ezért a király őrnagyi rangot ad neki.⁸⁴

A gazdag példaanyag alapján összegzésképpen megállapítható, hogy az iskolához, a könyvekhez, valamint a tanuláshoz, tudáshoz kapcsolódó motívumok sokszor szerepelnek a vizsgált mesékben, és meglehetősen homogén kép rajzolódik ki belőlük. E példák egyikében sem jelent meg olyan negatív attitűd, amely megfelelné a többségi társadalomban élő előítéletes képnek: a cigány népmesékben fellelt példák a jelen társadalom sztereotip feltételezéseivel szemben az iskolával és tanulással kapcsolatban pozitív, feltétel nélkül támogató és elismerő attitűdökről tesznek bizonyosságot. Ezekben a mesékben a tudás olyan elérendő cél, olyan érték, amely legalább annyira fontos, mint a varázseszköz vagy az erő. Számtalanszor bebizonyosodik, hogy az iskolázottabb hős az iskolában megszerzett tudása, képességei segítségével kerül ki a bajból, ennek segítségével „csinálja meg” szerencséjét. Az írás-olvasásnak köszönhetően lép előrébb akkor is, ha ezt csak felnőtt korában sajátítja el. A könyv mint a tudás jelképes forrása is megbecsült helyen áll a mesékben. Nemcsak a tanulás eszköze, hanem sokszor varázserője tárgy, amelynek köszönhetően a hős valamilyen veszedelemtől szabadul meg. Az iskola mint intézmény olyan színtérként jelenik meg, ahol a tanulás automatikusan az élet részévé válik, nem elkerülendő, bosszantó és kellemetlen hely, amely idegen lenne a cigány kultúrától. Az iskolába járás éppen olyan természetes része az életnek, mint a felnőttkor eljövetele vagy a családalapítás. Ha valaki nem jár iskolába, az hátrányos helyzetbe kerül, nem tudja megszerezni a neki járó lehetőségeket az életben, nem boldogul, és elmarad a többiektől. Az iskola a kapcsolatteremtésben is elősegíti a sikeres szocializációt: azt is megtanítja, hogyan viselkedjen az ember, hogyan feleljen meg a közösség, a társadalom elvárásainak és értékrendjének. Mindemellett a vágyott előítélet-mentesség is kirajzolódik a mesékből: vannak mesék, amelyekben nincs rossz ízű különbség a cigány és nem cigány, a szegény és a gazdag gyerekek között. De ellenpéldák is vannak, a hátrányos megkülönböztetés sokszor szerepel.

Azt gondolom, jogosan merül fel a kérdés: a magyar iskolai gyakorlatban sokszor alkalmazott szegregáció, csökkentett értékű tanítás (a cigány gyerekek

⁸¹ Á.L. 119: 41.

⁸² N.O. M. 6: 61.

⁸³ N.O. Mé. 19: 145.

⁸⁴ N.O. Mé. 31: 258.

felmentése az idegennyelv-tanulás vagy a számítástechnika alól, a gyógypedagógiai osztályokba való sorolás) valóban a cigányság érdekeit és elvárásait szolgálja-e? Egyet érthetünk Kovalcsik Katalinnal abban, hogy „a mesék iskolával és tanulással kapcsolatos elemei jól bizonyítják, hogy a közvéleményben meglévő, a cigányoknak az iskolával szembeni negatív attitűdjéről szóló sztereotípiát félreértésen alapul. Az írásbeliséghez való eljutás a cigányok számára mindaddig elérhetetlen ábránd marad, amíg az oktatási intézmények nem készülnek fel a szóbeli kultúrából érkező gyermekek oktatására–nevelésére. A mesék üzenete számunkra az, hogy a szóbeli kultúrán nevelkedő cigány gyermeknek ma még varázsserejű hősnak kell lennie ahhoz, hogy elfogadtassa magát a domináns, írásos kultúrában élő emberekkel, és hozzájusson a sikeres tanulás lehetőségéhez”.⁸⁵

RÖVIDÍTÉSEK

MESEMONDÓK, MESEGYŰJTŐK

Á.L.	Ámi Lajos. In: ÁMI 1968
B.I.	Babos István. In: BABOS 2003
B.M.	Balogh Mátyás. In: EPERJESSY 1991.
C.J.	Cifra János. In: NAGY 1991
Cs.S.	Csenki Sándor. In: CSENKI 1974
D.Gy.	Dávid Gyula. In: NAGY 1988
K.A.	Karádi Antal. In: SZAPU 1985
N.O.	Nagy Olga. In: NAGY 1996
R.M.	Rostás Mihály. In: KOVALCSIK 1992; GRABÓCZ-KOVALCSIK 1988

A MESEGYŰJTÉS HELYE

M.	Mezőbánd
Sz.	Szucság
Mé.	Méra

IRODALOM

ÁMI 1968	Ámi Lajos meséi I-III. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ERDÉSZ Sándor. Budapest, 1968.
BABOS 2003	A három muzsikás cigány. Babos István meséi. Babócsai cigány mesék. Budapest, 2003.

⁸⁵ KOVALCSIK 1996

- CSENKI 1974 CSENKI Sándor: A cigány meg a sárkány. Püspökladányi cigány mesék. Az utószót és a jegyzeteket Vekerdi József írta. Budapest, 1974.
- EPERJESSY 1991 EPERJESSY Ernő: A három sorsmadár. Órtilosí beás cigány népmesék. Budapest, 1991. (Ciganisztikai tanulmányok, 8.)
- GRABÓCZ-KOVALCSIK 1988 GRABÓCZ Gábor – KOVALCSIK Katalin: A mesemondó Rostás Mihály. Budapest, 1988. (Ciganisztikai tanulmányok, 5.)
- KOVALCSIK 1992 KOVALCSIK Katalin: Árgyelus Kis Miklós. Mesemondó: Rostás Mihály, Nagyecsed. A meséket felvette és a kiadványt szerkesztette KOVALCSIK Katalin. A gyermekek számára lovári nyelvjárásban átdolgozta BALOGH Ibolya. Budapest, 1992.
- KOVALCSIK 1996 KOVALCSIK Katalin A tanulás mesebeli kalandja = *Amaro Drom*, 1996. (<http://www.amarodrom.hu/1996>) [2008.03.02.]
- NAGY 1988 NAGY Olga: A havasi sátoros. Dávid Gyula meséi. MTA Néprajzi Kutató csoport, Budapest, 1988. (Ciganisztikai Tanulmányok, 6.)
- NAGY 1991 NAGY Olga: Cifra János meséi. Gyűjtötte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Nagy Olga. Budapest, 1991.
- NAGY 1996 NAGY Olga: Villási, a táltosfiú. Mezőbándi, szucsági és mérai népmesék. Budapest, 1996. (Ciganisztikai Tanulmányok, 9.)
- NEUMANN 2004 NEUMANN, Siegfried: Realitätsbezüge. In: Enzyklopädie des Märchens. Band 11. Berlin–New York. 387–400.
- NEUMANN 2006 NEUMANN, Siegfried: Soziales Milieu. In: Enzyklopädie des Märchens. Band 12. Berlin–New York. 917–924.
- RÖCHRICHT 1979 RÖCHRICHT, Lutz: Märchen und Wirklichkeit. 4. Auflage. Wiesbaden, 1979.
- SZAPU 1985 SZAPU Magda: A mesemondó és közössége Kaposszentjakabon. Budapest, 1985. (Ciganisztikai Tanulmányok, 4.)

Katona András

Kis magyar tüntetéstörténet (1848–2013)

Oktatási segédlet

A 2013. év elejének magyarországi hírei között szerepelt, hogy középiskolások is tüntettek a kormány ellen. De tudják-e, tudjuk-e, hogy milyen hagyományai, múltja van hazánkban a tüntetéseknak, felvonulásoknak, sztrájkoknak? Összeállításunkban arra teszünk kísérletet, hogy rövid áttekintést adjunk a modernizálódó és modern kori Magyarország történetének e kicsiny, de annál lényegesebb, és mégis olyannyira elhanyagolt szeletéről, az előző 165 évből. Teljességre nem törekedhetünk, de a téma tanításban való nyomatékosabb megjelenítésére ezúton hívjuk fel a figyelmet, hogy ifjúságunk e demokratikus jog hazai hagyományainak a megismerésével tájékozottabb és tudatosabb lehessen. Mindez talán helyenként felnőtt társadalmunknak sem ártana.

A tömeges *demonstráció* a modern demokráciák fontos tiltakozási formája a társadalompolitikailag aktív csoportjai részéről. Célja, hogy tematizálja a politikai elit és intézmények számára a megoldásra váró főbb kérdéseket, különböző, gyakran radikális eszközökkel megoldási javaslatokat is kínálva. Elsősorban politikai jellegű lehet, de gyakran gazdasági és társadalmi vonatkozású is (pl. etnikai jellegű követelésekkel). Esetenként *sztrájk* (munkabeszüntetéssel) párosul, melynek célja munkabérek emelése, munkakörülmények javítása, különböző szociális jogok kivívása lehet, de ismeretes a politikai sztrájk is, amely kormányzati döntéseket kíván befolyásolni. Sajátos formái: az *összejövetel* (több embernek megbeszélt helyen és időben való találkozási), a *felvonulás* (politikai állásfoglalás kinyilvánítására szervezett tömeges menetelés), valamint a *tüntetés* (politikai állásfoglalás – többnyire valamilyen tiltakozás – kinyilvánítása felvonulással, jelszavak hangoztatásával).

Forradalomtól kiegyezésig (1848–1867)

Hazánkban az 1848. március 15-ei *tüntetés* (békés forradalom) – ha nem is tudatosan, de – eredményességével máig mintául szolgál(hat) a politikai célú demonstrációknak. Sokkal radikálisabb politikai tüntetések is voltak március 28. és 31. között, amikor Petőfi *Föltámadott a tenger* és *A királyokhoz* című versei születtek,

és komolyan felmerült ezeken a köztársasági államforma követelése is. Etnikai színezetű szociális elégedetlenségi mozgalmak is voltak. Előbb április 17-én a Nemzeti Múzeum előtt tartott tüntetéssel robbant ki a pesti céhlegények első általános sztrájkja, majd a szociális elégedetlenség odáig fajult, hogy 19-én a fütykösökkel és baltákkal felfegyverkezett munkások és céhlegények megtámadták a gazdag iparosokat és háziurakat, akik között sok zsidó is volt. A kormány határozott fellépésére, és személyesen a miniszterelnök gróf Batthyány Lajos irányításával a katonaság és a nemzetőrség számolta fel a rendbontást. Pozsonyban, Aradon és Kassán is voltak ilyen elkeseredett, szociális töltetű megmozdulások, némi etnikai színezettel.

Május 10-én Lederer tábornok főhadparancsnok budai várbeli lakásának ablaka alatt adtak „macskazenét” (vagyis tüntettek) a pesti ifjak, melyet katonasággal verettek szét. Amikor az új felelős magyar kormány ennek jogszerűségét kezdte vizsgálni, a tábornok Bécsbe menekült. Két júniusi nemzeti-etnikai jellegű megmozdulást a közlekedési és közmunkaügyi miniszter, gróf Széchenyi István csendesített le. Június 8-én az épülő Lánchíd ipartelepén tüntettek sokan, hogy a külföldi munkások helyett magyarokat alkalmazzanak. 11-én, pünkösd vasárnapján pedig a Károly-laktanyában lévő olasz katonák keveredtek konfliktusba az ott elszállásolt honvédekkel. Itt már áldozatok is voltak: négy halott (három magyar és egy olasz) és sok sebesült.

A szabadságharc leverése utáni *Habsburg önkényuralom* időszakában eleinte inkább *bérmozgalmak* voltak 1850 és 1858 között: az óbudai hajógyárban, a pesti dohánygyárban, aztán vasútépítések (pl. Kecskemét és Szeged között), sorozatosan bányákban (pl. Selmezbánya, Körmöcbánya), több vasipari üzemben (Miskolc, Garam-vidék), de még a kalaposlegények is tudtak gondot okozni a hatóságoknak. 1860. március 15-én tüntetések és letartóztatások voltak a forradalom évfordulóján, egy halálos áldozattal. Április 4-én Forinyák Géza temetésén szintén tömegek tüntettek.

1860. július 19–23. között diákok, majd mesterlegények az államcsőd miatt gazdasági és az önkényuralom okán politikai elégedetlenségüket egyaránt kifejezve – Kossuthot és Garibaldit éltetve – csaptak össze a kivezényelt rendőrökkel. A botozások, letartóztatások és kényszersorozások ellenére folytatódtak a megmozdulások. Az augusztus 20-ai, Szent István-napi ünnepségen a hallgatóság félrecsapott kalppal tüntetett, és elénekelte a Garibaldi-nótát, ami akkor egyértelmű rebellióknak számított. Tüntetések később másutt is voltak, így augusztus 26-án Rákospalotán és Pesten. A szokásos palotai dinnyevásáron a száműzötteket éltették sokan, majd a tüntetők a Városligetbe vonulva megakadályozták a *Sziget ostroma* című színi előadás megtartását, ezt követően a felgyújtott díszletek üszkös deszkáival végigvonultak Pest utcáin, míg a katonaság meg nem állította őket.

Az októberi diplomát követően is folytatódtak a tüntetések, melyek – az eddigi jobbára szociális fogantatásúakkal szemben – egyre inkább politikai jellegűek

öltöttek. Pesten október 23-án a katonaság kemény fellépése, szuronyrohama következtében halálos áldozatok is volt. Az áldozat későbbi temetésén 3–4000 fős tömeg jelent meg, de Nagykőrösön és Vácott tüntetések is voltak december 2-án, Ferenc József trónra lépésének évfordulóján is. Sok helyen a nép eltávolította a császári címereket. Az 1861. március 15-ei ünnepek, hatalmas katonai készülődések közepette ugyan, de rendben lezajlottak. 1864. március 13-án is utcai tüntetés volt Pesten, melyet tömeges letartóztatások követtek.

A dualizmus kora (1867–1918)

A kiegyezést követően, a *dualizmus korában* jellemzően *szegényparaszti mozgalmak* voltak Magyarországon. Ez volt ugyanis a társadalom legszámosabb és legelsettebb rétege, egy alapvetően agrárjellegű, de közben ütemesen iparosodó országban. Igazán nagy horderejűek az 1890-es évek szegényparaszti mozgalmak voltak, melyek zömmel a Viharsarokban zajlottak. 1890. május 1-jét a szociáldemokrata ipari munkások először ünnepelték Magyarországon, jogokat követelve. A következő év hasonló ünnepén a csendőrök már sortűzet zúdítottak az orosházi tüntetőkre. Békéscsabán a rákövetkező napon került sor a szegényparaszti zendülők és a kivezenyelt katonai zászlóalj közötti összecsapásra. Itt már halálos áldozat is volt a sebesülések mellett. Bár a kormány ostromállapotot hirdetett a körzetben, de a forrongás tovaterjedt. Június 21-én Battonyán volt zendülés, melynek immár három halottja és sok sebesültje lett. Mindhárom helyen sokakat elítéltek hivatalos személy elleni erőszakra való hivatkozással.

Az 1890-es évek elejétől a szociáldemokraták munkás olvasóegyleteket szerveztek. A hódmezővásárhelyi egylet május 1-je megünneplésére való készülődését a rendőrség április 22-én az irataik és könyveik lefoglalásával próbálta megelőzni. Erre Szántó Kovács János – az egylet egyik vezetője – a városházán követelte az anyagok visszaadását, mire letartóztatták. A tüntető tömeg a városháza megrohamozására készülődött, amikor a rendőrök segítségére siető három csendőr a tömegbe lőtt. Egy ember meghalt, fél tucatnyian pedig megsebesültek. A fegyverhasználatot a hadbíróság törvényesnek ítélte, sőt több tüntetőt elítélt. Az 1895. március 5. és 16. között zajló perben Szántó Kovács Jánost öt évi börtönre, 124 vádlott társából pedig 25-öt rövidebb időtartamú szabadságvesztésre ítélték.

1897 nyarán *aratósztrájkok* voltak az Alföldön, ahol több helyen belelőttek a tüntető tömegbe. Ennek következtében 10-en meghaltak. 1897 júniusától mintegy két éven át a kormány széles körű megtorló intézkedéseket alkalmazott. Ennek 51 halálos áldozata, 114 sebesültje, közel 300 elítéltje lett, természetesen a tüntetők közül. Az egyletek és más szervezetek harmadát feloszlatták, több mint 300 gyűlést betiltottak, 400 házkatatást tartottak, és csaknem ugyanennyi sajtóterméket tiltottak be. Ez a Bánffy-kormány időszakára volt.

Az ország más részeiben is voltak sztrájkok 1895–1897-ben, így Salgótarjánban, Resicabányán (többször is), az újpesti jutagyárban, az óbudai és kőbányai téglagyárban, utóbbi két esetben 15 ezer munkabeszüntetővel és ráadásul kivételesen eredménnyel is: jobb munkaviszonyok, magasabb bérek, rövidebb munkaidő. 1897 augusztusában a fővárosi kőművesek léptek sztrájkba, mert a millenniumi kiállítások megnyitását követően sokuk munka nélkül maradt. A 10 000 fős három hétig tartó munkabeszüntetés hamarosan általános sztrájkká dagadt. Döntő változás a korábbiakhoz képest, hogy az eddig elszigetelt gazdasági harcok valódi tömegmozgalmakká váltak.

A vidéki megmozdulások közül az egyik resicabányait emeljük ki, ahol 1896 decemberének végén súlyos bányakatasztrófa következtében 69 ember vesztette életét. Erre a bányatársaság tovább keményítette a munkafeltételeket (nyugdíjárulékot emelt, sőt felemelte a nyugdíjkorhatárt is), mire 1897. január 20-án mintegy 2000 bányász lépett sztrájkba, és családotul a bányaigazgatóság épülete elé vonult tiltakozni. A vezérigazgató a csendőrséget mozgósította, amelynek tagjai a fegyverüket használták. 20 bányászt lőttek le, közülük 11-en a helyszínen meghaltak. A feldühödött emberek megostromolták az igazgatóság épületét, a vezetőséget csak katonasággal megerősített újabb csendőralakulatok tudták megvédeni. A hatalom másnap itt is győzött, és a megmozdulás vezetőit itt is bebörtönözték.

A 20. század első évtizedében egyre inkább *Budapestre* koncentráálódtak a tüntetések, időnként már a Parlament épülete elé. 1905. szeptember 15-én, az ún. *vörös pénteken* volt a magyar munkásság első általános politikai sztrájkja és tüntetése az Országház előtt, melyen mintegy 100 000 vettek részt. 1907. október 10-én volt a *vörös csütörtök*. Az újabb általános, országos sztrájkban országosan 200 ezren, Budapesten 100 ezren vettek részt a választójogi reform, az általános szavazati jog kiharcolása érdekében. 1908. október 8-án volt az ún. *vasbotos tüntetés* a fővárosban, melyen az általános választójogért és a rendőri terror ellen tüntető munkások vasbotokkal támadnak az ellenük kivezényelt rendőrökre. Ennek egyik fő szervezője a szociáldemokrata Peyer Károly volt. 1911. július 30-án az általános választójogért küzdő pártok, a Függetlenségi és 48-as Pártból kivált Justh-párt, a szociáldemokraták és szövetségeseik tartottak nagygyűlést Budapesten.

A kor legjelentősebb tüntetése 1912. május 23-án „*vérvörös csütörtök*” néven került a történelemkönyvek lapjaira. A szociáldemokraták ezt is az általános választójogért, illetve a kormány lemondatása érdekében szervezték. A „védők” a Parlament épülete köré rendőrkordont vontak, melyet a munkások szó szerint megostromoltak. Villamosokból és más eszközökből barikádot emeltek, és kövekkel dobálták a rendőröket. Az összecsapások során öt tüntető és egy rendőr halt meg. Az eseményről híres költők, írók is beszámoltak, így Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Molnár Ferenc. Babits verséből idézünk: „*Pest utcái között rohanó nép, puskalövések, / rendőr, tört üvegek, népszava forradalom. (...)*”

(*Május huszonhárom Rákospalotán*) A tüntetések másnap is folytatódtak, de a megtorlások is, hiszen a fővárosi gyárak egy része elbocsátotta a sztrájkolókat.

A közelgő háború előszelét jelentették a béketüntetések (1912. október 30., november 17.), valamint talán a későbbi változásokét a köztársaságot éltető tüntetések, éppen november 4-én, Ferenc József budapesti látogatása idején. A háború előtti utolsó békeév februárjában a csepeli Weiss Manfréd tölténygyár 6000 munkása sztrájkolt, április-májusban az aradi vagongyár 1200 munkása szüntette be a munkát, július-augusztusban a csepeli lőszergyáriak nem dolgoztak.

A munkások az első világháború éveiben is nyúltak a sztrájk fegyveréhez: 1916 júliusában ismét a csepeli lőszergyáriak, 1917 májusában pedig a dorogi és tatabányai bányászok. 1917. május 1-jén, a munka ünnepén általános munkabeszüntetés volt és béketüntetések. Ez utóbbi novemberben az Iparcsarnokban megismétlődött, egybekapcsolva az orosz bolsevikok iránti szolidaritás kifejezésével. A háború utolsó évének januárjában monarchia-szerte általános sztrájkok voltak, háborúellenes éllel, így Budapesten is. Márciusban vasipari sztrájk robban ki Budapesten, a 8 órás munkaidő bevezetése következtében az elbocsátások miatt. Áprilisban általános választójogi sztrájk, májusban általános sztrájk robban ki, de munkabeszüntetések voltak a MÁV Gépgyárban, a lőrinci tölténygyárban is. A nyár folyamán a júniusi budapesti általános sztrájk mellett újabb bányászsztrájk robban ki, ezúttal Tatabányán.

Őszirozsás forradalom és Tanácsköztársaság (1918–1919)

A háború legvégén, az összeomlás október végi napjaiban egymást érték a tömegmegmozdulások Budapesten. Október 24-én Károlyi Mihály a palotája előtt megjelent egyetemi hallgatók és tartalékos tisztek számára tartott buzdító beszédet. Ettől kezdve tüntetés tüntetést követett. 27-én közel százezren gyűltek össze a Parlament előtt a Nemzeti Tanács által összehívott nagygyűlésre. Ezt követően a Nyugati pályaudvarhoz vonult a tömeg a Bécsből érkező Károlyi Mihály fogadására, akit ekkor még nem neveztek ki miniszterelnöknek. 28-án délután hatalmas tömeg gyülekezett a Károlyi-párt Gizella téri központja előtt, követelve, hogy a Nemzeti Tanács pártjaiból alakuljon új kormány. Mivel a miniszterelnöki kinevezés joga ekkor már a Budán tartózkodó József főhercegé volt, ezért elindult a tömeg Buda felé. A Lánchídnál azonban a rendőrség felkívánta tartóztatni az embereket. Lövöldözés és kardlapozás kezdődött. Három halott és számos sebesült maradt a *lánchídi csata* színhelyén. Másnap a budapesti munkásság félórás sztrájkot tartott a rendőrség vérengzése miatt. Jellemző, hogy az összeomlóban lévő hatalom rettent meg jobban, mert 29-én a rendőrség is csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz.

Október 30-án délután ismét hatalmas tömeg lepte el a főváros utcáit, különösen az Astoria Szálló, a Nemzeti Tanács székhelye előtt gyülekeztek sok szá-

zan, katonák és tisztek. Császári sapkarózsájukat letépve, helyére őszirózsát tűztek, esküdtek fel a Nemzeti Tanácsra. Megkezdődött az *őszirózsás forradalom*. Az éjszaka folyamán a felfegyverzett munkás- és katonatömegek megszállták Budapest összes stratégiai pontját. Jellemző a helyzetre, hogy a Nemzeti Tanács vezetői teljes bizonytalanságban töltötték az október 30–31-ére virradó éjszakát, mire reggelre kiderült a győzelem. Aznap senki nem ment munkába – tehát gyakorlatilag egynapos sztrájk volt –, az utcákon nyüzsgtek az emberek. József főherceg a tömegek nyomására kinevezte Károlyit miniszterelnöknek. A forradalom győzött.

A tömegmegmozdulások ezt követően sem szűntek. A hadsereg leszerelésének tragikus következményei lettek. A szélnek eresztett, kóborló katonák fosztogattak, miközben az ellenség mindenfelől nyomult be az ország területére. Több helyen fegyveres összetűzésre is sor került a csendőrséggel és nemzetőr-séggel. A legsúlyosabb incidens november elején a Krassó-Szörény megyei Facsádon volt, ahol a csendőrség Lugosról légi segítséget kért. A bombázásnak – sajtóértesülések szerint – több mint száz áldozata volt.

November 1-jén hatalmas tömeg követelte a fővárosban az ország teljes függetlenségét és a köztársaság kikiáltását, melynek deklarálására november 16-án sor is került. A Nemzeti Tanács néphatározata alapján Magyarország „független és önálló népköztársaság” lett. November végén Kun Béla vezetésével megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP). December 12-én már a kommunista befolyás alatt álló katonatanácsok szervezkedtek. Felhívásukra 8 000 tüntető katona követelte Bartha hadügyminiszter leváltását, a régi tisztikar félreállítását. Károlyi a követelést teljesítette, mire az ország szinte teljesen védtelenné vált, nemcsak a külső erőkkel, hanem a kommunista befolyás erősödésével szemben is. December 19-én szovjet mintájú tanácshatalmat követelő katonagyűlés és tüntetés volt Budapesten. Sorra csatlakoztak a gyárak, üzemek munkásai a KMP-hez, jöttek létre a kommunista pártszervezetek.

1919 elején tüntetések és ellentüntetések követték egymást. Január 13-án ifjúmunkások sztrájkja és tüntetése volt Budapesten, 19-én viszont ellenforradalmi szervezetek demonstráltak. A tömegek hangulatváltozást jól mutatja, hogy február 21-én, a kommunista vezetők letartóztatásának napján még nagy tömeg tüntetett a szociáldemokraták és a kormány mellett. Három nappal később, 24-én viszont már a kommunisták mellett álltak ki a résztvevők a vas- és fém munkások gyűlésén. Március 9-én már Budapesten kívül több vidéki városban (pl. Szegeden) a dolgozók gyűlésen követelték a kommunisták szabadon bocsátását. A vidék is „felbolydult”. 10-én Kaposvárott több ezer paraszt követelésére Nagyatádi Szabó István miniszter jóváhagyta a földfoglalásokat. 15-én földosztást követelő tüntetés volt a Viharsarokban, Endrődön és Gyomán. Március 18–20-án napirenden vannak a kommunisták melletti és az általuk vezetett tüntetések, előbb a csepeli vasmunkásoké, majd a munkanélkülieké a Népjóléti Minisztérium előtt, végül általános nyomdászsztrájk robbant ki.

Március 21-én hatalomra kerül a kommunisták és baloldali szociáldemokraták vezette *Magyar Tanácsköztársaság*. Egy zűrzavaros demokrácia után diktatúra következett. Zavargások persze többször és több helyen ezután is voltak, így áprilisban Sárospatakon, Kalocsán és Debrecenben, májusban Devecserben, júniusban Vas, Sopron és Moson megyékben, a kalocsai és a devecseri járásban, a Duna-Tisza közén, a fővárosban és Pest megye több településén.

A Horthy-korszak (1920–1944)

A tanácsköztársaság utáni bizonytalan helyzetben elő-előfordultak még, leginkább szociális töltetű megmozdulások, de a legjelentősebb egy politikai gyilkossághoz kötődött. 1920. szeptember 22-én volt egy százezres munkástüntetés a Népszava szerkesztőjének, Somogyi Bélának a temetésén, akit Bacsó Bélával együtt különítményesek gyilkoltak meg. A *Horthy-korszak első évtizedében* főleg a szociális elégedetlenség miatt sztrájkoltak és tüntettek, főleg vidéki bányászok és fővárosi munkások. Ezek a megmozdulások azonban többnyire elszigeteltek voltak és szakmai érdekek mentén szerveződtek, ritkán mozgattak meg nagy tömegeket.

A gazdasági válság hatására 1930-tól viszont már egyre-másra követték egymást a nagy tömegeket megmozgató tiltakozó megmozdulások, tüntetések is. A kormányzó Horthy Miklós ezt úgy minősítette, hogy *„a politikát az utcára vinni annyi, mint megfontolások helyett a vak szenvedélyeket tenni úrrá.”* A korszak legnagyobb tüntetése a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt által szervezett 1930. szeptember 1-jei másfél százezres tömegmegmozdulás volt a fővárosban. Több ezer csendőr, rendőr és katona állt szemben a tüntetőkkel, akik végigvonulva a városon a Városligeti-tó mellett barikádot építettek a kardlapozó rendőröket közáporral fogadva. Lövések is eldőrdültek. Az összecsapások során egy ember meghalt, csaknem 100 tüntető és rendőr súlyosan megsebesült, több százan könnyebben sérültek meg, másfélszáz embert letartóztattak. Tüntetések voltak vidéki városokban is, így Győrött, Miskolcon és Pécsen is. Részt vett a budapesti tüntetésen a költő József Attila is. Az itteni események ihlették a *Tömeg* című versét, mely a történetek hangulatát és plasztikus képét egyaránt tükrözte:

*„Munkát! kenyeret!
Munkát! kenyeret!
Jön a tömeg, a tömeg!
Mint a megriadt legyek
Repülnek róla a kövek.”*

A gazdasági válság után is voltak sztrájkok, jellemzően budapesti és főváros környéki gyárakban és vidéki bányákban. 1935 márciusában csendőrsortúz dördült

Endrődön a választási harcban részt vevő kisgazda parasztok ellen. 1938 novemberében politikai töltetű összecsapások voltak a peremkerületi munkásotthonok ellen támadó nyilas tüntetők és vasas munkások között.

A háború éveiben érthetően ritkultak a sztrájkok. A politikai jellegű tüntetések kerültek ismét a központba. Háborúba lépésünket követően 1941. október 6-án és november 1-jén antifasiszta tüntetések voltak a Batthyány-örökmécsesnél, illetve a Kerepesi-temetőben Kossuth és Táncsics sírjánál. A legemlékezetesebb azonban az 1942. március 15-ei Petőfi-szobornál tartott antifasiszta tüntetés volt. 1943-ban júniusban a diósgyőri vasmunkások, szeptemberben a csepeli munkások sztrájkoltak, ami a szokásosnál azért jelentősebb, mert hadiüzemekről volt szó.

A szocializmus évtizedei (1945–1989)

1945 és 1956 között, a szovjet megszállás és a Rákosi-korszak éveiben elképzelhetetlenek voltak a rendszerellenes megmozdulások. Egy, a politikán teljesen kívül álló esetet kivéve, amikor az 1954. július 4-én a nyugatnémetek ellen elvesztett berni labdarúgó VB-döntő elvesztését követően Sebes Gusztáv szövetségi kapitány leváltását követelve mentek ki tömegek a főváros utcáira. (A pesti humor később „focalista forradalomnak” nevezte el az eseményt.) Piros László belügyminiszter utasítására puskatűt használó vidéki rendőri alakulatokkal oszlatták fel az elégedetlenkedő tömeget.

Az 1956-os forradalom viszont egy nagy tömegtüntetéssel kezdődött, és tüntetőkre leadott sortűzek tucatja jelentették a záróakkordját leverett szabadságharcunknak. Három nagy tüntetést emelhetünk ki a forradalmi napok történetéből. Az egyik október 24-én a Honvédelmi Minisztérium előtti zajlott, melynek legalább 100 halálos áldozata volt, és – mivel szovjet fegyverek nyitottak tüzet a páncélossal érkező magyar tüntetőkre – nagyban növelte a megszállókkal szemben táplált egyébként is ellenséges érzelmeket. A másik az október 25-i hírhedt Kossuth téri vérengzés volt, ahol a környező épületekről nyitottak tüzet a szovjet harcokoszlokkal barátkozó tüntető tömegre. A tettesek, főleg a tűzparancsot kiadók személye és az áldozatok pontos száma ma sem ismert. Utóbbi 100–200 fő közé tehető. A harmadik véres tüntetés október 26-án Mosonmagyaróváron volt. A határőrlaktanya előtt tüntetőkre lőttek rá a „védők”. Az áldozatok száma egyes vélemények szerint meghaladta a 100 főt, de a „legszerényebb” hivatalos adatok is 59 halálos áldozatról és 130 sebesültről szóltak, de arra már nincs adat, hogy a sebesültek közül később hányan haltak meg.

A november 4-ei szovjet támadást, a forradalom leverését követően is több tucatnyi sortűzzel végződő tüntetés volt az országban. Egyet emelünk ki a fővárosból és egyet vidékről. December 6-án az ekkor még felettébb labilis hatalommal rendelkező, a szovjet fegyverekre erősen rászoruló Kádárék 2–300 fős vörös zászlós tüntetést szerveztek a Nagykörúton, szovjet tankok és „pufajkás” karha-

talmi alakulatok támogatása mellett. A Nyugati pályaudvarnál, az akkori Marx téren (ma Nyugati tér) a kelepcebe csalt ellentüntetők – ide vezették őket a vörös zászlósok – közül számosan áldozatul estek a környéken elrejtett karhatalmista alakulatok keresztűzének.

A vidékiek közül a leghírhedtebb a *december 8-ai salgótarjáni* tüntetőkre le-adott sortűz volt. Gyakorlatilag itt is kiprovokált tüntetésről volt szó. Két letartóztatott munkástanácsi aktivista ügyében hívták provokátorok utcára az embe-reket. Délelőtt 11 órára nagy, mintegy 3–4000 fős tömeg gyűlt össze, melyre szovjet alakulatok, rendőrök és karhatalmisták nyitottak tüzet. 46 halálos áldo-zat és 149 sebesült maradt a megyei tanács épülete előtti „csatatéren”, de a szó-beszéd itt is több mint száz áldozatot emleget.

A konszolidálódott *Kádár-korszakban* 1970-ig nem került/kerülhetett sor Ma-gyarországon tüntetésre. Az 1970-es évek elejétől *március 15.* nemzeti ünnepéhez kapcsolódó megmozdulások voltak. 1970-ben néhány tucat középiskolás próbált „magán” ünnepséget tartani a *Kossuth-szobornál*, de a rendőrség hamar szétker-gette őket. Egy év múlva már keményebben léptek fel az ünnepen „renitenske-dő” fiatalok ellen a hatóságok, 7 utóbb elítélt fiatalból ötöt letöltendő fegyház-büntetésre ítélték. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) 1972-ben már félezen tün-tettek a *Petőfi-szobornál*. Az „eredmény” itt is 9 vádlottra kirótt, igaz, ezúttal „csak” felfüggesztett börtönbüntetés volt, persze az egyetemekről, főiskolákról való kizárás mellett.

1973-ra, az 1848-as forradalom 125. évfordulójára már mindkét fél „készült”. A Belvárosban tüntető mintegy másfélezer fiatal ellen a rendőrök igen kemé-nyen léptek fel. Azon túl, hogy az utcán, illetve a közeli bölcsészkar (ma Sapientia Hittudományi Főiskola és Piarista Gimnázium) épületének előterében sokakat megvertek, százakat igazoltattak, mintegy száz letartóztatott fiatal-t utóbb elzárással büntettek, sokakat iskolai fegyelmiel, olykor kizárásokkal sújtottak.

A kemény fellépés, meg az eseményt követő „preventív” intézkedések (Munkásőrség, KISZ, Ifjú Gárda fellépése) „eredményeként” tíz évig nem volt komolyabb tüntetés, incidens. 1983-ban viszont – ismét *március ünnepén* – a Pető-fi-szobortól a Batthyány-örökmécses érintésével a Kossuth-szoborhoz vonuló fiatalokból álló tömeg már többször összezapott a rendőrökkel, akik immár gumibotot és könnygázt is használtak. 1984–85-ben voltak ugyan nem engedé-lyezett felvonulások *március 15-én*, de a rendőrséggel való konfrontációra újra csak 1986-ban került sor. Itt előbb egy diáklányt, majd egy egyetemistát „emel-tek ki” a tömegből, mire a tüntetők ülősztrájkba kezdtek. A legkomolyabb ösz-szezapás azonban a második „*lánchídi csata*” volt, amikor a rendőrök a fáklyás felvonulás résztvevőit kelepcebe csalták, majd jól elverték őket. A tüntetők iga-zolványának az elvétele többnyire az iskolájukból való kizárást, de legalább is egy komoly fegyelmi büntetést vont maga után. Így érkeztünk el a rendszervál-tás hajnaláig.

1988-ban ismét március 15-én került összeütközésbe a rendőrség ezúttal már a demokratikus ellenzék vezette nem engedélyezett, inkább tüntetőkkel, mint ünneplőkkel. 1956 óta először tízezres tömegek követeltek Budapest utcáin demokráciát, szabadságjogokat, Kádár lemondását, szabad választásokat, többpártrendszert és új alkotmányt. A hatalom ekkor már nem lépett fel a szokott keménységgel, bár előzetes őrizetbe vételek voltak. Előre tekintve viszont azt állapíthatjuk meg, hogy a következő hónapok politikai tüntetéseinek kiváló „gyakorló terepe” volt az 1988-as március budapesti idusa. A viszonylag békésen lezajlott március 15-ét követően, egy a hatalmat jobban irritáló dátum közeledett, június 16-a, Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulója. Ennek több helyszíne közül a Batthyány-örökmécsesenél volt a legkomolyabb összecsapás. A hatalom erőszakkal akadályozta meg, hogy az ellenzék megemlékezzen. Összecsapások, sőt letartóztatások is voltak.

Június 27-én az ellenzék felhívására egyre inkább szerveződő civil társadalom erejét mutatta a több tízezres tüntetés a Hősök terén a romániai (erdélyi) falurombolás ellen. A másik, civilek tömegeit megmozgató téma, a bős-nagymarosi dunai vízlépcső tervezett megépítése elleni tiltakozáshullám volt 1988 tavaszától. A legnagyobb a szeptember 12-én, Budapesten szervezett több tízezres demonstráció volt, az időközben megkezdett építkezés leállítását követelve.

1989-ben a hatalom gyengülését jól mutatta március 15-e szinte zavartalan ellenzéki megünneplése. A szabadság és demokrácia követelése mellett itt már elhangzott a munkásország feloszlításának és a szovjet csapatok kivonásának a követelése is. A sajtószabadság igénye jegyében sor került a Magyar Televízió épületének jelképes lefoglalására is. Június 16-án a hatalom kénytelen-kelletlen hozzájárult Nagy Imre és mártírtársai ünnepélyes temetéséhez, melynek Hősök téri búcsúztatóján százezrek jelentek meg. Sokak szerint ez a kádári rezsim hatytúdala is volt, hiszen a rendszer névadója ekkor már csak egyszerű nyugdíjas-ként nézhette végig 1956 utáni „művének” összeomlását. Ezért nyugodtan beszélhetünk rendszerváltoztató temetésről. A történelem fintora, hogy a rendszer jelképes temetésére egy hónap múlva, július 14-én került sor, amikor Kádár Jánost helyezték örök nyugalomba, ezúttal is százezres tömeg jelenlétében.

Október 23-án első ízben lehetett legálisan megemlékezni 1956-ról. A régi hatalom „maradékát” jelentő, lényegében reformkommunista Németh-kormány ezt a napot tette meg a harmadik Magyar Köztársaság kikiáltása napjává, mely százezres tömeg jelenlétében történt, a déli harangszót követően. Ekkorra már megtörtént az alkotmánymódosítás – melyet az 1985-ben megválasztott, többségében még MSZMP tagokból álló országgyűlés szavazott meg –, a többpártrendszer, a parlamentáris demokrácia és a szociális piacgazdaság törvényi alapjainak a megteremtése a békés átmenet elősegítése érdekében.

A demokratikus Magyarország (1990–2013)

Az Antall- és Boross-kormány időszaka (1990–1994)

Az első demokratikusan választott, az Antall József vezette MDF, kiskgazdapárti és kereszténydemokrata kormány nagy tömegerőpróbája volt az 1990. október 26–28-ai híres-hírhedt *taxisbloká*d. A váratlan üzemanyag-áremelés ellen – amit ekkor még a kormány rendelt el – rádiókapcsolataik révén (ekkor még nem volt mobil!) a taxisok zártak le tiltakozásul gépjárműveikkel hidakat, utakat a fővárosban több tucat helyen. Ehhez csatlakoztak más magán- és teherfuvarozók is. A második napon teljessé vált a közutak blokádja, több mint száz településen több száz helyen volt útzár. Megállapodás a fuvarozók és a kormány képviselői között csak az országos demonstráció harmadik napján született. Az üzemanyagárak szabályozása rövidesen kikerült a mindenkori kormány hatásköréből.

1992 első nagyobb tüntetése a Torgyán József vezette Kiskgazdapárt tízezres tömeget megmozgató kormányellenes demonstrációja, az április 25-ei ún. „*harag napja*” volt. A tüntetés „báját” az adta, hogy ekkor a kiskgazdapárti képviselők többsége kormánypárti volt, sőt kiskgazda kormánytagok is voltak. Szeptember 24-én az „igazi” ellenzék is színre lépett. Ez volt a szabad demokraták által egy évvel korábban megjelent, csúcspontján harmincezer aláírást számláló *Demokratikus Charta* első nagy, jó tízezres tüntetése. Ennek hozadéka volt, hogy a csatlakozó Magyar Szocialista Párt kikerült a politikai „karanténból”, illetve erre a szövetségre alapozódott a két évvel később kezdődő szocialista–szabad demokrata közös kormányzás is. A politikai helyzet éleződését jól mutatta, hogy október 23-án, az egyébként eredetileg szabad demokrata köztársasági elnök, Göncz Árpád a tiltakozó bekiabálások miatt nem tudta (vagy más vélemények szerint nem is akarta?) a tízezres tömeg előtt elmondani az ünnepi beszédét.

1993 – kis túlzással – a temetések éve lett, a Nagy Imre- és Kádár-temetéshez hasonló tömeges részvétellel, melyek demonstrációkként is értékelhetők. Szeptember 4-én Horthy Miklós hamvait helyezték örök nyugalomra Kenderesen tízezrek jelenlétében, december 18-án pedig első demokratikusan választott miniszterelnökünket, Antall Józsefet búcsúztattuk, szintén tízezrek tisztelgése közepette.

A Horn-kormány időszaka (1994–1998)

1995 az ún. *Bokros-csomag* éve lett. Ez az akkori Horn-kormány pénzügyminiszteréről elnevezett gazdasági kiigazító, de a tömegek számára gazdasági megszorításokat tartalmazó program leginkább a közalkalmazottakat, s azon belül is az oktatási ágazatot érintette a legérzékenyebben (pl. a felsőoktatásban tandíj bevezetése, a közoktatásban bérkorlátozások). Ezért a legnagyobb tüntetéseket a diákság (március 22.) és a pedagógusok (november 15.) szervezték. Közben október 22-én színre léptek a szélsőjobboldali tüntetők is. A Csurka István vezette

Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) több tízezres Szabadság téri tüntetésén, melynek célpontja elsősorban a liberálisnak és magyarellenesnek nevezett Magyar Televízió volt. A tömeggyűlés ezt követően a Kossuth téren folytatódott, ahonnan hungarista szélsőségesek – kiválva a tömegből – a Magyar Rádió épületéhez mentek tüntetni. A Kisgazdapárt – amely az októberi tüntetést követően távolodott el korábbi szövetségétől, a MIÉP-től – 1996. március 14-én szervezett egy nagy „kormánybúcsúztató”, de elsősorban liberális ellenes tüntetést. A Torgyán József vezette párt ekkor állt népszerűsége csúcspontján, azonban a tüntetés agresszív jellege és erőteljes sajtóbeli lejáratása miatt a 30%-os népszerűségi indexük csaknem a felére esett vissza, és fokozatosan a Fidesz vált az ellenzék vezető erejévé.

Az első Orbán-kormány időszaka (1998–2002)

1999 – több korábbi és ezt követő évhez hasonlóan – *vasutassztrájk*kal kezdődött, de kétségkívül a január 4–8. közötti munkabeszüntetés volt a legnagyobb. A háttérben eredménytelen bértárgyalások húzódtak. Ha országosan nem is álltak le a vonatok, de a vasúti közlekedés hamar kaotikussá vált. Az országos sztrájk harmadik napján a MÁV vezérigazgatója, Sipos István szívinfarktusban meghalt. Végül – 5 nap munkabeszüntetést követően – bírósági határozattal függesztették fel a sztrájkot, míg fél évvel később a Legfelsőbb Bíróság jogszerűnek ítélte a munkabeszüntetést. A május 9-i tüntetés ezúttal nem gazdasági, de nem is belpolitikai célért folyt, hanem a Jugoszlávia elleni NATO bombázásokat ítélte el. A néhány ezres „*békemenet*” a Hősök teréről vonult a Szabadság téri amerikai követség elé, majd a Kossuth térre, és a Parlament épületénél a Duna vizére elhelyezett koszorúkkal foglalt állást a békés rendezés mellett.

2001-ben már kormányellenes tüntetés volt a *Munka törvénykönyve* tervezett módosítása miatt. Március 24-én hat szakszervezet együttesen követelt a Hősök terén egybegyűlt több tízezres tömeg előtt „*cselédjog helyett családjogot*”. 2002 tavaszán a választási kampány során április 13-án volt a legnagyobb tömeggyűlés a Kossuth téren, melyet a Fidesz szervezett a váratlanul elvesztett első választási fordulót követően. Százezrek gyűltek össze a Parlament előtt, ahol Orbán Viktor mondott mozgósító erejű beszédet – („*Mindenki hozzon magával még egy embert!*” – ti. a második választási fordulóra) –, tegyük hozzá felemás eredménnyel. (A Fidesz a 2. választási fordulót megnyerte ugyan, de az MSZP–SZDSZ koalíció alakíthatott kormányt.)

A Medgyessy- és az első Gyurcsány-kormány időszaka (2002–2006)

Voltak, akik a jobboldali választási vereséget nem tudták feldolgozni. Sokakban felmerült a választási csalás gyanúja. A szavazatok újraszámolásának elrendelésére azonban az – egyébként még a Fidesz-kormányzat által kinevezett – Orszá-

gos Választási Bizottság nem volt hajlandó. 2002. július 4-én néhányan úgy gondolták, hogy tiltakozásként lezárják a forgalom elől az Erzsébet hidat. A néhány száz fős demonstráló hamar megbénította a Belváros forgalmát. (Itt tűnt fel a szervezők között Budaházy György is.) A rendőrök és kommandósok által kiszorított tüntetők a Kossuth térre mentek, majd onnan is eltávolították őket. Az esti órákban a főváros különböző pontjain (Nyugati tér, Oktogon, Astoria) összecsapások is voltak a tüntetők és a rendőrség között.

2004 egyik legnagyobb visszhangot kiváltó eseménye január 11-én a Tilos Rádió előtti tüntetés volt. 2003 karácsonyán a rádió egyik munkatársa, élő adásban kereszténygyűlöletét fejezte ki, meglehetősen kendőzetlen formában. („*Kiirtanám az összes keresztényt!*” – mondta Barangó.) Ez ellen tüntettek főleg jobboldaliak néhány ezren, a polgári körök felhívására.

2005 februárjának közepétől a Magyar Gazdakörök és Gazdaszövetkezetek Szövetsége (MAGOSZ) szervezésében volt demonstrációsorozat a fővárosban. A fő ok a földalapú támogatások lassú kifizetése volt. Eredetileg 10 napra tervezték a tiltakozást, de csaknem egy hónapig tartott az esemény. Volt ebben felvonulás traktorokkal és erőgépekkel a Felvonulási téren, gazdatüntetés a Kossuth téren, valamint felpályás útlezárások országszerte. Ez volt az utóbbi évtizedek legnagyobb mezőgazdasági megmozdulása.

A második Gyurcsány- és a Bajnai-kormány időszaka (2006–2010)

2006. szeptember 17-én nyilvánosságra került Gyurcsány Ferenc még május végén, Balatonöszödön, párttársai előtt mondott titkos beszéde, amelyben másfél-két éves folyamatos kormányzati hazugságokról és semmittevésről beszélt. A felháborodás hatalmas volt. A kormányellenes tüntetők szinte azonnal az utcákon teremték, a miniszterelnök lemondását követelve. 17-én a Parlament épülete előtt tüntettek néhány ezren, majd 18-án a Magyar Televízió közelben lévő épülete előtt már összecsapások is voltak a tüntetők és rendőrök között, sőt a tüntetők az éjszaka folyamán órákra elfoglalták a televízió épületét is. A tüntetések, az összecsapások a tüntetők és rendőrök között ezt követően október 23-áig többé-kevésbé állandósultak.

Szeptember 19–22-én éjszaka a főváros különböző pontjain voltak összeütközések, több mint 100 letartóztatással. Szeptember 23-án mintegy 50 ezren tüntettek a Kossuth téren. Ezzel kezdetét vette a Kossuth téri tüntetéssorozat, a Magyar Nemzeti Bizottság 2006 civil kezdeményezés szervezésében. Állandósult a tüntetői jelenlét, amely október 23-áig tartott. Az eseménysorozat mélypontja október 23-a, az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójának napja lett, amikor a főváros több helyszíne vált valóságos csatatérre. Közben a hivatalos ünnepségek helyszíneit hermetikusan elzárták az emberek elől, a tüntetőktől „visszafoglalt” Kossuth teret műveleti területté nyilvánították, és kordonokkal zárták le.

2007. február 2-án ezeket a kordonokat bontották le a Fidesz-frakció tagjai, melynek nyomán kiújultak a kormányellenes tüntetések. Véglegesen azonban csak március 19-én tűntek el a kordonok. Előtte március 15-e ünnepén ismét kemény összecsapások voltak a tüntetők és a rendőrök között, több tucat letartóztatással. Augusztus 25-én megalakult a Jobbik-os Magyar Gárda, mely újabb konfliktusok, tüntetések és ellentüntetések, sőt összeütközések oka lett, egészen a 2009. évi jogerős feloszlításig. 2008. március 15-e ismét nem az ünnepről, hanem a kormányellenes tüntetők és a rendőrök közötti kemény összecsapásokról szólt.

A második Orbán-kormány időszaka (2010–2013)

Az előző kormányzati ciklus alatti tüntetések száma tovább növekedett, és új elemekkel gazdagodott a demokrácia e modern társadalmakban nélkülözhetetlen megnyilvánulási formája. A permanens tüntetések is gyarapodtak, ilyenek a Juhász Péter vezette *Egy millióan a magyar sajtószabadságért* mozgalom (Milla) (Pl. 2010. december 20., 2011. január 14., 27., október 23., december 3., 2012. március 15., október 23., 2013. március 17.), a Kónya Péter által szervezett *rendvédelmisek* (2011. május 30., június 16. *„bohócforradalom”*, szeptember 29–október 1.), a Hallgatói Hálózat demonstrációi (*Ha-Ha*: 2012. február 11., 15., 18., 22.) és más diák-tüntetések (pl. 2012. decemberében). A legnagyobbak azonban a mégis a kormány melletti tüntetések, az ún. *békemenetek* voltak (2012. január 21., 2013. október 23.) százezres nagyságrendű résztvevővel.

A tüntetéseket a „tematikai” sokszínűség jellemzi. Volt köztük a köztársasági elnök (Schmitt Pál) lemondását követelő (pl. 2012. január 21., március 31.), de többször színre léptek az antifasiszták és a radikálisok (gyakran egymás ellen fellépve, pl. 2012. február 1., augusztus 29.), volt a Horthy restauráció és Trianon elleni (2012. május 30. és június 4.), de tüntettek pedagógusok (2012. június 3.), taxisok (2012. június 4.), devizahitelek (2013. február 16.), tüntettek a Klubrádióért (2012. január 22.), volt a Mindannyian Együtt Jeruzsálemért Alapítvány által szervezett demonstráció (2012. december 2.), de anticionista tüntetés (2012. december 14.) is, sőt ún. éhségmenet (2013. február 12.), vagy Európai Unió ellenes demonstráció (*„Tagok legyünk, vagy szabadok”*, 2012. január 14.), hogy csak néhány példával éljünk.

Láthatjuk tehát, hogy „Kis magyar tüntetéstörténet”-ünkben számos jeles eseményről számolhattunk be, mégpedig újkori történelmünk minden, parlamentárisnak, korlátozott demokráciának és diktatórikusnak fémjelzett szakaszából. A gazdasági jellegű követelésekről fokozatosan a politikaiak irányába tolódott el az idők folyamán a tüntetők követelése. Az 1980-as évek végére elementáris

demokrácia iránti igény fogalmazódott meg a demonstrációkon, jelenünkben ezek a követelések megújultak. Azon már szabadon elmélkedhetünk, hogy a többé-kevésbé békés tüntetések ténye éppen a demokrácia meglétének az egyik bizonyítéka-e, avagy majd ezek térítenek vissza bennünket az „igazi” demokráciához.

Felsőoktatás és autonómia

Bevezetés

Kezdetben az egyetemek céhszerűen működő szervezetek voltak, melyek a tandíjból és a mecenatúrából tartották fenn magukat, saját belső szabályzatuk szerint működtek, tisztségviselőiket maguk választották. Ez a pénzügyi függetlenségen alapuló autonómia a középkorban védelmet jelentett az egyházi és állami befolyás, a különböző ideológiai irányzatok erőszakos terjesztése ellen. Szükség volt ugyanis arra, hogy biztosítsák a szellemi szabadságot a tanároknak és a diákoknak. Azért, mert a tudomány csak úgy fejlődhet, ha a művelői vitatkoznak, így választható ki az ötletek, hipotézisek és módszerek sokaságából az, amely kiállja a valóság próbáját. Alapvető jelentőségű tehát a gondolkodás szabadsága, a tudományos tevékenység szabad szervezése, és a kiválóság elismerése, mely utóbbinak közmegegyezésen kell alapulni. A szellemi autonómia erősítésére a kezdetekben több egyetemet komoly vagyonnal látott el az alapító, melynek hozadékából működésük költségeit fedezni tudták. Miután nem szorultak lényeges anyagi támogatásra, megőrizhették szellemi szabadságukat, vitatkozhattak akár a hatalommal is, kutatásaikat önállóan végezhatték. Ez a rendszer működött és működik ma is számos angolszász egyetemen, ahol a saját vagyon hozadéka, a volt hallgatók támogatása, a tandíjak és a pályázati források gazdasági tekintetben jelentős mértékben függetlenítik az intézményt az államtól. A középkorban sem jelentett azonban teljes szabadságot az autonómia, amennyiben az egyház biztosította az intézmény vagyonát.¹

Hazánkban a rendszerváltozás kezdete óta élénk, sokszor elkeseredett és szubjektív vita folyik az egyetemi autonómiáról, mely szerintem sokszor csak ürügy arra, hogy az intézményen belül egyéni vagy csoportérdekeket juttassanak érvényre, melyek szinte soha nem szolgálják a minőséget. Főként a felsőoktatási vezetők körében vált általánossá az autonómia túlhangsúlyozása, a szellemi szabadság mellett a szervezeti és a gazdasági függetlenség megteremtésének vagy megtartásának igénye. Mint fent írtam, a törekvés teljesen jogos a kutatási szabadság vonatkozásában, de káros lehet más esetekben.² A józan ész és a tapasztalat ugyanis azt diktálja, hogy csak annak a személynek vagy szervezetnek jár teljes autonómia, aki, vagy amely kizárólag a saját forrásait használja. Ez automatikusan megvalósul a szellem szintjén: az egyetemi polgárok a saját, el

¹ KOCSIS 2011. 41.

² BARAKONYI 2004

nem idegeníthető és szabadon kifejezhető teljesítményükkel járulnak hozzá az intézmény rendeltetészerű működéséhez. Szereptévesztésben vannak azonban azok, akik külső (állami vagy magán) forrásokat akarnak a fenntartó szándékaitól függetlenül, netán azokkal ellentétesen felhasználni. Nem ritkaság, hogy egyes csoportok az autonómia jelszava mögé bújva önös céljaik (biztos munkahely, magas bér, kötetlen munkaidő, infrastruktúra használata, viszonylag magas társadalmi státusz) elérésére törekcszenek.

Alább – húsz éves egyetemi tanári tapasztalataimra építve – foglalom össze nézeteimet erről a kérdéscről. A 2012. január 1-jén életbe lépő alaptörvényből kiindulva³ külön-külön tárgyalom a felsőoktatási autonómia egyes aspektusait, a tudományos, az oktatási, a szervezeti és működési, a gazdálkodási és a hallgatói autonómia kérdéseit.

Tudományos autonómia

Magyarország Alaptörvénye a X. cikkben kimondja:⁴

„(1) Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát, továbbá – a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése érdekében – a tanulás, valamint törvényben meghatározott keretek között a tanítás szabadságát.

(2) Tudományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak.”

Ez a két bekezdés teljes mértékben biztosítja a kutatás szabadságát Magyarországon. Nem teljes azonban a nemzeti kutató közösség szabadsága akkor, ha a tudományos eredmények értékeléséről beszélünk. Nyilván azok értékelnek, akiket a tudomány művelőinek tekintünk. Fel kell azonban tenni a kérdést: kik ezek? Miután az internet korában a tudományos tevékenység szinte teljes egészében a globális szintéren zajlik, meg kell haladni a nemzeti kereteket, és a tudomány művelőjének kell tekinteni mindenkit, aki tudományos fokozatot szerzett, akárhol is éljen a világon, bármilyen nyelvet is beszéljen. A tudományos információcsere megköveteli egy közös nyelv használatát, mely a természettudományokban az angol. E tudományterületek teljesen globalizáltak tekinthetők, tehát a helyi értékelés is csak a globális visszhangra építhető. A nyelvi elszigeteltség más tudományterületeken is csak kivételes esetben ad felmentést a globalitás követelménye alól. A tudományos teljesítményt az összes, adott tudományterületen működő szakember közös ítélete alapján kell értékelni. Tisztán nemzeti tudomány ma már alig van, pl. a finnugor nyelvészetet is több országban művelik, a magyar irodalom kutatásával foglalkoznak Magyarországon kívül az USA-ban, Bloomington-ban is.

³ ALAPTÖRVÉNY 2012

⁴ ALAPTÖRVÉNY 2012

Ha a tudomány művelése globális, az értékelés is csak az lehet, tehát megengedhetetlen, hogy helyi, kicsiny csoportok tagjai a nemzetközi tudománytól elkülönülve egymást minősítsék. Magyarországon a természet- és élettudományok esetében ez már csak elvétve fordul elő, de az agrártudományban, a humán- és a társadalomtudományokban sajnos nem ritka, és nem egyszer jár politikai, világnézeti felhangokkal. A színvonal védelmét szolgálja, ha nem intézményi, hanem nemzeti szinten szerveződik a tudományos minősítés, erre a legalkalmasabb szervezet a Magyar Tudományos Akadémia (MTA). Doktori bizottsága a nemzetközi normák figyelembe vételével, az eredményekről beszámoló publikációkat közlő folyóiratok presztízsére és a cikkek idézettségére alapozza az értékelést, mely természetesen nem lehet automatikus, a holt számok ismeretében, de további szempontok figyelembe vételével a „vének tanácsa”, vagyis egy szűkebb szakterületi bizottság mondja ki a végső szót. Az értékelést megkönnyíti a most kialakuló Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT), melyben néhány éven belül hiánytalanul megtalálhatók lesznek az MTA valamennyi köztestületi tagjának publikációi.⁵ Csak az a közlemény vehető figyelembe a tudományos értékelésnél, mely szerepel ebben az elektronikus adatbázisban. Nyilván – tudományterülettől függően – nemcsak folyóiratcikkek, hanem monográfiák, műszaki és más alkotások is alapját képezhetik a megítélésnek.

Sajnos az elmúlt húsz évben nem mindig követték a fent vázolt elveket, nem utolsósorban azért, mert nem tisztázta senki, mit nevezünk értékelhető tudományos publikációnak. Meg is lett az eredmény: míg a múlt század nyolcvanas éveinek elején csupán ezerkétszázan büszkélkedhettek a tudományok doktora fokozattal (mely rendszeres tiszteletdíjjal is jár), a fokozatból címmé átminősített rangot ma már majdnem háromezren mondhatják magukénak. Nem csoda, hogy a mindenkori kormányzat megelégedte a folyamatosan növekvő létszámmal, az ezzel járó, növekvő költségvetési terheket, és csökkentette a tiszteletdíjat. Nem megnyugtató a helyzet az MTA tagjai esetében sem, bár néhány éve a közgyűlés a levelező és rendes tagok együttes számának felső korlátot (365) szabott. Ötven éve a rendes, levelező, tiszteleti és külső tagok együttes száma csupán 200 volt,⁶ mára ez megháromszorozódott.⁷ Hasonlóképpen, jelentősen megnőtt az egyetemi tanárok száma, ami nem önmagában, hanem annak fényében aggasztó, hogy sem a tudományos kutatók, sem az egyetemi oktatók száma nem nőtt jelentős mértékben. A színvonal csökkenése tehát egyértelmű.

⁵ KOLLÁR-KURUTZNÉ 2011

⁶ ALMANACH 1962. 70.

⁷ AZ MTA TAGJAI 2013

Oktatási autonómia

Az Alaptörvény X. cikk (3) bekezdése így rendelkezik:⁸

„A felsőoktatási intézmények a kutatás és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak, szervezeti rendjüket és gazdálkodásukat törvény szabályozza.”

Miután a X. cikk (1) bekezdése csak törvényben meghatározott keretek között biztosítja a tanítás szabadságát, az oktatás autonómiája nem olyan teljes, mint a kutatásé, a fenntartó jogot formál a beavatkozásra. Például a felsőoktatási intézmény csak annyiban szabad egy új szak indításában, amennyiben ezt a nemzeti minősítő testület, a Magyar Akkreditációs Bizottság jóváhagyja. A mozgáster meg lehetőségen szűk, mert a szak felépítése és az oktatási anyag is meg lehetőségen kötött. A pozitív döntést a minőségi követelmények teljesítése mellett a célszerűség is befolyásolja: meg kell akadályozni, hogy a hallgatói létszám növelése érdekében ellenőrizhetetlen módon szaporodjanak az egymástól alig különböző, esetleg csak felszínes ismereteket közlő szakok. Ugyancsak a nemzeti érdekeknek megfelelően kell szabályozni a képesítési és kimeneti követelményeket, melyeknek a minőséget kell szolgálni. A viták során gyakran állítják szembe a minőséget az esélyegyenlőséggel, nézetem szerint ez hamis alternatíva. Általánosságban nem igaz, hogy elég csupán egy diplomának nevezett papír a munkahely megszerzéséhez, és nem vitatható, hogy megtartásához vagy újabb alkalmazáshoz biztos tudásra van szükség. Nem a mérce leszállításával, hanem az oktatás minőségének emelésével, módszereinek fejlesztésével kell és lehet széles körben bevonni a felsőoktatásba a hátrányos szociális helyzetű, de tanulni akaró fiatalokat. Ehhez mindenekelőtt erősíteni kell a családot, ahol az alapvető készségeket szerzi meg a gyerek, át kell gondolni az óvodai nevelés módszereit és céljait, és lényegesen meg kell erősíteni a közoktatást, mert itt lehet megalapozni azt a tudást és kifejleszteni azokat a képességeket, melyek a felsőoktatásban nélkülözhetetlenek.

Szervezeti és működési autonómia

Az első világháború után az a vélemény terjedt el, hogy a fenntartó joga és kötelessége biztosítani az intézmény optimális működését, az ehhez szükséges függetlenséget, de az olyan kérdéseket, hogy hány kara legyen az egyetemnek, kikből álljon az egyetemi tanács, kik válasszák a rektort, hogyan kapcsolódjanak a tanárok és a diákok az önkormányzatba, a körülményekhez képest más-más módon kell megoldani.⁹ Az Alaptörvény X. cikkének (3) bekezdése kimondja,

⁸ ALAPTÖRVÉNY 2012

⁹ WESZELY 1929

hogy a felsőoktatási intézmények szervezeti rendjét és gazdálkodását törvény szabályozza.¹⁰

Az állam feladata, hogy lehetővé tegye az optimális működést, ennek érdekében célszerű az autonómia és az intézményi demokrácia biztosítása az oktatásban, a kutatásban, a vezetők és az oktatók kiválasztásában, mert ezek szervezését nehéz felülről irányítani. Ugyanakkor a felsőoktatás tömegesedése egész Európában az állami befolyás növekedéséhez vezetett az intézmények irányításában.¹¹ Kiemelt jelentőségű a minőség megőrzése, illetve javítása, ennek állami garanciáját adja néhány passzus az új felsőoktatási törvényben. Ez például megszabja a karok minimális méretét, így biztosítva a kielégítő teljesítményhez szükséges kritikus szellemi tömeget. Bevezeti a kutató karok fogalmát, a cím odaítélése minőségi kritériumok teljesítéséhez köthető. A kiemelt karoktól magasabb teljesítmény várható el, tehát meg lehet szabni a szakmai teljesítmény alsó határát. Ugyancsak jogszabálynak kell meghatározni a vezető testületek összetételét, ez biztosíthatja az optimális működést, amit pl. egy érdekcsoport túlzott képviselte tartósan megzavarhat.

Érthető, ha az állam jogszabályban kívánja meghatározni a hallgatók felvételével és értékelésével kapcsolatos szabályokat. Így tudja ugyanis érvényesíteni a szempontjait, biztosítani a kellő minőséget, befolyásolni a különböző szakokon diplomát szerzők arányát, biztosítani a hátrányos helyzetűek (mozgáskorlátozottak, gyengén látók, szociálisan hátrányos helyzetűek) esélyegyenlőségét. A szervezeti és működési szabályzat kialakítását érdemes az intézményre hagyni, de előfordulhat, hogy beavatkozás szükséges pl. a túlzott hatalomkoncentráció elkerüléséhez.

Egyet lehet érteni azzal az állítással, mely szerint a felsőoktatási autonómiával kapcsolatos nézetek hazánkban meglehetősen zavarosak.¹² A szervezeti és működési autonómia téves értelmezésének egy példája volt a felsőoktatási integráció a kilencvenes évek végén. Bár a felsőoktatási törvény szerint az intézmények létesítésével, megszűnésével, egybeolvadásával és szétválásával kapcsolatos jogokat a parlament gyakorolta, a mindenkori kormány önkéntes szervezeti átalakulást (integrációt) várt el, nehogy ezt a közvélemény az autonómia megsértésének tekintse. Az „elvárást” azonban kötelező volt teljesíteni, mert különben a finanszírozás látta volna kárát vagy más, közvetett retorzióval szembesülhetett volna az intézmény. Még durvább beavatkozás volt az ún. PPP (*public private partnership* = a köz- és a magánszféra összefogására alapozó) beruházási konstrukciók kikényszerítése, melynek többek szerint része volt a rektori fizetések jelentős emelése, és amelynek következtében sok intézmény mára súlyos pénzügyi nehézségekkel került szembe.

¹⁰ ALAPTÖRVÉNY 2012

¹¹ BARAKONYI 2004

¹² BARAKONYI 2004

Gazdálkodási autonómia

Szerintem más pénzével nem alapozhatja meg az autonómiáját sem egy természetes, sem egy jogi személy, ezért kézenfekvő, hogy a felsőoktatási intézmények esetében a gazdálkodási autonómia szűk keretekre korlátozódik. Kézenfekvő, hogy az állami felsőoktatási intézmény a vagyonkezelésében lévő állami vagyon tulajdonjogát saját hatáskörben, a magyar állam nevében eljárva átruházhatja, de csakis az állami vagyon értékesítésére vonatkozó általános rendelkezések betartásával, a vagyon valós piaci értékének megfelelő ellenértéke fejében, az állami vagyon felügyeletéért felelős miniszter előzetes hozzájárulásával. Előzetesen értesíteni kell a felsőoktatásért felelős minisztert is, és elővásárlási jogot kell biztosítani a települési önkormányzatnak. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen rendelkezés a nemzeti vagyon védelmét szolgálja, és kizárja, vagy legalábbis jelentősen csökkenti annak a veszélyét, hogy a szenátus áron alul, jóhiszeműen, netán egy szűk csoport érdekeit kiszolgálva „értékesítsen” állami tulajdonban lévő ingatlant.

Célszerű lenne viszont biztosítani az önálló gazdálkodás és vállalkozás lehetőségét a saját gazdasági tevékenység révén szerzett forrásokkal, eszközökkel és vagyonnal, melyek nem költségvetési forrásból származnak. Az innovációs tevékenységet jótékonyan segítheti saját tulajdonú gazdasági társaságok működtetése, melyek az intézményben kifejlesztett találmányok hasznosítására jöttek létre.

Feltétlenül csökkenteni kell a jelenleg burjánzó bürokráciát. Ez minden bizonnyal azért tapasztalható – mert éppen az autonómia bizonytalan értelmezése miatt – az intézmény gazdasági vezetése be akarja biztosítani magát az esetleges vizsgálatokkal szemben. A bürokrácia visszaszorítása azonban csak akkor lehetséges, ha tartós és erős bizalom alakul ki a szereplők között. Ez csak hosszú ideig hatályban maradó, következetes jogszabályokkal, kiszámítható állami szerepvállalással és nagyvonalú, de a hanyag kezeléssel és a korrupcióval következetesen és szigorúan fellépő pénzügyi ellenőrzéssel valósítható meg.

Hallgatói jogok

Különösen érzékeny kérdést feszegetünk, amikor a hallgatói jogokról, a hallgatók autonómiájáról vitatkozunk. Az oktatás általában ugyanis nem demokratikus módon zajlik, fentről, a tanártól a diák felé áramlik az információ, ezért az aszimmetria, a tanár dominanciája nemcsak nyilvánvaló, de kívánatos is. Aki ezt vitatja, válaszoljon arra a kérdésre is, hogy miért törik kezüket-lábukat, miért fizetnek jelentős mértékű tandíjat a jelentkezők azért, hogy Nobel-díjasokat felvonultató, a tudományos elithez tartozó tanári gárdával rendelkező felsőoktatási intézményekben, pl. a Harvardon vagy Oxfordban tanulhassanak. Természetes,

hogy a tanárnak nem szabad visszaélni kiemelt helyzetével, szakszerűen és igazságosan kell értékelnie a diákot, de elfogadhatatlan, ha a minősítő függésbe kerül a minősítettől. Ha a szenátus jelentős hányadát kitevő hallgatók egy tömbben szavaznak egy olyan professzor kinevezése vagy kitüntetése ellen, akit túl szigorúnak tartanak, nem lesz ember az intézményben, aki buktatni mer. Számonkérés nélkül viszont értelmetlen az egész oktatási rendszer, feleslegessé válik a tanár, a diplomák értéke zérusra csökken. Ennek legnagyobb kárát éppen a hallgatók látják, de nem azonnal, hanem csak a diplomájuk kézhezvételétől számított néhány év múlva, amikor hiányos tudásuk következtében hátrányos helyzetbe kerülnek a munkaerőpiacon.

A hallgatói autonómia jól körülírható területeken indokolható. Ilyen például a kollégiumi önkormányzat, mely csökkenti a fenntartó intézmény terheit, ugyanakkor a diákokat ráneveli a felelős, demokratikus viselkedésre a saját közösségükön belül. Hasonló a helyzet a szociális ösztöndíjak elosztásával, ahol érvényesülhet a szubszidiaritás elve: a döntés oda kerül, ahol a probléma felmerül, ezért a legtöbb információ áll rendelkezésre. Megengedhetetlen viszont a vétőjog biztosítása a tanulmányi és vizsgaszabályzat elfogadásánál, mert ez szélsőséges esetben oda vezethet, hogy mindenki biztosan átmegy a vizsgán, és teljesítmény nélkül jutnak képesítéshez a hallgatók.

Összegezés

Hazánkban az elmúlt húsz évben jelentős bizonytalanság uralkodott el a felsőoktatás autonómiájával kapcsolatban. Jogosak voltak a törekvések a pártállami rendszer elvtelen befolyásának korlátozására, de zavarokhoz vezetett a szabadság egyéni és átgondolatlan értelmezése is. Míg a kutatás témájának és módszereinek megválasztása a pénzügyi feltételek biztosítása esetén teljes autonómiát élvez, az oktatást már kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja az állam. A felsőoktatási vezetők által óhajtott mértéknél kisebb a gazdálkodási autonómia, de ez egyenesen következik abból, hogy a fenntartó ellenőrizni kívánja az általa biztosított támogatás célirányos felhasználását. A minőség súlyos romlásához vezethet, ha a hallgatók autonómiája túlterjeszkedik az ésszerű korlátokon és ennek következtében az oktatók függő helyzetbe kerülnek tőlük.

IRODALOM

- ALAPTÖRVÉNY Magyarország Alaptörvénye = *Magyar Közlöny*, 43. (2011.04.25.) (<http://www.kormany.hu/download/0/d9/30000/Alaptörvény.pdf>) [2012.01.01.]
- ALMANACH 1962 A Magyar Tudományos Akadémia almanachja. Budapest, 1962.
- AZ MTA TAGJAI 2013 A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. (http://mta.hu/mta_tagjai/) [2013.01.29.]
- BARAKONYI 2004 BARAKONYI Károly: Egyetemi autonómia = *Magyar Felsőoktatás*, 2004/4. 34–42.
- KOCSIS 2011 KOCSIS Miklós: A felsőoktatási autonómia közjogi keretei Magyarországon. Budapest, 2011.
- KOLLÁR-KURUTZNÉ 2011 KOLLÁR István-KURUTZNÉ Kovács Márta: Kutatási teljesítmények értékelésének támogatása a *Magyar Tudományos Művek Tára* segítségével = *Magyar Tudomány*, 172. (2011) 79–89.
- WESZELY 1929 WESZELY Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. Rectori székfoglaló előadás = *Minerva*, 8. (1929):4–7. 125–171. (<http://mek.niif.hu/01900/01934/html/index.htm>) [2013.01.29.]

Mire jó?

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon mire és hogyan használják a tankönyvet azok, akik számára készül? Hogyan használják a tankönyveket a tanárok? Ott van-e tanórákon, ha igen, kinyitják-e – akár átvitt értelemben is? Mikor, milyen alkalommal? És a diákok? Rajzolnak-e bajuszt Caesarnak? (Lehet, hogy erre a kérdésre nem kapunk választ.) Megtartják vajon év végén, jó szívvel emlékeznek-e rá, vagy a kukában landol: van-e valamilyen személyes kapcsolat könyv és használója között? Az alkotók pedagógiai-módszertani szándékai hatnak-e az alkalmazók tanítási-tanulási tevékenységére, horribile dictu, szokásaira, beállítottságára, tanítási-tanulási stratégiájára?

Áttekintjük, hogy milyen módszertani kultúrát és ennek következtében milyen taneszköz-használatot feltételeznek az oktatás tartalmi szabályozására vonatkozó dokumentumok, az ezredforduló pedagógiai, didaktikai kutatásai, és kísérletet teszünk arra, hogy mindezt összevessük azzal, milyen felhasználási módokat figyelhetünk meg a tantermi gyakorlatban.

A tankönyvet mint taneszközt kívánjuk tehát vizsgálatunk tárgyává tenni. Erről a tárgyról (ld. Thonhauser funkcionális modelljét¹) kívánunk olyan képet alkotni, amely a kutató számítógépének, az oktatáspolitikus szónoki pulpitusának látószöge mellé odaállítja a tantermi gyakorlat perspektíváját is. A tankönyvkutatás – Peter Weinbrenner komplex modellje² alapján – kitekint a tankönyv tanárookra, diákokra gyakorolt hatásaira is („*hatásorientált tankönyvkutatás*”³). Figyelembe kell vennünk, hogy az IKT-eszközök és az interaktív tananyagok megjelenésével a tantermi munka jellege és a tankönyv mint taneszköz szerepe is nagy és növekvő változatosságot mutathat. Befolyásolhatja ezt, hogy pl. mennyire nyitott az iskola társadalmi környezete, közössége az innovatív módszerek iránt, elérhetőek-e az IKT-eszközök és az ezekhez szorosan kapcsolódó módszertani eljárások, van-e fogadókészség a tanárok illetve a tanulók, az iskola vezetése és közössége részéről ezek iránt stb.

Feltételezzük, hogy feltárhatóak a tankönyvek tantermi felhasználásának olyan sajátosságai, amelyek hozzásegítenek minket egy, a tantermi tankönyv-használat jellemző mintázatait feltáró tipológia létrehozásához. Munkánk során kérdőíves adatgyűjtést és dokumentumelemzést alkalmazunk.

¹ DÁRDAI 2002. 56.

² DÁRDAI 2002. 59.

³ Vö. SZALAI 2012.

A tankönyv mint taneszköz képe – tankönyvkutatás, oktatáspolitikai, szerző és kiadó

A *tankönyvkutatás* az ezredfordulóhoz közeledve fordult a politikatudományi modelltől a funkcionális modell felé, amely nagyobb figyelmet szentelt a tantermi gyakorlat szempontjainak. Thonhauser funkcionális modellje – nem lebecsülve a kutatás szempontjából mutatkozó definíciós problémák okozta nehézségeket – „tantárgyorientált és/vagy tanításmetodikailag orientált” elemzéseket (a kritikus-analitikus tankönyvelemzés és a konstruktív-szintetizáló tankönyvelemzés révén) beemeli a tankönyvkutatás tematikájába. Ezen azonban túl is megy: az innovatív tankönyvet a praktikus eredmények feltételének tekinti.⁴

A tanári munka támogatásának, modernizálásának igényével találkozunk a tankönyvkutatás magyarországi gyakorlatában is. Kojanitz László a tankönyvkutatással kapcsolatban fogalmazza meg a *„tankönyvszerzőket segítő mérések és elemzések és a tanuláselméleti eredmények”* adaptálásához való hozzájárulás kívánalmát. A feladat szerinte *„olyan típusú kutatások előkészítése, amelyek lehetőséget adnak a tankönyvkutatás és a tanulói teljesítménymérések eredményei közötti összefüggések feltárására; a tankönyvkészítés problematikájának és folyamatának elemzése abból a szempontból, hogy miként lehetne jobb feltételeket teremteni a korszerű tanuláselméleti eredmények adaptálásához.”*⁵ Bihari Péter az adaptív, mélységelvű, interaktív és kooperatív történelemtanítás hitvallásának összegzésére vállalkozó tanulmánykötet tankönyvekről szóló fejezetében vázolja a jó tankönyv kiválasztásának szempontjait. Ebből az vehető ki, hogy szerinte a jó tankönyvnek mind tantermi, mind otthoni tanulásra, felhasználásra alkalmasnak kell lennie. Figyelemre méltó, hogy gondolatmenete a tanár szemszögéből fogalmazza meg az elvárásokat a tankönyvszerzők és -kiadók számára.⁶ A fenti irány mellett – akár ezzel szemben – körvonalazódó másik felfogás a tankönyvet az oktatás tartalmának legfőbb közvetítőjeként vizsgálja: *„Ma Magyarországon a pedagógus számára a tanítást kottázza az a tankönyv. (...) Nota bene, a pedagógus komolyan veszi, hogy amit a tankönyvben leírnak, azt neki meg kell tanítania, és ezzel nagyon kell vigyázni.”*⁷

Kevés figyelmet kap a tankönyv és az osztálytermi munka, az iskolai pedagógiai kultúra kölcsönhatása e kutatások során. Pedig az ezredfordulón jelentősen átalakult a tankönyvek külső megjelenése, tartalma – hiszen a modernizálódás vélt irányába történő elmozdulásra jogszabály kötelezte a kiadókat. A piaci követelmények közben nem feltétlenül támogatták ezt az elmozdulást.

⁴ DÁRDAI 2002. 57.

⁵ KOJANITZ 2005

⁶ BIHARI 2001. 160.

⁷ PÁLA 2008. 44.

„[A]z egész folyamat elmozdul a zárt kódoktól a nyitott kódok irányába. Ezt a magyar tankönyvekben az jelzi, hogy nálunk is megjelennek a kérdések, hiszen ma már nem ildomos tankönyvet írni anélkül, hogy ne lennének benne kérdések. Ám ha a kérdéseket megnézzük, akkor 80%-ban arra szolgálnak, hogy a gyerekek keressék meg azt a bekezdést, ami alapján válaszolni tudnak. Ez nem nyitott kód, nyilvánvaló. Akkor lennének igazi kérdések, ha a tanulók többféle, valóságosan eltérő, értékelhető válaszokat adnának.”⁸ – állapítja meg Mihály Ottó, aki szerint „mindenki úgy tesz, mintha a tudományos megalapozottságról szólna a történet. Azt, hogy mit tekintünk releváns iskolai tudásnak, alapvetően társadalompolitikai döntések határozzák meg.”⁹ A társadalompolitikai döntések szerinte tehát a tankönyvek tartalmát is alapvetően befolyásolják. Ezért a tudományos diskurzus is – gyakran kimondatlanul – a társadalompolitikai döntések körül forog. A „pedagógusok fejét uraló”¹⁰ tudományos racionalitással szemben a tankönyvekben pragmatikusabb tudásértelmezés kerül előtérbe,¹¹ „hihetetlen erőssé vált a használhatóság megjelenése a tankönyvekben.”¹² Nincs-e itt ellentmondás? A „tanárok fejében totálisan uralkodó tudományos racionalitás” szilárd rendszerét nem alakítja-e a „használhatóság [igényének – Sz. M. M.] erős jelenléte” a tankönyvekben? Ráadásul: tudomást veszünk-e arról, hogy az utca nem egyirányú? A kölcsönhatás nyilvánvalónak tűnik.

Az oktatáspolitikai dokumentumok tankönyvképének meghatározó eleme az oktatás irányítóinak azon feltételezése, hogy a tankönyvek tartalma hatást gyakorol a tantermi munkára, és a tankönyv – más tényezők mellett – hozzájárul a fejlesztési feladatok teljesítéséhez és a tanulás-tanítás szociális konstruktivista módszereinek terjedéséhez. Az oktatáspolitikai dokumentumok tankönyvképe a nemzeti alaptantervek alapján vázolható fel. A NAT-ot az elmúlt 12 év alatt három alkalommal újíttották meg, az inga hol a centralizáció, hol a decentralizáció irányába mozdult ki a tartalmi szabályozás tekintetében is, de a kompetenciafejlesztést középpontba állító, szociális konstruktivista tanulás-tanításon alapuló pedagógiai, didaktikai, szakmódszertani paradigma alapvetően érvényben maradt: a tantervekben előírt tanulói tevékenységek és módszertani utalások sem mutatnak jelentős tartalmi átalakulást. Ahogy az ezredforduló táján kialakított tankönyvtípus sem. A változások inkább a strukturálódás, az európai kulcskompetenciák, a kereszttantervi (*cross curriculum*) tematika beágyazása és a begyökereztetés feltételeinek kidolgozása (pl. programcsomagok) irányába mutattak.

Az oktatás tartalmi szabályozására irányuló oktatáspolitikai elképzelések a tankönyveknek első sorban az implementáció területén szántak fontos szerepet. „A Nemzeti alaptanterv implementációjának (i) kutatási, fejlesztési, innovációs, (ii)

⁸ MIHÁLY 2008

⁹ MIHÁLY 2008. 114.

¹⁰ MIHÁLY 2008. 114.

¹¹ MIHÁLY 2008. 115.

¹² MIHÁLY 2008. 115.

másodlagos szabályozó, (iii) iskolai szervezet- és humánfejlesztő és (iv) kommunikációs feladat- és eszközrendszere van. (...) A másodlagos szabályozó eszközrendszer fő elemei: választható kerettantervek, oktatási programcsomagok, tankönyvek, taneszközök, a vizsga és a mérés-értékelés. A legfontosabb eszközei (oktatási programcsomagok) a NAT 2003 bevezetésével jöttek létre, illetve kifejlesztését a Nemzeti alaptantervben megfogalmazott fejlesztési feladatok tették szükségessé. A Nemzeti alaptanterv implementációja fejlesztő eszközrendszerének alapját alkotják a különböző típusú kerettantervek, az oktatási programok, programcsomagok. Ezek a curriculumok egyfelől a tartalmi modernizáció és megújítás eszközei, másfelől a módszertani kultúra javítását is elősegítik. Orientálják a tanterefejlesztőket, a taneszközök, a kerettantervek, az állami vizsgák követelményrendszerének kidolgozóit, az országos mérési, értékelési eszközök fejlesztőit és legfőképpen a helyi tantervek készítőit, illetve összeállítóit.”¹³ A tankönyvek tehát az implementáció fontos eszközének számítanak, és az az elképzelés fűzhető hozzájuk, hogy a curriculumok mellett a másodlagos szabályozó rendszer elemeiként hozzájárulnak az oktatás tartalmi-módszertani megújulásához és modernizációjához.¹⁴

A 2012-es NAT által bevezetett tartalmi változások nem jelentenek gyökeres fordulatot a korábbi felfogáshoz képest. Az országos pedagógiai mérések 6., 8. és 10. évfolyamra vonatkozó tartalmi kereteinek meghatározásakor figyelembe kell venni a felhasznált szövegek minőségét, amit mérések a tanulók életkori sajátosságain és a tantervi követelményeken kívül, a tankönyvi szövegek nehézségéhez is kötnek. Ez a kitétel is a tankönyvek rendszeres használatát feltételezi a közoktatás minden szintjén.¹⁵ A NAT 2012¹⁶ implementációjában is fontos szerepet tulajdonítanak a tankönyveknek. A NAT alapján készülő kerettantervek „egyrészt meghatározzák a tantárgyak rendszerét, az egyes tantárgyak időkeretét (óraszámát), a tananyag felépítését és felosztását az egyes évfolyamok között, továbbá az adott szakasz befejező évfolyamának kimeneti követelményeit, másrészt kijelölik a tankönyvek meghatározó tartalmát.”¹⁷ A NAT 2012 implementációjának tudományos megalapozására hivatott OFI-tanulmány a korábbi tantervek implementációs gyakorlatát és benne a pedagógusok szerepét így írja körül: „a vezetők se meg nem erősítették, se nem cáfolták azt a feltevésünket, hogy »a gyakorló pedagógus a hosszú távú pedagógiai célok elérése helyett fontosabbnak tartja a napi gyakorlatot, sokkal inkább követ előre rögzített ismeretanyagot és tankönyvi tartalmat.« Ugyanakkor az is ott áll, hogy: »A szakmai folyamatok minősége a tankönyvektől, az évtizedes tanítási rutintól, a tanári személyiségektől függ, a tantervek ezt kevésbé befolyásolják.« (...) A klasszikus értelemben vett sokoldalú támogató rendszer – elsősorban anyagi források híján –

¹³ VASS 2008

¹⁴ KAPOSI 2012

¹⁵ 20/2012. EMMI

¹⁶ NAT 2012

¹⁷ NAT 2012

*nem állt maximálisan segítségükre.*¹⁸ Ez a megfigyelés tehát megint csak a tartalmi szabályozásban a tankönyveknek tulajdonított szerepre utal. Kivehető belőle az is, hogy míg az iskolai gyakorlatban az információátadás terén meghatározó a tankönyvek tartalma, a tantervekben megjelenő tudáskonceptió, tanítási stratégiák meggyökereztetésére irányuló törekvések nem, vagy csak kevésbé érvényesülnek. Tudjuk, hogy a kerettantervek (és a helyi tantervek) fejlesztési követelményei, az ezekhez rendelt módszertani és taneszköz-használatra vonatkozó előírások megvalósulása külön vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze. Határozott különbséget kell tennünk a tantervek által előírt és a tényleges gyakorlat között: *„Az egyik legnagyobb ellentmondás kétségtelenül a rendkívül modern tantervi szemlélettel megfogalmazott fejlesztési célok és az ezek iskolai szintű érvényre juttatását biztosító mechanizmusok szegénysége között húzódott meg.”*¹⁹ Ezt a megállapítás ugyan több mint 10 éve tette Halász Gábor, de mind a mai napig sokat idézik – joggal.

A tankönyvekről azt feltételezzük, hogy azok főleg a tanórai munkát támogató, és kevésbé önálló tanulói feldolgozásra, a tanultak rögzítésére szolgáló eszköznek kívánják láttatni magukat. Ha ez azonban nem valósul meg, és a tankönyvek az otthoni tanulást (rögzítést) nem támogatják, akkor nem töltik be azt a szerepet sem az oktatásban, amelyet betölthetnének, és létük is megkérdőjeleződhet.

A kérdőíves megkérdezés valamint a tanórai megfigyeléseket rögzítő dokumentumok szerint a történelemórák jelentős részében nem kerül elő a tankönyv. A szemléltető funkciót gyakran a multimédiás megoldások veszik át.

A történelemtankönyv képe tantermi gyakorlat megfigyelése alapján

E szempontok figyelembevételével mutatjuk be a tantermi gyakorlat alapján kibontakozó tankönyvképet. Úgy véljük, hogy a tudományos és az oktatáspolitikai tankönyvkép jegyei alapján felhasználási *típusokat* tudunk megkülönböztetni.²⁰

Az első típushoz tartozó felhasználási mód keretei között a tanár alapvetően még mindig a fő információforrás szerepét játssza a történelemórakon. Esetenként önálló feldolgozásra vagy főleg szemléltetésre használja a tankönyvet. A feladatok, valamint a kifejezetten közös elemzésre, gondolkodtatásra szánt elemek (mint például a táblázatok és ábrák stb.) – egyéb, többek között például a tanári munkát támogató módszertani segédletek, továbbképzések hiányában és

¹⁸ OFI 2012

¹⁹ Lásd HALÁSZ 2001.

²⁰ Vö. MIHÁLY 2008.

számos egyéb ok miatt – nem kapnak jelentős szerepet a történelemórán (tananyagközpontú felfogás).²¹ Esetenként a tesztekre való felkészüléskor kerülnek elő ezek. A modern technika felhasználása mellett ezeket a tanórákat tanári előadás, magyarázat jellemzi, amelyet rövid kérdések szakítanak csak meg. A tankönyv illusztrációi, képei, térképvázatai, még fejezetcímei, szövegei is megjelenhetnek a tanár által készített prezentációkon.

A *második* típusba tartozó tanórákon tevékenységközpontú felhasználást figyelhetünk meg: a tanár és a diákok gyakran oldják meg a feladatokat, és végeznek a tankönyvekben javasolt, sugallt tevékenységeket. Egyéni és csoportmunka keretei között dolgoznak, a tanórai munkát munkafüzet vagy valamilyen kiosztott feladatlap is segíti. A feladatmegoldás a tanári előadás tartalmának előkészítését vagy az elhangzottak elmélyítését segíti. A feladatvégzés egyéni vagy csoportos formában zajlik, és a néhány perces önálló munkát „közös megbeszélés” zárja.

A *harmadik* lehetséges típusba tartozó felhasználási módnak megfelelően a tantervek és különböző szabályozók előírásai alapján készített tankönyvek támogatják a tantervek maradéktalan megvalósítását és korszerű tudáskonceptió térnyerését az iskolai gyakorlatban. A tanár válogat a tankönyv forrásaiból, feladataiból, saját feladatokat, feladatsorokat dolgoz ki. A diákok egyszerűbb vagy bonyolultabb feladatsorokat végeznek el, amelyek a tankönyv feladatait is magukba foglalhatják, a feladatok huzamosabb önálló (egyéni vagy csoportos) tanulói munkát alapoznak meg. Bár tartalmaznak zárt végű részfeladatokat is, többnyire nyílt végűek. (Követelmény- és teljesítményközpontú felfogás²²)

A fenti besorolás nem kívánja értékelni a különböző eljárásokat, sem ítéletet mondani azok felett, akik az egyik vagy másik típusba sorolható felhasználási módot alkalmazzák. Sokkal inkább a tankönyvek használhatóságával kapcsolatos problémákra kívánjuk a figyelmünket irányítani. Fontosnak tartjuk megjegyezni (bár ez közhely), hogy kívánatos a tantervi implementációban a rendszer szemléletű megközelítés, és nem vezethet sikerre egyik vagy másik implementációs tényező jelentőségének túlzó hangsúlyozása, melyek háttérben többnyire gazdasági megfontolásokat sejtethetünk. A tankönyv vagy az IKT nem varázspálca, elterjedése nem pótolja, a legfontosabb elem, a tanári szakértelem és elkötelezettség szerepének felismerését, elismerését és sokoldalú támogatását.

Van-e lehetőségünk arra, hogy „benyissunk a tanterembe”,²³ és megfigyeljük, valóban elválnak-e az imént számba vett felhasználási módok, és kirajzolódik-e a felvázolt tipológia?

²¹ MIHÁLY 2008. 114.

²² MIHÁLY 2008. 114.

²³ GOOD-BROPHY 2008

Szakértői tanóra-megfigyeléssel, ehhez megfelelő szempontrendszer kidolgozásával, kérdőíves adatgyűjtéssel, interjúk sorával bizonyára pontosabb eredményt kapnánk – ez hosszú és költséges folyamat lenne, és mire a végére érnénk, az adataink talán el is avulnának. Hasonló jellegű adatokhoz azonban más módon is hozzáférhetünk – erre tettünk kísérletet, amit röviden be is mutatunk.

Az IKT-eszközök megkönnyítik a kérdőíves adatgyűjtést: online kérdőívet állítottunk össze, amelyben történelem szakos tanárokat kérdeztünk meg arról, hogyan és mire használják a történelem tankönyveket.²⁴ A kérdéseink a tanárok tanórai és a tanórákat előkészítő munkájára irányultak, illetve arra, hogy ebben milyen szerepet kap az általuk használt tankönyv. A kérdőívet összesen 90 történelemtanár töltötte ki, ebből hatvanan zárták le a kérdőív kitöltését.²⁵ Bár számítottunk arra, hogy nem lesz tömeges a részvétel, a vártnál kevesebb válasz érkezett. Arra törekedtünk, hogy a válaszok jól csoportosíthatóak legyenek. A kérdéseket úgy állítottuk össze, hogy a kapott adatok alapján a kollégák tankönyvhasználati szokásait meg tudjuk feleltetni az imént körülírt típusoknak.

A zárt végű kérdések alapján azt az eredményt kaptuk, hogy a résztvevők több mint 80%-a mindig vagy gyakran²⁶ felhasználja a tankönyveket tanórai feladatokhoz, 70%-uk a tankönyv magyarázó szövegét is ugyanerre. Legtöbbször (65%) a térképvázlatokat használják rendszeresen, a képi forrásokat nem sokkal kevesebben, 63%.²⁷ Ha a „rendszeresen” vagy „gyakran” válaszok számát együttesen értékeljük, akkor a képi források és a táblázatok felhasználói egyaránt az összes válaszadó mintegy 97%-át teszi ki, de az ábrákat és a térképeket felhasználók aránya is 90% fölött van.

Mennyiben vethetők össze a zárt végű kérdésekre adott válaszok a hipotetikus kialakított tipológiánkkal?

Az *első típusba* (tananyagközpontú felfogás) tartoznak azok a válaszadók, akik a legtöbb kérdésre a „ritkán”, illetve a „szinte soha” választ adták: a felmérés válaszadói között ez a típus nagyon kis arányban szerepel. A szöveges válaszokban a leckék ismeretanyagára, összefoglalásra, tesztekre való felkészülést említő hozzászólások ennél jelentősebb mértékűnek érzékeltetik ezt a csoportot.

²⁴ A kérdőív a következő linken érhető el: <https://www.surveymonkey.com/s/66KQCTT> [2013.09.06.]

²⁵ A válaszadók kb. kétharmada nagyobb tapasztalattal rendelkezik: több mint 15 éve tanít. Kb. 60%-uk középiskolában: négy-, hat- vagy nyolcosztályos gimnáziumban, valamivel több, mint egyharmaduk Budapesten (37,3%) tanít. Legtöbbször a Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó tankönyveit használja, 23% a Mozaik Kiadót, 8% a Műszaki Kiadót. 60% munkaközösségi, kb. 40% egyéni döntés alapján választotta a tankönyvet, amellyel dolgozik.

²⁶ A válaszokat négyosztatú skálán helyeztük el: mindig – gyakran – ritkán – soha. Ezzel el kívántuk kerülni, hogy a válaszadók jobb híján a középső értéket válasszák.

²⁷ A tankönyvek didaktikai apparátusához tartozó elemek tanórai felhasználását szintén négyfokozatú skálán kellett a megkérdezetteknek elhelyeznie.

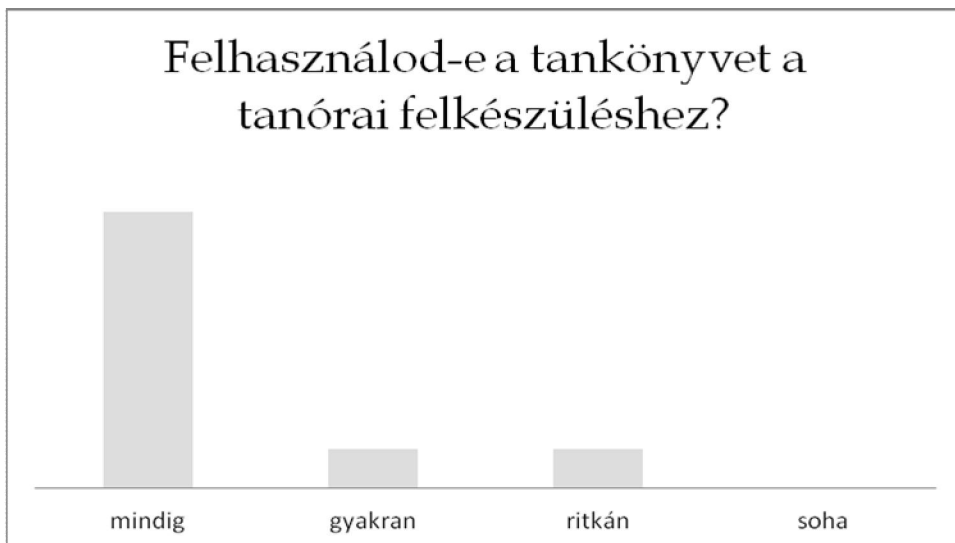
A *második típus* (tevékenység központú felfogás) képviselői mind a felkészüléshez, mind az órai munkához gyakran vagy mindig használják a tankönyv szövegét, didaktikai apparátusát, és a válaszadók többsége ehhez a típushoz tartozónak tűnik. Tanóráikon aktívan élnek a tankönyvek adta lehetőségekkel, diákjaik sok feladatot kapnak, melyek gyakran kooperatívak.²⁸ A kérdőíves megkérdezés természetesen nem reprezentatív, de arra alkalmas volt, hogy megállapítsuk a három előzetesen körvonalazott típus jelenlétét a tanórai gyakorlatban.

Az 1. számú diagram jó szemlélteti e típus masszív érvényesülését. A több mint 15 éve tanító tanárok csoportjában a tankönyv forrásait mindig vagy rendszeresen felhasználók aránya 95%, a kezdők között ez az arány valamivel 90% alatt van.

1. diagram

²⁸ Meglepetésünkre senki nem utalt pl. a kiadó által készített segédanyagok egyénileg kialakított felhasználására.

2. diagram

Azok körében, akik „elégedettek” vagy „inkább elégedettek” a használt tankönyvvel, ez az arány 100%.

3. diagram

Azok, akik elégedettek vagy inkább elégedettek a tankönyvükkel több, mint 97%-os arányban használják a tankönyv forrásait gyakran vagy mindig. Az ilyen

tevékenységeket, feladatokat ajánló tankönyvek kedvelői éppen e tulajdonságaik miatt részesítik előnyben a tankönyvek e típusát. E számok alapján biztonságosan megállapítható a tevékenység- és a követelményorientált felhasználási mód térnyerése a történelemórákon. A zárt végű válaszok alapján azonban a kettőt nehezen lehetne egymástól elkülöníteni.

A történelemtanárok egyéni, kreatív, innovatív felhasználási módjairól nyílt végű kérdéssel tájékozódunk. Erre az összes résztvevő valamivel több, mint egyharmada adott választ, amelyeket csoportosítottunk. Az első típusba sorolható válaszok itt kisebbségben maradtak, amit azonban annak tudhatunk be, hogy erről a nyílt végű kérdésben felvetett problémakörrel leginkább a második és a harmadik típusba sorolható felhasználási módokat alkalmazóknak volt mondandója. Ha ezt összevetjük a forrásokat mindig vagy gyakran felhasználók magas arányával, akkor megfogalmazhatjuk azt az óvatos feltételezést, hogy a válaszadók többsége a tevékenység központú felhasználási módot követi. A második típushoz az olyan válaszokat rendeltük, amelyekben munkafüzetre, a tankönyvi forrásokhoz kapcsolódó feladatokra tettek utalást a kollégák.

A *harmadik típus* (követelmény- és teljesítményközpontú felfogás) képviselőit azok között kereshetjük, akik önálló eljárásokkal rendelkeznek a tankönyvek felhasználásakor: projektek, önálló szempontokat érvényesítő tanulói feladatok jellemzik óráikat. Ők teszik ki a válaszadók legkisebb csoportját. Ehhez a típushoz azt a néhány választ soroltuk, amelyek a diákok önálló kezdeményezését is igénybe vevő, komplex képességfejlesztő, csoportmunkában elvégzendő feladatokra utaltak. („Gondolati térképek, projektmunka, problémaközpontú gondolkodás elemeinek gyakorlása”, „Csoportbontásban különböző szöveges források elolvasása, feldolgozása és a megszerzett ismeretek megosztása az osztály egészével” stb.). Úgy véljük, hogy azok a válaszadók, akik ilyen módszereket alkalmaznak, erre szöveges utalást is tettek a kérdőív e helyén. Összesen nyolc, ehhez a típushoz illeszthető választ kaptunk, ami kisebbséget képvisel a résztvevők körében, de e típus jelenléte megkérdőjelezhetetlen. Három kérdésünk („Mit kritizálsz...? Mit hiányolsz...? Mit kérsz...?”) a tanárok módszertani beállítottságát kívánta vizsgálni. Akik erre a kérdésre válaszoltak, az érdekesség, játékoság, az összefoglalás és a testre szabhatóság igényét fogalmazták meg, ami szintén a második és harmadik típus elterjedtségére utal.

A kérdőíves megkérdezésben történő részvétel önkéntes volt, a válaszadók köre esetlegesnek tekintendő. A tevékenységközpontú megközelítés túlsúlya azt a feltevésünket erősíti, hogy a felmérésben eleve az érdeklődőbb, szakmájuk problémái iránt fogékonyabb kollégák voltak hajlandók részt venni. Az online felmérés eredményei tehát az arányokat nem, legfeljebb a tevékenység-központú tankönyvfelhasználás magabiztos jelenlétét mutathatják.

4. diagram

Ha azonban e felmérés eredményeit egy másik módszerrel elvégzett adatfelvétel eredményeivel összehasonlítjuk, talán pontosabb képet nyerhetünk – pl. óra-megfigyelés, a tanórai történéseket szakszerűen megállapított szempontok alapján rögzítő dokumentumok segítségével. Ilyen dokumentumokat találtunk a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara Pedagógiai Intézetének hallgatói által összeállított portfólió-szakedolgozatokban. Az osztatlan tanárképzésben részt vevő hallgatók olyan pedagógiai tárgyú szakedolgozatot készítettek, amelynek mellékleteként csatolniuk kellett a látogatott tanórákról az Intézet oktatói által, általános didaktikai szempontrendszer alapján kidolgozott munkalapokon vezetett jegyzőkönyveket, saját óráik óravázlatait és ezekről írt önreflexióikat. A véletlenszerűen kiválasztott szakedolgozatok mellékletei segítségével összesen mintegy 220 történelem órába nyerhettünk betekintést, amelyeket kifejezetten a tankönyv és eszközhasználat módját megfigyelve elemeztünk.²⁹ Összesen 32 tanár, közöttük vezetőtanárok és 12 tanárjelölt történelem óráját elemeztük a tankönyv felhasználása szempontjából, és megvizsgáltuk, hogy besorolhatók-e azok három típusunk valamelyikébe, szükséges-e újabb kategória kialakítása, illetve lehetséges-e a három fő kategória határozott megkülönböztetése, esetleg további strukturálása, finomítása. 12 tanárjelölt 12 iskola tanárainak módszertani szokásait, ha úgy tetszik, kultúráját ismertük meg.³⁰

A tanárjelöltek az általuk látogatott órákról bizonyos megfigyelési szempontok alapján jegyzeteket készítenek, amelyekből következtethetünk a látoga-

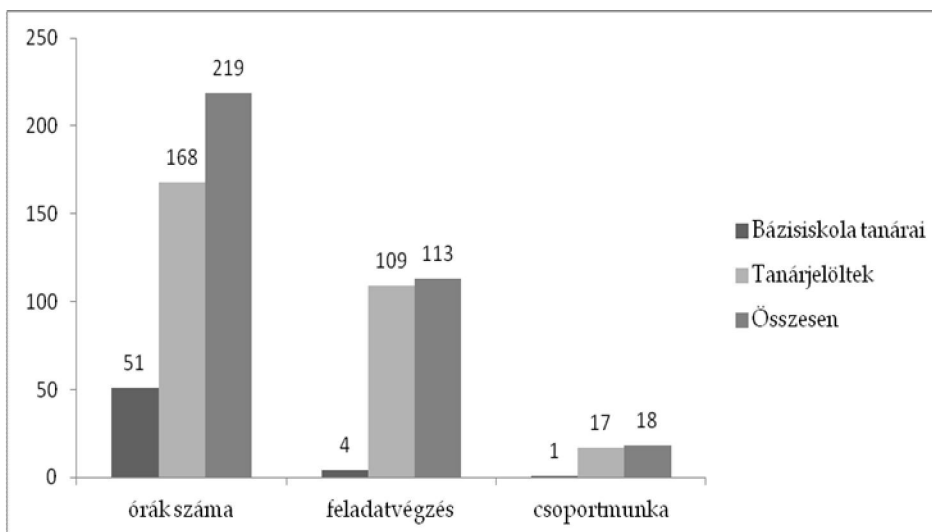
²⁹ A jegyzőkönyveket 2008 és 2011 között rögzítették.

³⁰ E tizenkét iskola közül összesen négy olyan, amely az egyik országos ranglista első 50 iskolája közt található, a többi nyolc iskola is inkább a jó középiskolák közé sorolható.

tott tanóra jellegére, fő történéseire, de nem derül ki belőlük feltétlenül a tankönyvfelhasználás módja.

A tanárjelöltek óravázlataiból ennél részletesebb információkat kapunk. A két, különböző jellegű és eltérő funkciójú dokumentációtípusú olyan szempontok alapján kívántuk vizsgálni, amelyek mégis összehasonlíthatóvá teszik őket, és amelyek lehetővé teszik a tipológiával való összevetésüket.³¹

Mind a bázisiskolai tanárok, mind a tanárjelöltek óráiról megállapítható, hogy alkalmaztak-e történelemórai (tanulói) feladatvégzést illetve a csoportmunkát. Ezt mutatja az 5. diagram. Az adatfelvétel alapján a tanórák valamivel több, mint 50%-ában oldottak meg a diákok valamilyen feladatot, és kevesebb, mint 10%-ában jelent meg a csoportmunka forma. Összesen 116 órán tettek a tanárjelöltek a tankönyvfelhasználatra utaló feljegyzést (az összes tanóra kb. fele).

5. diagram

Bár az tanóra-megfigyelést rögzítő dokumentumok a második típus alacsonyabb arányáról tanúskodnak, mint az online megkérdezés eredményei, ez az arány itt is meghaladja az 50%-ot – mind a bázisiskolai tanárok, mind a tanárjelöltek óráin.

³¹ Az elemzés céljából létrehozott munkatáblázatba a munkaforma, a tevékenységformák, a használt eszközök, a tankönyvfelhasználás megállapítható didaktikai funkciója, az esetlegesen feldolgozott forrás típusa szerepelt. Az óravázlatok esetén feljegyeztük a tankönyvhöz kapcsolódó tevékenységekre tervezett időtartamot. A dokumentációban áttekintett 223 órából 81 esetében volt mérhető a tankönyvvel végzett munka időtartama.

6. diagram

A tanárjelöltek óraterveiben az egyes óraszakaszokra tervezett időtartam is szerepel. Ez természetesen nem egyenlő a ténylegesen a feladattal töltött időtartammal, mégis alkalmas arra, hogy a tanárjelöltek beállítottságára következtessünk belőle. A 161 óratervben a tanárjelöltek 81 tanórára terveztek tanulói feladatot, átlagosan kb. 17 percnyit. 24 tanórán a tanárjelöltek óratervei szerint kevesebb, mint 10 percet töltöttek a diákok feladatmegoldással. A leghosszabb, egybefüggően feladatmegoldással töltött időtartam (a tervek alapján) 45 perc volt, 15 perces időtartamnál hosszabb tanulói munkaidő – ami a harmadik típusnak megfelelő, komplex, nagyobb tanulói önállóságot igénylő, nyílt végű elemeket is tartalmazó feladatsorok kidolgozásához minimálisan szükségesnek tűnik – 53 tanórán szerepelt, és ebből csak mintegy 10 órán volt a feladatokra szánt idő fél óránál hosszabb. A középiskolai ranglétra csúcsán található iskolákban végzett gyakorló órák (összesen 56 óravázlat) esetében az átlagos feladatidő valamivel alacsonyabb (kb. 14 perc). A 10 percnél rövidebb feladatidő 9 tanórán fordult elő, ez kb. 16%. Ez az arány jóval alacsonyabb, mint az összes iskolára vonatkozó adat. Fontos megjegyeznünk, hogy ezek az időtartamok sok esetben (összesen 41 alkalommal) több, rövid szakaszból adódtak össze.

Az óratervek alapján következtettünk a tankönyvi forrásokhoz kapcsolódó feladatok didaktikai funkcióira.³² A bázisiskolai tanárok óráiról felvett 51 jegy-

³² A tankönyvi források felhasználásának didaktikai funkcióit a feladatkielölés megszövegezése alapján határoztuk meg. A feladatok között találtunk szemléltetést, elmélyítést, információátadást szolgáló feladatokat.

zökönyv közül 17-ben utalnak a hospitáló tanárjelöltek elmélyítésre, és 28-ban ismeretátadásra irányuló tankönyvi forrásfelhasználásra. Az összes tanóra vonatkoztatva ezek a számok: az összesen 223 órából 51-en elmélyítésre, és 117 esetében új ismeret átadására irányuló forrásfelhasználást rögzítettünk.

7. diagram

A tanárok és a tanárjelöltek hasonló (magas) arányban törekedtek a forrásokon alapuló feladatok alapján ismeretátadásra, de elmélyítésre irányuló feladatot a tanárok magasabb arányban adtak, mint a tanárjelöltek. (Ez érthető.) Ugyanakkor mindkét csoport esetén ennek aránya alacsonyabb volt, mint az új ismeret átadását támogató feladatoké.

A tanórák megfigyelését és tervezését rögzítő dokumentumok elemzése során részben meg tudtuk erősíteni a kérdőíves kutatásunk eredményeit. A történelemórák jelentős, bár kisebbik hányadában találkoztunk a tankönyvi források felhasználásán alapuló feladatokkal. A feladatok többsége rövid időtartamú, és főleg új ismeretek átadására irányult. Ez a megfigyelés megerősíti azt a megállapítást, hogy a tevékenységközpontú felhasználás masszívan jelen van a történelemórákon. Ugyanakkor mind a megfigyelési jegyzőkönyvek, mind az óratervek alapján még azokon a történelemórákon is, amikor a diákok valódi feladatot oldanak meg (és nem csak egyszerű kérdésekre válaszolnak) a tankönyv funkciója a tanári ismeretátadás támogatása. Az ismeretátadás gyakran a tankönyv képeinek és forrásainak kivetítésével történik – itt már a tankönyv elő sem kerül.

További adatfelvétel és elemzések lennének szükségesek ahhoz, hogy tényként lehessen kezelni következtetéseinket, de vizsgálataink alapján kirajzolódni látszik a történelemórai tankönyvhasználat néhány jellemző jegye: gyakori

szemléltetés, forrásfeldolgozáson alapuló önálló vagy csoportos feladatok mellett a tananyagközpontú tanítás-tanulás túlsúlya, kis arányban tevékenységközpontú felhasználás, a tananyag elmélyítésére irányuló erőfeszítések, észrevehető számban követelményorientált, innovatív eljárások. Kiemelendő, hogy szoros összefüggés áll fenn a tankönyvek elfogadottságának szintje és tanórai felhasználásuk gyakorisága, intenzitása között. Azok használják inkább „rendeltetés-szerűen” a tankönyvet, akik a tantervi fejlesztési követelményeket is magukénak érzik. A kölcsönhatás folyamata, mechanizmusai – tudniillik, hogy mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás, azaz a fejlesztési célokat szem előtt tartó tanárok végre megfelelő eszközt kaptak vagy a „szép és jó tankönyvek” támogatták a tantervi követelmények érvényesülését – nem egyértelműek, és további elemzést érdemel. A tankönyv a jelenlegi formájában nem vált a tantervi implementáció kimagaslóan hatékony elemévé. A történelemórákon leggyakrabban felbukkanó ismeretátadó funkció a tankönyv mint médium nélkül is – csupán a tankönyvi források kivetítésével, munkafüzetek alkalmazásával – biztosítható. Így viszont a tankönyv kizorol a diákok által előnyben részesített eszközök sorából, amit itt nem kívánunk értékelni, minősíteni. Kompetenciafejlesztésre, a diákok érdeklődésének felkeltésére, elmélyítésre nem használjuk gyakran, és – mint tapasztaltuk – a diákok is egyre ritkábban veszik kezükbe, tehát úgy tűnik, kizorol a tantermi gyakorlatból, és – bár ezt biztosan nem állíthatjuk – az sem valószínű, hogy gyakran rajzolódnának bajszot a történelmi személyiségek arcára.

FORRÁSOK

NAT 2012	Nemzeti alaptanterv. 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet melléklete. <i>Magyar Közlöny</i> , 2012. évi 66. szám
20/2012 EMMI	20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet 3. melléklete

IRODALOM

BIHARI 2001	BIHARI Péter: A tankönyv. In: Az évszámokon innen és túl... Megújuló történelemtanítás. Szerk. KNAUSZ Imre. Budapest, 2001. 152–164.
DÁRDAI 2002	DÁRDAI Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Pécs, 2002.
GOOD–BROPHY 2008	GOOD, E. Thomas L. – BROPHY, Jere E.: Nyissunk be a tanterembe! Budapest, 2008.
HALÁSZ 2001	HALÁSZ Gábor: A magyar közoktatás az ezredfordulón. Kézirat. Budapest, 2001.
(http://halaszg.ofi.hu/download/Ezredfordulo-1.htm) [2013.06.03.]

- KAPOSI 2012 KAPOSI József: Kaposi József: Értékek és tartalmak, avagy a tartalom értékei. = *Új Pedagógiai Szemle*, 2012. január-március. 5-22.
- KOJANITZ 2005 KOJANITZ László: A tankönyvkutatás szerepe és feladatai. *Új Pedagógiai Szemle*, 2005. március. 53-68.
- MIHÁLY 2008 MIHÁLY Ottó: Korszerű tudományosság és a tudományosság mint kritérium. In: Tankönyvdialógusok. Szerk. SIMON Mária. Budapest, 2008. 109-115.
- OFI 2012 Vezetői összefoglaló az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet részére TÁMOP 3.1.1 – 08/1-2008-002 21. sz. z. közoktatás-fejlesztés, koordináció „Az oktatási intézmények tantervi adaptációs és implementációs gyakorlatának vizsgálata” című K+F tevékenység. Kézirat. Budapest, 2012.
- PÁLA 2008 PÁLA Károly: A kompetencia alapú oktatás és a taneszközök. In: Tankönyvdialógusok. Szerk. SIMON Mária. Budapest, 2008. 41-49.
- SZALAI 2012 SZALAI Bernadett: A nemzetközi tankönyvkutatás történeti vázlata. In: Acta Academiae Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve, XI. (2012/1.) Szerk. KOHUT Attila – PENCKÓFER János. Ungvár, 2012. 87-99.
- VASS 2008 A Nemzeti alaptanterv implementációja Összeáll. VASS Vilmos.
(http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/nat_implementation_090702.pdf) [2013.05.15.]

A külföldi egyetemjárás tömegessé válása a 19. század második felében

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárában több mint két évtizeddel ezelőtt egy olyan kutatási program kezdődött, amely célul tűzte ki az európai egyetemeken tanult magyarországi diákok teljes adattárának elkészítését a kezdetektől az első világháború végéig. Mivel Magyarországon, számos kísérlet ellenére a 17. század közepéig nem működött állandó egyetem, ezért a külföldi egyetemjárás, a peregrináció óriási jelentőségű a magyar művelődés történetében. A soknemzetiségű és sokfelekezetű történeti Magyarországról Európa szinte minden régiójába mentek diákok tanulni és nagyon sok egyetemmel alakult ki szoros kapcsolat. A kutatás során 27 európai ország mintegy 230 intézményében vizsgáltuk meg a rendelkezésre álló könyvtári és levéltári forrásokat. A kutatást a középkori kezdetektől 1919-ig végeztük el, mivel az első világháború után Magyarország határai alapvetően megváltoztak, így a későbbi korszak új kutatási módszert igényel. A gyűjtött anyagból egy számítógépes adattárat készítünk, amelybe mindenki bekerült nemzetiségtől függetlenül, akiről megállapítható volt, hogy a történeti Magyarországon született. Ennek következtében az adattár nemcsak a magyar, de a mai szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén, osztrák, de a német történetírás számára is fontos adatokat nyújt. Egyben érdekes lehet mindazon országok történetírása számára is ahová a magyarországi diákok eljutottak. Összesen csaknem pontosan 100 000 külföldi egyetemi immatrikuláció adatait gyűjtöttük össze. A tényleges személyek száma természetesen kevesebb, hiszen egy-egy diák több helyen is tanult, de így is hatalmas szám. Ismerve az európai hasonló kutatásokat, úgy látjuk, hogy ez a vállalkozás eléggé egyedülálló és talán európai érdeklődésre is számot tarthat, hiszen az európai nemzetek kapcsolatépítésének egyik legfontosabb formájáról van szó.

KORSZAK	BEIRATKOZÁSOK	SZÁZALÉK
1100–1200	9	0,01
1201–1300	76	0,07
1301–1400	766	0,76
1401–1500	8676	8,69
1501–1600	6076	6,09
1601–1700	10.158	10,18
1701–1800	13.908	13,94
1801–1900	45.809	45,92
1901–1919	14.279	14,31
ÖSSZES	99.757	100

1. táblázat – Magyarországi diákok beiratkozásának száma az európai egyetemeken

A 19. századi peregrináció adataiból sok részlet ismert volt már a korábbiakban, de csak napjainkban jutottunk el odáig, hogy pontos és átfogó képet kapjunk az éppen e században nagymértékben változó magyar egyetemjárásról. A hosszú 19. századból, tehát az 1801 és 1919 közötti időszakból jelenleg 60.088 beiratkozás adatait ismerjük, ez a teljes adattár 60,23%-a. A századon belüli megoszlás a következő.

KORSZAK	BEIRATKOZÁSOK	SZÁZALÉK
1801–1825	5050	8,40
1826–1850	7887	13,12
1851–1875	15.994	26,61
1876–1900	16.878	28,08
1901–1919	14.279	23,76
ÖSSZESEN	60.088	100

2. táblázat – A külföldi beiratkozások száma negyedszázadonként a 19. században

Látható, hogy a század első fele még inkább hasonlít a korábbi korszakok peregrinációjára, bár már itt is hatalmas mennyiségi növekedés tapasztalható a 18. század egészéhez képest. A 19. század második fele azonban soha nem látott növekedést produkált, ez a modern egyetemjárás kezdete, tehát érdemes kiemelt figyelmet fordítani rá. Az óriási adattömeget természetesen sokféle szempont alapján lehet elemezni, a jelen írásban csupán néhány kiemelten fontos jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.

A peregrinációs irányok

PERIÓ- DUS/RÉGIÓ	1851– 1860	1861– 1870	1871– 1880	1881– 1890	1891– 1900	1901– 1910	1911– 1919	ÖSSZ	%
Bécsi intéze- tek	3652	4125	4608	3829	1748	1843	1868	21.673	46,10
Bécsi katonai	330	407	424	455	466	423	677	3182	6,76
Örökös tart.	393	482	881	1006	832	857	848	5299	11,27
Németország	662	1159	1707	1442	2012	3912	2041	12.935	27,51
Svájc	41	260	291	198	282	487	330	1889	4,01
Olaszország	33	25	22	36	39	68	22	245	0,52
Franciaor- szág	5	21	55	97	141	305	108	741	1,57
Belgium	7	11	18	13	20	37	16	122	0,26
Anglia	18	33	49	45	53	151	170	519	1,10
Hollandia	11	24	32	24	18	14	8	131	0,27
Románia	-	55	28	75	154	27	43	382	0,81
Szerbia	-	-	1	-	6	20	1	28	0,06
Oroszország	-	-	1	-	-	-	-	1	0,002
Törökország	-	-	-	-	-	1	-	1	0,002
ÖSSZES	5152	6602	8117	7220	5771	8145	6132	47.151	100

3. táblázat – Magyarországi diákok az európai egyetemeken. 1851–1919

A táblázatot tanulmányozva néhány tendencia azonnal szembetűnő. Bécs tanintézetei kiemelt helyzetben vannak a vizsgált hét évtizedben, ami a Monarchia központjaként teljesen érthető is. Ugyanakkor az is látszik, hogy az 1850 és 1880 közötti időszakban intenzív növekedés látható a bécsi egyetemek és főiskolák utáni érdeklődésben, de innen kezdve fokozatos visszaesés tapasztalható, egyre kisebb számban mennek a magyarországi diákok a császárvárosba. 1900 után csupán azért áll meg a csökkenés, mert az új Bécsi Export Akadémia iránti érdeklődés ellensúlyozza a másutt folyamatosan tapasztalható visszaesést. A magyarázat nem túl komplikált. 1850 után a bevezetett német tan nyelv miatt, még a magyar diákoknak is érdekesebb volt Bécsben tanulni. 1860 után pedig, a fokozatosan teljessé váló magyar oktatási nyelv következtében a nemzetiségekhez tartozó fiatalok indultak inkább tömegesen a császárvárosba. Miután Magyarországon az 1870-es évek végére szinte teljesen kiépült a magyar felsőoktatási intézményrendszer, már egyre kevesebben kívánták graduális képzésüket külföldön elkezdni.

Az is jól látható, hogy az örökös tartományok kisebb egyetemei, Graz, Prága, Innsbruck, sőt később Csernovic, vagy az oktatási téren önálló horvátországi Zágráb iránt az egész korszakban kisebb, de stabil érdeklődés mutatkozott, elsősorban – kivéve az innsbrucki magyar teológusokat – a nem magyar etnikumú diákok részéről. Egyébként hasonló okokból nőtt meg az erdélyi román hallga-

tók száma Bukarestben és kevésbé Iasiban, valamint a szerb hallgatók száma, hiányos adataink szerint Belgrádban.¹

A legizgalmasabb változás Németország és Svájc egyetemei esetében mutatható ki. Most csak arra van lehetőség, hogy jelezzem, a német egyetemekre évtizedről évtizedre egyre többen iratkoztak be Magyarországról, és a 20. század elejére szinte minden szakmacsoportban megelőzik a német egyetemek a hasonló bécsi tanintézeteket. A jelenségnek számos oka van. Egyrészt a korabeli német tudomány kiemelkedő szerepe egész Európában, de különösen a természet-, és műszaki tudományokban. Oka természetesen az is, hogy Magyarországon minden nemzetiség körében a német a leginkább használt idegen nyelv, ami persze Svájc nagy részén és az örökös tartományokban is használható. Lényeges változás azonban, hogy a századfordulótól már nagyon sokan nem graduális, hanem posztgraduális képzésre mennek Németországba, kiegészítve hazai egyetemi tanulmányaikat. Az egyes egyetemek vonzerejéről még később szeretnék szólni. Svájc esetében azért óriási a változás, mert a 19. század első felében eltűntek a magyar diákok Svájcból. 1860 után azonban rohamosan nő az érdeklődés több svájci tanintézet iránt. Egyik oka a zürichi ETH (Eidgenössische Technische Hochschule) kiemelkedően magas színvonala, másik pedig a nők egyetemi felvételének igen korai lehetősége, ami több hazai nőhallgatót vonzott Svájcba. Adataink szerint a női beiratkozók száma 1512 eset, az összes peregrinus 3,21%-a. A diáklányok 63%-a zenét tanult elsősorban Bécsben, de Németországban, Prágában, sőt Londonban is. 18%-uk bölcsészhallgató volt, főleg Bécsben, Grazban, Prágában, valamint Svájcban, Angliában, Németországban és Párizsban is. Orvosi pályára 8,2%-uk készült nagyjából ugyanezek az egyetemeken.

Ugyancsak a korszak egészen új jelensége, hogy – mondhatni több évszázados szünet után – ismét nagy számban jelennek meg magyar hallgatók Angliában, Skóciában és Franciaországban. Az, hogy ilyen nagy számok mellett az angliai és franciaországi peregrináció már meghaladja az egy százalékot igen nagy eredmény és éppen a franciaországi adatok azok, amelynek feltárással még nagyobb arányt is el tudunk képzelni. Belgiumba és Hollandiába viszont korszakunkba alig mentek magyar diákok, a korábbi századokban oly jelentős holland peregrináció a 19. században már nem tudott új életre kelni.

¹ A cikk készítéséhez felhasználtam a „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” című, általam szerkesztett sorozat eddig megjelent, azóta javított és bővített, valamint előkészületben lévő kötetinek anyagát. A kötetekben részletesen vannak felsorolva a felhasznált levéltári források. SZÖGI 1994, KISS 2000, SZÖGI 2000, MÉSZÁROS 2001, SZÖGI 2001, HEGYI 2003, SZÖGI-KISS 2003, FAZEKAS 2003, SZÖGI 2003, PATYI 2004, TAR 2004, VARGA 2004, KISSNÉ BOGNÁR 2004, GÖMÖRI 2005, LADÁNYI-BOZZAY 2007, SZLAVIKOVSKY 2007, SZÖGI 2011, OFFNER-VON KILLVEN 2013, SÁRKÖZI 2013, SZÖGI 2013, MÉSZÁROS-SZÖGI-VARGA é.n., PATYI-SIMON-SZABÓ-SZÖGI-VARGA é.n., HEGYI-SZÖGI é.n.

A felekezeti tagolódás

Mivel korszakunkban az egyetemek nagy részében már igen részletes anyakönyveket találunk, ezért a hallgatók háromnegyed részénél ismerjük a felekezeti hovatartozást. Bizonyos egyetemek, pl. a híres Berliini Univerzitas ezt az adatot nem tartotta nyilván, más német egyetemeken viszont feljegyezték.

A táblázatból levonható néhány érdekes következtetés. A keresztény felekezetek közül a római katolikus kb. 13%-kal alulreprezentált, de ez valószínűleg csökkenthető lenne a hiányzó adatok ismeretében. Feltűnő, hogy a reformátusok aránya jóval kisebb, mint népességen belüli részesedésük. Ennek magyarázatát abban látom, hogy a 19. század végére Magyarországon kiépült a református felsőoktatás széles hálózata, így a korábbinál kisebb volt a kényszer a magyar anyanyelvű reformátusság külföldön való tanulására. Ezzel szemben csaknem négyszeres az evangélikusok felülreprezentáltsága, vagyis az erdélyi és más német anyanyelvű közösségek folytatták évszázados hagyományait, változatlanul kötődtek a német egyetemekhez, és alig voltak hajlandók az asszimilációra. Az ortodoxok és görög katolikusok alulreprezentáltsága érthető, hiszen tagjaik azokhoz a nemzetiségekhez tartoznak, amelyek körében a külföldi egyetemjárás éppen ebben a korszakban kezd csak el komolyabb méreteket öltetni. Külön izgalmas kérdés a zsidóság aránya a peregrinációban. A táblázatból az látható, hogy az ismert adatokból a részesedésük ötszöröse hazai képviselőjüknek. A tényleges képviselőjük összességében 2-3%-kal kisebb lehetett, de így is messzesemenően felülreprezentáltak. E kérdés vizsgálata külön tanulmányt igényelne, itt csak annyi állapítható meg, hogy a zsidóság igen határozottan és célratörően választott élethivatást, és jó fokmérője lett annak, hogy mely tudományterület állt jelentős fejlődés előtt. Nem kötvén évszázados pályaválasztási szokások, gyorsabban és rugalmasabban tudott változtatni és felhasználva nemzetközi kapcsolatait jól használta ki a külföldi egyetemjárás adta lehetőségeket, mintegy példát adva más társadalmi csoportoknak is.

FELEKEZET	rk	ref	ev	gk	gkel	unit	prot	bapt	ang	izr	fel. nélk.	nincs adat
Összes ismert	12.945	1916	8675	814	2236	159	54	1	5	9060	69	11.074
Százalék ismertből	36,02	5,33	24,14	2,26	6,22	0,44	0,15	-	-	25,21	0,19	-
Országos arány 1910	49,3	14,3	7,1	11,0	12,8					5,0		
Összes ismert	35.935											100
MINDÖSSZ.	47.151											23,78

4. táblázat – A hallgatók felekezeti megoszlása 1851–1919

Az egyetemek iránti érdeklődés sorrendje

Ha a diákok egyetemválasztását vizsgáljuk, 20 olyan egyetemet találunk, ahová legalább 480 peregrinus iratkozott be a vizsgált korszakban. Párizsból jelenleg kevesebb adatunk van, de bizonyos, hogy ezt a számot az ott tanuló magyarok meghaladták. A 20 egyetem közül nyolc bécsi tanintézet, s ez mutatja a császárváros vonzerejét. Ugyanakkor a legtöbb bécsi intézetnél folyamatos csökkenés tapasztalható, s ez alól csak a már említett Export Akadémia és a Bécsi Zeneakadémia a kivétel. A birodalmon belül Bécs mellett csak Graz, Innsbruck és Prága lépi át a létszámhatárt, de a tendencia itt is a magyar hallgatók létszámának csökkenése. Ezzel szemben a leglátogatottabb egyetemek közé tartozik még kilenc német tanintézet, a Zürichi Műegyetem és a Párizsi Egyetem. Béccsel ellentétben a legtöbb német egyetemen a magyar hallgatók egyre növekvő számával találkozunk, s ez alól csak a Münchener Képzőművészeti Akadémia kivétel, amely a századfordulón már lemarad Párizs mögött. A legfeltűnőbb a Berlini Egyetem iránti érdeklődés folyamatos növekedése, amely azt eredményezi, hogy a 20. század elején a beiratkozók száma már majdnem eléri a Bécs iránt érdeklődők számát. Ez pedig a magyar peregrinációban három évszázad után először fordult elő. A következő táblázatban negyedszázadonkénti bontásban mutatom be a magyar diákok beiratkozási sorrendjét a 15 legfontosabb intézmény esetében. Látható, hogy a 19. század közepén még óriási előnnyel vezető Bécsi Egyetem és Bécsi Műegyetem iránti érdeklődés a századforduló után egyre gyorsabban csökken, ugyanez érvényes a Bécsi Mezőgazdasági Főiskolára, a Grazi Egyetemre, sőt a Zürichi Műszaki Egyetemre is. Ezzel szemben Berlin egyeteme a kezdeti ötödik helyről a másodikra került, Lipcse a 13. helyről a negyedikre, de növekedett a München iránti érdeklődés is.

PERIÓDUS/ EGYETEM	1851–1875	1876–1900	1901–1919	ÖSSZES
Bécs Egyetem	6816 (42,62%)	4989 (29,60%)	1948 (13,75%)	13753
Bécs Műegyetem	1604	1080	380	3064
Bécs Állatorv.	313	283	53	649
Bécs Mezőgazd.	127	303	149	579
Bécs Exportak.	-	3	552	555
Bécs Képzőműv.	281	266	49	596
Bécs Zeneak.	278	705	365	1348
Bécs Prot. Teol.	444	111	67	622
Graz Egyetem	471	867	443	1781
Innsbruck Egy.	66	263	306	635
Prága Egy.	278	273	117	668

PERIÓDUS/ EGYETEM	1851–1875	1876–1900	1901–1919	ÖSSZES
Zürich ETH	323	319	179	821
Berlin Egy.	419 (2,62%)	904 (5,36%)	1474 (10,40%)	2797
Heidelberg Egy.	183	169	142	494
München Egy.	69	126	314	509
Halle Egy.	208	331	311	850
Jena Egy.	386	177	204	767
Leipzig Egy.	266	389	479	1134
Mittweida Tech.	12	181	327	520
München Műegy.	318	293	290	901
München Műv.	92	246	142	480
Paris Egy.	31	105	253	389
ÖSSZES	15.994	16.878	14.279	47.151

5. táblázat – Magyarországi diákok az egyes fontosabb egyetemeken
korszakonként (380 fő feletti beiratkozás esetén)

SZÁM	1851–1875	1876–1900	1901–1919
1	Bécs Egy. 6816	Bécs Egy. 4989	Bécs Egy. 1948
2	Bécs műsz. 1604	Bécs műsz. 1080	Berlin Egy. 1474
3	Graz Egy. 471	Berlin Egy. 904	Bécs Exportak. 552
4	Bécs Prot. Teol. 444	Graz Egy. 867	Lipcse Egy. 479
5	Berlin Egy. 419	Bécs Zeneak. 705	Graz Egy. 443
6	Jena Egy. 386	Lipcse Egy. 389	Bécs műsz. 380
7	Zürich műsz. 323	Halle Egy. 331	Bécs Zeneak. 365
8	München Műsz. 318	Zürich műsz. 319	Mittweida 327
9	Bécs Állatorv. 313	Bécs Mezőgazd. 303	München Egy. 314
10	Bécs művész 281	München műsz. 293	Halle Egy. 311
11	Bécs Zeneak. 278	Bécs Állatorv. 283	Innsbruck Egy. 306
12	Prága Egy. 278	Prága Egy. 273	München műsz. 290
13	Lipcse Egy. 266	Bécs művész 266	Párizs Egy. 253
14	Halle Egy. 208	Innsbruck Egy. 263	Jena Egy. 204
15	Heidelberg Egy. 183	München művész 246	Zürich műsz. 179

6. táblázat – Az egyetemek látogatottságának abszolút sorrendje a magyarországi diákok
beiratkozási száma alapján 1851–1919 (katonai akadémiák nélkül) 380 fő fölötti összes
beiratkozó esetében

Németországban a birodalmi főváros Berlin, valamint a bajor főváros München gyakorolta a legnagyobb hatást a hazai peregrinusokra. Berlin kilenc felsőoktatási intézményében tanult az összes németországi beiratkozó 25%-a. Ezzel Berlin messze kiemelkedik a németországi 19. századi magyar peregrinációban. München öt tanintézetében tanult a diákok 13%-a. A két nagyváros után következik Lipcse (10,5%), Jéna (10%) és Halle (7%). Közülük Lipcsében a kereskedőközgazdászok, Jénában a teológusok, Halléban a mezőgazdászok emelik a létszámot az átlag fölé. Az öt, magyar szempontból legfontosabb egyetemi városban tanult a németországi peregrinusok több mint 65%-a.

A hallgatók nemzetiségi összetétele

VALÓSZÍNŰ NEMZETISÉG	1851–1875	1876–1900	1901–1919	ÖSSZES	%	JAVÍTOTT %
Német	5419	5696	4439	15.554	33,08	26,23
Magyar	4533	4003	4621	13.157	27,98	48,33
Zsidó	3318	4128	2966	10.412	22,15	8,65
Szlovák	1084	855	566	2505	5,32	
Román	536	851	683	2070	4,40	
Szerb	536	551	387	1474	3,13	
Cseh	108	274	132	514	1,09	
mo-i horvát	95	181	148	404	0,86	
Ruszin	75	43	28	146	0,31	
Lengyel	25	55	20	100	0,21	
Olasz	22	32	40	94	0,20	
Francia	21	32	10	63	0,13	
Szlovén	11	17	22	50	0,10	
Örmény	15	10	7	32	0,07	
Angol	4	11	7	22	0,04	
Görög	7	8	2	17	0,03	
Bolgár	3	1	3	7	0,01	
nem meghat.	179	123	86	388	0,82	
ÖSSZES	15.994	16.878	14.279	47.151	100	

7. táblázat – A hallgatók valószínűsíthető nemzetisége korszakanként
a beiratkozások száma alapján

A kutatás során használt egyetemi és akadémiai forrásokban a 19. században is legtöbbször feljegyeztek valamilyen adatot a hallgatók származásáról, földrajzi, vagy nemzeti hovatartozásáról. Ez vagy az anyanyelv, vagy a nemzetiség konkrét megnevezése. Összességében és pontosan csak a beiratkozók 38%-ánál van információnk a nemzetiségről.

A fenti táblázat adatai becslésen alapulnak, tehát nem tekinthetők abszolút pontosnak. Mégsem tartjuk hibának, hogy a különféle egyéb adatok, pl. születési hely, apa foglalkozása, vallás stb. alapján kísérletet tegyünk egy ilyen becslés elkészítésére. Az adatok a beiratkozások számán alapulnak, tehát nem a tényleges személyek számát mutatják.

A nemzetiségi összetételt vizsgálva azt láthatjuk, hogy a magyar nemzetiségű diákok minimum az egyharmadát adták a peregrinusoknak, ha azonban ide számítjuk a már asszimilálódott németeket és zsidó hallgatókat, akkor ez az arány megközelíti az 50%-ot. Ez pedig nagyjából meg is felel az 1910-es népszámlálás adatának, ami 54,5%, tehát feltehetően reális.

A német nemzetiségűek közé több kisebb csoportot is számíthatunk. Országos arányuk 1910-ben 10,4% volt. Az erdélyi szászok viszonylag a legegyszerűbben elkülöníthetők. A bácskai, bánáti, tolnai és baranyai, az egyszerűség kedvéért sváboknak nevezett németeket, területi alapon lehet meghatározni,

csakúgy, mint a Szepességben élő cipszereket. Bizonytalanabb ezeknél a fentiekén kívüli magyarországi németek kategóriája, ahová a felvidéki, a nyugat-magyarországi, sőt Budapest és környékének németiségét próbáljuk elhelyezni. Összességében a magyarországi németiség e korszakban legalább 26%-ban vett részt a hazai peregrinációban, leszámítva az asszimilálódó csoportjait.

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Horvátország és Szlavónia nélkül a magyarországi népesség 5%-a tartozott az izraelita felekezethez. Reprezentációjuk ezen arálynak legalább a négyszerese a külföldi peregrináció esetében. Az bizonyosan megállapítható, hogy a magyarországi zsidóság egyetemi és főiskolai képzésében az első világháborúig a német nyelvterület egyetemei játszottak döntő szerepet, amely számukra a hazai intézményekkel azonos súlyú lehetett és a képzés tipikus formájának tekintették a mindkét felsőoktatási rendszerben való párhuzamos részvételt és jelenlétet, úgy, hogy a diploma megszerzését már elsősorban a hazai egyetemeken tervezték. A zsidó vallású hallgatók több mint felénél a magyarsághoz való asszimiláció e korban már végbement, mások ekkor jártak ezen az úton. 8-9%-ot tehetett ki a nem asszimilálódottak aránya.

Kétségtelenül bizonytalan és nehéz a szlovák nemzetiségű hallgatók meghatározása, de közéjük számítjuk a nyírségi és Békés megyei szlovákokat is. Jelenlegi számításaink szerint képviselőjük nem lehetett nagyobb e korszakban 6%-nál. Ez is kisebb 10,7%-os országos arányuknál. Közülük kissé több mint egy harmad tanult bécsi tanintézetekben, s érthetően az átlagnál jóval többen a cseh egyetemeken. Ugyancsak egyharmaduk német egyetemeket és főiskolákat választott, más régiókban nem fordultak elő.

A magyarországi románság mintegy 4,4%-ban vett részt a peregrinációban és egyetemjárásuk éppen a vizsgált korszakban vált igen intenzívvé. Ez jóval kevesebb a népességben meglévő 16,1%-os arányuknál. Számukra Bécs kiemelt jelentősége e korban is megmaradt, ami nem csak a Bécsi Egyetem legmagasabb látogatottságában mutatkozik meg, hanem abban is, hogy az ottani intézményekben tanult a román peregrinusok közel 66%-a. A görög katolikus papnövendékek, a római Urbaniana Egyetemen és a Gregorianán is tanultak és ott voltak képviselőik a Habsburg birodalom legfontosabb, papi elitképző intézetében a bécsi Augustineumban.

Relatív jelentősnek tekinthető még a szerbek külföldi egyetemjárása, amely a vizsgált évtizedekben 3% körüli. Ez meg is felel országos arányuknak. A magyarországi szerb hallgatók egy harmada ugyancsak Bécsben tanult, de egyedi jellegzetesség nagyobb számban való megjelenésük Prága, Zágráb és természetesen Belgrád egyetemein. A többi nemzetiség már csak nagyon kis számban vett részt a külföldi egyetemjárásban, így ezen adatok elemzéséből értékelhető következtetést már nem lehet levonni.

A peregrinusok származási helyek szerinti tagolódása 1851–1900

SORSZÁM	NAGYRÉGIÓ	BEIRATKOZÓK	SZÁZALÉK
1.	Felvidék és Kárpátalja	12.187	25,84
2.	Alföld és Bánság	11.576	24,55
3.	Erdély és Partium	9495	20,13
4.	Dunántúl	7775	16,48
5.	Budapest	5211	11,05
	Nem meghatározható	907	1,92
ÖSSZESEN		47.151	100

8. táblázat – A magyarországi diákok nagyrégiók szerinti tagolódása
1851–1900

Érdeemes megvizsgálni a diákok származási helyek szerinti tagolódását. Az országot öt nagyrégióra bontva a fenti táblázatban látható képet kapjuk. A hallgatók szinte mindegyikénél van adat a származási helyről, ezért azok pontos képet adnak az egyes régiók egyetemjárásáról. A Felvidékről és Kárpátaljáról érkezett külföldre a peregrinusok egynegyede. Ez Magyarország egyik legfejlettebb területe, így az első helye érthető, ugyanakkor a területi kiegyenlítődést mutatja, hogy a század első felében ebből a régióból még a diákok egyharmada ment külföldre. Az Alföld és a hozzá számított Bánság esetében a legnagyobb a változás. A század első felében még a negyedik helyen állt a régiók között 14%-os képviselettel, most majdnem 25%-kal a második helyen áll. A történeti Erdély képviselete a korábbi 15%-ról húszra növekedett, pedig korszakunkban már megnyílt a Kolozsvári Egyetem. A dunántúli régió képviselete csökkent, persze nem abszolút számban, csak arányaiban, a korábbi 22, 5%-ról, 16,5%-ra. A budapesti diákok száma a század első feléhez képest ötszörösére nőtt, aránya 8,5%-ról 11-re emelkedett.

A választott tudományszakok

A korszak hatalmas változásait igen jól érzékelteti a diákok által választott tudományszakok vizsgálata. Míg a század első felében 27%-os képviselettel magasan vezettek a teológusok a külföldi peregrinációban, addig korszakunkban a negyedik helyre estek vissza 14%-os aránnyal, miközben abszolút számuk csaknem duplájára nőtt. Az orvosok első helye inkább Bécs 1850 utáni vonzerejével magyarázható, a századforduló körül a hazai orvostudomány már annyira megerősödött, hogy csökkent a külföld vonzása. A jogászok második helye meglepetés, hiszen a század első felében csupán 3,5%-os a képviseletük, itt részesedésüket 16%-ra növelték. Magyarázatul talán az szolgálhat, hogy a századforduló körül

a vezető magyar politikai réteg számára a hazai tanulmányokon kívül már-már kötelező volt nemzetközi tapasztalatot szerezni, elsősorban természetesen Németországban.

TANULT TUDOMÁNSZAKOK	BEIRATKOZÓK	SZÁZALÉK
Orvostudomány	7719	16,42
Jogtudomány	7601	16,16
Mérnöki tudományok	7216	15,35
Teológiai tanulmányok	6438	13,69
Bölcsészettudomány	5079	10,80
Katonai ismeretek	2072	4,40
Zenei ismeretek	1612	3,43
Képzőművészet	1458	3,10
Kereskedelmi, közgazdasági ismeretek	1392	2,96
Gyógyszerészet	1347	2,86
Mezőgazdaságtan	1225	2,60
Hadmérnöki ismeretek	899	1,91
Természettudomány	750	1,59
Állatorvosi ismeretek	659	1,40
Erdészet	353	0,75
Tengerészeti tanulmányok	213	0,45
Katonaorvosi tanulmányok	211	0,44
Iparművészet	158	0,33
Diplomáciai tanulmányok	128	0,27
Sebészet	125	0,26
Kameralisztikai ismeretek	82	0,17
Nincs adat	272	0,57

9. táblázat – A beiratkozók tudományszakok szerinti megoszlása 1851–1919

SZAKMACSOPORT	BEIRATKOZÓK	SZÁZALÉK
Orvosok, sebészek, gyógyszerészek, hadiorvosok	9402	20,00
Mérnökök, természettudósok, hadmérnökök	8865	18,85
Jogászok, kameralisták, diplomaták	7811	16,61
Teológusok	6438	13,69
Bölcsészek	5079	10,80
Művészek, zenészek	3228	6,86
Katonatisztek, haditengerészek	2285	4,86
Mezőgazdászok, erdészek, állatorvosok	2237	4,75
Közgazdászok, kereskedők	1392	2,96
Nincs adat	272	0,57

10. táblázat – A beiratkozók szakmacsoportok szerinti megoszlása 1851–1919

A harmadik helyen a mérnöki tudományok állnak. Az akkori világ és Európa élvonalába tartozó német műegyetemen, vizsgált korszakunkban tömegesen jelentek meg a magyar diákok, különösen a legkorszerűbbnek számító szakokon, amelyeket otthon még nem lehet magas színvonalon tanulmányozni. Ilyen volt például az elektrotechnika, a kémia különböző új ágai, a vegyipar és más területek. A negyedik helyen a teológusok, az ötödiken a bölcsészek állnak. Ezek adata nehezebben értelmezhető, mivel a legtöbb német egyetemen még e keretében együtt tanultak humán és reáltudományokat, ezért sok esetben nem tudjuk, hogy a hallgató mit tanult. Mindenesetre a korábbi 7%-ról tíz fölé emelték képviselőiket.

A hallgatók társadalmi rétegződése

HELYEZÉS	FOGLALKOZÁS	SZÁM	SZÁZALÉK
1.	kereskedő	5898	16,27
2.	hivatalnok	5367	14,80
3.	tanár, ügyvéd, humán értelmiségi	3590	9,90
4.	iparos	3403	9,38
5.	nemes, birtokos, arisztokrata	3020	8,33
6.	gyáros, polgár, magánzó, bankár	2897	7,99
7.	egyházi személy	2862	7,89
8.	katonatiszt	2103	5,80
9.	orvos, sebész, gyógyszerész	2089	5,76
10.	haszonbérelő, gazdálkodó	1657	4,57
11.	mérnök, építész, gépész, erdész	1068	2,94
12.	paraszt, földműves	983	2,71
13.	uradalmi tisztviselő	572	1,57
14.	művész, zenész, író	324	0,89
15.	főhivatalnok, képviselő	236	0,65
16.	hivatali szolga	93	0,25
17.	nyugdíjas	43	0,12
18.	munkás	37	0,10
	ÖSSZES ADATTAL RENDELKEZŐ	36.242	100
	NINCS ADAT	10.909	23,13
	MINDÖSSZESEN	47.151	100

11. táblázat – A beiratkozók megoszlása az apa, vagy gyám foglalkozása alapján

Érdekes következtetésekre juthatunk a hallgatók társadalmi réteződésének vizsgálata során is. Ennek alapját a 77%-ban rendelkezésünkre álló adatsor adja az apa vagy gyám foglalkozásáról. A kereskedőcsaládból származók vannak a legtöbben. E diákok 65%-a zsidó családból származott, ahol a kereskedés hagyományos foglalkozásnak volt tekinthető. A többiek számos más nemzetiséget képviselnek. Képviseljük egyébként ugyanakkora, mint a század első felében. Hagyományosan jelentős réteg a hivatalnoki családból származók csoportja, közel 15%-os képviseléssel. A változást igazán a harmadik helyen álló humán értelmiségi családból származó diákok 10%-os képviselése mutatja. Ez kétszer akkora, mint a század első felében még csak a kilencedik helyen álló csoport adata. Mutatja, hogy az egykori honoratiorok kis csoportjából a századfordulóra már egy jelentős értelmiségi réteg fejlődött ki. A kézművesek, iparosok családjából származó diákok képviselése is hasonlóan magas, de az ő esetükben 5%-os a csökkenés a század első feléhez képest. A nemesi, birtokosi, arisztokrata családból származók aránya 8%, de ez már nem a század első felében még jobban kimutatható klasszikus nemesség, hanem már ide számítanak a városi háztulajdonosok és a mindenféle birtokkal rendelkezők is. Ez a csoport szociológiailag nehezen meghatározható. A kapitalista vezető réteg gyermekei szintén 8%-os képviseléssel rendelkeznek, de ez már egy jobban körülhatárolható társadalmi réteg. A papi családokból származó peregrinusok száma abszolút számban négyszeresére nőtt, képviseljük egy kicsit csökkent a század első feléhez képest.

A 19–20. század fordulóján bekövetkezett fordulat megváltoztatta a magyarországi egyetemjárás tendenciáit. Az ekkor fellendülő és szerkezetében a modern kor igényéhez igazodó peregrinációban egyre inkább részt vett az ország magyar nemzetiségű lakossága. Nem csekély szerepet kapott az asszimilálódó városi német és zsidó polgárság, valamint a feltörekvő fontosabb nemzetiségek is. A külföldön való tanulás egyre inkább posztgraduális jelleget öltött, vagyis egyre többen már itthoni befejezett tanulmányaik után mentek külföldi egyetemekre. A másik fontos újdonság az új tudományágak iránti rendkívüli érdeklődés, amit a gyorsan fejlődő magyar társadalom és gazdaság igényei magyaráznak. Az első világháború egy fokozatosan kiépülő, új nemzetközi felsőoktatási kapcsolatrendszerrel szétzilált szét, de megállítani már nem tudott, mert a világháború befejezése után e tendenciák tovább folytatódtak, természetesen egy alapvetően megváltozott, új történelmi és politikai környezetben.

KÉZIRAT (KIADÁS ALATT)

- HEGYI-SZÖGI é.n. HEGYI Ádám – SZÖGI László: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 23.)
- PATYI-SIMON-SZABÓ-SZÖGI-VARGA é.n. PATYI Gábor – SIMON Zsolt – SZABÓ Miklós – SZÖGI László – VARGA Júlia: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1867–1890. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 22.)

IRODALOM

- FAZEKAS 2003 FAZEKAS István: Magyarországi diákok a bécsi Pazmaneumban 1624–1918 (1951). Budapest, 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.)
- GÖMÖRI 2005 GÖMÖRI György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Budapest, 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14.)
- HEGYI 2003 HEGYI Ádám: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798). Budapest, 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.)
- KISS 2000 KISS József Mihály: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789. Budapest, 2000. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2.)
- KISSNÉ BOGNÁR 2004 KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. Budapest 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.)
- LADÁNYI-BOZZAY 2007 LADÁNYI Sándor – BOZZAY Réka: Magyarországi diákok holland egyetemeken és akadémiákon 1595–1918. Budapest, 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.)
- MÉSZÁROS 2001 MÉSZÁROS Andor: Magyarországi diákok a prágai egyetemeken 1850–1918. Budapest, 2001. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 4.)
- MÉSZÁROS-SZÖGI-VARGA é.n. MÉSZÁROS Andor – SZÖGI László – VARGA Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és főiskoláin 1789–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 21.)
- OFFNER-VON KILLYEN 2013 Robert OFFNER – Hansgeorg VON KILLYEN: A bécsi Orvos-Sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775–1874. Budapest, 2013. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 18.)
- PATYI 2004 PATYI Gábor: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918. Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 10.)

- SÁRKÖZI 2013 SÁRKÖZI Gabriella: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken és főiskolákon 1789–1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 19.)
- SZLAVIKOVSKY 2007 SZLAVIKOVSKY Beáta: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken. I. rész 1526–1918. Budapest, 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.)
- SZÖGI 1994 SZÖGI László: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom egyetemein 1790–1850. Budapest–Szeged, 1994. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 1.)
- SZÖGI 2000 SZÖGI László: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919. Budapest, 2000. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 3.)
- SZÖGI 2001 SZÖGI László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Budapest, 2001. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5.)
- SZÖGI 2003 SZÖGI László: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1789. Budapest, 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.)
- SZÖGI 2011 SZÖGI László: Magyarországi diákok német egyetemeken és akadémiákon 1526–1700. Budapest, 2011. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.)
- SZÖGI 2013 SZÖGI László: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1849. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 20.)
- SZÖGI–KISS 2003 SZÖGI László – KISS József Mihály: Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867. Budapest, 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 7.)
- TAR 2004 TAR Attila: Magyarországi diákok német egyetemeken és akadémiákon 1694–1788. Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11.)
- VARGA 2004 VARGA Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.)

Mitől magyar a szlovákiai magyar iskola?

Az önálló Szlovákia létrejötté 1993. január 1-jén jelentősen megváltoztatta az országban élő magyarok helyzetét. És nem feltétlenül kedvezőtlenül. Amíg a kommunista Csehszlovákiában a magyarok a lakosság 4%-át alkották, addig az 1993 utáni Szlovákiában a magyarok aránya 10% volt. El szoktunk feledkezni arról, hogy a rendszerváltás pillanata bizonyos értelemben nagy lehetőség volt. És többen tartják fontos, észbe vésendő történelmi tanulságnak, hogy közösségünk nem volt felkészülve a rendszerváltásra, sem mentálisan, sem politikailag, sem gazdaságilag.¹

A szlovákiai magyarok számbeli súlyához el kell mondani, hogy a nemzetfogás tekintetében a szlovákiai magyarság nem az 1989-es politikai rendszerváltás pillanatában indult el lefelé a lejtőn. Már korábban. 2001-re 47 ezerrel lettünk kevesebben, a 2011-es népszámlálás során pedig 458 467 ember vallotta magát magyarnak. Nagyon tömören összegezve és történeti folyamatában tekintve a dolgot: már az 1970 és 1990 közti 20 év alatt is 2-3%-kal csökkent a számunk, a rendszerváltozás idejéhez képest pedig ma 110 ezerrel vagyunk kevesebben. És mégis: még így is hivatalosan Szlovákia lakosságának 8,5%-át alkotjuk jelenleg. Egy nagy létszámú kisebbség vagyunk. És minden kedvezőtlen tendencia ellenére „a magyar iskolák első osztályába beíratott gyermekek száma országosan 3552, 3559 és 3582 volt az utóbbi három évben” (2011, 2012, 2013) – ahogy azt Pék László, a Szlovákiai Magyar Pedagógusszövetség (SZMPSZ) elnöke megfogalmazta.²

A számok nagyon lényeges mutatók. Viszont vannak társadalmi jelenségek, amelyek nagyon nehezen mérhetők, vagy egyáltalán nem mérhetők teljesen objektív eszközökkel. A Szlovákiában élő magyarokra vonatkozó objektív tényeken kívül az is nagyon fontos, hogyan érzik magukat a szlovákiai magyarok. Mint a régi viccben: röviden – jól, bővebben – nem jól. Egyrészt azért, mert számbeli és politikai kisebbséget alkotnak, és nem tagjai az ún. államalkotó nemzetnek (Lásd az alkotmány preambulumát). Másrészt azért, mert egy rosszul teljesítő ország állampolgárai. 2010-es közvéleménykutatási adat, hogy minden második szlovákiai állampolgár szívesen élne egy másik országban (elsősorban Nyugat-Európában). Ráadásul a 30 év alattiak közül csak 30% elégedett a hazájával; a 30 év alatti fiatalok kétharmada egyszerűen nem szereti ezt az országot.³ Ezek önmagukban lehangoló adatok. És a szlovákiai magyarok még

¹ Jelen tanulmány egy részlete elhangzott a Szlovákiai Magyar Pedagógusok XIX. Országos Találkozóján, Rozsnyón, 2013. április 13-án.

² INTERJÚ 2013

³ Új SZÓ 2012

ennél is pesszimistábban értékeli Szlovákia mint ország teljesítményét. Ahogy Zora Bútorová szlovák társadalomkutató kifejtette: „*A büszkeség érzése sokkal erősebb a szlovák nemzetiségű lakosság körében (...) 2012-ben a szlovák nemzetiségű lakosság 63%-a volt elégedett az ország teljesítményével. A magyar lakosság körében ez a mutató 34%.*”⁴ És az is tanulságos, mi miatt érzik magukat rosszul a szlovákiai állampolgárok, szlovákok és magyarok, idősebbek és fiatalok egyaránt. Arra a kérdésre, hogy a lakosság mi miatt szegyenkezik, a következő válaszok végeztek az első négy helyen: a politikusaink miatt, a korrupció miatt, az életszínvonal miatt, a romák helyzete miatt.

A szlovákiai magyarság önmegfogalmazása, ha úgy tetszik, autonómiája, nem új dolog. Inkább az az elgondolkodtató, hogy miért ült el ez a törekvés az 1990-es évek végére. Az a tény, hogy a saját közösségünk igyekszik minden tekintetben (politikailag, közigazgatásilag, oktatásilag stb.) megszervezni saját magát, ez a világ legtermészetesebb dolga. Minden valamire való tudatos entitás ezt teszi: meghatározza és megfogalmazza saját magát és céljait.

A szlovákiai magyar közösségben legalább egy nagy társadalmi vitára mind-ezidáig nem került sor. Legalább egy nagy vita még várat magára: Mitől magyar a szlovákiai magyar iskola? A továbbiakban ezzel kapcsolatban szeretnék néhány állítást és több kérdést megfogalmazni.

Mitől magyar a szlovákiai magyar iskola? Az első pillanatban, lehet, túl nyolult a kérdés. Hát nem azért, mert magyar nyelven tanulunk? De. Hát nem azért, mert magyar irodalmat és magyar történelmet tanulunk benne? De. És még? Véleményem szerint négy tényezőt kell ezzel kapcsolatban említeni:

Először: A szlovákiai magyar iskola attól magyar, hogy magyar nyelven folyik benne a tanítás. Mindnyájunk számára természetes (mindnyájunk alatt a legtöbb pedagógust, tanulót és szülőt értem), hogy a szlovákiai magyar iskolákban a magyar a domináns nyelv. Csakhogy a szlovák állam a saját csehszlovák múltjából örökölt egy nézetet, amely a múltban és a mában egy súlyos koncepcionális konfliktushoz vezetett. Ez a nézet az, hogy a szlovákiai legfőbb oktatási hatóságok szerint „*az oktató-nevelő folyamat célja, hogy minden tanulónak (...) lehetővé tegye, hogy megerősödjön benne a tisztelet azon állam kulturális-nemzeti értékei és tradíciói iránt, amely országnak az állampolgára, valamint hogy mindenki számára biztosítva legyen az államnyelv, az anyanyelv és a saját kultúra [lehetősége]*”⁵. Vagyis miniszteri szinten koncepcionálisan csak a harmadik és negyedik cél az, hogy a tanulóink elsajátítsák a magyar nyelvet és kultúrát.

Az anyanyelv nem a végső célja, hanem eszköze a tanulásnak. Nemcsak értelmi és lélektani okok szólnak az anyanyelv mellett, hanem az a felismerés is, hogy a társadalmi felemelkedés kulcsa az oktatás – nem pedig egy konkrét nyelv. Ahogy Ádám Zita megfogalmazta: „*Hamis illúzió, hogy a szlovák nyelvű*

⁴ Új Szó 2013

⁵ Idézet egy 2013. március 18-ra keltezett szlovák oktatási miniszteri levélből.

iskola a karrier biztosítóka."⁶ A tanultsághoz és a szellemi-anyagi felemelkedéséhez az oktatás visz közelebb mindenütt a világon. A legtermészetesebb dolog, hogy ahogy a szlovák anyanyelvű gyerekek szlovákul tanulnak, ahogy a finn anyanyelvű tanulók finnül tanulnak, a Szlovákiában élő magyar gyerekek magyarul tanulnak. Épp arról van szó, hogy az államnak biztosítania kell, hogy a felemelkedés lehetősége mindenkinek kijár nemtől, etnikumtól, anyanyelvtől függetlenül. S mivel az anyanyelven való tanulás mind érzelmi, mind pszichológiai szempontból jobb, mint a más nyelven való tanulás, mi, akik ezt értjük, ezért tartunk ki a dominánsan magyar tananyelvű iskolák mellett.

A szlovákiai magyar tananyelvű iskolák története bizonyos tekintetben egy nagy sikertörténet. Sikertörténet, ha azt vesszük, hogy 1945-ben, illetve 1948/50-ben honnan, milyen mélységből indult a jogfosztottság, kitelepítés, nincstelenség, stb. után a (cseh)szlovákiai magyar közösség. És sikertörténet, ha arra tekintünk, hogy minden szerencsétlenség után pár éven belül képes volt újraszervezni magát. Mindezen döccenők ellenére a (cseh)szlovákiai magyar tananyelvű iskolák története, ennek az iskolahálózatnak a meg- és fenntartása, olyan sikertörténet, amelyre méltán lehet büszke a szlovákiai magyar társadalom. A magyar tananyelvű iskolák nem létezhetek volna a csehszlovák állam, 1993 után a szlovák állam belátása, konszenzusa nélkül. Még akkor is ezt kell mondani, ha tudjuk, hogy időről időre, rendszeresen érik támadások ezt a természetes iskolai magyar nyelvűséget vagy annak valamely szeletét. Ezeket a támadásokat komoly kihívás volt eddig többször elhárítani. Ami nekünk a világ legtermészetesebb igénye, az anyanyelvi oktatás, az a szlovák társadalom egy része számára érthetetlen makacs ragaszkodás egy, az övékétől eltérő nyelvhez és kultúrához. Ezért e téren bőven van mit tennünk a szlovák közvélemény felé. Hogy amit ők a maguk számára természetesnek tartanak, azt nekünk miért kellene külön kegyként kapnunk? Itt szeretném felvetni a szlovákiai magyar realitásoknak azt a vonatkozását, hogy annak része a szlovák nyelv jelenléte az életünkben. Ez is természetes. Mármint az, hogy a valós életünkben jelenlévő két- vagy többnyelvűségre természetes módon reagálunk. Nekünk jól felfogott érdekünk, hogy tudjunk szlovákul, angolul, németül stb. Az a nézet viszont, hogy nekünk politikai kötelességből vagy politikai lojalitásból kellene más nyelvet tanulnunk és automatikus módon tudnunk, az tévedés. Úgyhogy amikor a szlovák nyelv oktatása a kérdés, akkor annak kell az alapnak lenni, hogy nekünk érdekünk megtanulni más nyelveket. De ez oktatási-módszertani kérdés, nem pedig politikai lojalitása vagy hűségé. A szlovákiai magyar iskolahálózat nem kegy. A (cseh)szlovákiai magyar dolgozók anyagi és szellemi erőfeszítése állt és áll mögötte, szülők, iskolavezetők és pedagógusok áldozatkészsége, adója, munkája. A szlovákiai magyar iskolákban a magyar a domináns nyelv, és semmi nem mehet ennek a rovására.

⁶ PEDAGÓGUSFÓRUM 2013

Másodszor: A szlovákiai magyar iskola attól magyar, hogy világosan körülhatárolható sajátos művelődési program alapján zajlik. Most, amikor az Állami Pedagógiai Intézetben zajlik az Állami Művelődési Program felülvizsgálata, indokoltnak látszik a kérdés: szükséges-e, hogy legyen egy szlovákiai magyar művelődési program? Igen, szükséges. A mérték lehet vita tárgya, de az igenlő válasz szerintem egyértelmű. Ebben a kérdésben valószínűleg vitám van azokkal, akik a szlovákiai magyar iskolák boldogulását a ma adott, és szinte kizárólag a szlovák állami szakhatóságok által megszabott keretek között tudják csak elképzelni.

Úgy gondolom, tennünk kéne azért, hogy a szlovákiai magyar iskolák egy világosan körülhatárolható sajátos művelődési program alapján működjenek. A szlovákiai magyar iskoláknak szóló sajátos művelődési program jelenleg nem létezik. Vagy ami van, az egy képlékeny, instabil szisztéma. Úgy gondolom, hogy a szlovákiai magyar pedagógiai, szakmai csoportoknak meg kellene fogalmazniuk a szakmai céljaikat. Hogy miben látják a tantárgyuk szlovákiai magyar specialitásait. Végso soron azt, hogy mitől magyar a szlovákiai magyar iskola. Itt az ideje, hogy megfogalmazzuk, mitől gondoljuk szakmailag magyarnak a szlovákiai magyar iskolát. Meg kell fogalmaznunk iskolai és regionális szinten is. És el is kell mondani. El kell mondani a szlovák partnerszervezetek számára. Az Állami Pedagógiai Intézet számára, ahova igenis tudatosan kell kollégákat nevezni a központi tantárgybizottságokba. Ha kell, el kell mondani a miniszter számára. Nem volt könnyű, most sem könnyű, és nem is lesz könnyű ezt megtenni.

Azt, hogy mitől magyar a szlovákiai magyar iskola, annál is könnyebb volna megfogalmaznunk, mivel sok mindenünk már adva van hozzá. A sok dolog közül csak párat emelek ki. Van egy Szlovákiai Magyar Pedagógusszövetségünk. Vannak szakembereink. Az 1989 utáni időszak egyik nagy előrelépése, hogy jelentősen megnőtt a szlovákiai magyar pedagógustársadalom berkeiben a szaktudás, olyan szaktudás, amely korábban nem létezett. Van számos kollégánk, akik olyan nemzetközi tapasztalatok birtokában vannak, amelyre soha korábban nem volt lehetőség. Ha vannak eléggé felkészült szakembereink és szakmai szervezeteink, akkor tudjuk, ismerjük, hol és hogyan van tér pl. szakmai alternatívákra.

Azt szeretném tehát mondani, hogy a magam részéről látok módot, hogy a sajátos szlovákiai magyar iskolai programok, mint az Állami Művelődési Programot gazdagító alternatívák mellett érveljünk. Ehhez szükséges a szakmai érvelés. Szükségesek szövetségesek, és szükséges, hogy éljünk a modern kor jogi és technikai vívmányaival. Amíg ez nincs, addig az adott keretek között kell megvalósítani azt, amit lehet. Addig az Állami Művelődési Program és az Iskolai Művelődési Programok lehetőségeit, az általuk kínált kereteket kell kihasználni. Jó, hogy már most is vannak, mert lehetnek sajátos helyi Iskolai Művelődési Programok, léteznek sajátos magyar tankönyvek és tansegédletek, igen korlátozott módon létezik magyar iskoláknak szóló tanfelügyelet, módszertani központ stb. Azonban – véleményem szerint – a stratégiai cél egy, a szlovákiai magyar

iskolák minden szintjére vonatkozó szisztematikus és koherens művelődési program kell, hogy legyen.

Harmadszor: A szlovákiai magyar iskola attól magyar, hogy korszerű. Mert az iskola nemcsak tartalom. Az iskola nemcsak arról szól, hogy mit, hanem arról is, hogy hogyan tanítunk. A magyar iskolának korszerűnek, azaz módszertanilag folyamatosan megújuló iskolának kell lennie. Sokan emlékezhetnek, hogy az 1970-es években a szűkös iskolai férőhelyekkel volt a baj. Legalábbis jellemzően a városokban, mert sok gyerek született. Ma a kevés gyerek a probléma. A nagyobb településeken az 1980-as évekig a túlzsúfolt iskolák, több helyen a kétműszakos tanítás okozott gondot. Ma a félig üres tantermek. Ami viszont nagyon érdekes, hogy nincs több időnk a tanulókra. Miért nincs rájuk több időnk? Miért nincs több időnk a sokkal kevesebb gyerekre? Miért nem korszerűsödtek a csökkenő gyereklétszámmal párhuzamosan a módszereink? László Béla professzor már 2004-ben leírta, hogy Szlovákiában *„az egy iskolára eső magyar nemzetiségű lakosok száma csökkent”*, és 2001 óta kevesebb magyar lakosra jut egy iskola, mint szlovákra. Tehát van elég alapiskola, csak hogy *„ezzel az előnyös helyzettel a magyar tannyelvű iskolák nem tudtak élni”*.⁷

Negyedszer: A szlovákiai magyar iskola attól magyar, hogy egyértelműen vállalja a magyar kultúrközeghez való természetes tartozást. Bár a magyar kulturális azonosság- és közösségtudat sokunk számára természetes, mégis, számos probléma és gond kíséri. Problémát okoz pl. a saját megnevezésünk. Kik vagyunk? Egyszerűen magyarok? Vagy szlovákiai magyarok? Felvidékiek? Vagy kisebbségiek? Nem én mondom, hanem ismert társadalomkutatók, hogy pl. a romániai magyar társadalom sokkal jobban elszigetelődik a románoktól, mint a szlovákiai magyarok. De még ha tisztázzuk is, kik vagyunk, az még nem minden. Kik tartoznak ebbe a körbe? Ki a szlovákiai magyar, a felvidéki, vagy a minden jelző nélkül magyar? Milyen irányúnak érezzük ezeket a fogalmakat? Kizáró értelműnek, vagy inkluzívnak, befogadónak? Hogyan férnek beléjük a magyarországi magyarok, a cigányok, a külföldiek, és így tovább. A közbeszédünk tele van kirekesztő, mások ellen indulatos kiszólással. De tegyük félre most ezeket a tisztázatlan kérdéseket. Maradjunk annyiban, hogy a Szlovákiában élő magyarok közössége nem tudja és nem is akarja a mindenkori Magyarország segítségével, részvétele nélkül fenntartani a saját magyar kulturális azonosság- és közösségtudatát. A szlovákiai magyar közösség nem tudja, nem is akarhatja ezt tenni. Az iskolák területén már csak azért is szükség van Magyarországról részvételére, mert a magyar pedagógiai kultúra nagyobb, gazdagabb és szerteágazóbb, mint a szlovák. Másrészt szükségünk van Magyarországra, mert a mi viszonyunk a periféria és a központ viszonya. Azaz, a mi magyar részközösségünk csak magyarországi segítséggel tudja a saját kulturális reprodukcióját fenntartani, és csakis magyar külső segítséggel tudja azt fejleszteni. Ez a Ma-

⁷ FAZEKAS–HUNČÍK 2004. 208.

gyarországtól való függés viszont azt is jelenti, hogy szükségünk van bizonyos állandóságra abban, hogyan viszonyul hozzánk az anyaország. Ha arra gondolkunk, hogy az elmúlt húsz évben hány stratégia, hány hosszabbtávú elképzelés vetődött fel, sőt ültetődött át részben vagy egészben a gyakorlatba, akkor ismét csak nem lehetünk túl optimisták.

Én itt most ezek közül a stratégiai elképzelések közül csak egyet szeretnék kiemelni. Azt, amelyet Csete Örs vetett fel a *Pedagógusfórum* hasábjain 2006 elején. Csete Örs 2006-ban ezt írta: „Az EU csatlakozások fényében megkérdőjeleződik az az ún. nemzetstratégiai cél, miszerint a támogatásokkal a »szülőföldön maradást« kívánjuk elősegíteni.⁸ A legfontosabb kérdés az, hogy érvényes-e még a „szülőföldön maradás” doktrínája? A valósághoz véleményem szerint közelebb állna, ha úgy fogalmaznánk, hogy az „élhetőbb szülőföld” támogatása a cél. Megjegyzem: ez tulajdonképpen Magyarországon is cél.

Hadd foglaljam össze a ’mitől magyar a szlovákiai magyar iskola’ – kérdését azzal, hogy ha képesek vagyunk jó válaszokat adni arra kérdésre, hogy mitől magyar a szlovákiai magyar iskola, akkor közelebb kerülünk a szlovákiai magyar oktatási és kulturális autonómiához. Meggyőződésem, hogy az elmúlt húsz évben azért nem épült ki kulturális és oktatási önkormányzatunk (amiért nemcsak a szakmai szervezetek emeltek szót, hanem az a legtöbb párt programjában is szerepelt és szerepel), mert mi magunk nem fogalmaztunk meg néhány alapkérdésre adandó alapválaszt. A részleteket szakértőknek és szakpolitikusoknak kell kidolgozniuk. Attól a felelősségtől azonban nem szabadulhatunk, hogy a mai szlovákiai helyzetnek, ahogy Hunčík Péter fogalmazott, az is az oka, hogy „a szlovákiai magyar közösség képtelen volt egyértelműen meghatározni önmagát, világosan artikulálni a céljait”.⁹

IRODALOM

- FAZEKAS–HUNČÍK 2004 Magyarok Szlovákiában 1989–2004. Összefoglaló jelentés. I. kötet. Szerk. FAZEKAS József – HUNČÍK Péter. Somorja–Dunaszerdahely, 2004.
- DÉVÉNYI–GÖZSY 2013 Dévényi Anna – Gözsy Zoltán: A történelemtankönyvek elemzése. Szempontok a tankönyv, mint történeti forrás vizsgálatához. In: *Fons – Forráskutatás és Történeti Segédtdományok*; 20. (2013):2. 191–220.
- INTERJÚ 2013 Interjú Pék Lászlóval, a SZMPSZ elnökével. = *Pedagógusfórum*, 2013. január 2.
- PEDAGÓGUSFÓRUM 2006 *Pedagógusfórum*, 2006. január 8–9.
- PEDAGÓGUSFÓRUM 2013 *Pedagógusfórum*, 2013. február 2.
- ÚJ SZÓ 2012 *Új Szó*, 2012. november 16. 1.
- ÚJ SZÓ 2013 *Új Szó*, 2013. január 4. 2.

⁸ PEDAGÓGUSFÓRUM 2006. január, 8–9.

⁹ FAZEKAS–HUNČÍK 2004. 19.

Az információs műveltség a mindennapi pedagógiában

Az információs műveltség és a tananyag

A tudástársadalomban a műveltség fogalma komoly paradigmaváltásokon megy keresztül. Folyamatos viták dúlnak arról, hogy mi szerint ítélünk valakit műveltnek. A műveltségbe beletartozik a nemzeti kultúra alapjainak ismerete, a széleskörű tájékozottság, és persze a tudáselemek alkalmazásának képessége is. Nem biztos, hogy csak az a művelt, aki fejből mond verseket, évszámokat, vagy ismeri nagy személyiségek életútját. A műveltségi vetélkedőkön egyre inkább a tájékozottságot, a sokoldalúságot tesztelik, ebbe sokszor a bulvárhírek éppúgy beletartoznak, mint a fizika vagy a sport eseményeinek, fogalmainak az ismerete. A művelt ember sokat tud, mert sok információval találkozott, és ezeket megszűrve, rendszerezve, átformálva alakította ki a tudását. A megszerzett információt tudja hasznosítani, mobilizálni. A műveltség tehát nem kizárólag tanultságot és olvasottságot jelent, hanem azt a képességet is, hogy valaki válogatni tud a körülötte burjánzó információk tömegéből és kezelni tudja azokat.

Az információ gazdasági értéke a 21. század embere számára magától értetődő. Az életünket meghatározó információs dömping azt követeli, hogy tanuljunk meg értékelni, és igazolni a felénk áramló információk megbízhatóságát. Az információ vagy az informáltság azonban önmagában még nem tesz műveltté. A műveltség többet jelent, annak a képességét, hogy a megszerzett információt kritikusan vagyunk képesek értékelni, belőle az adott feladat szükségai szerint válogatni, azt olyan módon hasznosítani, hogy új, az eddiginél magasabb szintű tudás keletkezzen.

Az információt a hagyományosan ismert meghatározások mellett egyre összetettebb jelenséggé kell kezelni:

- a tudástársadalom kulcstényezőjeként
- a tanulás és az emberi gondolkodás alapvető forrásaként
- a kreativitás és az innováció lényeges elemeként
- olyan eszközként, amelynek segítségével jobb eredményeket érhetünk el a tudományos életben, a munkában és a mindennapi életben
- a nemzet társadalmi-szociális fejlődésének fontos forrásaként.

Az emberek nap mint nap szembesülnek a sokszínű és burjánzó információválasztékkal – tanulmányaik során, munkájukban és magánéletükben egyaránt. Információt szolgáltatnak a könyvtárak, a szakmai szervezetek, a média és az

internet, és az információ egyre növekvő mennyiségben, szűrés nélkül áramlik felénk, felvetve az autentikusság, az érvényesség és a megbízhatóság problémáit. Ráadásul sokféle közvetítőn keresztül érhető el, grafikus, képi, hangzó és szöveges formában, ez pedig újabb nehézségek elé állítja az értékelni és értelmezni szándékozó embert.

A bizonytalan minőség és növekvő mennyiség komoly kihívás a társadalom számára. Az információbővség önmagában még nem teszi informálttá az embert, ha nincs birtokában az információ hasznosításához szükséges képességeknek. David Shenk¹ meghatározása szerint „információs szmog”-ban élünk, ahol az információ sokszor már akadályozza az életünket. A szmog okai: túl sok információ, túl gyors információáramlás, a gyors döntések kényszere, valamint az a félelem, hogy úgy kell döntéseket hoznunk, hogy nem vagyunk birtokában valamennyi szükséges információnak.

Az információs szmogban csak az információs műveltség segíthet eligazodni. Ez teszi lehetővé, hogy felismerjük, mikor van szükségünk több információra, hol és hogyan szerezhethetjük azt meg a lehető leghatékonyabban. Felvértez bennünket a szükséges technikai tudással, hogy hasznosítani tudjuk például a modern könyvtári forrásokat, képessé tesz, hogy elemezzük és értékeljük a talált információkat, így szerezhethetjük meg a döntéshozatalhoz szükséges magabiztosságot. Az információs műveltség képezi az alapját az egész életen át tartó tanulásnak. Egyaránt fontos valamennyi tudományterületen, minden tanulási környezetben. Képessé teszi a tanuló embert, hogy magas szinten kezelje a tartalmat, kutasson, önállóbbá váljon, és nagyobb kontrollt tudjon gyakorolni saját tanulása felett.

Az információs műveltségről ma még inkább csak az ismeretek és készségek szintjén szoktunk elmélkedni, holott legalább ilyen fontos lenne arról is szót ejteni, milyen szemléletváltást igényel ennek a műveltségnek az elsajátítása. Sokkal nagyobb tisztelettel, alázattal kellene az információ felé fordulnunk. Számításba venni, hogy van hasznos és haszontalan, jó és rossz információ. Van szükségtelen és szükséges, és olyan is, aminek a birtoklásával magunknak vagy másnak árthatunk. Meg kell tanulnunk értékén kezelni az információkat, sokkal erőteljesebben, mint ahogy ezt most teszi az emberiség. A hangsúlynak az információ birtoklásáról annak értékelésére kell áthelyeződnie.

„Az információs műveltség azt jelenti, hogy az egyén felismeri, mikor van szüksége információra, és képes megtalálni, értékelni, valamint hasznosítani azt. Az információs műveltséggel rendelkező személy megtanult tanulni. Tudja, hogyan kell tanulni, mert tudja, hogyan szerveződik a tudás, hogyan kell megkeresni az információkat, és milyen módon kell azt úgy felhasználni, hogy mások is tanulhassanak belőle.”² Ideális esetben a közoktatás az a színtér, ahol a gyermekek elsajátíthatják ezeket a készségeket

¹ SHENK 1997. 250.

² VARGA 2008

és ismereteket. Egyre több ilyen jellegű tananyaggal és tantervvel lehet találkozni, de ennek ellenére még mindig nagyon gyermekcipőben jár a közoktatás ezen a területen. Az oktatás valamennyi területét át kellene hatnia az információs műveltség szemléletének, és igazán akkor mondhatnánk, hogy már jó úton járunk, ha gyermekeink észrevétlenül válnának információsan művelté. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy egyre felszínebbek. A műveltség minden szinten folyamatosan veszít az értékéből, nem az a sikeres ember, aki tájékozott és művelt, hanem akinek jó kapcsolatai vannak, és gyorsan tudja megoldani a problémás helyzeteket. A megoldás mikéntje, etikája vagy minősége gyakran másodlagos.

Csapó Benő a 2008 augusztusában tartott VII. Nevelésügyi Kongresszus nyitóelőadásában az alábbi gondolatokat fogalmazta meg: *„Az IKT (Információs és Kommunikációs Technológiák) használatának lehetőségei és készségei éles határt húznak az egyes csoportok, egyének közé: kialakult, és sokféle módon mélyül a »digitális szakadék«.* Az információs társadalom lehetőségeivel való éléshez legalább négyféle feltételrendszerre van szükség. Ezek közül többnyire csak az első, kétségtelenül elengedhetetlen, ám korántsem az egyetlen szinttel, a (1) technikai hozzáféréssel foglalkozunk a legtöbbet. Legalább ennyire fontosak azonban (2) az eszközök használatának készségei és képességei. Ebbe a körbe már nemcsak az eszközkezelés egyszerű technikai készségei tartoznak, hanem a virtuális világban való eligazodás készségei is, az a tapasztalat, amely a szükséges információ gyors és hatékony megtalálását lehetővé teszi. Meg kell említenünk ebben a kontextusban is (3) a nyelvtudást, hiszen ezen múlik, hogy a Világháló mekkora részéből gyűjthetjük össze az ismereteket. Mint minden más területen itt is meghatározó szerepe van az angol nyelvnek, és aki nem rendelkezik használható angol nyelvtudással, az máris kiszorult a tudásháló jelentős tartományainak birtokbavételéből. Végül nem feledkezhetünk meg (4) a rendelkezésre álló információk kritikus szelektálásának és értékelésének képességeiről. Az Interneten nagyon sokféle tartalmú és formájú információval találkozunk. A hiteles és a megtévesztő, a segítő és a manipuláló, az egyesítő és a megosztó, a puritán formában közvetített és a látványosan csomagolt, az archívumok mélyén szerényen meghúzódó és az erőszakosan tolatkodó információ-tulajdonságok mindenféle kombinációban előfordulnak. Ebben a globális környezetben nem választhatjuk meg a fejlődés tempóját. A tennivalókat sok esetben a külső feltételek változása diktálja, a fejlesztést élesedő nemzetközi verseny kényszeríti ki.”³

Napjaink iskolájának egyik legnagyobb kihívása, hogyan tanítsa meg a gyermekeket az információ és a technika által vezérelt világban való sikeres boldogulásra. Fontos, hogy szem előtt tartsuk, a gyermekeink már digitális bennszülöttek, számukra a technika és a modern eszközök használata sokkal természetesebb, mint számunkra. Teljesen más logikával fognak hozzá a feladatok megoldásához. Gondolkodni azonban meg kell tanítanunk őket. Az internet világa ugyanis leszoktat a gondolkodásról, arra ösztönöz mindenkit, hogy a kész megoldásokból válogasson. Az információs műveltség oktatásának egyik

³ CSAPÓ 2008. 37.

legnagyobb kihívása, hogyan szorítsuk rá a digitális bennszülötteket a gondolkodásra, a tervezésre, a céltudatos munkára, az értő válogatásra, az értékelésre és a kritikára.

A 21. század eleji oktatásméletet meghatározó konstruktivista megközelítés szerint az információ megtalálásának és elérésének könyvtári képessége nem azonos azokkal a magasabb szintű gondolkodási készségekkel, amelyek ahhoz kellenek, hogy értékelni, értelmezni és hasznosítani tudjuk az információkat. Az egész életen át tartó tanulás tanítási módszerei és elméletei fontosnak tartják az információs műveltséget. A konstruktivista tanulásmélet szerint a tanulóknak maguknak kell megtalálniuk a problémák megoldásának módjait az információk segítségével, aktív kutatás és gondolkodás során új meggyőződésekre kell jutniuk, és ez fontosabb, mint a tanórákon hallott tények és adatok memorizálása. Egy ilyen pedagógiai megközelítés mellett a diákok képzett tanulókká válhatnak. Az információs műveltséget másrészt a forrásalapú tanulásra, az önálló felfedezésekre, valamint a problémamegoldó tanulásra kell alapozni. Mindez nagyfokú pedagógiai kifinomultságot igényel, ahol a tanulók annyiféle tanulási stílussal ismerkednek meg, amennyivel csak reálisan lehetséges. Báthory Zoltán megfogalmazásában: kulturális eszköztudás, mint az önálló tanulás eszközeinek ismerete. Az életen át tartó tanulás, összességében a műveltség elsajátításának alapja.⁴

A demokratikus társadalmak elvárása, hogy a polgárok felkészüljenek a munkára, állampolgári kötelességeikre és a napi életvitelre. Mindhárom esetben máshol vannak a hangsúlyok:

- A munkára való felkészüléshez ismerni kell a különböző szakmák technológiai követelményeit és általánosságban a 21. század munkakultúráját.
- A felkészült állampolgári magatartás megkívánja az önálló vitakultúrán alapuló döntéshozatalt, a felelősségvállalást, a közösségi magatartásformák modern változatainak alapos ismeretét.
- A napi életvitelhez szükség van kreativitásra, érdeklődésre, nyitottságra, sokoldalúságra.

Mindehhez az szükséges, hogy a tanulók folyamatosan szembesüljenek az információforrásokkal és a bennük található információkkal, és ily módon közelítsék meg a problémákat, keressék a megoldásokat. Ideális esetben az oktatás minden szintjét áthatja ez a szemlélet, vagyis nem külön tantárgyak keretében történik a szükséges készségek kialakítása és fejlesztése, hanem valamennyi tantárgy tananyagában és módszertanában megjelennek az információs műveltség elemei. Elsősorban a módszertan az, ahol ez a feladat nagyobb hangsúlyt kaphat.

⁴ BÁTHORY 1997. 139–140.

„Az információs műveltséget a médiapedagógia koncepciójaként kell alkalmazni, melynek megvalósítása során az általános iskolától kezdve az olvasási és digitális kompetencia elsajátításának lépcsőfokain keresztül lépésről lépésre alakul ki a rendszerezett információs műveltség. (...) [A]z információs műveltség szisztematikus közvetítése azt eredményezi, hogy egyrészt képessé válunk a szakmai információs szolgáltatások adekvát alkalmazására, másrészt áthatolhatunk az információhasználat és -előállítás társadalmi dimenzióin (pl. szerzői jogi keretfeltételek, információs önrendelkezés kérdései és média-szociológiai kölcsönhatások). Bár az információs műveltség iskolai kontextusban történő közvetítése visszanyúlik általános tananyagi célokra és tartalmakra, minden esetben be kell ágyazni - mint ahogyan a teljes médiapedagógiát is - valamilyen szaktárgyi összefüggésbe.”⁵

Az információs műveltség megszerzése megsokszorozza a tanulók lehetőségeit az önálló tanulásban, tudásuk növelése érdekében az információforrások széles körét használják, okos kérdéseket tesznek fel, élesedik a kritikai gondolkodásuk, önállóbbakká válnak. Fontos, hogy megértsük, ezek az új képességek nem a tananyagon kívül helyezkednek el, hanem szervesen belefonódnak a tanterv tartalmába, szerkezetébe és sorrendiségébe. A tantervi integráció egyben sok lehetőséget is ad, hogy erősítsük az olyan oktatási módszerek alkalmazását, mint a problémaalapú tanulás, a bizonyítékokra alapozott tanulás és a kérdezve tanulás. A problémaalapú megközelítésnél a tanulók mélyebb szinten tudnak érvelni az adott témáról, mint a csupán előadásra és tankönyvre építő oktatásnál. Ahhoz, hogy ennek minden előnyét kihasználjuk, a tanulóknak olyan gondolkodásmódot kell követniük, amelynek szerves része a különböző helyeken és formákban létező információforrások készségszintű használata. Ezáltal a saját tanulásukért érzett felelősség is növekszik.

Az információs műveltség és a pedagógusok

A PTE FEEK informatikus könyvtáros hallgatói szakirány keretében ismerkedhetnek meg az információs műveltség pedagógiájával, a komplex készségrendszer sajátosságaival és oktatásának módszereivel. A képzés egyik fő célja, hogy miközben a hallgatók maguk is ráébrednek a téma jelentőségére, felébred a kreativitásuk, és a későbbi munkájuk során is jól hasznosítható ötleteket, megoldásokat dolgoznak ki. Ebben szeretnénk maximálisan támogatni őket.

A szakirányhoz tartozó kurzusok során számtalan alkalom adódik az önálló feladatok, sokszor fejlesztési ötletek kidolgozására is. Sok hallgató írt már nagyon értékes szakdolgozatot a témában. A 2012-es tanévben a hallgatók azt a feladatot kapták, hogy készítsenek interjút egy-egy pedagógussal, könyvtárossal vagy gyermekekkel foglalkozó szakemberrel, amelynek során felmérik, hogy

⁵ MEMORANDUM 2011

az illető hogyan vélekedik a fiatalok információszerzési, -kezelési szokásairól, az információs műveltség oktatásának helyzetéről és jelentőségéről, illetve saját szerepéről ebben a folyamatban. Az interjúk nagyon érdekes összefüggésekre világítottak rá, ezekből szeretnék most egy kis ízelítőt átadni.

A pedagógusok kiválóan látják a lényeges különbségeket a „digitális bennszülöttek” és a „digitális bevándorlók” között, és saját helyüket is jól határozzák meg. Érzik, hogy bizonyos értelemben lemaradásban vannak tanítványaikkal szemben. Ez sokszor frusztrálja is őket, de sajnos nem nagyon tesznek lépéseket a helyzet megváltoztatására.

1. Az információhoz jutás tekintetében nagyon fontosnak tartják a hitelességet és a pontosságot. Többen megfogalmazták, hogy a diákok ritkán kérdőjelezik meg az információk igazságtartalmát, akármit mondanak nekik, azt elhiszik.
2. A modern oktatás már nem maradhat meg a szövegek szintjén, ha nincs képi információ, film, videó, multimédia, a diákság figyelmét nem lehet lekötni.
3. A fiatalok információkereséskor is szeretnek a képektől elindulni, először ezeket keresik. *„Ha a kép megvan, a szöveget átdolgozzák egy egyszerűbb verzióra.”* – mondta egy pedagógus.
4. A tanulás szempontjából is meghatározó szerepe van az internetnek. Az információk hitelességét, megbízhatóságát azonban nem kutatják, a forrásokat rendre elfelejtik megjelölni.
5. Érdekes tapasztalat, hogy a kisebbek (felső tagozat) nem kedvelik a csoportmunkát, a középiskolások azonban már igen. Valószínűleg ekkorra alakul ki bennük az együttműködés, az alkalmazkodás és a vitatkozás kultúrája.
6. A diákok kifejezetten kedvelik az integrált feladatokat, de mindent az utolsó pillanatban végeznek el. Ez tipikusan jellemző tulajdonsága a net-generációnak.
7. Kéves diák képes a kritikus gondolkodásra. Általában nem a lényegre koncentrálnak, hanem arra, ami érdekli őket.
8. Az egyik legnagyobb probléma az információk etikus kezelésével van. A közösségi oldalakon való folyamatos kitérőmozgás nem segít abban, hogy a fiatalok megtanulják, mit lehet elmondani, és mit nem. Gyakran direkt csak a botrány kedvéért használnak bizonyos kifejezéseket.

A pedagógusok tehát jól érzékelik a problémákat és a hiányosságokat, ahhoz azonban, hogy valamiféle előremozdulás történjen, segítségre szorulnak. Külső és belső segítségre egyaránt. A segítség sokfelől érkezik, például a könyvtárakból, hiszen az információs műveltség mozgalom tulajdonképpen a könyvtárak felhasználóképzéseiből indult el és növekedett összetársadalmi mozgalmá. Rendkívül fontos feladat lenne, hogy a mindennapi pedagógiában, a

köznevelés és közoktatás valamennyi szintjén is kialakuljon az a szolgáltatási és intézményrendszer, amely hatékonyan támogathatja a pedagógusok munkáját ezen a téren is.

Fejlesztési lehetőségek

A Német Információtudományi Társaság (DGI) 2011-ben kiadott memoranduma⁶ javaslatokat tesz azokra a fejlesztésekre, amelyekkel az oktatáspolitikai, illetve a könyvtárügy támogathatja a mindennapi pedagógiát. Ezeknek a javaslatoknak nagy része nem kötődik szorosan a német területekhez, hazánk számára is hasznosíthatók, sőt hasznosítandók:

1. Az információs műveltség oktatásához kapcsolódó internetes portál kialakítása. A portál célja, hogy egyetlen platformon legyenek hozzáférhetőek az információs és oktatási anyagok, az e-learning lehetőségek stb.

- A PTE-FEEK Könyvtártudományi Intézete egy nemrégiben elnyert TÁMOP projekt⁷ keretében hamarosan elindít egy ilyen portált, amely széles körben szeretne információt és módszertani támogatást nyújtani a pedagógusok számára.
- Az *Olvasás Portál*⁸ az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet Pedagógiai Könyvtárának 2010-es fejlesztése. Célja, hogy támogassa a könyvtárak olvasásnépszerűsítő és a digitális kompetenciák elsajátítását ösztönző oktató, nevelő tevékenységét a közoktatásban is használható, a képzés- és az önálló tanulást támogató tartalmak szolgáltatásával. A Pedagógiai Könyvtár több mint egy évtizede zászlajára tűzte az információs műveltség eszméjének és fontosságának hangsúlyozását mind a könyvtári munkában, mind a közoktatásban és a felsőoktatásban. A portál is ezt állítja a középpontba, az olvasásnak a mindennapi életben való boldoguláshoz elengedhetetlen voltát hangsúlyozva. A portál egyaránt szól felnőttekhez és gyermekekhez. Célközönségébe tartoznak elsősorban a pedagógusok és a könyvtárosok – különösen is hangsúlyosan a két szakmát összefogó iskolai könyvtárosok –, az olvasás ügye iránt elkötelezett szakemberek, szülők, és természetesen minden teret megad a határon túli jó gyakorlatok és kezdeményezések megjelenítésének is. A portál akadálymentes, törekszik a hátrányos helyzetűek speciális igényeinek kielégítésére is. A nyitó oldalon található egy keresőfelület, amely vala-

⁶ MEMORANDUM 2011. 82.

⁷ TÁMOP 4.2.2C *Jólét az információs társadalomban* című projekt „A digitális megosztottság komparatív analízise” c. alprojektje.

⁸ <http://olvasas.opkm.hu> [2013.07.15.]

mennyi adatbázisban egyszerre, külön-külön, vagy bármilyen tetszőleges csoportosításban lehetővé teszi a keresést és a böngészést. A keresőfelület alkalmas arra, hogy az információs műveltséghez nélkülözhetetlen információkeresési stratégiákat és módszereket oktassuk a segítségével.

2. Az információs műveltségre vonatkozó iskolai tantervek és tananyagok kritikus vizsgálata és kiegészítése szükséges. A jelenlegi tananyagok megközelítéseket információs szakmai szempontból meg kell vizsgálni és az információs műveltség iskolai modelljének kialakítása érdekében ki kell egészíteni. Fontos, hogy ez a modell a médiapedagógiai párbeszéd tárgyat is képezze.

- Az új magyar Nemzeti Alaptanterv kulcskompetenciaként kezeli a digitális írástudást és a médiaműveltséget. Fontos lenne azonban, hogy az információs műveltség komplex készségrendszerét, annak egységben történő fejlesztését is hangsúlyosabban kezeljük. Az informatika tantárgy keretein belül oktatható könyvtárhasználati ismeretek sajnos nem adnak elegendő teret az olyan fontos készségek fejlesztésére, mint az információs igény elemzése, az információk válogatása és kritikus értékelése, vagy az etikus információhasználat. A hallgatói felmérésből is látható, hogy ezeken a területeken sok a fejlesztendő.
- Figyelembe kell venni a különböző iskolai szintekhez köthető elvárásokat, követelményeket: Az alapfokú oktatás 1. szintjén (ISCED 1) az olvasási kedv növelése, illetve az iskolai és közkönyvtárakhoz, valamint az életkornak megfelelő információszolgáltatásokhoz való hozzászoktatás. Az alapfokú oktatás 2. szintjén/a középfokú oktatás alsó szintjén (ISCED 2) az információ „fogalmába” történő bevezetés kognitív, interperszonális és társadalmi dimenziók között, az információkeresés szisztematikus előkészítésének közvetítése, az információszolgáltatások megfelelő kiválasztása és az eredmények kritikus értékelése. A középfokú oktatás felső szintjén (ISCED 3) az információs műveltség tényleges kialakítása az iskolai, tudományos és szakmai felhasználással kapcsolatos összefüggések vonatkozásában és az információszerzés professzionális formáinak használata mellett. Ezek az intézkedések jelentősek az információs műveltség iskolai keretek között történő támogatásának sikerére szempontjából. A tantervek elkészítésében és alkalmazásában résztvevő oktatásügyi elméleti és gyakorlati szakembereknek megállapodásra kell jutniuk az információs szakemberekkel és könyvtárosokkal.

3. Megfelelő oktatási modulok, oktatási egységek, modellek kritikus vizsgálata és rendelkezésre bocsátása elengedhetetlen. Az információs műveltség iskolai modelljére támaszkodva ki kell választani és rendelkezésre kell bocsátani az oktatásban használható anyagokat. Ezzel párhuzamosan párbeszédet kell kezdeményezni a tanárok, az iskolaigazgatók, valamint az oktatáspolitikai között:

szakmai tanácsadás; az ismeretek és tapasztalatok beépítése a pedagógus-továbbképzésbe; a tankönyvkiadók bevonása stb.

- A Magyarországon jelenleg zajló oktatáspolitikai fejlesztések egyik kiemelt területe a szaktanácsadói rendszer megújítása. A szaktanácsadók kiváló közvetítők lehetnek az információs műveltség követelményeinek, a tantárgyakhoz köthető, illetve nem formális keretek között megvalósítható módszertani ajánlásoknak.
- A közoktatási intézmények és a közgyűjtemények közötti kapcsolatok szorosabbá tételével a pedagógusok olyan szakemberektől is kaphatnak segítséget, akiknek jóval nagyobb gyakorlatuk van az információs műveltség fejlesztésében.

4. Lényeges a könyvtárakban és az iskolákban az információs szakemberek által kínált információszolgáltatások használatának és a továbbképzéseknek a folyamatos biztosítása. Ezeket a forrásokat a módszertani fejlesztés érdekében ingyenesen kellene a tanárok, ill. az iskolák rendelkezésére bocsátani.

5. Az információs műveltség oktatásához kapcsolódó kommunikációs kampányok szükségesek a politikában, az oktatásirányításban és a szociokulturális környezetben egyaránt.

A DGI ezzel kapcsolatban az alábbiakat tartja fontosnak:

- Az információs műveltségi folyamatban résztvevő „felek” (azaz tanulók, tanárok, iskolavezetők, szülők, támogató egyesületek, az oktatási piac, az iskolai adminisztrátorok, könyvtárak, médiaközpontok, népfőiskolák, a politika, a szponzorok, tehetséggondozók...) közötti szoros kapcsolat és együttműködés.
- Az iskolai információs műveltséggel kapcsolatos információszolgáltatás nyújtása információs szakemberek, gyakorlati oktató szakemberek és érdeklődő laikusok (pl. szülők stb.) részére.
- Már meglévő információs műveltségi kapcsolatok támogatása, valamint további információs műveltségi kapcsolatok kezdeményezése, az információs műveltség megjelenítése oktatási konferenciákon, online fórumokon, szakmai rendezvényeken.
- Támogatások elnyerése, szponzori/alapítványi források bevonása különösen az 1–4. pontokban foglalt célok megvalósítására.

6. A meglévő tananyagi koncepciók alapján a középfokú oktatás szintjén és a felnőttoktatásban is el lehet gondolkodni egy az információs műveltség megszerzését támogató elektronikus tanulási modul kialakításán. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy az információs műveltség közvetítését mindig konkrét, csak nehezen általánosítható tanulmányi vagy kutatási tartalmakhoz kell kötni. Egy ilyen projekt csak speciális pénzügyi támogatással tud megvalósulni.

Tanulságok

A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy ha Magyarország nem csak elméleti szinten akar foglalkozni polgárainak információs műveltségével, akkor sürgős tennivalói vannak. Mindenekelőtt fel kellene mérni a jelenlegi helyzetet, és egy átfogó kép alapján kidolgozni egy nemzeti információs műveltség stratégiát. A fejlesztés középpontjába érdemes lenne egy olyan intézményt állítani, amely képes a helyzetfelmérés alapján a stratégiai célok kijelölésére, majd a stratégia megvalósítására is. Segítségként és mintaként számtalan nemzetközi példát találunk.

A helyzetfelméréshez indikátorokra van szükség. Ezek képet adnak egyrészt az információs műveltség koncepciójának politikai és oktatáspolitikai beágyazottságáról, másrészt konkrét adatokat szolgáltatnak a lakosság különböző csoportjainak információs műveltséggel kapcsolatos készségeiről.

Indikátorként⁹ szolgálhatnak a politikai és kulturális kontextusra vonatkozó adatok:

- A fogalom jelenléte a közoktatási, köznevelési jogszabályokban.
- A fogalom és a hozzá tartozó szemlélet megjelenése a közoktatás tanterveiben, normatív dokumentumaiban.
- A fogalom és a hozzá tartozó szemlélet jelenléte a közoktatás tankönyveiben.
- Az információs műveltség szemléletmódjának megjelenése az oktatásmódszertanban.
- Az információs műveltség követelményeinek és szemléletmódjának jelenléte a szakképzésben.
- Az információs műveltség oktatását támogató felsőfokú képzések.
- Az információs műveltség jelenléte a pedagógusképzésben.
- Az információs műveltség fogalmának megjelenése a könyvtári és közművelődési jogszabályokban.
- A témához kapcsolódó országos és nemzetközi konferenciák.
- Létezik-e központi szervezet vagy bizottság az országban, amelynek felvállalt feladata az információs műveltség terjesztése?
- Az üggyel foglalkozó civil szervezetek száma és aktivitása.
- Jelen van-e a fogalom és a szemléletmód a médiát szabályozó jogszabályokban?
- Érvényesül-e az információ és az információhoz való hozzáférés szabadsága az alaptörvényekben?
- Az információs műveltséghez köthető kutatók, kutatócsoportok száma, aktivitása.

⁹ CATTs-LAU 2008.

- A kormány, a civil szféra, a média és az iskolák által támogatott kutatások száma.

Egy másik csoportja az indikátoroknak az információhoz való hozzáférésről szolgáltatott adatokat:

- Tudományos és ismeretterjesztő folyóiratok száma a lakosság számához viszonyítva.
- Rádiós és televíziós tartalmak, elsősorban a hírek és az ismeretterjesztő műsorok aránya.
- Az online média elterjedtsége és tartalma.
- A könyvtárak száma.
- A könyvkiadás tendenciái, prioritásai.
- A filmek szerepe az információs szolgáltatásban.
- Az újságírók száma a lakosság számához viszonyítva.
- Az internet-elérés tendenciái.
- A közösségi média szerepe az információs szolgáltatásban.
- A weboldalak száma és megoszlása
- A PC-k száma, elterjedtsége.

Az indikátorok harmadik csoportja az információ fogadására vonatkozik:

- Újságolvasás
- Rádióhallgatás
- Televíziónézés
- Az online média használata
- Könyvtárhasználat

A nemzeti információs műveltség stratégia az oktatás minden szintjére kiterjedően jelöli ki a fejlesztési célokat, illetve a megvalósításhoz szükséges eszközöket. Magyarországon rendelkezésre áll a megfelelő tudás, és az eszközhasználat terén sem állunk rosszul. Igazán nem hiányzik más, csak az akarat, és a tudatos koncepciók mentén történő cselekvési szándék.

Az első lépéseket a pedagógusok irányában kell megtenni. Abban a pillanatban, hogy a mindennapi pedagógiában természetessé válik az információs műveltség szemléletmódja, rögtön érezhetőek lesznek a változások.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÁTHORY 1997 BÁTHORY Zoltán: Tanulók, iskolák – különbségek. 2. átdolg. kiad. Budapest 1997. 139–140.
- CSAPÓ 2008 CSAPÓ Benő: Az oktatás Magyarországon az ezredforduló körüli évtizedekben – fejlődési tendenciák és megoldásra váró problémák. In: Az oktatás közügy. VII. Nevelésügyi Kongresszus. Program és összefoglalók. Szerk. BENEDEK András – HUNGLER Diána. Budapest, 2008. augusztus 25–28. 35–50.
- CATTS–LAU 2008 Az információs műveltség indikátorai felé. Fogalmi keretrendszer tanulmány. Készítette Ralph CATTS – Jesus LAU. Párizs, UNESCO, 2008. = *Könyv és Nevelés*, 2010. Különszám.
- MEMORANDUM 2011 A Német Információtudományi Társaság memoranduma az információs műveltség oktatásügyben megvalósítandó támogatásáról. = *Könyv és Nevelés*, 2011/1. 81–85.
- SHENK 1997 SHENK, David: Data Smog. San Francisco, Harper, 1997.
- VARGA 2008 VARGA Katalin: Az információs műveltség fogalma az európai és Európán kívüli kultúrákban. In: A 21. század műveltsége. E-könyv az információs műveltségről. Szerk. VARGA Katalin. Pécs, 2008. 11–17. (<http://mek.oszk.hu/06300.106355/html>) [2013.02.15.]

Történelemtanítás és tankönyvkutatás

Szemponatok a történelemtankönyvek dekódolásához*

Az utóbbi időkben Magyarországon is egyre nagyobb figyelmet kap a tankönyvkutatás, amelyben jelentős szerepe van F. Dárdai Ágnesnek, aki előtt e kötet tiszteleg. Külföldi és hazai kutatásainak, publikációinak köszönhetően egyre többen foglalkoznak a tankönyvek, taneszközök vizsgálatával a pedagógia, a szakdidaktikák és a történettudomány szemszögéből is. Szerepe van abban is, hogy hazánk legnagyobb tankönyvtára, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum egyre szorosabb kapcsolatokat ápol fontos nemzetközi tankönyvgyűjteményekkel, például Európa legnagyobb tankönyvkutató centrumával, a Georg Eckert Institut für Internationale Schulbuchforschung könyvtárával. Így elmondhatjuk, hogy hozzájárult a hazai tankönyvkutatás feltételeinek megteremtéséhez, egyrészt saját kutatásai és a fontosabb nemzetközi tapasztalatok alapján az alapvető módszertan lefektetésével (lásd. például *A tankönyvkutatás alapjai* című könyvét),¹ másrészt az infrastrukturális háttér megerősítésével is.

Ha megvizsgáljuk az elmúlt évtized (és napjaink) kutatási projektjeit, szakmai publikációit, kiderül, hogy a tankönyvkutatás különböző területeire egyre nagyobb figyelmet fordít a magyar oktatáspolitikai (Oktatási Minisztérium, Emberi Erőforrások Minisztériuma), a pedagógiai kutatóintézetek (Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet) és nem utolsósorban az egyetemek (így a Pécsi Tudományegyetem is). Tanulmányunk szempontjából ez utóbbi a legfontosabb. Mivel e tanulmány szerzői F. Dárdai Ágnes tanítványaként, kollégáiként az egyetemi történelemtanár képzésben vállalnak szerepet, hasznosnak látják egy olyan írással leróni tiszteletüket, mely az ő egyetemi munkájának két nagy területét kapcsolja össze, ezek pedig a tankönyvkutatás és a történelemdidaktika.

A pécsi történelemtanár képzésben is egyre hangsúlyosabb szerepet kap a történelemtankönyveknek nemcsak szakdidaktikai, szakmódszertani szempontú megismerése, de azok történeti szempontú tartalmi elemzése, értékelése is. Ennek oka az, hogy napjaink történeti „közgondolkodásában” számos, viszonylag jól beazonosítható toposz uralkodik, rendkívüli makacssággal. Ezeket a toposzokat a gyermekek egy része már otthon megtanulja és magával hozza az iskolába, de sok esetben maguk a történelemtankönyvek is hordozzák (és éltezik) őket. A leendő történelemtanárokat azzal a képességgel kell tehát felvértezniük, hogy e tévhiteket (félremagyarázásokat stb.) felismerjék, és kialakulásuk

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ F. DÁRDAI 2002, továbbá F. DÁRDAI 2006.

okait fel tudják tárni, meg tudják magyarázni. Feltevésünk az volt, hogy ehhez úgy jutnak el, ha megismerik azokat a tényezőket, amelyek a történelemtanítást befolyásolták, esetleg torzították, különböző célok (eszmék) szolgálatába állították. A történelemtanár szakos hallgatók által rendszeresen végzett tankönyvelemzések azonban rávilágítottak, hogy ez önmagában nem elég. Gyakran tévútra, helytelen következtetésekre jutnak annak köszönhetően, hogy a tankönyvelemzés módszertanát, illetve a tankönyv mint történeti forrás kezelésének módját nem ismerik kellő alaposással. Gyakran megelégszenek egyes kiragadott szövegrészletek bemutatásával, érdemi elemzés nélkül. A tankönyvekkel kapcsolatos adatokat egymás után (olykor sematikusán) felsorolják, ám azokat nem tudják kontextusukban elhelyezni, valamint nem vállalkoznak az összefüggések feltárására, az információk értékelésére. Nem elég a tankönyvekben található magvas idézetek kiemelése, értelmeznünk is kell azokat. A vizsgálatok konklúziói sok esetben töredékes képet jelenítenek meg, nem kerülnek kihasználásra a forrásban rejlő lehetőségek, illetve ritkán állítanak fel vizsgálati szempontokat.

A tankönyvi szövegek jellemzően szerves fejlődési folyamat eredményei, és ha a kutató nem törekszik a vizsgált tartalmak kialakulásának feltérképezésére, hanem statikus tárgyként szemléli azokat, fennáll a veszély, hogy téves következtetésekre jut. A nagy mennyiségű szöveges forrásbázison nyugvó kutatások, s így a tankönyvkutatás kapcsán is tipikus hiba lehet, hogy a szövegek kiválasztását, illetve értelmezését a kutatási hipotézis befolyásolja.

A tankönyvkutatás – az egyedi sajátosságok figyelembe vétele mellett –, a történeti forrásokhoz hasonló kritikai módszereket igényel. Ennek egyik legnagyobb nehézsége, hogy a vizsgált szövegeket hosszú történeti korszakok során, különböző ideológiai, művelődési stratégiák nyomán kikristályosodott sztereotípiák határozzák meg. A tankönyvekben rögzített történelem több áttételen keresztül formálódik, megállapításait ezen felül tantárgypedagógiai–didaktikai szempontok is alakítják.²

Megjelennek bennük keletkezési korszakuk művelődési viszonyai, eszményei, erkölcsi normái, morális, pedagógiai célkitűzései, történeti gondolkodásmódja, valamint a szerző koncepciója, szándékai. Ebből a szempontból a tankönyvek kiváló forrásértékkel bírnak, analízisük révén közvetlenül a keletkezés körülményeiről és koráról nyerhetünk információkat. Ezek az információk, valamint a forrásértékű sajátosságok részben szándékosan, részben viszont spontán módon, nem tudatosan kerülnek a szövegbe. Közülük legkönnyebben a közvetlen manifesztációkat (témaválasztás, szerkesztés, szóhasználat) érhetjük tetten, ugyanakkor vizsgálni kell a szemléletmódot, illetve a szerző által lejegyzett értékeléseket is. Ennek tükrében felértékelődik a forráselemzés, -értelmezés

² Vö. F. Dárdai Ágnes: Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztültüzeiben. In: F. DÁRDAI 2006. II. 8–9.

jelentősége. A tankönyvet tehát csak tudatos és kitartó analízis révén tudjuk történeti forrásként kezelni.³

Jelen tanulmány ehhez kíván segítséget, útmutatást nyújtani, elsősorban egyetemi hallgatóknak, szakdolgozóknak, de a témában kevésbé jártas kutatóknak is hasznos lehet. Folytatni szeretnénk ezzel az F. Dárdai Ágnes által megkezdett módszertani munkát, újabb szempontok bevonásával. Míg ő módszertani írásaiban elsősorban napjaink tankönyveinek szinkronikus vizsgálatához nyújt útmutatást, addig e tanulmány szerzői a tankönyvek történeti forrásként való kezelésének, diakron szemléletű analízisének és dekódolásának lehetőségeit vizsgálják.⁴ Elsősorban a 20. századi magyar törtélemtankönyvekre fókuszálunk, példáinkat is a Horthy-, a Rákosi- és a Kádár-korszak kötetiből vettük, de az itt bemutatott szempontok és eljárások a korábbi és a későbbi korok tankönyveinek elemzéséhez is bátran ajánlhatók.

A tankönyvkutatás fő irányai

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a kutatók a tankönyvek tartalmait elsősorban azzal a szándékkal elemzik, hogy feltárják azok céljait, funkcióit. Ez többek között a tankönyvkutatás nemzetközi trendjeiből és geneziséből is adódik.

A tankönyvkutatás gyökerei Európában a 19. századig nyúlnak vissza. A kutatások az első világháború után kaptak lendületet, de az igazán módszeres szakmai munka a második világháború után kezdődött meg, ekkor élenként felírta ugyanis a tudományos és a politikai érdeklődés. Elsősorban német és francia területeken kezdték el vizsgálni a közoktatás (és ezen belül a tankönyvek) társadalmi gondolkodásra gyakorolt hatását. A kölcsönös ellenségeskedés fenntartásához, a szomszédos állam ellen megnyilvánuló negatív attitűd kialakításához ugyanis ezek is erőteljesen hozzájárultak. A tankönyvkutatás célja kezdetben a taneszközök „megjavítása” volt, a kutatók és a politikusok a nemzetek közötti megbékélés elősegítését remélték azok szemléletének felülvizsgálatától. Ez a cél jelölte ki a kutatás fő szempontjait is: a szövegekben megjelenő ellenségségeket, negatív sztereotípiákat igyekeztek feltárni és kiiktatni.⁵

Napjainkban is kiemelt szerep jut a tankönyvrevíziót támogató kutatásoknak, az énkép és ellenségkép, illetve az alteritás vizsgálatának,⁶ különös tekintettel a katonai és politikai konfliktuszónákra (Balkán, Közel-Kelet és Távol-Kelet). Ehhez kapcsolódik az identitáskonstrukciók, a nemzeti és európai identitás megjelenésének tanulmányozása, a tankönyvek identitásképző funkciójának vizsgálá-

³ A tankönyvek forrásértékéről lásd DÉVÉNYI–GÖZSY 2013.

⁴ Vö. DÉVÉNYI 2010, DÉVÉNYI 2011, DÉVÉNYI 2013, DÉVÉNYI–GÖZSY 2013.

⁵ F. DÁRDAI 2002. 24–34.

⁶ GÖZSY 2011

lata a jelenben és a múltban.⁷ A nemzetek közötti konfliktusok mellett a multikulturális társadalmak belső problémáira is egyre nagyobb figyelem terelődik.⁸

Egyre inkább a kutatói érdeklődés fókuszába kerülő téma a globalizáció hatása a tankönyvekre, az ennek nyomán kibontakozó perspektívaváltás, a világ (elsősorban a történelem) globális szempontú vizsgálatának megjelenése (a nemzeti nézőpont helyett), s ezzel kapcsolatban a hátrányos helyzetű csoportok ábrázolása a tankönyvekben.⁹

A tankönyvkutatás egy másik nagy területe azt vizsgálja, milyen társadalmi, oktatáspolitikai, tudományos, pedagógiai és gazdasági elvárások figyelhetők meg a tankönyvekkel szemben. Hogyan jelenik meg az inklúzió és az exklúzió kérdése, a kulturális különbségek újratermelése a tankönyvekben? Szintén fontos és a társadalmi hasznosulás reményében kutatott téma a tankönyvkiadás jogi szabályozása, az engedélyeztetési eljárások, értékelési standardok vizsgálata, a tankönyvfejlesztés lehetséges irányainak feltárása.¹⁰

Egyre fontosabbá válnak a hatás- és recepciókutatások, melyek arra a kérdésre keresik a választ, hogyan hasznosulnak a tankönyvek az osztályteremben és hogyan hatnak a társadalmi tudat formálódására. Megjelentek a kultúratudomány szempontjai és módszerei is, ezek elsősorban az emlékezés és emlékezet problematikájára, az egyéni és a kollektív emlékezet vizsgálatára fókuszálnak.¹¹

A tankönyvelméleti és tankönyvtörténeti kutatások a tankönyv fogalmának tisztázását, a tankönyvek tartalmi és formai követelményeinek definiálását, a tankönyvek szerepének, funkciójának vizsgálatát tűzik ki célul. Foglalkoznak ugyanakkor tudásszociológiai kérdésekkel is: hogyan irányítják, támogatják a tankönyvek a tudás megkonstruálását, strukturálását és transzformációját.

A tankönyvtörténeti kutatások főképp az egyes országokon belüli tankönyvkiadást vizsgálják, elsősorban a 20. században. A legalaposabban feltárt terület talán a nemzetiszocialista Németország tankönyvügye. Számos publikáció jelent meg a nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalom történetéről is.¹²

Láthatjuk, hogy a tankönyvkutatás, a tankönyv mint tudományos forrás elsősorban művelődéstörténeti, pedagógiai–didaktikai, tantárgytörténeti és szociológiai jellegű kutatások során kerül felhasználásra, de számos más tudományterülettel is kapcsolatba hozható (kultúratudományok, kommunikáció- és mé-

⁷ Vö. HORNYÁK-VITÁRI 2009.

⁸ DÉVÉNYI–RUTSCH 2010. Vö. <http://www.gei.de/forschung/abteilung-konflikt.html> [2013.05.16.]

⁹ FUCHS 2011. 8–10.

¹⁰ FUCHS 2011. 12–13.

¹¹ FUCHS 2011. 11–12.

¹² FUCHS 2011. 14–15. A hazai tankönyvrevíziós mozgalom történetével az utóbbi időben Albert B. Gábor foglalkozik számos tanulmányában. Átfogóan lásd pl. ALBERT 2008.

diatudományok, egyes szaktudományok, szociálpszichológia, stb.) és sok esetben kifejezetten interdiszciplináris területeken mozog.¹³

A tankönyvkutatások jelentős része jövőorientált, a tankönyvek fejlesztéséhez, tökéletesítéséhez kíván szempontokat, segítséget nyújtani. Más részük a tankönyvek tartalmi, formai, didaktikai jellemzőinek, változásainak leíró jellegű bemutatására törekszik.

Jelen tanulmány a kutatási célok és módszerek rengetegéből egyetlen szegmens alaposabb feltárására vállalkozik: a tankönyvi szövegek kialakulásának folyamatait, összetevőit vizsgálja, amivel e forrástípus jobb és komplexebb megértését segíti elő.¹⁴

A tankönyv műfaji sajátosságai

Vizsgálatunk tárgyának pontos meghatározásához szükséges a tankönyv fogalmát, illetve műfaji kritériumait számba venni. Furcsának tűnhet, de a tankönyvnek a mai napig nincs általánosan elfogadott definíciója. A kutatók többnyire megkülönböztetik a fogalom tágabb és szűkebb értelmezését. A tágabb értelmezések ide sorolnak minden olyan eszközt, amely a tanulást (akár a szervezett, iskolai tanulást, akár az önképzést) segíti. A szűkebb értelmezések az iskolai oktatáshoz készült könyveket számítják ide, amelyek a közölt tananyag tartalmát és elrendezését tekintve a tantervi követelményekhez igazodnak.¹⁵ A tankönyvek általános jellemzőit, ismertetőjegyeit a nemzetközi szakirodalom több kategória mentén vizsgálja, így megkülönböztet tartalmi, stiláris és külalakra vonatkozó szempontokat. A tartalom vonatkozásában a közölt szöveg didaktizáltsága, logikus elrendezése jelenik meg igényként. Stiláris szempontból elvárható, hogy a tartalmak tanulásra ösztönző, motiváló módon és az életkori sajátosságoknak megfelelően kerüljenek a tankönyvekbe. Külalak (*design, layout*) tekintetében a gyerekközpontúság elvárása fogalmazódik meg.¹⁶ A tankönyvek műfaji sajátosságait tovább is pontosíthatjuk, ha megvizsgáljuk azok funkcióját, célját és célközönségét.

A történelemtankönyvek célja és elsődleges funkciója a történelem tantárgy tanításához megfelelő segédeszköz biztosítása. A tantárgy oktatásának feladatai, céljai korszakonként eltérőek, de annyit megállapíthatunk róla általánosságban, hogy többnyire az adott korban legfontosabbnak tartott műveltségi tartalmakat, valamint morális, erkölcsi mintákat kellett közvetítenie a felnövekvő generáció számára. A közoktatáson belül a történelem tantárgy, s így a tankönyvek is,

¹³ WIATER 2003. 15–16.

¹⁴ A történelemtankönyveket ebben az esetben történeti forrásként kell kezelnünk. A történelemtankönyvek forrásként való értelmezésével kapcsolatban: DÉVÉNYI–GÖZSY 2013.

¹⁵ WIATER 2003. 12.

¹⁶ FUCHS 2011. 7–23.

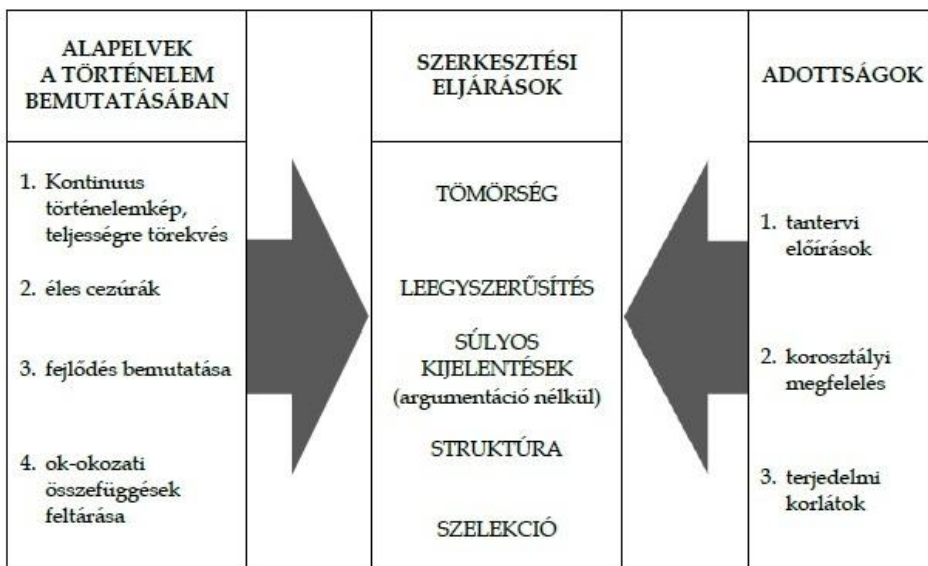
mindig kiemelt szerepet kaptak a kornak megfelelő identitás megteremtésében, a társadalmi szocializációban.¹⁷

A közvetítendő normák és tartalmak meghatározása a 20. században jellemzően az állami oktatáspolitikai kiváltsága, melyet a különböző korokban a szakmai (történettudományi, neveléstudományi, szakdidaktikai) közvélemény és a társadalom elvárásai különböző mértékben tudtak befolyásolni. A tartalmi szabályozás jogszabályi keretekben, közoktatási törvényekben, tantervekben stb. jelenik meg, a tankönyvek tartalma, struktúrája, logikája és didaktikai elemei ezekhez igazodnak.

Fontos szempont továbbá a megfelelő didaktizáltság. Elsősorban a tanulhatóság és a szocializációs szerep szempontjai formálják a történelemtankönyvek narratíváit egészen sajátos stílusjegyekkel, karakterekkel bíró szövegekké.

A tananyag logikai felépítésének sajátosságai a történelemtankönyvekben

A történelemtankönyvek logikai felépítését vizsgálva számolnunk kell egyfelől bizonyos *alapelvekkel*, melyek a történelem elbeszélése, bemutatása kapcsán általában megfigyelhetők. Másfelől a tankönyvszerzőknek több eleve adott külső körülményt (*adottságot*) is figyelembe kell venniük. Mindezek együtt vezetnek a történelemtankönyvekre jellemző speciális *szerkesztési eljárásokhoz*.

1. ábra – A tananyag logikai felépítésének sajátosságai a történelemtankönyvekben

¹⁷ Lásd erről pl. F. DÁRDAI 2006, GYARMATI 2009, LÁSZLÓ–FÜLÖP 2010, GYARMATI 2010.

A történelmi események, folyamatok interpretációja kapcsán megfigyelhető alapelvek a következők:

(1) A tankönyveket a teljesség igénye jellemzi. A történelem egészét kívánják összefüggő, lineáris (kronologikus) szerkezetben bemutatni, azt az érzetet keltve, hogy „lyukak nélkül” mesélik el a történelem menetét. Ez a szemlélet a 20. század végére, részben az újabb történetírói irányzatok hatására kezdett el megváltozni.¹⁸ Napjainkban már kevésbé jellemző, de az 1990-es évekig mindenképpen érvényes.

(2) Megfigyelhető továbbá a történelmi korszakok viszonylag éles elkülönítése, cezúrák alkalmazása. Ez leginkább abból fakad, hogy az iskolaévekhez igazodva a tananyagot is évfolyamokra bontva kell megjeleníteni. A történelem tantervek és tankönyvek az egy iskolaévre eső tananyagot igyekeznek koherens egységként feltüntetni. Az egymástól jól elkülöníthető, karakteresen ábrázolt, megfelelő attribútumokkal bíró korszakokat könnyebb megkülönböztetni, így megjegyezni, megtanulni is a diákoknak. A didaktikai szempontok érvényesítése érdekében tehát a tankönyvekben élesebbek a korszakok közötti cezúrák, mint a történeti szakirodalomban.¹⁹ Sőt, egyfajta szervező erejévé, támpontjaivá válnak a tankönyvekben megjelenő történelmi folyamatoknak.

(3) A két korszakhatár közé eső periódusokat többnyire fejlődési szakaszokként konstruálják meg. (Az 1924-ben kiadott középiskolai történelemtantervben például úgy osztották fel a tananyagot az egyes évfolyamok között, hogy az év elejére mindig egy hanyatlónak tekintett kor – pl. a középkori intézményrendszerek felbomlása –, az év végére pedig egy kibontakozó új, stabilnak és követendőnek tekintett rend bemutatása – pl. a „felvilágosult abszolutizmus” – kerüljön.)²⁰

(4) Ehhez hasonló módon és hasonló okokból, a szakirodalmi interpretációkhoz képest karakteresebben jelenik meg az ok-okozati viszonyok, az összefüggések feltárásának szándéka. A tankönyvek igyekeznek az eseményeket logikus rendben elhelyezni.²¹ Rendező elvként legtöbbször lineáris vagy spirális

¹⁸ F. DÁRDAI 2006. I. 14–30.

¹⁹ A történeti cezúrák eltúlzott alkalmazását két példával illusztrálnánk. Ember István 1926-ban a reformkor megjelenését úgy mutatja be, mintha az hirtelen és minden előzmény nélkül „robbant” volna be a hazai történelembe, Závodszy Leventéék pedig ezen a szemléleten továbblépve olyan erőt tulajdonítanak ennek a hirtelen megjelenő irányzatnak, amely egyszerre megoldást tudott kínálni az évszázadok óta kulmináló társadalmi- és felekezeti problémákra. „*Hazánk elveszettnek látszott ebben az időben. Legjobb fiai sem hittek már a jövőben. Egyszerre megszűnt a reménytelen tespedés. 1825 után oly férfiak kerültek a nemzet élére, akiknek örök időig hálás lehet minden magyar, mert jó útra vezették országunkat!*” EMBER 1926.119–120.; „*hazánkat az új korszellem egészen átalakította. A vallási és társadalmi ellentétek szinte maguktól szűnnek meg.*” ZÁVODSZKY-KERÉKGYÁRTÓ 1928. 113.

²⁰ KORNIS 1928. 104–123. Lásd még: UNGER 1976. 147–148.

²¹ Különösen igaz ez az érettebb, 17–18 éves korosztály számára íródott könyvekre. A két világháború közötti időszakban például az életkori adottságoknak megfelelően megkülönböztették a történelem „elbeszélő” és „oknyomozó” vizsgálatát, előbbi az alsóbb, utóbbi a felsőbb évfolyamok feladata volt.

fejlődési koncepció jelenik meg. A két világháború közötti Magyarországon például inkább a második volt jellemző, ez a konstrukció alkalmat ad arra, hogy a korszakok közötti ellentéteket, illetve hasonlóságokat feltárja, párhuzamokat és analógiákat állítson föl, amelyek segítséget nyújthatnak a jelen megértéséhez is. A szocialista tankönyvekben viszont a lineáris rendezőelv figyelhető meg.

Az elbeszélés, a történelem láttatásának alapelvei mellett a tankönyvszerzők nem hagyhatnak figyelmen kívül olyan adottságokat, mint (1) a tantervek előírásait, (2) a megcélzott korosztály életkori sajátosságait és (3) a tankönyveket – ésszerű okokból – mindenkor viszonylag szűk keretek közé szorító terjedelmi korlátokat.

A terjedelmi korlátok és a fent bemutatott teljességre törekvés együttesen a szövegek meglehetősen *tömörségét* eredményezik. Ebből fakad az is, hogy a tankönyvszerzők gyakran *súlyos, összefoglaló kijelentéseket* használnak, kész tényeket tárnak a diákok elé.

A szerzők a lényeg kiemelésére törekednek, szelektálniuk kell a különböző adatok, események bemutatása között. A *szelektálás* szempontjai, a fontosnak tartott információk kiválasztása, az így konstruált történelemkép logikai rendjének megteremtése az egyes tankönyvek esetében olyan eltéréseket mutatnak, melyek a kötetek sajátosságait, egyediségét adják.

A közérthetőség, a tömörség és a logikai rendezés igénye sok esetben a történeti események *leegyszerűsítő* ábrázolását is eredményezi.

A történelemtankönyvek műfaji sajátosságait tehát alapvetően két fő elvárásrendszer határozza meg (amelyek hatásai részben megkülönböztethetők, részben összemosódnak). Az egyik az oktatáspolitikai, a társadalom és a történettudomány által meghatározott, a tantervekben direkt vagy indirekt módon megfogalmazott szocializációs–nevelési és tartalmi elvárások rendszere (melynek koronként eltérő és részletes bemutatása külön tanulmányt igényelne).²² A másik a taníthatóság és tanulhatóság érdekében alkalmazott didaktikai követelmények rendszere, amelyből a történelemtankönyvek speciális logikai elrendezése, struktúrája, felépítése fakad (a történelmi események teljességének ábrázolása egy logikai folyamatba rendezve, egymástól jól megkülönböztethető korszakokra bontva, rövid és tömör formában, viszonylag egyszerű, közérthető módon).

A tankönyvi tartalmak dekódolásának szempontjai

A tankönyvek szövegei vizsgálhatók a tartalomelemzés és a diskurzusanalízis módszereivel is. Utóbbi forrásául azért használható kitűnően, mert nagy mennyiségben állnak vizsgálat alá vonható szövegek a kutatók rendelkezésére, ame-

²² A két világháború közötti időszak tekintetében lásd erről pl. UNGER 1976, vagy ALBERT 2006.

lyek sorozatszerűek és bizonyos szempontból reprezentatívnak is tekinthetők.²³ Ennek köszönhetően azonos forrástípuson belül, azonos szempontok alapján lehet összehasonlítani egy-egy téma tárgyalását, s így felvázolni, hogyan változott értékelése, illetve prezentálásának módja, szándéka, funkciója, miként konstruálódott a diskurzus tárgya.

I. MAKRO szint	
1.	vizsgált korszak politika-, művelődés- társadalomtörténete
2.	vizsgált korszak oktatáspolitikai törekvései; nevelésfilozófiai sajátosságok
3.	szerző (történész, tankönyvírói, illetve egyéb tevékenysége)
4.	megrendelő
5.	kiadó
6.	célközönség
a)	korosztály
a/1.	alapfokú oktatás (ezen belül évfolyam)
a/2.	középfokú oktatás (ezen belül évfolyam)
b)	iskolatípus
b/1.	általánosan képző intézmény
b/2.	speciális szakképző intézmény
b/3.	stb.
c)	nem
c/1.	fiú tanulók
c/2.	leány tanulók
7.	tantervi követelmények
a)	magyar történelem tanítása
b)	egyetemes történelem tanítása
8.	strukturális hangsúlyok a kötet egésze tekintetében
II. MEZO szint	
1.	témakörök vizsgálata (felépítése, pozíciója, súlya, egymáshoz való viszonyuk)
2.	a leckék struktúrája, témája, arányai, hangsúlyok
3.	tematikus hangsúlyok a fejezetek tekintetében (politika-, gazdaság-, társadalom-, művelődés-, esztétörténet stb.)
III. MIKRO szint	
1.	Az egyes lecke vizsgálata (pozíciója, súlya, illetve szerkezete)
2.	tematikus hangsúlyok a lecke tekintetében (politika-, gazdaság-, társadalom-, művelődés-, esztétörténet stb.)
3.	A lecke tartalmának és struktúrájának és didaktikai eszköztárának elemzése
a)	a lecke hangsúlyai, a benne szereplő kiemelt témák, események, személyek, illetve szempontok
b)	az egyes események tárgyalásának logikája, kontextusa, ok-okozati összefüggések
c)	az egyes eseményekhez társított ideológiai üzenet
d)	megfogalmazás, jelzők, értékítéletek; hangulati, érzelmi elemek, modalitás (szöveg, illetve mellékletek, illusztrációk elemzése)
e)	ábrák; források; feladatok

2. ábra – A tankönyvi tartalmak dekódolásának szempontjai

²³ A szerialitásnál természetesen figyelni kell arra, hogy hasonló paraméterekkel bíró tankönyvekből alakítsuk ki a vizsgált művek bázisát.

A történelemtankönyvekben szereplő tartalmak vizsgálatát egyrészt a szöveg elemzése, másrészt egyfajta „visszafejtése”, dekódolása révén végezhetjük el. A tankönyvelemzés során a forrást, illetve annak belső konstrukcióit makro-, mezo- és mikroszinten is fel lehet tárni.

A *makroszintű* vizsgálat esetében át kell látni a vizsgált korszak politika-, művelődés- és társadalomtörténetét, valamint a főbb oktatáspolitikai törekvéseket, nevelésfilozófiai sajátosságokat. Természetesen figyelembe kell venni a szituatív és az intézményi kontextust, a kötet szerzőjéhez, valamint a kiadáshoz kapcsolódó háttérinformációkat. Fontos, hogy tisztában legyünk a forrás születésének körülményeivel, ismerni kell a megrendelőt, annak szándékait, elvárásait. Ehhez nélkülözhetetlen, hogy ismerjük a tankönyv keletkezési helyét és korát.

A tankönyvek esetében tisztázni kell a célközönséget. Más hangsúlyokkal, témaválasztásokkal, szerkesztési móddal készítenek el egy szöveget alapfokú vagy középiskolák, sok esetben a fiú- és leányiskolák, illetve más célközönségek pl. speciális szakképző iskolák számára is.²⁴

Ugyanebből a szempontból fontos, hogy különbséget tegyünk világ- és magyar történeti tematikájú könyvek között, hiszen egészen más keretekkel, más szabályok alapján és más hangsúlyokkal működnek. A két világháború közötti korszakban például a magyar és az egyetemes történelmet az egyes évfolyamokon egymástól viszonylag elkülönítve tanították.²⁵

Kiemelt vizsgálati szempont a kiadvány szerkezeti felépítése, a tárgyalt témakörök kijelölése, azok egymáshoz fűződő viszonya, illetve a kialakított hangsúlyok. Egyes történeti témák tárgyalásának intenzitása, terjedelme megszabja a kérdéskör súlyát, jelentőségét. A különböző korszakok tankönyvei más és más témákat preferálnak, jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a strukturális koncepciókban.

Középszintű vizsgálat alatt az egyes témakörök felépítését és speciális jellemzőit kell értenünk. Egyrészt fel kell mérnünk a témakör tankönyvön belüli pozícióját, súlyát, a többi nagyobb egységhez fűződő viszonyát, másrészt belső logikáját. Ebből a szempontból tanulságos például a török hódoltság lezárulta és az 1848–49. évi szabadságharc közötti időszak tárgyalása, amelyet különböző módon súlyoznak az egyes korszakokban. 1948 után például a Rákóczi-szabadságharc és az 1848–1849-es események olyan erősen domináltak a közel másfél évszázad tárgyalásában, hogy III. Károly uralkodása szinte teljes mértékben háttérbe szorult, a Pragmatica Sanctio ismertetése mellett leginkább csak (ellenreformációs jellegét hangsúlyozandó) egyházpolitikai intézkedései kerültek említésre. Hasonló változásokat tapasztalhatunk a reformkor megítélésében.

²⁴ Vö. VITÁRI 2009. 112–114.

²⁵ Először (3–4. osztályban) csak magyar, majd három vagy négy éven át (a korszakban ez változott) egyetemes történelmet tanítottak párhuzamosan a magyar történelem kevésbé részletes, de az összefüggéseket bemutató ábrázolásával, végül az utolsó évfolyamokon újra csak magyar történelmet vettek.

Érdekes megfigyelni, hogy arra, az azt megelőző bő évszázaddal szerves egységet alkotó folyamatként tekint-e a tankönyv, vagy önálló, különálló korszakként. A forradalom és a szabadságharc előkészítését hangsúlyozza, vagy önmagában tekinti értékesnek.

A tartalmi részek megértéséhez tekintettel kell lenni arra, hogy milyen tematikus, illetve szemléletbeli hangsúlyok jelentkeznek a fejezetek tekintetében (politika-, gazdaság-, társadalom-, művelődés-, eszmetörténet stb.).

Mikroszintű vizsgálat alatt az egyes tankönyvi leckék analízisét értjük. Elsőként fel kell tárni az adott lecke pozícióját, súlyát, valamint általános jellegét (eseménytörténetet tárgyal vagy esetleg gazdaság-, társadalom-, művelődés-, eszmetörténeti karakterrel bír).

A tananyag vizsgálata során figyelni kell az adott egység struktúrájára (alfejezetek viszonyrendszere, beemelt források, ábrák témája, helye, súlya), valamint a benne szereplő tartalmi elemekre. Egy leckén belül, illetve egy esemény kapcsán is jelentőséget nyerhet az, hogy mely szegmenseket állítja a szerző a középpontba. Takáts György például 1921-ben megjelent tankönyvében az 1848–49-es szabadságharcnál, az eseménytörténet feszes taglalása mellett fontosnak tartotta külön alfejezetben bemutatni a *„Nemzetiségek fellázítását”*. Március 15-ike tálalása során szintén sajátos hangsúlyokat emelt ki: *„Az egész főváros ünnepi díszet öltött. Nemzeti zászlók lengtek a házakról, melyeket fényesen kivilágítottak. A közönség sűrű csoportokban hullámozott az utcákon, lelkesülten kiáltozva: »Éljen a király! Éljen az alkotmányos reform!«”*²⁶

A leckéken belüli hangsúlyokat és szemléletmódot jól példázza az egyes történelmi szereplők előtérbe, illetve háttérbe kerülése is. A reformkori Magyarországon bemutatásakor a két világháború közötti időszakban Széchenyi István tevékenységére, valamint az 1830-as évekre fókuszált jobban a tankönyvírás, míg 1948 után sokkal inkább az 1840-es évek (leginkább 1848), Kossuth, valamint Petőfi és Táncsics személye került előtérbe.

Az alfejezetek által kijelölt hangsúlyok mellett érdekes megvizsgálni az egyes események tárgyalásának logikáját, illetve az abban bekövetkezett változásokat is. Amint azt említettük, a tankönyvek többnyire fontosnak tartják a történetek ok-okozati összefüggésekben való ábrázolását. Hogy egy-egy esemény bekövetkeztét milyen előzményekre vezetik vissza, illetve milyen következményeket tulajdonítanak neki, az ugyanazon mozzanat kapcsán merőben eltérő lehet. A két világháború közötti időszak tankönyvei a mohácsi vész okait keresve azt sugallták, hogy a bukáshoz a rendek közötti széthúzás, az egység hiánya és az önzés vezetett: *„Tehetlenség, pártviszály és önzés így zúdították az országra a legnagyobb csapást, a mohácsi síkon elveszítette függetlenségét.”*²⁷ Az 1948 után megjelent

²⁶ TAKÁTS 1921. 177.

²⁷ DOMANOVSKY 1926 92. Az önzés és a széthúzás, mint a humanizmus, a reneszánsz kor jellemzőjének bemutatása negatív, elrettentő példaként jelent meg a két világháború közötti tankönyvekben, melyek ezt az időszakot „individuális” kornak tekintik, mellyel szemben az „univerzális” (a közös-

tankönyvekben már egészen más magyarázatot találunk: a mohácsi katasztrófa végső okaként a Dózsa-féle parasztfelkelés leverése jelenik meg. *„A feudális elnyomás ellen, a kormányzási válsággal küzdő földbirtokososztály ellen, az ország függetlenségét fenyegető török hódítás ellen fegyvert fogott a dolgozó magyar nép. De a paraszttal szemben – érdekeiket félretéve – összefogtak az összes feudális erők; az 1514. évi parasztháborút vérengző bosszúállás követte. Ezzel az uralkodó osztály kikapcsolta az egyetlen erőt, amely megvédhette volna az ország függetlenségét. (...) A központosított monarchia bukásának, a magyar parasztháború leverésének egyenes következménye a mohácsi katasztrófa lett.”*²⁸

A tankönyvek terjedelmi korlátai okozzák azt is, hogy az egyes ténymegállapítások, kijelentések, értékelések, illetve konklúziók igen gyakran önmagukban állnak, nincsenek mögöttük feltüntetve, felsorakoztatva a premisszáik. Éppen emiatt lehet szembetűnő, hogy egyes történelmi eseményről igen fajsúlyos megállapításokat, ráadásul a különböző korszakokban egészen eltérő kijelentéseket olvashatunk, amelyeket azonban nem támasztottak alá érvekkel.²⁹ Például Závodszy Levente és Kerékgyártó Ilona 1928-ban megjelent tankönyvében az alábbi kijelentést olvashatjuk II. Józsefről (indoklás vagy érvek nélkül): *„A magyarokat általában nem szerette, s elhatározta, hogy országukat egy német öszsbirodalomba olvasztja. Alkotmányukat felfüggeszti, nyelvüket németté teszi.”*³⁰

A tankönyvszerzők érvelésüket gyakran preconcepcióhoz, a közvetíteni kívánt erkölcsi üzenethez igazítják. Rákóczi Ferenc neveltetésével kapcsolatban 1941-ben a nemzeti szempontot emeli ki a tankönyv: *„A gyermek Rákóczi Bécsbe, majd Csehországba kerül. Idegen szellemben nevelik, német divat szerint öltöztetik, elfelejtetik vele a magyar nyelvet. A magyarelles nevelés, majd bécsi tartózkodása és utazásai elterelték figyelmét magyar mivoltáról.”* A továbbiakban arról olvashatunk, hogy Bercsényi Miklós volt az, aki *„felnyitotta a szemét”*, tehát Rákóczi ráeszmélt arra, hogy *„nagy birtokai, magyar vére és családi hagyományai súlyos kötelezettséget hárítanak rá.”*³¹ 1955-ben Spira György már a jezsuita rend, illetve a katolikus egyház negatív szerepét látatja: *„Tanárai szeretet akartak belőle nevelni, hogy a jezsuita rend megkaparinthassa a Rákóczi-birtokokat.”*³² A szabadságharc támogatottsága kapcsán pedig 1941-ben a magára hagyatottságot helyezi a tankönyv a középpontba (*„a magyarság teljesen magára hagyatva küzdött függetlenségéért és*

ségi érdekeket – egyház, nemzet – előtérbe helyező) eszméket hordozó korok jelennek meg pozitív, követendő példaként.

²⁸ HECKENAST–SPIRA 1955. 3. A parasztfelkelés és Mohács összekapcsolása nem a marxista történetírás találmánya, már a 16. századi historiográfiában megjelent ez a gondolatmenet (Ludovicus Tuberon leírása), de nem maradt meg a későbbi történetírói hagyományban, a kommunista történetírás viszont újraélesztette azt. Lásd erről: VARGA 2011. A parasztháborút egyébként a két világháború közötti korszak tankönyvei is tárgyalták, de nem hozták összefüggésbe Moháccsal.

²⁹ Vö. GYARMATI 2009. 40–42.

³⁰ ZÁVODSZKY–KERÉKGYÁRTÓ 1928. 90.

³¹ MARCZINKÓ–PÁLFI–VÁRADY 1941.141.

³² SPIRA 1955. 46.

alkotmányáért.”).³³ Ezzel szemben Spira kiemeli I. Pétert, mint az egyetlen európai uralkodót, aki támogatta Rákóczit, ezzel is utalva az orosz-magyar kapcsolatok múltjára.³⁴

A tankönyv szerzője már a megfogalmazás módjával, a fogalomválasztással, a felhasznált jelzőkkel is alakítja, befolyásolja a recepció lehetőségeit és minőségét. A megfogalmazott kijelentések, tézismondatok modalitása, hangulata alkalmas az érzelmek szándékos stimulálására. Az erős érzelmi töltettel bíró szövegek mindig valamilyen fontos, szándékolt üzenetet hordoznak, kiemelik a téma jelentőségét. Ember István 1926-ban megjelent tankönyvében Trianont tárgyalva így fogalmaz: *„Ellenségeink kezébe jutottak aranybányáink és gyönyörű erdőseink. Régi városainkban ma idegen kézben van a hatalom. Pozsony, az ősi koronázóváros; Kassa, ahol Rákóczi hamvai nyugsznak; (...) [Ő]si városai a magyarságnak ma idegen uralom alatt szenvednek. Ezeréves ősi hazánk megcsonkításába soha belenyugodni nem fogunk. Bízunk az igazság diadalában. Nemzetünk története szenvedéssel van telve, de ez mindig új élet forrásává vált. Merítsünk erőt a múltból, higgyünk a jövőben!”*³⁵ Hasonlóan szenvedélyesen ír Újházy László az 1848–49-es szabadságharcot követő megtorlásokról: *„A magyar nemzet némán, elfojtott zokogással, vérző szívvel tűrte e rémuralmat, melynél kegyetlenebbül önkény és erőszak hazánk vértől ázott földjén még nem garázdálkodott. Haynau csúffá tette Carafát!”*³⁶

A tankönyvelemzések kapcsán nemcsak a megjelent szöveg elemzését kell elvégezni, hanem figyelembe kell venni az ún. „elhallgatásokat” is. Sokat elárul egy tankönyv, egy lecke szándékairól, belső konstrukciójáról, mit hagy ki, mit ignorál.³⁷ Az 1950-es évek tankönyveiben például nem eshetett szó az akkoriban barátinak nevezett szomszédos államok területén élő magyar kisebbségek helyzetéről, sem a Trianoni béke kapcsán, sem később.³⁸

A figyelem felkeltésének és az emlékezetbe vésés elősegítésének rendkívül hatásos módja a hangsúlyozni kívánt mondanivaló képpel, ábrával, szöveges forrással vagy feladatokkal történő megerősítése. A képek szintén alkalmasak az érzelmek stimulálására, s ezzel a tankönyvszerzők gyakran tudatosan élnek a szándékolt nevelési cél elérése érdekében. A közölt források bizonyos esetekben erősítik a tankönyv tendenciózusságát. Különös jelentőségre tehet szert a citált kútfők vizsgálata és helyes értelmezése napjaink forrásközpontú történelemtankönyvei esetében, a szerzők az így beillesztett szövegek révén – akarva vagy akaratlanul – igencsak erőteljesen képesek befolyásolni a diákok értékítéletét.

³³ MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY 1941.142.

³⁴ A Rákóczi-szabadságharc megítélésében a tankönyvekben bekövetkezett változásokat kiváló tanulmányban ismerteti Katona András. Lásd: KATONA 2011.

³⁵ EMBER 1926.142.

³⁶ ÚJHÁZY 1900. 177.

³⁷ E problémával kapcsolatban Vö. VAJDA 2009. 264.

³⁸ LUKÁCS 1952

A tankönyvek létrejöttének körülményei, a forrás keletkezéstörténete

Ahogy már az előző fejezetben is jeleztük, a tankönyvek helyes értelmezéséhez elengedhetetlen azok keletkezési körülményeinek alaposabb ismerete. Az általános, köztörténeti információk mellett mélyebben is érdemes foglalkozni az oktatáspolitikai helyzetével, szándékaival, célkitűzéseivel. Szükséges az is, hogy megfelelő tudásunk legyen a tankönyvek által bemutatott korokról, tárgyalt témákról is, elsősorban a mikro- és mezoszintű elemzéseknél hasznos a vizsgált tankönyvi témák szakirodalmi megjelenésének, megítélésének, historiográfiájának tanulmányozása.

A tankönyvi szövegek helyes értelmezéséhez sok esetben fontos információt jelent a kiadó. Az 1949 előtti időkben ez elsősorban a felekezeti kötődést mutatja meg, ami a történelemtankönyvek analízise során igen fontos szempont az egy mástól különböző protestáns és katolikus történetírói hagyományok miatt. A Tankönyvkiadó Vállalat létrejötte (1949) után mindössze ezzel az egy kiadóval kell számolnia a kutatónak.

A tankönyvelemzés során érdemes megvizsgálni a szerző (vagy szerzők) kilétét alaposabban is: történésről, szakdidaktikusról vagy gyakorló pedagógusról van szó? Mit tudhatunk felekezeti hovatartozásáról, politikai, pedagógiai nézeteiről, történelemszemléletéről? Sokat elárulhat például, hogy mely szakmai (esetleg politikai, vagy más társadalmi) szervezetekben vállalt szerepet, szakmai tevékenysége milyen területre terjedt ki, mik kutatásának súlypontjai stb. Igaz, a szerzők életrajzi adatainak ilyen feltérképezése sok esetben fáradtságos munkával jár, az életrajzi lexikonok mellett némi támpontot nyújthat e munkához Katona András: *A magyar történelem és -didaktika arcképcsarnoka* című írása is.³⁹

A tankönyvek keletkezési idejében ható oktatás- és művelődéspolitikai szándékok megismeréséhez számos forrástípus áll rendelkezésünkre: jogszabályok és ezek előkészítését dokumentáló (országgyűlési, bizottsági, szakminisztériumi, párt- stb.) jegyzőkönyvek, naplók, tervezetek; szaksajtóban közölt vélemények, hozzászólások; tudományos igényű értekezések (szakpolitikusok, pedagógia- vagy történettudományi szakemberek tollából).

A jogszabályok közül a közoktatást szabályozó törvényeket, a rendeleti úton kiadott tanterveket, tantervi utasításokat, érettségi követelményeket, iskolai rendtartásokat érdemes kiemelni. A törvények megalkotása kapcsán keletkező iratanyag, a parlamenti viták jegyzőkönyvei, a miniszteri indoklások, a bizottsági vagy éppen pártbizottsági háttérmunkálatok során keletkezett javaslatok, tervek szintén érdekes adalékul szolgálhatnak és segítenek megérteni az egyes törvények céljait, szellemiségét. A történelemtantervek alakulását Szabolcs Ottó

³⁹ KATONA 2010

és Katona András forrásközlései segítségével is nyomon követhetjük 1735-től egészen 1990-ig.⁴⁰

Különösen értékes forrástípusnak tekinthetők a tantervi utasítások (1945 után jellemzően módszertani útmutatások). Ezek már az oktatás elvárt szemléletét is bemutatják, általánosságban és tantárgyakra lebontva is közölnek útmutatásokat a hangsúlyos tartalmi és nevelési, fejlesztési területek kijelölésével, felvázolják ezek megvalósításának lehetséges módjait, eszközeit és módszereit is.⁴¹

A tankönyvekkel kapcsolatos kutatás tovább is árnyalható. Az egyes korszakok oktatáspolitikai törekvéseiről, illetve annak fogadtatásáról, a szakmai közvéleményről információt kaphatunk a jelentősebb pedagógiai folyóiratokból.⁴² A nagyszámú kiadvány közötti eligazodásban segít az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum által 1987-ben kiadott *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája, 1841–1958* című kötet, amely Baranyai Mária és Keleti Adolf (1841–1936 közötti időszakra vonatkozó), valamint Jáki László (1936–1958 közötti időszakra vonatkozó) bibliográfiáit tartalmazza.⁴³ Az oktatáspolitikai jelentős képviselőitől, művelőitől származó elméleti összefoglalók, programok is sokat segítenek a szándékok és célkitűzések megértésében.

A második világháborút követő évtizedekben az oktatáspolitikai törekvések megértéséhez elkerülhetetlen megismerni az állampárt szerveinek határozatait, javaslatait, egyéb oktatásüggyel kapcsolatos iratait. Nagy segítséget jelenthet ebben Kornidesz Mihály és Kardos József két kötetes dokumentumgyűjteménye, mely az 1945 és 1972 között keletkezett legfontosabb felsőoktatási és közoktatási vonatkozású forrásokból közöl jól használható szemelvényeket.⁴⁴

A történetírás és a tankönyvek kapcsolata

A tankönyvek szerzőire egyaránt hatással vannak a szakirodalomban megjelenő eredmények, megközelítési módok, súlypontok, a domináns szemléletmódok, a különböző történetírói irányzatok és metodikai sajátosságok. A tankönyvek historiográfiai vonatkozásainak vizsgálatakor két szempontot is figyelembe kell venni: egyrészt az adott korszak történetírásának eredményeit, megállapításait, illetve szempontrendszerét, módszertanát, másrészt azokat a történeti hagyományokat, amelyek tradicionálisan jelen vannak a szakmunkákban. A tananyagokban meglévő toposzok egy része ténylegesen és konkrétan kimutatható

⁴⁰ KATONA-SZABOLCS 2006

⁴¹ Ezen jogszabályok megjelenéséről a *Hivatalos Közlöny*, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos lapja tudósít ugyan, de a terjedelmes rendeletek teljes szövege többnyire külön kötetekben látott napvilágot. Ezek (ahogy a tankönyvek is) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyv-gyűjteményében, a Nemzeti Tankönyvtárban érhetők el. A szerzők ezúton mondanak köszönetet Szabó Károlynak, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Nemzeti Tankönyvtára kezelőjének a segítségért.

⁴² Ezek jelentős része szintén kutatható az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban.

⁴³ BARANYAI-KELETI-JÁKI 1987

⁴⁴ KARDOS-KORNIDESZ 1990

a 19–20. századi történetírók (pl. Szalay László, Horváth Mihály, Acsády Ignác és mások) írásaiban.⁴⁵

A tankönyvek speciális jellege miatt igen nehéz beazonosítani a különböző történetírói irányzatok érvényesülését és tényleges megjelenését. Óvatosan kell bánni például az olyan következtetésekkel, amelyek a tankönyvek tömörsége mögött a pozitivizmust, a művészettörténeti kitérők mögött a szellemtörténet érvényesülését és hatását látják.

Az egyes tankönyvek igen változó szakirodalom felhasználásával készültek, minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt. Természetesen fontos feladat a forrásként használt munkák feltárása, de a tankönyvek esetében ez komoly nehézséget jelent. Nem alkalmaznak hivatkozásokat, és kevés kivételtől eltekintve nem szerepeltetnek ajánlott irodalmat, nincsen szakirodalmi ismertetés. Valamiféle mankót jelentenek a kutató számára a témakörök, leckék elejére illesztett idézetek,⁴⁶ valamint az olvasmányként, illusztrációként, kiegészítésként közlített források is.⁴⁷

A tankönyvekben szereplő megállapítások különböző helyekről származnak, a szerzők egyfajta kompilációként illesztenek össze gondolati egységeket, emiatt azok dekódolását, áthagyományozódásának vizsgálatát meg kell kísérelni. Ennek értelmében a szövegek, kijelentések áthagyományoztatásának folyamatait, fokozatait csupán alapos szövegkritikai vizsgálattal lehet feltárni.⁴⁸ Fel kell göngyöltetni azt az utat, ahonnan, ahogyan azok a tankönyvbe kerültek.⁴⁹ Ennek folyamán egyrészt megismerhetjük az ott szereplő megállapítások és nézőpontok eredetét, másrészt beleláthatunk a diskurzus folyamatába.

A tankönyvekre általában jellemző, hogy a különböző rétegek, történeti toposzok, illetve ábrázolási hagyományok egymásra rakódása helyenként belső ellentmondásokat eredményez. A jelentősebb történeti és művelődéspolitikai váltások is generálhatnak újabb töréseket, illetve megerősíthetik a korábbiakat, de leggyakrabban egyszerűen szerkesztési figyelmetlenségről van szó.⁵⁰ Ezek mögött állhat tudatos stratégia, de állhat egyszerűen kevésbé körültekintő, nem tudatos tankönyvszerzői eljárás, melynek során eltérő szemléletű (forrásként felhasznált) történeti munkák megállapításai kerülnek egymás mellé. Takáts Györgynek például az 1921-ben megjelent tankönyvében III. Károly tevékenységének bemutatása kapcsán láthatóan nem sikerült különválasztania a Habsburg uralkodó intézkedéseinek pozitív és negatív megítélését: *„III. Károly és kormánya*

⁴⁵ GÖZSY 2011. 115.

⁴⁶ Erre példa: ZÁVODSZKY–KERÉKGYÁRTÓ 1928.

⁴⁷ A forrás mellett historiográfiai szempontból jelentőséggel bír számunkra a forrás megjelenésének helye is.

⁴⁸ Segítség lehet, ha a tankönyvszerző megad ajánlott irodalmat az egyes témákhoz, korszakokhoz, vagy ha feltünteti a kötet végén az általa felhasznált fontosabb munkákat – ez azonban sajnos nem jellemző.

⁴⁹ Vö. GÖZSY 2011. 113–123.

⁵⁰ Vö. JAKAB 2009. 331–335.

egyébként is nagy gondot fordítottak országaik felvirágoztatására. Hazánk többi részeiben is mindjárt a szatmári békekötés után nagyarányú gyarmatosítást kezdettek, amely-nél a magyarság gyengítésének politikai célzata mellett már közgazdasági szempontok is irányadók voltak.”⁵¹

Bizonyos korok, történeti szereplők ellentmondásos (vagy csak annak tűnő) megjelenítése nem csupán különböző szerzőknél, de akár egy szerző tudományos korpuszán belül is megtalálhatóak. Ez utóbbiak – főként, ha elismert, a tankönyvek szempontjából meghatározó forrásnak számító történészről van szó – óhatatlanul átemelődnek a tankönyvekbe, ahol a szerkezetből adódóan sokkal inkább szembetűnnek az olvasónak.

Ambivalensnek kell tartanunk például Mária Terézia gazdaságpolitikájának megítélését a 19. századi történeti munkákban. Horváth Mihály Magyarország történetét tárgyaló nagy összefoglalásában ezzel kapcsolatban kifejti, hogy az uralkodó gazdasági rendeletei (mind elvi, mind gyakorlati értelemben) egyrészt Magyarország teljes integrációjának egyik eszközét jelentették,⁵² másrészt, hogy a királynő több intézkedése pozitív hatással bírt mezőgazdaságunk fejlődésében, majd arra is rámutat, hogy részben a magyar lakosság is felelős a mindezek ellenére meglévő problémákért. Ugyanebben az érvrendszerben Horváth Mihály igen részletesen tárgyalja Mária Terézia vámrendeletének káros hatásait (az 1740–1780 közötti gazdasági állapotoknak három, a vámrendeletnek és hatásainak viszont tizenhárom oldalt szentelt a szerző), azzal együtt, hogy ebben a királynő szerepét igyekszik csökkenteni.⁵³ A vámrendszer ilyen hangsúlyos kritikája, illetve az ott megjelent erős, fajsúlyos állítások („Magyarország (...) a többi örökös tartományok irányában merő gyarmati viszonyba süllyesztett”; az egész ország „gyarmati viszonyba jutott”⁵⁴) a gazdaságpolitika tárgyalása „felett”, illetve ahelyett kiemelt helyet kaptak a tankönyvekben. Marczinkó Ferencék tankönyvében is ez a szempont dominál. „Külföldön a magas osztrák védőámok miatt nem is tudtuk termékeinket értékesíteni. Minthogy az osztrák piac nyerstermékeinket nem tudta mind felvenni, sokszor óriási, nem értékesíthető feleslegek maradtak vissza, az ország zsírjában fúlt, pénzkészletünk pedig állandóan Ausztriába vándorolt. Általános elszegényedés lett az új vámpolitika következménye. Hazánk valóságos gyarmata lett Ausztriá-

⁵¹ TAKÁTS 1921. 143.

⁵² A gazdaságban bevezetett rendelkezésekkel, reformokkal „oly irányt törekedett adni a kormány, hogy a középponti statushatalom az alkotmányosság rovására szilárduljon s oly fokig emelkedjék, hogy ez végre mindent magába olvasztván, uralmát az összes nemzeti életre kiterjeszthesse: úgy az ország anyagi érdekei körül tett intézkedéseiben is oly vezéreszmék, oly irányok tűnnek elő, melyek a szabad kifejlődésnek útját állván, iparunk, s kereskedelmünk gyarapodását nemcsak e korszak alatt, hanem egy egész századon keresztül megtölták”. HORVÁTH 1873. 424.

⁵³ HORVÁTH 1873. 424. Aki a felelőst: „birodalmának német kormányában” látja, a „jó szándékú” királynőt pedig igyekszik mentesíteni a felelősség alól. HORVÁTH 1873. 435.

⁵⁴ HORVÁTH 1873. 421–424., 424–436. A gyarmatosítás mellett megjelenik az „élelmi tár” fogalma.

nak és mivel Mária Terézia politikáját utódai is folytatták, gazdasági tekintetben elmaradtunk az örökös tartományok mögött.”⁵⁵

A tankönyv következő bekezdésében II. József „kormányrendszere” kapcsán viszont már a következő mondatot olvashatjuk: „Kiválóan képzett, eszes és jóakaratú fejedelem volt. Uralkodásának főcéljául alattvalói boldogítását tűzte ki. Különféle országokból és népekből álló birtokait önállóságuk megszüntetésével egy egységes központosított birodalomba akarta beolvasztani olyformán, hogy ebben az új államban születésre, nemzetiségre, és vallásra való tekintet nélkül minden alattvalója ugyanazon jogok és kötelességek mellett, a német elem uralma alatt, boldogan éljen.”⁵⁶ Ez a szemléletbeli váltás – joggal – törésnek tűnhet, ha csak magában vizsgáljuk a tankönyvet. A forrásának számító főbb történeti szakmunkák ugyanakkor hasonlóan kezelik ezt a témát. Horváth Mihály II. József kapcsán a *Magyarok története* című munkájában⁵⁷ az uralkodót igen pozitívan értékeli, nem kevesebbet állít róla, minthogy Mátyás király óta nem volt ilyen „*tálcium*” a magyar politikatörténetben.⁵⁸ Uralkodása kapcsán kifejti, hogy tisztában volt vállalásának nagyságával, illetve azzal, hogy egyedül kell keresztülvinnie reformjait. Vállalása – Horváth értelmezése szerint – egy egységes, azonos elvek, szabályok alapján működő birodalom volt, és ennek véghezvitelét az uralkodó eltökéltsége és „tisztá lelkülete” biztosította.

Összegzés

Miként más forráselemzési eljárások, a tankönyvkutatás is abból a feltételezésből indul ki, hogy a szövegek tartalmának megértése, diszkurzív elemzése révén eljuthat a történelmi, társadalmi, művelődési és kulturális összefüggések felismeréséhez. Megfelelő módszertani eljárással, a forrás szövegének dekódolásával, keletkezéstörténetének feltérképezésével fel lehet tárni a szövegek „élettörténetét”,⁵⁹ ami igen nagy jelentőséggel bírhat tankönyveink teljesebb megértéséhez. Ezek tartalmi, nyelvi struktúrái, szóhasználata, direkt és rejtett üzenetei, értékrendje, világképe közelebb visz keletkezési koruk, azon belül elsősorban az oktatást irányító tényezők szándékainak megértéséhez, az általuk kívánatosnak tartott viselkedésformák, gondolkodásmód és értékrend megismeréséhez. Ez lehetőséget nyújthat arra is, hogy a történelemtudat változásában tapasztalható tendenciákat differenciáltabban értelmezhesük. Bízunk abban, hogy a tanulmányban felvázolt szempontrendszerek segítséget és támpontot nyújtanak a tankönyvelemzésre vállalkozók számára.

⁵⁵ MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY 1939. 155.

⁵⁶ MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY 1939. 155.

⁵⁷ HORVÁTH 1846. 4. szakasz

⁵⁸ 1765. évi állapotok kapcsán jegyzi ezt le Horváth. HORVÁTH 1846. 4.

⁵⁹ Vö. GLÓZER 2006.

FORRÁSOK

- EMBER 1926 EMBER István: A magyar nemzet története. A középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1926.
- DOMANOVSKY 1926 DOMANOVSKY Sándor: Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1926.
- HECKENAST-SPIRA 1955 HECKENAST Gusztáv – SPIRA György: A magyar nép története. II. rész (1526–1849). Budapest, 1955.
- LUKÁCS 1952 LUKÁCS Lajos: A magyar nép története. III. rész (1849-től napjainkig). Budapest, 1952.
- MANGOLD 1903 MANGOLD Lajos: A magyarok oknyomozó történelme. A Középiskolák VIII. osztálya számára. Budapest, 1903.
- MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY 1939 MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet: A középkor és újkor története 896-tól 1789-ig. A gimnázium és leánygimnázium V. osztálya számára. Budapest, 1939.
- MARCZINKÓ-PÁLFI-VÁRADY 1941 MARCZINKÓ Ferenc – PÁLFI János – VÁRADY Erzsébet: Magyarország története a szatmári békéig. A gimnázium és leánygimnázium VII. osztálya számára. Budapest, 1941.
- SPIRA 1955 SPIRA György: A magyar nép története II. rész (1526–1849). Budapest, 1955.
- TAKÁTS 1921 Takáts György: A magyar nemzet története. Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII. osztálya számára. Budapest, 1921.
- UJHÁZY 1900 UJHÁZY László: A magyar nemzet történelme. II. rész. A középiskolák VI. osztálya számára. Budapest, 1900.
- ZÁVODSZKY-KERÉKGYÁRTÓ 1928 ZÁVODSZKY Levente – KERÉKGYÁRTÓ Ilona: A magyar nemzet története. A világtörténelem főbb eseményeivel. I. rész. A polgári leányiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1928.

IRODALOM

- ALBERT 2006 ALBERT B. Gábor: Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középis-kolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban. Pápa, 2006.
- ALBERT 2008 Albert B. Gábor: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között. = *Századok*, 142. (2008):1. 63–78.
- BARANYAI-KELETI-JÁKI 1987 BARANYAI Mária – KELETI Adolf – JÁKI László: A magyar neve-lésügyi folyóiratok bibliográfiája 1841–1958. Budapest, 1987.
- DÉVÉNYI – RUTSCH 2010 DÉVÉNYI Anna – RUTSCH Nóra: Georg Eckert Nemzetközi Tan-könyvkutató Intézet. = *Történelemtanítás*, Új folyam 1. (2010):1. (<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/devenyi-anna-%E2%80%93-rutsch-nora-georg-eckert-nemzetkozi-tankonyvkutato-intezet-a-vilag-legnagyobb-tankonyvgujtemenye-a-tankonyvkutatas-nemzetkozi-centruma>) [2013.05.07.]

- DÉVÉNYI 2010 DÉVÉNYI Anna: Bagoly mondja verébnek... Gömbös Gyula megítélése a magyar történelemtankönyvekben (1945–1989) In: A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. FISCHER Ferenc–HEGEDŰS Katalin – RAB Virág. Pécs, 2010. 87–105.
- DÉVÉNYI 2011 DÉVÉNYI Anna: A magyar történelemtankönyvek ideológiai-szemléleti és didaktikai változásai 1945 és 1989 között egy ellenforradalmi miniszterelnök példáján. = *Történelemtanítás*, Új folyam 2. (2011):1. (<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/03/devenyi-anna-a-magyar-tortenelemtankonyvek-ideologiai-szemleleti-es-didaktikai-valtozasai-1945-es-1989-kozott-egy-ellenforradalmi-miniszterelnok-peldajan-02-01-06>) [2013.06.10.]
- DÉVÉNYI 2013 Bűnbakból vádló, vádlóból bűnbak. Ellenségek a 20. századi magyar történelemtankönyvekben Mohács, Világos és Trianon példáján. In: Bűnbakok a történelemben. Szerk. ERŐSS Zsolt – VONYÓ József. Pécs, 2013. 96–112.
- DÉVÉNYI–GÓZSY 2013 DÉVÉNYI Anna – GÓZSY Zoltán: A történelemtankönyvek elemzése. Szempontok a tankönyv, mint történeti forrás vizsgálatához. = *Fons*, 20. (2013.) 191–220.
- F. DÁRDAI 2002 F. DÁRDAI Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Budapest–Pécs, 2002.
- F. DÁRDAI 2006 F. DÁRDAI Ágnes: Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. I–II. kötet. Budapest, 2006.
- FUCHS 2011 FUCHS, Eckhardt: Aktuelle Entwicklungen der Schulbuchbezogenen Forschung in Europa. = *Bildung und Erziehung* 64. (2011) Heft 1.
- GLÓZER 2006 GLÓZER Rita: A diskurzuselemzés módja és értelme. In: Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban. Szerk. FEISCHMIDT Margit. 2006. (http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0) [2013.05.21.]
- GÓZSY 2011 GÓZSY Zoltán: Magyarsággép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. = *Eruditio – Educatio*. A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata, 6. (2011):2. 113–123.
- GYARMATI 2009 GYARMATI György: A szakmai múltfeltárás a történeti közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarsággép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Szerk. HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt. Pécs, 2009. (Kutatási Füzetek 14.) 39–69.
- GYARMATI 2010 GYARMATI György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat.” A mediatizált múltképek kavalkádjában. In: A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. FISCHER Ferenc – HEGEDŰS Katalin – RAB Virág. Pécs, 2010. 189–204.
- HORNYÁK–VITÁRI 2009 A magyarsággép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Szerk. HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt. Pécs, 2009. (Kutatási Füzetek 14.)

- HORVÁTH 1846 HORVÁTH Mihály: Magyarok története. Pápa, 1846.
- HORVÁTH 1873 HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme. 7. kötet. Budapest, 1873.
- JAKAB 2009 JAKAB György: Lehet-e közös magyar-szlovák történelemtankönyvet írni? In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Szerk. HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt. Pécs, 2009. (Kutatási Füzetek 14.) 311–351.
- KARDOS–KORNIDESZ 1990 Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből. 1945–1972. Szerk. KARDOS József – KORNIDESZ Mihály. I-II. kötet. Budapest, 1990.
- KATONA–SZABOLCS 2006 KATONA András – SZABOLCS Ottó: Szemelvények harmadfél évszázad magyarországi történelemtanterveiből. Melléklet SZABOLCS Ottó – KATONA András: *Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához* című munkájához. Budapest, 2006. (<http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/03/szemelvények-harmadfel-evszazad-magyarorszag-tortenelemtanterveibol>) [2011.01.27.]
- KATONA 2010 KATONA András: A magyar történelem és -didaktika arcképcsarnoka In: *Történelemtanítás portál* 2010. (<http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/02/a-magyar-tortenelemtanitas-es-E2%80%93didaktika-arckepcsarnoka>) [2013.06.29.]
- KATONA 2011 KATONA András: A Rákóczi-szabadságharc recepciója a magyarországi történelemtankönyvekben – a háromszázadik évforduló alkalmából. = *Történelemtanítás*. (XLVI.) Új folyam 2. (2011):4. (<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/katona-andras-a-rakoczi-szabadsagharc-recepcioja-a-magyarorszag-tortenelemtankonyvekben-E2%80%93a-haromszazadik-evfordulo-alkalmabol-02-04-02>) [2013.05.06.]
- KORNIS 1928 KORNIS Gyula: Az új középiskolai tanterv. In: KORNIS Gyula: *Kultúra és politika. Tanulmányok*. Budapest, 1928.
- LÁSZLÓ–FÜLÖP 2010 LÁSZLÓ János – FÜLÖP Éva: A történelem érzelmi reprezentációja történelemtankönyvekben és naiv elbeszélésekben. = *Történelemtanítás*, (XLV.) Új folyam 1. (2010):3. (<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/10/laszlo-janos-E2%80%93fulop-eva-a-tortenelem-erzelmi-reprezentacioja-tortenelemtankonyvekben-es-naiv-elbeszelesekben-01-03-02>) [2013.05.21.]
- UNGER 1976 UNGER Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben. Budapest, 1976.
- VAJDA 2009 VAJDA Barnabás: A magyarságkép a csehszlovák történelemtankönyvekben. 1950–1993. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Szerk. HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt. Pécs, 2009. (Kutatási Füzetek 14.) 259–283.

- VARGA 2011 VARGA Szabolcs: Árnyak és fények a Jagelló-korban.= *Árkádia* Történelem szakmódszertani portál 1. (2011.) 2. (http://www.arkadia.pt.hu/tortenelem/cikkek/jagello_kor) [2013. 05.10.]
- VITÁRI 2009 VITÁRI Zsolt: A Németországi Szövetségi Köztársaság történelem- és földrajztankönyveinek magyarság- és Magyarországképe. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Szerk. HORNYÁK Árpád – VITÁRI Zsolt. Pécs, 2009. (Kutató Füzetek 14.) 173–201.
- WIATER 2003 WIATER, Werner: Das Schulbuch als Gegenstand pädagogischer Forschung. In: Schulbuchforschung in Europa – Bestandsaufnahme und Zukunftsperspektive. beiträge zur historischen und systematischen Schulbuchforschung. (Hrsg.) Werner WIATER. Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 2003. 11–21.

A 2005-ös történelem érettségi vizsga hatása a tananyagtartalmakra és a változó taneszközpiacon

A taneszközök értelmezése

A globális világ kihívásai, a tudásgazdaság mint fogalom megteremtése különösen felértékeltek az elmúlt időszakban azokat az eszközöket, amelyek sikeresen hozzájárulnak a tanulási képességek kialakulásához, az alkalmazható tudás megszerzéséhez. E területen kitüntetett szerepük van a taneszközöknek, amelyek éppen most egy generációváltás időszakát élik, hiszen a korábbiakban döntően papír alapon létező tudásbázisok jelentős része digitális formában is hozzáférhetővé válik. Az internet mind szélesebb körű használata a mindennapokban, a köz- és felsőoktatás majdnem minden területén feltétlenül új kihívásokat hoz létre a hagyományos taneszközök terén. Ma már megjósolható, hogy a digitalizáció és a világháló együttes jelenléte számos ponton átrendezi nemcsak a tanórák világát, ahol általánossá válhatnak a differenciált és egyénre szabott tanulási technikák, de a tankönyvekét is, hiszen a „minden gyereknek laptopot” programok keretében kézzel fogható közelségbe kerülhet a szinte csak elektronikus vagy digitális anyaggal való tanórai feldolgozás.¹

Mindez nem azt jelenti, hogy a tankönyvekkel nem kell foglalkozni, éppen az ellenkezőjét, hiszen egy ilyen közegben tényleg kitüntetett szerepe tud lenni a tankönyveknek. Nem véletlenül, hiszen ezt állítja az Egyesült Államok egy neves oktatási szakembere, amikor így vélekedik: *„a tankönyvek megváltoztatása a leggazdaságosabb és leghatékonyabb módja az osztálytermi munka tartalmának és a tanításnak fejlesztésére.”*² E megállapítás mögött minden bizonnyal az a meggyőződés áll, hogy sokkal nehezebb és költségesebb minden iskolába ugyanolyan felkészültségű és tudású pedagógust kiképezni, mint jó, tanulásra alkalmas könyvet kifejleszteni és forgalmazni. *„A tanári közvélemény pedagógiai-didaktikai megfontolásokból sürgette az osztályonként legalább két tankönyv kidolgozását, s a tankönyvi (kísérletképpen tantervi) pluralizmusban a szabadság manifestálódását látta, mit sem tudva az esetenként nemzetközi céggé növekvő kiadói birodalmak versenyéről, marketingről, profitról.”*³ Ezért is vallják sokan azt, hogy a tankönyv az oktatás egyik legdemokratikusabb eszköze, hiszen el tud jutni majdnem minden diákhoz ugyanolyan formában és ugyanolyan kivitelben. De a tankönyvek demokra-

¹ CSAPÓ 2008

² CHAMBLISS–CALFEE 1998. 54.

³ ZÁVODSZKY 2002. 27.

tizmusát az is mutatja, hogy legtöbbször az állampolgárok befolyását is jól tükrözik. A demokratikus szellemnek megfelelően szülőknek, gyerekeknek, a közösség szóvivőinek, és ugyanúgy a tanároknak, ügyintézőknek és professzoroknak is van beleszólásuk az iskolai könyvek ügyébe. Közkeletű és elfogadott nézetek szerint – akár pozitív, akár negatív eredménnyel jár – a mai tankönyvek a társadalom érdekeit, eszméit és értékeit tükrözik.

A tankönyveket az elmúlt másfél évszázad során, a tömegoktatás általánossá válásától kezdve, az európai kultúrkörben mindig is kitüntetett figyelem övezte. Erre utal az alábbi megállapítás is: *„A tankönyveket a nemzeti kultúra szimbólumainak is tekinthetjük (...) Talán sokkal jobban kifejezik a nemzeti eszméket, eszményeket és értékeket, mint a pénzérméken és a zászlókon szereplő figurák.”*⁴

Emellett a tankönyvek a mindenkori oktatási viszonyok tükréként is felfoghatók, miként François Richaudeau egy UNESCO-nak írt tanulmányában azt állítja, hogy *„bármilyen ország közoktatásában, minden lényegi történésnek, változásnak van és lesz a tankönyvvel is összefüggő dimenziója, akár gazdasági, akár oktatáspolitikai, akár pedagógiai természetű problémaként tárjuk fel és értelmezzük is azt. Ez a tétel fordítva is igaz, azaz a tankönyvekből lényegében „kiolvashatóak” az adott tanügy jellemző vonásai abból, ahogyan megjelenítik és hordozzák a képzés iránti társadalmi igényekre való reagálást, s ebben az oktatásügy más szereplőjéhez képest sokkal érzékenyebbek.”*⁵ Bár e tekintetben nekünk lehetnek sajátosságaink, miként Nagy Péter Tibor egy tanulmányában jelzi: *„Kutatások bizonyították, hogy a pártállam évtizedeiben nemcsak a társadalmi »valóságnak« nem volt köze a tankönyvekben bemutatott valósághoz, a valódi világnak a tankönyvszagú világhoz, hanem a »társadalomban« tapasztalható/mérhető értékeknek sem volt köze azokhoz az értékekhez, amelyeket az iskolák sugalltak.”*⁶

A tankönyvek ma szerte a világban a modern társadalmak nagy értéket képviselő szellemi és gazdasági beruházásai,⁷ ezért is értékelődött fel az elmúlt évtizedekben a tankönyvkutatás. A tankönyvkutatás általában két típusú tankönyvet különböztet meg: *„az úgynevezett algoritmizált, a képzési folyamatot időben és a közvetített tartalmak rendszerezett felépítésével strukturáló, szisztematikus előrehaladást koncipiáló munkákat (pl. matematika, idegen nyelv, informatika), illetve az úgynevezett konzultatív, referenciális típust (pl. társadalomtudomány, természettudomány, irodalom).”*⁸ *„A tankönyvpiac kifejezésnek mára így lett két jelentése. Az egyik jelentésnek közgazdasági tartalma van. A tankönyvet árúnak tételezi, amely külcsínnel és tartalommal, valamint az árral versenyez, az árnak – eloben – a piaci verseny szab határt. Mások*

⁴ SHOEMAKER 1962. Idézi: ZÁVODSZKY 1986.

⁵ Idézi: HORVÁTH 1996. 37–41.

⁶ NAGY 2001. 434–448.

⁷ F. DÁRDAI 2002

⁸ HORVÁTH 1996 37–41.

az oktatás és a nevelés szükségleteiből indulnak ki, s tankönyvpiacra szívesebben értenék más-más módon alkalmas tankönyvek választékát.”⁹

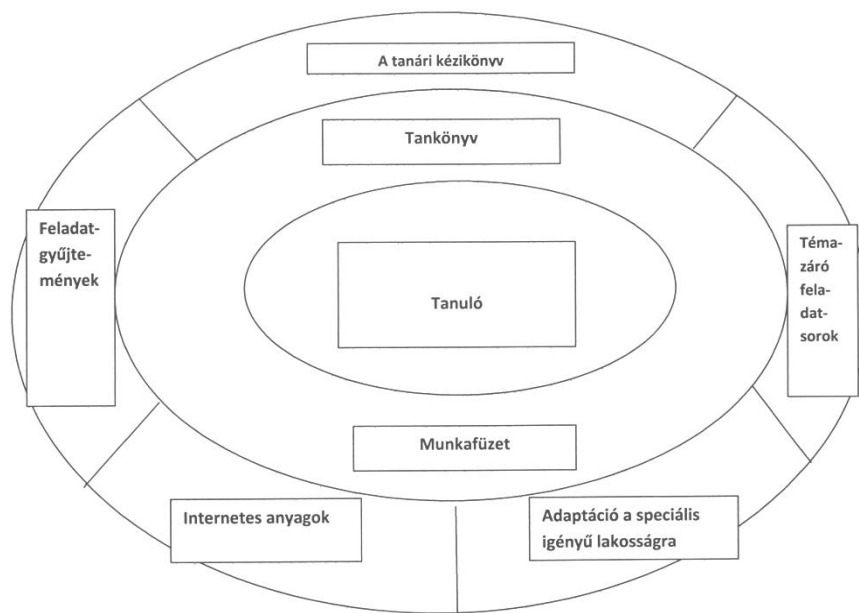
Az ezredforduló táján a kutatások nyomán is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tankönyvek használhatóságának nehézsége mögött az enciklopédikus jellegén túl az állt, hogy ritkán kötik ezt az új tartalmat a diákok korábbi tudásához. Ebben annak is szerepe van, hogy a tankönyveket bizottságok és tanácsadók írják, nem pedig írók, akik szövegeinek egészen különleges nyelvi megjelenítő erejük van, metaforáik pedig a lényeget tudják kiemelni az ismerethalmazból. Ez is szerepet játszott abban, hogy ezt követően a világ több országában elfogadottá vált a mélységelvű tanterv- és taneszközkészítés teóriája, amely abból indult ki, hogy „[n]e tanítsanak túl sok témát, [de] amit tanítanak, tanítsák alaposan, megragadva azt a néhány átfogó gondolatot, melyek megvilágítják az egészet, és folyamatosan körükük lehet építeni a másodlagos tényeket.”¹⁰ Az elmélet mindemellett fontos szerepet tulajdonít annak, hogy az ismereteket újra kell építeni, nem csupán befogadni, ehhez pedig a gyerekeknek rengeteg példára van szükségük, amelyek életre keltik az elméletet: konkrét és ismert példákra, melyeket teljesen átláthatnak, csavarhatnak, forgathatnak, melyekkel játszhatnak. Ezek az eredmények képezik alapját a mennyiségi elv helyett a mélység előtérbe állításának az iskolai tantervben; valamint egy adott téma hosszantartó tanulmányozásának hangsúlyozását, a számtalan tényszerű adat megismerése helyett.¹¹

A felfokozott elvárások és az iskolahasználók részéről érkező kihívások azt eredményezték, hogy szükségessé vált az egyes kiadók mellett működő tankönyvírói munkacsoportok létrejötte, melyekben különböző előképzettségű tudósok, gyakorló tanárok, egyetemi emberek, művészek és designerek dolgoztak együtt. A közös terveket és „prototípusokat” többször és többféle környezetben próbálták ki az ipari fejlesztésekhez hasonlóan. Ennek révén vált a tankönyvkészítés, a taneszközfejlesztés a K+F tevékenység és a tudásgazdaság egyik húzóágazatává. Nem véletlen, hogy számos világbanki ajánlásban, amely egyes országok oktatási elmaradottságának felszámolásáról szól, az jelenik meg, hogy vegyék át a világ legfejlettebb régióiban kikísérletezett tankönyvek struktúráit, tudásfelfogását. Elfogadottá vált az a nézet is, miszerint a tanulók tankönyve nem önmagában álló valami, hanem része egy nagyobb rendszernek. Megszületett a tankönyvcsomag vagy tanulási rendszer kifejezés, amely számos kiegészítő dokumentummal segíti a tankönyv tartalmának feldolgozását alapvetően a tanulók oldaláról. E rendszer struktúráját mutatja az alábbi ábra:

⁹ ZÁVODSZKY 2002. 27.

¹⁰ CHAMBLISS–CALFEE 1998. 55.

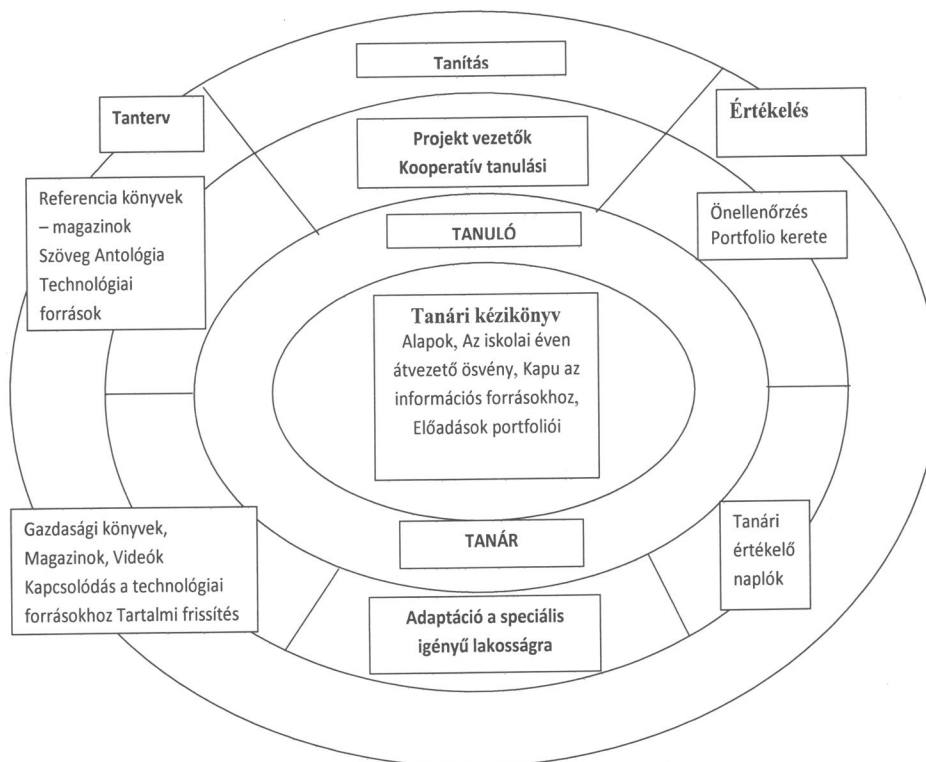
¹¹ CHAMBLISS–CALFEE 1998. 55.

1. ábra – A tanulóközpontú olvasókönyvi sorozatok konstrukciója¹²

A tanulóknak készített tanulási csomagok mellett a későbbiekben megjelent egy másik csomag, melyet az Oktatási Segédlet rendszerének neveztek el, és a tanárok mind teljesebb szakmai kiszolgálását volt hivatott szolgálni. Ebben kiemelt helye van a tanári kézikönyvnek, amely minden részletre kiterjedő magyarázattal, megoldásokkal és részletes forgatókönyvvel segíti a tanárok egész évi munkáját. A tankönyvcsomag egyéb kiegészítő elemei közül kiemelhető a tanulói munkafüzet, amely nemcsak kíséri az órai anyag feldolgozását, biztosítva ezzel a lehetőséget a képességek gyakorlására, de az otthoni munkára is lehetőséget ad. Továbbá tartozékai a „projekt csomagok”, melyek fényképeket, videokazettákat, magnókazettákat, egyéb elektronikus és digitális ismerethordozókat foglalnak magukba. E csomag struktúráját az alábbi ábra mutatja be:

¹² CHAMBLISS–CALFEE 1998. 249.

2. ábra – Az Oktatási Segédlet rendszerének konstrukciója¹³

A hazai tankönyvkutatás új szakasza

Magyarországon az elmúlt években került az érdeklődés középpontjába a tudományos alapokon álló tankönyvkutatás, melynek módszereit 1986-ban a Bielefeldi Egyetem három professzora dolgozta ki. Totalitásra törekvő vizsgálati raszterükben öt dimenzió mentén 24 vizsgálati kategóriát helyeztek el. „Ezt nevezték el a későbbiekben »bielefeldi raszter-nek«, amelyet a pedagógiai szakemberek elismerésre méltó tudományos dokumentumként tartanak számon, de amelyet a gyakorlatban nem igazán tudtak hasznosítani.”¹⁴ Az 1980-as évek folyamán több kutatóműhely kísérletezett szempontok megfogalmazásával és alkalmazásukkal a tankönyvek elemzése terén, s ezek közül kiemelhető a Dmitrij Szujev által készített felosztás, amelynek csoportosítása a szövegek és a szövegen kívüli komponen-

¹³ CHAMBLISS–CALFEE 1998. 262.

¹⁴ KOJANITZ 2007. 114.

sek megkülönböztetésén alapult.¹⁵ A későbbiekben a megjelenő tanulóközpontú oktatás és konstruktivista pedagógia a korábbi vizsgálati szempontok helyébe azt helyezte, hogy miként befolyásolja a tankönyv a tanuló gondolkodását, a világról alkotott képét. Ennek nyomán fogalmazódott meg, hogy a tankönyvi elemzés kiemelt szempontjai lehetnek az érthetőség, tervszerűség, tanulásirányítás.¹⁶ A későbbiekben megszülető tankönyvelemzési szempontok már egyértelműen a diákok fejlesztése szempontjából közelítették meg a problémát, így elsősorban a gondolkodási műveletek egymásra épülését, strukturáltságát vizsgálták. (Pl. az ismeretek megértése, tanulása; az ismeretek alkalmazását biztosító műveletek tanulása; problémák, problémahelyzetek elemzése és a problémamegoldás tanulása; a tanulás módszereinek tanulása; gondolkodási eljárások tanulása; szociális viszonyulások, magatartásformák tanulása.)

A tankönyvkutatás és -elemzés tapasztalatai nyomán 2004-ben¹⁷ módosultak a tankönyvi jóváhagyás szempontjai. Persze a változtatás háttérében azt is látnunk kell, hogy az akkori oktatáspolitikai a tankönyvben látta azt az eszközt, amelynek segítségével leggyorsabban és leghatékonyabban el tudja érni modernizációs céljait, hiszen erre az időszakra a tankönyv vált a legfontosabb tanítási eszközzé. A kiadott tankönyvrendelet a korábbihoz képest jóval szigorúbb kritériumokat vezetett be a tankönyvek minősítésénél. Ebben kiemelt szempontként jelent meg az, hogy a tankönyvnek magyaráznia kell az anyagot lehetőleg képek, ábrák segítségével, valamint vizsgálni kell a tankönyvi szövegek mondat-hosszait, a szakszavak és idegen szavak előfordulását. További elvárásként fogalmazódott meg annak vizsgálata, hogy a tankönyvben található feladatok milyen százalékban kívánnak rögzítést, elmélyítést, alkalmazást és problémamegoldást.

A szakmai szempontból megszigorított tankönyv-jóváhagyási rendszer egyrészt felértékelte a tankönyvelemzéssel foglalkozók szakmai professzióját, másrészt új lökést adott a hazai tankönyvkutatásnak, melynek eredményeként az időközben létrejövő Tankönyvkutató Intézet közreműködésével számos fontos és a tankönyvfejlesztés terén megkerülhetetlen dokumentum született. Ennek keretében került sor egy komoly tankönyvi átvilágításra, mely az 1970-es évekhez viszonyítva vizsgálta meg többek között a tankönyvek tananyagtartalmát, felépítettségét, fogalomhasználatát, feladatait, a képek és az ábrák arányait.¹⁸ A kutatás nyomán számos lényegi megállapítás született, amelyek nemcsak a közelmúlt folyamataira vonatkozóan használhatók, hanem a későbbi tankönyvfejlesztéseknél is kiindulópontként vehetők figyelembe.

¹⁵ KOJANITZ 2007. 114.

¹⁶ KOJANITZ 2007. 114.

¹⁷ 23/2004. (VIII. 27.) OM rendelet a tankönyvellátás szabályairól (<http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc.cgi?docid=a0400023.om>) [2013.07.12.]

¹⁸ F. DÁRDAI–KOJANITZ 2007

A kutatás eredményei pozitívumként rögzítették, hogy látványosan kikerült a marxista ideológiai frazeológia a tankönyvekből, továbbá a tankönyvszerzők a lehetőségekhez mérten követték a tudományban bekövetkezett változásokat. Ugyanakkor egyenetlenül ment végbe az új tudásfeldfogáshoz kapcsolódó tanulásmódszertani váltás, hiszen az sokszor csak a tördelésben, a képek válogatásában vagy a designban jelent meg. A kutatás megelégedéssel nyugtázta, hogy fontos szempont a hazai tankönyvekben a tanulói életkori sajátosságokhoz való alkalmazkodás, továbbá az a pedagógiai szándék, hogy az egyes témák tárgyalásánál célozzák a tanulók érintettségét, és ezáltal motiválják őket a tananyag feldolgozására. A kézzelfogható pozitív eredmények mellett a kutatási eredmények azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a több szempontú és problémaérzékeny pedagógiai gondolkodás – miként az önálló értelmezésre és véleményalkotásra alapuló feladatkitűzés – csak elvétve jelenik meg a tankönyvekben. Problémaként értékelték a könyvekhez tartozó tájékoztató apparátusok esetlegességét, az új témák (környezetvédelem, életmód) ritka előfordulását, valamint a tankönyvi szerkesztés elégtelen voltát, amely a könyvek zsúfoltságában is tetten érhető. Mindezek alapján azt állapították meg, hogy a pozitív változások ellenére a hazai tankönyvek továbbra is tananyag- és tantárgycentrikusak. Ez abban is megnyilvánul, hogy a tankönyvi témák alig változtak az elmúlt 30 évben, illetve azt is eredményezi, hogy az 1980-as évek tanítási és tanulási stratégiái jelennek meg a könyvekben. Általános problémaként azonosították, hogy továbbra is elfogadott az a tankönyvírói felfogás, miszerint *„ha a diák elegendő mennyiségű ismeretre tesz szert, ezek az ismeretek valahogy, valamikor alkalmassá teszik őt arra is, hogy az adott műveltség- vagy tudományterület átfogó alapelveinek, modelljeinek és elméleteinek is értőjévé és alkalmazójává váljon.”*¹⁹ *„A mennyiség egyszer csak majd minőségbe csap át”* felfogást az oktatásméleti kutatások nem támasztják alá. Ezzel párhuzamosan az is megfogalmazódott, hogy a tankönyvírókat arra kellene ösztönözni, hogy *„a lényeg megértése szempontjából fontos kulcsfogalmakra, összefüggésekre és értelmezési keretekre koncentráljanak, s azok adaptív alkalmazását gyakoroltassák különböző kontextusokban újra és újra.”*²⁰ Ez a megállapítás egyébként teljesen szinkronban van a világban ma elfogadott oktatásméleti megközelítésekkel, miszerint *„a jövőben, az iskoláknak fel kell hagyniuk a kötelezettségek követelésével, a tényszerű feltevések memorizáltatásával és a megértés felé kell fordulniuk – nem csak a fontos fogalmak terén, hanem az információ elérése és kezelése terén is.”*²¹

A tankönyvekkel foglalkozó szakirodalomban a tanulásfelfogások mellett a könyvek designját meghatározó képek szerepének vizsgálata is kiemelt helyen áll. Ez természetesen összefügg azzal is, hogy a mai tizenéves korosztályok sokkal érzékenyebbek a vizuális impulzusokra, így egy jó kép sokszor beszédesebb,

¹⁹ F. DÁRDAI–KOJANITZ 2007

²⁰ F. DÁRDAI–KOJANITZ 2007

²¹ CHAMBLISS–CALFEE 1998. 55.

mint a szöveg. A tankönyvek képi világát elemző írások²² feltárták, hogy már az 1980-as évektől komolyan foglalkoztatta a hazai tankönyvszerzőket és a tankönyvkészítés elméletével foglalkozó szakembereket ez a probléma, hiszen Závodszy Géza 1986-ban írt tanulmánya *„szisztematikusan áttekinti a hazai és nemzetközi szakirodalmat a tankönyvi illusztrációkról, amelynek alapján különbséget tesz a tankönyvi kép és illusztráció fogalma között. Tipizálja a tankönyvi képeket (axonometrikus, vetületi és jelképes) és megpróbál »ajánlást« tenni a tankönyvszerkesztők számára (helyes méretválasztás, egységes elrendezés, helyes színválasztás, éles fókusz stb.).”*²³ A tanulmány az újabb elemzések közül kiemeli Kojanitz László írását,²⁴ mely arra a következtetésre jut, hogy nem közömbös a tanulók motiválása szempontjából, hogy a szöveg mennyire uralja a tankönyvi oldalakat, és a képek tudatos elhelyezése, szerkesztése mellett érvel.

A hazai tankönyvkutatás új fejezete egyértelműen rámutatott arra, hogy nem a tankönyv az egyetlen eleme az iskolának, amely reformra szorul, de a tankönyv fejlesztése hathatós és hatékony eszköz lehet az oktatáspolitikai célok eredményes megvalósítása szempontjából. Ennek tükrében tűnik igazán jelentősnek az a változás, amelyet az új történelem érettségi indukált a taneszközök terén, bár az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy e változások nemcsak az érettséginek köszönhetők, hanem azoknak az időközben megszületendő jogszabályoknak (tankönyvrendelet), amelyek számos kvantitatív és kvalitatív elemet vittek be a tankönyvjóváahagyás rendszerébe, így mind a fogalomhasználat, mind a tankönyvek vizualitása és tevékenységközpontúsága sokat javult és igazodott az időközben létrejövő nemzetközi normákhoz.

A történelem tankönyvek és az érettségi vizsga

A tankönyvek az 1990-es évek folyamán 8–10 év alatt váltak a pedagógusok számára a legfontosabb oktatáspolitikai és oktatási eszközévé, éppen abban az időszakban, amikor a legélesebb viták folytak, mind a közéletben, mind szakmai berkekben a történelemtanítás céljairól, módszereiről. Ma már egyértelműen látszik, hogy a tankönyvek fokozatosan kialakuló „mindenhatósága” egyik oldalról jól kezelte azt a fajta bizonytalanságot, amely az 1990-es évek tartalmi és módszertani vitáival függött össze, hiszen ezt a sok esetben nehezen átlátható helyzetet a pedagógusok számára megoldhatóvá tette. Ugyanakkor gátjává is vált a megújítási törekvéseknek, mivel számos esetben mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásban olyan elemeket hagyott érintetlenül, melyeket fel-tétlenül meg kellett volna változtatnia.

²² F. DÁRDAI–KAPOSI 2008

²³ F. DÁRDAI–KAPOSI 2008. Vö. ZÁVODSZKY 1986

²⁴ KOJANITZ 2004

Az új történelem érettségi komoly versenyhelyzetet teremtett a tankönyvpiacra, lévén kötelező érettségi tárgy, így jelentős szegmensét fedi le a hazai tankönyveknek. A versenyhelyzet azt eredményezte, hogy a történelem érettségi meghatározó módon hatott a hazai tankönyvpiacra, számos új kiadvány jelent meg, amely a megváltozott követelményeknek való eredményes felkészítést hirdette. Mindegyik tantárgyi kiadvány megpróbálta mind teljesebb mértékben figyelembe venni a tanulói, tanári igényeket, a követelményekben megjelölt kompetenciafejlesztés szempontjait, valamint a vizsgaleírásokban megjelenő feladattípusokat.

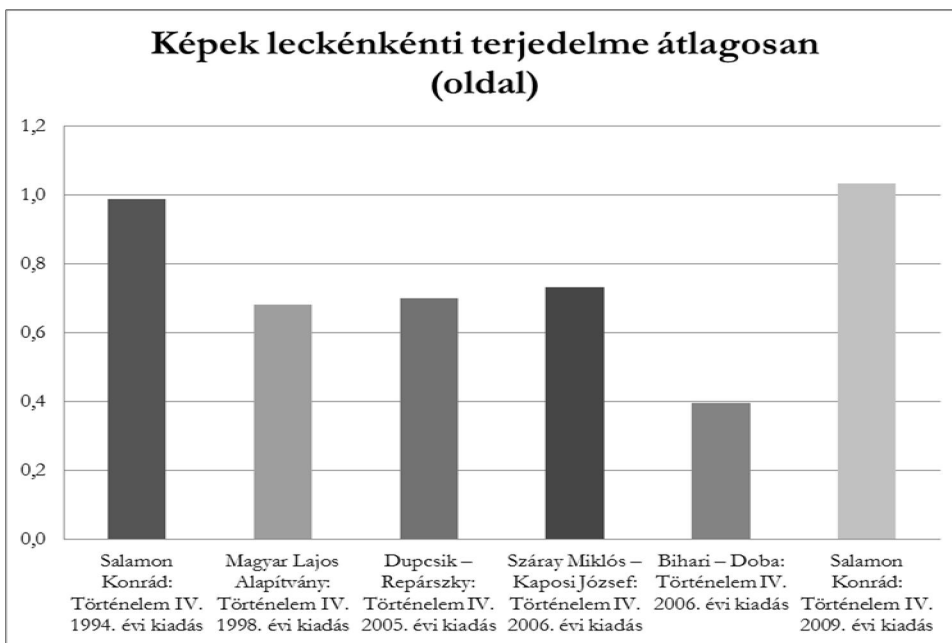
Azon hipotézis igazolására, hogy a 2005-ös történelem érettségi jelentős hatással bírt a tankönyvek tartalmára (a hagyományos értelemben vett tényanyag csökkenése, különböző típusú források megjelenése, tanulói feladatok gyarapodása), összehasonlításra került hat különböző történelemtankönyv, melyek közül három²⁵ a 2005-ös érettségi előtt került engedélyezésre és forgalomba, három²⁶ pedig a bevezetését követően. A tankönyvekben tíz témakört vizsgáltam meg (1–2. első világháború, egyetemes és magyar; 3–4. a két világháború között, egyetemes és magyar; 5–6. második világháború, egyetemes és magyar; 7–8. 1945 utáni történelem, egyetemes és magyar; 9–10. 1990 utáni történelem, egyetemes és magyar).

A statisztikai elemzés módszerével egybevetetésre került a hat tankönyv leckéinek hosszúsága.²⁷ (Ennek során a fél oldalak kerekítésre kerültek, vagy 0,5-ként jelennek meg). A feldolgozott adatok az átlagos lecke-hossz tekintetében lényeges változást nem mutatnak, ami azt jelenti, hogy négy-öt oldal általában egy lecke. De abban jellemző elmozdulás érzékelhető, hogy a leckéken belül csökkent az ún. főszöveg (hagyományos értelemben vett tanulnivaló) átlagos hossza (2–3 oldalra), és nőtt a feldolgozáshoz ajánlott források száma és a leckéken belüli terjedelme (2–4 oldalra). E változás azt jelenti, hogy egyrészt a szerzői szöveg csökkent, másrészt jelentősen bővült az ismeretszerzési képességek fejlesztésének lehetősége, hiszen a források bővülő köre ezt nemcsak lehetővé teszi, de el is várja. Különösképpen olyan aspektusból, hogy az ún. forrásokon belül lényeges elmozdulás figyelhető meg a 2005 utáni könyvek esetében a képek (karikatúrák), térképek, ábrák és statisztikai adatsorok gyakoribb előfordulásának irányába.

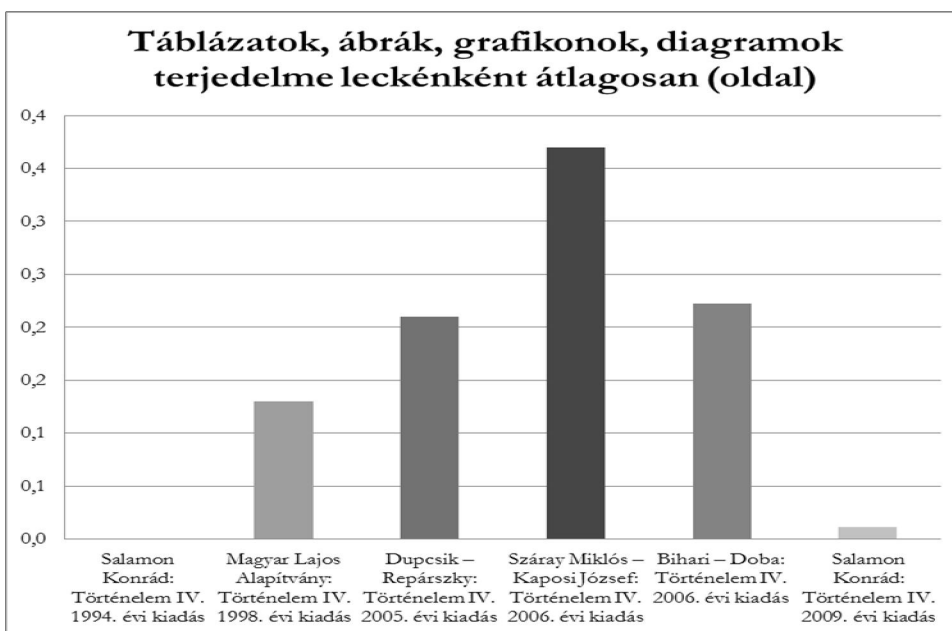
²⁵ SALAMON 1994, BENKES ÉS MTSAI 1998, DUPCSIK–2003.

²⁶ KAPOSI–SZÁRAY 2006, BIHARI–DOBA 2006, SALAMON 2009.

²⁷ A feldolgozásnál csak a főszöveg lexikai anyagát vizsgáltam, a kiegészítő tájékoztató apparátust nem.

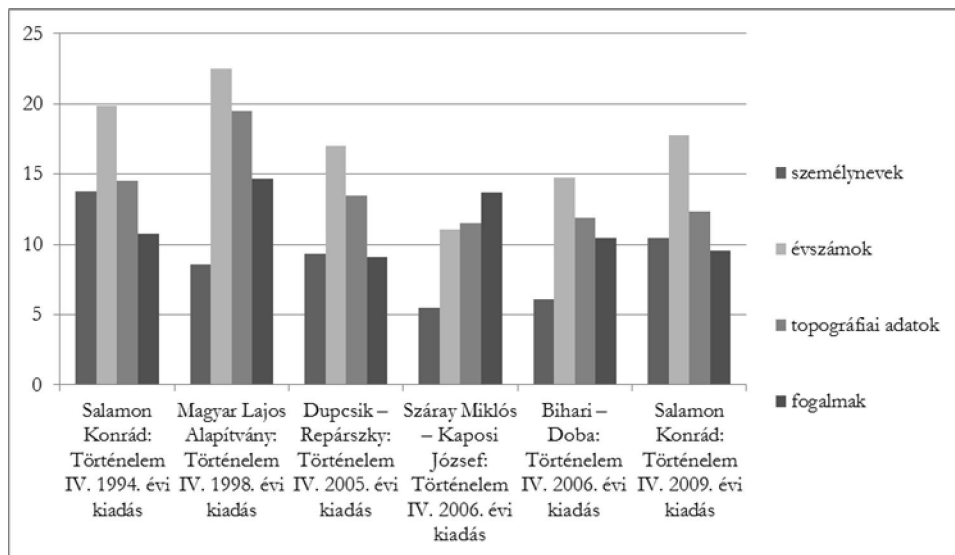

3. ábra – A különböző típusú ismeretforrások előfordulása (átlagos oldalterjedelem)

4. ábra – A különböző típusú ismeretforrások előfordulása (átlagos oldalterjedelem)

Megvizsgáltuk a leckékben szereplő személynevek,²⁸ évszámok,²⁹ topográfia adatok³⁰ és fogalmak³¹ számát abból a feltevésből kiindulva, hogy jelentős különbség mutatható ki, hiszen az érettségi követelményei a korábbi lexikai elvárásokhoz képest csökkentek. A feldolgozás a személynevek (10–15 helyett 5–10 darab), az évszámok számát illetően (15–20 helyett 10–15 darab) és a topográfiai adatoknál (15–20 helyett 10 darab) egyértelműen ezt mutatják, míg a fogalmak esetében változatlanúság figyelhető meg (10–15 darab).

5. ábra – A lexikai adatok és fogalmak számának átlagos előfordulása leckénként

A fogalmak (szakkifejezések) számának változatlanúságát feltehetően az magyarázza, hogy a nevek, évszámok, topográfiai adatok könnyebben csökkenthetők a tartalmak feldolgozásánál, nélkülük is érthető marad a szöveg. De a szakkifejezésekkel nem ez a helyzet, hiszen ezek révén írhatók le, értelmezhetők mind az események, mind a jelenségek. Különösképpen igaz ez a 12. évfolyam történelem anyaga esetében, hiszen e korszak számos új fogalmat hozott, melyek többségének kiiktatása lehetetlenné tenné a modern kor vagy jelenkorunk megérté-

²⁸ A személyneveket az adott leckében csak egyszer vettem figyelembe, előfordulásától függetlenül.

²⁹ Az évszámok valamennyi előfordulását külön adatnak tekintettem, továbbá külön évszámnak vettem azt is, ha az évszám mellett hónap, nap is szerepelt, pl. november 3.

³⁰ A kontinenseket, Magyarországot és Budapest elnevezését nem vettem figyelembe, továbbá egy topográfiai adatot egy leckében csak egyszer vettem figyelembe, függetlenül a további előfordulásától.

³¹ Fogalomnak tekintettem minden olyan szakkifejezést, amely a mindennapi nyelvben nem használatos, vagy teljesen más értelemmel fordul elő (a pártneveket is ilyennek vettem). A feldolgozásnál az egyes fogalmakat a leckén belüli előfordulás számától függetlenül egynek tekintettem.

sét, feldolgozását. Természetesen a tankönyv érthetőségét, szakkifejezések tekintetében, nem az előfordulásuk kvantitatív adata határozza meg, hanem az egyes fogalmak összetettsége, bonyolultsága.

Összehasonlításra került az is, hogy az egyes forrásokhoz mennyi és milyen típusú kérdés, feladat kapcsolódik. E nézőpont vonatkozásában állapítható meg a legmarkánsabb elmozdulás a 2005 előtti állapotokhoz képest, hiszen az 1990-es évek tankönyveinek gyakorlatilag nem kellett ilyen típusú elvárásoknak megfelelniük, és ebből adódóan nem tartalmazznak ilyen jellegű feladatokat, míg az érettségi bevezetését követően készültekben már-már a túlburjánzás elemei is beazonosíthatók. Az eredmények értelmezésénél persze arra is figyelemmel kell lenni, hogy a 2000-es kerettanterv bevezetése nyomán már megjelent a tankönyvi jóváhagyásnál a tanulóknak szóló feladat mint szempont, melyet a 2003-as kiadású könyvről felvett adatok is igazolnak. További vizsgálódást igényelne a feladat típusok beazonosítása, hiszen nemcsak a kérdések száma érdekes, hanem az is, hogy ezek milyen típusú tanulói tevékenységet, gondolkodási műveletet várnak el (pl. reprodukció, megértés, alkalmazás, értékelés).

A tankönyvek kiválasztott részeinek statisztikai feldolgozása és az erre támaszkodó elemzés alátámasztja azt a vélekedést, hogy az új történelem érettségi jelentős hatást gyakorolt a hazai tankönyvpiacra, mivel igazolja azokat a jellemzőket (pl. forrásközpontúság, források változatossága, tanulói tevékenységek különböző formái), amelyeket a tantárgyi követelmények adaptálása során a tankönyvekben meg kellett jeleníteni. A változások pozitív elemei egyértelműen azonosíthatók, ami persze nem azt jelenti, hogy az új tankönyvek minden elemükben megfelelnek a korszerű tanulásméleteknek, illetve a történelmi gondolkodás kialakításához szükséges új szakmai kihívásoknak.

Az új kiadványok tekintetében a történelem tantárgy vonatkozásában azért is volt felfokozott a várakozás, mert 2005-től írásbeli vizsgarésszel is kiegészült az érettségi. E területen elsőként a Nemzeti Tankönyvkiadó *Érettségi feladatgyűjtemény (9–12. évfolyam)*³² sorozatai jelentették az igazi újdonságot, mind tartalmuk, mind felépítésük tekintetében. A kötetenként több mint 300 gyakorló feladatot tartalmazó kiadványok, évfolyamokra és az érettségi tartalmi követelményeihez igazodva dolgozták fel a tantervi egységeket, pl. Az Árpád-kor, A középkor, A jelenkor. A kiadványok ezáltal az érettségire való felkészítést a 4 éves tanulási folyamat és a tanítási órák kereteihez illesztették, így lehetővé tették a szaktanárok és diákok számára a folyamatos gyakoroltatást, gyakorlást. A kötetek újdonsága abban is megnyilvánult, hogy elsősorban, a vizsgán elvárt képesség jellegű követelmények (pl. források használata és értékelése, tájékozódás térben és időben) kialakítását, fejlesztését, illetve az új feladat típusok és javítási útmutatók megismerését állították a középpontba.

³² KAPOSÍ ÉS MTSÁI 2004–2005

A kötetek a 9–12. évfolyam mindegyik témájánál – a 2005-ös érettségi követelmények előírásainak megfelelően – két szinten (közép- és emelt szint) fogalmazták meg a feladatokat. Az áttekinthetőség érdekében a két szint feladatai eltérő színnel jelentek meg. A kötetek a vizsgakövetelményekkel megegyező témakörökben általában négy–öt ún. rövid választ igénylő teszt-, és kettő, ún. szöveges kifejtendő (problémamegoldó, illetve elemző) esszéfeladatot tartalmaztak. A tudatosabb és eredményesebb felkészülés/ felkészítés érdekében a kiadványokban a feladatok melletti piktogramok a fejlesztendő kompetenciákra és feladattípusokra utaltak, valamint az egyes érettségi témakörök bevezetői tartalmazták a történelem érettségi vizsga adatbázisának tekinthető kerettantervi lexikai adatokat, illetve a vizsgadokumentumokban rögzített ún. kétszintű követelményeket, amelyek ezáltal nemcsak a diákok, hanem a széles közvélemény számára is nyilvánossá váltak.

Az Új Pedagógiai Szemle recenziója kiemeli, hogy a kötet *„nem egyszerűen egy-fajta tréningezést szolgál, hanem az érettségi követelmények mellett a történeti ismeretanyag sokoldalú verbális és vizuális ismerethordozóját tartalmazza, kiegészítve a tankönyvekben találhatóakat. A történelemoktatás módszertani megújításának eszközeivé válnak, ugyanis nyilvánvalóvá teszik, hogy tantárgyunk esetében a verbális és vizuális ismerethordozók (a különböző műfajú írott források, tanulmányrészletek, térképek, grafikonok, táblázatok, didaktikus ábrák, képek stb.) mind az ismeretanyag szerves részét képezik és nem egyszerűen a »szemléltetést«, az óra »színesítését« szolgáló »eszközök«. Ha pedig az oktatási anyag szerves részei, akkor »meg kell tudni szólaltatni« őket, s éppen ezt biztosítják a hozzájuk kapcsolódó feladatok, melyek mindegyike egy-egy követelményként megjelölt kompetencia fejlesztését segíti.»³³*

Az új szóbeli vizsgára való felkészítést a tankönyvsorozat utolsóként megjelent kötete tartalmazta,³⁴ amely több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt azért, mert a történelem érettségi fejlesztésében résztvevő szerkesztők nem maguk dolgozták ki a tételket, hanem átvették annak a több mint húsz, különböző településeken és iskolatípusban dolgozó történelemtanárnak a munkáit, akik az emelt szintű érettségizetésre felkészítő tanári továbbképzésen vettek részt. Ezáltal nemcsak változatosabbak és differenciáltak lettek a nyilvánosságra került tételek, de felértékelődött a továbbképzésen folytatott közös tanulás eredménye, valamint nőtt a vizsga elfogadottsága, legitimációja. Másrészt ez a kötet informálta legteljesebben a vizsgáztatói és vizsgázói folyamatban résztvevőket, mind a tételek kijelölésének és összeállításának, mind az értékelésnek a szempontjairól, nem véletlen tehát, hogy a 2005-ös vizsgafolyamat finisében a fővárosi tankönyvcentrum egyik legkeresettebb kiadványai között tartották számon.

2005-öt követően több kiadó is megjelentetett az új történelem érettségire való felkészítő köteteket,³⁵ amelyek tovább színesítették a tanulói és tanári válasz-

³³ SÁVOLY 2004

³⁴ KAPOSI–SZÁRAY 2005

³⁵ CSAPODI–ZSIGMOND 2006

téket, így jelentős mértékben segítették a felkészítési folyamat differenciáltságát. A megjelenő új kiadványok közös jellemzője, hogy elsősorban nem a tanítási folyamathoz igazodóan dolgozzák fel a követelményeket, hanem komplett érettségi feladatsorokat vagy tételmintákat tartalmaznak.

A taneszközfejlesztés terén további áttörést jelentett 2006-tól a Nemzeti Tankönyvkiadó ún. *Forrásközpontú történelem és Tevékenységközpontú történelemtanítás* című sorozatának megjelenése,³⁶ amely azon túl, hogy a történelmi ismeretforrások, dokumentumok rendkívül széles körét vonultatja fel, komoly lépést tesz a tanítás módszertanának átalakításában is, hiszen bőséges feladatállományával és kérdéseivel ösztönzően hat a tanulói és tanári tevékenységek újszerű értelmezéséhez, gyakorlathoz.

A szerzők kötetük újszerűségét a következőképpen határozták meg: *„Az olvasó olyan történelemtankönyvet tart a kezében, amely kísérletet tesz a történelmi múlt forrásközpontú feldolgozására, és lehetőséget ad a tanulói tevékenységre épülő történelemtanításra. A tankönyv a megváltozott tantervi és érettségi vizsgakövetelmények teljesítését állítja középpontjába. Az új vizsgakövetelmények lényege a szövegértéstől a forrás- és képelemzésen át az árnyalt látásmódig és a vitakészségekig terjedő készségek és képességek fejlesztése, a különböző típusú tanulói tevékenységek (önálló, csoportos és projekt munka stb.) nyomán az ismeretek újszerű és hatékony feldolgozása.”*³⁷

A tankönyvsorozat egyik újszerűségét az adja, hogy – miközben megtartja a politikatörténeti súlypontot – komoly mértékben nyit a társadalom- és gazdaságtörténet irányába, így több helyen is foglalkozik a társadalmi struktúrák átalakulásával, demográfiai kérdésekkel, az anyagi kultúra változásával és a közgondolkodás átalakulásával. A másik szemléletbeli változás a „Nézőpont rovat” megjelenése, amely – ha nem is mindenhol egyforma mélységben és következetességgel – feldolgozza a leckék kapcsán azokat a vitatott kérdéseket, amelyek egyértelműen a kontroverzív történelemszemlélet irányába mutatnak, miszerint az ellentétes nézetek megismerése és feldolgozása segít a történelemértelmezés alapformáját jelentő narratív kompetencia kialakulásában.

A kötet „újszerűségének” legplasztikusabb megnyilvánulása az egyes tematikus egységek – vagy ahogy a szerzők említik –, „leckék” összetétele. *„A leckék hármas tagozódásúak: a feldolgozásra szánt forrásokat, ábrákat, vázlatos térképeket és képeket tartalmazó archívum és a múltba történő »mélyfúrásokat« lehetővé tevő nézőpontok rész, amely vitás kérdésekkel, személyiségekkel vagy problémákkal foglalkozik források segítségével. Az archívum anyagai kínálatot jelentenek a tanórai munkához. A főszövegben megjelenő alfejezetek mindegyikéhez kapcsolódik valamilyen típusú forrás. A forrásokhoz kérdések, feladatok tartoznak, így valamennyi alkalmas a kívánt készségek és képességek megszerzésére, az új követelményeknek megfelelő felkészülésre.”*³⁸

³⁶ KAPOSI–SZÁRAY 2006

³⁷ SÁVOLY 2006

³⁸ SÁVOLY 2006

Természetesen a Nemzeti Tankönyvkiadó mellett más kiadók is új tankönyvekkel jelentek meg a piacon, a fejlesztések tekintetében kiemelendőnek nyilvánítható a Műszaki Tankönyvkiadó 2006-ban indult új sorozata, mely elsősorban a középszintű érettségire való felkészítést tűzte ki célul, és egyszerű, áttekinthető struktúrájával, színes megjelenésével komoly előrelépést jelentett.³⁹ A szerzők e könyv esetében is arra törekedtek, hogy a politikatörténet mellett komoly figyelmet szenteljenek a társadalom- és gazdaságtörténetnek, valamint az eszmétörténet főbb áramlatainak. Olyan témák is helyet kaptak a könyvben mint a népesedés, a nők helyzete, a sport, a művészetek vagy a könnyűzene.⁴⁰ Ebben a könyvben a leckék egységesen négyoldalmi terjedelműek, melyből két oldalt a tanulnivalók és az információk foglalnak el, a másik két oldalon pedig források jelennek meg, kérdésekkel, feladatokkal, tanórai, illetve otthoni munkákra utalással.

A tankönyv kapcsán az egyik méltató a következőket írja: „Kuriózumnak számít, hogy a sorozat első köteteiben a cím felett mindig egy térkép látható, rajta az »aktuális« térséggel, de bejelölve a térség mai országhatárai is. Sajnálatos viszont, hogy ezekhez a térképekhez nincsenek kérdések, illetve, hogy időnként lemaradtak a térképmagyarázatok. Az időbeli tájékozódást – alapvető történeti »kompetencia« – a leckék tetején végigfutó időszalagok segítik.”⁴¹

A tankönyvválaszték területén feltétlenül említést érdemel az Alternatív Közgazdasági Gimnázium történetíró műhelye által készített sorozat, mely az 1990-es években elindult fejlesztési tapasztalatokra támaszkodik és számos vonatkozásban úttörő kezdeményezéseket vitt be a korábbi évtizedben a köztudatba és közgondolkodásba. A könyvsorozat a 2004-et követően a Nemzeti Tankönyvkiadóhoz került, és igényesebb tipográfiai és szerkesztési elveinek köszönhetően a mai történelemtankönyv-választék egyik legigényesebb darabjának minősíthető.⁴² Készítői egyértelműen hitet tesznek a műhelymunkában készíthető könyvsorozatok mellett, másrészt óvnak mindenkit a tankönyvfejlesztési idő jelenlegi lerövidítésétől, amely súlyos szakmai következményekkel jár. „Én továbbra is hiszek a műhelyekben. Több ember együtt valószínűleg okosabb, mint egy ember egyedül. De ha nem is okosabb, legalább azt az embert, aki mindenkinél okosabb, újabb és újabb okoskodásra készíti az a helyzet, hogy hall másfajta véleményt. A másik nagyon fontos dolog a kimunkáltság. Ma rohamtempóban készítik – mi is – az átdolgozásokat, az alapművekre ez kevésbé jellemző. Minden átdolgozott könyvünk rosszabb és rosszabb lett – pedig sokkal nagyobb szakmai múlt volt mögöttünk –, mert nem áll rendelkezésre elegendő idő. Ebben nem szabad szerintem túl sok kompromisszumot kötni, inkább az ember akkor adja át a könyvet, amikor az teljesen megvan.”⁴³

³⁹ HORVÁTH T. ÉS MTSAI 2007

⁴⁰ BIHARI–DOBA 2006

⁴¹ DUPCSIK 2009

⁴² BÍRÓ–STEFÁNY–LŐRINC 2004

⁴³ HANTOS 2008. 117.

Csak sajnálni lehet, hogy a Korona Könyvkiadó tervezett új történelem tankönyv sorozata,⁴⁴ mely 2006-ot követően a megváltozott érettségi követelményekhez készült, és korábban már bizonyítottan nagy felkészültségű szerzők munkájaként jelent volna meg, csak részlegesen és töredékesen készült el, mert a kiadó részesedése jelentősen csökkent a tankönyvpiacon, így anyagi pozíciói részben megrendültek. A megjelent kötet(ek) arról tanúskodnak, hogy a korábban elismert és népszerű szerzők képesek voltak a megújulásra, hiszen az érettségi követelményekhez illeszkedően nagy hangsúlyt fektettek a tanulói tevékenységekre, a források elemzésére, a térképek, diagramok, táblázatok kezelésére. A szerző (Závodszy Géza) a dokumentumok (források) értelmezhetősége kapcsán azt írja a könyvismertetőben, hogy *„tankönyvünkben jórészt hosszabb forrásszövegeket válogattunk, hogy az elemző műhelymunkát valóban lehetővé tegyük. (...) Az első pillantásra testesebbnek tűnő kötetünk egyben tankönyv, forrásgyűjtemény és történelmi képeskönyv, valamint művelődéstörténeti olvasókönyv is, mely a sikeres érettségihez és egyetemi felvételihez magabiztos tudást és tájékozottságot biztosít.”*⁴⁵

A 2005 óta zajló események egyértelműen azt mutatják, hogy a történelem-tankönyvek piacán komoly választékbővülés figyelhető meg, az új kiadványok közös tendenciája a forrásokra, dokumentumokra való támaszkodás, a különböző tanulói tevékenységformák gyakoroltatása, a négyzínnyomásos kivitel és a politikatörténeti dimenzió bizonyos értelmű visszaszorulása. A könyvekben megfigyelhető a lexikai adatok csökkenése, és a változatos megközelítési módok megjelenése. Az is egyértelmű tendencia, hogy a tankönyveket a kiadók egy része megpróbálja olyan szemléltető és tanári segédeszközökkel kiegészíteni, amelyek a tanulóközpontú pedagógiai gyakorlat irányába mutatnak, valamint munkafüzetekkel, ez szintén az említett szándék felerősödését mutatja.⁴⁶ Így a Műszaki Kiadónál megjelent a multimédiás elemekkel való tankönyvfeldolgozás, mely egyre több kiadónál is tért hódított, összefüggésben az interaktív táblák elterjesztését szorgalmazó programokkal.

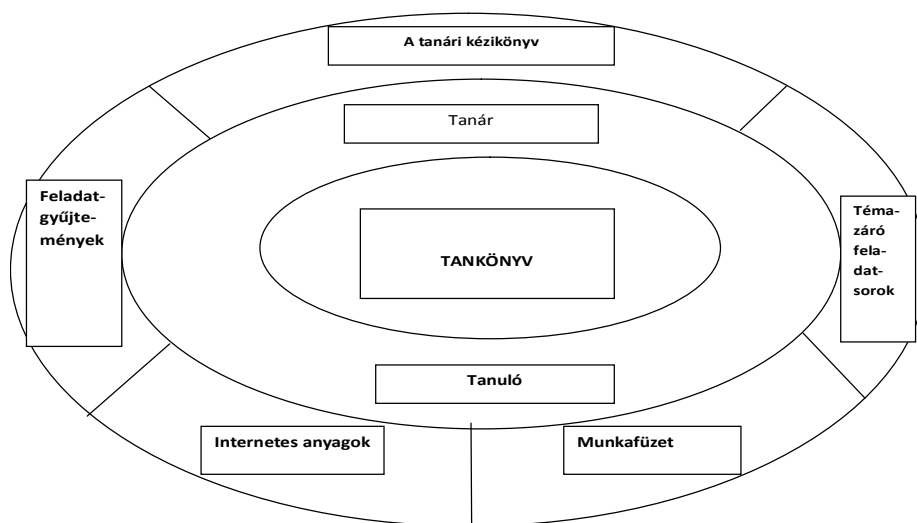
A tankönyvpiacon kialakuló versenyhelyzetet az is mutatja, hogy a kiadók most már nemcsak magában álló tankönyveket, hanem sorozatokat jelentetnek meg, sőt a munkafüzetek megjelentetésével megkezdődött az a folyamat, hogy tananyagcsomagok vagy tanulási rendszerek készüljenek el egy-egy kiadó támogatása mellett. Az új és újabb taneszközök fejlesztésének programjai egyértelműen a nagyobb kiadóknak kedveznek, hiszen olyan folyamatos versenyre kényszeríthetik a kicsiket, amelyet azok majd nem bírnak, így piacszerzés helyett piacvesztés lesz a sorsuk. E versenyben mindenképpen meghatározó szerepe van az Nemzeti Tankönyvkiadónak (mai nevén Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó), amely a *Forrásközpontú történelem* sorozatát kiegészítette munkafü-

⁴⁴ CSORBA–HEGYI 2002, CSORBA–KATONA 2002, ZÁVODSZKY 2006, SALAMON 2004.

⁴⁵ ZÁVODSZKY 2006

⁴⁶ BÉRCZES–LÁNG 2008

zet sorozattal,⁴⁷ amelyben a különböző típusú források feldolgozását állítja középpontba és a diákok forrástani ismereteit egészíti ki (pl. elsődleges, másodlagos forrás, forráskritika alapjai), valamint számos újszerű interaktív és reflektív tanítási módszerekre (disputa, drámapedagógia, projekt módszer, portfólió stb.) ad gyakorlati példákat. További új törekvése a kiadványnak az, hogy a tanulás tanulásának számos lépését is beépíti a diákok tevékenységei közé, ezzel is segítve őket az értelmező történelemtanulásban. A könyvsorozathoz a tanítási órákon való szemléltetéshez használható CD-k készültek, és kialakításra került egy internetes felület, amely többek között adattárat, a kiadó által készített érettségi feladatsorokat és a munkafüzet sorozat megoldásait tartalmazza. Új elemként jelentette meg a kiadó az adattárat valamint évfolyamonkénti Témazárókat.⁴⁸ A tankönyvsorozat révén, a hozzá tartozó „kellékek” segítségével olyan tanulási rendszer készült el, amelyből már csak a tanári kézikönyv hiányzik ahhoz, hogy a nemzetközi példákhoz igazodva egy tanulóközpontú csomag valósuljon meg, ahol a tananyag feldolgozásához, a felkészítéshez, gyakoroltatáshoz és az ellenőrzés teljes rendszeréhez szükséges anyagok megtalálhatók. A kiadó által elkészített fejlesztő csomag struktúráját az alábbi ábra szemlélteti.

6. ábra – A tankönyvcsalád struktúrája

A tankönyvpiachoz kapcsolódó verseny két további vonatkozásban is érdeklődésre tartott számot. Az egyik az, hogy szinte egyik tantárgyhoz sem jelent meg annyi érettségire felkészítő anyag, mint történelemből. A másik, hogy 2006 ele-

⁴⁷ KAPOSÍ-SZÁRAY 2007–2009

⁴⁸ KAPOSÍ-SZABÓ-SZÁRAY 2009–2010

jén egy olyan dokumentum került nyilvánosságra, amely a tankönyvválasztás védelmére hivatkozva valójában a kialakult piaci pozíciók megváltoztatását tűzte ki célul. „A tankönyvszerzők ne vehessenek részt az írásbeli és az emelt szintű szóbeli érettségi feladatok összeállításában, (...) az érettségi anyaga ne épülhessen nyilvánvaló módon egyetlen tankönyv, tankönyvsorozat anyagára: forrásaira, képeire, ábráira.”⁴⁹

A történészek vélekedése két szempontból is sajtóságos. Egyrészt azt nehezményezik, hogy csak óriási késéssel kerülnek be a ma feltárt tudományos eredmények a jövő generációinak tankönyveibe, miként Gyarmati György írja: „Magyarországon a historikusi szakma egy-egy újabb tudományos („soft licenc”) megállapításának tankönyvekbe történő beépülése – átfutási ideje – 15–20 év. Azaz gyermekeink generációja már aligha találkozik vele, legfeljebb unokáink körében hasznosulhat a tudományos hozadék szélesebb körben, a történeti kultúra közvetítésének alapintézményeként szolgáló közoktatási rendszerben.”⁵⁰ Másrészt komoly kritikával illetik az új forrásokra és tevékenykedtetésre épülő könyveket, nemcsak tartalmi, hanem módszertani vonatkozásban is, erre példa Hahner Péter ÉS-beli hozzászólása,⁵¹ aki továbbra is azt az egyértelműen ismeretközpontú tankönyvcsaládot tekinti szakmai mintának, amelyet talán – miként Dupcsik Csaba utal rá – több egyetemista használ, mint gimnazista.⁵²

A digitális tankönyvfejlesztés bizonyára további új irányokat fog kijelölni, de az egyértelműen látszik, hogy az érettségi követelmények hatása nyilvánvaló és egyértelmű a tankönyvekre, amelyet feltételezésünk szerint nem biztosan a követelményekkel való egyetértés kényszerített ki, hanem az a kiéleződő piaci verseny, melyben a kiadók a minél jobb pozíciók megszerzésére törekednek.

Összefoglalva megállapítható, hogy az új történelem érettségi – és az ebből következő tankönyvpiaci verseny – erősen hatott a tankönyvek tartalmára, módszertani felépítésére. Számos tekintetben sikerült meghaladni a korábbi tanulásfelfogás axiómáit és tankönyvi szinten is sikerült megismertetni a szaktanárokkal pl. a több nézőpontú feldolgozás lehetőségét vagy a projektmunkát, illetve a drámapedagógiai módszerek alkalmazási területeit. Az elért eredmények biztatóak, de még sok kívánni valót hagynak maguk után, hiszen a legjobb tankönyvek struktúrája sem épül olyan tanulásfelfogásra, amely a diákok érdeklődését állítja a középpontba, és a történelmi tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákra helyezi a feldolgozás súlypontját.

⁴⁹ TTE ÁLLÁSFOGLALÁS 2006. Felhívás a szabad tankönyvválasztás védelmére. Aláírók pl. Bihari Péter, Bíró Gábor, Hantos István, Lőrincz László, Stefány Judit, Jóvér Béláné, Repárszky Ildikó, Dupcsik Csaba.

⁵⁰ GYARMATI 2008

⁵¹ HAHNER 2008

⁵² DUPCSIK 2009

IRODALOM

- BÁBOSIK 2006 BÁBOSIK István: A feladat mint személyiségfejlesztő tényező = *Új Pedagógiai Szemle*, 2006/4. 50–60.
(<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00102/2006-04-ta-Babosik-Feladat.html>) [2013.05.23.]
- BIHARI-DOBA 2006 BIHARI Péter – DOBA Dóra: Történelem, a 12. évfolyam számára. Műszaki Kiadó, Budapest, 2006.
- BENKES ÉS MTSAI 1998 BENKES Mihály – BORSÁNYI György – KENDE János – KRAUSZ Tamás – RAVASZ István – RIPP Zoltán – ROZSNYÓI Ágnes – SIPOS Péter – STANDEISZKY Éva – SZARKA László – SZÉKELY Gábor: Történelem IV. (1914–1998) – a közép fokú iskolák számára. Cégér Kiadó, Budapest, 1998
- BÉRCZES-LÁNG 2008 BÉRCZES Mihály – LÁNG Erzsébet: Történelem feladatsorok az írásbeli érettségire I., II., III. Műszaki Kiadó, Budapest, 2008.
- BÍRÓ-STEFÁNY-LŐRINC 2004 BÍRÓ Gábor – STEFÁNY Judit – LŐRINC László: Történelem 3. A polgárság és a nemzetállamok (XVIII–XIX. század). Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 2004.
- CHAMBLISS-CALFEE 1998 CHAMBLISS, Marilyn J. – CALFEE, C. Robert: Textbooks for Learning Nurturing Children's Minds. Wiley-Blackwell Publishers, Malden, Mass., 1998.
- CSAPÓ 2008 CSAPÓ Benő: A taneszközfejlesztés megalapozása: a tudásról való tudás. In: Tankönyvdialógusok. Szerk. SIMON Mária. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008.
- CSAPODI-ZSIGMOND 2006 CSAPODI Zoltán – ZSIGMOND Zsolt: Történelem szóbeli tételek a 2006-ban emelt szinten érettségizőknek. Bölcsélet Egyesület, Budapest, 2006.
- CSORBA-HEGYI 2002 CSORBA Csaba – HEGYI W. György: Történelem 9. Korona Kiadó, Budapest, 2002.
- CSORBA-KATONA 2002 CSORBA Csaba – KATONA András: Történelem 10. Korona Kiadó, Budapest, 2002.
- DUPCSIK-REPÁRSZKY 2003 DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó: Történelem IV. a középiskolák IV. osztálya számára. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2003
- DUPCSIK 2009 DUBCSIK Csaba: Gúzsba kötve = *Élet és Irodalom*, 2009. január 9. (<http://www.es.hu/index.php?view=doc;21811>) [2013.05.23.]
- EINHORN 2008 EINHORN Ágnes: „Fejlesztés vagy vizsgatréning?” In: Tanulmányok az érettségiről. Hatásvizsgálat, tantárgyi vizsgák értékelése, feladatfejlesztés. Szerk. BÁNKUTI Zsuzsa – LUKÁCS Judit. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008. 147–167.
(<http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/kiadvanyaink-konyvesbolt-konyvesbolt/ofi-kotetek/147-167-pdf>) [2013.05.23.]
- F. DÁRDAI 2002 FISCHERNÉ Dárdai Ágnes: A tankönyvek megítélésének minőségi paraméterei. In: Tankönyvelméleti tanácskozás. Szerk.: KARLOVITZ JÁNOS 2001. Budapest, 2002. 56–61.
- F. DÁRDAI-KOJANITZ 2007 F. DÁRDAI Ágnes – KOJANITZ László: A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig = *Új Pedagógiai Szemle*, 2007/1. 56–69.

- F. DÁRDAI-KAPOSI 2008 F. DÁRDAI Ágnes – KAPOSI József: A kezdet vége, avagy a történelemérettségi vizsga fejlesztésének további lépései. In: Tanulmányok az érettségiről. Hatásvizsgálat, tantárgyi vizsgák értékelése, feladatfejlesztés. Szerk. BÁNKUTI Zsuzsa – LUKÁCS Judit. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008. 169–186. (<http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/kiadvanyaink-konyvesbolt-konyvesbolt/ofi-kotetek/169-186-pdf>) [2013.07.12.]
- GYARMATI 2008 GYARMATI György: Történeti kultúra, a politizálódott és mediatisztált köztörténet. Kézirat. Vác, 2008.
- HAHNER 2008 HAHNER Péter: Óvatos optimizmus = *Élet és Irodalom*, (Tankönyv-kritikai melléklet), 3. (http://tte.hu/_public/ovatos_optimizmus.pdf) [2013. 05. 23.]
- HANTOS 2008 HANTOS István: A tankönyv- és tananyagkészítés és a készítő kálváriája. In: Tankönyvdialógusok. Szerk. SIMON Mária. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008.
- HORVÁTH 1996 HORVÁTH Zsuzsanna: Tankönyvelemzési szempontok és eljárások = *Új Pedagógiai Szemle*, 1996/10. 37–41.
- HORVÁTH ÉS MTSAI 2007 HORVÁTH Terézia – KOSARAS Béla – NÉMETH Gábor – UJVÁRI Pál: Történelem, a 9. évfolyam számára. Műszaki Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.
- KAPOSI ÉS MTSAI 2004–2005 Képző mappa multiplikátorok számára. Szerk. KAPOSI József. Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 2004–2005.
- KAPOSI-SZABÓ-SZÁRAY 2009–2010 KAPOSI József – SZABÓ Márta – SZÁRAY Miklós: Történelem témazáró feladatlapok, I–IV. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2009–2010.
- KAPOSI-SZÁRAY 2005 Feladatgyűjtemény az új történelemérettségihez – szóbeli vizsga, 9–12. évfolyam. Szerk. KAPOSI József – SZÁRAY Miklós. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005.
- KAPOSI-SZÁRAY 2006 KAPOSI József – SZÁRAY Miklós: Történelem IV. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006.
- KAPOSI-SZÁRAY 2007–2009 KAPOSI József – SZÁRAY Miklós: Történelem I–IV. Munkafüzetek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007–2009.
- KOJANITZ 2004 KOJANITZ László: A tankönyvek használhatóságát meghatározó minőségi összetevők elemzése és összehasonlítása. H.n., 2004. (http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvktatasok/cd1_kojanitz/vizsgalat_eredmenyeinek_bemutatasi.pdf) [2013.05.23.]
- KOJANITZ 2007 KOJANITZ László: A tankönyvek minőségének megítélése = *Iskolakultúra*, 2007/6–7. 114–126. (<http://epa.oszk.hu/00000/00011/00116/pdf/2007-6-7.pdf#page=112>) [2013.05.23.]
- NAGY 2001 NAGY Péter Tibor: Modern szekuláris értékek egy tradicionális társadalomban = *Educatio*, 2001/3. 434–448. (<http://www.edu-online.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalomso/486>) [2013.05.23.]
- SALAMON 1994 SALAMON Konrád: Történelem IV. a középiskolák számára (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994
- SALAMON 2004 SALAMON Konrád: Történelem 12. Korona Kiadó, Budapest, 2004.

- SALAMON 2009 SALAMON Konrád: Történelem IV. a középiskolák IV. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó Zrt., Budapest, 2009
- SÁVOLY 2004 SÁVOLY Mária: A történelemoktatás megújulásának kézikönyve = Új *Pedagógiai Szemle*, 2004/10. (<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00085/2004-10-kf-Savoly-Tortenelemoktatas.html>) [2013.05.23.]
- SHOEMAKER 1962 SHOEMAKER, F.: Textbooks in American Education = *The Education Quarterly*, 14. (June 1962):54. 108–115.
- TTE ÁLLÁSFOGLALÁS 2006 TTE-állásfoglalás. Felhívás a szabad tankönyvválasztás védelmére. 2006. március 22. (<http://www.tte.hu/tte/allasfoglalasok?start=10>) [2013.05.23.]
- ZÁVODSZKY 1986 ZÁVODSZKY Géza: Néhány szempont a tankönyv képi tervezéséhez és kritikájához. In: Tankönyvelméleti tanulmányok. Szerk. és bev. KARLOVITZ János. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 50–68.
- ZÁVODSZKY 2002 ZÁVODSZKY Géza: Tankönyv, iskola, társadalom = *Módszertani Lapok*, (Történelem) 9. (2002):2. 23–29.
- ZÁVODSZKY 2006 ZÁVODSZKY Géza: Történelem a középiskolák 11. évfolyama számára. Korona Kiadó, Budapest, 2006.

A történelmi gondolkodás fejlesztésének irányzatai

Bevezető

A neveléstudományi kutatások középpontjában ma leginkább a tanulók gondolkodásának fejlesztése áll, összhangban azzal az általánossá váló felfogással, ami szerint az iskolai tudás legértékesebb részét a *magasabb szintű gondolkodási képességek* jelentik, mivel csak ezek által valósulhat meg a megszerzett ismeretek rugalmas adaptálása. Ilyen képességek birtokában tudjuk a körülöttünk lévő világ jelenségeit helyesen értelmezni és a felmerülő problémákra válaszokat találni.

A gondolkodási képességek fejlesztése megfelelő stratégia lehet az ismeretanyag folyamatos növekedéséből fakadó probléma kezelésére is. Nincs mód rá, hogy minden fontos történelmi eseményt megtanítsunk, de adhatunk a diákjainknak egy olyan *intellektuális eszközrendszert*, amely később is rendelkezésükre áll majd. A történettudomány által kialakított értelmezési keretek és elemzési szempontok, bármikor segítségükre lehetnek nemcsak a múlt, hanem a jelen viszonyainak megértéséhez is.

A történettudomány szemléletének elsajátítása szükséges ahhoz is, hogy kontrollálni tudjuk az előítéletekre, történelmi önigazolásokra és leegyszerűsítő vélemények megfogalmazására való természetes hajlamunkat. Ahogy Sam Wineburg, a Stanford Egyetem professzora megfogalmazta *„abban a világban, amelyet eluraltak az érzelmi kitörések, a szöveggörnyezetükből kiragadott idézetek, a gyűjtőhangú beszédek, az érzelmeket inkább felszító, mint csillapító publicisztikai elemzések, az emberek ösztönös gondolkodását fegyelmező történelmi gondolkodás [unnatural historical thinking] szerepe még soha nem látszott ennyire fontosnak.”*¹

A történelmi gondolkodás szerepének felértékelődése az oktatásban

A történelmi gondolkodás fejlesztése, mint pedagógiai cél, nem magától értetődő feladat. Megléte és szerepe az iskolai oktatásban szorosan összefügg a történelemtanítás általános feladatára vonatkozó vitákkal és döntésekkel. Nem volt szükség rá, amíg a történelemtanítás a kulturális kánon továbbhagyományozódását és a történelmi példaképekre épülő erkölcsi nevelést szolgálta. A történelmi gondolkodás fejlesztésére akkor sincs szükség, ha a tantárgy alapvető

¹ WINEBURG 2007. 11.

céljaként egy vitathatatlanul és problémamentesnek nyilvánított történelmi narratíva megтанítását határozzák meg.

A történelmi gondolkodás fejlesztésének igénye akkor merül fel, amikor ennél többet és mást akarunk elérni. Például azt, hogy a diákjaink megértsék, mindenkor a maga viszonyait és problémáit szeretné megérteni a múltat vizsgálva. Ez adja a történelmi dimenzió feltárásának semmi mással nem pótolható értelmét. Ha viszont ez így van, akkor soha nem magától értetődő, hogy a múlt hatalmas egészéből mikor, mit és milyen kérdések alapján kutatnak és próbálnak meg utólag értelmes történetté és magyarázattá formálni, vagyis *történelemmé* alakítani. Ezért aztán a történelmi ismeretek értelmes befogadása is folyamatos értelmezést és újragondolást jelent. Egy ilyen *reflektív történelemszemlélet* kialakítása már összetett gondolkodásfejlesztést igényel.

A történelemtanítás jelentőségét és eredményességét fokozza, ha a történelemórákon tanultak felkészültebbé teszik a diákokat általában véve is a társadalmi jelenségek és viszonyok közötti eligazodásra. A történelmi események feldolgozása lehetőséget ad olyan fontos kompetenciák megszerzéséhez, mint a többféle forrásból származó információk összegyűjtése, az információk megbízhatóságának és hitelességének ellenőrzése, adatok és tények sokrétű elemzése és összevetése, vagy a vizsgálatok eredményeinek különféle céllal és műfajban történő bemutatása. Mindezen lehetőségek fontos érvek a tantárgy pozíciójának megerősítése mellett. Ezért az új programok készítőit mindenhol egyre több olyan követelményt is beépítenek a történelmi curriculumokba, amelyek az egyén és közösség sikeressége szempontjából egyaránt fontos *kulturális kompetenciákat* örökítenek tovább.

A történelemtanítás megújítása segítséget adhat ahhoz is, hogy a diákok megalapozott és átgondolt döntéseket tudjanak hozni szűkebb és tágabb közösségük ügyeiben.² A történelemtanítás lehetőséget ad egyebek mellett olyan képességek kialakítására, mint a komplex helyzetértékelés, az eseményekben és folyamatokban szerepet játszó tényezők áttekintése és azok relatív jelentőségének megítélése, a döntési alternatívák lehetséges következményeinek felmérése, a múlt és a jelen viszonyai közötti összefüggések megértése.³ A történelmi gondolkodás fejlesztése ebben az összefüggésben a *felnőtt életre való felkészülést* is jelenti.

A történelmi gondolkodás iskolai szerepének felértékelődése összefüggésben van a történettudomány terén lezajló változásokkal is. A történelemírás négy színtje: a *krónika*, amely a tényekkel és eseményekkel foglalkozik; a *narratíva*, amely a történeteket szubjektív módon megválasztott nézőpontból ok-okozati összefüggésekbe vagy elbeszélésekbe rendezi; a *magyarázat*, amely a változásokat és az ok-okozati összefüggéseket racionális szinten kezeli; a *beleélés*, amely a

² BARTON-LEVSTIK 2004

³ HISTORY STANDARDS é.n.

múltban élt emberek érzéseivel, gondolataival és viselkedésével foglalkozik.⁴ E szintek egymáshoz viszonyított jelentősége a történetírásban folyamatosan változó. A viszonylag fiatal történettudomány történetében három *paradigmát* szokás megkülönböztetni: *irodalmi* (a 19. század előtti), *tudományos* (19. század) és *relativista* (az 1950 utáni). E paradigmák mindegyike más-más módon viszonyul a történelmi igazsághoz vagy igazságokhoz, más módszereket alkalmaz ezen igazság feltárásához és interpretációjához.⁵ A tudományos paradigma a források gondos összegyűjtésén és vizsgálatán alapuló következtetések fontosságát hangsúlyozza a múlt rekonstruálásában. A relativista vagy posztmodern paradigma viszont a történetírás és a történettudomány interpretációkon alapuló jellegét emeli ki. Ezek az interpretációk az idők során folyamatosan változnak, egymásra épülnek, kiegészítik egymást vagy vitatkoznak egymással, és maga a történetírás ezeknek az egymásba fonódó interpretációknak a sorozata. A történelemtanítás ma még leginkább az irodalmi és a tudományos paradigma adaptációját jelenti, de már jelen vannak a relativista paradigma problematikáját tükröző fogalmak is: pl. *interpretáció*, *nézőpont*, *empátia*, *történelmi jelentőség*. Ezen értelmező kulcsfogalmak tanítása pedig elkerülhetetlenné teszi a diákok történelmi gondolkodásával kapcsolatos feladatok újragondolását is.

A nemzetközi szakirodalom az utóbbi évtizedekben sokat foglalkozott a történelmi gondolkodás pedagógiai célú értelmezésével és fejlesztésközpontú megragadásával. Érdemes áttekinteni a legjellemzőbb megoldási javaslatokat, mert segítségükkel árnyalt képet alkothatunk a történelmi gondolkodás fejlesztésének problematikájáról és módszereiről.

A történelmi gondolkodás értelmezése a pedagógiában

Amikor a történelmi gondolkodás iskolai fejlesztéséről beszélünk, már a feladat értelmezése és meghatározása sem egyszerű és magától értetődő dolog. Nem véletlen tehát, hogy az angol nyelvű szakirodalomban is többféle megnevezéssel és irányzattal találkozunk, amikor a konkrét ismeretek megtanulásán túl mutató tanulási célokról van szó: *historical thinking*,⁶ *historical literacy*,⁷ *historical consciousness*,⁸ és *historical reasoning*.⁹

⁴ LIMÓN 2002

⁵ COFFIN 2000

⁶ HUSBANDS 1996, SEIXAS 1993, SPOEHR–SPOEHR 1994.

⁷ LEE 2004, LEE 2007, PERFETTI ET AL. 1995, RODERIGO 1994, VANSLEDRIGHT–FRANKES 2000, WINEBURG 2001.

⁸ JEISMANN 1997, DUQUETTE 2012.

⁹ KUHN ET AL. 1994, LEINHARDT ET AL. 1994.

Historical thinking

A *historical thinking*, vagyis a történelmi gondolkodás fogalma jelenti a legtágabb jelentésű terminust. Ebbe beleérthető akár az összes kognitív művelet, amely a múlt vizsgálatával, interpretációjával és kommunikációjával kapcsolatos. A fogalom elterjedése összefügg azzal a folyamattal, ahogy a múlt század nyolcvanas éveiben az oktatási szakemberek figyelme egyre inkább a műveltségterületekhez kötődő gondolkodás (*domain specific thinking*) felé fordult. A kutatók az általános kognitív képességek kutatása és fejlesztése helyett a speciális ismeretekhez kötődő gondolkodás sajátosságainak feltárásában látták a továbbfejlődés lehetőségét.

Nagyon jellemző erre az irányváltásra a kezdő és szakértői tudás közötti különbségek kutatásának népszerűvé válása a legkülönbözőbb területeken. A történelem esetében *Sam Wineburg* nevéhez fűződik a legismertebb ilyen kísérlet-sorozat. Ezek során egyértelművé vált, hogy a diákok, de még a történelemtanárok is általában egyszerűen információt gyűjtenek a történelmi szövegekből, és nem a szerző szándékán vagy a korbeli gondolkodásmódon törnek a fejüket ezek olvasása közben. A történészek ezzel szemben folyamatos párbeszédet folytatnak az általuk vizsgált szöveggel, különböző kérdéseket tesznek fel, összefüggéseket keresnek a más forrásokban talált információkkal és igyekeznek minél jobban megérteni magát a helyzetet, amiben a szöveg készült.¹⁰ E kutatási eredményekre reagálva az amerikai *National History Education Clearinghouse* olyan interneten elérhető oktatási anyagokat kezdett el készíteni, amelyek a történelmi forrásokkal történő munkát állítják a tanulás és gondolkodásfejlesztés középpontjába. A program a következő összetevőkre és tevékenységekre koncentrál:

- Az események többféle forráson alapuló és többféle szempontból történő megismerése (pl. a rendelkezésre álló források összegyűjtése, áttekintése, kiválogatása).
- Forráselemzés (pl. a forrásokban leírtak vagy ábrázoltak megismerése, a részletek értelmezése, kérdések megfogalmazása, a források tartalmának összehasonlítása).
- Forrásvizsgálat (pl. a forrás műfajának, az elkészítés körülményeinek, a szerző nézőpontjának, szándékainak azonosítása; a forrás megbízhatóságának értékelése).
- A történelmi kontextus megértése (pl. a történelmi szituáció minél több aspektusának és összefüggésének megismerése, a források tartalmának értelmezése ezen információk alapján).
- Az állítások vizsgálata a bizonyítékok megalapozottsága szempontjából (pl. a történelmi kérdésekre adott válaszok bizonyítékainak ellenőrzése)

¹⁰ WINEBURG 2001

és értékelése, a válaszok ilyen szempontból történő összevetése és értékelése).

Peter Seixas és Carla Peck az iskolai történelemtanulás legfőbb feladataként azt jelölte ki, hogy a tanuló képes legyen kritikusan közelíteni a múltról szóló feladatokhoz és beszámolókhöz, legyenek azok akár történelmi filmek, regények, akár tankönyvek, ismeretterjesztő műsorok, tudományos cikkek, vagy akár otthon hallott visszaemlékezések. A történelmi gondolkodás fejlesztése az ő felfogásuk szerint azon képességek kialakítását jelenti, amelyek ehhez a kritikusan reflektáló értelmezéshez szükségesek. Ehhez a mintát és a modellt a történészek által kialakított szabályok és módszerek jelentik. Hat olyan problémát azonosítottak és fejtettek ki, mely a történelmi gondolkodásban központi szerepet játszik: történelmi jelentőség, episztemológia és bizonyíték, folyamatosság és változás, fejlődés és hanyatlás, történelmi nézőpont, valamint a történelem alakítását befolyásoló szereplők és tényezők kérdése.¹¹

Historical literacy

A historical literacy, a történelmi műveltség fogalma először a tartalmi tudás azon szintjét jelölte, amely már módot ad arra, hogy az újonnan tanult dolgokat is megértsük és befogadjuk. Az iskolai történelemtanítás eredményességével szembeni kritikákban jelent meg, mintegy ellentétként annak a holt tudásnak, amelyet az iskolák nyújtottak.¹² Wineburg a tartalmi tudáson kívül a történelmi megismerésben főszerepet játszó tevékenységek elvégezni tudását is a történelmi műveltség feltételének tekintette: forráselemzés, a forrásokban talált információk összevetése, kontextusba helyezés.¹³ Peter Lee szerint a történelemtanítás legfőbb feladata, hogy egy jól adaptálható értelmezési keretet adjon, mely lehetővé teszi a tanulók számára az újonnan megismert események és folyamatok megértését és asszimilálását, akár a múltban történtekről, akár a jelenben lejátszódó eseményekről van szó.¹⁴ Az iskolai oktatásban ehhez szerinte nagyobb hangsúlyt kellene fektetni az emberiség történelmének hosszú távú folyamataira, a társadalmi közösség és a hatalom viszonyában lejátszódott változásokra, a korábbi történelmi tapasztalatok és interpretációk eseményekre gyakorolt hatásaira, illetve a történelmi időben való tájékozódóképesség kialakítására. Egy ilyen új műveltségismény, vagyis a historical literacy megtervezése és gyakorlati megvalósítása Lee szerint alkalmat adna arra is, hogy túllépjünk azon a terméketlen vitán, amelyben újra és újra szembeállítják egymással a történettudományi gon-

¹¹ SEIXAS-PECK 2004

¹² MAPOSA-WASSERMANN 2009

¹³ WINEBURG 1991

¹⁴ LEE 2004

dolgozás megértésére (*disciplinary understanding*) és a történelmi ismeretek megtanulására (*substantive history*) irányuló tanítási célokat. A történelmi műveltség új eszményének kialakítása ugyanis nemcsak a tartalmi követelmények, hanem a *diszciplináris gondolkodásra* vonatkozó célkitűzések újragondolását is igényli. Gondosan ki kellene válogatni azokat a történelmi ismereteket és fejlesztendő képességeket, melyek együttesen érdekes, sokféle helyzethez adaptálható és hosszú távon is továbbépíthető tudássá válhatnak a diákok számára. A követelmények ilyen jellegű tudatos megtervezése révén nagyobb esély lehet arra, hogy a történelemórákon tanultak jól strukturált, új helyzetekben is hatékonyan alkalmazható és könnyen felidézhető tudássá váljanak ahelyett, hogy széteső emlékfoszlányokat vagy önmagukban üres és használhatatlan forráselemzési szempontokat jelentenének csak.

Ausztrál kutatók és tanárok, a Lee által felvázolt célokat is követve, kollektív munka keretében készítették el a történelmi műveltség indexét (*index of historical literacy*), vagyis megpróbáltak egy pragmatikus szemléletű listát adni a korszerű és jól adaptálható történelmi tudás összetevőiről.¹⁵ Ebben a következők szerepeltek:

- A múlt eseményei: történelmi események ismerete és megértése; az előzetes ismeretek használata; az egyes események jelentőségének érzékelése.
- A múlt narratívái: a változás és a folyamatosság érzékelése az időben; az egymással párhuzamosan létező narratívák megértése; a nyitott kérdések megfelelő kezelése.
- Kutatási készségek, képességek: történelmi bizonyítékok (tárgyi emlékek, dokumentumok, képi források stb.) összegyűjtése, elemzése és használata.
- A múltban használt nyelv: a régies szavak, nyelvi fordulatok, nyelvi kifejezések megértése.
- Történelmi fogalmak: olyan történelmi fogalmak megértése, mint az ok-okozatiság és motiváció.
- Információs és Kommunikációs Technológiákon (IKT) alapuló tudás: IKT-alapú történelmi forráshelyekről, például virtuális archívumokból összegyűjthető történelmi források használata, megértése és értékelése.
- Összefüggések és kapcsolatok felismerése: kapcsolat teremtetése a múlt, a saját személyes élethelyzet és a jelen világa között. A múltbeli események összekapcsolása a jelenben történtekkel; a mai viszonyokat kialakító és meghatározó történelmi előzmények azonosítása; a személyes élethelyzet mélyebb megértése a történelmi előzmények megismerése által.

¹⁵ TAYLOR–YOUNG 2004. 29.

- Egymással versengő nézetek és viták: a nyilvánosság előtt zajló és a történettudomány képviselői között folyó történelmi viták helyének és szabályainak megértése.
- Kifejezési eszközök és lehetőségek: annak megértése, hogy a múlt sokoldalú és kreatív bemutatása mennyiféle formában lehetséges (film, dráma, képzőművészeti alkotás, zene, szépirodalom, virtuális kép stb.).
- Morális ítéletek a történelemben: a morális vonatkozások megértése a történelmi eseményekről készült ismertetésekben és magyarázatokban.
- A természettudományi ismeretek és eszközök használata a történelemben: annak megismerése, hogy a természettudományi ismeretek és a modern technológiák, technikai eszközök milyen módon alkalmazhatók a történettudományi kutatásokban (pl. DNS-vizsgálat, gázkromatográfia).
- Történelmi magyarázat: önálló következtetések, magyarázatok készítése történelmi eseményekről és kérdésekről, mozgósítva mindazokat a tárgyi ismereteket, kutatási, elemzési módszereket és intellektuális képességeket, amelyeket a történelemtanulás során elsajátítottak.

A fenti lista megalkotói szerint a történelmi műveltség (*historical literacy*) „olyan összetett eszközrendszernek tekinthető, amelyet különböző készségek, attitűdök és fogalmi ismeretek együttesen alkotnak, és amely a történelmi tudatosságot [historical consciousness] közvetíti és fejlesztí”.¹⁶

Historical consciousness

Ez az irányzat a történelmi gondolkodás fejlesztését nem végcélként, hanem a történelmi tudatosság kialakításának eszközeként kezeli. Az Egyesült Államokban elkészült új követelményrendszer, a *History Standards*, a történelemtanítás legfontosabb céljaként a széles értelemben vett *politikai intelligencia* kialakítását határozta meg. A történelmi műveltség segíthet ugyanis „megérteni a jelen problémáit is, ösztönzést ad a lehetséges megoldási alternatívák kialakításához és támpontokat kínál a döntésekkel járó lehetséges következmények végiggondolásához”.¹⁷ A történelemtanítás során lehet kialakítani azokat a képességeket is, amelyek lehetővé teszik, hogy egy-egy jelenkori probléma megoldásának keresésekor megkülönböztessük egymástól a releváns és az irreleváns történelmi előzményeket és analógiákat. A múltra vonatkozó ismeretek alkalmazni tudását az aktuális problémák megértésére és megoldására annyira fontosnak tekintették, hogy a történelmi gondolkodással foglalkozó követelményrendszer egyik különálló egysége

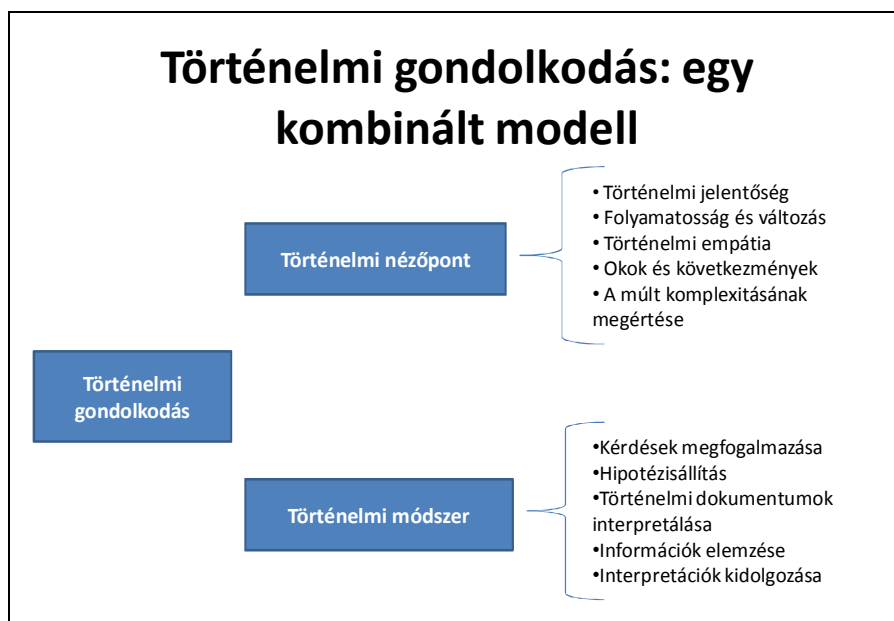
¹⁶ HISTORY STANDARDS é.n.

¹⁷ HISTORY STANDARDS é.n.

csakis ezzel, vagyis a jelen viszonyainak megértését segítő történelmi előzmények felismerésével és helyes értelmezésével foglalkozik.

A történelmi tudatosság tanításának problematikájához kapcsolható a Németországban lezajlott vita is, amely a *történelemdidaktika* fogalmáról és feladatáról. Erről magyar nyelven F. Dárdai Ágnes készített nagyon problémaérzékeny ismertetést.¹⁸ Ebben a vitában Karl-Ernst Jeismann a történelmi tudatot a történelemdidaktika központi kategóriájává tette: „a didaktika a jelen megértésének, értelmezésének folyamatát, funkcióját, a történeti elképzelések változását vizsgáló tudomány”,¹⁹ egy társadalom történeti tudatának, a történeti tanulásnak, tapasztalásnak a tudománya. Tárnya tehát a társadalom történelmi tudata. Jeismann a történelemdidaktikát a történetírás és a történelemelmélet mellett a *történettudomány dimenziójának* tekintette. A történelemdidaktika a történelmi tudat mindennapi megnyilvánulásait, összefüggéseit kutatja.

Catherina Duquette, a quebec-i egyetem tanára modellt készített annak megragadásához, hogy miképpen függhet össze a történelmi gondolkodás fejlesztése és a történelmi tudatosság kialakulása.²⁰ Először a történelmi gondolkodás két nagy komponensből álló modelljére tett javaslatot.

1. ábra – Történelmi gondolkodás: egy kombinált modell²¹

¹⁸ F. DÁRDAI 2006

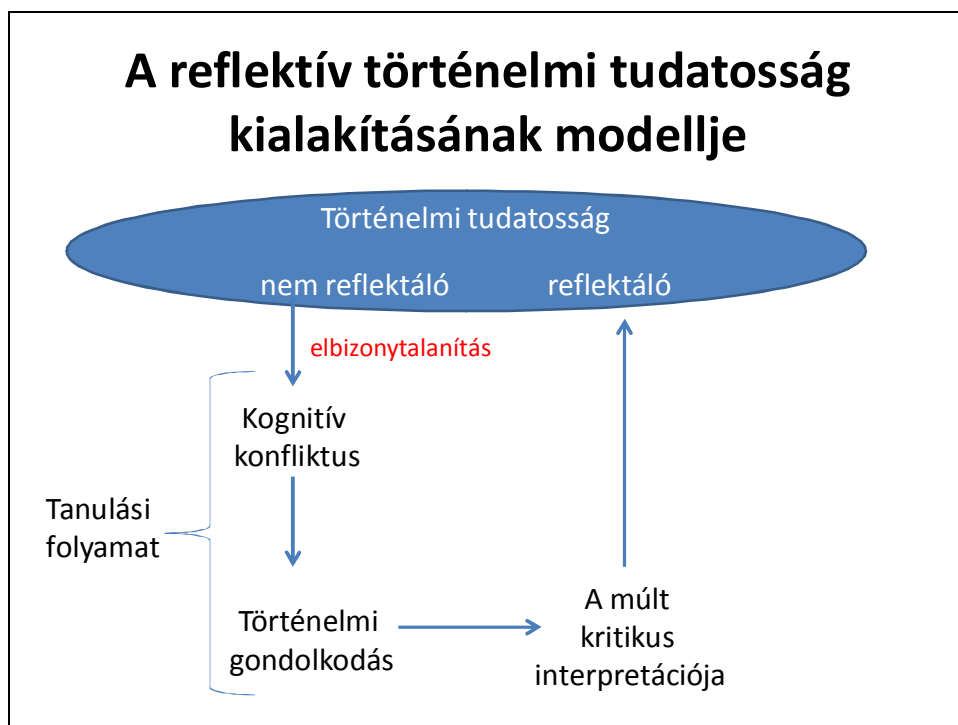
¹⁹ JEISMAN 1980

²⁰ DUQUETTE 2012

²¹ DUQUETTE 2012 nyomán

Catherina Duquette a történelmi gondolkodás összetevőinek felvázolása után áttér a történelmi tudatosság definiálására. Ezt a következőképpen határozta meg: „A jelen megértése a múltra vonatkozó interpretációk segítségével. Ugyanakkor ez az, ami lehetővé teszi a számunkra a jövőről való gondolkodást is.”²² Feltételezése szerint e történelmi tudatosságnak kétféle szintje van, egy nem-reflektáló és egy reflektáló. Ez utóbbi szint jelenti a valóságos történelmi tudatosságot, és ehhez szükséges a történelmi gondolkodás magasabb szintjének elérése.

Megkísérelte azt a tanulási folyamatot is modellezni, ahogy a tanuló az egyik szinttől a másik szintre juthat el.

2. ábra – A reflektív történelmi tudatosság kialakításának modellje²³

E modell szerint a múlt kritikus interpretációja tanulás eredményeképpen alakul ki, és ez a feltétele a reflektáló történelmi tudatosságnak. A tanulásban a *kognitív konfliktusok* teremtése a kulcsmozzanat, mivel ez készítet a korábbi naiv történelemszemlélet felülvizsgálatára, és ez nyitja meg az utat a történelmi gondolkodás kialakulása felé. A kognitív konfliktus a történelemtanításban elsősorban azokat a helyzeteket jelenti, amikor a látszat és valóság közötti különbségekkel

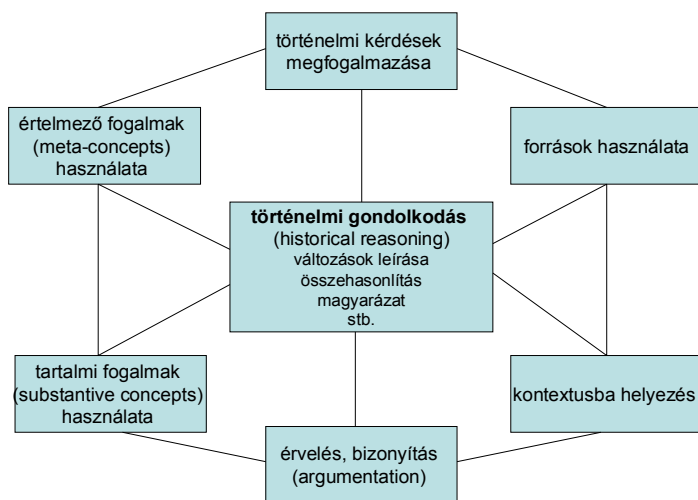
²² DUQUETTE 2012

²³ DUQUETTE 2012 nyomán

szembesítjük a diákokat. Például azzal, ahogy bizonyítékokkal szolgálunk arra, hogy a magától értetődőnek látszó történelmi következtetések, vagy a részletek gazdagsága révén korhűnek tűnő történelmi filmek sokszor messze járnak a valóságtól.

Historical reasoning

Az utóbbi években holland kutatók foglalkoztak a legintenzívebben a *reasoning*, a következtetési gondolkodás fogalmának történelemtanításban való értelmezésével. A University of Amsterdam kutatói, Jannet van Drie és Carla van Boxtel a korábbi kutatások eredményeit összesítve, olyan definíciót, illetve értelmezési keretet akartak alkotni, mely megfelelő elemzési háttérrel biztosít azon empirikus kutatásokhoz, melyek azt vizsgálják, hogy a különböző iskolai feladatok milyen intenzitású és minőségű történelmi gondolkodásra (*historical reasoning*) készítetik a tanulókat, illetve hogy milyen hatással vannak a diákok ilyen jellegű képességeire. Másrészt az általuk konstruált modellt alkalmassá akarták tenni a kezdő és a szakértő tudása közötti különbségek feltárására is. A *historical reasoning* fogalmát hangsúlyozottan az oktatás kontextusában értelmezték, és a következőképpen határozták meg: „*olyan tevékenység, melynek során valaki a múltról szóló információkat összerendezi azért, hogy leírja, összehasonlítsa és/vagy megmagyarázza a történelmi jelenségeket.*” Ezen összetett tevékenység hat alkotóelemét különítették el.

3. ábra– A történelmi gondolkodás (*historical reasoning*) modellje²⁴

²⁴ VAN DRIE – VAN BOXTEL 2008.

A történelmi fogalmakat két nagy csoportra szokás osztani. Angol nyelvterületen ezek megnevezésére a '*substantive concepts*', illetve a '*second order concepts*' vagy a '*meta-concepts*' kifejezések szolgálnak. Az utóbbihoz olyan fogalmak tartoznak, mint az *ok, következmény, változás, idő, interpretáció, forrás, bizonyíték* stb. Ezek biztosítanak alapot ahhoz, hogy a tanulók képessé váljanak akár teljesen új történelmi témák értő befogadására, és ahhoz is, hogy gondolkodni tudjanak arról, mit, miként és milyen mélységben értettek meg a tanultakból.²⁵ Vagyis e történelmi fogalmak tanítása értelmezhető a *metakognitív gondolkodás* fejlesztéseként is.²⁶

Arra is érdemes kitérni e modell kapcsán, hogy a mostani curriculumok készítői ma már helytelennek és öncélúnak tartják azt a korábbi gyakorlatot, amikor a tanórai *forráselemzés* szinte kizárólag a forrás hitelességének és elfogultságainak vizsgálatával foglalkozott. Ezzel szemben inkább a források kontextusba helyezését és egy adott kérdés szempontjából történő vizsgálatát és értékelését tartják az iskolai forráselemzés igazi minőségi kritériumának. A hitelesség és a megbízhatóság kérdése persze továbbra is érdekes, de mindig az általunk feltett kérdés dönti el, hogy ez kritériuma legyen-e a forrás felhasználásának – hiszen akár egy feltűnően és bizonyíthatóan elfogult forrás is értékes bizonyíték lehet valamire! Arra is fel kell hívni a tanulók figyelmét, hogy amikor bizonyítékokat keresünk, másként kell a forrásokat vizsgálni, mint amikor csak információkat akarunk gyűjteni belőlük. Ilyenkor nemcsak az lehet fontos, hogy kik szerepelnek egy képen, hanem az is, hogy kik nincsenek rajta valamilyen okból. Ugyanígy egy levél esetében sem csak annak tartalma, de hangneme és a stílusa is érdekes bizonyíték lehet valamire. Meg kell tanulni tehát a diákoknak, hogy a vizsgált korszakból származó szövegek, képek, tárgyak stb. felhasználása történelmi forrásként ötletességet és körültekintést is igényel egyszerre.

A módszertani alapelvek

A történelmi gondolkodás fejlesztése speciális módszertani megoldásokat is igényel. A részletek kidolgozása előtt azonban fontos tisztázni, hogy ehhez nem direkt tanításon, hanem folyamatos fejlesztésen, a rendszeres stimuláción keresztül vezet az út. A történelmi ismeretek megfelelő szemléletű használatához szükséges ismeretek és képességek csak megfelelő tanulási tapasztalatokon keresztül fejleszthetők. Fontos a *stimuláló környezet*, amely olyan feladatokkal szembesíti a tanulókat, amelyek túlmutatnak aktuális képességeiken, és intellektuális erőfeszítést igényelnek. Teret kell engedni a társas konstrukciónak, bátorítani kell a tanulókat a gondolataik megosztására, az értelmes beszélgetésekre

²⁵ KOJANITZ 2013

²⁶ DONOVAN–BRANSFORD 2005

és vitákra. A tanulás szerves részévé kell tenni a metakogníciót is, hogy folyamatosan tudatosíthassák az eredményre vezető történelmi gondolkodásmód sajátosságait. Mindehhez a kutatásalapú tanulás (*inquiry based learning*) módszertana áll a legközelebb.²⁷

A történelmi gondolkodás fejlesztése az értékelési kultúra megújítását is igényli, hiszen az e téren lezajló teljesítményváltozások megragadása egyáltalán nem könnyű feladat. Ennek megítélését érdemes egy-egy tanulási periódus végére hagyni, amikor visszamenőleg együttesen tekinthetők át a tanulóra vonatkozó feljegyzések és a tanuló által készített produktumok. Egy ilyen célú értékelés alapja nem lehet csupán egy-egy felelet vagy dolgozat, mivel sokszor egy órán elhangzott okos hozzászólás vagy egy otthon elkészített írásbeli feladat a tanuló gondolkodásának fejlődéséről ezeknél sokkal fontosabb bizonyítékot szolgáltathat.²⁸

IRODALOM

- BAIN 2000 BAIN, Robert B.: Into the Breach. Using Research and Theory to Shape History Instruction. In: Knowing, Teaching and Learning History. Eds. STEARNS, Peter N. – SEIXAS, Peter – WINEBURG, Sam. New York, 2000. 331–352.
- BARTON–LEVSTIK 2004 BARTON, Keith C. – LEVSTIK, Linda S.: Teaching History for the Common Good. Mahwah, NJ., 2004.
- COFFIN 2000 COFFIN, Caroline: History as Discourse. Construals of Time. Cause and Appraisal. Vol. 1. 2000.
- F. DÁRDAI 2006 F. DÁRDAI Ágnes: Történelemdidaktikai koncepciók az újabb német didaktikai irodalom tükrében. In: F. DÁRDAI Ágnes: Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás. I. Pécs, 2006. (<http://old.lib.pte.hu/konyvtarrol/munkatarsaink/dardai/publikaciok/text/book/dardai03.htm>) [2013.09.16.]
- DONOVAN–BRANSFORD 2005 How Students Learn. History in the Classroom. Eds. DONOVAN, M. Susanne – Bransford, John D. Washington DC., 2005. (http://www.nap.edu/catalog.php?record_id=11100) [2012.03.02.]
- DUQUETTE 2012 DUQUETTE, Catherine: The Connection Between Historical Thinking and Historical Consciousness. Proposition of a New Taxonomy. (H.n.), 2012. (<http://historicalthinking.ca/sites/default/files/CDuquette%20EN%20Jan.2012.pdf>) [2012.02.24.]
- EXLINE 2004 EXLINE, Joe: What Is Inquiry-based Learning? Concept to Classroom. Workshop: Inquiry-based Learning. [2004] (<http://www.thirteen.org/edonline/concept2class/inquiry/index.html>) [2012.03.03.]

²⁷ BAIN 2000, EXLINE 2004, KOJANITZ 2010, KOJANITZ 2011.

²⁸ FREEMAN–PHILPOTT 2009

- FREEMAN-PHILPOTT 2009 FREEMAN, Jerome – PHILPOTT, Joanne: Assessing Pupil Progress. Transforming Teacher Assessment in Key Stage 3 History. = *Teaching History*, 137. (2009) 2., 4.
- HISTORY STANDARDS é.n. History Standards by the National Center for History in the Schools at the University of California (é.n.). (<http://www.nchs.ucla.edu/Standards/historical-thinking-standards-1>) [2012.03.02.]
- HUSBANDS 1996 HUSBANDS, Chris: What is History Teaching? Language, Ideas and Meaning in Learning about the Past. Buckingham, 1996.
- JEISMANN 1980 JEISMANN, Karl-Ernst: Geschichtsbewußtsein. Überlegungen zur zentralen Kategorie eines neuen Ansatzes der Geschichtsdidaktik. In: Geschichtsdidaktische Positionen. Hg. SÜSSMUTH, Hans. Paderborn, 1980. 179–122.
- JEISMANN 1997 JEISMANN, Karl-Ernst: Geschichtsbewusstsein. In: Handbuch der Geschichtsdidaktik. Hg. BERGMANN, Klaus et al. Seelze, 1997. 42–44.
- KOJANITZ 2010 KOJANITZ László: A kérdésorientált (inquiry based) történelem-tanítás összekapcsolása az IKT adta lehetőségekkel. = *Iskolakultúra*, 20. (2010): 9. 65–81.
- KOJANITZ 2011 KOJANITZ László: A forrásfeldolgozástól a kutatásalapú tanuláshoz. = *Történelemtanítás*, 2011/4. (<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2012/01/kojanitz-laszlo-a-forrasfeldolgozastol-a-kutatasalapu-tanulasig-02-04-05>) [2013.09.16.]
- KOJANITZ 2013 KOJANITZ László: A történelmi kulcsfogalmak. = *Tani-tani Online*, 2013. május 12. (http://www.tani-tani.info/a_tortenelmi_kulcsfogalmak) [2013.09.16.]
- KUHN ET AL. 1994 KUHN, Deanna – WINESTOCK, Michael – FLATON, Robin: Historical Reasoning as Theory-evidence Coordination. In: Cognitive and Instructional Processes in History and the Social Sciences. Eds. CARRETERO, Mario – VOSS, James F. Hillsdale, NJ., 1994. 377–402.
- LEE 2004 LEE, Peter: Historical Literacy. Theory and Research. = *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 5. (2004):1. 1–12.
- LEE 2007 LEE, Peter: From National Canon to Historical Literacy. In: Beyond the canon. History for the Twenty-first Century. Eds. GREVER, Maria – STUURMAN, Siep. Basingstoke, 2007. 48–62.
- LIMÓN 2002 LIMÓN, Margarita: Conceptual Change in History. In: Reconsidering Conceptual Change. Issues in Theory and Practice. Eds. LIMÓN, Margarita – MASON, Lucia. Dordrecht, 2002. 259–289.
- LEINHARDT ET AL. 1994. LEINHARDT, Gaea – STANTON, Catherina – VIRJI, Salim M. – ODOROFF, Elisabeth: Learning to Reason in History. Mindfulness to Mindfulness. In: Cognitive and Instructional Processes in History and the Social Sciences. Eds. CARRETERO, Mario – VOSS, James F. Hillsdale, NJ., 1994. 131–158.

- MAPOSA –
WASSERMANN 2009 MAPOSA, Marshall – WASSERMANN, Johan: Conceptualising Historical Literacy. A review of the Literature. = *Yesterday & Today*, 2009/4. 41–66.
- PERFETTI ET AL. 1995 PERFETTI, Charles A. – BRITT, M. Anne – GEORGI, Mara C.: Text-based Learning and Reasoning. Studies in History. Hillsdale, NJ., 1995.
- RODERIGO 1994 RODERIGO, María José: Discussion of Chapters 10–12. Promoting Narrative Literacy and Historical Literacy. In: Cognitive and Instructional Processes in History and the Social Sciences. Eds. CARRETERO, Mario – VOSS, James F. Hillsdale, NJ., 1994. 309–320.
- SEIXAS 1993 SEIXAS, Peter: Historical Understanding among Adolescents in a Multicultural Setting. = *Curriculum Inquiry*, 23. (1993): 3. 301–327.
- SEIXAS–PECK 2004 SEIXAS, Peter. – PECK, Carla: Teaching Historical Thinking. In: Challenges and Prospects for Canadian Social Studies. Eds. SEARS, Alan. – WRIGHT, Ian. Vancouver, 2004. 109–117. (http://www.culturahistorica.es/seixas/seixas_peck.pdf) [2013.03.02.]
- SPOEHR–SPOEHR 1994 SPOEHR, Kathryn T. – SPOEHR, Luther W.: Learning to Think Historically. = *Educational Psychologist*, 29. (1994):2. 71–77.
- TAYLOR–YOUNG 2004 TAYLOR, Tony – YOUNG, Carmel: Making History. A Guide for the Teaching and Learning of History in Australian Schools. [2004] (<http://www.hyperhistory.org/index.php?option=displaypage&Itemid=220&op=page>) [2013.02.24.]
- VAN DRIE –
VAN BOXTEL 2008 VAN DRIE, Janet – VAN BOXTEL, Carla: Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past = *Educational Psychology Review*, 20. (2008):2. 87–110. (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.10.0.7003&rep=rep1&type=pdf>) [2013.12.28.]
- VANSLEDRIGHT–
FRANKES 2000 VANSLEDRIGHT, Bruce A. – FRANKES, Lisa: Concept- and Strategic-knowledge Development in Historical Study. A Comparative Exploration in Two Fourth-grade Classrooms. = *Cognition and Instruction*, 18. (2000): 2. 239–283.
- WINEBURG 1991 WINEBURG, Samuel S.: Historical Problem Solving. A Study of the Cognitive Processes Used in the Evaluation of Documentary and Pictorial Evidence. = *Journal of Educational Psychology*, 3. (1991):1. 73–87. (<http://iwt-historical-thinking.wikispaces.com/file/view/Wineburg+Historical+Problem+Solving+1991.pdf>) [2012.03.07.]
- WINEBURG 2001 WINEBURG, Samuel S.: Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Temple University Press, 2001.
- WINEBURG 2007 WINEBURG, Samuel S.: Unnatural and Essential. The Nature of Historical Thinking. = *Teaching History*, 129. (2007) (https://weblearn.ox.ac.uk/access/content/group/2f07bbba-55d9-4c1d-baf0-1a48041fa51b/Readings/week%202/wineburg%20Unnatural_and_essential.pdf) [2013.03.03.]

A történelemtanári kulcskompetenciák kialakításáról – avagy a fa metaforája

Az alább bemutatandó eljárás, amely a fa metaforájából indul ki, egy kísérlet arra, hogyan lehet konkretizálni, vizualizálni, leegyszerűsíteni, egyben mélyebb és strukturálisabb megközelítést adni a történelemdidaktika és a történelemmetodika egyetemi szintű oktatásának.¹ Egy kísérlet annak kijelölésére, milyen irányban volna szükséges fejleszteni a jövőbeni történelemtanárok kulcskompetenciáit.

„A (fa) metafora egy olyan konkrét modell, amelynek segítségével könnyebben és mélyebben megértjük az elvont dolgokat. Mihelyt megvan a modell, figyelmünket a probléma különböző aspektusaira tudjuk összpontosítani.” Ha Edward de Bono idézetéből indulunk ki,² akkor esetünkben a probléma különböző aspektusait a törtélelemdidaktika és a történelemmetodika tanításának lehetséges modelljei jelentik, illetve ezen belül a történelemtanárok kulcskompetenciáiról való gondolkodás. E modell alapjai a pszichológia, a pedagógia és az általános didaktika hagyományából következnek, közös kiindulópontjuk pedig a *fa metaforája*, amelyet először az amerikai pedagógus-pszichológus Jerome Bruner alkalmazott, aki ezzel próbálta elmagyarázni egyetemi hallgatóinak a tananyag belső szerkezetének a problémáját.³ Valószínűleg Bruner metaforikus „fa” fogalma ösztönözte a svájci történész-didaktikust, Peter Gautschit is, aki ezáltal konkretizálta, illusztrálta a történelemtanítási képességek illetve a tanári kulcskompetenciák fejlesztésének a lehetséges modelljeit, amelyek elengedhetetlen feltételei a történelemtanuláshoz.⁴

Úgy véljük, hogy a fa metaforáját alkalmazó eljárások nem a triviális gondolkodás és nem is a véletlen eredményei. „Úgy tűnik ugyanis, hogy az emberi fogalomrendszer nagyrészt metaforikus jellegű, ami azt jelenti, hogy a metafora nem hagyományosan értendő mint költői képek vagy retorikai fordulatok eszköze. A metafora inkább egy szokatlan nyelvi jelenség (...), amely nemcsak a nyelv hatáskörébe tartozik, hanem elsődlegesen a gondolkodással és a tettekkel függ össze.”⁵ A metafora lényege, hogy egy bizonyos tapasztalatot meg lehet vele értetni egy bizonyos másik tapasztalat alapján.⁶

¹ Írásunk a törtélelemdidaktikának és -metodikának ahhoz az elméleti koncepciójához kapcsolódik, amelyet a cseh Zdeněk Benš jegyez.

² BONO 2009. 100.

³ PASCH 1998. 55.

⁴ GAUTSCHI 1999

⁵ LAKOFF–JOHNSON 2002. 15.

⁶ KACETI 2009. 261.

„A fa metafora nem leegyszerűsíti a dolgokat, hanem lehetővé teszi, hogy a dolgok mélyére hatoljunk. Nem része a módszereknek, hiszen bármelyiknek a része lehet. Tulajdonképpen a háttérben segít a munkamenetek tisztázásában – és nemcsak azokban.”⁷

Nézzük meg tehát, milyen tapasztalatokat kínál nekünk a *fa metafora*, hogy ennek alapján megértsünk egy másféle tapasztalatot, amely a történelemdidaktika és -metodika tanításával, még pontosabban a történelemtanárok legfontosabb készségeinek a fejlesztésével függ össze.

A gyökerek és a fatörzs ábrázolják az alapcél, a támogató és az életadó erőt. Miről van szó? Miért csinálunk valamit? Mit akarunk elérni? Mi a célunk? Mely tevékenységek a kulcsfontosságúak? Sokféle fa létezik. Néhány esetben a fatörzs egészen a fa tetejéig ér, és az ágak merőlegesen nőnek a törzsre; azután szétválasztódnak vékonyabb ágakra, majd azok még kisebb ágakra. Az ágaknak több szintjük van. Ezek a különböző fatípusok ábrázolják a fontosságot, a folyamat fő célját. Megtalálni a fa törzsét olyan, mint megtalálni valamely tevékenység fontos célját. Mi a fő cél? Néhány fánál úgy néz ki, mintha több törzse lenne – ugyanúgy, ahogy néhány iskolai tevékenység esetében is úgy tűnik, hogy annak több célja van. Azonban mindegyik cél fontos, vagy csak egy legfőbb cél kisebb részeiről van szó?

A gyökereket és a fa törzsét (a fő cél), valamint a fa termését (mint értékeket) egy hatékony szállítási rendszer köti össze. Ezt a fa ágai ábrázolják. Az ágak jelentik a mechanizmust, amelynek segítségével a termés keletkezik. A termések az ágak végén az értékeket képviselik. Az emberek, az állatok, a madarak számára az élelmet jelentik. A fa termései értéket jelentenek a fennmaradásban és a folytatásban.

Minden tevékenység értelme, hogy értéket közvetítsen a használóinak. A legjobb tevékenységek értéket közvetítenek minden résztvevő számára még akkor is, ha az értékek nem mindig egyértelműek vagy nem mindig jól láthatók. Hiszen léteznek kevésbé észrevehető vagy kevésbé látható értékek is. Ezek sokszor ugyanolyan fontosak, mint az egyértelmű, jól látható értékek. A tevékenység alapcélja lehet általános. Ugyanúgy az értékek is lehetnek általánosak, de a hatékony szállítási rendszernek szükséges, hogy az praktikus, konkrét és részletes legyen. A *szállítórendszer* a legkomplikáltabb elem, akárcsak a fán, ahol a legkomplikáltabb elemek az ágak.”⁸

Összpontosítsunk hát a fa szállítórendszerére, és próbáljunk válaszolni arra a kérdésre, hogyan alkalmazható ez a rendszer a történelemdidaktika és -metodika tanításában, amelyeknek részei azok a már említett történelemtanári alapképességek, amelyek egyáltalán lehetővé teszik a történelem tanítását és tanulását. Első kérdésként az áll előttünk, hogy a kiindulási képességek vagy tevé-

⁷ BONO 2009. 103.

⁸ BONO 2009. 100–109.

kenységek modellezése tekintetében mit üzennek nekünk a metaforikus fa „gyökerei”.

1. A fa gyökerei, amelyek életerőt nyújtanak a fa számára, a pedagógus első/induló kompetenciáját ábrázolják metaforikusan. Ez nem más, mint hogy a pedagógus diagnosztizálni tudja a tanulók történelmi tudatát. Csakis ez lehet a kiindulási pont, ugyanis a történelmi tudat fejlesztésére, átadására, korrigálására, megőrzésére az iskola szolgál mint intézményesített eszköz. Ebben az értelemben „*a történelemtanítás tárgya nem a múlt, nem is a történelem, hanem egyszerűen fogalmazva a tanulók történelmi tudata, amely formálja a tanulók gondolkodását*”⁹. Egyúttal meg kell említenünk, hogy a történelemdidaktika és -metodika szempontjából ez a kategória nehéz és belső felépítésében bonyolult kategória, ezért módszertanilag alaposan ki kell dolgozni, és bizonyos szintig konkretizálni kell avégett, hogy a jövőendő történelemtanárok tudatosítsák. Konkrétabban a történelmi tudat alatt érthetjük a múlthoz való kapcsolódás folyamatos elsajátítását és fejlesztését, hiszen a múltat a jelen szükségleteiből közelítjük meg. „*A szemiozsis alapjegye a történelmi tudat keretében az, hogy a tényeket – főleg a jelenkor kulturális kontextusain keresztül – egy egységes egészben foglalja össze. Ebben különbözik a történelmi ismerettől, amely elsősorban és direkt módon a múlthoz és annak rekonstrukciójához kötődik. A történelmi tudat és a történelmi ismeretek közös nevezője az, hogy a múlt így vagy úgy, de ellentétben áll a jelennel – a történelmi tudatban így alakul ki a távolság a két időszak között. Emiatt lehet a múltat mint önálló jelenséget kezelni. Amiből pedig az következik, hogy a történelmi dinamikus és nem statikus entitás.*”¹⁰

A belső struktúra szempontjából a történelmi tudat három szintjét különböztethetjük meg. Az első szintet a gyerekek mentális reprezentációi – prekonceptiói alkotják, amelyek spontán elképzelésekből, a régi történetek iránti vágyból stb. állnak. Ezek a múlt tudatának kezdetben kevésbé állandó elemei, amelyek logikusan következnek a gyerekek pszichomotorikus tulajdonságaikból. (Úgy vélem, épp ezeknek a prekonceptióknak az értő elemzése a történelemtanárok és a történelemtankönyv-szerzők egyik legfőbb gyengéje.) A történelmi tudat második és végül a harmadik szintjét a „történelmi kép” megalkotása jelenti, mely a történelmi megismeréssel és megértéssel függ össze.

Annak érdekében, hogy még jobban konkretizálni tudjuk a történelmi tudat struktúráit, s hogy még precízebben azonosítani tudjuk a történelemtanulás jellemző, tipikus dimenzióit és kategóriáit, ezért most egy kissé távolodjunk el a fa metaforájától. Az alábbiakban *nyolc kategóriát* különböztetünk meg, amelyek *a történelemről való tanulás specifikus dimenzióit* jelentik. Azt tehát, mi a tipikus abban a folyamatban, melyben a tanulók a figyelmüket egyes múltban lejátszódó

⁹ BENEŠ 2004. 6–7. Kérdés viszont az empirikus kutatások számára, hogy mennyire bizonyul meghatározónak más tényezők szempontjából, amelyek szintén hatással vannak a tanulók történelmi tudatára, mint pl. a társadalmi csoport, a családi környezet, a politikai elit viselkedése, a nyomtatott és elsősorban az elektronikus médiák, az iskola, a történelemtanár stb.

¹⁰ BENEŠ 2004. 7.

eseményekre összpontosítják, és ahogy mások beszámolóí alapján rekonstruálni és megérteni próbálják a múltat.

Mivel a történelmi jelenségek időbe és térbe rendeződnek, ezért ennek kihatása van az idő tudatos kezelésére és az *időtudatra*, valamint arra, miként alakulnak ki a tanulóknál az időben közelebbi és távolabbi struktúrák. Az időtudat fejlesztése szempontjából nagyon fontos figyelembe venni a tanulók fejlődési stádiumait. Ez azt jelenti, hogy a gyerekek időfelfogása az ő korai, ciklikus, tagolt időérzékelésükkel kezdődik, és nagyjából 11–12 éves korukra (vagyis az alsó és a felső tagozat határán) jutnak el odáig, hogy operatív módon dolgozni képesek az idővel. Ezért a pedagógusok eljárásaiban fontos figyelni ezeknek a történelmi időstruktúráknak a korarányos fejlesztésére. Pl.: „*Gyerekek, mit jelen az, ha azt mondom: tegnap–ma–holnap? Mondd el nekem, mi történt ma, mi történt tegnap. Vajon mi történik holnap, mi történik a közeljövőben? Mi történt nemrég, régebben, nagyon régen? Gyerekek, mit jelent, ha azt mondom, hogy az idő lassan vagy gyorsan telik? Mikor érzitek, hogy az idő lassabban vagy gyorsabban telik? A ti csoportotoknak az a feladata, hogy a különféle múltbéli korszakokat illusztráló képeket sorba rendezétek. Rajzoljátok be az időegyenest, mikor születtek a szüleitek, a nagyszüleitek, a testvéreitek. Mikor házasodtak a szüleitek és a nagyszüleitek? Mikor kezdtetek óvodába vagy az általános iskola első osztályába járni? Soroljátok fel a fontos eseményeket az életekből, valamint a szüleitek és a nagyszüleitek életéből*” stb.¹¹ Nem véletlen, hogy P. Gautschi az absztrakt időstruktúrák (pl. évezred, évszázad, korszak, időszámításunk előtt, időszámításunk után, Krisztus előtt, Krisztus után stb.) átgondolt és arányos kezelésére ösztönöz; Gautschi ugyanis azt állítja, hogy a 10–12 éves gyerekek számára ezen időstruktúrák nagy része teljesen üres, jelentés nélküli fogalom.¹²

A történelemről való tanulás második dimenzióját a *történelmi tér (ország)* fogalmának tudatos kezelése-fejlesztése alkotja. Ezt is ki tudjuk fejteni bizonyos ismerős kategóriákkal, mint pl. hol, miért ott, hová, meddig stb. A gyerekek a fizikai teret először egocentrikusan érzékelik, helytudatuk kezdetben korlátozott, azaz csak egyes helyekre koncentrálnak. Ezzel kapcsolatban egyfajta naív térképtudatról¹³ beszélhetünk. Csak a 10–11 éveseknél kezd a tér független struktúrát alkotni, amikor már kivetített (projektív) térbeli gondolkodásról beszélhetünk. Ezek a felismerések ismét segíthetnek nekünk arányosan és differenciáltan fejleszteni a tanulók térbeli gondolkodását, azoknak a térképeknek, kontúrtérképeknek, illetve analóg kartografikus történelmi segédeszközöknek¹⁴ a segítségével (ilyenek az iskolai történelmi atlaszok), amelyek az egyetemes és a nemzeti történelemről találhatók főleg a tankönyvekben és a munkafüzetekben.

¹¹ Erről a témáról lásd BLOCH 2011. 236.

¹² GAUTSCHI 1999. 13.

¹³ A szlovák eredetiben: naivná kartografia.

¹⁴ A szlovák eredetiben: analógové dejepisné kartografické prostriedky.

Az elektronikus média gyors fejlődése következtében mindinkább statikus vagy dinamikus alapú digitális történelmi térképekkel és atlaszokkal is tudnunk dolgozni, amelyek növelik a tanulók motivációját, esetleg olyan légi felvételekkel, amelyeknek élethű és azonosítható tartalmuk van. Mivel a tanulók az 5. osztályban megismerkednek különféle földrajzi térképekkel is, ez alkalom arra, hogy ezeket összevegyük a történelmi térképekkel, hasonlóságokat és eltéréseket keressenek rajtuk, vagy pl. felkutassák a térképes jelek és színek jelentését, kihasználva a nyomozás izgalmát.

A történelemtanulástól való tanulás harmadik dimenzióját a *társadalom kategóriájának* tudatos kezelése, valamint az *(egyéni és kollektív) identitástudat* fejlesztése alkotja. A latin *identitas* szó két egymástól el nem választható jelentést rejt magában: „Az első az abszolút egyenlőségre (azonosságra) utal, míg a másik feltételez egyfajta tipikus-ságot (sajátosságot), amely állandó és időben tartós. Az identitás fogalma ily módon egyszerre két meghatározó szempontot foglal magában az emberek vagy dolgok összehasonlításában: a hasonlóságot és a különbséget.”¹⁵

Az identitást konkrétan névmásokkal tudjuk kifejezni: én, te, ő, mi, ti, ők, vagy pedig olyan kijelentésekkel, amelyek nagyon gyakoriak a történelmi narrációban: ezek vagyunk mi – azok a mások; ezek a barátaink – azok az ellenségeink; ez a többség – az a kisebbség; ezek a civilizáltak – ők a barbárok stb. Vagyis egy állandó kölcsönhatáson alapuló folyamatról van szó, melynek során – állandó legitimitás és kritika között egyensúlyozva – a tanulók elhatárolják magukat másoktól. Ezt a folyamatot nagyban befolyásolják a személyes identitás konkrét fejlődési szakaszai, azaz a tanulók pszichoszomatikus tulajdonságai. Még konkrétabban ez egy hosszabb folyamat, amely a szülőktől, rokonoktól, családi körből stb. átvett, diffúz, kereső identitással kezdődik (amit kiegészít még a szintén bizonytalan és szintén kereső saját szociális csoport), majd a kiforrott identitással folytatódik, amikor a tanulók biztossá válnak a saját pozíciójukat és identitásukat illetően.

A fentiek oka az, hogy a tanulók többféle módon identifikálják magukat és azonosulnak másokkal, illetve több módon határolódnak el másoktól. Fontos része ennek a folyamatnak a társadalmi nézőpontok (perspektívák) változása, amely abban segít, hogy a tanulók képesek legyenek megérteni másféle kulturális identitással rendelkező embereket. „Ezek a különböző kulturális identitások – és ez lényeges – nem alkotnak világosan meghatározott területeket, ahol a különböző összetevők maradéktalanul fednék egymást. Minden egyén többkultúrájú (plurikulturális), azonban a kultúrák nem különálló szigetek, hanem egymást átfedő területek. Az individuális identitás abból ered, hogy ugyanaz az egyén sok, több kollektív identitással találkozik, és ezek a különböző hovatartozások hozzájárulnak annak az egyedi lénynek a kiformálásához, akik mi vagyunk. (...) Nem léteznek tiszta és kevert kultúrák. Minden

¹⁵ FINDOR 2005. 43.

kultúra kevert (hibrid)."¹⁶ Pl. ha vissza akarnánk menni akármilyen messzire egy olyan ország történelmében, mint Szlovákia, mindig különböző kultúrák találkozására és keveredésére fogunk bukkanni. Erre vonatkozik az alábbi feladat: „*Ausztria-Magyarország területe több évszázadon keresztül találkozási helye volt különféle nemzeteknek és kultúrájuknak. Kutassátok fel, hogy ez a sokféleség megjelent-e a ti családokatok történelmi sorsában.*”¹⁷

A történelemtanulásnak további elengedhetetlen részei a különböző történelmi korszakok gazdasági és a szociális problémái, amelyekre természetesen mi a mából nézünk. Ennek megfelelően tudatosan kell kezelni a gazdasági dimenziókat, s ez tükröződik a tanulók gazdasági-szociális tudatának a fejlesztésében és befolyásolásában, valamint abban, ahogy a tanulónak előbb konkrét, később absztrakt elképzeléseik alakulnak ki gazdagságról, szegénységről, a múltbéli gazdasági rendszerek típusairól stb. Ezt fejezik ki az efféle kérdések: „*Gyerekek, kit tartotok gazdagnak és kit szegény embernek? Miért beszélünk a múltban és a jelenben is gazdag és szegény emberekről? Miért gazdagabbak egyes emberek?*” Ezeknek a módszertani eljárásoknak a része annak a megállapítása is, hogy a tanulók hogyan bánnak a pénz kategóriájával, pl. hogyan állapítják meg az értéküket a különböző történelmi korokban.

Az ötödik dimenziót a kormány és a hatalom kategóriáinak a tudatos kezelése, valamint a tanulók politikai tudatának a fejlesztése jelenti. Ezt a következőképpen fejlethetjük ki: Valakik fent vannak, valakik lent, valakik uralkodnak, valakik pedig irányítva vannak. A kormány és a hatalom kategóriái nagyon is jelen vannak a történelemtanításban még mindig uralkodó politikatörténeti értelmezésekben. A tanulók többnyire kronologikus-leíró tankönyvi szövegekben szembesülnek a múlt politikai rendszereinek széles skálájával, melyeket főleg azok működése szempontjából kellene megérteniük. Az ilyen irányú elemzések körébe tartoznak az efféle kérdések: „*Miért uralkodik néhány ember, és miért vannak mások irányítva? Mit jelent az, ha azt mondjuk, hogy néhány embernek hatalma van? Kinek van hatalma a mostani Szlovák Köztársaságban? Gondolkodjatok el azon, kinek van lehetősége és hatalma ahhoz, hogy társadalmi változásokat hajtson végre, vagy éppen ellenálljon a változásoknak?*” Ezekben az iskolai diskurzusokban fokozatosan további politikai fogalmak jelennek meg, mint pl. parlament, törvények, politikai pártok, kormány, katonaság, egyház, szavazat, média stb.

A hatodik dimenziót a kultúra kategóriája, valamint a historicitás, azaz a történelmi tulajdonságok tudatának a fejlesztése jelentik. Az efféle tudatot bizonyos ellentétes fogalmakkal tudjuk konkretizálni, pl. valami statikus vagy dinamikus, valami változik, más meg állandó (változás – változatlanosság, hagyomány). Ugyanígy ki tudjuk fejteni adekvát kérdések sorával, előbb olyan közeli kategó-

¹⁶ TODOROV 2011. 65.

¹⁷ KOVAČ-KAMENEC-KRATOCHVIL 1997. 27. Ennek a feladatnak a margójára meg kell jegyezni, hogy ilyen típusú feladatok, amelyeknél az információk előre nincsenek megadva, minimális mértékben fordulnak elő történelemtankönyveinkben.

riák történelmére vonatkozólag, mint pl. a család vagy a közeli régió, amelyben a tanulók élnek.¹⁸ „Hogyan változott meg rokonaitok élete azóta, hogy ez a fénykép készült? Milyen gazdasági változások voltak hatással a születek és a nagyszületek életére? Mely technikai vívmányok változtatták meg a születek, nagyszületek életét? Mi módon változtatta meg rokonaitok életét a háború vagy valamilyen más konfliktus? Milyen történelmi személyiségekre emlékeznek a nagyszületek? A fényképeken látjátok a régi lóvasút épületét Pozsonyban a múltban és most. Nyomozzátok ki, mi változott ezeken a képeken, vagy mi maradt ugyanolyan, mi változhat a közeljövőben? Derítsétek ki, mi változott és mi nem változott azon a helyen, ahol laktok. Hogyan változott meg az utcátok?”

A történelemtanulás hetedik dimenzióját a *realitás és fikció* kategóriáinak tudatos kezelése alkotja, a történelmi valóságtudat fejlesztése, vagyis az, hogy képesek legyünk eldönteni, mi történt a történelemben reálisan, és mi számít fikciónak, mi valódi és mi nem az. Az előzetes diagnózis körébe tartozik az, hogyan érzékelik és értékelik a tanulók a felső tagozat elején a múltbeli meséket, mondákat, mítoszokat, hogyan hatnak rájuk a történelmi tematikájú játék- és dokumentumfilmek, képregények, később a történelmi regények vagy színházi előadások. Hogyan befolyásolják a tények és/vagy a fikciók érzékelését a médiumok? Milyen ezeknek a megbízhatósági foka? A történelmi tény és fikció megkülönböztetésének igen lényeges módszertani eszköze az írott és a képi iskolai történelmi forrásokkal való munka, ezek közül is a játékos-utánzó tevékenységek, főleg a szociális jellegű szerepjátékok, amelyekben a tanulóknak aktívan kell dolgozniuk tényekkel és fikcióval, ezáltal jobban megtanulják őket elválasztani-megkülönböztetni egymástól.

Legvégül következzen a történelemtanulás nyolcadik dimenziója, az *erkölcsi tudat fejlesztése*, azaz a helyes és a nem helyes, a jó és rossz kategóriáinak a tudatos kezelése. Ez a kategória a múltban történt események megértésére való koncentrációból adódik, mivel a múltban bekövetkezett történelmi kapcsolatokat és összefüggéseket a ma szempontjai szerint folyamatosan jónak vagy rossznak, helyesnek vagy helytelennek értékeljük. Ez az értékelési aspektus mindig jelen van a pedagógus és a tanulók közti interakcióban. A tanulóknak azon képességeit, hogy bizonyos erkölcsi és etikai álláspontokat kifejezzenek, Kolberg szerint a tanulók pszichoszomatikus szempontú fejlődésének három stádiuma befolyásolja. A különféle erkölcsi ítéletek három: ún. prekonvencionális, konvencionális és posztkonvencionális fejlődési fázisáról van szó,¹⁹ amelyek azokat a módokat jelentik, ahogy a tanulók az erkölcsi dilemmákról és azok megoldásairól gon-

¹⁸ Erre vonatkozóan Zdeněk Beneš ezt írja: „A történelmi tudat mint didaktikai kategória tekintetében figyelembe kell venni, hogy teljesülni kell a történelmi valóság „közelsége” feltételének [...] Ez nemcsak térbeli közelséget jelent, hanem társadalmi-szociális közelséget is – vagyis ilyen értelemben közeliek lehetnek térben távoli események is.” BENEŠ 2004. 7.

¹⁹ A szlovák eredetiben: predkonvenčná, konvenčná a postkonvenčná fáza rozvoja rôznych foriem morálneho usudovania.

dolgoznak. Főleg a serdülő (adoleszcens) kor fontos és gazdag az erkölcsi érzék fejlesztése szempontjából.²⁰ Ebben a korban alakul ki a tanulóknak pl. az autoritással szembeni kritikus kapcsolat, és ilyenkor a tanulók máshogy reagálnak az olyan alapelvekre, mint igazság, felelősség, emberi jogok, kapcsolat a kisebbségekhez, peremkultúrákhoz stb. A tanulók erkölcsi érzékelésszintje ilyenkor nagyon intenzív, és gyakran ellentétben áll a pedagógus értékelveivel és véleményével.

2. A történelmi tanulás nyolc dimenziója után térjünk vissza a fa metaforájához, azaz a pedagógusi kompetenciákhoz. Amint már említettük, a fa gyökerei, amelyekből a törzs kinő, képezik az alapvető célt, támogatást és életerőt. A fa törzse metaforikus kérdéseket tesz fel nekünk. Mit akarunk? Miért csináljuk, amit csinálunk? Mi a célunk? Mit akarunk elérni? Mi a szándékunk? Ebben az értelemben a fa törzse alkotja a történelemtanár második alapkompétenciáját, amely a tervezésen és a didaktikai elemzésen (didaktikai analízisen) alapul. Egyértelmű, hogy mindkét fogalom az oktatási célokkal van összefüggésben, azaz a pedagógusnak azzal a képességével, hogy érti a tanulás tárgyát képező tematikus egység belső struktúráit, valamint hogy az idő és a tér dimenzióján kívül képes tematizálni (főleg a történelemtankönyvek segítségével) a fentebb megnevezett területeket, úgymint a társadalom, a gazdaság, a hatalom, a történelmi kultúra és valóság, valamint az erkölcs dimenzióit.

Tervezés alatt többnyire a pedagógusnak azt a képességét értjük, hogy átgondolt döntései eredményeként osztályozni tudja az oktatás célokat. Találónan fejezi ki ezt A. Giammati: „*A (történelem)tanítás egy szünetekkel tarkított színházi folyamat. A pedagógus nézőként ül abban a darabban, amelyet maga rendez, és maga testesíti meg a szerepeket avégett, hogy a tanulók előtt feltárja a döntés és a fejlődés lehetőségét, ti. hogy a tanuló beléphessen a játékba, és elkezdhesse csinálni azt, amit addig a pedagógus csinált – azaz döntéseket hozni.*”

A Giammati-féle pedagógiából az következik, hogy a pedagógus munkáját úgy értelmezhetjük, mint „*professzionális döntések sorozatát, amelyeket a pedagógus hoz a felkészülés alatt, a tanítás közben és utána is. Az átgondolt döntések, amelyeket a pedagógus megvalósít, növelik a megtanulhatóság valószínűségét*”²¹. A történelemtanár bármely átgondolt döntése három dologra vonatkozik. Vonatkozik a tartalomra, hogy mit tanítson, hogyan elemezze, strukturálja az adott tanegységet. Másodsor a döntések a tanulók tevékenységére vonatkoznak, lehetővé téve a tanulásukat, ti. hogy hogyan, mi módon tanuljon a tanuló. Végül utolsóként a pedagógus döntései összefüggnek azzal, hogyan segíti elő, hogy a tanulók magukévá tegyék az adott tanegységhez kapcsolódó funkcionális képességeket.²²

²⁰ GAUTSCHI 1999. 26. A kérdéskörhöz lásd még KASSIN 2007. 343.

²¹ HUNTER 1999. 15.

²² Fontos előfeltétel ehhez, hogy a pedagógus, majd később a tanulók is megkülönböztessék és használják a tananyag belső struktúráinak alapegységeit, fogalmait, a fogalmak közti kapcsolatokat stb.

Mind a tanulás tartalmára, mind a tanulói tevékenységekre vonatkozó döntések esetében az oktatási célok a meghatározóak. Az oktatási célok segítenek abban, hogy a pedagógus a bizonytalan szándékok és kívánságok síkjáról a tudatos és átgondolt döntések síkjára tudjon lépni. Elsősorban a pedagógusnak arról a képességről van szó, amelyekkel meghatározza, majd konkrétan kategorizálja az oktatási célokat, majd fontossági sorrendbe (hierarchiába) sorolva őket lehetővé teszi, hogy az oktatási célokat immár azok nehézségi foka alapján is behatárolja.²³ Az így strukturált oktatási célok által sokkal valószínűbb, hogy a pedagógus képes lesz olyan saját célok kialakítására, amelyek az ő személyes történelemtanári stratégiáit fejezik ki. A tanulmányi célok azonban, *„csak akkor segítenek a pedagógus eligazodásában, ha a lehető legpontosabban leírják az elvárt/elérendő képességeket. Az oktatási célok irányadó értéke vagy normatív tartalma a célok információs vagy empirikus tartalmától függ, amelyek annál magasabbak, minél pontosabban van megfogalmazva, hogy mit várunk el a tanulótól, illetve mi az, ami összeegyeztethetetlen a tanulással.”*²⁴ Nagyon fontos továbbá, hogy az oktatási célok nyelvileg érthetőek legyenek. Véleményünk szerint a céloknak a beszélt nyelven kell megfogalmazódnuk, s nem tudományos szaknyelven, hiszen, aki az embereket akarja befolyásolni, annak az ő nyelvükön kell beszélnie.”²⁵

A tanítással kapcsolatos tudatos döntések során a történelemtanár számára fontos, hogy meghatározza azokat a konkrét tevékenységeket, amelyeket a tanulóknak meg kell tudniuk oldani az oktatási programokban megfogalmazott általános célok eléréséhez. Ez az eljárás az oktatási célok strukturális operacionalizációja, ami nem más, mint azoknak a konkrét tevékenységeknek (operációknak) a meghatározása, amelyeket a tanulóknak végre kell tudniuk hajtani, ha a célokat el akarják érni. Az operacionalizáció eredményei a konkrétan és részletesebben meghatározott célok, azaz a specifikus operatív célok. Ezek a specifikus oktatási követelmények olyan formulációk, amelyek leírják azokat a képességeket, amelyeket a tanulóknak el kell sajátítaniuk, és amelyeknek az elsajátítását ellenőrizni lehet. A követelményeknek – amelyek pontosan kijelölik, mit kell a tanulónak megtanulnia – a megvalósítás szempontjából rövid távúnak kell lenniük, és úgy kell őket megfogalmazni, hogy el lehessen döntení, elértük-e vagy sem a célt. Ez az elméletben felvázolt gondolatmenet, amely az általános

Amint elkezdjük a tananyag belső struktúráit így szétválasztani, elkezdhetjük a struktúrát vizualizálni, konkretizálni a tanulók számára, pl. mentális vagy memóriatérképeken keresztül.

²³ Jelentős kiindulási pont Bloom taxonómiája (1956, 2001), amelyet a szerző a tanulók gondolkodási képességei fejlesztésének panorámájának nevezett. Amennyiben a pedagógus a tanórák tervezése folyamán úgy határozza meg az oktatási célokat és feladatokat, hogy azok a kognitív folyamatok minden szintjét tartalmazzák, akkor az óráját úgy tudja megvalósítani, hogy azok során változatosabb és bonyolultabb szellemi műveleteket tud közvetíteni, és lehetővé teszi azok igényesség szerinti megkülönböztetését. M. Pasch szerint *„a sikeres pedagógus profiljának a legfontosabb jellemzője az, hogy kognitív szempontból gazdagon tudja képviselni tantárgyának központi gondolatait.”*

²⁴ BREZINKA 2006. 16.

²⁵ BREZINKA 2006. 18.

céloktól tart a speciális operatív célok (oktatási elvárások) irányába, a történelemtanárok nagyon fontos kompetenciája. Abban segít ugyanis, hogy milyen történelemtanítási stratégiákat és taktikákat alkalmazunk az általános és a középiskolákban, mennyire tudjuk átültetni az állami és az iskolai oktatási programokat, egyben milyen mértékig tudjuk kialakítani a saját egyedi pedagógiai céljainkat.

3. A harmadik kompetenciát úgy jellemezhetjük, mint a pedagógus képességét arra, hogy megszervezze a tanulás, a megismerés útjait – a történelemtanítás módszereit mint tapasztalati szerkezetet. Mindezt a fa erős ágaihoz hasonlíthatjuk. Metaforikusan azt mondhatjuk, az ágak azt a folyamatot mutatják, amelynek eredményeként termések, azaz bizonyos értékek jönnek létre. A tanulás útjainak a megszervezése a pedagógus és a tanulók tevékenységének a tudatos megszervezését jelenti, amely a meghatározott oktatási célokból ered. Amikor ezeket az oktatási módszereket alkalmazzuk, akkor az informatív–befogadó (receptív) és utánzó (reproduktív) módszereken túl fokozott figyelmet kell fordítanunk az alkotó (produktív) és heurisztikus tanulói metódusokra, amelyeknek az íve az egyedi jelenségektől és a különálló problémák megoldásától indul, és a felfedező (exploratív) és értelmező (interpretatív) módszereken keresztül a szélesebb kontextuális megértésig ível – bejárva tehát azt az utat, amely oly jellemző a történelemtudományra mint szakterületre. *„A kutató és értelmező módszerek kijelölése (mint a módszertan integrált része) alapvető lépés. Ismételten meg kell emlétenünk, hogy sem módszertani, sem szaktörténeti elvek alapján nem szabad elszakítani a tanítás módszertani jellegét a szakma rendszerszerű alapjaitól.”*²⁶

Jerome Bruner szavaival élve a modern (történelem)tanítás célja, hogy segítsen a tanulóknak jelentéseket alkotni, azaz hogy a tanítás ne csak arra irányuljon, hogy a tanulók a kész jelentéseket megjegyezzék. A mai történelemoktatás (és általában az oktatás) kulcsproblémája a transzmisszív és a konstruktivista tanulási stratégiák, módszerek és modellek közti kiegyensúlyozott arány megtalálása.

4. A történelemtanárok negyedik kulcskompetenciája a tanítási szituációk forgatókönyvének (kész formáknak, modelleknek) a kialakításán alapul, ami lényegében a tanulási utak és módszerek megszervezését jelenti. Ezt ismét csak metaforikusan tudjuk kifejezni: ez a fázis az ágak végén lévő termésekhez hasonlít, ill. a levelekhez, virágokhoz és gyümölcsökhöz, amelyek a történelemtanításnak színt, illatot és ízt adnak. A tanulási helyzetek (a kész oktatási formák) kisebb-nagyobb egységek sorozatából állnak, amelyek segítségével a tanulók számára lehetővé tesszük, hogy ők maguk közvetlenül tudják rekonstruálni, megismerni és megérteni a múltat. Az efféle modellek gyakorlati hasznának az a feltétele, hogy a pedagógus mennyire képes felismerni a kellő nehézségi fokukat, a tanulók érdeklődéséhez való közelállásukat, felhasználhatóságukat, motivációs fokukat, vagy éppen konkretizáló és/vagy heurisztikus erejüket.

²⁶ BENEŠ 2006. 32.

Például az általános iskola 5. osztályában a tanulóknak egy előkészített tanulási modell, egy időegyesen alapján kell elmagyarázniuk, mit tudnak a 2000. év, vagyis születésüktől napjainkig a saját vagy családjuk múltjából. Hasonló előkészített forma lehet a tanulók családfája, amelyet bemutatnak az osztálytársaiknak. A 6. osztályban az ókori Róma tanulásakor elképzelhetünk egy „Asterix–Obelix” modellt, amikor egy ismert képregény néhány jelenetén keresztül egyedi módon tudjuk megközelíteni a Római Birodalom korát. Főleg azokra a jelenségekre gondolunk, amikor Asterix Cézárral beszélget, ezek ugyanis kiváló eszközök lehetnek a valóság és a fikció megkülönböztetésére. Előre elkészített tanítási minták lehetnek a karikatúrák, történelmi képek, plakátok, szórólapok, fényképek, képregények, térképek, diagramok, grafikonok, statisztikák, táblázatok mint iskolai történelmi források. Ugyanúgy, ahogy a tapintható anyagi-tárgyi történelmi források is, amelyek szintén fontos jelentéshordozók. Hasonlóan a társadalmi szerepeket megformáló szerepjátékokhoz, amelyek lehetővé teszik, hogy jobban beleélhessük magunkat a múlt szereplőinek a sorsába. Úgy gondoljuk, minél gazdagabb és sokszínűbb tanulási helyzetek kapnak szerepet a történelemoktatásban, annál inkább növekszik annak „színe, illata, íze”, ezáltal nő a tanulók motivációja és érdeklődése, ami pedig a kompetenciáik fejlesztésének az alapfeltétele.

5. Az ötödik kompetencia az a képesség, hogy a pedagógus legyen képes reflektálni a saját történelemtanítására. Ez a kompetencia összeköti az összes többi kulcskompetenciát, ezért is található a metaforikus fa gyökerénél. A reflexió–önreflexió mint kompetencia egy olyan állandó energiaforrás, amely lehetővé teszi a tanár további szakmai fejlődését. Ennek része, hogy a pedagógus képes a tanulókkal közösen elmélyülten gondolkodni a történelemtanulásról, és segítséget tud adni nekik a tanulással kapcsolatos nehézségek leküzdéséhez. Képes a tanulókkal együtt értékelni a történelemtanítást, vitát folytatni róla másokkal, és hajlandó lehetővé tenni mások számára, hogy megfigyeljék azt. A reflexió–önreflexió jegyében a pedagógus képes értékelni a tanítás/tanulás stílusát, akár a saját, akár a tanulók stílusáról van szó. Nem utolsósorban az ilyen kompetenciával felvértezett pedagógus képes saját empirikus szondákat²⁷ alkalmazni, és rendszeresen részt vesz empirikus vizsgálatokban, hogy visszajelzést–visszacsatolást szerezzen.

Összegzés: Úgy gondoljuk, a minőségi történelemoktatás egyik jele az, hogy a pedagógusok képesek kijelölni azokat a fő irányvonalakat, struktúrákat, amelyek összeköti a tantárgy egyes résztémáit. Ugyanis mind az iskolai tanulóknak, mind az egyetemi hallgatóknak tudniuk kell, hogy az egyes résztémák miként illeszkednek a történelemdidaktika és -metodika teljesebb struktúrájába és koncepciójába.

²⁷ A szlovák eredetiben: *vlastné empirické sondy* (a ford.)

A kezdő történelemtanárok ezután a pályájuk kezdetén valószínűleg jobban értik majd, hogy a teljes struktúra mely pontján helyezkednek el a tanulás/tanítás adott pillanatában, illetve az előző és a következő téma összefüggésében. Az efféle történelemtanítás hosszabb távú következménye a történelemdidaktika és -metodika belső logikájának és belső kötődéseinek a fokozott érzékelésében és alkalmazásában, valamint a történelemtudomány rendszertanának a jobb megértésében mutatkozhat meg – a fa metaforájának tanúsága szerint is, amelyet ebben az írásban mutattunk be.

Fordította: Bényi Klaudia és Vajda Barnabás

IRODALOM

- BENEŠ 2004 BENEŠ, Zdeněk: Společnost, vedomí, dejiny. Teze k diskusi. In: Historie a škola II. Člověk, společnost, dejiny. Praha, 2004.
- BENEŠ 2006 BENEŠ, Zdeněk: Současný školní dejepis – koncepty, možnosti, nebezpečí. In: Historie a škola III. Škola, společnost, dejiny II. – jak učit dejiny 20. století. Praha, 2006.
- BLOCH 2011 BLOCH, Marc: Feudální společnost. Praha, 2011.
- BONO 2009 BONO, Edward de: Simplicity. Síla jednoduchosti. Praha-Kroměříž, 2009.
- BREZINKA 2006 BREZINKA, Wolfgang: Filozofické základy výchovy. Praha, 2006,
- F. DÁRDAI 2006 F. DÁRDAI Ágnes: Történeti megismerés – történelmi gondolkodás. I-II. kötet. Budapest, 2006. (A történelemtanári továbbképzés kis-könyvtára 41.)
- FINDOR 2005 FINDOR, Andrej: Čo je identita? In: Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie. Zborník zo seminára. Bratislava, 2005.
- GAUTSCHI 1999 GAUTSCHI Peter: Geschichte lernen. Lernwege und Lernsituationen für Jugendliche. Aargau, 1999.
- HUNTER 1999 HUNTER, Mary: Účinné vyučování v kostce. Praha, 1999.
- KACETLI 2009 KACETL, Jaroslav: Kognitivní lingvistika. In: Kognitivní věda dnes a zítra. Ed. David KRÁMSKÝ. Liberec, 2009.
- KAPOSI-SZÁRAY 2009 KAPOSI József – SZÁRAY Miklós: Történelem IV. Képességfejlesztő munkafüzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2009.
- KASSIN 2007 KASSIN, Saul: Psychologie. Brno, 2007.
- KOVAČ-KAMENEC-KRATOCHVIL 1997 KOVAČ, Dušan – KAMENEC, Ivan – KRATOCHVIL, Viliam: Slovensko v dvadsiatom storočí. Bratislava, 1997.
- LAKOFF-JOHNSON 2002 LAKOFF, Georg – JOHNSON, Mark: Metafory, ktorými žijeme. Brno, Host, 2002.
- PASCH 1998 PASCH, Marwin et al.: Od vzdělávacího programu k vyučovací hodině. Praha, 1998.
- TODOROV 2011 TODOROV, Tzvetan: Strach z barbarů. Kulturní rozmanitost, identita a střet kultur. Praha, 2011.
- VAJDA 2009 VAJDA Barnabás: Bevezetés a történelemdidaktikába és a történelemmetodikába. Úvod do didaktiky a metodiky vyučovania dejepisu. Komárom, 2009.

Az egyetemes történelem tantervi interpretációja Az egyetemes történelem a dualizmus kori magyar középiskolai tantervekben*

Bevezetés

„A XIX. századot beárnyékolták történelemtanítás körüli küzdelmek. (...) Különösen a század második felétől-harmadik harmadától éleződtek ki (...), elsősorban az egyetemes és a nemzeti tábor között.” – vélekedett Szabolcs Ottó a dualizmus időszakának történelemtanítására fókuszáló munkájában.¹ E küzdelmek, illetve az egyetemes és a magyar történelem tanítása közötti kapcsolat, a hangsúlyváltás, a korszak tanterveiben is tetten érhető.

E tanulmány keretei között a dualizmus kori középiskolai² tantervek elemzésére vállalkozunk, melynek során a történelem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten az egyetemes történelem tanítására vonatkozó előírásokat helyezzük a vizsgálat középpontjába.

Gergely Gyula a *Tantervelemzés a paradigmaváltás jegyében* című szakcikkében kifejti vélekedését, mely szerint „[a] tanterveket (...) nem lehet egy az egyben összehasonlítani, ezért meg kell keresni azokat a belső lényegi vonásokat, amelyek mentén az összehasonlítást meg lehet tenni”.³ E gondolatot akceptálva a tantervi forrásbázist elsősorban a célból tekintjük át, hogy feltárjuk, a középiskolai tanulmányok során mely osztályokban (évfolyamokon) valósult meg az egyetemes történelem tanítása, milyen permanens, a történelem tárgyra (azon belül pedig az egyetemes történelem tanítására) vonatkozó tantervi vonások azonosíthatóak a korszak középiskolai tanterveiben, illetve középiskola-típusaiban. Továbbá, milyen változások tapasztalhatóak az egyetemes történelemre vonatkozó tantervi előírások terén a vizsgált korszak folyamán, illetve Európa történelme hogyan jelenik meg az elemzett tantervekben.

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ SZABOLCS 2000. 28.

² A „középiskola” kifejezés – ahogy erre Mészáros István is rávilágít – „az 1840-es évek elején jelent meg a magyar nyelvben”. A középiskola „1850–1938 között azokat az iskolákat jelentette, amelyekben a nyolcosztendős tanulmány érettségivel zárult, s ez felsőoktatási intézményben való továbbtanulásra jogosított.” MÉSZÁROS 1995. 5. A dualizmus korában az általánosan képző – érettségit adó – középiskolák közé két intézménytípus tartozott: a nyolcosztályos gimnázium és a nyolcosztályos reáliskola.

³ GERGELY 2004. 20.

Az áttekintés alapját kizárólag a tantervi dokumentumok (a dualizmus időszakának elején még érvényben lévő, ám azt megelőzően keletkezett, valamint a dualizmus korában érvénybe lépett középiskolai tantervek és a kapcsolódó utasítások) képezik, a törvények és rendeletek tanulmányozásától ezúttal eltekintünk.

Az összevetés forrásai – a dualizmus kori középiskolai tantervek

A Magyarországon 1868–1918 között érvényben lévő tantervekről a – Horánszky Nándor gyűjtésének eredményeként 1974-ben megjelent – *Közoktatási tantervek 1868–1971* című munka nyújt teljes körű tájékoztatást, mely „az általános képzés tanterveit öleli fel az adott iskolatípusok egyes válfajaival együtt.”⁴

A dualizmus kori tanterveket – s azok közvetlen előzményeit – számba véve elsőként az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (magyar fordításban: „Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve”) című tanügyi dokumentum kerül az érdeklődés fókuszába, mely „1849. végén jelent meg s hazánkban az 1850–1. iskolai évben lépett életbe.”⁵ A közismertebb nevén *Entwurf* vagy *Organisationsentwurf* című tervezet hangsúlyozását főként az indokolja, hogy a Magyarországon 1867 és 1918 között uralkodó középiskola-rendszer gyökerei e dokumentum magyarországi bevezetéséhez nyúlnak vissza.⁶

Az *Entwurf*ot követően a magyar királyi Helytartótanács 1861. október 21-én kiadott, gimnáziumokra vonatkozó rendelete intézkedik „ideiglen, a legközelebbi tanévre nézve, az egyes tanintézeteknél, nevezetesen a tantárgyakat, órafelosztást, tanárokat és az oktatási nyelvet illetőleg (...), melyek (...) a mostani tanrendszernek lényegében való fönntartása mellett annak legkiválóbb hiányait mellőzni s a közvélemény legsürgetőbb igényeit lehetőleg kielégíteni képesek”.⁷

1868. augusztus 29-i keltezéssel jelent meg a kis- és nagygimnázium tanterve,⁸ majd 1871. szeptember 18-án – „addig is, míg a gymnasiumok szervezete iránti törvény létre jön”⁹ – új gimnáziumi tanterv lépett életbe Magyarországon.

1875-ben reáliskolai tantervet bocsátottak közre, mely az évfolyamok számát kettővel megemelte.¹⁰ Ahogy Klamarik János *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással* című kötetében is fogalmazott: „Igy jött létre a nyolcz éves reáliskola, mely most már tisztán középiskolává lett”.¹¹

⁴ HORÁNSZKY 1974. 4. A középiskolai tanterveket lásd HORÁNSZKY 1974. 82–93.

⁵ MÁRKI 1902. 49.

⁶ ENTWURF 1849

⁷ GIMNÁZIUMI TANTERV 1861. 123.

⁸ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868

⁹ GIMNÁZIUMI TANTERV 1871. 42.

¹⁰ Ld. KLAMARIK 1881. 236–245.

¹¹ KLAMARIK 1893. 158.

Időrendben a következő középiskolai tantervi dokumentum az 1879. évi gimnáziumi tanterv,¹² mely „történelemtanításunk első nagyszabású programja”.¹³ Felkai László vélekedése szerint pedig „ez a tanterv lett kiindulópontja a modern magyar tantervkészítésnek, és a korabeli reáliskolai tanteroben éppúgy éreztette hatását, mint a későbbi gimnáziumi tantervekben”.¹⁴ A kapcsolódó utasításokat 1880-ban adták közre.¹⁵

1883-ban született egy törvénycikk (XXX. törvénycikk), mely a középiskolákról és a középiskolai tanárok képzéséről rendelkezik.¹⁶ A törvénycikk szerkezeti kétféle középiskola-típust határozott meg: a gimnáziumot és a reáliskolát. E törvénycikk megszületését követően jelent meg az 1884. évi reáliskolai tanterv, 1886-ban pedig „a reá vonatkozó utasítások” a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1884. évi 15446. számú és 1886. évi 11891. számú rendeleteivel.¹⁷

1899-ben gimnáziumi, valamint reáliskolai tanterv is napvilágot látott.¹⁸ Az előbbihez 1903-ban, az utóbbihoz 1912-ban született tantervi utasítás. Az 1899. évi gimnáziumi tantervet – az 1879. évi tantervhez hasonlóan – „a dualizmus korszakának a középiskolai oktatásra nézve kimagasló jelentőségű dokumentumaként tartja nyilván a neveléstörténelem”.¹⁹

A leányközépiskolák²⁰ első átfogó szabályozása 1916-ban valósult meg, melynek során „[m]inden működő leány-középiskola országszerte egységes, fenntartótól független szervezetet és tantervet kapott”.²¹ Az 1916. évi leányközépiskolai tanterv a kultuszminiszter 86.100 számú rendeletével látott napvilágot.²² A tantervet két év elteltével, 1918-ban – a 141.330. sz. rendelettel – módosították.²³ Az 1918. évi reform azonban – Rébay Magdolna szavaival élve – „mélyreható változást nem eredményezett. A három iskola a korábbi elvek szerint, eddigi szervezetében működött tovább”.²⁴

¹² GIMNÁZIUMI TANTERV 1879

¹³ UNGER 1979. 12.

¹⁴ FELKAI 1985. 14.

¹⁵ UTASÍTÁSOK 1880

¹⁶ MÁRKUS 1912. 485–505.

¹⁷ REÁLISKOLAI TANTERV 1884

¹⁸ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899, REÁLISKOLAI TANTERV 1899.

¹⁹ FELKAI 1985. 17.

²⁰ Az első magyar állami leányközépiskola – felsőbb leányiskola – 1875-ben kezdte meg működését. 1896-ban Budapesten megnyílt az első magyar leánygimnázium, ahol 1900-ban tartottak először érettségi vizsgát. MÉSZÁROS 1982. 230–231. A felsőbb leányiskolák helyzete – ahogy Rébay Magdolna fogalmaz – „az 1880-as évek végétől képlékennyé vált. Felügyeletükben is megmutatkozott helyzetük instabilitása: a népiskolák és a középiskolák között álltak”. RÉBAY 2009. 110. „A felsőbb leányiskolát (...) 1916-ig a népoktatási intézmények közé sorolták” (RÉBAY 2009. 183.), ám a reformot követően a Magyar Statisztikai Évkönyv már a leány-középiskola kategória alatt tüntette fel a felső leányiskolát, a leánygimnáziumot és a felső kereskedelmi leányiskolát egyaránt. RÉBAY 2009. 128. A tanulmányban e három iskola-típus 1916. évi és 1918. évi tantervét vesszük közelebről szemügyre.

²¹ RÉBAY 2009. 128.

²² RÉBAY 2009. 124–128., LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916.

²³ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1918

²⁴ RÉBAY 2009. 126.

Az egyetemes történelem a középiskolai tantervekben

1849. (1850/1851.) Entwurf

Az 1850/1851. tanévben Magyarországon érvénybe lépő *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* gimnáziumi tárgyai közt a „Földrajz és a történelem” címet viselő tantárgy kötelező elemként jelenik meg. A tanterv az al- és főgimnáziumra vonatkozóan külön-külön megállapítja az oktatási célokat és a tantárgy(ak) évfolyamonként (osztályonként) ütemezett tartalmi egységeit. Az algimnázium esetében célként fogalmazódik meg a „földfelszín áttekintő ismerete, természeti és politikai tagolódása szerint. A fontosabb személyek és események áttekintése a népek, nevezetesen Ausztria történelméből, valamint kronológiai összefüggéseik ismerete”.²⁵ A történelem tanításának előkészítése már az algimnáziumi I. osztályban kezdetét veszi, ahol (heti 3 órában) „a népekre és államokra vonatkozó legfontosabb ismereteket”²⁶ taglalják, párhuzamba állítva a földfelszín – természeti adottságok szerinti – leírásával.²⁷ Mindehhez – a lehetőségekhez mérten – életrajzi ismeretek is társul(hat)nak. Az algimnáziumi II., III. és IV. osztály kapcsán a tantervi instrukciók kinyilvánítják annak jelentőségét, hogy a „történelem és földrajz egymással szoros kapcsolatba kerüljön. (...) Mindazonáltal fontos, hogy a történelem adja a fonalat”.²⁸ II. osztályban (heti 3 órában) tehát a történelemtanítás az ún. „Régebbi korok történelmé”-től egészen Kr. u. 476. évig terjed. A III. osztály (szintén heti 3 órában) Kr. u. 476-tól 1648-ig (a harmincéves háború végéig) öleli fel a történelmi tananyag tanítását. A III. osztályban a tanterv a megadott időbeli (és tematikus) keretet két részre bontva az 1. félévre a középkor történelmét, a második félévre pedig az osztrák történelmet írja elő, kiemelve azt is, hogy a 2. félévben az osztrák történelem tárgyalása során figyelembe kell venni a világtörténelem főbb mozzanatait is.²⁹ A IV. osztályban (heti 3 órában) teljes mértékben az osztrák történelemé a főszerep. Az instrukció értelmében „az újabb történelmet az algimnáziumban lényegében az osztrák állam történeteként kell tárgyalni, s más államok legfontosabb eseményeit csak ott szerepeltetni, ahol azok Ausztriával kapcsolatosak (...). Az újabb idők általános történelme ugyanis (...) lényegét tekintve túl nehéz, s anyagában túlságosan összetett és bonyolult ahhoz, semhogy ilyen életkorú tanulóknak általában érthetővé lehetne tenni.”³⁰

A főgimnáziumi tananyag tulajdonképpen az algimnáziumban megtanultak magasabb szintű ismétlését, kiegészítését, elmélyítését jelenti,³¹ hiszen – Unger

²⁵ ENTWURF 1849. 49.

²⁶ ENTWURF 1849. 49–50.

²⁷ ENTWURF 1849. 49–50.

²⁸ ENTWURF 1849. 134.

²⁹ ENTWURF 1849. 50.

³⁰ ENTWURF 1849. 135.

³¹ ENTWURF 1849. 137.

Mátyás szavaival élve – „[k]ét koncentrikus körben (II–IV., illetve V–VIII. osztály) viszonylag igen alapos ismertetést adott az ókorról, s áttekintette az akkori fogalmaknak megfelelő középf- és újkor történetét, mindig különös tekintettel Ausztriára”.³² A főgimnáziumot tekintve a történelemtanítás célja: „A világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggéseiben való áttekintése.”³³ A főgimnáziumi osztályokban az egyetemes történelem tanítása – az algimnáziumhoz hasonlóan – az I., II. és III. osztályban valósul meg. I. osztályban (heti 4 órában) az ókor („Régebbi korok történelme a népvándorlásig”, azon belül pedig az 1. félévben a görög, 2. félévben a római történelem), a II. osztályban (heti 3 órában) a középkor („Közbenő korok történelme a népvándorlástól a 15. század végéig”), míg III. osztályban az újkor és legújabb kor („Újabb történelem a jelenkorig”) élvez tantervi prioritást.³⁴ A tantervhez kapcsolódó instrukciók az újkor és a legújabb kor tanítása kapcsán megjegyzik, „[h]ogy az újkori történelmet a főgimnáziumban nem mint nemzeti, hanem mint egyetemes történelmet tárgyaljuk, szükségszerű következménye annak, hogy az események pragmatikus összefüggését akarjuk megértetni. (...) Különös elővigyázatosságot igényel a francia forradalom utáni legújabb történelem előadása. Amennyire nem lehet ezt az időszakot az oktatásból kihagyni, hanem a jelenig kell eljutni, annyira óvakodni kell a tanárnak, hogy különös kiemeléssel, vagy részletességgel tárgyalja. (...) Ezen felül ennek az időszaknak a hű története fölöttébb nehéz, alig megoldható feladat, hisz magunk is részesei vagyunk fejlődésének.”³⁵

Az Entwurf reáliskolákra vonatkozó tantervi előírásai az alreáliskola (teljes, három évfolyamos, két évfolyamos) és a főreáliskola tantárgyi beosztását, évfolyamonkénti leírását, a heti óraszámait egyaránt tartalmazza. A teljes alreáliskola tanterve a „Földrajz és történelem” tárgy tanítását az I., II. és III. évfolyamra irányozza elő, amelynek során az oktatási cél: „Áttekintés a népek történelmének legjellemzőbb mozzanatairól, időrendi összefüggésben.”³⁶ Az egyetemes történelem tanítása tulajdonképpen a II. és III. osztályban valósul meg, hiszen II. osztályban (heti 3 órában) a „Régebbi korok történelme” kerül fókuszba Kr. u. 800-ig bezárólag, III. osztályban (heti 4 órában) pedig „Az újabb korok történelme” (Kr. u. 800-tól). A reáliskolai tanterv a III. osztály történelmi tananyagáról oly módon rendelkezik, hogy „[a] középkor végétől az újkori történelem mint Ausztria történelme kerül tárgyalásra, azoknak az eseményeknek a kiemelésével, melyek a szűkebb szülőházát érintik, figyelembe véve a világtörténelem főbb mozzanatait”.³⁷ A három évfolyamos alreáliskolai tanterv a „Földrajz és történelem” tárgy – az ahhoz kapcsolódó tananyag-beosztás, azon belül pedig az egyetemes történelem – tekintetében meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik. I. osztályban (heti 2 órában) az általános

³² UNGER 1979. 10.

³³ ENTWURF 1849. 50.

³⁴ ENTWURF 1849. 50.

³⁵ ENTWURF 1849. 138.

³⁶ ENTWURF 1849. 191.

³⁷ ENTWURF 1849. 192.

földrajzi leírás vázlatához kapcsolódnak a legszükségesebb – ugyanakkor nem európai országokat érintő – történelmi kiegészítések. II. osztályban (heti 2 órában) az európai országok kerülnek fókuszba, s azokhoz kapcsolódnak a történelmi megjegyzések. III. osztályban (heti 3 órában) a honismeret (Ausztria történelméé) a főszerep.³⁸ A két évfolyamos alreáliskolai tanterv pedig annak mindkét évfolyamát érintő „Földrajz és történelem” tantárgy minimális terjedelmű áttekintését nyújtja. Az I. osztályban (heti 2 órában) – a három évfolyamos alreáliskolához hasonlóan – a Föld felszínének leírásához kell kötni a történelmi megjegyzéseket, míg a II. osztályban (heti 2 órában) Ausztria földrajza és történelme (honismeret) jelenti a központi témát.³⁹

A főreáliskolai tanterv az I., II. és III. osztály számára írja elő a „Történelem és földrajz” tárgy oktatását. A történelem tanítása során – az egyetemes történelmi aspektus szempontjából – a cél „[a] világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggésükben való áttekintése”.⁴⁰ Ennek függvényében az I. osztályban (heti 3 órában) az ókor, II. osztályban (szintén heti 3 órában) a középkor és az újkor 17. század kezdetéig datálható időszaka, míg III. osztályban (ugyancsak heti 3 órában) az újkor történelmének további szakasza hangsúlyos.⁴¹

1861. Gimnáziumi tanterv

Az 1861. évi ideiglenes gimnáziumi tanterv a magyar és a világtörténet tanítása kapcsán azonos elveket érvényesít, melynek értelmében a történelem *„eddigé elhanyagolt vagy kicsinyes és sok részben korlátolt tanítását ezentúl a tárgy fontosságához mért terjedelmű, lehetőleg részreghajlatlan hűségű s helyel-közzel a kortannal, földleirattal és államismével felvilágosított történelmi élénk előadásnak kell felváltani”*.⁴² A tanórák felosztását tekintve pedig III–V. osztályban heti 2 óra, VI–VIII. osztályban a vegyes gimnáziumok esetében heti 3 óra, a kizárólag magyar gimnáziumokban VI. osztályban heti 3 óra, míg VII–VIII. osztályban heti 4 óra áll rendelkezésre a tantárgy tanításához.⁴³

1868. Kis- és nagygimnáziumi tanterv

Az 1868-ban kiadott gimnáziumi tanterv a kisgimnázium és a nagygimnázium tanítási tervét foglalja magában.⁴⁴ A kisgimnáziumban rendes tárgyként tanított „Történelem” oktatási célja: *„A megelőzőt legfontosabb világesemények vázlatos*

³⁸ ENTWURF 1849. 197.

³⁹ ENTWURF 1849. 200.

⁴⁰ ENTWURF 1849. 202.

⁴¹ ENTWURF 1849. 202–203.

⁴² GIMNÁZIUMI TANTERV 1861. 125.

⁴³ GIMNÁZIUMI TANTERV 1861. 125.

⁴⁴ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868.

ismertetésével a hazai történet alapvonásainak összefüggő tudása, folytonos tekintettel a világtörténet egyidejű nevezetesebb eseményeire. Ez utóbbiak közé számíttatnak: a) a nagyjobbyszerű változások, melyeken (...) a föld felülete keresztülment, ugymint: a történetben fontosabb szerepet játszott nemzetek, országok, (...) egyes nagyjobbyszerű dynastiáknak is keletkezése, vagy bukása (...) b) nagyobb földrészek fölfedezése (...) c) a legfontosabb találmányok keletkezési ideje és hazája.”⁴⁵ A kisgimnázium tantárgyi beosztása szerint III. osztályban (heti 2 órában) a magyar történelem tanítása szükséges. Kivételt képez ez alól a III. osztály első négy hónapja, amikor a „magyarokat megelőzőtt legfőbb események”⁴⁶ tárgyalására kerül(het) sor. A kisgimnázium IV. osztályában (szintén heti 2 órában) a magyar történelemre fókuszálva – a vegyesházi királyok, illetve a Habsburg-ház tárgyalásával összhangban – a korszak-meghatározó főbb világtörténeti események (és évszámok) hangsúlyozása valósul meg.⁴⁷ A nagygimnázium rendes tantárgyait gyarapítja az „Egyetemes történet különös tekintettel a görög és római- és később a magyar történetre”.⁴⁸ Ennek keretén belül – ahogy az elnevezés is utal rá – a világtörténeti ismeretek kerülnek áttekintésre. Az V. osztályban (heti 3 órában) a görög és római történelem témaköre a hangsúlyos a Kr. u. 476. évig bezárólag, amely tulajdonképpen az ókori görög és római történelmet foglalja magában. Ennek tárgyalása során a mitológiai és régészeti aspektusok is megjelennek. A VI. osztályban (szintén heti 3 órában) a közép- és újkor kerül előtérbe „különös tekintettel Magyarország történetére”.⁴⁹ A történelmi szálak pedig egészen a – már történetinek tekinthető – „jelenkorig” nyúlnak.

1871/1872. Gimnáziumi tanterv

Az 1871/1872. tanévtől életbe lépő gimnáziumi tantervben az al- és főgimnázium rendes tantárgyai közt a „Történet” tárgy egyaránt ott sorakozik. Az algimnáziumra vonatkozó előírások az 1868. évi gimnáziumi tanítási tervvel tartalmilag azonosak; csupán annyi eltérést tapasztalunk, hogy az oktatási cél nem jelenik meg külön, hanem részint a tananyagbeosztás évfolyamok mentén sorakozó leírásába épül be. A főgimnáziumot tekintve a tananyagbeosztás az V.-től a VIII. osztályig jelenik meg, szűkszavúan meghatározva a tanítandó tananyag tartalmát. V. osztályban az ókor, VI. osztályban a középkor, VII. osztályban az újkor tanítását irányozza elő (heti 3 órában), ugyanakkor „Magyarország oknyomozó történeté”-nek tárgyalására szenteli a teljes VIII. osztályt (heti 4 órában).⁵⁰

⁴⁵ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868. o. n.

⁴⁶ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868. o. n.

⁴⁷ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868. o. n.

⁴⁸ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868. o. n.

⁴⁹ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868. o. n.

⁵⁰ GIMNÁZIUMI TANTERV 1871. 51.

1875. Reáliskolai tanterv

A nyolcévfolyamos reáliskola 1875. évi tanterve a „Történelem” tárgy tanításának célját három alponthoz rögzíti, melynek „a” és „b” pontja az egyetemes történelem kapcsán fogalmazza meg a célkitűzéseket. A történelem tanításának célja egyrészt a görög és római történelem, másrészt a „modern történet” preferálásában érhető tetten.⁵¹ A tanterv évfolyamok szerinti leírása alapján az I., II. és III. osztályban (heti 2 órában) a „nyelvi oktatással kapcsolatban” kerül előtérbe az egyetemes történelem tárgyalása (I. osztályban: görög mítoszok és mondák, II. osztály: görög történetek a perzsa háborúk lezárásáig, III. osztályban: görög történetek, Periklész korától Nagy Sándor uralkodásáig).⁵² IV–VII. osztály között pedig (heti 3–3 órában) az ókortól a legújabb korig időrendben halad előre a történelmi folyamatok kifejtése. Az egyetemes történelemre vonatkozóan IV. osztályban az ókori Róma történelme Augustus császár családjának uralkodásáig, V. osztályban a kereszténység története Amerika felfedezéséig (a nagy népvándorlások, az iszlám kialakulása és terjedése, a pápaság uralma, a keresztes hadjáratok), VI. osztályban Európa történelme a reformációtól II. József uralkodásáig (reneszánsz, vallásháborúk, fejedelmi abszolutizmus), VII. osztályban pedig a legújabb kor történelme (amerikai szabadságharc, francia forradalom, Napóleon kora, az újabb államalakulatok) áll a történelemtanítás középpontjában.⁵³

1879. Gimnáziumi tanterv

Az 1879. évi gimnáziumi tanítási terv a „Történelem” tárgy célját ekképpen jelöli meg: „Az egyetemes történelem összefüggő áttekintése s a magyar történetnek oknyomozó, s művelődéstörténettel egybekapcsolt ismerete.”⁵⁴ A tananyag felosztása alapján az egyetemes történelem tanítására a IV., V., VI. és VII. osztályokban kerül sor. IV. osztályban az ókor – azon belül pedig főként a görögök és rómaiak – története képezi a tanítás tárgyát. Az V. osztály tekintetében Európa történetét irányozza elő a tanterv Amerika felfedezésével bezárólag. A VI. osztály tananyaga az újkor történetére koncentrál, mely egészen a bécsi kongresszusig strukturálja a tartalmi elemeket. A VII. osztály pedig a legújabb kor történetét rögzíti, mely kiegészül Európa és Amerika politikai földrajzával.⁵⁵ A tantervhez készített, 1880-ban napvilágot látott utasítások – illetve annak általános előírásai – közlésezik, hogy a „gymnasium középső fokának marad tárgya (...) ezentúl is az európai műveltség fejlődésének áttekintése”.⁵⁶ Az utasítás azonban azt is kiköti, hogy

⁵¹ KLAMARIK 1881. 236.

⁵² KLAMARIK 1881. 237.

⁵³ KLAMARIK 1881. 237.

⁵⁴ GIMNÁZIUMI TANTERV 1879. 7.

⁵⁵ GIMNÁZIUMI TANTERV 1879. 7–8.

⁵⁶ UTASÍTÁSOK 1880. 7.

a nemzetek mélyreható ismertetése helyett csupán a főbb, iránymutató korszakok részletesebb feltárása a kívánatos.⁵⁷ Ennek szellemében születtek a tantervben elrendelt tananyagbeosztás részletes utasításai is.⁵⁸ Az osztályonkénti bontás szerint IV. osztályban, az előirányzott görög történeten belül a főbb államok megalakulása, a perzsa háborúk, a peloponnészoszi háború, a spártai hegemonia, Makedónia emelkedése és Nagy Sándor hódításai, míg a római történetet tekintve a római alkotmány kérdésköre, a köztársaság létrejötte, Róma világhatalma, az alkotmány megszűnése és a katonai monarchia előkészítése foglalnak el kiemelt helyet a tananyagban. V. osztályban a római császárság, a kereszténység kialakulása és terjedése, a barbárok betelepődése, a keleti birodalom, az iszlám vallás, az egyház fejlődése, a nyugati császárság megújítása, a Karolingok bukása, a pápaság emelkedése és küzdelme, a népvándorlás, a hűbériség, a kereszties háborúk, a királyságok (angol, francia, spanyol, magyar), valamint a középkori intézmények bomlása képezik az évfolyamban előirányzott gondolati ív főbb mozzanatait. A VI. osztály a reneszánsz és a nagy (földrajzi) felfedezések, a reformáció és ellenreformáció, a vallásháborúk, a nagyhatalmak megalakulása, a felvilágosult abszolutizmus, a demokratikus mozgalmak, a francia forradalom, valamint a francia császárság témaköröknek enged teret. A VII. osztályban pedig a tanár *„földrajzi alapon ismertetni fogja a művelt népek jelen állami és társadalmi állapotait, tekintettel azon történeti főbb jelenségekre is, melyek századunkban a közéletre befolyással voltak”*.⁵⁹ E jelenségek kiválasztásánál megköthetként jelentkezik, hogy csak az ún. *„teljesen befejezett tényeket”* lehet górcső alá venni, melyek hatása kimutatható.⁶⁰ A különböző országok kapcsán – melyeket a tantervi utasításokban meg is határoz, azok földrajzi elhelyezkedésének függvényében, a történeti tények összefüggésére is hivatkozva – állapítja meg a tanórai tárgyalásuk sorrendjét. E listában első helyen Nyugat-Európát, míg másodikként Dél-Európát, harmadikként Közép-Európát, negyedikként Kelet-Európát, ötödikként a többi földrész európai gyarmatait, hatodik helyen pedig Amerika államait irányozza elő.⁶¹

1884. Reáliskolai tanterv

Az 1884. évi reáliskolai tantervben a „Történelem” tárgy célja az 1879. évi gimnáziumi tantervben foglaltakkal tartalmi azonosságot mutat, ugyanakkor a magyar történelem ismeretével kapcsolatban nem szerepel az *„oknyomozó”* áttekintés kitétele. A történelem tantárgy célja tehát a reáliskolákban *„[a]z egyetemes történet összefüggő áttekintése és a magyar történetnek a művelődéstörténettel egybe-*

⁵⁷ UTASÍTÁSOK 1880. 7–8.

⁵⁸ UTASÍTÁSOK 1880. 62–77.

⁵⁹ UTASÍTÁSOK 1880. 74.

⁶⁰ UTASÍTÁSOK 1880. 74.

⁶¹ UTASÍTÁSOK 1880. 75.

kapcsolt ismerete”.⁶² Az egyetemes történelem tanítása a tanterv értelmében az V., VI. és VII. osztályban valósul meg. V. osztályban (heti 3 órában) a központi téma az ókor története (kiemelten a görögök és a rómaiak történelme) Kr. u. 476-ig. VI. osztályban (heti 3 órában) a középkor története, valamint az újkori történelem (1648-ig bezárólag) a mérvadó. VII. osztályban (szintén heti 3 órában) az egyetemes történelmi események 1648-tól Napóleon bukásáig, a legújabb kort tekintve pedig – az 1879. évi gimnáziumi tantervhez hasonlóan – a *„legújabb kor rövid történelmi áttekintése után Európa és Amerika államai politikai földrajzának áttekintése”* a hangsúlyos.⁶³ A reáliskolai tantervhez kapcsolódó utasítások szintén rávilágítanak a gimnáziumi és a reáliskolai tanterv közötti hasonlóságra, hiszen a földrajz és történelem tárgy vonatkozásában megállapítja, hogy a tananyag *„csak a feldolgozás sorrendjében tér el némileg a gymnasiumi tantervtől”*.⁶⁴ A történelmi tananyag évfolyamok (osztályok) szerinti részletezése alapján V. osztályban az ún. prehisztórikus idők, a görög történelem (Hellász, a perzsa háborúk, Periklész kora, a peloponnészoszi háború, Spárta, Macedónia, Nagy Sándor) és Róma története (Itália, a királyság, a köztársaság és a császárság kora, a kereszténység terjedése) a meghatározó. VI. osztályban a népvándorlás kora, a keleti birodalom, az iszlám, a kereszténység elterjedése, a frank birodalom a hűbéri-ség, az investitúra harc, a keresztes háborúk, a nagy királyságok, mongol betörések, a középkori intézmények felbomlása, a reneszánsz, a nagy földrajzi felfedezések, a reformáció és ellenreformáció, illetve a vallásháborúk válnak tantervi csomóponttá. VII. osztályban pedig a nagyhatalmak alakulása, az abszolutizmus fejlődése, a demokratikus mozgalmak, a francia forradalom és a francia császárság, továbbá a modern európai államélet fejlődése (ezen belül pedig a nyugat-, dél-, közép-, kelet- és észak-európai, valamint az amerikai államok) jelentik a tantervi utasítás központi elemeit.⁶⁵

1899. Gimnáziumi és reáliskolai tanterv

Az 1899. évi gimnáziumi és 1899. évi reáliskolai tanítási tervben szereplő „Történet” c. tárgy célja és tananyagfelosztása megegyezik egymással. Különbség csupán annyiban tapasztalható, hogy a tanterv a III. osztály számára előírányzott magyar nemzeti történelmet (1526-ig) a gimnáziumi osztályokban heti három, míg a reáliskolában heti két órában határozza meg.⁶⁶ A „Történet” című tárgyra vonatkozó általános és részletes utasítások szintén azonosak, melyre a reáliskolai tantervi utasítások – a tananyag részletezésével párhuzamosan – fel is hívják a figyelmet: *„A tanterv ugyanaz, mint a gimnáziumban; az anyagot egyformán*

⁶² REÁLISKOLAI TANTERV 1884. 9.

⁶³ REÁLISKOLAI TANTERV 1884. 9.

⁶⁴ REÁLISKOLAI TANTERV 1884. 21.

⁶⁵ REÁLISKOLAI TANTERV 1884. 79–92.

⁶⁶ Ld. GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. X.; REÁLISKOLAI TANTERV 1899. X.

szabja meg, csak az időben tesz különbséget a III. osztályban. Ehhez alkalmazkodjék a tanár a megszabott anyag feldolgozásában.”⁶⁷

Az 1899. évi gimnáziumi tanterv – s ekképpen az 1899. évi reáliskolai tanterv is – a „Történet” című tárgy célját a következőkben határozza meg: „Cél: A történeti fejlődés áttekintése egyetemes történeti alapon s a magyar nemzet történetének beható ismerete szoros kapcsolatban az egyetemes történeti eseményekkel és hatásokkal.”⁶⁸ A tanterv értelmében az egyetemes történelem tanítása a gimnázium V., VI. és VII. osztályában kerül előtérbe (mindhárom évfolyamon heti 3 órában). E három évfolyam tananyagának rövid bemutatásához érdemes és szükséges a tantervhez kapcsolódó részletes utasításokat is szemügyre venni. Az évfolyamonként, illetve osztályonként közölt tananyag-csoportosítás – ahogy az utasítás is egyértelművé teszi – „csak annyiban köti a tanárt, hogy a benne megjelölt események, intézmények, mozgalmak, eszmék és szempontok ismertetésére okvetlenül ki kell terjeszkednie”.⁶⁹ V. osztályban a tananyag középpontjában az ókor története áll a Nyugat-római Birodalom bukásáig bezárólag. A témakör tárgyalása során a keleti (Egyiptom, valamint az elő-ázsiai és az iráni) népek, a görög világ (a görög őskortól a makedón korszakig, Kr. u. 146-ig), valamint a római világ története (Itália őslakóinak és földrajzáinak feltárásától egészen a Nyugat-Római Birodalom bukásáig, Kr. u. 476-ig) kerül áttekintésre.⁷⁰ VI. osztályban az egyetemes történelem tárgyalása 476-tól 1648-ig hangsúlyos. Mivel a tantervi utasítások elrendelik, „hogy a történettanítás középpontjába a nemzeti történet állíttassék”,⁷¹ továbbá, hogy „a VI. és VII. osztályban (...) az egyetemes és nemzeti történetnek kapcsolatait kellően megvilágíttassanak”,⁷² ezért e két évfolyamon – illetve az V. osztályban is – az egyetemes történelem a magyar történelemmel párhuzamba állítva jelenik meg. E kívánalmakat figyelembe véve VI. osztályban a tananyag a modern nemzetek és államok, valamint a pápaság és a középkori Római Császárság megalakulása, a keresztes háborúk, a hűbériség, a középkori intézmények bomlása, a reneszánsz és humanizmus, a reformáció és ellenreformáció tematikai csomópontokra tér ki a vesztfáliai békéig (1648) bezárólag.⁷³ VII. osztályban az 1648 és 1871 közötti egyetemes történelmi események – köztük mindenekelőtt a modern államélet kifejlődése, a felvilágosodás kora, a francia forradalom és kora, valamint az alkotmányos és nemzeti küzdelmek kora – kerülnek a tananyag fókuszába.⁷⁴ VII. osztályban a történelemtanítás ezen felül kiterjed még „Európa és Amerika nevezetesebb államainak földrajza” (úgy mint Északnyugat-, Dél-, Közép- és Kelet-

⁶⁷ REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 88.

⁶⁸ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. X. Lásd még REÁLISKOLAI TANTERV 1899. X.

⁶⁹ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 170.. Lásd még REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 89.

⁷⁰ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 175–177., REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 93–95.

⁷¹ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 166., REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 84.

⁷² GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 166., REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 84.

⁷³ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 177–179., REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 95–97.

⁷⁴ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 179–180., REÁLISKOLAI TANTERV 1899. 97–99.

Európa, az európai gyarmatok, Amerika államai), valamint Kelet-Ázsia (Kína és Japán) ismertetésére is.⁷⁵

1916. Leányközépiskolai tanterv

Az 1916. évi leányközépiskolai tanterv három iskolatípus (felső leányiskola, leánygimnázium és felső kereskedelmi leányiskola) tantárgyainak évfolyamonkénti felosztását, s általános óratervét szervezi egységbe. A „Történelem” tárgy vonatkozásában – ahogy a többi tárgy esetében is, – az alsó tagozat évfolyamainak (tehát az I., II., III. és IV. osztály) tantárgyleírása, tantárgyi felosztása mindhárom középiskola-típusban azonos. A felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola 3–3 évfolyamos felső tagozatának „Történelmet” érintő felosztása szintén azonos. A különbség tehát a felső leányiskola-típusok és a leánygimnázium felső tagozatának beosztásában jelentkezik. A három leányközépiskola-típus történelemtanításának célja „[a] világtörténelem áttekintése és Magyarország történelmének tüzetesebb ismerete”.⁷⁶ A hétosztályos felső leányiskola és a hétosztályos felső kereskedelmi leányiskola esetében II. osztályban az ókor és a középkor története körvonalazódik a (magyar) honfoglalásig bezárólag, III. osztályban pedig a középkor és az újkor története a honfoglalás utáni időkben.⁷⁷ A felső tagozatot tekintve V. osztályban az ókori népek (görögök, rómaiak) története, továbbá a Nyugat-római Birodalom bukásától Amerika felfedezéséig behatárolható világtörténet kiemelkedő, míg VI. osztályban Amerika felfedezésétől a bécsi kongresszusig terjed a történelmi áttekintés. VII. osztályban a legújabb kor „általános” tanórai tanulmányozása valósul meg.⁷⁸ A leánygimnázium felső évfolyamaiban (heti 3–3 órában) az V. osztályban (az ókor és a középkor története), a VI. osztályban (a középkor története, illetve az újkor a Pragmatica Sanctioig), és a VII. osztályban (a Pragmatica Sanctiótól „napjainkig”) realizálódik az egyetemes történelem tanítása.⁷⁹

1918. Leányközépiskolai tanterv

Az 1918. évi leányközépiskolai tantervben megfogalmazott történelemtanítási célok az 1916. évi tantervben rögzített irányelvekhez képest változatlanok. A három leányközépiskola-típus alsó tagozatának (I–IV. évfolyam) tanterve ezúttal is közös, s a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola V–VI. évfolyamának „Történelem” tárgyat érintő tantervi előírásai szintén megegyeznek

⁷⁵ GIMNÁZIUMI TANTERV 1899. 180.; RÉLISKOLAI TANTERV 1899. 98–99.

⁷⁶ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916. 9., 34., 58.

⁷⁷ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916. 10., 58.

⁷⁸ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916. 10., 58.

⁷⁹ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916. 35.

egymással.⁸⁰ A közös alsó tagozat II. osztályában (heti 2 órában) – a történeti olvasmányok révén – az ókor és középkor kerülnek fókuszba a magyar honfoglalásig bezárólag. III. és IV. osztályban (heti 2 órában) pedig a „*magyar történet ismertetésébe beillesztve*”⁸¹ valósul meg a történelmi momentumok feltárása (III. osztályban: pápaság és császárság küzdelme, hűbériség, iszlám, keresztes háborúk, középkori műveltség; IV. osztályban: reneszánsz, reformáció, Habsburg-ház, harmincéves háború, XIV. Lajos és kora, francia forradalom, Napóleon, a 19. század társadalma és gazdasága).⁸² A felső leányiskolában és a felső kereskedelmi leányiskolában az V. évfolyam tananyagfelosztása megegyezik az 1916. évi leányközépiskolai tantervben foglaltakkal, annyi különbséggel, hogy az 1918. évi dokumentum az európai népek történetének fókuszba emelésére utal, míg a két évvel korábbi tanterv a „*világtörténet*” megfogalmazást használja. VI. osztályban pedig az 1916. évi tanterv a bécsi kongresszusig (1814–1815) írja elő a tananyag tárgyalását, míg az 1918. évi tanterv „*napjainkig*”. Emellett az 1918. évi tanterv a VI. osztályban a 19. század történelmének mélyrehatóbb ismertetését is hangsúlyozza.⁸³ A leánygimnázium felső tagozatának történelmi tananyagfelosztása – azon belül pedig az egyetemes történelmi tananyag leírása – az 1916. évi tantervvel teljes azonosságot mutat.

Összegzés

A 19. században kibontakozó, a történelemtanítás nemzeti vagy egyetemes jellegének dominanciáját hangsúlyozó nézetek egymásnak feszülése a tantervekben is tetten érhető. Ahogy Unger Mátyás is fogalmazott – „[a] reformkorban (...) a történelemtanítás anyagában és főleg szellemében addig elképzelhetetlen változás megy végbe. (...) Ezekben az évtizedekben itatódik át a történelem nemzeti tartalommal”.⁸⁴ Az e századot övező európai és hazai történelmi események a történelemtanításra, a történelemszemlélet formálódására jelentős befolyással bírtak. Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követően a Magyarországon is életbe lépő osztrák gimnáziumi és reáliskolai tanterv (*Entwurf*) például „egészen más arculatot próbált adni a középiskolai történelemtanításnak. (...) [A] magyar történelmet lényegében száműzte a középiskolából”.⁸⁵ Az 1861. évi tanterv azonban ismét bevezeti annak tanítását.

A dualizmus korszakának első felében az egyetemes történelem erőteljesebb hangsúlyozása tapasztalható a(z akkor még érvényben lévő, illetve befolyással bíró) tantervekben, ugyanakkor a 19. század harmadik harmadában a nemzeti

⁸⁰ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1918. 10–11., 41–42., 67–68.

⁸¹ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1918. 10.

⁸² LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1918. 10–11., 41., 67–68.

⁸³ LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916. 10., 58., LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1918. 11., 68.

⁸⁴ UNGER 1979. 9–10.

⁸⁵ UNGER 1979. 10.

szemlélet erősödése egyértelműen látható. Az 1879. évi tantervre vonatkozóan Unger Mátyás is megjegyzi, hogy „[a] Kármán-féle koncepció középpontjában az igen gondos egyetemes történelmi alapvetés ellenére is – funkcionálisan – a nemzeti történelem áll”.⁸⁶ Mindemellett az egyetemes és a magyar történelem közti szoros kapcsolat, a történelmi párhuzamok tárgyalása meghatározó vonása a tanterveknek. E megállapítást Márki Sándor szavai is alátámasztják: „Az 1899. évi középiskolai tanterv a történelmet a nemzeti tárgyak közé sorolja s a hazai történelmet az egyetemesbe szervesen beillesztve rendeli tanítani.”⁸⁷

Az egyetemes történelem tanítása a vizsgált középiskolai tantervek mindegyikében, alsó és felső tagozatban egyaránt megjelenik. A 19. század második felének kezdeti szakaszában érvényben lévő tantervek al-, illetve kisgimnáziumi előírásait tekintve az első három évfolyamon jellemző az egyetemes történelem tanítása, illetve annak előkészítése,⁸⁸ majd a dualizmus elején a III–IV. évfolyamon,⁸⁹ illetve kifejezetten a IV. évfolyamon⁹⁰ kerül előtérbe. A fő- illetve nagygimnáziumot vizsgálva pedig – az 1868. évi tantervtől eltekintve – az V–VII. osztály között jellemző az egyetemes történelmi tananyag tantervi hangsúlyozása.

A reáliskolákat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy annak alsó tagozatában csak az *Entwurf* (II–III. osztályban) és az 1875. évi tanterv (I–III. osztályban) rendeli el az egyetemes történelem tárgyalását, a későbbi tantervek (az 1884. évi és az 1899. évi tantervek)⁹¹ nem. A főreáliskolákban, illetve a reáliskolák felső tagozatában a fókuszba emelt tantervek mindegyikében V–VII. osztály között folyt az egyetemes történelem tanítása.

A leányközépiskolák 1916. évi tanterve szerint a közös alsó tagozaton II–III. osztályban, míg az 1918. évi tanterv alapján II–IV. osztályban jelent meg az egyetemes történelem tanulmányozása. A felső tagozatot tekintve mindhárom középiskola-típusban az 1916. évi tantervi előírások az V–VII. osztályban jelzik az egyetemes történelem tárgyalását, a leánygimnáziumban pedig az 1918. évi tantervben is az 1916. évi elvárásokkal szembesülünk. Az 1918. évi tanterv a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola V. és VI. osztályában jeleníti meg az egyetemes történelmet.

Az 1871. évi tantervtől kezdve a dualizmus időszakában napvilágot látott középiskolai tantervekben – beleértve a leányközépiskolák leánygimnáziumi tanterveit is – VIII. osztályban egy teljes évet szenteltek Magyarország történelmének. Kivételt képez ez alól a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányis-

⁸⁶ UNGER 1979. 13–14.

⁸⁷ MÁRKI 1902. III.

⁸⁸ Lásd például ENTWURF 1849.

⁸⁹ GIMNÁZIUMI TANTERV 1868, GIMNÁZIUMI TANTERV 1871.

⁹⁰ GIMNÁZIUMI TANTERV 1879

⁹¹ Az 1884. évi és az 1899. évi reáliskolai tantervekben tehát csak a felső tagozaton jelenik meg az egyetemes történelmi tananyag a tantervekben.

kola, ahol nem volt 8. osztály, ugyanakkor a 7. osztályban Magyarország története (is) áttekintésre került.

Állandó vonásként azonosítható az egyetemes történelmi tananyag kapcsán annak történelmi korszakok (ókor, középkor, újkor, legújabb kor) szerinti kronologikus tagolódása, ugyanakkor tantervenként változik annak leírása, hogy mely évfolyamban, mely korszakot vagy korszakokat (vagy akár azok egy részét) tárgyalják. Valamennyi elemzett középiskolai tantervben az egyetemes történelmi tananyagra vonatkozó előírások tartalmi szempontból egészen Amerika felfedezésének (1492) tárgyalásáig bezárólag Európa-centrikusak. Az azt követő korszakok áttekintésében is Európa történelme a domináns, de az ismertetés már túlmutat az európai kontinens históriáján.

IRODALOM

- ENTWURF 1849 Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. 1849. In: Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. (Organisationsentwurf). Szerk. HORÁNSZKY Nándor. Ford. Schaffhauser Ferenc. Budapest, 1990. (A tantervelmélet forrásai 12.) 27–210.
- FELKAI 1985 A XIX. század végi gimnáziumi tantervek elméleti háttere. Szerk. FELKAI László. Budapest, 1985. (A tantervelmélet forrásai 6.)
- GERGELY 2004 GERGELY Gyula: Tantervelemzés a paradigmaváltás jegyében = *Új Pedagógiai Szemle*, 2004. 9–20.
- GIMNÁZIUMI TANTERV 1861 [A magyar királyi Helytartótanács] 58244. sz. [rendelete]. In: RAPANT, Daniel: Viedenské memorandum slovenské z roku 1861. Vydala Matica Slovenská v Turč. Sv. Martine, 1943. (Spisy Historického Odboru Matice Slovenskej Svázok 6.) 122–131.
- GIMNÁZIUMI TANTERV 1868 A gymnasiumok tanterve. 14464/1868. számhoz. Buda, 1868.
- GIMNÁZIUMI TANTERV 1871 A gymnasiumok tanterve. Buda, 1871. In: Középtanodai Rendeletek Tára, 1871. 42–52.
- GIMNÁZIUMI TANTERV 1879 A gymnasiumi tanítás terve. (Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter, 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével.) Nyomatott a Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomdában, Budapest, 1879.
- GIMNÁZIUMI TANTERV 1899 A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1903. évi 43,381. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, é. n.
- HORÁNSZKY 1974 HORÁNSZKY Nándor: Közoktatási tantervek 1868–1971. 1. Az általános képzés tantervei. Budapest, 1974. (Neveléstörténeti bibliográfiák 3.)

KLAMARIK 1881	KLAMARIK János: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1881.
KLAMARIK 1893	KLAMARIK János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1893.
LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1916	A leányközépiskolák (felső leányiskola, leánygimnázium és felső kereskedelmi leányiskola) tanítástervei. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1916. évi július hó 14-én 86.100 sz. a. kelt rendeletével. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1916.
LEÁNYKÖZÉPISKOLÁK TANTERVEI 1918	A leányközépiskolák (felső leányiskola, leánygimnázium és felső kereskedelmi leányiskola) tanítástervei. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1918. évi augusztus hó 10-én 141.330. sz. a. kelt rendeletével. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1918.
MÁRKI 1902	MÁRKI Sándor: Történettanítás a középiskolai új tanterv szellemében. Singer és Wolfner kiadása, Budapest, 1902.
MÁRKUS 1912	A hatályos magyar törvények gyűjteménye. Szerk. MÁRKUS Dezső. III. köt. 1881–1887-ik évi törvényczikkek. Franklin-Társulat, Budapest, 1912. (Magyar Törvénytár)
MÉSZÁROS 1982	MÉSZÁROS István: Mióta van iskola? Budapest, 1982.
MÉSZÁROS 1995	MÉSZÁROS István: Magyar iskolatípusok 996–1990. 2. kiadás, Budapest, 1995. (A magyar neveléstörténet forrásai VI.)
REÁLISKOLAI TANTERV 1884	A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. Kiadatott a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1884. évi 15446. és 1886. évi 11891. sz. a. kelt rendeleteivel. Nyomatott a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában, Budapest, 1886.
REÁLISKOLAI TANTERV 1899	A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1912. évi 117,142. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, 1912.
RÉBAY 2009	RÉBAY Magdolna: A leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig. Budapest, 2009. (Oktatás és társadalom 4.)
SZABOLCS 2000	Fejezetek a történelemtanítás történetéből. Összeáll. SZABOLCS Ottó. II. köt. 1868-tól a 20. század első évtizedéig. ELTE BTK, Budapest, 2000.
UNGER 1979	UNGER Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben. Második kiadás. Budapest, 1979.
UTASÍTÁSOK 1880	Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1880-ik évi 16179. sz. a. kelt rendeletével. A Magyar Királyi Állam tulajdona, Budapest, 1880.

Ablak a világra – ablak magunkhoz

Egy „joint course” tapasztalatairól*

Közleményünk egy négy éve folyó kísérlet legutóbbi állomásának tapasztalatairól számol be. A 2012/2013-as tanév tavaszi szemeszterében olyan kurzust indítottunk a Pécsi Tudományegyetemen, amely egy amerikai egyetem szemináriumi csoportjával dolgozott együtt a félév során. Abból indultunk ki, hogy mindkét oldalon ugyanazzal a témával, szakirodalommal és kutatói kérdésekkel dolgozunk. A diákok vegyes párban (amerikai-magyar), illetve kisebb csoportokban különböző online felületeken csaknem napi rendszerességgel működtek együtt. A félév folyamán – Skype segítségével – csoportszinten három alkalommal találkozott a PTE és Bloomsburg-i Egyetem Joan Miller által vezetett szemináriuma.

A „joint course” egy olyan oktatási módszer, melynek célját nem lehet egyetlen pontban meghatározni, hiszen minden közösen megoldott feladat számos más képességet is fejleszt. Ha mégis ki kellene emelnünk egyet a sok közül, akkor elsődleges célként az oktatás színvonalának emelését neveznénk meg. Ez a gondolat talán közhelynek tűnik, esetünkben azonban a leglényegesebb. E cél és az ebben való egyetértés szilárd alapját adta a szoros, udvarias és fegyelmezett együttműködésnek, ezáltal vált lehetővé a közös munka.

Természetesen vannak speciális célok is, melyek az adott oldal kulturális sajátosságaiból, elvárás-rendszeréből indulnak ki. Ilyen cél az, hogy a magyar diákok gyakorolják és minél magasabb szinten sajátítsák el az angol nyelvet. Ez valójában bármely szakon cél lehet, hiszen a diploma értékét növeli, minden hallgató előnyére válik, ha gondolatait egy idegen nyelven szakszerűen tudja megfogalmazni. Ezen kívül a diákokat hozzásegíthetjük ahhoz is, hogy megszerzett tudásuknak és kutatásaiknak minél szélesebb körben tudjanak érvényt szerezni. E cél eléréséhez kétségkívül fontos, hogy jobban megértessék magukat, ehhez viszont nemcsak nyelvtudásra van szükségük, hanem nagyon fontos a gondolkodásmód is. A diákok a „joint course” típusú szemináriumokon „felfedezik”, hogy nem csak az a lényeg mit mondanak, hanem az is, hogyan teszik ezt. Más szavakkal, mindig a befogadó értelmezési tartományához kell igazítani a mondanivalójukat. Fokozatosan rájönnek arra, hogy nem többet kell beszélni-

* A közlemény a 2013 májusában a Global Awareness Society International (GASI) konferenciáján Rómában elhangzott magyar nyelvű előadás írásos változata.

ük, hanem a befogadó kulturális sajátosságaira és tudására kell fókuszálniuk. Ez a legfontosabb eredmény, amit ezzel a módszerrel el lehet érni.

Az elmúlt tanévben a dél-koreai Kyungpook National Universityvel (KNU) közös kurzusunk szakmai szempontból rendkívül hasznos volt annak ellenére, hogy a résztémákban nem tudtunk igazán elmélyedni. Ennek voltak kulturális és nyelvi akadályai is. Az igazi sikert az jelentette, hogy a diákok rájöttek mennyire összetett egy-egy kérdés és milyen sokféle megközelítés lehetséges, következőképp az ő megoldásuk is csak egy a sok közül. Amikor azt a feladatot kapták, hogy a másik fejével gondolkodva közvetítsék az információkat, saját korlátaikat is képesek voltak átlépni. Ez vezette őket ahhoz a felismeréshez, hogy az információ nem akkor megy át igazán, ha többet vagy részletesebben beszélnek a témáról, hanem akkor, ha mondanivalójukat a partner tudásához igazítják.

A fenti tapasztalatok birtokában különösen örültünk a Joan Millerrel (Bloomsburg University) ez évben indított közös munkának, aki már a kurzus első magyar tapasztalatait bemutató konferencián is érdeklődött az együttműködés lehetősége iránt. Akkor még elképzelni sem tudtuk milyen közös témával indulhatnánk, hiszen mindössze annyit tudtunk, hogy nem történeti, hanem egészségügyi vonalon dolgozik. Egy évvel később azonban, a koreai kurzus tapasztalatai nyomán, megértett bennünk az a felismerés, hogy ennek a módszernek az előnye valójában nem az elméleti tudás bővítése, sokkal inkább a gyakorlat segítése és a tapasztalatgyűjtés. Ez a felismerés más megvilágításba helyezte azt a témát, melyet Joan Miller ekkor már évek óta oktatott.

A Bloomsburgi Egyetemen nagy hagyománya van annak, hogy az elméleti képzésen túl felkészítsék a diákokat azokra a jelenkori kihívásokra, melyekkel felnőtt életük során meg kell birkóznuk, s melyek elsősorban a globalizációból adódnak. Így Joan Miller kurzusának is ez adta a kereteit. A konkrét cél pedig az volt, hogy a diákok számára lehetővé tegye azon képességek elsajátítását, melyek elősegítik számukra, hogy felelősségteljes, a társadalmi problémákra érzékeny és a közösség érdekeire fogékony felnőttekké válhassanak. A kurzus során a harvardi egyetem professzorának, Howard Gardnernek a munkáit és a „Good Work” projekt¹ írásait olvastuk.

A „joint course” módszer önmagában is alkalmas olyan készségek elsajátítására és fejlesztésére, melyek segítenek a globalizáció kapcsán felmerülő kihívások leküzdésében. Az utóbbi néhány év tapasztalatai azt mutatják, hogy a magyar diákok a magas szintű lexikális tudás mellett szeretnének olyan alkalmazható tudásra is szert tenni, amely épp az ilyesfajta kihívások, problémák megoldásában segíti őket. Ez az igény a Grastyán Endre összegyűjtött szakkollégium tagjainak körében fogalmazódott meg a legerőteljesebben. Ők a Pécsi Tudományegyetem tíz karának legtehetségesebb tanulói, azok a diákok, akiket a társadalmi felelősségváll-

¹ Ehhez lásd: <http://www.thegoodproject.org/good-work/the-good-work-project/>,
[http://www.gse.harvard.edu/news-impact/tag/goodwork-project/\[2013.04.10\]](http://www.gse.harvard.edu/news-impact/tag/goodwork-project/[2013.04.10])

lalás kérdése kiemelten érdekel. A kurzust elsősorban nekik hirdettük, de bárki jelentkezhetett. Egyetlen feltétel a megfelelő szintű angol nyelvtudás volt. Mivel a szakkollégium legfőbb célkitűzése a társadalmi problémákra érzékeny, szélsőségekől mentes, nyitott állampolgárok nevelése, így a kurzus témáját (globalizáció) minden további nélkül beilleszthettük a programba, ez még nagyobb vonzerőt jelentett hallgatók számára. A lelkesedés mögött persze leginkább a diákok kíváncsisága állt, talán ez adta a legnagyobb hajtóerőt.

A motiváció, vagyis az az erő, ami arra ösztönzi az embereket, hogy különböző célok megvalósításáért küzdjenek, rendkívül fontos szerepet játszott a kurzus sikerességében. A kurzus minden résztvevőjéről elmondható, hogy nemcsak motivált kurzusrésztvevők voltak, hanem motivált nyelvtanulók is. A szakirodalomban a nyelvtanulók motivációját vagy az *intrinzik-extrinzik skála* vagy az *instrumentális-integratív skála* mentén határozzák meg.² Az *intrinzi*, azaz a belső motivációval rendelkező tanuló, örömet leli a nyelvtanulási folyamatban, míg az *extrinzi*, azaz a külső motivációjú tanuló, a tanulás kimenetelében érdekelt (pl. jobb jegyet vagy nyelvvizsgát szeretne). Az *instrumentálisan motivált* tanuló a nyelvet eszköznek tekinti: diplomát, ösztöndíjat szeretne vagy megérteni angol szöveget, esetleg hanganyagokat, filmeket. Az *integratív motivációjú* tanuló ezzel szemben a célnyelvi közösséggel szeretne közelebbi kapcsolatba kerülni, azért szeretne minél jobb nyelvhasználó lenni, hogy a célnyelvi kultúra részévé válhasson.

Kísérletünk esetében a hallgatók motivációs profiljában leginkább az instrumentális motiváció játszott szerepet. A legtöbben azért jelentkeztek erre a kurzusra, hogy anyanyelvi beszélőkkel kommunikálva fejleszthessék a nyelvtudásukat, kommunikációs készségüket. Ez a tapasztalatunk összhangban van más hazai kutatásokkal³, amelyek szintén azt az eredményt hozták, hogy a magyar diákok fő motivációja *intrinzik* és *instrumentális* jellegű. Ezek az eredmények a sajátos hazai környezettel, mindenek előtt az angol nyelv Magyarországon privilegiált helyzetével magyarázhatók.⁴ (Ez arra ösztönzi a diákokat, hogy minél tökéletesebben beszéljék a „világnyelvnek” minősített angolt.) Ezen túl az is egyértelművé vált számunkra a szemeszter folyamán, hogy a hallgatókat jelentős mértékben motiválta az is, hogy részt vehettek egy olyan különleges programban, angol anyanyelvű társaikkal a megszokottól jelentősen eltérő környezetben tanulhattak és működhettek együtt. A kulturális különbségek pozitívan hatottak hallgatóink motivációjára, felkeltették érdeklődésüket és a közös munka során lelkesítették őket.

Szólnunk kell még hallgatóink interkulturális kommunikatív kompetenciájának fejlődéséről is. A globalizáció vitathatatlan gazdasági, pénzügyi és társadalmi eredményei mellett megváltozott világunk számos, eddig ismeretlen kihí-

² DÖRNYEI 2005, ELLIS 1994.

³ Többek között: HEITZMANN 2008, NIKOLOV 1999, NIKOLOV 2003.

⁴ NIKOLOV 2002, MEDGYES, 2005.

vással is szolgál. Ma egy olyan plurális társadalomban kell megtalálnunk helyünket, ahol embertársaink jelentős része eltérő kulturális, nyelvi, etnikai és vallási háttérrel rendelkezik. Különösen igazak ezek a gondolatok az egyetemi hallgatókra, akik tanulmányaik során számos olyan élethelyzetbe kerülhetnek, amelyekben különböző kulturális háttérrel rendelkező társaikkal kell együttműködniük. A kurzuson résztvevő hallgatók közül többen voltak már ösztöndíjjal külföldön, résztvettek nemzetközi hallgatói konferenciákon vagy korábban hasonló kurzusokon.

Az elmúlt évtizedben az interkulturális kommunikatív kompetencia fejlesztésének lehetősége egyre hangsúlyosabb szerepet kapott. Ennek elsődleges oka az, hogy az idegennyelv-oktatás igyekszik megfelelni a globalizáció támasztotta új igényeknek és olyan tudást adni a nyelvtanulóknak, amelynek segítségével *hatékonyan* és az elvárásoknak megfelelően⁵ tudnak kommunikálni az idegen nyelvi- és kulturális háttérrel rendelkezőkkel. Az újabb – és egyre népszerűbb – paradigma értelmében *az idegennyelv-oktatás célja nem az, hogy az anyanyelvi beszélőkhöz hasonló nyelvismerettel lássa el a nyelvtanulókat,*⁶ *hanem az, hogy a tanulók interkulturális nyelvhasználókká váljanak*⁷ és képesek legyenek arra, hogy idegen nyelv-használóként különféle kulturális környezetekben is megállják helyüket.

A kurzus által biztosított interkulturális fókusz nemcsak abban segítette a hallgatókat, hogy megismerjék, és megértsék más kultúrájú társaikat, hanem abban is segítségükre volt, hogy saját hátterüket jobban megismerjék, elgondolkozzanak azon, vajon mások hogyan látják őket. Az interkulturális megközelítés abban is fontos szerepet játszott, hogy a hallgatók nyitottabbá és kulturálisan érzékenyebbé váljanak, felismerjék a kommunikáció fontosságát. Ez rendkívül fontos volt a kurzus pozitív végkimenetelét illetően: a hallgatóknak felejtethetlen élményt jelentett, hogy nyelvi akadályait leküzdve, releváns, szakmai diskurzust tudtak folytatni amerikai társaikkal a Facebookon, Skype-on, e-mailben vagy a közös online felületen. Eleinte számos hallgatónk érzett szorongást a kommunikációval kapcsolatban, de a szemeszter végére feloldódtak, és félelem nélkül tudtak kommunikálni társaikkal. Ezt az eredményt tekintjük a kurzus legfontosabb hozadékanak.

⁵ SPITZBERG 1988

⁶ BYRAM 1997, KRAMSCH 2001, SEIDLHOFER 2004.

⁷ BYRAM 1997, JAEGER 2001, KRAMSCH 2001.

IRODALOM

- BYRAM 1997 BYRAM, Michael: Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Multilingual Matters, Clevedon, 1997.
- DÖRNYEI 2005 DÖRNYEI, Zoltán: The Psychology of the Language Learner. Individual Differences in Second Language Acquisition. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ, 2005.
- ELLIS 1994 ELLIS, Rod: The Study of Second Language Acquisition. Oxford University Press, Oxford, 1994.
- HEITZMANN 2008 HEITZMANN Judit: A motiváció változásának hosszú távú vizsgálata egy középiskolás angol csoportban. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest, 2008.
- JAEGER 2001 JAEGER, Kirsten: The Intercultural Speaker and Present-day Requirements Regarding Linguistic and Cultural Competence. = *Sprogforum*, 2001. 19. 52–56.
(<http://inet.dpb.dpu.dk/infodok/sprogforum/Eudgiv.html>) [2010.09.04.]
- KRAMSCH 2001 KRAMSCH, Claire: Intercultural Communication. In: The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages. Eds. CARTER, Ronald – NUNAN, David. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 201–206.
- MEDGYES 2005 MEDGYES, Péter: World-language. Foreign Language Policy in Hungary. In: Directions in Applied Linguistics. Essays in Honor of Robert B. KAPLAN. Eds. BRUTHIAUX, P. et al. Multilingual Matters, Clevedon, 2005. 264–278.
- NIKOLOV 1999 NIKOLOV Marianne: Osztálytermi megfigyelés átlagos és hátrányos helyzetű középiskolai angol csoportokban. = *Modern Nyelvoktatás*, 5 (1999):4, 9–31.
- NIKOLOV 2002 NIKOLOV, Marianne: Issues in English Language Education. Peter Lang AG, Bern, 2002.
- NIKOLOV 2003 NIKOLOV Marianne: Angolul és németül tanuló diákok nyelvtanulási attitűdje és motivációja. = *Iskolakultúra*, 2003/8. 61–73.
- SEIDLHOFER 2004 SEIDLHOFER, Barbara: Research Perspectives on Teaching English as a Lingua Franca = *Annual Review of Applied Linguistics*, 24. (2004) 209–239.
- SPITZBERG 1988 SPITZBERG, Brian H.: Communication Competence. Measures of Perceived Effectiveness. In: A Handbook for the Study of Human Communication. Methods and Instruments for Observing, Measuring, and Assessing Communication Processes. Ed. TARDY, C. H. Ablex, Norwood, NJ, 1988. 67–105.

Könyvtártudomány

Szellőné Fábián Mária – Bartha Réka Nefelejcs

„Nincs egyetem könyvtár nélkül”

Adatbázis- és folyóirat-használat a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárában a 2013. évi előfizetések alapján

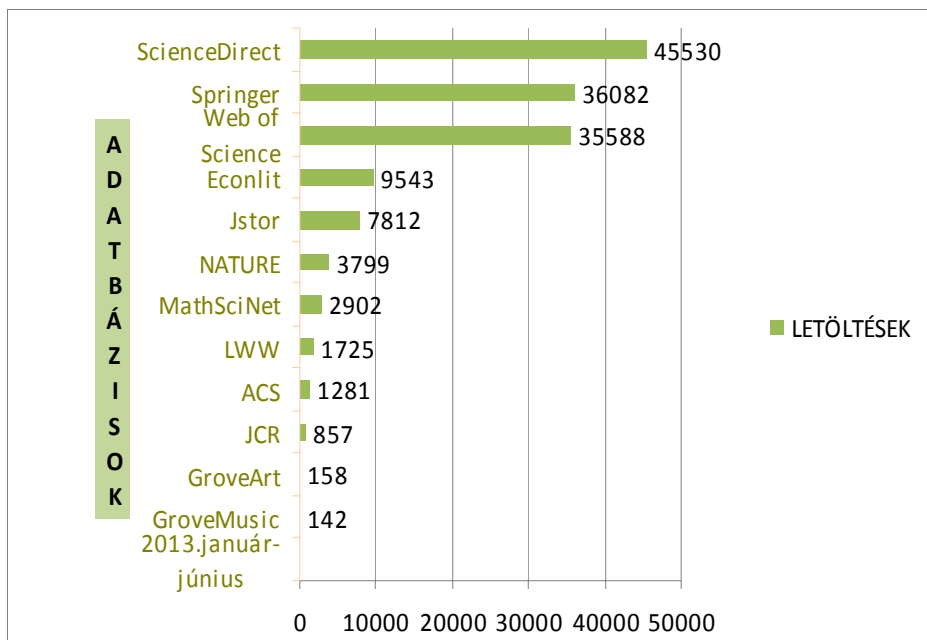
Bevezetés – a kérdés háttere

Tanulmányunk idézőjelbe tett címét Bazsa György, a Magyar Akkreditációs Bizottság korábbi elnöke 2011-ben elhangzott előadásából vettük,¹ melyben a könyvtárat a legdinamikusabban változó és változni is kényszerülő sokszínű intézménytípusként definiálta, melynek bonyolult összefüggések közepette kell sokféle igényt kevés pénzből kielégítenie. Ez utóbbi – ti. a források szűkössége – kényszeríti intézményünket is arra, hogy rendszeresen elemezzük a könyvtár-használói igényeket, a folyóirat- és adatbázis-használatot. A Pécsi Tudományegyetem (PTE) Könyvtára a 2013. évben print és online folyóirat-, illetve adatbázis-előfizetésre közel 225 millió forintot használ fel. A folyóirat-előfizetés egy része papír alapú, de az információhoz való hozzáféréssel kapcsolatos online – térben és időben szinte korlátlan – elérés oktatói, kutatói, hallgatói elvárás. A 2001 és 2011 közötti évtizedben a könyvtárhasználatok száma országosan nőtt, ebből a távhasználatok száma 754%-kal. Az adatbázisok tekintetében tagjai vagyunk az Elektronikus Információs szolgáltatás (EISZ) nemzeti konzorciumnak, elérjük az alap adatbázisokat (*ScienceDirect*, *WEB of Science*, *SpringerLink*), előfizetünk továbbá számos szakadatbázisra is (*Jstor*, *MatScinet*, *Grove Art*, *Grove Music*, *LWW*, *ACS*, *JCR*).

Általános használati adatok

Az alábbiakban az adatbázisok statisztikai adatainak több szempontú kiértékelése következik, mely fontos eszköz lehet a további előfizetésekről szóló döntések meghozatalában. Az elemzéseket a szolgáltatóktól kapott statisztikai adatok alapján készítettük. Az alábbi grafikon a PTE által előfizetett adatbázisok használatát mutatja.

¹ Bazsa György: Nincs egyetem könyvtár nélkül. Előadás. Szent István Egyetem 2011. szeptember. 29.

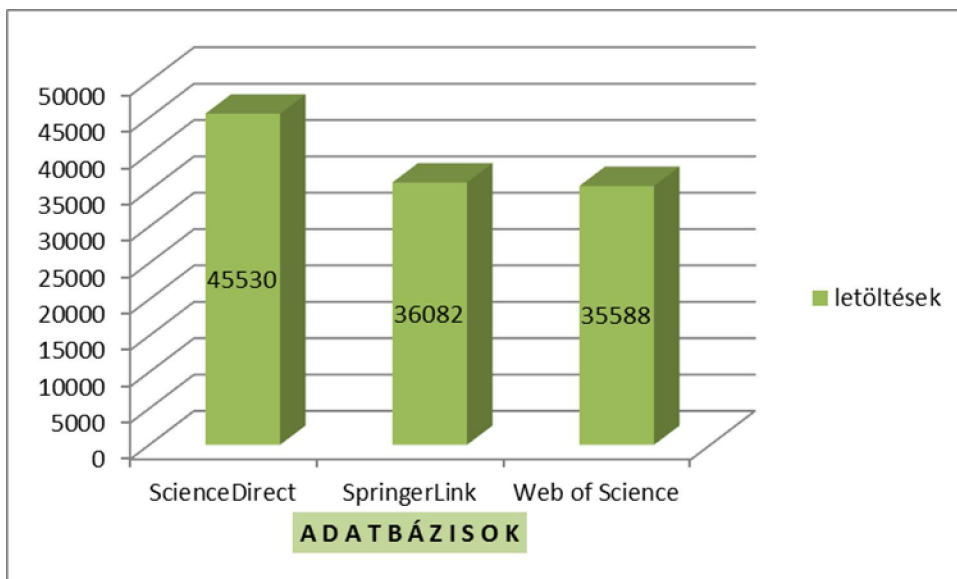
1. ábra – Az adatbázisok használata (2013. január–június)

A diagram a multidiszciplináris és a szakadatbázisokat egyaránt tartalmazza, és az első félév letöltési számait tünteti fel. A PTE az EISZ nemzeti konzorciumon belül multidiszciplináris és szakadatbázisokra is előfizet. A diagram két olyan – EISZ konzorciumon kívüli – adatbázis használatát is tartalmazza, melyekre az Általános Orvostudományi Kar (ÁOK) és a Természettudományi Kar (TTK) fizet elő (ACS, LWW), a PTE által fizetett adatbázisokat használatukkal együtt kívánja egymás mellett feltüntetni.

Az ábra adatai alapján első látásra megállapítható, hogy a három legkihasználtabb adatbázis a *ScienceDirect*, a *SpringerLink* és a *Web of Science*. A jóval kevesebb letöltési számot mutató adatbázisoknál – szakadatbázisokról lévén szó –, kevesebb a letöltési szám, mivel azokat csak egy adott tudományterület kutatói használják. A három vezető adatbázis közül a *SpringerLink* és *ScienceDirect* multidiszciplináris, teljes szövegű adatbázisok, míg a *WOS* interdisziplináris, bibliográfiai adatbázis, ez magyarázatot adhat kimagasló használatukra.

A multidiszciplináris adatbázisok használata

Az alábbi diagram a két nagyon népszerű és a kutatási munkában is fontos multidiszciplináris teljes szövegű adatbázist (*ScienceDirect*, *SpringerLink*) emeli ki, valamint egy interdiszciplináris bibliográfiai adatbázis (*Web of Science*) adatait mutatja, amelyekre a PTE az EISZ nemzeti konzorcium keretén belül fizet elő. Az adatbázisok letöltési számait tünteti fel az adott intervallumban.

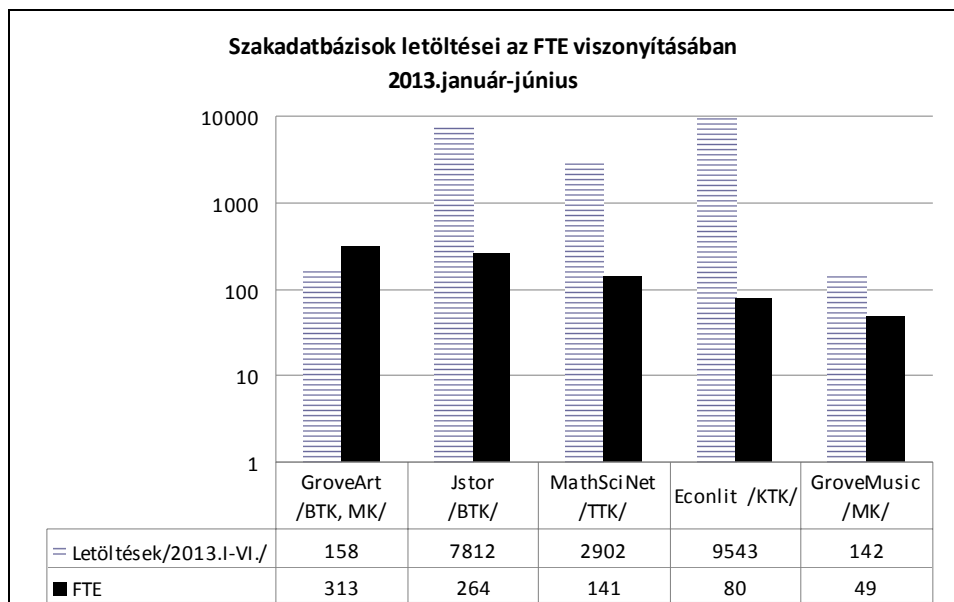
2. ábra – A multidiszciplináris adatbázisok használata a PTE-n (2013. január–június)

A következő oszlopdiagram azokat az EISZ konzorciumon keresztül elérhető adatbázisok adatait szemlélteti, ahol a szolgáltató nem tudott IP-alapú statisztikát küldeni, így a PTE havi bontásban biztosított letöltési számaiból lehetett kiindulni. IP-alapú statisztika hiányában nem lehet kimutatni a kari szintű használatot, de minden szakadatbázis vonatkozásában kiindulási alap lehet az FTE-szám (*full time equivalent* – átlagos statisztikai állományi létszám). Az öt adatbázis esetében az adott kar FTE-száma is látható az oszlopdiagramon. Az első oszlop szemlélteti az első félév letöltési számait, a második oszlop az adott kar FTE-számát.

Az adatok alapján megállapítható, hogy a nevezett adatbázisok letöltései milyen arányban vannak a kari FTE-számmal.

A *Jstor* adatbázisnál közepes FTE-szám mellett magas a letöltések száma. Az adatbázist elsősorban a Bölcsészettudományi Kar oktatói használják.

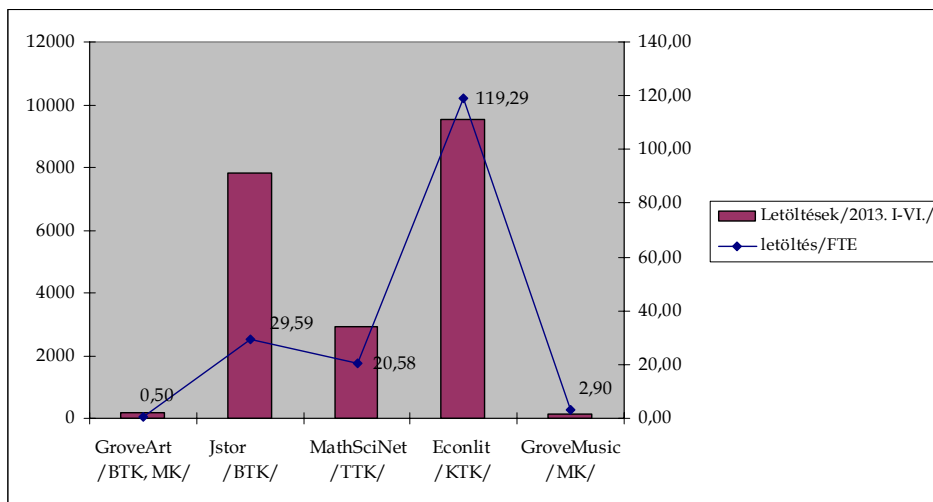
Az *Econlit* és a *MathSciNet* adatbázisok esetén aránylag alacsony FTE szám mellett szintén magas a letöltések aránya. Az *Econlit* adatbázis használata kimagasló, elsősorban a Közgazdaságtudományi Kar használja. A *MathSciNet* adatbázisnál a TTK FTE-számát vettük alapul. A *GroveArt* adatbázist a BTK és a Művészeti Kar (MK) használja, közepes FTE-szám mellett alacsony a letöltések száma. A *GroveMusic* adatbázist feltehetően az MK zenészei használják, alacsony FTE-szám mellett közepes használattal.

3. ábra – Az adatbázisok letöltései az FTE viszonyításban (2013. január-június)

A következő diagram szintén az említett öt adatbázis használatát mutatja az FTE alapján. Azt szemlélteti, hogy adatbázisonként hány letöltés esik egy oktatóra. Az ábrán jól látható, hogy az *Econlit* adatbázis esetén jut egy oktatóra a legtöbb letöltés, a letöltés-FTE viszonyítást alapul véve.

A *GroveArt* adatbázis az öt adatbázis közül az, amelynél a legkevesebb letöltés esik egy oktatóra. Ebben az esetben két kar (BTK és a Művészeti Kar) FTE számából indultunk ki.

4. ábra – Egy oktatóra eső FTE alapú letöltési szám adatbázisonként

Fontos megjegyezni, hogy a fenti két elemzési irány csupán egy lehetséges szempont, és a kari használatra nem nyújt oly mértékben pontos információt, mint az IP-alapú statisztikák. Ennek hiányában azonban az FTE-szám egyfajta tendenciát jelezhet, és így nem csak a sokkal szélesebb – a teljes egyetemre vonatkozó – letöltési számok információira szorítkozhatunk.

A ScienceDirect folyóirat használata a PTE vonatkozásában

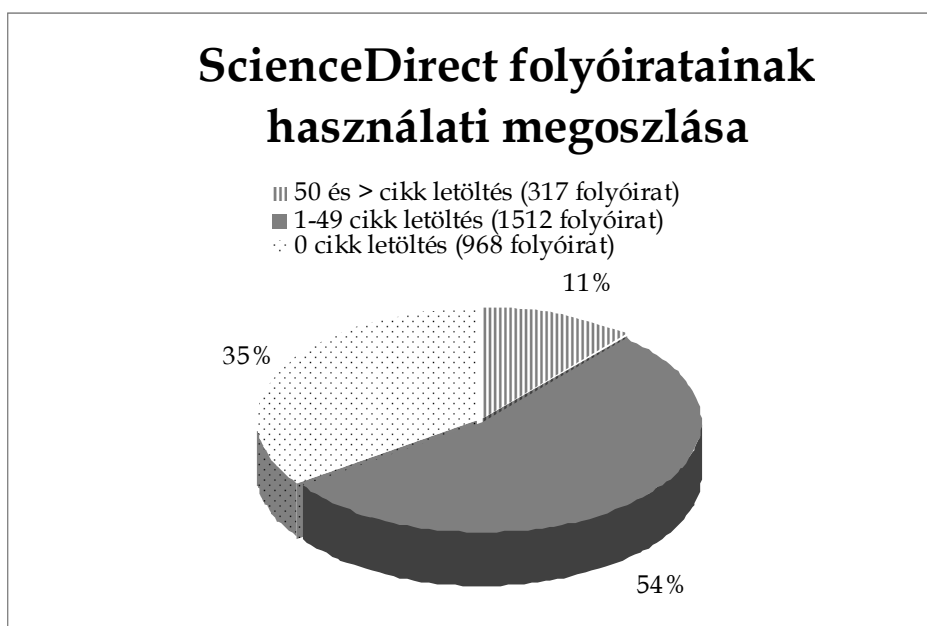
Az alábbi diagram szemlélteti a „top adatbázis”, a *ScienceDirect* 2757 folyóiratának használatát a PTE összes karának 2013. január és június közötti időszakra vonatkozó cikk-letöltéseit véve alapul. Az adatbázisban teljes szöveggel elérhető folyóiratok letöltés-adatait az alábbi módon kategorizáltuk:

1. Folyóiratok, melyekből 50 vagy több cikkletöltés történt
2. Folyóiratok, melyekből 1–49 cikkletöltés történt.
3. Folyóiratok, melyekből egyáltalán nem történt cikkletöltés

A 0 cikk letöltések azért vannak külön kiemelve, hogy számszerűsítse azokat a folyóiratokat, melyeket egyáltalán nem használtak a felhasználók ezen időszak alatt. E folyóiratok kiemelése azért nagyon lényeges, hogy tájékoztatást kapjunk arról, mely folyóiratokat nem használják egyáltalán, esetlegesen nem is érdemes előfizetni rájuk, amennyiben az Elsevier változtat a konzorcium számára az eddigi tartalmakon.

A diagram adatai tükrözik, hogy 968 folyóiratot egyáltalán nem használtak, 1512 folyóiratból 1–49 cikk letöltése történt. Összesen 317 folyóirat tekinthető nagyon kihasználtként, illetve népszerűnek az adott időszakon belüli folyóiratonkénti 50 vagy a feletti letöltéssel.

A kihasználtság mértéke százalékos arányban kifejezve arra mutat, hogy az adatbázisban elérhető 2757 folyóiratnak mintegy 11%-a az, ahol jelentősebb cikkletöltés történt (50 és >), 54% esetében a használat közepesen jelentős vagy kismértékű (1–49 letöltés), míg az összes folyóirat 35%-át egyáltalán nem használták. Azaz, a kimutatás alapján megállapítható, hogy 317 folyóirat az, ami meghatározó jelentőséggel bír a kutatók számára, míg 968 folyóirat címei átgondolandók a jövőben.

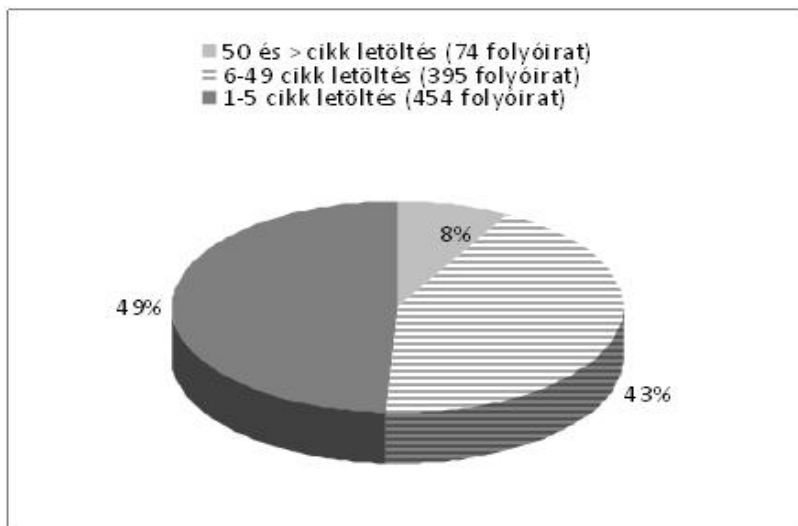
5. ábra – A ScienceDirect folyóiratainak használati megoszlása (2013. január–június)

A ScienceDirectben elérhető folyóiratok használata az Általános Orvostudományi Karon

Az alábbi kördiagram az ÁOK használatát mutatja a *ScienceDirect* adatbázisban elérhető folyóiratok vonatkozásában. Az ábra százalékos arányban szemlélteti a *ScienceDirect* adatbázisból történt cikkletöltéseket, három használati kategóriába csoportosítva a folyóiratokat.

A kategóriák adatai érzékeltetni kívánják, hogy vannak gyakran, közepesen és nagyon ritkán használt folyóiratok.

Összesen 923 folyóiratból történt letöltés. Ebből 74 folyóirat esetében tapasztalható 50 vagy a feletti letöltés, ami az összes kari használat 8%-át teszi ki. 395 folyóiratból történt az adott időszakban 6–49 cikk letöltése, mely az összes kari használat 43%-át jelenti, 454 folyóiratból pedig 1–5 cikket töltöttek le, ami az összes folyóirat 49%-át adja.

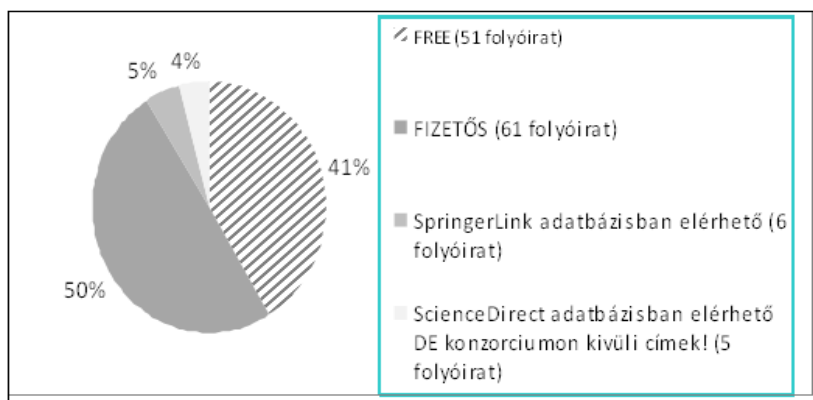
6. ábra – A ScienceDirect folyóiratainak használati megoszlása (2013 január–június)

Az Általános Orvostudományi Kar által elérhető online folyóiratok hozzáférési mód szerinti használata

Az alábbi diagram az ÁOK online folyóiratainak (123 db) hozzáférési mód szerinti megoszlását mutatja, százalékos arányban. Az online folyóiratok 50%-a (61 db) a PTE ÁOK által előfizetett folyóirat. 41% (51 db) ingyenesen hozzáférhető, melyekhez a print alapú rendelés részeként fér hozzá a kar.

A folyóiratok 5%-át (6 db) a *SpringerLink* adatbázis tartalmazza. A *Springer-Link* az EISZ Alapprogram keretében nyújtott szolgáltatás, egy folyóirat a kar print alapú megrendelése alapján érhető el az adatbázisban, 4% (5 db) olyan Elsevier-folyóirat, melyekre a kar előfizetett 2013-ban, azonban az EISZ konzorcium számára hozzáférhető *Freedom Collection* nem tartalmazza ezeket a címeket, így konzorciumon kívüli címeknek minősülnek. A *Freedom Collection* folyóirat-címei jelentik a *ScienceDirect* adatbázisban teljes szöveggel elérhető folyóiratokat, melyekhez a PTE polgárainak hozzáférési joga van. Vannak azonban olyan Elsevier-folyóiratok, melyeket nem tartalmazza a *Freedom Collection*, így ezekre

külön kell előfizetni, amennyiben a *ScienceDirect* adatbázisban szeretné az adott intézmény elérni. Nevezetesen az öt folyóirat a kar külön előfizetése alapján férhető hozzá, teljes szöveggel a *ScienceDirect* adatbázisban.

7. ábra – Az Általános Orvostudományi Kar online-folyóiratainak hozzáférési mód szerinti használata (2013.)

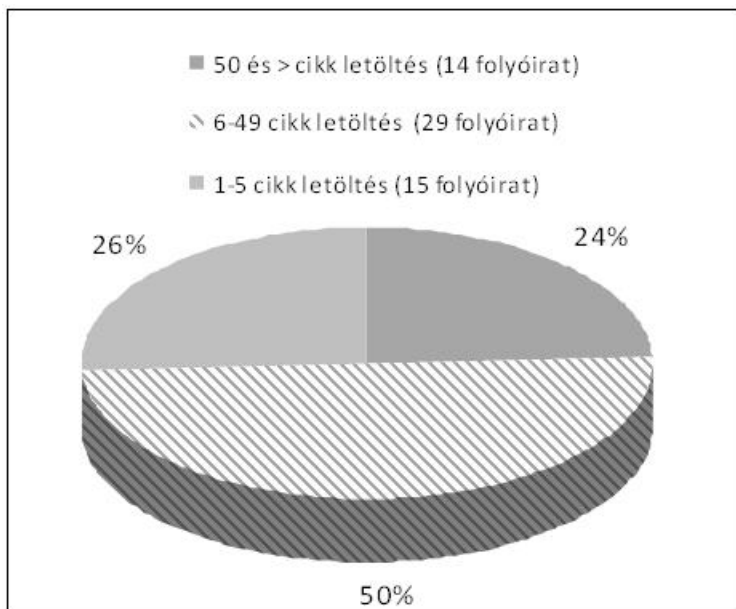
Az ÁOK online folyóirat-használatának elemzése

Az ÁOK rendelését érintő 123 online folyóiratból a kiadók összesen 58 folyóirat statisztikáját küldték el, így e folyóiratok adatai kerültek elemzésre. Az alábbi diagram az 58 folyóirat használati megoszlását mutatja a 2013. január és április közötti letöltések arányában. Nem csak az első negyedév letöltési számait használtuk fel a statisztikai elemzéshez, hanem a kiadó által küldött teljes letöltési számokból (2013.január-április) indultunk ki, mivel a januári időszakban legtöbb folyóirat online elérése - az új előfizetési év indulása miatt - késésekkel indul és nem biztos, hogy a januári időszak adatai a realitást tükrözik.

A folyóiratokat a kördiagram a következő módon kategorizálja:

1. Folyóiratok, melyekből 50 vagy több cikk letöltés történt.
2. Folyóiratok, melyekből 6–49 cikk letöltés történt.
3. Folyóiratok, melyekből 1–5 cikk letöltése történt a PTE IP-tartományaiból.

A kördiagram szemlélteti, hogy hány folyóiratot milyen gyakorisággal használtak. Az 58-ból 14 féle folyóirat esetében történt 50 vagy annál több letöltés a megadott mérési intervallumban. Ezeket a folyóiratokat nagyobb gyakorisággal használták, ez az összes vizsgált folyóirat 24%-át jelenti. 29 folyóirat esetében 6–49 cikket töltöttek le, ez az összes folyóirat 50%-a, míg 15 folyóiratnál nagyon kevés letöltés történt (1–5), az összes folyóirat 26%-át jelentve.

8. ábra – Az Általános Orvostudományi Kar online-folyóiratainak hozzáférési mód szerinti használata

Az ÁOK online folyóirat-hierarchiájának elemzése

Az alábbi hierarchia SmartArt-ábra az orvosi online folyóiratokat három szempont figyelembe vételével bontja tovább: a letöltések számát és a hozzáférési módot rendeli össze egy táblázatba.

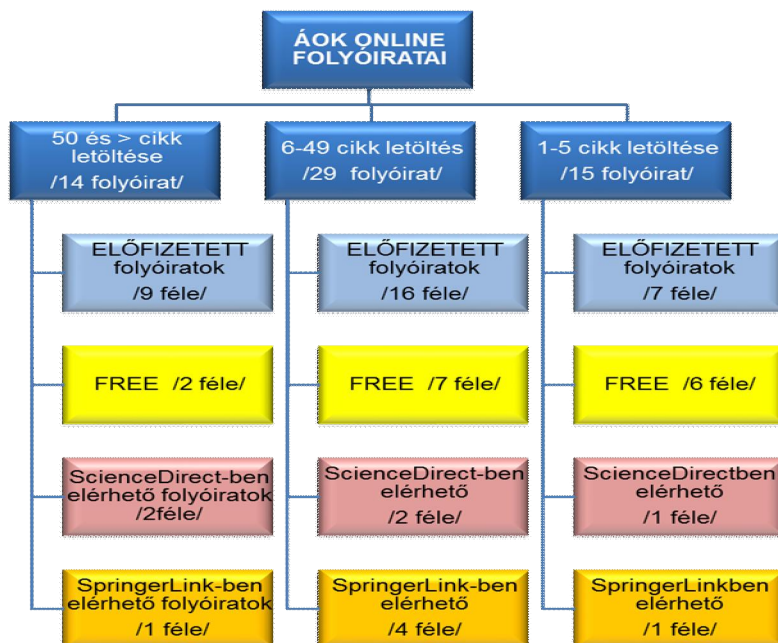
Letöltések száma:

1. 50 és >cikk letöltése; 2. 6–49 cikk letöltése; 3. 1–5 cikk letöltése

Hozzáférési mód:

a. előfizetett folyóiratok; b. ingyenesen elérhető folyóiratok (FREE) c. ScienceDirect adatbázisban elérhető folyóiratok d. SpringerLink adatbázisban elérhető folyóiratok

A hozzáférési mód aspektusából kiindulva látható, hogy az előfizetett folyóiratok száma a legmagasabb. Az ingyenesen hozzáférhető folyóiratok száma esetleges és nagyon változó, mivel a kiadók évről évre változtathatnak az előfizetéseket, hozzáféréseket érintő kondíciókon. A ScienceDirect adatbázisban elérhető öt folyóirat közül két folyóirat a letöltési számok alapján a „gyakran használt” folyóiratok kategóriájába sorolható. Két folyóirat kisebb letöltési számot mutat, és egy Elsevier-folyóirat igen alacsony használati adatokat mutat.

9. ábra – Az Általános Orvostudományi Kar online-folyóiratai

Összegzés

Az adatokból jól látható, hogy a PTE oktatói, kutatói hozzáférnek a legfontosabb multidiszciplináris és szakadatbázisokhoz. Ezek használata eltérő képet mutat.

Először az ÁOK letöltései kerültek elemzésre, mivel az Orvostudományi Kar használata kimagasló a multidiszciplináris és természettudományi szakadatbázisok vonatkozásában, a kar folyóirat előfizetése kimagasló a PTE karai közül. A friss szakirodalom nélkülözhetetlen napi munkaeszköz az orvostudományi, természettudományi kutatásban, oktatásban.

Látszik, hogy a *ScienceDirect*-adatbázis fontos információforrás az oktatók, kutatók számára, nem biztos azonban, hogy ennyi cím elérésére szükség van. Jelentősen csökkenthetné a konzorciumi önrész összegét és a nemzeti előfizetés nagyságát is, ha figyelembe vennék a jövőben a nem-(ki)használt folyóiratok nagy számát. Az elemzés erősíti azt a gyakorlatot, hogy a használó a használatok arányában fizesse az adott adatbázis költségét. A PTE Egyetemi Könyvtár minden évben gondos előkészítő munkát végez az EISZ és külföldi folyóiratok előfizetése vonatkozásában. A használat alapján változnak a folyóirat-címek, az adatbázisok, elősegítve azt, hogy költséghatékonyan használjuk fel a sajnos egyre szűkülő beszerzési kereteket.

Mikor jönnek, meddig maradnak?

Indíték a cikk megírására

A pécsi Tudásközpontban lévő könyvtárba forgóvillás kapun keresztül lehet bejutni. A kaput befelé is, kifelé is az RFID-s olvasójegy nyitja. A kaput vezérlő rendszer feljegyzi a kaput nyitó olvasójegy számát és a kapunyitás idejét. Ily módon nagy mennyiségű adat halmozódik fel, kínálva magát a statisztikai elemzésre. A lehetőség azért is csábító, mert ilyen minőségű adatsor nem állt korábban rendelkezésre a könyvtárba való belépésekről és az onnan való kilépésekről.

A felhasznált adatok

A beléptető rendszerből a tényleges kapunyitások idejét, irányát (befelé vagy kifelé) és a kaput nyitó olvasójegy számát használtam fel. Nem vizsgáltam a kapunyitási kísérleteket, tehát pl. amikor a kapu nem nyílt ki, mert lejárt az olvasójegy érvényességi ideje. Az adatok a könyvtár megnyitásától (2010. október 25.) a cikk megírása előtti utolsó teljes hónap végéig (2013. február 28.) tartó periódusból származnak. Ezen idő alatt 814.215 belépési és 791.400 kilépési időt rögzített a rendszer.

A bent töltött idő vizsgálatához a fenti adatsor szűkített változatát használtam: a rendszerből kilépő végzős egyetemisták és a belépő elsősök által okozott több ezres „személycsere” hatásának kiküszöbölése végett csak a 2011/12-es tanév (2011. szeptember 1. és 2012. június 30. közötti időszak) adatait vettem (340.861 belépési és 333.984 kilépési idő). A bent töltött időt ezekből állítottam elő. Az adatokat olvasójegyenként időrendbe állítottam. Egy belépési időhöz az utána következő kilépési időt társítottam. Kihagytam az olyan belépési időt, amelyik után megint belépés következett, illetve a belépés napján nem volt már kilépés. Kimaradt az olyan kilépés, amelyik előtt is kilépés volt. Ezen adattisztítás után 296.767 belépés-kilépés párt sikerült azonosítani.

Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a belépések száma nem egyezik meg a könyvtárlátogatók számával. Az olvasók egy része naponta több órát is a könyvtárban tölt. Mivel a könyvtár területén se dohányozni, se étkezni, se pl. kávézni nem lehet (csak vizet hozhatnak be magukkal az olvasók), vendégeink kénytelenek néha ideiglenesen elhagyni a könyvtárat. Be- és kilépésüket

ilyenkor természetesen minden alkalommal regisztrálja a rendszer. A „belépés” és „megérkezés” tehát nem ugyanazt jelenti!

Az adatok lehetséges hibái

Az adatsor egészen biztosan nem teljes és nem tökéletes. A hibák egy részéről ismert, hogy be is következett, egy másik részéről meg nem zárható ki, hogy bekövetkezik. Nézzük őket sorban!

Nem működik a beléptető rendszer

Évente egy-két alkalommal előfordul, hogy kb. fél órán keresztül akadozik a beléptető rendszer: a kártyákra nem, vagy csak igen lassan reagál. Gyakran a vezérlő számítógép karbantartása a jelenség oka. A biztonsági őrök ilyenkor nyitva tartják a kapukat, az olvasójegy felmutatásával be lehet lépni. Ezen időszakok forgalmát természetesen nem jegyzi a rendszer.

A friss olvasójegy nem nyitja a kaput

A könyvtári rendszerünk (Corvina) és a beléptető rendszer vezérlése két külön számítógépen van. Beiratkozáskor az új olvasójegy kb. egy perc késleltetéssel jelenik meg a beléptető rendszerben. A fürgébb olvasók hamarabb a kapuhoz érnek a regisztrációs pulttól, ilyenkor a biztonsági őr engedi be őket a saját kártyájával.

Arra is volt már példa, hogy megszakadt a két számítógép között a kapcsolat, így a hiba elhárításáig a friss olvasójegyekkel nem lehetett nyitni a kaput. Ilyenkor is a biztonsági őr engedte be ezeket az olvasókat. A belépés ténye tehát látszik, csak nem a valódi személyhez van társítva. Nyilván a bent-tartózkodás ideje sem állapítható meg ilyenkor.

Csoportokat, kerekesszékeseket, babakocsisokat a kapu mellett engednek be és ki

A forgóvíllás kapuk mellé készült egy szélesebb, a biztonsági őrök által nyitható kapu is, kimondottan a kerekesszékekkel érkező olvasók számára. Ha cseccsemővel, babakocsival érkezik egy olvasó, őt is ezen a kapun engedjük be és ki. Ugyanitt mozognak a könyvtárba érkező csoportok (gyerekkönyvtári foglalkozásra érkező iskolások, a kari könyvtárral ismerkedő egyetemisták, az épületet megtekintő turisták). Az ő adataik hiányoznak az adatsorból.

A napijegy kifelé nem nyitja a kaput

Annak érdekében, hogy az alkalmi látogatók ne „felejtessék” maguknál kifelé menet a több száz forint értékű napijegyet, azok kifelé nem nyitják a kaput: a biztonsági őr engedi ki ezeket az embereket (általában a saját kártyájával, néha a mozgássérültek kapuján keresztül), egyúttal beszedi tőlük a napijegyet. Ily módon a napijegyes olvasók kilépési ideje nem ismert, tehát a bent töltött ideje sem állapítható meg.

Nem a saját olvasójegyével jött be valaki

Elképzeltető, hogy egyes olvasók kölcsönadják olvasójegyüket valamelyik családtagjuknak vagy barátjuknak. (Olyan eset konkrétan ismert, amikor egy szülő a gyereke olvasójegyével a gyereke részére jött kölcsönözni.) A belépés-kilépés ténye ilyenkor áll, csak más személyhez kapcsolódik, mint akire az olvasójegy száma utal.

A dolgozók is átmennek a kapun

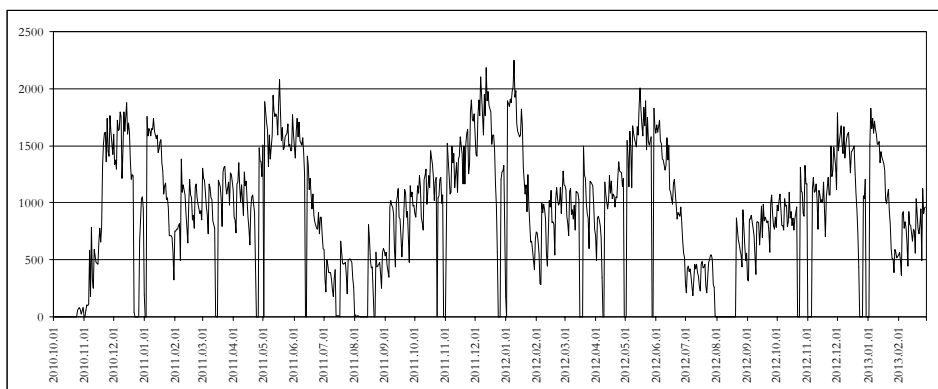
A ház dolgozói alapvetően nem a könyvtár nyilvános terein keresztül közlekednek. Különösen azt nem tűri a könyvtár vezetése, hogy munkaidő elején vagy végén kabáttal-táskával az olvasói bejáraton keresztül érkezzenek, vagy ott távozzanak. Napközben azonban – például ha egy csoport fogadására mennek ki az előcsarnokba – ők is használhatják ezeket a kapukat. Ez némileg emeli a kapuk látszólagos forgalmát.

A sokféle torzítás együttes hatását 1% alattira becsülöm és úgy vélem, hogy a forgalom jellegét nem befolyásolja.

A napi forgalom vizsgálata

A napi forgalmat akár a belépések, akár a kilépések önmagukban is tükrözik. Az alábbi kiértékelések a belépések alapján készültek (mint az adatok mennyiségéből is látszik, ez a teljesebb adatsor).

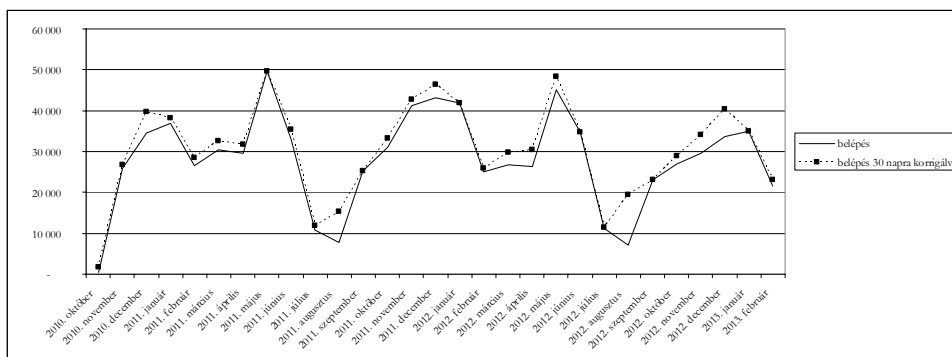
Éves menet

1. ábra – A belépések napi száma

A Tudásközpont alaphelyzetben minden nap nyitva tart. Kivételt képeznek az állami ünnepek (és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó hétvégék). Ezen kívül még augusztusban zár be a könyvtár 2–3 hétre éves nagytakarításra, valamint 2011 júliusában az itt tartott könyvtáros vándorgyűlés miatt esett ki egy hét.

A diagram meglehetősen erős napi ingadozásokat mutat. A tendenciák tanulmányozására ezért a havi összesített adatok jobb lehetőséget kínálnak:

2. ábra – A belépések száma havonta

Mivel a havonkénti belépések számát feltehetően befolyásolja az is, hogy hány napon volt nyitva a könyvtár az adott hónapban, a diagramon a tényleges belépések száma mellett (folytonos vonal) feltűntettük a 30 nyitva tartási napra arányosított értékeket is (szaggatott vonal). Mint látható, a görbe általános jellegét ez csak csekély mértékben érintette: csak a nyári időszakban vált egyértelművé, hogy a tényleges érdeklődés minimuma nem augusztusban, hanem júliusban van. (Ezt a súlyozást még tovább is lehetne finomítani: az ünnepnapok előtti utolsó munkanapon általában korábban zár a könyvtár néhány órával. Rövidebb a nyitva tartási idő júliusban is. Ugyancsak rövidült 2013 februárjától a vasárnapi nyitva tartás, de csak a vizsgaidőszakokon kívül. A könyvtárlátogatások napon belüli eloszlásának vizsgálatánál azonban látni fogjuk, hogy gyér forgalmú időszakok esnek ki, nem érdemes külön foglalkozni vele.)

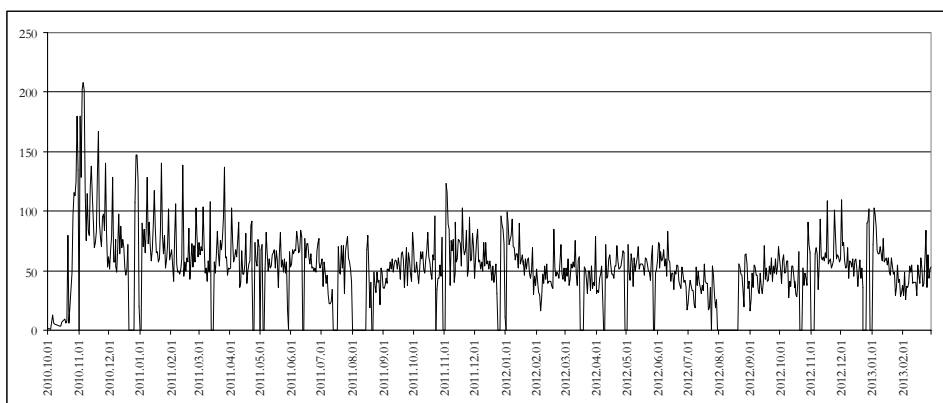
Mint mindkét diagramon látszik, egy naptári év során kétszer van „csúcsforgalom” a könyvtárban: május–júniusban és december–januárban (ez utóbbit a karácsonyi és újévi ünnepnapok kettéhasítják). Tekintettel arra, hogy látogatóink többsége egyetemista, teljesen egyértelmű, hogy a csúcsokat a vizsgaidőszakok okozzák. (A téli vizsgaidőszak december közepétől január végéig tart, a nyári pedig május közepétől június végéig. Az intenzívebb tanulást azonban már néhány héttel a vizsgaidőszak kezdete előtt meg szokták kezdeni az egyetemisták, hogy az első héten is tudjanak vizsgázni.)

Mélypont is kétszer van: februárban és július–augusztusban. A nyári minimum mélyebb is, hosszabb is. A mélypontokat is alapvetően az egyetemisták

életritmusával lehet magyarázni: februárban lazítanak a januári vizsgák után, július-augusztusban pedig nyári szünet van. Ilyenkor még a helyi lakosság is elutazik (ha teheti). Úgy látszik, hogy a nyári hőségben még a nagy légkondicionált tér sem jelent elég nagy vonzerőt ahhoz, hogy többen is felkeressék.

Összehasonlítás a napijegyek számával

A fent tapasztalt tendenciák fényében érdemes egy pillantást vetni a naponta kiadott napijegyek számának alakulására is:

3. ábra – A napijegyek száma naponta

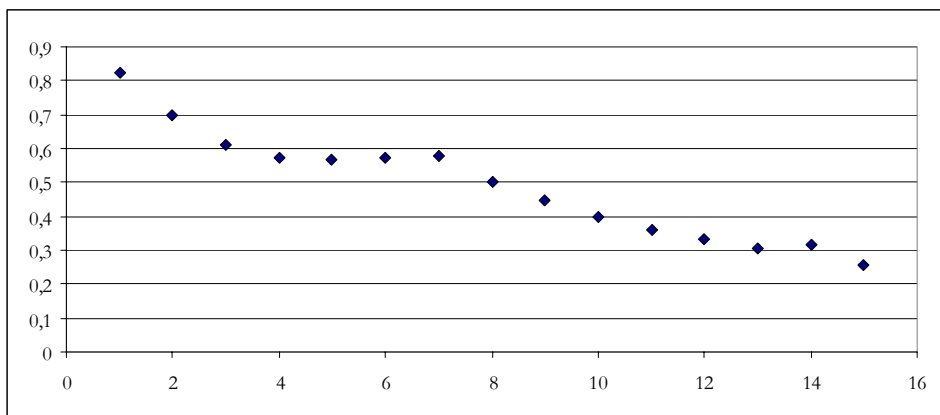
Három dolgot érdemes megemlíteni az adatsorral kapcsolatban:

- Szemlátomást nem mutat olyan szezonális ingadozást, mint a belépések száma.
- Az épület megnyitása utáni hónapokban volt egy fokozott érdeklődés a Tudásközpont iránt. Az akkori alkalmi látogatók aztán vagy eltűntek, vagy beiratkoztak.
- A napijegyek átlagos száma 50 körül van, így mintegy 5%-át teszik ki a belépések számának.

Heti ciklus

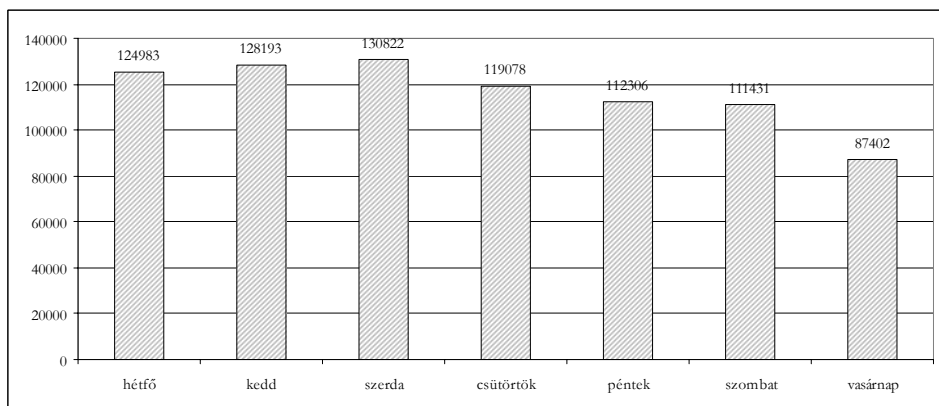
Az 1. ábrán jól látszik, hogy az erős napi ingadozások között havonta 3-4 alkalommal meglehetősen mély „fűrészfogak” fordulnak elő. Különösen szépen látszik ez a jelenség 2012 júliusában, de ha „rááll” az ember szeme, akkor a diagram többi részén is egyértelmű. Óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy egy heti

ciklus lehet a jelenség mögött. Ha megvizsgáljuk az autokorrelációs függvényt (4. ábra), egyértelműen látszanak a lokális maximumok 7-nél és 14-nél:

4. ábra – Az autokorrelációs függvény. Az x tengelyen az olvasható le, hogy hány nappal toltuk el az adatsort önmagához képest. Az y érték az eredeti és az eltoltsor korrelációja

Ez másképp fogalmazva azt jelenti, hogy a hét bizonyos napjain kevésbé szeretnek könyvtárba menni az emberek, mint más napokon. Érdekes tehát megvizsgálni a belépések számát a hét napjai szerint.

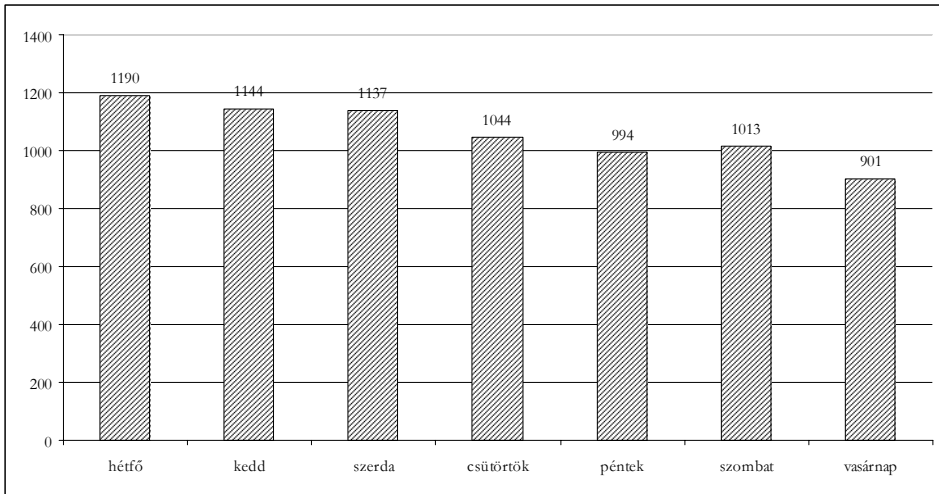
5. ábra – A belépések összes száma a hét egyes napjain

Valóban, vasárnap lényegesen kisebb a belépések száma, mint a hét többi napján (még 80%-a sincs a nagyság szerint következő szombati adatnak). A tényt nehéz

lenne vitatni, az ok azonban korántsem egyértelmű. Három kézenfekvő magyarázat is kínálkozik:

- A vasárnapot szívesebben töltik az emberek otthon a családdal, mint a könyvtárban.
- A helytörténeti gyűjtemény is és a zenei gyűjtemény is zárva van vasárnap, így ilyenkor az ő látogatóik elmaradnak.
- Többször volt vasárnap zárva a könyvtár, mint a hét egyéb napjain, így természetesen a látogatók összes száma is kevesebb.

A rendelkezésre álló adatokból csak ez utóbbi feltételezést áll módunkban megvizsgálni: nem a belépések összegét vizsgáljuk a hét egyes napjain, hanem az átlagát, és kihagyjuk azokat a napokat, amelyeken zárva volt a könyvtár.

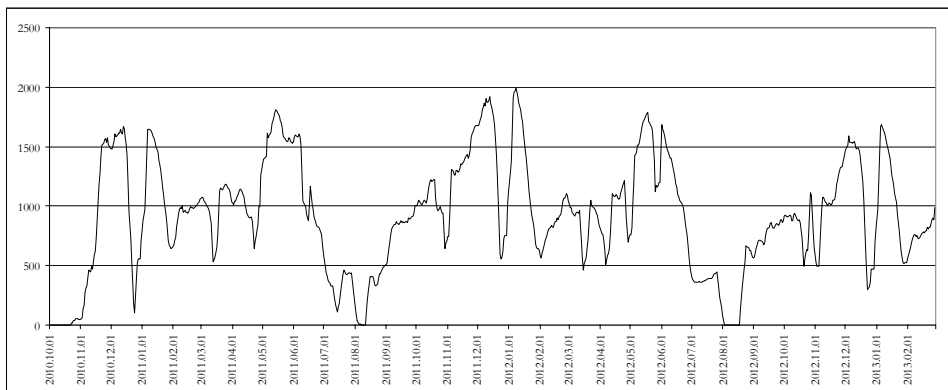

6. ábra – A belépések átlagos száma a hét egyes napjain
(csak amikor nyitva volt a könyvtár)

Így is egyértelműen vasárnap van a legkevesebb látogató, de az összkép megváltozott: hétfőtől vasárnapig folytonos csökkenés látható, amit csak a némileg népszerűbb szombat tör meg.

Simítás csúszóátlaggal

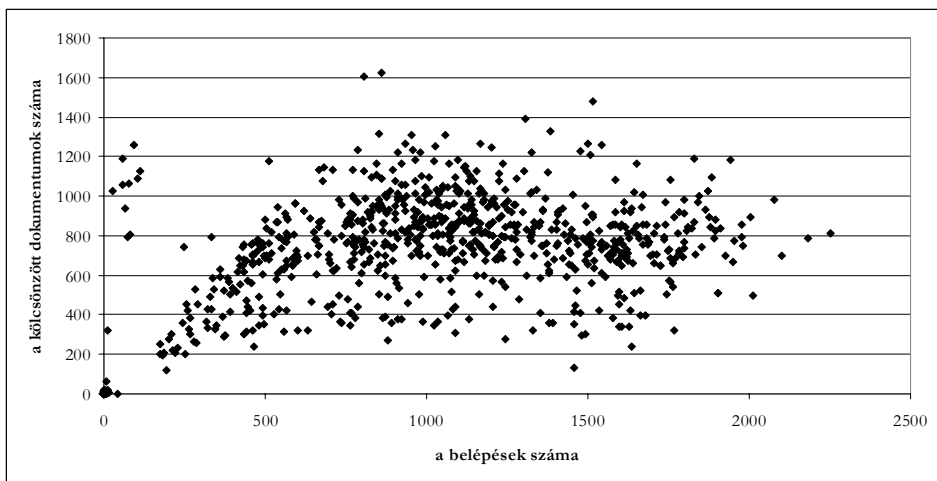
A heti ciklus meglétének ismeretében adódik az ötlet, hogy hétnapos csúszóátlaggal simítsuk az adatsorunkat. Ez kisimítja a heti ciklus „fűrészfogat”, így az éves menet jobban megmutatkozik.

7. ábra – A belépések napi számának alakulása hétnapos csúszóátlaggal simítva

Belépés és kölcsönzés

Érdekes kérdés, hogy vajon a gyakoribb könyvtárlátogatás gyakoribb kölcsönzést jelent-e. Az alábbi ábra erre az összefüggésre világít rá:

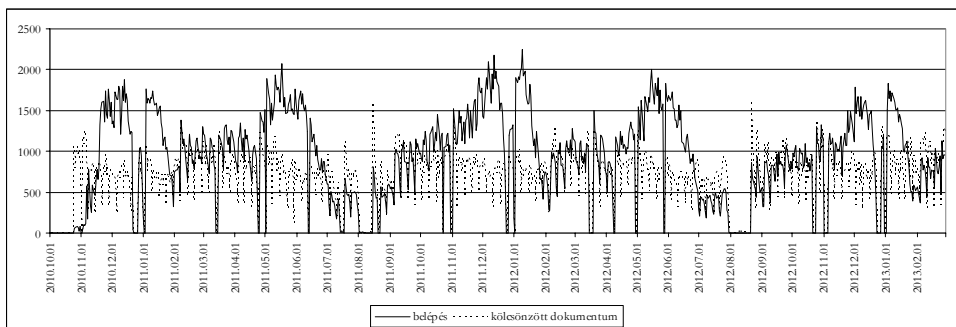

8. ábra – A belépések és a kölcsönzött dokumentumok száma¹

¹ Az a körülbelül tíz nap, amikor nagyon alacsony számú belépéshez sok száz kölcsönzött dokumentum tartozik, a nyitás utáni időszakból való, amikor a beléptető rendszer még nem működött megbízhatóan.

Ránézésre is egyértelműen kijelenthetjük, hogy nem sugall arányosságot a két mennyiség között. Illeszthetünk ugyan regressziós egyenest a pontseregbe, de a korreláció elég gyenge ($R^2=0,36$). Ezért az egyenest fel sem tüntettük az ábrán.

A jelenségre elég jó magyarázatot kapunk, ha a két mennyiség időbeli lefutását párhuzamosan vizsgáljuk:

9. ábra – A belépések és a kölcsönzött dokumentumok száma naponta

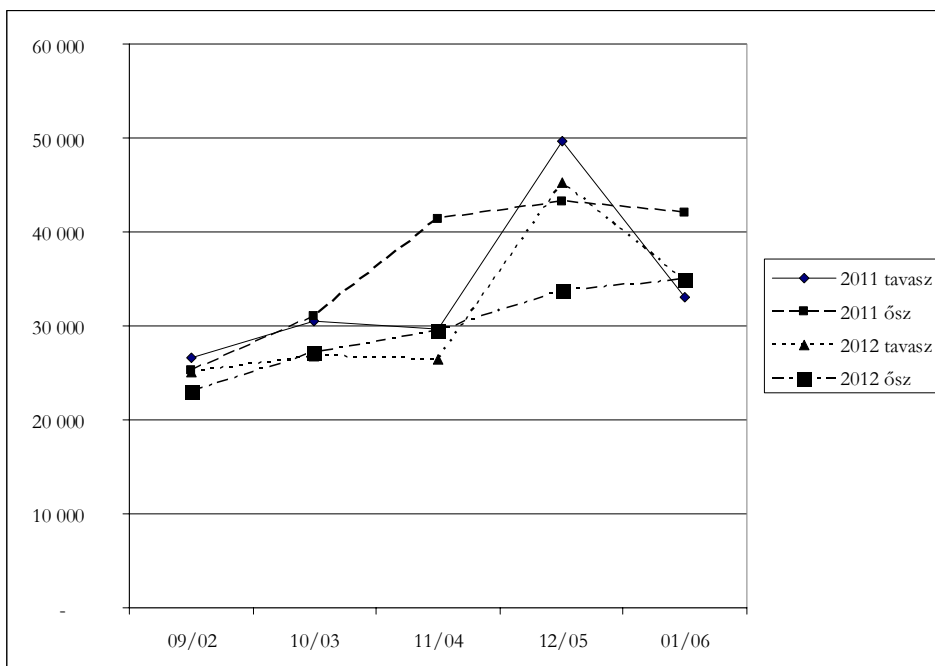
Mint látható, a kölcsönzött dokumentumok számának gyakorlatilag nincs évi menete: a heti periódus sokkal nagyobb változásokat jelent, mint bármiféle más időszak. A vizsgaidőszakokban egyértelműen több a belépés, mint a kölcsönzés: az olvasók tanulni jönnek az épületbe, és ehhez vagy a szabadpolcon lévő könyveket használják, vagy a magukkal hozott, saját könyveiket. Az „egyetemista-mentes” időszakokban – ez elsősorban júliusban látszik jól – több a kölcsönzés, mint a belépés: ilyenkor a látogatók (pontosabban azok a látogatók, akik ilyenkor is itt vannak) elsősorban a kölcsönzés kedvéért keresik fel a könyvtárat.

Nem tartozik ugyan a cikk témájához, de érdekes megfigyelni a nyári szünet utáni első nap kiugróan magas kölcsönzési adatait mindkét évben. Csak ez a két nap van a vizsgált adatsorban, amikor a kölcsönzött dokumentumok száma 1500 felett van. Úgy látszik, hogy a 2–3 hetes bezárás komoly „könyvéhséget” okoz, amit ilyenkor az olvasók csillapítani akarnak. Történik mindez annak ellenére, hogy ebben az időszakban is van nyitva tartó, több százezer kötetes könyvtár a városban, és a Tudásközpontba szóló olvasójegy oda is érvényes.

Az őszi és a tavaszi szemeszter összehasonlítása

Már az 1. ábrán is feltűnhetett, hogy ugyan a napi belépések számának maximumai az egyetemi vizsgaidőszakra esnek, de a görbe menete eltérő jellegű az őszi és a tavaszi félévben. Ez az eltérés még jobban kiemelkedik a 2. ábrán. Az összehasonlíthatóság kedvéért az adatsorban meglévő négy egyetemi félév ada-

tait az alábbi ábrán párhuzamosan ábrázoltuk (szeptembert februárnak, októbert márciusnak stb. feleltetve meg):

10. ábra – Az egyetemi félévek összehasonlítása

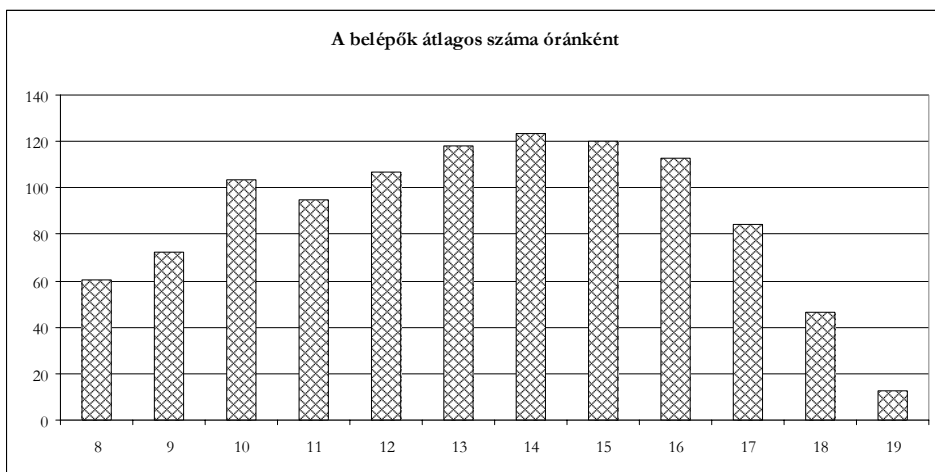
A félévek első két hónapjában a görbék nagyjából egybeesnek. Utána viszont érdekes módon az őszi félévet folyamatos emelkedés jellemzi, a végén esetleg egy kis visszaeséssel. A vizsgaidőszaki maximum laposan szétterül három hónapra (november–december–január). A tavaszi félévek harmadik hónapjában (április) mintha lanyhulna az érdeklődés, majd májusban hirtelen megnő, és éves csúcsot állít be, júniusban erősen visszaesik.

Az okokat – további információk hiányában – csak találgatni lehet. Ősszel azért jönnek többen a könyvtárba, hogy takarékoskodjanak otthon a fűtéssel? Tavasszal meg talán a jó idő a szabadba csalogatja őket?

Napon belüli eloszlás

A fentiek után vizsgáljuk a kérdést más időskálán: nézzük meg, hogy egy napon belül hogyan oszlik el a belépések száma. Bár a belépési idők másodperc pon-

tossággal rendelkezésre állnak, a jelenséget óránkénti felbontású adatokkal is jellemezhetjük.

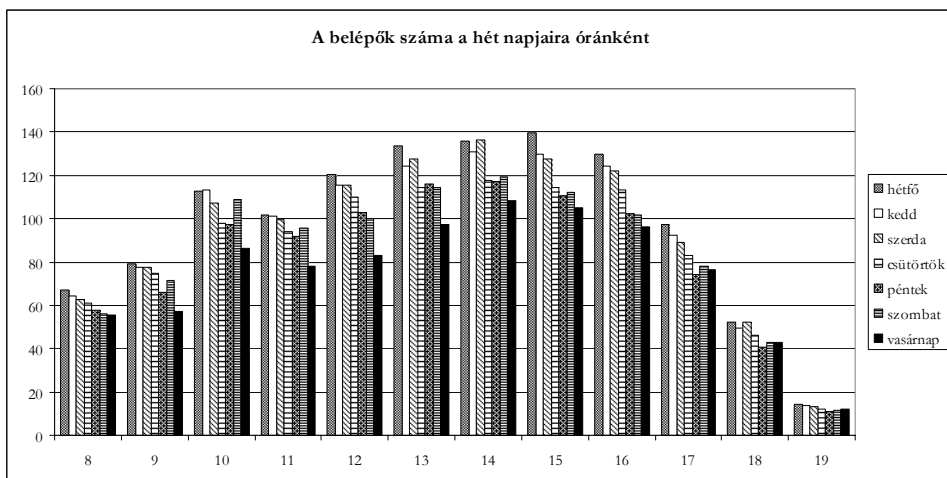
11. ábra – A belépők átlagos száma óránként²

A diagram alapvetően nem mutat meglepő dolgokat: a belépések száma folyamatosan nő a nyitás utáni órákban, kora délután éri el a maximumot, majd az emelkedési ütemnél meredekebben csökken (18 óra után már két óra alatt is kevesebben lépnek be, mint a nyitás utáni első órában). Ez a lefutás egész egyértelműen mutatja azt is, hogy a látogatók zömét nem a szokásos „irodai” munkarendben dolgozók teszik ki.

Egyedül a 10 és 11 között belépők száma lóg ki a sorból, lényegesen magasabb az általános menet alapján elvárhatónál. Ehhez egészen biztosan hozzájárul az is, hogy júliusban és augusztusban a könyvtár csak tíz órákor nyit a szokásos nyolc óra helyett. Így ebben az időszakban az egyébként „korán kelő” olvasók is kénytelenek a „kényelmesebbek” táborát gyarapítani.

Érdekes lehet elgondolkodni azon, hogy a napon belüli eloszlás vajon azonos-e a hét minden napjára. Erre a kérdésre ad egy gyors választ az alábbi ábra.

² Pl. a 9 jelzésű oszlop a 9:00:00 és 9:59:59 közötti belépések átlagos számát mutatja a vizsgált időszakban.

12. ábra – A belépők átlagos száma a hét napjaira óránként

Ránézésre nem látunk olyan jelenséget, ami további vizsgálatot indokolna. A diagram megfelel azoknak az eloszlásoknak, amiket a korábbi ábrákon láttunk: minden nap adatait önmagukban vizsgálva a 11. ábrához hasonló menetet látnunk, egy-egy óra adatai pedig a 6. ábrához hasonlóan néznek ki.

A bent töltött idő

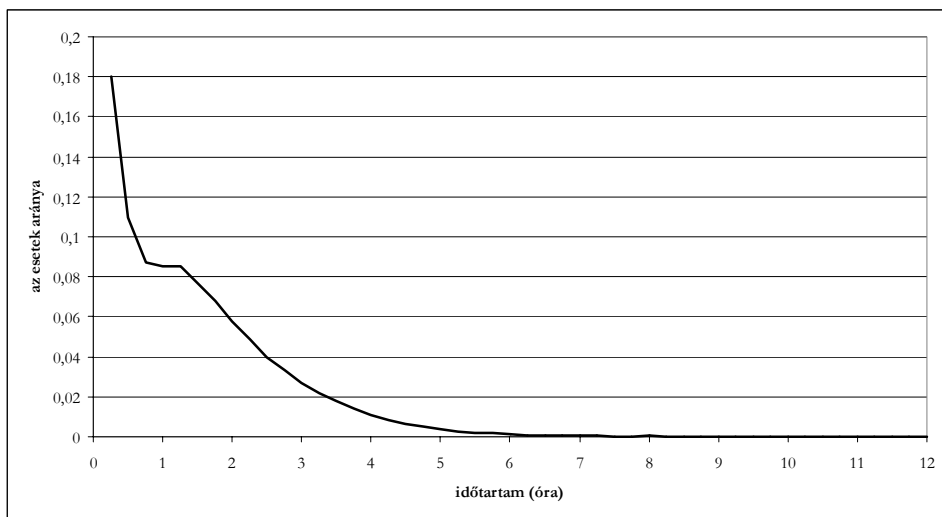
Mint a felhasznált adatok leírásánál is említettem, ehhez a vizsgálathoz csak a 2011. szeptember 1. és a 2012. június 30. közötti adatokat használtam fel. Két szempontból dolgoztam fel az adatokat: megnéztem az egyes bent tartózkodási időtartamok eloszlását, illetve megnéztem az összes bent töltött időt olvasónként.

A bent tartózkodási időtartamok eloszlása

Az eloszlást negyedórás finomsággal mutatja az alábbi ábra. Mint látható, az esetek 18%-ában a bent töltött idő nem haladja meg a negyed órát: ez egy gyors kölcsönzés lebonyolítására elegendő. Az időtartam növekedésével az esetek aránya rohamosan csökken. Nem látszik a diagramon, de a leghosszabb bent töltött idő 11 óra 50 perc volt. Elismerésre méltó teljesítmény!

Érdekes törés látszik a görbe menetében a 45 perc és az 1 óra 15 perc közti tartományban, ezek az időtartamok nagyjából egyformán „népszerűek”. Két okot is el lehet képzelni. Az egyik talán az, hogy ha egy egyetemi hallgatónak

egy 2 x 45 perces lyukas órája van, akkor ennyi időre tud bejönni a könyvtárba. A másik ok lehet az, hogy akik huzamosabb bent tanulásra jönnek, ennyi időközönként tartanak egy kis szünetet, és elhagyják a könyvtár területét egy kávéért, egy cigarettáért, vagy csak egy kis friss levegőért.

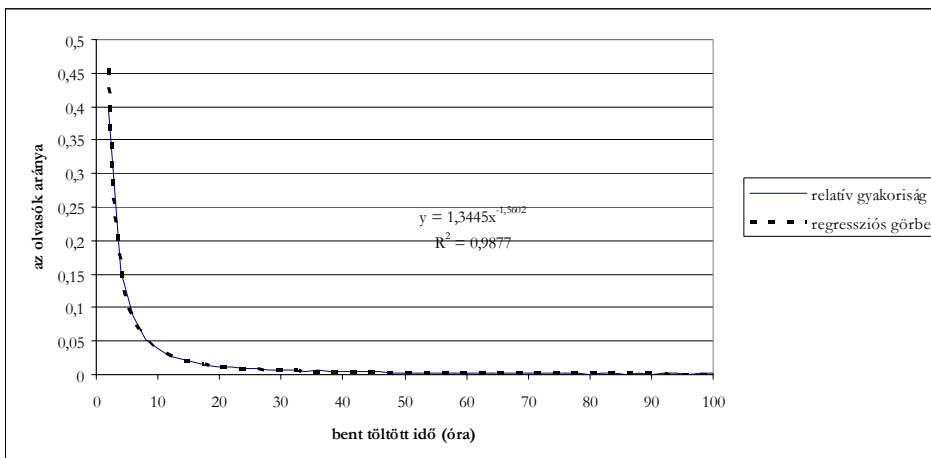

13. ábra – A bent tartózkodási időtartamok eloszlása

A könyvtárban töltött összes idő olvasónként

Az adatsor 19 861 olvasójegy adatait tartalmazza. A tíz hónap alatt összesen bent töltött idő mennyisége nagyon változékony: az átlag csak 20,5 óra, a maximum viszont 2069,5, de 1000 óránál többet csak három olvasó töltött a könyvtárban. Az olvasók 95%-a esetében a bent töltött idő 100 óra alatt van, ezért az alábbi ábrán csak ennek a résznek az eloszlását láthatjuk. (A teljes tartomány vizsgálatával pont az érdekes részt lehetne rosszul érzékelni.)

Az ábrán két órás periódusokra számolva látható az adott időtartamot a könyvtárban töltők aránya. 7837 fő (az olvasók mintegy 40%-a) összesen két óránál is kevesebb időt töltött a könyvtárban. Ez legfeljebb néhány gyors kölcsönzés lebonyolítására elegendő. Havonta átlagosan legalább egy órát (összesen tehát legalább tízet) csak 5473 fő (az olvasók mintegy 28%-a) szánt a könyvtárra.

14. ábra – Az egy tanév alatt bent töltött idő eloszlása

Csak érdekesség kedvéért tüntettem fel az ábrán az adatokra illeszthető regressziós görbét. Az egybeesés meglehetősen jó: szemmel gyakorlatilag nem érzékelhető a két görbe eltérése és a korreláció is igen magas (a görbe egyenlete és az R^2 az ábrán látható).

Záró gondolatok

A fentiekben leírt vizsgálatokat nyilván még lehetne folytatni, hiszen minden tisztázott kérdés három újabbat vet fel. Most azonban mind a terjedelem, mind a felhasználható idő korlátozott. Remélem, lesz még alkalmam a továbbgondolásra.*

* Az alapadatok tárolását a Microsoft Office Access 2003 programmal oldottam meg. Az adatok kezelését és a számolásokat részben az Access 2003, részben az Excel 2003 programmal végeztem. Egyetlen helyen, a belépési és kilépési adatok összepárosításához használtam egy külön erre a célra írt PHP programot. A diagramok az Excel 2003-mal készültek. A cikk megírásához a Word 2003-at használtam.

Változás – változtatás – szervezeti innováció

Mit tesz a közel 200 éves Akadémiai Könyvtár annak érdekében, hogy lépést tartson a gyorsan változó világgal, és alkalmazkodni tudjon szűkebb és tágabb környezetéhez? Milyen szervezeti átalakításhoz vezetnek a társadalmi, technikai változások, és hogyan lehet úgy változtatni, hogy a folyamatos megújulás során ne vesszenek el hagyományos értékeink?

A változás legfőbb motorja

A könyvtárak hagyományos szerepe és eszköztára az infokommunikációs technika térhódításával és az elektronikus tartalmak elterjedésével jelentősen bővül, de lényege a digitális korban is ugyanaz marad. Nevezetesen gyűjti, rendszerezi és hozzáférhetővé teszi a felhalmozott tudásanyagot és gondoskodik a formába öntött tudás átörökítéséről, legyen az bármilyen hordozón. Ugyanakkor világosan látjuk, hogy az elektronikus tartalmak térhódításával új rendszerek vannak születőben, összeérnek a korábban oly markánsan elkülönülő és szétválasztható, az információ-hasznosításhoz kapcsolódó szakmai tevékenységek, mint kiadás, terjesztés és szolgáltatás, azaz a tartalom formába öntése, megjelentetése, szét-sugárzása, a hozzáférés biztosítása és az archiválás. Látszanak már azok a tendenciák, amelyek szerint számos könyvtárosi feladatot végeznek, illetve látnak el könyvtáron kívül is, elég csak arra utalni, hogy hány könyvtárost alkalmaznak információ-feldolgozásra, információ-hasznosításra a közsférán kívül is. Ezzel párhuzamosan egyre több, korábban a könyvtár tevékenységi területén kívül eső információ-feldolgozással, információ-hasznosítással összefüggő tevékenység jelenik meg a könyvtárakban, bár ez utóbbi egyelőre még inkább csak a fejlett könyvtári kultúrával rendelkező országokban.

Az e-források térnyerése mellett a változás másik nagy előidézője a web-korszak, de különösen a *web2* megjelenése. Ez a könyvtárak számára nem csak azt jelenti, hogy megjelenünk a hálón, különböző közösségi oldalakon hírt adunk magunkról, hanem azt, hogy teljesen „kifordítjuk” a könyvtárat és a web-en keresztül teszünk mindent elérhetővé, az állományt éppen úgy, mint a szolgáltatásainkat. Lewis úgy fogalmaz, hogy könyvtári eszközeinket, forrásainkat és szakértelmünket oda kell eljuttatnunk, ahol a felhasználóink vannak, s ők

egyre inkább a virtuális térben vannak. „Ha a felhasználó nem jut el a könyvtárba a Google-n keresztül, akkor nem megy oda.”¹

A körülöttünk lévő óriási változásokra csak óriási változtatással tudunk reagálni. Új stratégiai tervünk (2013–2016) készítésének kiindulópontja, hogy a 21. század elején könyvtárunk a tudományos közösség hatékony információ-hasznosítását és hasznosulását szolgálja. Fő célkitűzésünk a kutatás-fejlesztés információs folyamatának támogatása könyvtári eszközökkel és módszerekkel, a könyvtáron belül éppen úgy, mint a könyvtár falain kívül; a valóságos térben éppen úgy, mint a virtuális térben.

A változásokat előidéző külső környezeti hatások, nemzetközi trendek

1. A könyvtár fogalmának kiterjesztése az információtároló és -hordozó média kapcsán (info-tár, média-tár, információs központ, forrásközpont, stb.).
2. Intézményeket, szervezeteket összekapcsoló integrált könyvtári rendszerek kialakítása, működtetése (közös katalógusok, közös keresőfelületek, platformok, hálózati megoldások).
3. Az információ-menedzsment előtérbe kerülése, különböző típusú információ együttes kezelése, az információ-vagyon feltárása, megőrzése és elérhetővé tételének komplex megoldásai.
4. A könyvtárak kiegészítő tevékenységeinek kiépítése.
5. Újszerű együttműködési formák az elektronikus tartalmak elérésére, mint például konzorciumi szerveződések, nemzeti licenszszerződések. Egyre erősödik a különböző típusú intézmények összefogása, partnerség létrehozása is.
6. Digitalizálási programok, a meglévő tudásvagyon teljes digitalizálása, a kulturális értékek megőrzésére és széles körű elérésének biztosítására.
7. Az e-források egyre inkább kiszorítják a nyomtatott tartalmakat, az e-folyóiratok terjedése után az e-könyvek térhódítása zajlik.

Hogyan reagál a környezeti változásokra az akadémiai könyvtár?

A következőkben e nemzetközi tendenciák tükrében tekintjük át a környezeti változások hatására a közelmúltban véghezvitt változtatásokat az Akadémiai

¹ LEWIS 2007. 425.

Könyvtárban. Bár minden egyes témakör külön-külön is részletesebb taglalást igényelne, itt most csak jelzésszerűen utalunk a változtatásokra.

1. *A könyvtár fogalmának kiterjesztésére* akkor érett meg a helyzet, amikor a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) és az Elektronikus Információszolgáltatás Nemzeti Program (EISZ), két országos közfeladatként 2012-ben a könyvtárhoz került. Ez az új, kiterjesztett feladatkör a könyvtár elnevezésében is megmutatkozik, 2013. január 1-től hivatalosan MTA Könyvtár és Információs Központ elnevezéssel működünk tovább. Nem pusztán névváltoztatásról van szó, hanem jelzés értékű a hagyományos feladatokról az új feladatok irányába való elmozdulás nevünkben való megjelenítése. Az országos hatókörű feladatok mellett érdemes megemlíteni a könyvtárban 2009-ben létrehozott repozitóriumot. A REAL létrehozását és folyamatos fejlesztését, ami az MTMT-vel karöltve, de különösen az akadémia elnökének 2012 decemberében kiadott szabad hozzáféréssről szóló rendelkezésével gyors növekedésre számít.

2. *Az intézményeket, szervezeteket összekapcsoló rendszerek létrehozására, működtetésére* jó példa annak a közös keresőfelületnek a kialakítása, mely a 2011 őszén zárult TÁMOP program egyik részeredménye. Öt kutatóintézet, az akkor még Talajtani és Agrokémiai Kutatóközpont, a Kémiai Kutatóközpont, a Pszichológiai Kutatóintézet és az Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet könyvtáraival közös keresési lehetőséget biztosítunk. Megvalósult a konzorciumban résztvevő hat könyvtár állományában szereplő művek együttes keresése, az ún. „egyablakos kereséssel”. 2012-ben, az akadémia kutatóhálózat átszervezését követően is nagy jelentőségű a kutatóintézeti állomány interneten való megjelentetése, hiszen olyan speciális szakterületi gyűjtemények váltak elérhetővé, amelyek korábban nem nyilvános könyvtári gyűjteményként csak egy szűk réteg számára voltak elérhetőek. A MOKKA/ODR rendszerben való megjelenés a könyvtárak számára éppoly fontos, mint a felhasználóknak. Gyűjteményünk feltárása során ma már teljesen természetes, hogy az OPAC-ban lévő rekord összekapcsolódik a kereskedelmi forgalomban megvásárolható könyvek bibliográfiai adataival, borító és/vagy címlap megjelentetésével. A könyvtárak és a terjesztés ilyenféle egymásra utalása a könyvtár falainak lebontásához vezető kezdeti lépések egyike.

3. *Információ menedzsment* előtérbe kerülése – digitális gyűjteményeink, digitális tartalmaink köre egyre bővül, a mennyiségi növekedést ebben a fázisban már minőségi változás kell, hogy kövesse.

A szórványosan meglévő egyes állomány-elemek egymásra rakódása elérte már azt a mennyiséget, amikor már nem elég pilot programokkal egy-egy szegmens fejlesztésére összpontosítani (pl. tematikus gyűjtemények; digitális képkönyvtár), hanem el kell kezdenünk az elektronikus könyvtár szisztematikus kiépítését. Ennek első állomása, a Repository of the Academy's Library (REAL) elkészült, három pillére működik: az OTKA-kutatási jelentések, a doktori disszertációk és az MTMT-hez kapcsolódó teljes szövegű cikkek jelenleg összesen több mint 4500 e-dokumentumot jelentenek. Az „E-book on Demand” (EoD)

program keretében digitalizált művek is bekerülnek a REAL-ba. A következő stratégiai időszakban fel kell készülnünk az ún. „információ zárványok” egységes rendszerré alakítására. Egyfelől meglévő hagyományos hordozón lévő állományunk digitalizált vagy digitalizálásra váró elemeinek rendszerbe foglalása, és az új, csak digitális formában elérhető művek integrálása és az információs vagyoni kezelése lesz a következő stratégiai tervidőszak egyik fontos feladata. Egyelőre még elméleti felvetés csupán, de a közeljövő eldöntendő kérdése, hogy a kutatás-fejlesztés információs folyamatában létrejött információ menedzselése beépül-e a könyvtár feladatrendszerébe vagy ezen információ menedzselési feladatok elvégzésére munkatársaink kapcsolódnak egyes kutatás-fejlesztési rendszerhez.

4. *Kiegészítő tevékenységek* egész sorával foglalkozik a szakirodalom, már az 1990-es évek eleje óta. Bár sokak számára nagyon vonzó a szellemi és testi táplálék együttes biztosítása a könyvtár falain belül, jelen írás inkább azt a kiegészítő tevékenységet emeli ki, ami AGORA néven vált ismertté. Röviden úgy definiálható, hogy a könyvtár nyitott szellemi műhelyként könyvbemutatók, eszmecsere, kiállítások és egyéb rendezvények színtere is. Programjainkat az alábbi főbb csoportosítás szerint hirdetjük meg:

„*Gondolatok a könyvtárban*” címmel rendszeresen tartunk eszmecseréket és szervezünk fórumokat. „*Éltre keltjük a gyűjteményt*” összefoglaló címet adtunk azoknak a rendezvényeknek, amelyek valamely évfordulóhoz, szerzőhöz kapcsolódóan mutatják be elsősorban különgyűjteményeink becses darabjait. Ide soroljuk digitális gyűjteményeink bemutató rendezvényeit is. Végül, de nem utolsó sorban „*A könyvtár barátai*” sorozatcímet viselik azok a rendezvények, amelyek megtartásához neves tudós olvasóinkat kérjük fel arra, hogy egy adott témát, sok esetben legújabb kötetét mutassa be az érdeklődőknek.

A 2006-ban indult program az évek során nagy népszerűsége miatt, évente legalább 20–24 alkalommal nyújt változatos programot, s látogatóink száma alkalmanként 50–60 fő, akiknek nagy része ma már törzsvendégnek számít. Tovább kívánjuk növelni látogatóink számát, ehhez azonban szükségünk lesz rendszeres és szakértő marketing és PR-tevékenységre.

5. *Újszerű együttműködési formák* – pályázatok, országos programok. Az Alapító Okirat úgy fogalmaz, hogy „*A Könyvtár ellátja az akadémiai költségvetési szervek könyvtárainak akadémiai szakmai felügyeletét*”. Az elmúlt öt évben a Magyar Digitális Képkönyvtárhoz és a Tudásdepo Expressz pályázathoz a kutatóintézeti könyvtárak közül (önkéntességi alapon) mindkét esetben hat-tagú konzorciumot szerveztünk és vezettünk, annak minden izgalomával és kihívásával együtt.

Az Akadémiai Kiadóval hosszú időre nyúlik vissza az együttműködésünk, ezek sorából érdemes kiemelni az AGORA program keretében közösen szervezett programjainkat, különösen az olyan szakmai fórumokat, mint például az e-könyv megjelenésével, elterjedésével foglalkozó rendezvényünket, ahol izgalmas volt látni a kiadó – szolgáltató – felhasználó más szempontú megközelítését.

Legbűszkébbek talán a Kutató Diákok Egyesületével kialakult együttműködésre vagyunk, hiszen sikerült egy új célcsoportot, a könyvtár legifjabb olvasóit (16–17 éves kortól) vonzáskörzetünkbe vonni. A jövő kutatói egyelőre még inkább csak csoportos látogatásra, ismerkedésre érkeznek könyvtárunkba, de örömmel vesszük jelentkezésüket felhasználó-képző kurzusainkra is.

6. *A meglévő tudásvagyon teljes digitalizálásáról* még nem született döntés, bármennyire is ezt szorgalmazza a szakirodalom és a Google gyakorlata is ebbe az irányba mutat. Komoly dilemma, hogy az Akadémiai Könyvtár, melynek közel kétharmada idegen nyelvű állomány, vajon felvállalja-e azt a digitalizálást, amit az egyes nemzeti gyűjtemények megtesznek vagy már meg is tettek. A mi feladatunk elsősorban az MTA és az MTA Könyvtára által kiadott művek digitalizálása, az Acta-k és a kutatóintézeti publikációk könyvtárunkban őrzött példányainak elektronikus formába öntése.

Az ezredfordulón elődeink indították el azt a gyakorlatot, amit a mai napig követünk. Ennek szellemében egy-egy személyhez, alkalomhoz, eseményhez, évfordulóhoz kapcsolódóan végzünk digitális feldolgozást, aminek eredményeként honlapunkon jelenleg 19 digitális gyűjtemény látogatható. Ezek mindegyikét komoly kutatómunka előzi meg, a digitalizált műveket, kéziratokat, fotókat, stb. értékes tanulmányok fűzik egybe, gazdag jegyzetanyaggal, irodalomjegyzékkel kiegészítve. Ez a tudományos feldolgozás több, mint a művek digitalizált változatának hozzáférhetővé tétele, minden egyes esetben értékhozzáadással növelt új dokumentum vagy dokumentum-együttes születik. Anyagi erőinkhez mérten ezt a gyakorlatot kívánjuk folytatni a jövőben is.

A doktori dolgozatok 2012 óta elektronikus formában kerülnek be állományunkba, a korábbi évek anyagait igény szerint digitalizáljuk, ha bárki másolatot kér valamelyik dolgozattól, akkor az egész anyagot egyben elkészítjük és a REAL-ban őrizzük.

Évek óta a másolati kéréseket szintén digitalizált formában teljesítjük. Ez a térítéses szolgáltatás azt eredményezi, hogy számos egyedi digitalizált szórvány-darab található, különösen a különgyűjteményekben. Itt is azt a gyakorlatot követjük, hogy ha digitalizálási igény van, akkor a teljes művet digitalizáljuk, hogy ne kelljen többször kézbe venni és digitalizálni ugyanazt a művet.

7. *Az e-források egyre inkább kiszorítják a nyomtatott tartalmakat.* Az 1990-es évek második felében kezdtek megjelenni az e-folyóiratok, először csak a nyomtatott folyóiratok online változataiként, majd az elektronikus cikkek adatbázisban megjelentetett rendszereként. Mára már elmondhatjuk, hogy megfordult a tendencia, több e-folyóirat lát napvilágot, mint nyomtatott változat. Míg kezdetben a nyomtatott folyóiratok mellé lehetett rendelni (vagy kapni) online változatot, ma már a teljes szövegű folyóirat adatbázisok mellé lehet kérni nagyon jutányos áron (DDP konstrukcióban) nyomtatott címeket. A gyarapítás drámaian megváltozik, a válogató szerep a tartalmat illetően háttérbe szorul, hiszen a kiadók, forgalmazók által összeállított nagy csomagokat vásárolják a könyvtárak.

Ugyanakkor információtechnikai szempontból új válogatási elem jelenik meg, pl. platform-kínálat, keresési lehetőségek, használó-barát megjelenítés, stb. Az új évezred elejére megjelentek az e-könyvek is, s bár az elektronikus tartalomnak az egyik nagy előnye éppen az, hogy az információ kisebb egységei, fejezetei, tanulmányai is könnyen kereshetők és hozzáférhetők, a kereskedelmi szempont itt is azt diktálja, hogy nagy csomagokban kínálják a kiadók e-könyveiket. A szakképzett gyarapító munka itt is háttérbe fog szorulni, de kérdés, hogy a gyűjtemények alakulására ez milyen hatással lesz. Az elektronikus tartalmak jól strukturált, minden szóra kereshető rendszere a tartalmi és formai feltárást is markánsan átrajzolja. E drámai változás első jelei már mutatkoznak, bár az Akadémiai Könyvtár mint elsősorban bölcsész szakkönyvtár, talán később kell hogy szembesüljön ezekkel a változásokkal, de úgy látszik, hogy nem lehet elég korán elkezdenni az átállást. 2010-ben a nemzetközi csere egyharmadát, az Acta-k cseréjét elektronikus formában folytattuk. A folyóiratok esetében nagyon sok a párhuzamos beszerzés, ezt fokozatosan építjük le, a nyomtatott előfizetés rovására. Azt nem mondhatjuk, hogy az elektronikus tartalom olcsóbb, mint a nyomtatott, inkább csak azt, hogy más költségekkel kell számolnunk. De a postaköltség elmaradása is számottevő megtakarítást eredményezett.

Szervezeti innováció

A külső környezeti változásokra csak innovatív szervezet tud gyorsan reagálni. Mit is jelent ez? Az innováció számtalan értelmezése, megközelítése közül ragadjuk meg azt, ami az innovációt meglévő eszközök, módszerek, eszmék, stb. adaptálásaként, annak bevezetéseként, elterjesztéseként értelmezi. Buckland az innovációt menedzsment tevékenységként írja le,² amelynek során ismert lehetőségek (technikai, technológiai újdonságok) közül kiválasztjuk intézményünk számára a legmegfelelőbbet, s ezt akár szolgáltatásként, akár más technikai, technológiai újdonságként vezetjük be vagy vetjük el. A választás, a bevezetés vagy elutasítás mindig külső és belső környezeti hatások függvénye.

A szervezeti innováció lényege tehát az, hogy a külső környezeti változásokhoz való igazodás mindig a szervezet lehetőségeitől, belső viszonyaitól függ. Az innováció akkor sikeres, ha bevezetése, elterjesztése, elfogadása során be tudjuk mutatni az innovatív termék vagy szolgáltatás *relatív előnyét, komplexitását, kompatibilitását*, valamint akkor, ha *kipróbálható*, illetve *monitorozható*. Rogers ezekkel a karakterisztikákkal jellemzi az innovációt és kommunikációs folyamatként mutatja be, amelynek végén az innovatív terméket vagy szolgáltatást vagy bevezetjük, vagy elvetjük.³ Bármely esetben természetesen van lehetőség arra,

² BUCKLAND 1998

³ ROGERS 1983

hogy egy későbbi fázisban forduljon a kocka, s amit bevezettünk, egy későbbi felülvizsgálat során elvetünk, s amit korábban elvetettünk, azt a szervezeti viszonyok alakulásával később bevezetünk. Az előző részben néhány sikeresen végigvitt változtatást mutattunk be, így az egyensúly kedvéért érdemes megemlíteni, hogy bizony volt néhány olyan kísérlet, próbálkozás, amit még bevezetése előtt elvetettünk. Példának említhető, hogy mivel a könyvtár Budapest egyik legfrekvenciáltabb ingatlana, vonzza a befektetőket és több vállalkozás is örömmel „tenné be a lábát” a könyvtárba. Az egyeztető tárgyalások során nyitottak voltunk az újszerű, profit-orientált és közszolgálati funkciók összeegyeztetésére, de mindig kiderült, hogy az együttműködés fejében olyan nagy beruházást, befektetést vártunk el a leendő partnerektől, amit ők nem voltak hajlandók megfizetni a könyvtárral való együttműködésért. A könyvtár pedig nem mutatott hajlandóságot értékeinek aprópénzre váltására.

Nagyon ígéretesnek tűnt a könyv-örökbefogadási akció elindítása, amit négy éven át évente meghirdettünk, de nem hozta a várt eredményt. Bár van egy-két törzsolvasónk, aki rendszeresen vásárol könyvet a könyvtár számára, de ez az előzetes jegyzék alapján összeállított „irányított” vásárlás nem keltette fel olvasóink érdeklődését. Bár rejtett szándékunk a beszerzésen túl az volt, hogy szorosabbra fűzzük könyvtár és olvasó viszonyát, ebből nem lett a gyarapítás eszköze. Csupán szép közösségi programokat szerveztünk köré évente egyszer, ami inkább emlékeztető, lelket melengető Agora-esemény volt, aminek hatására kampányszerűen főleg könyvtáros kollégák vásároltak könyveket, de nem lett belőle az állománygyarapítás egy újszerű eszköze. Jelenleg a Patron Driven Acquisition (PDA) bevezetésével kísérletezünk.

A szervezet szerkezeti változásai

A könyvtár lapos hierarchikus szerkezetű, a beszámolás, jelentés és feladat kiosztás, utasítás a lehető legrövidebb útvonalat járja be, a kommunikáció kétirányú, elsősorban vertikális mozgású. A változtatások, innovatív megoldások projekt formában kerülnek bevezetésre. Az új projektek bevezetése, kipróbálása úgy történik, hogy a meglévő szerkezeti keretek között megtaláljuk azokat a munkatársakat, akik megfelelő szakmai felkészültség mellett alkotóerővel és kísérletező kedvvel megáldva összefognak és működtetnek egy-egy projektet. A projekt irányításával megbízott személy sok esetben önállóan válogatja meg munkatársait. Nem elegendő egyetlen osztály munkatársaiból verbuválni projekt-munkatársakat, hanem egy ún. *mátrixot* húzunk rá a meglévő hierarchikus struktúrára, így áll össze egy olyan csapat, amiben minden szükséges szakértelem megvan és a mátrix-szervezet segítségével a munkatársak vízszintesen átjárható rendszerben dolgoznak, a kommunikáció szintén kétirányú, de zömmel ez is horizontális. Ez megkönnyíti a kommunikációt, a döntéshozatalt és gyorsít

ja a feladatmegoldást. Nagyobb pályázati programok munkacsapatai felülről szervezeten indulnak, de számos kisebb-nagyobb innovatív megoldás, különösen a szolgáltatások terén, alulról szerveződő feladatmegoldást eredményez.

A folyamatos újítások, új programok bevezetése egy ponton elérkezik abba a fázisba, amikor már nem lehet kisebb skálán projekt formájában működtetni a szolgáltatásokat, hanem be kell építeni a szervezetbe, a szervezeti struktúrába. Ennek egyik technikája a *parallel szervezet* kialakítása, ami segít abban, hogy az új szervezeti keret kialakítása fokozatosan menjen végbe úgy, hogy közben még működik a hagyományos szerkezeti forma. Ez a szerkezeti átalakítás az elektronikus tartalomszolgáltatás esetében úgy alakul, hogy a hagyományos munkafolyamat mellett az Informatikai Osztály összefogásával elindítottuk az elektronikus tartalomszolgáltatást is. Ennek gyarapítási és szolgáltatási elemei párhuzamosan futnak a hagyományos gyarapítással és szolgáltatások rendszerével, de még nem értük el, hogy teljesen integrálódjanak a hagyományos munkafolyamat szerinti rendszerbe.

E változások közepette fontosnak tartjuk, hogy a kialakult szervezeti kultúra értékeit megőrizzük, az MTA szellemiségéhez illő viselkedési, magatartási és kommunikációs formákat alkalmazzuk és tudatosítsuk. Egy apró példa erre a munkatársi pályázatokra való reagálás. Fontosnak tartjuk, hogy több száz jelentkező esetén is mindenkinek válaszoljunk és az elutasítás tényéről is értesítsük a jelentkezőket.

A munkatársak kiválasztása, meglévő munkatársaink szakmai felkészültségének szinten tartása és a megváltozott körülményekhez való igazítása a humán erőforrás-menedzsment fontos összetevője. A gyarapító könyvtárosok szakmai felkészültsége, forrásismerete, nyelvtudása ma már kiindulási alap csupán és nem kiteljesedés, hiszen az elektronikus tartalmak vásárlásánál nem annyira a válogatás, értékelés, mint inkább a tartalmi-technikai elemek ismerete, a tárgyalókészség, a szerződéskötés, a közbeszerzés területén való tájékozottság az elvárás. A feltáró munkában is egyre inkább előtérbe kerül a meta-adat szerkesztés, az adatbázis-építés, ami a hagyományos feltárás során megszerzett készségekre, képességekre épít, de a kor követelményeihez igazodik. Ma, amikor teljes szövegű adatbázisokban lehet keresni, a tartalmi feltárás is megújításra szorul.

Az egyén és a szervezet szempontjából egyaránt fontos fejlesztési lehetőségek, szakmai továbbképzések biztosítására nagy hangsúlyt fektetünk. Forrásainkhoz mértén támogatjuk munkatársaink konferenciákon, szakmai fórumokon való részvételét és szereplését. Időről időre (bár ritkábban, mint kívánatos volna) szervezünk belső szakmai fórumokat is, hiszen egy nagy szervezetben fontos, hogy megismerjük egymás munkáját, eredményeit és az újdonságok bevezetése előtt brain-storminggal segítsük az előrehaladást. A szakmai továbbképzések pályázati útra terelését nem tartjuk a lehető legjobb megoldásnak, de igyekszünk élni a pályázatok adta lehetőségekkel. Jelenleg a szakmai tapasztalatszerzés egy sajátos módját gyakoroljuk azzal, hogy 2009-ben csatlakoztunk egy

EU-finanszírozású és több országra kiterjedő programba, az „E-book on Demand” (EoD) projektbe. Hosszan lehetne elemezni, hogy ez a projekt miért nem éri el a kívánt hatást, felhasználóink miért nem veszik igénybe ezt a szolgáltatást, de ez egy másik írás témája lehetne. A szakmai továbbképzés, az informális tanulás szempontjából vizsgálva ez a projekt nagyon hasznos és fenntartása számos lehetőséget kínál több kolléga szakmai fejlődéséhez. Az a tapasztalat és az a tanulási folyamat, amin a kollégák végigmennek a projektben való részvétel során, nagyon fontos a könyvtár egésze számára is. Ezért döntöttünk a mellett, hogy a meghosszabbított projekt munkájában is részt kívánunk venni és máshol el nem sajátítható gyakorlat birtokába juttatjuk munkatársainkat, reménykedve abban, hogy idővel a megszerzett tapasztalat és tudás olvasóink hasznára is kamatoztatható lesz.

Záró gondolatok

Óriási változások közepette végezzük napi munkánkat, nem teszünk egyebet, csak próbálunk lépést tartani a korról, folyamatosan reagálni a körülöttünk lévő változásokra. Felhasználóink egy részének körében a változás motorjának tűnünk, az e-társadalom építői szemszögéből nézve kullogunk az események után. S mi lesz ennek az eredménye? Akár borongós jövőt látunk, akár ragyogónak ítéljük kilátásainkat, egy biztos, hogy felkészülten kell szembenéznünk a kihívásokkal.

IRODALOM

BUCKLAND 1998	BUCKLAND, Michael: A könyvtári szolgáltatások újratervezése. Budapest, 1998.
HATÁSTANULMÁNY	Hatástanulmány. Projekt: TÁMOP-3-2-4-09/1/KMR-2010-0025 „Tudásdepo-Expressz”. A könyvtári hálózat nem formális és informális képzési szerepének erősítése az élethosszig tartó tanulás érdekében. Összeállította: Arspoetica Consult Bt. Budapest, 2011. [Kézirat.]
LEWIS 2007	LEWIS, David W.: A Strategy for Academic Libraries in the First Quarter of the 21st Century 1. = <i>College and Research Libraries</i> , 68. (2007 September) 418–434.
LITTLA 2011	LITTLA, Geoffrey: Managing Technology. The Book is Dead, Long Live the Book! = <i>The Journal of Academic Librarianship</i> , 37. (2011):6. 536–538.

MINŐSÉGÜGYI PONTOK	SZEM-	Minőségügyi szempontok a TÁMOP-3-2-4-09/1/KMR-2010-0025 „Tudásdepo-Expressz” A könyvtári hálózat nem formális és informális képzési szerepének erősítése az élethosszig tartó tanulás érdekében nevű projektben. Összeállította: Arspoetica Consult Bt. Budapest, 2011. [Kézirat.]
ROGERS 1983		ROGERS, Everett: Diffusion of Innovations. 3rd Edition. New York, 1983.
TÉGLÁSI 2008		TÉGLÁSI Ágnes: Stratégia – innováció – szolgáltatás. <i>Könyv és Nevelés</i> , 2008/4. (http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=932) [2013.06.06.]

A könyvtárak szerepe a megváltozott környezetben

Az információs társadalom stratégiájában a fő hangsúly a tudás társadalmának a megteremtésén van. A nemzetgazdaságok hosszú távú versenyképességét az alapozza meg, ha kialakítják alapvető – lehetőleg kizárólagos – hozzáértésüket, a „core competence”-t valamilyen versenyágban.

1. ábra – Az egyetemi könyvtárak működését meghatározó trendek

Információs társadalom és egyetemi könyvtár

A 21. század információs társadalmában a tanulás képessége az élet különböző szakaszaiban a legfontosabb emberi tőke. A tudástársadalom viszonyaihoz való alkalmazkodás, a sikeres stratégiaalkotás képessége nem kis részben az oktatási rendszerek minőségén múlik. Ez a minőség nemcsak iskola és diákja kapcsolatának időszakában jelenik meg, hanem abban is, hogy a rendszerből kikerülők milyen tudásszerzési, tudás-karbantartási készségeket sajátítottak el ahhoz, hogy az élethosszig tartó tanulás követelményeinek megfeleljenek. A távoktatás, az e-learning, a virtuális egyetem kiteljesedésével sokkal szélesebb kör tud bekapcsolódni a különböző szintű oktatási programokba. A hibrid (hagyományos és hálózati) oktatási rendszerekben nagyobb jelentőséget kap a tartalommenedzselés, a tananyagok rendelkezésre bocsátása. Az önálló tanulásra való készségekben kiemelten fontos az informatikai, digitális írástudás kialakítása, továbbfejlesztése, mely alapvető fontosságú része a használati képzéseknek. Az ismeretszerzés, az átképzés és a folyamatos önképzés készségeinek kialakításában fontos szerepet játszanak a könyvtári és információs szolgáltatások, amelyek támogatják az új oktatási modelleket és a bennük való részvételhez szükséges készségek kifejlesztését.¹

A tananyag és a tartalom elsődlegessége, a felsőoktatási piac nyitottsága szükségessé teszi azokat a könyvtári szolgáltatásokat, amelyek megoldják a testre szabott oktatói-kutatói információellátást, jelentős részben az intézményekben keletkezett tananyagok, tanulmányok, értekezések, és egyéb tudományos munkák hozzáféréseinek megszervezésével, az intézményben keletkezett tudás teljes körű feltérképezésével és rendelkezésre bocsátásával. Ehhez elengedhetetlen feltétel a tudás kezelésével, átadásával és újbóli felhasználhatóságával kapcsolatos stratégiák kidolgozása. Az egyetemi oktatók, kutatók és hallgatók által teremtett tudást tartalmazó tudástárak kialakítása az egyik legfontosabb egyetemi könyvtári feladat.

Az interneten jelen lévő nagy tömegű információ és a publikációs „boom” felértékeli a könyvtárak válogatási és rendszerezési képességeit. A 21. század elején élő emberek számára a legnagyobb kihívást talán az ismeretek, az információ mérhetetlen mennyisége jelenti. Napjainkban tehát nem az ismeretek rögzítésének, hanem a releváns ismeretek kiválasztásának képessége látszik a legfontosabbnak. Ez, valamint az intézmények közötti átjárhatóság lehetősége hálózati együttműködést és specializálódást is követel az egyetemi könyvtáraktól.

Magyarországon az 1997-ben elfogadott Könyvtári törvény megjelenése kapcsán beszélhetünk először a könyvtár és a demokratikus társadalom kapcsolatának pontos megfogalmazásáról: *„Amennyiben az információs társadalom legfontosabb jellemzője az információ és az információhoz való viszonyulás, akkor az információt*

¹ ALFÖLDINÉ 2006

gyűjtő, tároló, feldolgozó és szétsugárzó intézmény ennek a társadalomnak az alapintézménye. Mindezek alapján a társadalom és a könyvtár kapcsolatának jövőképét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: az információs társadalom alapintézménye a nyilvános könyvtár.”²

A magyar egyetemi könyvtárak stratégiai feladatait és lehetőségeit a szakmai és a fenntartói jogi környezet határozza meg. A szakmai környezetet a Könyvtári törvény és a NKÖM könyvtári stratégiája nyújtja. A fenntartói jogi környezetet a felsőoktatási mega- trendek, illetve az új Felsőoktatási Törvény³ jelentik.

A könyvtári törvény és a könyvtári stratégia

A Könyvtári Törvény elfogadásával pozitív módon változott meg a könyvtárak szerepe:

- a kormányprogramban nevesítve szerepel a könyvtár: a tudásalapú társadalom alapintézménye az információt gyűjtő, feltáró és szolgáltató könyvtár;
- a könyvtári törvény következtében jelentős központi és pályázati támogatási források kerültek a rendszerbe;
- a törvényt követő jogi szabályozás új lehetőségeket ad a könyvtárak fejlesztésére (telematika, EU-s pályázatok), a könyvtárosok továbbképzésére, és a minőségbiztosítási elvek bevezetésére;
- a törvény ellátó rendszerben gondolkodik.

A felsőoktatásban világszinten érvényesülő megatrendek:

- a felsőoktatás missziójának változása – az oktatás mint szolgáltatás jelenik meg;
- az állam visszavonulása a felsőoktatás finanszírozásából – az oktatási szolgáltatások piacának kiszélesedése (egyházi, magán szféra);
- a társadalmi nyitottság követelménye: az egyetemeknek el kell számolnia az állampolgárok adójával;
- az intézmények tevékenységének külső értékelése: az egyetem rangsorolásának bevezetése;
- az intézmények irányításában megfigyelhető változások: vállalkozó, szolgáltató egyetem;
- az életkorhoz kötött tanulmányok helyett az „életen át tartó tanulás” kiteljesedése;
- a felsőoktatás tömegesedése.⁴

² SKALICZKI 2003. 376.

³ 2012. évi CXXIII. törvény a nemzeti felsőoktatásról.

⁴ BARAKONYI 2004. 65–75.

Új kihívások a felsőoktatásban: az európai felsőoktatás versenyképessége, az eu új felsőoktatási stratégiája

A bolognai folyamat célja az európai felsőoktatás ésszerű harmonizációja. A Bolognai Nyilatkozatot aláíró országok önként vállalták, hogy felsőoktatási politikájukat összehangolják a közösen megfogalmazott célok elérése érdekében. Így a folyamat eredményeképpen az egyes országok felsőoktatási rendszerei az Európai Felsőoktatási Térség részeivé válhatnak. A legfontosabb prioritások a következők:

- a tömeges felsőoktatás lépcsős szerkezetű átalakítása, tartalmi összehangolása;
- a hallgatói mobilitás megteremtése;
- a modern világban megkövetelt képességek, kompetenciák fejlesztése;
- összehasonlítható diplomák rendszerének megteremtése, egységes szakképzettségi regiszter kialakítása, ami lehetővé teszi az egyik országban megszerzett diploma munkaadói fogadását a másik országban is;
- undergraduate–graduate szerkezetű, lépcsős képzés kialakítása, amely mérsékli a korai szakosodás veszélyét, lehetővé teszi a tanulmányok megszakítását és későbbi folytatását;
- a mobilitást elősegítő kreditrendszer megvalósítása;
- összemérhető minőségbiztosítási rendszerek hálózatának létrehozása, amelyek garantálják az egyes tagországokban kiadott diplomák mögötti tudás összemérhetőségét;
- az európai érdekek és értékek megjelenítése a felsőoktatásban.

A felsőoktatási könyvtárak működését meghatározó globális trendek

- *Perszonalizált (személyre szabott) szolgáltatások:* a hagyományos szolgáltatási formák mellett jelentős hangsúlyt kapnak a virtuális, 7 x 24 órás tartalmi szolgáltatások. A kapcsolatkezelés új formái kerülnek bevezetésre. A távoli elérés miatt megnő az egyéni azonosítás (autentikálás) fontossága, a könyvtári szakértelem aktív bekapcsolódása a tananyagok és kurzusok fejlesztésébe.
- *Többszintű együttműködés:* Osztott erőforrás hasznosítás a digitalizálás, dokumentumszolgáltatás és a tárolás területén. Intézmények közötti közösségek, virtuális szervezetek létrejötte és működtetése. Életen át tartó tanulás támogatása, intézményi közösségeken keresztül.

- *Információ menedzsment helyett tudásmenedzsment:* Az egyetem tudásteremtő, megosztó és -átadó tevékenységeket végez, amelyek sikerét az egyetem oktatóinak az adott tudományban való elismertségével méri. Az egyetemi könyvtárak új feladata, hogy az egyetemen keletkezett tudást teljes körűen számba vegyék és láthatóvá tegyék.
- *Rugalmas térhasználat:* A fizikai tér mellett a virtuális tér is nagy fontosságot nyer. A hagyományos tevékenységek mellett a könyvtári tér új szolgáltatásokat szervez és nyújt, mint például hallgatói tanácsadás, csoportos foglalkozások, kávéház, művelődési programok.

Felsőoktatási könyvtárak a könyvtári környezetben

A 2001–2011 közötti statisztikai adatok tükrében a korszerű ellátást nyújtó magyar felsőoktatási könyvtárakban és szakkönyvtárakban nőtt

- a regisztrált olvasók száma;
- a könyvtárhasználatok száma (ebből a távhasználatok száma 754%-kal);
- a kölcsönzött dokumentumok száma;
- a helyben használt dokumentumok száma;
- a számítógépek száma és ezzel együtt az internetet használók száma.

Mindez azt bizonyítja, hogy a 72 felsőoktatási intézmény könyvtári rendszere meghatározó szerepet tölt be mind dokumentum állományát, mind szolgáltatásait tekintve a magyar könyvtári rendszerben.

Az egyetemi könyvtáraknak alapfunkciójukból következően *feladatuk az anyai intézményükben folyó oktatás/kutatás/gyógyítás/művészeti tevékenység és művelődés* könyvtári és információs támogatása és ezek iránt az igény felkeltése.

Az egyetemi könyvtáraknak juttatott pénzügyi források attól függenek, hogy mennyire tudják bizonyítani hozzájárulásukat anyaintézményük stratégiájának megvalósulásához.

Új feladatok az információ-szolgáltatásokban

Az egyetemi könyvtárak minőségi céljai közül a két legfontosabb terület:

- az akkreditációs eljárásokban megfogalmazott képzési területek és tudományos munka igényeihez igazodó gyűjteményszervezési és tartalom-hozzáférési politika és szolgáltatási struktúra kialakítása és biztosítása,
- a tudományterületi szakmai színvonal megőrzése, s az ehhez szükséges hagyományos és digitális technológiák ismerete és alkalmazása.

Az oktatást/képzést segítő szolgáltatások

Ezen a területen a következő új kihívásokkal kell számolnia a könyvtáraknak:

- Nagy tömegű alapképzésben résztvevő hallgatóságot kell ellátni szakirodalommal, melynek jelentős része lesz multimédiás és elektronikus tankönyv, oktatási segédanyag.
- Kisebb létszámú mesterképzésben résztvevő felhasználónak kell biztosítani külföldi szakirodalmat, folyóiratokat és adatbázisokat.
- Továbbra is magas színvonalon segíteni a doktorképzésben résztvevő hallgatókat.
- Felvállalni az egyetem által indított szakképzések információellátását.
- Fejleszteni a tanulási környezetet (önálló tanulási modulok biztosítása, e-tanulás, virtuális egyetem), valamint eleget tenni az önálló és csoportos tanulás kettős igényének.

A könyvtári szolgáltatások iránti igény e folyamattal párhuzamosan változik. A hallgatók a rugalmas tanulási módokat segítő és a változatos pedagógiai stílusokhoz idomuló könyvtári szolgáltatásokat fogják elvárni.

A könyvtárnak/ könyvtárosnak aktív szerepet kell vállalnia az elektronikus oktatási anyagok kidolgozásában, és az interneten elérhető források feltérképezésében. A könyvtár egységes virtuális környezetbe tudja integrálni az oktatási anyagokat, a hallgatóknak kiírt feladatokat és az általa digitalizált kötelező olvasmányokat, valamint a hasznos internet linkeket. Az internet nyújtotta lehetőségeket minél szélesebben érdemes kihasználni, hiszen ilyen módon a könyvtár nem csak egyes szolgáltatásait nyújthatja rugalmasabb keretek között, de különféle közönségkapcsolati eszközöket is kiépíthet (mint például híroldal, oktató anyagok, ügyfélszolgálat, chat-oldalak, stb).

Ezzel együtt kell kialakítani a felhasználó képzés új formáit, mely a digitális írástudást, az információs kultúra elsajátítását, az önálló tanulmányi munkára való nevelést és a kutatómunka módszereinek megismertetését (beleértve az információkeresési technikákat és a szakirodalom kritikus értékelését) tűzi ki célul.

Az egyetemi könyvtárak számára új és igen nagy kihívásként jelentkezik az egész életen át tartó tanulás segítése. Az Európa Tanács 2000-ben tartott Lisszabonban tanácskozást ebben a kérdésben, és itt határozatban fogadták el, hogy az Európai Unió tagállamaiban ki kell munkálni az egész életen át tartó tanulás stratégiáját és ezt Európa valamennyi polgárának biztosítani kell. Csak a folyamatos átképzés és tanulás biztosíthatja a tudásalapú társadalom megvalósítását.⁵

⁵ MEMORANDUM 2000

Jelenleg a felnőttképzés nagyon sokféle szervezésben folyik, de koordinálatlanul. Sok felsőoktatási intézmény létrehozott már külön úgynevezett Life Long Learning-központot az intézményben folyó különböző szintű szakképzések összefogására. A könyvtárak óriási lehetősége abban rejlik, hogy egyrészt rendelkeznek az oktatáshoz szükséges szakirodalommal, elektronikus információforrásokkal és azzal a szellemi tőkével, amely szükséges a színvonalas oktatáshoz.

A könyvtárak feladata lehetne az intézményükben/régiójukban folyó különböző oktatási formák feltérképezése, ezek szervezése és az oktatásba való aktív bekapcsolódás.

Az oktatás és a könyvtárak kapcsolatában a következő kritikus sikertényezőkre kell összpontosítani:

1. Képes-e a felsőoktatási könyvtár elfogadtatni az oktatókkal, hogy a könyvtár minősége az általuk megfogalmazott követelmények függvénye?
2. Tudunk-e olyan együttműködést megvalósítani, amelyben a tananyag, a szakirodalom és a szakmai információ széleskörű választéka van jelen, és értéként jelenik meg a szakmai tájékozottság?

Eredmény: a könyvtár a képzések teljes körét támogató újszerű forrásközponttá válhat. (1. kép)

1. kép – Klebelsberg Kuno Könyvtár, Szegedi Tudományegyetem

Kutatást támogató szolgáltatások

A kutatás-fejlesztés kiemelt egyetemi stratégiai kérdés, kiegészülve az innovációs stratégia készítésének törvényi előírásával. Ha a felsőoktatási könyvtárak jövőképét vázoljuk fel, akkor törekedni kell arra, hogy a felsőoktatási könyvtárakat az intézmény tudásmenedzselő szervezeti egységeként definiáljuk, amely az oktatott és kutatott tudományterületeken keletkezett külső – vagyis az intézményen kívüli tudományos világban –, illetve az egyetemen keletkezett belső tudásokat gyűjti, rendszerezi és teszi hozzáférhetővé az egyetemi oktatás, kutatás és a kívül világ számára. Mint ilyen, meghatározó az egyetem minősége szempontjából, mert tevékenysége során válik láthatóvá az egyetem sajátos és egyedi tudásvagyona mint akadémiai és piaci érték, amely lehetővé teszi a sikeres szereplést a hazai és nemzetközi tudományos versenyben.⁶

Az egyetemi könyvtárak szolgáltatási feladatai ezen a területen a következőkben sorolhatók fel:

- az információhoz való korlátok nélküli, szabad hozzáférés azonnali biztosítása;
- a falak nélküli virtuális könyvtár létrehozása (távoli elérés biztosítása);
- a tudomány, az oktatás, a kultúra, a gazdaság területén a hálózati együttműködés fejlesztése;
- a tartalomszolgáltatás, feldolgozás minőségének emelése;
- az elektronikus dokumentumok meglévő információk szolgáltatásokba való integrálása;
- az egyetemi tudásvagyon hozzáférhetővé tétele;
- a digitális térben való minőségi tájékoztató eszközök készítése.

Az egyetemi könyvtárak jelentős eredményeket értek már el az információforrások országos és egyetemi hálózaton történő szolgáltatásában. Ezen a területen az együttműködés is példaértékű, hiszen mind az EISZ-program, mind az OTKA, mind az OTKA-n kívüli konzorciális adatbázis-beszerzések évek óta jól működnek a külföldi szakirodalom biztosítása érdekében.

Sok egyetemen megoldásra vár még a távoli hozzáférés biztosítása, mely lehetővé tenné a kutatók számára a könyvtári információforrások otthoni használatát.

Kiemelt stratégiai feladatnak kell tekinteni az egyetemi könyvtárak számára a könyvtár és az egyetemi tudásvagyon digitalizálását, a hazai és nemzetközi hozzáférhetőség biztosítását, valamint archiválását.

Az egyetemi könyvtárak – forráshiány miatt – még mindig nem tudták teljes katalógusállományukat konvertálni, ezt a feladatot minél hamarabb be kell fejezni és a MOKKÁ-ban kereshetővé tenni.

⁶ VIRÁGOS 2006

A magyar nyelvű tudományos anyagok tartalmi feltárása és rendszerben való szolgáltatása csakis magyar könyvtári feladat lehet. A magyar nyelvű folyóiratok tartalmi feltárására több projekt is indult (mint például a MATARKA, vagy a műszaki folyóiratok cikkgyűjteménye), de a tudományos kutatás sok területe még fehér foltként szerepel.

Az egyetemi könyvtárak kezdeményezői és megvalósítói lehetnek a tudományos dokumentumokat tartalmazó web-alapú adatbázisok (Egyetemi Digitális Tudománytárak/Archívumok) létrehozásának. Ezek a digitális repozitóriumok erősítik az intézmény presztízsét a tanszékek akadémiai és kutatói eredményeinek láthatóvá tételével, és a tudományos kommunikáció erősítésével.

A modern egyetemi infrastruktúra részeként az intézmény és dolgozói digitális formátumú alkotásainak kezeléséhez és sugárzásához nyújt szolgáltatásokat.

A digitális adattárak összekapcsolhatók a könyvtár által előállított egyetemi bibliográfiákkal és a későbbiekben akár a tudományos munka mérésére is alkalmassá tehetők.

Életminőséget javító szolgáltatások

- Az olvasáskultúra fejlesztése újszerű programokkal – elsőrendű feladatnak kell tekinteni ehhez a diák- és hallgató-szervezetek bevonását.
- A felsőoktatási könyvtáraknak aktívan részt kell venniük a hagyományos és nem hagyományos olvasási kultúra fejlesztő programokban (mint például a „Nagy Könyv”, az „Olvass, város!” vagy a „Könyv cse-re-bere”).
- Mihamarabb Tehetség Pontokká kell válniuk és saját eszközeikre alapozott tehetségfejlesztő szolgáltatásokat kell indítaniuk.
- A felnőttképzés támogatása – A könyvtáraknak aktívan be kell kapcsolódni a szakképzési programok tartalmának kialakításába és szervezésébe: ezek közül a legfontosabbak a digitális írástudás oktatása (internet-használat, adatbázis-keresés) vagy a közhasznú információk elektronikus elérésének oktatása (pl. ügyfélkapu, adóbevallás stb.).

A könyvtár új szerepköre: közösségi tér

A könyvtárak hagyományos szerepe – mint a nyomtatott dokumentumok tárhelye – jelentősen módosult.

- A könyvtárak és a tervezők is felismerték az új szerepkört és mind a fizikai tért, mind a megnevezést jelentősen módosították: tanuló kávéház, agora, közösségi találkozóhely, kulturális piactér elnevezések jelentek meg.

- A könyvtár mint közösségi tér fő jellemzői: olyan fizikai tér, ahol az emberek mernek enni, inni, közösen dolgozni, beszélgetni, pihenni, szociális életet élni.
- Több mint egy hagyományos tanulótér: biztonságos és kellemes. (2. kép)

2. kép – Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár

Összefoglalva

1. A könyvtár váljon mindent egy helyen szolgáltató információs intézménnyé, amely egyben az információs dokumentumok és a szakértelem forrása is.
2. Legyen képes folyamatosan (a hét minden napján, 24 órában) távoli információs szolgáltatásra (virtuális könyvtár).
3. A könyvtár legyen az egyetemi szellemi termés tartalomgazdája.
4. Legyen olyan közösségi hely, amely a szellemi feltöltődés központja, ahol a különböző szakterületek kutatói, hallgatói, szakemberei találkozhatnak, egymást inspirálják és ösztönzik, vagyis töltsse be az intézmény tudományos és kulturális „Agórájának” szerepét.

IRODALOM

- ALFÖLDINÉ 2006 ALFÖLDINÉ Dán Gabriella: Költségek és hasznok: könyvtár és/vagy tartalomgazda? = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 53. (2006):11-12. 518-528.
- BARAKONYI 2004 BARAKONYI Károly: Rendszerváltás a felsőoktatásban. Budapest, 2004.
- MEMORANDUM 2000 Memorandum az egész életen át tartó tanulásról. Commission Staff Working Paper. Memorandum on Lifelong learning. Brussels, 30. 10. 2000 SEC (2000) 1832. (<http://www.oki.hu/ftp.php?dir=eu&file=memorandum.pdf>) [2013.08.28.]
- SKALICZKI 2003 SKALICZKI Judit: Az Információs esélyegyenlőség és a demokrácia helye: a könyvtár. A könyvtári terület stratégiai céljai 2003-2007 között. = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 50. (2003):9-10. 375-382.
- VIRÁGOS 2006 VIRÁGOS Márta: Új stratégiák az információellátásban az egyetemi könyvtárakban. = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 53. (2006):11-12. 506-512.

Sajtó- és olvasástörténet

Agárdi Péter

Mozaikkocka a magyar sajtó legújabb kori történetéből

A Tekintet negyedszázada

Dr. Fischerné dr. Dárdai Ágnes, akit ennek a *Festschrift*nek a szerzői kerek születésnapja alkalmából köszöntenek, legalább három tudományterületen, három szellemi szférában termékeny és kreatív: a *könyvtárügy*, a *történettudomány* és a *pedagógia* övezetében. Sokoldalú személyiség, akit egyszerre jellemez a gyakorlatiasság és a kereső-kutató elmélyülés; a tudás, az értékek szenvedélyes átadási vágya, képessége és az alkotó felismerések, tudományos értelmezések kihordásának szépsége. Ilyenként ismertem meg őt magam is közel 15 évvel ezelőtt, amikor a *Pécsi Tudományegyetemen* elkezdődött az egyetemi szintű informatikus könyvtáros szak előkészítése és akkreditációs folyamata, s értelemszerűen az elsők között vontam be őt terveinkbe. Dárdai Ágnes érdeme is, hogy a képzés, immár 10 éve, sikeresen működik.

* * *

A *sajtótörténet* – amelynek műveléséhez egy szerény adalékkal szolgálok az alábbiakban – szerves része a Dárdai Ágnes által művelt diszciplínának is, ő maga is kapcsolódik hozzá nem egy munkájában. Mindannyian tudjuk természetesen: az a roppant dinamikájú mediális, digitális, mobilkommunikációs *kultúráváltás*, illetve ikonikus fordulat, amely végigsöpör világunkon, nem csupán általában értelmezteti újra a Gutenberg-galaxist és könyvtárszemléletünket, hanem a *sajtó* és a *bibliotéka* fogalmát, illetve működését is vadonatúj kihívások elé állítja. A hagyományos sajtótörténetnek hamarosan „vége”, mindazonáltal kutatás-módszertani tapasztalatait meg kellene őriznünk a modern tudományos diskurzusokban is, az általa feltárt értékeket, hagyományokat pedig elengedhetetlen beiktatni a nemzeti kulturális emlékezetbe. Érdemesebb tágabb perspektívából szemlélődni, elemezni és értékelni: *médiatörténetről*, sőt *információtörténelemről*¹ beszélni, mint olyan tudományos megközelítésről és horizontról, amely szervesebben és sokoldalúbban illeszti be a print és az elektronikus információk történetét a szociokulturálisan megalapozott, a közönség és a piac dinamikájára is érzékeny történelmi elbeszélésekbe.² Az online sajtó ugyan – vélhetőleg – nem fogja teljesen fölszámolni a nyomtatott folyóiratok kultúráját, de kétségtelenül

¹ Z. KARVALICS 2004

² Lásd erről legújabban: LENGYEL 2013. 5–14.

szűkebbre vonja olvasóközönségét, miközben az *e-book* és a *digitális sajtó* új dimenziókat nyit s a kulturális demokratizálás esélyeivel is megkínál bennünket. A könyvtár mint intézménytípus szintén radikális átalakuláson megy keresztül, beleértjük – egyebek mellett – az „otthonról” hozzáférés digitális dimenzióját is (példa erre a Dárdai Ágnes vezette *PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont* is), de ez sem értékeli le, még kevésbé hatálytalanítja a tradicionális bibliotékát. Az online sajtó olvasási minősége, recepciós gyakorlata és aurája ugyancsak más, mint a nyomtatotté, mégsem deklarálható eleve alacsonyabb rendűként. Ugyanakkor kétségtelenül hozzájárul ahhoz az ellentmondásos tünetcsoporthoz, amelyet – egy, éppen a Dárdai Ágnes vezette *Tudásközpont* által publikált digitális könyvben – a *kultúráváltással* egyidejű *kultúravesztésként* kíséreltem meg minősíteni.³ A par excellence kulturális profilú sajtó esetében is hasonló ez a helyzet, annál is inkább, mivel az elmúlt egy-másfél évtizedben már működnek „csak” online irodalmi orgánumok is, amelyek gyökeresen átalakították az irodalmi élet nyilvánosságát is.⁴

A fejlett nyugat-európai lappiacon és médiavilágban is izgalmas eszmecsere zajlik a nyomtatott és az online sajtó, a digitális újságírás funkcióiról és jövőjéről; lásd erről legutóbb Baracs Dénes összefoglalóját a párizsi XXI című folyóirat kiáltványáról, a *Manifeste*-ről.⁵ Láthatóan csökken a hazai nyomtatott lapok és folyóiratok száma és „presztízse”, olykor a diszkriminatív kulturális, illetve kultuskormányzati támogatáspolitikai is ritkítja, sőt kontraszelektálja soraikat. Teljesen digitális kiadásra állt át például a nagyhírű *Beszélő*, s másokat is fenyeget vagy éppen éltet ez a „halmazállapot-váltás”. Mindez visszamenőlegesen s előre is átalakítja a médiatörténet kutatási irányait is, miközben az elmúlt években ígéretes megújulás jellemzi a magyar sajtótörténet-írást. Hadd utaljak csak – a már hivatkozott munkák mellett – Lakatos Éva négykötetes monumentális bibliográfiájára,⁶ számos új szemléletű és módszertanú könyvre,⁷ a tradicionális *Magyar Könyvszemle* és a posztmodern *Médiakutató* újabb évfolyamaira vagy éppen a legrégebb magyarországi napilap, a *Népszava* 140. születésnapjával kapcsolatos szakmai tanácskozások – egyelőre még nem publikált – előadásaira.

* * *

Magam szakmai pályám kezdete óta számos sajtótörténeti tanulmányt írtam, ezúttal azonban egy nem lezárt folyamú kulturális orgánum, a *Tekintet* bemutatásával szeretnék tisztelegni Dárdai Ágnes eddigi munkássága előtt, együttal –

³ AGÁRDI 2012b

⁴ A legismertebb s talán a legnépszerűbb közülük a 2013 tavaszán immár 11 éves www.litera.hu

⁵ www.emasa.hu/print.php?id=10352

⁶ LAKATOS 2010–2013

⁷ PL.: NYUGAT NÉPE 2009, BAJOMI-LÁZÁR 2005, BRIGGS–BURKE 2012, FLEISZ 2005, RÉVÉSZ 2011, SIPOS 2011, TAKÁCS 2012.

persze csak közvetve – hozzászólni a sajtó- és médiatörténet, illetve a média jelene-jövője körüli vitákhoz. Megközelítem – friss lapról lévén szó – még nem lehet teljesen objektív, hiányzik hozzá a kellő történelmi távlat és a társlapokkal való összehasonlító elemzés kontextusa. Azt sem hallgathatom el, hogy a tanulmány előzménye évfordulós alkalomból született⁸ s személyes szálak is kötnek a folyóirathoz, illetve egykori s mai szerkesztőihez. Mindazonáltal bízom benne: mégis sikerül felmutatni egy sajtótörténeti értéket a legújabb kori magyar nemzeti kultúrából.

Annál is inkább, mivel mára bizonyos vagyok benne, hogy ez az irodalmi belvilág suttogó propagandája és mecénáló gépezete által olykor eklektikusnak és karaktertelennek bélyegzett folyóirat – a 21. századból visszanézve – legalább annyira hiteles tükre és értéktára lesz az irodalmi századfordulónak és a nemzeti önismeretnek, mint a legdivatosabbak, a legzajosabbak, a legtámogatottabbak.

Az 1988/1. szám óta sok víz folyt le a Dunán és a Szegedről elszármazott Ördögh Szilveszternek különösen kedves Tiszán. Nyakig benne vagyunk a 21. században, van honnét visszanézni, újraolvasni, megítéltetni. Ördögh Szilveszter, a gründoló immár a mennyei vadászmezőkről követi szigorú-kedves *tekintettel* földi sorsunkat és az irodalom, benne folyóirata életét. Ami ez utóbbit illeti: a termés olyan vastagra duzzadt, hogy nálam sajnos már a pincében sem fér el. Néhány példányt, főleg a tematikus számokat azonban (miként más, egykor szintén elrakott folyóiratból) megőriztem; így mindenekelett az 1991/4-es (nem évfordulóhoz kötött!) *József Attila-számot*. Ebben ugyanis – kitüntetett és emlékezetes pillanat! – szépiróként együtt olvasható Simonyi Imre és Tandori Dezső, Határ Győző és Páskándi Géza, Hubay Miklós és Veress Miklós, Fejes Endre és Dobai Péter, Szilágyi Ákos és Kántor Péter, Kertész Ákos és Tar Sándor. Az eszé-, memoár- és tanulmányműfajban pedig olyan szerzők kerültek egymás mellé, mint Cseres Tibor és Bánlaky Pál, Fekete Sándor és Pozsgay Imre, Papp Zsolt és Kósa Ferenc, Ördögh Szilveszter és Heleszta Sándor, Gyertyán Ervin és a Deutsch Tamás-Bayer Zsolt szerzőpáros. Hol vagyunk már tőlük? S ők hol vannak már egymástól?

Nagy becsben tartom a féltő gonddal szerkesztett *Veres Péter-összeállítást* (1996/5–6. sz.) vagy az *Illyés Gyula-emlékszámot* (2002/4–5. szám); nagyszerű volt a *Juhász Ferencet köszöntő* 2008/3. szám is. Fájdalommal őrzöm az *Ördögh Szilvesztertől búcsúzó* 2008/1. számú füzetet. Ha a negyedszázad egész folyóirat-termését már nem is tudom őrizni, régi szentségtörő szokásom, hogy egy-egy emlékezetes írást (főleg az „online-világ” előtti időszakból) kiszabadítottam a fűzött példányból s önállóan, kivágatként raktároztam el. Annál is inkább, mivel a *Tekintetnek* – sajnos – még nincs online kiadása, csak néhány régebbi szám érhető el a www.terasz.hu-n. Természetesen az efféle magánszorgalmú archiválás meglehetősen szubjektív szempontok szerint működik, egyéni-tematikus

⁸ AGÁRDI 2012a. 6–19.

érdeklődéshez kötött. Nálam e mánia mentőcsomagjába kerültek Demény Pál írásai, memoárrészletei, pl. József Attiláról (1988/3. szám), Spiró György briliáns esszéi Fejes Endréről és Juhász Ferencről (2003/4. szám), valamint Móricz Zsigmondról (2004/6. szám). Őrzöm Sárosi Bálint két zenei tanulmányát (2007/5. és 2011/5. szám), valamint Petrovics Emil indulatos és felrázó zeneesztétikai végrendeletét (2011/2. szám). Eltettem továbbá az egykori *Új Írás* emlékét és tanulságait idéző Farkas László- és Kenyeres Zoltán-tanulmányt (2007/2. és 2011/2. szám), annál is inkább, mivel gimnazista korom óta gyűjtöttem e kimúlt folyóirat évfolyamait. Kedvenc szövegeim közé tartozik Hovanyecz László szívét melengető s egyúttal tragikus felhangú családi és történelmi emlékezése, a *Homo Kadaricus* (2012/1. szám), valamint Romány Pál *Áchim András-tanulmánya* (2011/5. szám). Az efféle szubjektív és célorientált válogatás, az egyéni recepció persze legalább annyira vall az olvasóra, mint a hitelesített értékekre, de az objektivitás kontrolljaként ott van mások (sokak) olvasata, s a teljes negyedszázad termése. Az emlékek és olvasmányélmények frissítéseként pedig rendelkezésre áll folyóirat Excel-táblázatba foglalt *digitális repertórium*a, amelyet a *Tekintet* szerkesztőségétől kaptam.

A fenti szubjektív válogatás aligha illene bele egy hidegen objektivista sajtótörténetbe, de nem is ígértem effélét, bár a *Tekintet* 26 évfolyama – s egyáltalán: az 1988 óta eltelt negyedszázad hazai irodalmi folyóiratainak históriája – lassan ezt is indokoltta tehetné. Ám ez még odébb van. Annál is inkább, mivel a régi számokat lapozgatva s a repertóriumot böngészve „túl sok” személyes emlék tolul föl bennem – ha nem is apologetikus konklúzióval; ez a személyesség nem lehet műfajidegen egy hommage-kötettől, még ha közvetlenül nem is Dárdai Ágnessel kapcsolatos. Az a negyedszázad, ami a *Tekintet* eddigi életideje, lényegében egybeesik a rendszerváltozás körüli-utáni két és fél évtizeddel, amelynek több mint a felét már a Dárdai Ágnessel való együttműködésben éltem meg. Ez idősakkal kapcsolatban kinek-kinek megvan a személyes sorsából és a távlatos történelem-, illetve értékszemléletéből fakadó narratívája, amibe – akarva akaratlanul – belehelyezhető a *Tekintet* recepciója és arcuatelemzése is. Ez még bizony az Assmann-féle ún. *kommunikatív emlékezet* periódusa,⁹ ami azért nem teszi törvényszerűvé, hogy pusztán egy magánvallomására szűküljön le annak az érvénye, amit az alábbiakban elmondandó leszek. Annál is kevésbé, mivel lesznek benne szigorúan tárgyyszerű állítások, egzakt bizonyítékokkal megalapozott általánosítások is.

* * *

Amikor a *Tekintet* 1988-ban megindult, az egész hazai szellemi-politikai nyilvánosság földrengésszerű változásokat élt meg – természetesen elválaszthatatlanul

⁹ ASSMANN 1999. 1–158.

a világpolitikai áttrendeződésektől. Az év során új pártok és politikai szerepű civil szervezetek alakultak; tavasszal Kádár János lemondott az MSZMP főtitkári posztjáról, s ezzel a róla elnevezett korszak véget is ért; megkezdődött a Nagy Imre és mártírtársai rehabilitációjával és újratemetésével kapcsolatos folyamat; októberben létrejött a *Nyilvánosság Klub*, novemberben megalakult a Németh Miklós-kormány stb. Különösen termékeny volt ez az időszak hosszabb távú kulturális és művelődéspolitikai programok készítésében, közművelődési „jövőtervezésben” és ilyen tárgyú vitákban. Miközben minden a politikáról, a politikai pluralizmusról szólt, sistergően kreatív volt a szellemi élet, a kulturális hétköznapi világ.¹⁰ Ebben a történeti kontextusban szükséges látnunk és megítélnünk 1988–1989 nagy lapalapítási periódusát is (ami, igaz, sajnos értékes lapok, például az *Új Írás* megszűnésével, durva fölszámolásával is együtt járt). Hogy csak a folyóiratokat említsem (s bizonyára hiányosan), ekkor lépett ki a nyilvánosságba a legális *Beszélő*, jelent meg az *Eszmélet*, az *Ezredvég*, a (sajnos rövid életűnek bizonyult) *Hiány*, a *Hitel*, a *Holmi*, a *2000*, a *Magyar Napló*. Szemléletükben, profiljukban gyökeresen eltérőek, sorsuk is széttartó (bele sem kezdtek pénzügyi, támogatási, politikai háttérük különbözőségeinek érzékeltetésébe), de így együtt új, szabad szellemiséget, megújuló nyilvánosságot kezdtek intézményesíteni. Az izgalmas kort 20 év múltán érzékenyen jellemezte Hovanyecz László Ormos Máriával – a Janus Pannonius nevét felvevő Pécsi Tudományegyetem első rektorával, a kitűnő történésszel – készült kitűnő interjúja (*Annus mirabilis?* 2009/5. szám).

Annak idején az akkor legnagyobb presztízsű közintézmény, a *Magyar Rádió* egyik vezetőjeként dolgoztam, volt teendőm bőven, így a *Tekintet* alapításának részleteit, intim titkait, háttérküzdelmeit nem ismertem. Ördögh Szilveszter szándékait, értékközpontú szemléletét, más irodalmi műhelyekben kikovácsolódott szerkesztői gyakorlatát és nem utolsósorban írói ars poeticáját ismerve viszont örömmel fogadtam az elindulást. Főleg, hogy a folyóirat nem a napi politikai irányzatok, pártok egyikének szócsöveként, hanem egy *tágas értékszemlélet képviselőjeként* mutatkozott be, miközben a főszerkesztő személyes baloldalisága, plebejus és értékmentő attitűdje egyértelműen ki volt olvasható a lapokról.

A *Tekintet* a *Magyar Eszperantó Szövetség* lapjaként, két korábbi folyóirat jogutódjaként indult (ezért szerepelt rajta a „XXVIII. évfolyam”), de pár év múlva önállósodott, új évfolyamszámozásra tért át és egy alapítvány kezelésébe, jóindulatú és tekintélyes kurátorok gondozásába került. Miközben az első szám még az eszperantó-folytonosságot hangsúlyozza (ami „filozófiaként”, az egyetemes humanizmus krédójaként ma is vállalható), már a szerkesztői beköszöntőben egyértelmű volt, hogy a *Tekintet* új, *kulturális arculatú orgánusként* definiálja önmagát, s ez is határozta meg elkövetkező évfolyamainak hasábjait. Dacos alcímeként az Ördögh Szilveszter jegyezte évfolyamok számain a „*függő folyóirat*” önde-

¹⁰ Lásd erről egykori összefoglalási kísérletemet: AGÁRDI 1997.

finíció is szerepel, ami egyrészt kedves irónia a rendszerváltozás éveiben megjelent lapok túlnyomó többségének csak hangzatos, de nem valóságos (eszmei-politikai) „függetlensége” felett, másrészt kifejezi az értékek, a humánum moralitása iránti „függő elkötelezettség” önérzetes vállalását is. Már az ötödik évfolyam végén, az addigi teljesítmény ismeretében írhatta a lapról Donáth László: „Ezt az elkötelezettséget, függőséget – furcsa paradoxon – éppen egyfajta függetlenség, a divatoktól, a diktátor korszellem (...) véleményét, elveket fordító erőszakosságától való szabadság jellemzi.” (1992; az V. évfolyam zárószáma).

Hogy miként esett a választás a *Tekintet* címre, nem kutattam (talán egykor nyilatkozott róla valahol a főszerkesztő), mindazonáltal 25 év múltán is találónak, egyúttal bensőségesnek bizonyult. Jól illett Ördögh Szilveszter szelíd-kíváncsi, olykor viszont szenvedélyes, indulatos karakteréhez is. A címlapon Apáti-Tóth Sándor talányos fiúfotója látható, s erre reflektál a lap utolsó szövegeként sajátos vibrálású, nemzeti és egyetemes dimenziókba átlépő, historizáló költeményében Sumonyi Zoltán. (A főszerkesztővel egyidős Apáti-Tóth egyébként két évtizeden át meghatározó, karakteradó fotósa és illusztrátora lett a lapnak.) A *Tekintet* irodalmi beltartalmát, vizualitását és auráját mérlegelve tehát negyedszázad múltán is releváns volt a címadás. „Mintha” a *Magyar Értelmező Kéziszótár*¹¹ is innen vette volna szócikke definícióját: »érzelmet kifejező pillantás, nézés«. A folyóirat egész teljesítménye pedig a szó régies jelentését is igazolja: »tisztelet, tekintély«: tudniillik értékpártiságával, integratív szerepével tiszteletet vált ki olvasójából, s ez biztosít – minden pöffeszkedő *tekintélyelvűség* nélkül, sőt azzal élesen szembemenve – valódi, *hiteles tekintélyt* a lapnak. Emiatt is mondtam le arról, hogy írásom címében vagy szövegében én is eljátszadok a *tekintet* és képzett, ragozott nyelvi alakzatai szóbokrával, ahogy ezt a folyóirat több híve az 5. évfordulós zárószámában (1992 decemberében) – ott és akkor ízlésesen – s azóta is számos esetben megtette.

Ami pedig a „kulturális szemle” profilmeghatározást illeti, Ördögh Szilveszter így indokolta az 1988/1. számban: „(...) *napjainkban különös jelentőségű lehet a kultúra jelenléte, épp a kényszerítő, [a] kultúrát háttérbe szorító gondok miatt. A kultúra az emberi történelem és a mindenkori emberiség életgazdagító szellemi teremtése. (...) A kulturális jelző egyben politikai jelző is, mert mi az együvé tartozást valljuk a különbségek gazdagító fölmutatásával.*” Sem a kényszerűség, sem a szándék nem vesztett időszerűségéből negyedszázad múltán. „Töprengésre, eszméltetésre szánt, élményt adó olvasnivalót szeretnénk kínálni – folytatja. – Nem kikapcsoló szórakoztatást, nem kánonos agitációt. Sem urbánusok, sem népesek nem vagyunk, de kozmopoliták sem akarunk lenni, s még kevésbé elveket változtató kibicei valami politikai sakk- vagy kártyajátszmának. Az értéket keressük, az értéket kínáljuk – tudva, hogy tévedhetünk, s tudva, hogy szennázciókra neuralgikus korunkban ez szinte eleve hátrány. Nekünk – s reméljük, hogy sokaknak még – hitünk, hogy nem csupán egymás mellett, de egymással is megfér-

¹¹ MEK 2003. 1321.

hetnek az egyfelé tartó, de különböző helyről indult jobbító szándékú akarások.(...) Emberit szeretnénk közölni, előítéletektől és elfogultságoktól menteset, tudva, hogy van előítélet s elfogultság talán bennünk is, s tudva, hogy a valóság és az igazság együttes jelzésének a szándéka megköveteli tőlünk az ítéletet."

Hát igen; emiatt is lett a kávéházi vagy kocsmai nyilvánosságban kissé magányos s olykor lesajnált, túl plurálisnak és arctalannak minősített lappá a *Tekintet*. Nem tehetem meg persze, hogy róla szólván másokról lefokozólag írjak. Azt sem állítom, hogy a *Tekintet*hez képest markánsabban irányzatos és többet politizáló-vitatkozó folyóiratok kultúraellenesek, szekértábor-polarizálóak, szellemileg rombolóak lettek volna (voltak-vannak persze ilyenek is). „Csak” azt mondom, hogy a *Tekintet* alapvetően irodalomközpontú, de nem l’art pour l’art folyóirat lett s maradt. Nem akart régi *fősdodrok*ba és új *mainstream*ekbe betagozódni.

Ha jól emlékszem, Csoóri Sándor *bon mot*-ja volt a „kidekázott népfrontosság” ironikus-pejoratív fogalma az 1980-as évek elejének irodalompolitikai csatáiban; az irányzatos lapok legalitásáért érvelve használta ő a kifejezést egy interjújában – történelmileg joggal. (Illendő hozzátennem: ott és akkor ezt én nem így láttam.) Van, lehet azonban a „népfrontosságnak” egy másik, pozitív konnotációja is – a politikai-ideológiai pluralizmus korában, az elmúlt két-két és fél évtizedben, miközben újabban magát a *népfrontot* is szitokszóként, „kommunista ármányként” emlegetik a jobboldal, a szélsőjobboldal nyelvpolitikai erőterében. Nos, a *Tekintet* az irodalmi értékek, pontosabban a szerzők világnézete, irodalom-közéleti szociometriája, kötődése szempontjából valóban népfrontos volt, s maradt. Nem lengte-lengi körül valamiféle elitista szellemiség, sztárkultusz; a tehetség és az esztétikum számított-számít a szerkesztői gyakorlatban, megrendelésekben. (Az más kérdés: ki nem élt a meghívással, ki háritotta el vagy utasította vissza a szerkesztőt.) Az első másfél évtizedben feltűnően gazdag volt a *világirodalmi* (főleg a lírai) kínálat; vietnami, arab, francia, román, német s más ciklusok sokszínűen váltogatták egymást; ebből a szempontból külön összehasonlító elemzést is megérdemelne a folyóirat. Az utóbbi évtizedben ez a profil – bizonyára főleg a szerzői jogi és a honorárium-kötelezettségek miatt – visszaszorult.

A kezdetektől fogva igen erős ugyanakkor a lap történelmi, szociográfiai, világirodalmi profilja is. A napi és középtávú ideológiai-politikai eszmecserékben, a polarizált diskurzusokban nem vagy alig vett (vesz) részt a *Tekintet*, de aligha süthető rá, hogy semleges lenne a magyar társadalom régi és új sorskérdéseiben. Ha a két és fél évtized során némi átrendeződéssel is, szerzői között a világnézeti spektrum szinte minden színezetű tehetsége megszólal, de a művek esztétikuma – bár szükségképpen hullámozó színvonalon – ép és „pártatlan”. A tanulmányokat, esszéket, publicisztikákat és dokumentumközléseket pedig a múltra és a jelenre való szigorú rákérdezés, egy tágan értett szabadelvű-baloldali történelem- és kultúrafelfogás jellemzi.

* * *

Lehetetlen részletes szöveg- és értékanálízisbe bocsátkozni; s tudom, hogy a nevek, a szereplő és a hiányzó szerzők adatbázisa sem szolgál perdöntő sajtótörténeti érvként. A *Tekintet* értékrendjét illusztrálandó mégsem odázhatom el a saját olvasatom tényekkel (a digitális repertórium adataival) megkísérelt alátámasztását. A két és fél évtized alatt kb. 3300 közlemény jelent meg a hasábokon. A folyóirat indulásakor Ördögh Szilveszter már kinőtt a „fiatal író” – amúgy is vitatható – státuszából; nemcsak saját művei, hanem irodalom-közéleti szerepe okán is. Természetes ugyanakkor, hogy a *Tekintet* szerzőinek körét elsődlegesen a vele egy nemzedékbeliekből „toborozta”, annál is inkább, mivel már korábban is sokat küzdött – hidakat építve – az ezt az „1968-as” nemzedéket is egyre inkább fenyegető szakadások, politikai és ízlésterroros („realista” kontra „posztmodern”) megosztottságok ellen. A *Tekintet* maga is ennek az integratív törekvésnek a jegyében indult.

Hogy mennyire volt tudatos és sikeres ez a szándék, azt a nemzedék ma is tekintélyes, de immár révbe ért alkotóinak alább következő *válogatott névsora* bizonyítja. (A zárójel a *Tekintet* hasábjain a negyedszázad alatt publikált írásoknak a repertórium alapján mért számát mutatja.) Jócskán vannak, akiknek az évek során a *Tekintet* lett-maradt a szinte egyedüli publikációs fóruma; hogy miért, az egyenként mérlegelhető, mindazonáltal jelenlétük a szerkesztő feltétlenül rokonszenves nemzedéki hűségét is bizonyítja. Futólagos névsorolvasás 2012 „befutottjai” felől az egykori nemzedék szépíróiról: Benke László (6), Csaplár Vilmos (4), Dobai Péter (31), Esterházy Péter (2), Gécz János (9), Horváth Péter (17), Kiss Anna (27), Ladik Katalin (3), Marafkó László (17), Marosi Gyula (4), Nógrádi Gábor (9), Onagy Zoltán (34), Ördögh Szilveszter (36), Pardi Anna (11), Pintér Lajos (25), Sárándi József (24), Spiró György (2), Sumonyi Zoltán (33), Szepesi Attila (3), Tábori Zoltán (13), Tar Sándor (10), Temesi Ferenc (5), Vári Attila (10), Veress Miklós (10) stb. Tudom: a számok önmagukban nem mondanak el mindent, a megjelenésekben lehettek esetlegességek; többen pedig már nem élnek, pályájuk korán lezárult. Nehéz (de kénytelen vagyok) elfojtani magamban azt a késztetést, hogy erről a – persze sokkal szélesebb – nemzedékről s egyes, itt szereplő egyéniségeiről maradandó emlékeket, jellemző sztorikat idézzek fel, vagy, hogy írói pályájuk alakulásáról, ha csak pár mondat erejéig is, de elmondjam véleményemet.

Túldimenzionálni azonban nem szeretném ezt a generációs szempontot, annál is kevésbé, mivel az említett alkotók mára megszűntek nemzedék lenni. Szólhatnék itt a nemzedék kritikusairól is, de őket majd más vonatkozásban hozom szóba. Sajtótörténeti és irodalomszociológiai szempontból mindenesetre példa-szerű, hogy Ördögh Szilveszter, majd a nála – paradox módon – egy-két évtizeddel idősebb utódai, Hovanyecz László és Farkas László milyen tudatossággal igyekeztek-igyekeznek megőrizni ennek a 68-as generációnak az irodalmi jelen-

létét, virtuális intézményét a *Tekintet* hasábjain. Számomra éppen ez a folyóirat egyik fő érdeme, de egyúttal ez is nosztalgiám tárgya. Hiszen ennek a – természetesen annak idején sem egységes – irodalmi nemzedéknek egykoron magam is tagja lehettem-voltam, nem éppen idilli körülmények között, egy évtizednyi (1975–1985) politikai szerepvállalás, s a belőle fakadó, szigorú önismeretet követelő személyes megpróbáltatások árán.¹²

Ha már ezzel az „illetlen” generációs megközelítéssel éltem, folytatom a mi-enkéhez képest már annak idején is apakorú, ma már idős írónemzedékkel. Nem ugyanilyen bőséges kínálattal, de annál markánsabb egyéniségek – tudatos szerkesztést bizonyító – kiemelt jelenlétével tűnt s tűnik ki a *Tekintet* a hazai és határon túli idősebb magyar írók reszpublikájában, megint csak *szekértábor-függetlenül*. Ismétlem: nem szabad, hogy bedőljünk a számmisztikának, de a publikációs adatok relevanciája aligha tagadható. Reprezentatív, értékrend-meghatározó tény, hogy a legtöbb költemény, illetve verspróza Juhász Ferenc-től van (58). Továbbá olyan „nagy öregek” (köztük többen már sajnos halottak) fémjelzik a folyóiratot, mint Baranyi Ferenc (14), Bihari Sándor (50), Bor Ambrus (11), Csák Gyula (28), Fejes Endre (17!), Gyurkó László (15), Határ Győző (5), Hegedűs Géza (7), Horváth Elemér (29), Hubay Miklós (9), Kertész Ákos (29), Mocsár Gábor (5), Monoszló Dezső (10), Simonyi Imre (akinek 13 publikációja volt haláláig, 1994-ig), Szakonyi Károly (23!), Tandori Dezső (35!), Tornai József (28!). Természetesen voltak-vannak „nemzedéken kívüli”, írócsoportokhoz kevésbé kötődő alkotók is, akik szintén domináns jelenlétükkel tűnnek ki, pl. Báthori Csaba (20), Birtalan Ferenc (14), Csukás István (19), Gyimesi László (6), Keresztes Ágnes (18), Lászlóffy Csaba (10). Említhetem Ördögh Szilveszter „rég” szegedi íróársait is, akik számára ugyancsak fórumot biztosít a lap, mint – a tanulmány- és esszéírók mellett – pl. Bárdos Pált (11) vagy Polner Zoltánt (23). Természetesen a negyedszázad során voltak-vannak a *Tekintet*nek pályaindító fölfedezettjei is, ami szintén külön elemzendő lenne, hadd utaljak most csupán a folyóirat hasábjain 2010 után feltűnő Szálinger Balázsra (9) vagy Lackfi Jánosra (3).

Minden kiemelés és csoportosítás sértő lehet a nem megszólítottakra nézve, de elkerülhetetlen. Külön is említem a társadalomtudós, memoárszerző, történész és publicista írástudók körét, akiknek szintén meghatározó a jelenléte, s akiknek a *Tekintet* erős valóságközeliségét és társadalomkritikai érzékenységét köszönhetjük. Az agráros Kun István írásai, riportjai (13), Pünkösti Árpád történeti és szociografikus termése (15) és Romány Pál tudós történeti írásai (22) a folyóirat kiemelkedően értékes, jellegadó publikációi. A korán, 1991-ben elhunyt Demény Pálnak állandó fóruma volt az induló *Tekintet* (4), Fekete Sándornak (17) és Gyertyán Ervinnek (17) pedig szinte kizárólagos megjelenési lehetősége utolsó éveikben. A teológiai-etikai esszé nagy formátumú prédikátor írástudójá-

¹² Legutóbb az 1979-es lakitelki találkozó 30. évfordulója alkalmából publikált „nemzedékközpontú” írásomban vallottam erről: Egy „harmincéves érettségi találkozó” tablójára. AGÁRDI 2012b.

vá érett Donáth László 1991 óta publikál a lap hasábjain (6). A marxista filozófus és sinológus Tőkei Ferenc (5), a kitűnő szociológus Papp Zsolt (3) és Heleszta Sándor (4) már sajnos nincsenek közöttünk; viszont Bánlaky Pál (16), Tóth Pál Péter (15) és újabban Laki László (2) annál aktívabbak. A népi baloldal politikus közírói közül – akár a legitim szerkesztői rokonszenv, személyes barátság okán is – többször publikál Kósa Ferenc (9) és Berecz János (7). A 2007-es évfolyamban pedig – ritka alkalomként *Tekintet* hasábjain –, örömömre, egy vita is kibontakozott, méghozzá a szocializmusról, a baloldaliság jövőjéről (Gyertyán Ervin felkavaró esszéje nyomán, Galló Béla, Krausz Tamás, Kéri Elemér, Rubicsek Sándor, Gyurkó László és Berecz János hozzászólásával). Otthonra lelt a folyóiratban a kereszténydemokrata Giczy György is.

Bizonyára szakmai ártalom, hogy árgus szemekkel figyeltem-figyelem az irodalomtörténészek és kritikusok jelenlétét, szerepét. E hivatásban meghatározó személyiségei a *Tekintet*nek a sarzsi nélkül is kiemelkedő formátumú két szegedi tudós: Péter László (6) és Lengyel András (8; két kitűnő könyvét is kiadta a folyóirat). A különböző nemzedékbeli kritikusok, irodalmárok közül a nemrég elhunyt Lőrinczy Huba (8), továbbá Alföldy Jenő (35), Köpeczi Béla (4), Pomogáts Béla (29), Süpek Ottó (9), Tarján Tamás (13) kiegyensúlyozott, de markáns értékrendet képviselnek. Újabban E. Fehér Pállal (8), Kenyeres Zoltánnal (9) és Szabó B. Istvánnal (6) is bővült rendszeres művelőinek köre. Más példából is látható: a folyóirat szerkesztői a negyedszázad során tiszteletre méltó módon felvállaltak máshonnet eltanácsolt, kirekesztett tehetségeket is – valódi produkciójuk, s nem nevük vagy sérelmük alapján.

Tudom, minél hosszabb a „névsorolvasás”, annál igazságtalanabb a kiagyottak, a nem említettek szempontjából. Hiszen vannak egy-két, talán alkalmi publikációval rendelkező, de „nagy nevek”; vannak „utóélet nélküliek”; vannak nagyszámú publikációval szereplők, akiknek az írásait sajnos nem tudtam alapos figyelemmel követni; s kétségtelenül vannak olyan szerzők is, akiknek munkássága bizony kihullt az idők rostáján. De hát melyik klasszikus folyóiraatra nem jellemző ez – elég csak a *Nyugatra* utalnom?

* * *

A *Tekintet* negyedszázada természetesen periódusokra bontható, de ezek elkülönítéséről és részletes jellemzéséről e rövid áttekintésben le kell mondanom. Azt azonban nem hagyhatom említetlenül, hogy az alapvető szellemi és arculatbeli *kontinuitás* mellett szükségképpen vannak *hangsúly- és profilkülönbségek* is az Ördögh Szilveszter által főszerkesztett első 20 év és a Hovanyecz László főszerkesztésében, Farkas László szerkesztésében eddig eltelt 5 évfolyam között. 2013-ban elhunyt Hovanyecz László is (a 2013/6. szám búcsúzik tőle); a teljes szerkesztői felelősséget Farkas László vette vállára. A régóta hűséges (s csupán egy-két személyben változó összetételű) *kuratórium* lap iránti felelősségérzete is

példaszerű a magyar sajtóban; említessék meg a nevük: Juhász Ferenc (tiszteletbeli elnök), dr. Révész T. Mihály (elnök), Deák Gábor, Donáth László, Kocsis András Sándor, dr. Rubicsek Sándor. Méltatlan lenne tehát akár túldimenzionálni, akár bagatellizálni az első 20 és az újabb 5 évfolyam különbségeit, mint ahogy az első húsz év sem volt teljesen homogén. Mindenesetre tény: az utóbbi időszakban – Szemethy Imre jóvoltából – megszépült, vonzóbb lett a folyóirat vizuális kiállítása, tipográfiai arculata, gazdagabb lett az illusztrációs anyag. A műfaji öndefiníció is módosult: a *Kulturális szemle* helyett az *Irodalom / művészet / társadalom* talán frissebbnek tetszik. Annak is kifejezője lehet, hogy némileg átalakult, markánsabb lett a folyóirat társadalomtudományi profilja, s ezen belül – bizonyára nem elválaszthatatlanul a „korparancstól” (a felvidéki antifasiszta Fábry Zoltán híres crédója) nyíltabb lett a *Tekintet* múltfeltáró és ideológiai tematizációinak *baloldali karaktere*.

Továbbra sem szállt bele a *Tekintet* a napi politikai diskurzusokba, de érezve írástudói felelősségét, a korábbiaknál talán nyíltabban foglal állást a jobboldali-szélsőjobboldali historizálásokkal, múlthamisításokkal, mítoszeremtésekkel, a progressziót megbélyegző rágalmakkal szemben. Nem publicisztikai beszólásokkal, harsány polémiákkal teszi ezt, hanem a progresszív hagyományok tudatos ébresztésével, azaz szakmai hitelű értékfelmutatásokkal – ebben a vonatkozásban is folytatva az első 20 év hiteles kezdeményezéseit, szerkesztői gyakorlatát. Ez a bátorodó tendencia különösen a 2010-es évfolyamtól érhető tetten: a József Attila-tradíció még markánsabb képviselőjében (Zsák Judit: 2010/2. szám és e sorok írója: 2012/2. szám), a szociáldemokrácia Trianonhoz fűződő viszonyának dokumentálásával, Hovanyecz László Bayer Józseffel készített rendszerváltás-interjújával, a *Márciusi Frontra* emlékezéssel és – egyéb írások mellett – Udvardi Péter, pécsi doktorandusz kitűnő eurokommunizmus-tanulmányával (2012/2. szám). S ebbe a sorba illeszkedik a 2012/4. szám, benne az 1930-as években publikáló, de mára szinte elfeledett Szirtes Andor nagyon is aktuális hagyatékát ébresztő összeállítással (Trencsényi Imre esszéje és dokumentumközlése), a Vázsonyi Vilmosról értekező Pomogáts Béla, a Lesznai Annáról író Kenyeres Zoltán írásaival, Bakó Endre Illyés Gyula egy politikai versét elemző tanulmányával és Pünkösti Árpád Horn Gyula-portréjával.

* * *

Negyedszázaddal ezelőtt a globális és hazai rendszerváltozás, a nyilvánosság-, a média- és sajtótörténeti fordulat „pillanatában” indult a *Tekintet*. Napjainkban is komoly, de inkább ellenkező irányú s előjelű változásokat élünk meg: elég, ha csak arra utalok, milyenek 2012–2013 körül a politikai, a sajtó- és a kulturális pluralizmus lehetőségei. „Pénzügyi okokból” (valójában a „centrális erőter” diszkriminatív támogatás- és reklámpolitikája következtében) a negyedszázaddal ezelőtt indult társlapok közül veszélybe került a *Beszélő*, a *Holmi*, a 2000, az

Eszmélet, az *Ezredvég*, de a korábban indult *Mozgó Világ* is. Talán nem fölös aggodalmaskodás féltetni a szinte egyetlenként megmaradt független *Klubrádiót*, a *Népszabadságot* és a *Népszavát*, vagy az *Élet és Irodalom*, a *Magyar Narancs*, a *168 Óra* című hetilapokat sem. Képmutatás lenne elhallgatni: nehéz körülmények között jelenik meg a *Tekintet* is. Igaz: az alapítása óta eltelt 26 év során létrejött egy gazdag s (még?) valóban szabad internetes nyilvánosság, ami a kulturális életet, az irodalmi közbeszédet is – alapvetően, ha nem is ellentmondásmentesen – kedvező irányba alakította, de ebben a dimenzióban is vannak veszélyjelek. Mindenesetre a negyedszázados születésnapon – ha a könyvtárakban jelen vannak is példányai – nem ülhetek felhőtlen örömmünnepet a *Tekintet* olvasói, szerzői és szerkesztői. A *digitális kultúraváltás és a magyar szellemi élet polarizálódása* komoly veszélyeknek teszi ki, pedig nemzeti kultúránk sérülne azzal, ha lezárt sajtótörténeti periodikumná sárgulnának a *Tekintet* évfolyamai. Keserédes mementóként érdemes emlékeztetni arra, amire Konrád György figyelmeztetett a legális *Beszélő* megjelenésekor: „Hogy kell-e még szamizdat? Muzeális emlék lett, mert mindent ki lehet nyomtatni? Bizonyára. De azért maradjon meg tartalékban egy-két nyomdagép.”¹³

* * *

Az a sokszínű, plurális, szekértáborokhoz nem kötődő, elfogulatlan, értékcentrikus arculat, ami a *Tekintet*et is jellemzi, egyre kevesebb értelmiségi írástudó és szakmai műhely sajátja a 2010-es évtizedben. E kevesek közé tartozik dr. Fischerné dr. Dárdai Ágnes tudományos és pedagógiai munkássága, illetve az általa vezetett *Egyetemi Könyvtár* is. Bár vélhetőleg számos napi közéleti, művelődéspolitikai vagy világnézeti kérdést eltérően ítélünk meg, én – egyebek mellett – ezért az értékintegráló karakteréért tisztellem őt. Ez méltó a *Pécsi Tudományegyetem* professzorához is.

Pécs, 2013-2014.

¹³ KONRÁD 1992. 698-701.

IRODALOM

- AGÁRDI 1997 AGÁRDI Péter: A kultúra sorsa Magyarországon 1985–1996. Budapest, 1997.
- AGÁRDI 2012a AGÁRDI Péter: A Tekintet negyedszázada. = *Tekintet*, 2012/5. 6–19.
- AGÁRDI 2012b AGÁRDI Péter: Kultúrávesztés vagy kultúraváltás? Nemzeti értékek – kultúráközvetítés – művelődéspolitikák. Tanulmányok. [digitális kiadás] Pécs, 2012.
<http://digitalia.tudaskozpont-pecs.hu/?p=3312>,
<http://mek.oszk.hu/10900/10981/html/index.html>.
 [2013.02.20.]
- ASSMANN 1999 ASSMANN, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999.
- BAJOMI-LÁZÁR 2005 Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig. Szerk. BAJOMI-LÁZÁR Péter. Budapest, 2005.
- BRIGGS–BURKE 2012 BRIGGS, Asa – BURKE, Peter: A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig. 2., bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 2012
- FLEISZ 2005 FLEISZ János: Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940. Pécs, 2005.
- Z. KARVALICS 2004 Z. KARVALICS László: Bevezetés az információtörténelembe. Budapest, 2004.
- KONRÁD 1992 KONRÁD György: Megérkezés. Beszélő 1989. 26. szám. In: *Beszélő* összkiadás. 3. kötet. Budapest, 1992.
- LAKATOS 2010–2013 LAKATOS Éva: A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. I–IV. kötet. Budapest, 2010–2013.
- LENGYEL 2013 LENGYEL András: A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok. Budapest, 2013.
- MEK 2003 Magyar Értelmező Kéziszótár. Főszerkesztő: PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.
- NYUGAT NÉPE 2009 Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról. Szerk. ANGYALOSI Gergely – E. CSORBA Csilla – KULCSÁR SZABÓ Ernő – TVERDOTA György. Budapest, 2009.
- RÉVÉSZ 2011 RÉVÉSZ Sándor: Médiaháború 1989–2011 = *Kritika*, 2011/5., 6., 7., 9–10.
- SIPOS 2011 SIPOS Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Budapest, 2011.
- TAKÁCS 2012 TAKÁCS Róbert: Politikai újságírás a Kádár-korban. Budapest, 2012.

*„... 's által fogja a' haza látni,
hogy bizonynyal hasznára élt”*

210 éve jelent meg az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások

Számos rejtély övezi az első magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratnak tekinthető *Orvosi, és Gazdasági Tudósítások*¹ (OGT) kiadóját, kiadási körülményeit és megjelenését. Meglehet nem sikerül jelen dolgozatban mindegyik talányra fényt deríteni, de kísérletet teszünk nem csupán a folyóiratról, de annak kiadó-szerkesztőjéről is valamennyi fellelhető adatot csokorba gyűjteni.

A kiadó-szerkesztő Sándorffi Józsefről

*„Sándorffym űl ágyamnál... s ennek
Köszönhetem, hogy élek még?
Zendülj, ekhózz, esti csendesség!
A hála engem dalra ránt.
Telj bé, kettős szent kötelesség,
Az orvos és barát eránt!”²*

Az OGT alapító szerkesztőjéről – aki egyben a folyóirat kiadója is volt – Szinnyei József³ és K. Nagy Sándor⁴ gyűjtöttek össze és tettek közkinccsé részletesebb életrajzi adatokat. Az alábbiakban az általuk felsorolt eseményeket vesszük alapul, kiegészítve azokat az újabb kutatások eredményeivel.

Napjainkra mindinkább bebizonyosodik, hogy nem lett igaza a kortársnak tekinthető K. Nagy Sándornak,⁵ aki 1884-ben írta Sándorffiról:⁶ *„egy érdemes ember, a kit kortársai fölemeltek, bálványoztak, eltemettek és elfeledtek: ez Sándorfinak*

¹ Az *Orvosi, és Gazdasági Tudósítások* címét a folyóirat első száma címlapján szereplő helyesírással használjuk.

² CSOKONAI [1804]

³ SZINNYEI 1908

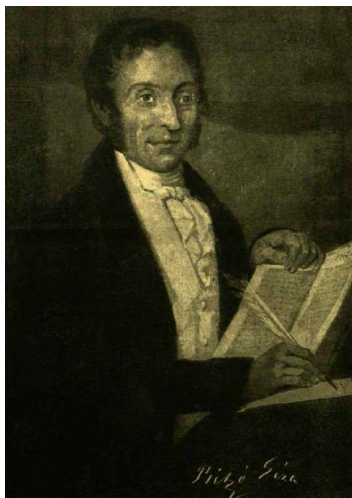
⁴ K. NAGY 1884

⁵ K.[= Kereki] Nagy Sándor (1846–1923) törvényszéki bíró volt. GYULAI 1961. 640.

⁶ A különböző források Sándorffi József nevét különböző változatokban használják. A továbbiakban az általa 1801-ben közreadott *„Az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások eredetének és tárgyainak summás előadásá”*-ban használt Sándorffi József névváltozatot használjuk.

rövid élettörténete”.⁷ Bibliográfiákban, életrajzokban, irodalomtörténeti kutatásokban, újságokban, regényekben⁸ olvashatunk róla. A „Sándorffyak városaként”⁹ is emlegetett Nagyvárad egyik forgalmas utcája is sokáig őrizte nevét.¹⁰

A fejezet mottójának választott versrészletben megénekelte Sándorffi 1765-ben Bihar megyében, Hegyköz-Újlakon született.¹¹ Édesapja Sándorffi Péter ezen a településen teljesített református lelkészi szolgálatot 1763–1781 között. Sándorffi József arcvonásait a *Vasárnapi Újság*¹² korabeli lapjai örökítették meg. (1. kép)

1. kép – Sándorffi József arcképe a Vasárnapi Újság 1882. január 13-i számában

⁷ K. NAGY 1884. 17.

⁸ BALLAI 2007

⁹ Ady Endre a *Nagyváradai Napló* 1903. június 17-i számában Nagyváradról, mint a „Sándorffyak városáról” ír. ADY 1999. II. 160.sz.

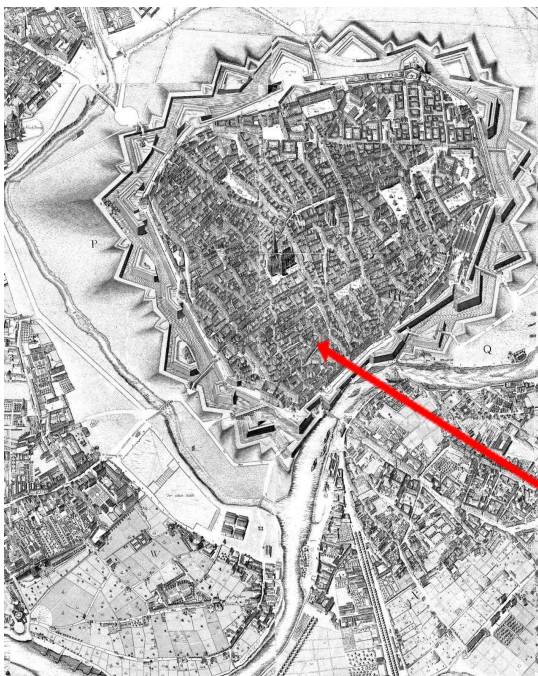
¹⁰ A Monitorul Oficial 1947. február 25-én megjelent 46-os számában az 1431. oldalon az alábbi cím olvasható: „Szabó Alex (junior), com. Oradia Mare, jud. Bihor, str. Sandorffi Nr. 20.” A Sándorffi utca ma William Shakespeare-ről van elnevezve.

¹¹ A születés dátuma K. Nagy 1884-ben írt, idézett cikkében 1765, máshol azonban 1767. Mivel K. Nagy Sándor látta Sándorffi sírkövét, ezt fogadjuk el hitelesnek. Ezt írja idézett művében: „Én elindultam felkeresni Sándorfi sírját. Nagyvárad város hat temetője közül legelőbb a «külvárosi temetőbe» indultam, hol az előtt soha nem voltam. Ott bolyongva, egy behorpadt siron földbe csuszott mohos sírkő tünt szemembe. Valóban Sándorfi sirja volt. A sírhalom leroskadtt az 59 év súlya alatt, mely a sirra nehezedik, a sírkő félig lesüllyedt már a földbe, s a puha föld megvédte az alatta nyugvónak emlékét az enyészettől, mely az élők emlékezetéből már kihalt. Milyen szomorú az, midőn gyermek nélkül kell meghalni s nincs, a ki koszorút tegyen a sirra és ápolja azt!.. Sándorfi több mint 88,000 forint értékű vagyonát, egészségét és életét a közjóra áldozta: s nyert ezért viszonzásul egy sirt, arra egy hideg követ és teljes elfeledést! «Siratják minden jók» – ezt vették az egyszerű sírkőre. És a kő türi ezt.”

¹² Bitzó Géza (1853–1907) munkája a talán receptet író, talán éppen valamelyik költeményét papírra vető Sándorffi Józsefet örökíti meg. *Vasárnapi Újság*. 1884. 31. évfolyam 2-ik szám, 17. A kép eredetije Szinnyei szerint 1824-ben készült. Későbbi tulajdonosa Grósz Albert (1819–1901) lett, aki 1852–1867 között Nagyvárad tisztii főorvosa volt. A kép holléte jelenleg ismeretlen.

Iskoláit Nagyváradon és Debrecenben végezte, majd 1792-től Bécsben kezdte el orvosi tanulmányait. Már ekkor elhatározta, hogy ebben a városban fog letelepedni. Itt látta biztosítottnak megélhetését, szakmai fejlődését. „Egygy ily roppant Várost akarván t. i. választani Tudományom gyakorlása helyének, a' hol egy részről a Lakosok száma, három száz ezerre számlálódván: az egészség megbomlása is sokkal többek lévén az okok és alkalmatosságok, s' többfélék a' nyavalyák is. (...)”¹³

Reményeit sikerült beváltania. A „*Flucht in Egypten* Nro. 698”¹⁴ alatt található praxisa remekül működött, neve ismertté vált. A lakóház ma Bécs első kerületében, az egykori „*Alte Fleisch Markt*” és „*Kellerhof Gasse*”,¹⁵ mai Fleischmarkt és Köller Str. sarkán állt. Innen lehetett rendelni Tőle azokat a „Plank” ezüstből készült „bé őltendő matériával felkészített lántsátskákat”,¹⁶ melyeket a himlő elleni oltás során használtak fel. Konzultációra is ide várta az érdeklődőket. (2. kép)¹⁷

2. kép – A „*Flucht in Egypten*” 698. számú ház a korabeli Bécsét ábrázoló térképen jelölve

¹³ SÁNDORFFI 1801. 3.

¹⁴ SÁNDORFFI 1801a. 544.

¹⁵ FRAIßL 1812. 21. A cím pontosításához a feltüntetett könyv alapján Susanne Wicha nyújtott segítséget, amit ezúton is köszönök.

¹⁶ SÁNDORFFI 1801a. 543.

¹⁷ VON HUBER 1778. A 2. ábra a feltüntetett forrásban szereplő térkép két részletének szerkesztett változata. A szerkesztésben végzett segítségéért köszönet illeti Deák Ágnest és Varga Sándort.

Munkáját lelkiismeretesen, nagy szeretettel, egészségét nem kímélve végezte. 1800. augusztus 3-án sikeres újraélesztést hajtott végre egy 25 éves asszonyon. Az esetet Johann Eubert Bödecker (1746–1805) követségi tanácsos írta le pár nappal később. Sándorffit olyan barátának titulálta, *„a ki’ tégedet most ezen orvosi foglaltatosságodban ismert meg előbb, és mindgyárt nagyra betsült, ’s a’ ki magát szerentsésnek tartja, ha te őtet ezután barátaid közzé számlálod.”*¹⁸

1803 júniusában Teleki Sámuel (1739–1822) kancellár őt ajánlja Kazinczy Ferencnek¹⁹ fájós keze gyógyítására. Kazinczy megfogadta az „orvos doktor” tanácsait, így keze hamarosan meggyógyult.²⁰

Széchenyi Ferenc is sokra tartotta, *„latin nyelvű levelében saját kézzel megírt választ kért tőle, mivel be akarta iktatni a haza jeles férfiainak kézírataiból álló gyűjteményébe”*.²¹

A 19. század végén már 300 000 lakosú Bécsben az orvosok nagy száma, az ebből fakadó nemes versengés, az „isptályokban” megforduló több ezer beteg²² – az akkoriban ismert betegségek mellett számos közülük ritka kórral küszködött – Sándorffit jó patriótaként arra ösztönözte, hogy ezekről magyar nyelven a hazájában élő kollégáit tájékoztassa. Rendszeres időközönként megjelenő kiadvány alapításán, szerkesztésén gondolkodott. Célja a tapasztalatok megosztásán kívül a magyar szaknyelv ápolása volt.

Sándorffi bécsi tanulmányai megkezdésekor ismeretségbe került azokkal a magyar költőkkel, írókkal, szerkesztőkkel akik számára fontos volt a nemzet sorsa. Hatásukra maga is próbálkozott versírással.

Az 1793-ban Pántzél Dániel (1759–1827) szerkesztésében megjelent *„Újj Bétsi Magyar Múzsza”* az ő *Újj esztendei ajándék* című költeményével indult. A vers alcíme kifejezi mindazt az érzést, amelyet Sándorffi hazája iránt táplált: *„Melly, egy Nemzetét, Nemzeti öltözetét, Nyelvét és Hazáját igazánn szerető Hazafihoz, 1793ban Januáriusnak 6dik napján küldetett Bétsből, és a’ mellynek írására, a’ Sz. István ditsősséges Innepe napján tartott tzeremóniáknak látása adott voltl alkalmatosságot.”*²³

¹⁸ BÖDECKER 1800. 335–337.

¹⁹ „A’ Cancellárius (Teleki) Dr. Sándorffyhöz igazít, karomra nézve. Meglátogattam ezt. Ez is, mint Ráth a’ Győri Predikátor, ’s Ocsovszky Ur, azt javasolja hogy menjek a’ Budai vagy Váradi ferdőbe.” KAZINCZY 2009. 295.

²⁰ „Cancellárius Gróf Teleki hozzám küldé Dr. Sándorffyt. Ez kergete, ’s bizonyossá tett, hogy a’ Váradi meleg fürdő egy hét alatt helyre állít. Siettem tehát oda, ’s egy hét alatt nem látam egyéb bajomat mint hogy azt, szerencsére a’ balt, egész egyenességében ki nem nyujthatám.” KAZINCZY 2009. 546.

²¹ BATÁRI 1972. 118.

²² 1803-ban „Bécsnek belső és külső városaiban, ’s azoknak isptályaiban és beteg házaiban, 14385 ember holt meg, a’ kik közt 3319 férfi- 3145 asszony személy, 4185 ferfi- és 3736 leány gyermek voltak (...) a’ leg vénebb 104 esztendőt ért (...) A’ világra született és meg is kereszteltetett gyermekeknek 12204-re ment a’ száma. Ezek közt 6235 ferfi, 5969 leány gyermekek voltak, a’ halva születettek 429-re tétetnek (...) a’ belső és külső városbéli Parochiákon 2738 pár személy házasodott össze.” A halálozások okai: „tüdő rothadás”, „száraz betegség”, „iv hideglelés”, „tüdő gyuladás”, „vérhas”, „gutta ütés”, „himlő”, „elme tébolyodás”, „szerencsétlen halál”. MK 1804. 34.

²³ SÁNDORFFI 1793

Ha költeményeinek irodalmi értéke vitatható is, a „csapnivalóan dilettáns”²⁴ jelző rájuk nézve mégis túlzásnak mondható. Kortörténeti szempontból számos érdekes eseményt, újdonságot örökítettek meg. Ilyen például a *Poétai Botánika*-ban részletesen bemutatott „orfika”²⁵ hangszer. (3. kép)²⁶

A VERS CÍME	MEGJELENÉSI ADATOK	
	PERIODIKA	IDŐPONT
A bakter ²⁷	?	1805.?
A’ Magyar Minerva így kesereg, Mélt. R. Sz. B. Gróf Széki Teleki Domokos Úr ő Nga’ halálánn	Magyar Kurir	1798. (13.) 457–458.
A nagyvárad leányokhoz	?	1804.?
Az estvéhez	Hébe	1826. (4.) 296–301.
Elég az, hogy van egygy Isten... (Haller: Genug, es ist ein Gott es ruft es die natur)	ÜBMM	1793. (1.) 59–60.
Kérettetvén egy Útas Kolosváronn, hogy mondaná meg, mit itél az oda való Szép Nemről; ezen Verseket hagyá ott	ÜBMM	1793. (1.) 32.
Poétai Botánika ²⁸	ÜBMM	1793. (1.) 73–84.
Új esztendei ajándék	ÜBMM	1793. (1.) 3–16.

1. táblázat – A Sándorffi József által írt/fordított, fellelhető versek betűrendes jegyzéke, a teljesség igénye nélkül

²⁴ BORBÉLY 2004. 13.

²⁵ „Vagy jádszani próbágnak a’ most talált mu’sikánn, Az ujjságokbann oly fennyenn kitrombitált Orfikánn.” „Ez ismét egy könnyenn hordozható újj Mú’sika Szerszám – formájára nézve: mintegy a’ Hárfa’ból, és Klávikordionból formáltatott össze; hangjára nézve: közép hangja van a’ Flóta és Fortepiánó között, bélhurokkal, s-dróttokkal is lehet húrozni – a’ Szerelmesek műsikája, s-éjszakai mu’sika, mint Röllig a’ Találója írja. – A’ Pompásabb készülékje határozza az árrát, a’ leg együgyűbb készületű 16 Cs. arany.” [Karl Leopold Röllig (1740?–1804)]

²⁶ „Orfika (Orphica), Röllig Károly bécsi hangszergyáros (1795) készítette kis kalapácsongora 2-4 nyolad hangszorral. Hangja, keskeny szekréye és rövid dróthúrjai következtében igen vézna volt, azért csak énekisérethez használták.” RÉVAI 1916. 777. Kép: http://www.realsamples.de/index.html?d_713_Orphica_Piano_Edition_Beurmann_96_Khz_333.htm [2013.07.05.]

²⁷ „[M]indazon versek között, amelyeket valaha poéták írtak, ez volt a legfényesebben, ugyanis. 10,000 frttal jutalmazva”. SZINNYEI 1908. 148. A verset Borbély Szilárd „csapnivalóan dilettánsnak” tartja. Úgy gondolja, hogy Sándorffi „mint a család orvosa talán mást is tudhatott, amiért Rhédey kitüntetett módon támogatta. Lehet, hogy mégsem csupán a poétai teljesítmény érdemelte ki a bőkezű jutalmát?” BORBÉLY 2004. 13.

²⁸ A vers különösen érdekes, mivel csokorba gyűjti azokat a foglalatosságokat, amelyekkel a korabeli orvostanhallgatók szabadidejüket töltötték. Néhány példa: „Ennek a repülve Tántzos Vigano a’ bálvány”; „Mások rend szerént tsudálni Komédiákba járnak”; „Billárdok: Mellett rontják a’ régulat a’ roszszak és tsalárdok”; „Mások a’ Bakhus templomját mintegy kiarendálják Naponként, s-magokat benne fő Papokká tsinálják”.

3. kép – „Orfikánn” játszó hölgy

Versein kívül más írásai is napvilágot láttak. 1800-ban a bécsi kiadású *Magyar Hírmondó* szerkesztői feladatát látta el.²⁹ A folyóiratot 1789-ben Görög Demeter (1760–1833) és Kerekes Sámuel (1757–1800) indította útjára. A magyar irodalom terén megnyilvánuló buzgóságát Kazinczy némi éllel „Sándorffyzmus”-nak³⁰ nevezte el.

1801-ben Bécsben írt jelentést a himlőről, melyet a *Magyar Kurir* október 13-i számában tett közzé. Később is jelentek meg ugyanitt e témában hasonló stílusban írt cikkek, talán ezek is Sándorffi művei.

²⁹ KÓKAY 1957. 167.

³⁰ „Te nem szereted az újságlevelekben forogtatni nevedet. Az egyike azoknak az így vagy amúgy való tetszéseknak, a' mikről Rochefoucauld [Francois de La Rochefoucauld (1613–1680) – G. T.] azt mondja, hogy azok felett éppen úgy nem kell disputálni, mint az felett nem, hogy ez 's amaz száj ez 's ez 't szereti, 's ez és amaz szem ezt vagy azt a' színt. A' Sándorffyzmus egy szelíd kacagást érdemlő hiúság, de azért a' Sándorffyak becsülést érdemlő emberek maradhatnak, 's a' Virtus nem ellenpontja a' Sándorffyzmusnak, hanem az Aristóteles állatása szerint a' centruma a' két ellenkező ellenpontnak.” KAZINCZY 1892. 286.

Neve ugyan nincs feltüntetve, de Kazinczy Ferenc (1759–1831) szerint ő írta³¹ a Rhédeyné Kohányi Kátsándy Therézia temetéséről készített részletes beszámolót.³² Kazinczy ugyan a „Magyar Merkúrt” említi, de irodalomtörténészek szerint ez csupán elírás és a „Magyar Kurirra” gondolhatott.³³ A leírt, irodalomtörténeti szempontból is fontos – Rhédey Lajos gróf felkéri Csokonai Vitéz Mihályt írjon felesége számára búcsúztatót³⁴ – haláleset, majd temetés számos, Sándorffival kapcsolatos feltételezés elindítója. Maga Csokonai plágium elkövetésével vádolta meg.³⁵ Úgy gondoljuk, hogy ez az állítás félreértésen alapult. Biztosra vehető, hogy Sándorffi minél előbb nyomdába akarta küldeni a szertartás részletes leírását. Csokonai kezelőorvosaként talán nem volt biztos Csokonai felépülésében. Elkérte a verseket és a költő állapota miatt nem akart részletesen egyeztetni vele. A sebtében nyomdába került kézirat ezért tartalmazhatta a Csokonai által nehezményezett hibákat.

A haláleset kapcsán „gyilkosságról suttogtak” a kortársak. Sándorffi orvosként részt vehetett a holttest bebalzsamozásában, így pontosan tudhatta a halál okát. Ezért fogalmazódhatott meg vele szemben az a cseppet sem hízeglő állítás, mely szerint „a gróf pártfogoltjaként Rhédeyné halála után feltűnően gyors karriert fut be”.³⁶

1804-ben ott hagyta Bécset. Nagyváradra került Bihar vármegye főorvosaként.³⁷ Később táblabíró, a Pap-özvegy és Gyámintézet alapítója, „kultúrszervező”,³⁸ a színház mecénása lett. Vagyona tetemesen gyarapodott. Birtokai voltak Nagyváradon, Váncsodon, Berettyóújfaluban, Szabolcsban. Megnősült, felesége Edelmann Anna lett.

³¹ „14d. Rhédeyné koporsóba tétetik, ’s 15d. hercegi pompával eltemettetik. Debr. Predikátor Földvári, Prof. Budai predikál és perorál, Csokonai pedig cathedrából olvassa-el pajkos verseit. Actiója hisztriához illt. A’ temetés’ ceremoniáját a’ Magyar Merkúrnak Dr. Sándorffy írta meg.” KAZINCZY 2009. 203.

³² SÁNDORFFI 1804

³³ SZILÁGYI 2010. 225.

³⁴ RÁKAI 2001

³⁵ CSOKONAI 1980. 395. „A doctor látván, hogy a symptomák a jóra kezdenek térülni: megvallja iszonyú borzadásomra, hogy amelly nyavalyába estem, és benne ekkoráig dubia crisissel voltam - tüdőgyulladás. De már a haláltól többé ne tartsak. Ez a nap vala az az alávaló nyomorék nap, amellyen poémámnak impurumát kezem közül szép színnel kicsalni, orvos karakterrel az életre csak most nekibiztatott pátienset, baráti szín alatt, a még tanácsal érdekelni való barátot reászedni, egy ember ellen, akit maga mindentől elzárt, plágiumot, a legképzeltetlenebb rútságú plágiumot elkövetni... doctor Sándorfi úr nem átalotta. Az impurumot, ahol olvasni nem tudta, vagy idétlen conjecturákkal suppléálta, vagy totaliter elhagyta, és mégis az e szerént ejtett hiatus miatt rosszúl cohaereáló particulákat meg nem igazgatta: az ‘S conjunctiókat csak cigány boglároknak tartván, többnyire elhagyta, vagy hagyatta, mely miatt falat rakott máltér nélkül: az okoskodások láncszeméből vagy ő, vagy a purizálója most egy, majd húsz verset, amint kápráztatja tartotta, kihagyott és azért mégis a régi módos connexionis meghagyta, aminél nevetségesebb nem is lehet: a példákkal hasonlóképpen tett.”

³⁶ BORBÉLY 2004. 13.

³⁷ „Bécsben is hírre vergődött és csak a megyének nagy sürgetésére hagyta el bő jövedelmű helyét.” VAS [193?]

³⁸ DARVAY NAGY 1999. 741.

Kiadói tevékenységét Nagyváradon is folytatni szerette volna. Bécsből magával vitt „egy teljes nyomdára elég” felszerelést és betűkészletet.³⁹ Nyomdavasárlással próbálkozott, végül „csendes társa”⁴⁰ lett az akkoriban odakerült Szigethy Mihály (1760–1831) nyomdásznak. Mindezt „tudományszeretéből tette, mert fájt látnia, hogy a tudomány emberei éjt napallá téve dolgoznak, mégis majdnem éhen halnak, a nyomtatók pedig, mint pl. Trattnerék, meggazdagodnak.”⁴¹ Célját mégsem érte el. Vitába keveredett a már Váradon működő Gottlieb Nyomdával. A majdnem 2 évig tartó pereskedés ugyan sikerrel ért véget, Szigethy Mihály jogot kapott a Váradra hozott nyomda használatára, a katolikus egyház támogatását bíró Gottlieb Nyomdával szemben azonban egyre kevesebb esélyük lett.⁴²

A cenzúrával kapcsolatos küszködését ugyan már a színházi tevékenységével kapcsolatosan rögzítették a kortársak, de biztosra vehető, hogy a kiadványok nyomdai munkálatai sem voltak ez alól kivételek.

A *Romániai magyar irodalmi lexikon* a színjátszás életében az 1814–1824 között időszakot róla nevezte el „Sándorffy-korszaknak”.⁴³ Ady Endre 1900-ban „nagy színész mentorként”⁴⁴ ír róla. Valószínűsíthető, hogy Bécsben szerzett ez irányú tapasztalatait kamatoztatta a nagyváradai évek alatt. Az ő önzetlenségének köszönhető a „*Debrecen–Nagyvárad közötti színi szövetkezés*” 1867–1876 között. Nem kis összeget – 1280 forintot⁴⁵ – adott a debreceni színtársulat felszereléséért. Pontos leltárt készített a kottákról, díszletekről, muzsikuszokról, egyenruhákról. Ki-nevezett színészekről, gázsiról, színlap nyomtatásról gondoskodott.⁴⁶ A társulat főigazgatója gróf Rhédey Lajos, aligazgatója maga Sándorffy volt.⁴⁷ 1818-ban Rhédeytől megvásárolta házát és nagy fényűzéssel rendezte azt be. Kertjébe rózsa, levendula „*démutka*”, zsálya valamint egyéb más ritkaságnak számító növényt telepített. A barokk stílusú ház Nagyvárad építéstörténetileg fontos emléke ma is. A török hódoltság után újjáépített város egyik legkorábbi és legszebb épületeként tartották számon.⁴⁸ Meg kell említeni az „igen nagy költséggel szerzett Doktori fakhoz tartozó könyvekből”⁴⁹ álló könyvtárát is. (4. kép)⁵⁰

³⁹ „Tény az, hogy Bécsből magyar típusokat hozott haza Váradra, a melyeket Bécsben az *Ephemerides Medicae* nyomtatásánál használt, mivel a német nyomdásznak magyar betűi nem voltak. Mikor Váradra hívták honfitársai főfizikusnak, öfelsege megengedte, hogy az *Ephemerideseket* itthon is folytassa, nehogy a hazai nyomdák szűgyenére másutt kellessen kiadnia. Ezért megvette a bécsi nyomdától a magyar betűket és papírt is.” NAMÉNYI 1902. 132.

⁴⁰ NAMÉNYI 1902. 131.

⁴¹ NAMÉNYI 1902. 132.

⁴² NAMÉNYI 1902. 131–135.

⁴³ BALOGH 2009

⁴⁴ „A nagyváradai színtársulat tagjai pedig ma tették le koszorúikat Rónai Gyula, a nagy színész és Sándorffy, a nagy színész mentor sírjaira.” ADY 1999. I. 475.sz.

⁴⁵ SZILÁGYI 1938. 26.

⁴⁶ NAMÉNYI 2004

⁴⁷ SZILÁGYI 2011. 64.

⁴⁸ Kép: <http://www.muemlekem.hu/hatareset/Rhedey-palota-Nagyvarad-1825> [2013.03.15.]

⁴⁹ K. NAGY 1884. 18.

4. kép – A Rhédey Lajostól 1818-ban megvásárolt ház ma

Bőkezűsége, önzetlensége, jóhiszeműsége sajnos nem hozták az elvárható eredményt. Vagyona elfogyott – csak a színház támogatásával kapcsolatosan Naményi és Szilágyi Béla 32.659 Ft 53 krajcárt, más források 80.000 Ft-ot említenek –, egészsége megromlott.

Utód híján elhagyatva,⁵¹ szegényen halt meg 1824. november 30-án, 59 éves korában. A nagyváradi református egyház halotti anyakönyvében található bejegyzés szerint: „1824. november 30. Főorvos és táblabíró tekintetes Sándorfi József úr feleségének Edelmann Anna asszonynak és az egész publicumnak fájdalmára meghalt tüdőgyulladásban.”⁵² Sírját 1884-ben még fellelte K. Nagy Sándor, de napjainkra még a temetőt is felszámolták Nagyváradon, ahol síremléke állt.⁵³

⁵⁰ Kép: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rhedei_House_-_Oradea.JPG [2013.03.15.] A ház berendezését K. Nagy Sándor idézett művében írja le: „volt benne «nagy Szála, csillagos szeglet, fegyveres, zöld, kék, sárga, fehér szoba», – volt külön «Cancellária, Klósz-ház, Ananász-ház, Citrom-fás ház, Bilyiát (billiárd) ház». A kert pompásan volt berendezve, – a díszes nyári mulató helyhez vezető utakat zsályá, levendula, démutka, rózsá «spalérok» szegélyezték, – aztán «holnapos rózsák», citrom-fák és egyéb számtalan honi és meleg éghajlati növények díszítették az egész keretet.”

⁵¹ „Felesége nem volt, hanem megáldotta az Isten azokkal a gyermekekkel, kiket komédiásoknak szórt ki a világ: s amit mindennapi szorgalma megtakarított, ezeknek osztá és azon édesanyjának, mit nemzetünknek hívunk.” VAS [193?]

⁵² BATÁRI 1972. 127.

⁵³ „Nyugalom az itt alvóknak, háládatosság és tisztelt? Úgy tűnik a mai világ nem ismeri ezeket a szavakat. Így temette be a szerszámgépgyár is az ősi temetőt – e temetőben semmisült meg többek között annak a Sándorffy József doktornak a síremléke, aki a beteg Csokonait sokszor gyógyította, emberséges magatartásáról a költő is megemlékezett naplójában...–, és így pusztult el a Váradolasziban felépített lakónegyed halálos ölelésében a város egyik legrégibb temetője.” SERDÜLTNÉ 2007. 28.

Az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások megjelenésének körülményeiről

*„Hogy pedig Kedves Hazámtól. Mint édes
Anyámtól háládatlan Fiú módjára magamat egészen
El ne szakaszszam; ... feltettem magamban,
hogy minden esztendőben, anyai nyelvemenn,
egy egy Munkát készítettsek, melybenn
minden, az Orvosi, 's az azzal egybekötött dolgok, és
mindennapi tapasztalások feltaláltassanak.”⁵⁴*

Az orvoslás, a magyar nyelv művelése terén Bécsben szerzett tapasztalatok, valamint a *Magyar Hírmondó* 1800-as évfolyamának szerkesztői feladatai Sándorffi Józsefet hazai nyelven, orvosi témában szerkesztett folyóirat kiadására ösztönözték. Leendő folyóiratát elsősorban a magyar orvosoknak szánta.

A Magyarországon orvosi tevékenységet folytatók számára ebben az időszakban csak következtetni lehet. 1840-ben – 70 évvel a nagyszombati orvosképzés megindítása után – 640 orvost és 1276 sebészt tartottak nyilván.⁵⁵ Számuk 1887-ben még mindig csak 2332 orvos, 752 sebész volt. Az 1831-1848 között megjelent Orvosi Tár előfizetőinek száma is csupán 295 fő volt.

A magyar nyelvű folyóirat kiadásával kapcsolatos elképzeléséről Sándorffi – ekkor már mint orvos doktor, sőt, a *„Bétsi Orvosi Fakultás Tagja”* – 1801-ben 16 oldalas füzetet⁵⁶ tett közzé, *„Az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások eredetének, és tárgyainak summás előadása”* címen. (5. kép)

Sándorffi e kiadványában⁵⁷ részletesen leírta a tervezett „Újjság” létrejöttének okait, kiadásának szükségességét, tartalmát, formáját, megjelenésének gyakoriságát. Magát már ekkor felruházta az *„Orvosi 's Gazdasági Tudósítások Kiadója”* címmel.

Nagyon fontosnak tartotta az „újjság” formát. *„A legjobb könyvek is, soká terjednek el, és ha szinte eleinte kapósak is, hamar elfelejtődnek; az Újjságoknak pedig sorsa kedvezőbb lévén, inkább is kézben forognak, hamarébb is el-terjed ezenn az útonn valami: ezenn okokból helyesebbnek tartottam, hogy az említett Tudományokbann egybeszedhető hasznos jegyzéseket, Újjság formábann adjam ki, példát adván énnékem ebbenn Hufeland, Loder, Tode, Brugnatelli, Hartenkeil, Mezler, 's a' t. Tudós külföldi Doktorok,*

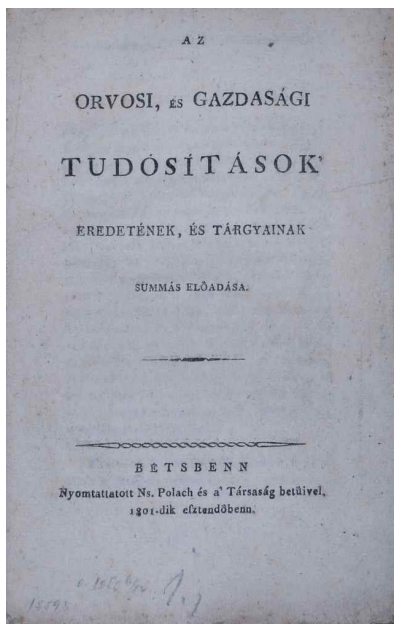
⁵⁴ SÁNDORFFI 1801. 4.

⁵⁵ FAZEKAS 2011. 192.

⁵⁶ SÁNDORFFI 1801.

⁵⁷ Petelei Klárának – a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár munkatársának – köszönhetően bukkantunk rá e kiadványra. A Teleki-Bolyai Könyvtár Teleki Téka gyűjteményében egy kötetbe fűzve megtalálta az OGT folyóirat általunk keresett számait – valamint e kiadványt is – és kérésünkre lefotózta és hozzáférhetővé tette azokat. A közölt képek a Teleki-Bolyai Könyvtár tulajdonát képezik.

kik hasonlóképpenn Orvosi Ujjságokat adnak ki, mely bizonynyal a' Tudományoknak az egész Nemzet közt leendő elterjesztésére, a' legjobb út és mód.”⁵⁸

5. kép – Az 1801-ben, Bécsben kiadott Az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások címlapja⁵⁹

A tervezett OGT az anyanyelv pallérozásán, tökéletesítésén kívül a kor valamennyi tudományágával kívánt foglalkozni. 19 pontban felsorolt, az alábbi témák köré csoportosítható közleményeket ígért. Nézete szerint valamennyi téma fontos egy jó orvos számára: „Filozófia, Mathézis, Fizika, Görög 's Deák Nyelv, História, Föld, Külömböző ég hajlások (Klímák), a' Természet három Országai (Állatok, Plánták, Kövek), Khímia, Orvosló-vizek, s' Fördők, Gyermeknek nevelése, Anatómia, Fiziológia, Diétai Régulák, Khirurgia, külső Nyavalyák megismerése, Belső nyavalyák, Ispotályokról, Patikai Filozófia, Bába Mesterség, Barmok külső belső nyavalyájok, Marha-dög, Születtek, és hótak száma, Törvény, Orvosi Politzia, Orvosi Törvény, Szántás-vetés, Barom tenyésztés, Gazdaságra tartozó Plánták”.

Tervezett kiadványát „Papoknak, Gazdáknak, Bányák, Huták, Hámorok, Fábrikák, Mivelőik, Előmozdítóik, Pártfogói, Uraik, Oskolák, vagy Társaságok, Tanítok, Gádust nyert Orvosok, Seb-orvosok, Diplomát nyert Patikáriusok, Bábák” számára ajánlotta.

⁵⁸ SÁNDORFFI 1801. 5. Az idézetben szereplő személyek teljes neve: Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), Justus Christian Loder (1753–1832), Johann Clemens Tode (1736–1806), Luigi Valentino Brugnatelli (1761–1818), Johann Jakob Hartenkeil (1761–1808), Franz Xaver Mezler (1756–1812)

⁵⁹ A fotó a marosvásárhelyi Teleki Téka tulajdona.

Fontosnak és közlésre méltónak tartotta az előbb felsorolt személyekre vonatkozó életrajzi adatok közlését. A folyóirat tartalmazta volna a találmányokat, azok fellelhetőségét, árát, róluk szóló előadásokat is.

Közkinccsé szerette volna tenni a népi gyógyászatban használatos szereket, eljárásokat is. *„Mint Sydenhám,⁶⁰ Angliának hajdann Fő Orvosa, 's dísze, nem szégyenlette megvallani, hogy a' leg jobb Vízi betegséget gyógyító szert, Vén-aszszonytól tanulta: nem tudom miért szégyenlenénk az igazságot akárki szájából elvenni!”⁶¹*

Sándorffi Bécsben hallott az angol Jenner⁶² 1796. május 14-én végrehajtott – szintén a népi gyógyászatból vett ötleten alapuló – tehénhimlővel kapcsolatos kísérletéről, annak sikeréről. Himlővel kapcsolatos tapasztalatait a Magyar Kurir több számában, írásban tett közzé, de az oltással kapcsolatos kérdésekkel személyesen is fel lehetett őt keresni a már említett bécsi címén.

Tervezett folyóiratában a 18. században különösen kegyetlen módon dühöngő himlőjárványok megfékezésének lehetőségével is foglalkozni szándékozott. *„Ha a' Tehenészeknek, 's parasztoknak, a' Tehén-himlő körül tett jegyzéseikre az Ánglus Doktorok méltóztattak volna hamarébb figyelmezni: hány száz ezerenn menekedtek volna már meg a' himlőtől, 's nem lettek volna annak áldozati? Mivel azt a' Parasztok, már szinte Száz esztendeje tudták Agliábann, az Orvosok alig van 10 esztendeje hogy tudják, 's hát mi hozzánk még, mely soká kerüle? Azért hát a' Parasztok közt forgó Orvosságokat is, kivált a' Barmok körül, nem kell éppen el vetnünk.”⁶³*

A heti rendszerességgel, 10 Rforintért⁶⁴ előfizethető, terjedelmét tekintve „hol egy árkus, hol kettő, hol több is, a' mint a' matéria inkább érdemli”⁶⁵ OGT megjelenését 1802 januárjára ígérte Sándorffi. Bármely tudományt szerető egyén írása közlésre került volna, függetlenül attól, hogy a mű más kiadványban már napvilágot látott-e vagy sem.

A fenti kiadványon kívül a folyóirat megjelentetésének szándékáról a Magyar Kurir különböző évfolyamaiban tett említést Sándorffi.

1801-ben a „tehén himlőről” szóló jelentésében is említette a következő évben megjelentetni kívánt „Újjságját”. *„Igen sok tudósítások érkeznek minden felől a' Tehén himlő be ójtásának miben létéről, a' melyeket, majd legjobb móddal lehet jövő esztendőbenn az Orvosi és Gazdasági Tudósításokban közleni.”⁶⁶*

1802 januárjában olyan súlyos betegséget kapott Sándorffi, hogy abba csaknem belehalt. Felépülése után gondolatai máris az OGT körül forogtak. Semmiképpen nem szerette volna megkárosítani az 1802-es megjelenésben reménykedő előfizetőket. (Feltételezhető, hogy Teleki Sámuel (1739–1822) a marosvásárhe-

⁶⁰ Thomas Sydenham (1624–1689)

⁶¹ SÁNDORFFI 1801. 12.

⁶² Edward Anthony Jenner (1749–1823)

⁶³ SÁNDORFFI 1801. 12–13.

⁶⁴ Közép-Európában a 16–19. században használatos, 60 krajcárt érő fizetőeszköz. Emlegetik még rajnai, rényes, rénus, rhenes, rénusi... stb. forintként.

⁶⁵ SÁNDORFFI 1801. 14.

⁶⁶ SÁNDORFFI 1801a. 543.

lyi Teleki Téka alapítója is az egyik előfizető volt. Így maradhatott meg híres gyűjteményében az OGT egybekötött példánya.) Arról gondolkodott, hogyan lehetne a már beérkezett előfizetési díjakat minél célszerűbben felhasználni. „[S]okkal helyesebbnek ítélnék (...) hogy az 1802-re le tett pénz, a’ Fő Posta Hivatalnál, íródjon által 1803-ra; s akkor osztán annak rendiben induljanak meg a’ Tudósítások; így a’ Munka sem fog haszon vétel nélkül félre tétetni, ’s az Előrefizetőknek sem leszen rövidségek. Én ezt, Posonba lemenvén, az Ország Gyűlésire egybe gyűlt Rendei közt lévő Nagy érdemű Előrefizető Uraimmal nagyobb részént közölvén (...) a’ Postán már a’ jó rendre nézve mindent el végeztem.”⁶⁷

Az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások megjelent füzetéről

„az Újságoknak pedig sorsa kedvezőbb lévén,
inkább is kézbenn forognak, hamarébb is
el-terjed ezenn az útonn valami: ezen okokból
helyesebbnek tartottam, hogy az említett
Tudományokban egybeszedhető hasznos
jegyzéseket, Újság formában adjam ki.”⁶⁸

Az 1802-re tervezett „Újság” első száma többek között Sándorffi betegsége⁶⁹ miatt csak 1803-ban került ki a nyomdából.

A mind a szakemberek, mind a nagy közönség számára készült,⁷⁰ végül is 1803-ban megjelent *Orvosi, és Gazdasági Tudósítások* létezéséről másfél századon keresztül csak a Bécsben megjelentetett folyóiratok hivatkozásaiából lehetett következtetni. Valószínűleg a kortársak közül is csak kevesen ismerték.

Pápay Sámuel (1770–1827) bibliográfus 1808-ban megjelent *A magyar literatura esmérete* című munkájában így ír: „Sokat és sokáig biztatta a Hazát Dr. Sándorffi József is 1801-2-3. esztendőben egy Orvosi és Gazdasági Tudós Újságnak ki

⁶⁷ SÁNDORFFI 1802. 509.

⁶⁸ SÁNDORFFI 1801. 5.

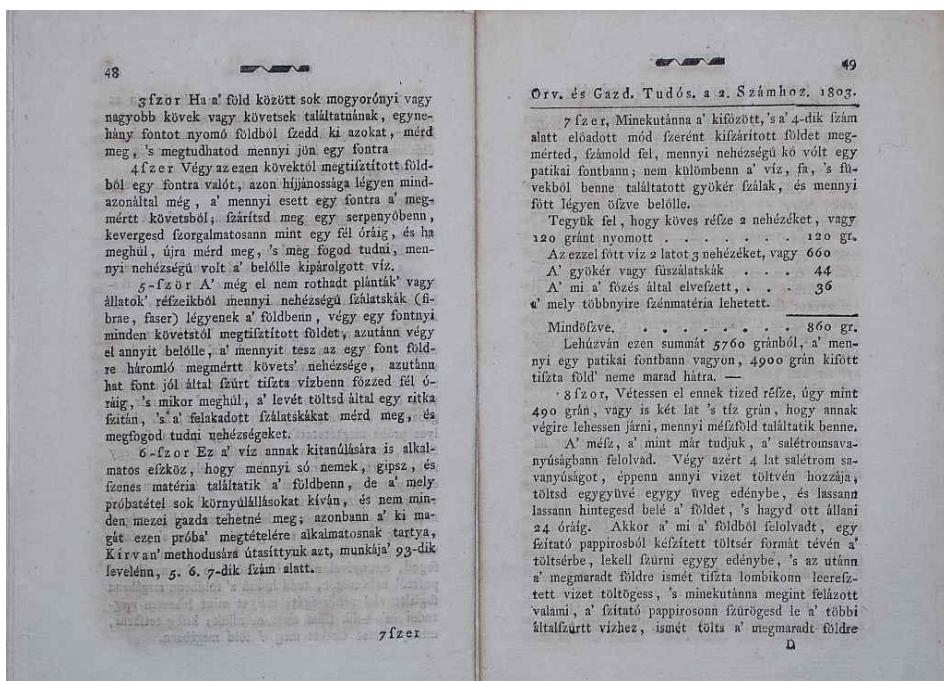
⁶⁹ „Teljes erőmmel azon leszek, hogy ha ezen esztendő eleivel reám jött szinte halált okozott nagy betegségem, az Orvosi és Gazdasági Tudósítások kiadhatásában meggátolva, nagy érdemű Előrefizetőimnek az unalmas várakoztatással kedvetlenséget szerzettem: annyival inkább igyekezni fogok, gyenge tehetségem szerint, rólam, ’S tsekély igyekezetemtől vett jó vélekedéseknek megfelelni.” SÁNDORFFI 1802. 509.

⁷⁰ „Minthogy ezen köz haszonra készülő Tudósításokat, nem csak oly Tudósok olvassák, kik minden itt előforduló tárgyakban tökéletesen jártasok; hanem kétségkívül olyanok is, kik azokban gyengék, vagy némely itt előforduló Tudományok előttük éppen esmeretlenek is lehetnek: tökéletes reménységben vagyunk, hogy nem tulajdonítják a’ tudósabbak bűnül, ha a’ gyengébbeknek kedvéért, ne hogy a’ munka reájok nézve haszonvehetetlen legyen, néha kivált még eleinte, oly dolgok is (...) körül íródnak, vagy magyarázódnak ezekben, melyek könnyűeknek, és első tekintettel megfoghatóknak tetszenek...” OGT 1803. 1.

botsátásával, de ezen nagy igyekezetnek nem lehet egyébb látattya a hosszas várakoztatásnál (...)"⁷¹

A Bécsben szerkesztett, Kassán kiadott folyóirat első két számára 154 évvel megjelenése után, 1957-ben talált Busa Margit a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában.⁷² Az Országos Széchényi Könyvtárból előkerült harmadik számáról Batári Gyula számolt be először 1969-ben, az *Orvosi Hetilap* hasábjain.⁷³ A harmadik – talán a legteljesebb – fellelhető példány, egy kötetbe fűzve a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár Teleki Téka gyűjteményében található.

A folyóirat A/5-ös formátumú, egy hasábos, címlapja egyszerű. Alcíme: „A' Cs. és Kir. Felső' Engedelmevel”. Az „árkusok” végén őrszót, vagy kezdetén utalót – „Orv. És Gazd. Tudós. A 2. Számhoz. 1803.”⁷⁴ – tartalmaz. (6. kép.)

6. kép – Őrszó és utaló Az Orvosi és Gazdasági Tudósítások 48–49. oldalán

A megjelent füzetekben található összesen kilenc közlemény adatait a 2. táblázatban foglaltuk össze.

⁷¹ PÁPAY 1808. 411.

⁷² BUSA 1957

⁷³ BATÁRI 1969

⁷⁴ OGT 1803. 48–49.

A CIKK ÍRÓJÁNAK		A CIKK ÍRÓDOTT		A CIKK	
NEVE/ (FELTÉTE- LEZETT NEVE)	FOGLALKOZÁSA	HELY	IDŐPONT	CÍME / (TÉMÁJA)	OLDAL- SZÁMA
(Sándorffi Jó'sef)	Orvos Doktor, a' Bétsi Orvosi Fakul- tás Tagja, az Orvosi 's Gazdasági Tudó- sítások Kiadója	Béts			1-2
Stadler Jakab Antal	Alsó Ausztriai Kerületbeli Orvos	Bruck- bann a' Lajtha vize mellett	1801. febr. 3.	A' Marhadögnek egygy új, és minden eddig tudva lévő gyógyítás módjánál jobb, és hasznosabb Orvoslás módja	2-25
Doktor Schmid	A' Cs. K. Família' Eckártsau Jóságábann Orvos	Engel- hárt- stetten	1801. nov. 27.	Beteg Marhák Protokollumok	26-30
(Sándorffi Jó'sef)				(Dr. Schmid-ről)	31
(Sándorffi Jó'sef, Oeffner József)	O.J. Orvos Doktor, A' M. Gróf Festetits György Ö N-ga gazdasági szerzetébenn Professzor	Keszt- hely	1801.? okt. 26.	(A „bárány himlő beoltás hasznos voltáról való meg- győztetés”)	31-32
(Sándorffi Jó'sef)				A' Földről	33-68
(Sándorffi Jó'sef)				Kell e' a' terhes Aszszonyonn eret vágni?	67?- 69* *elszá- mozva
(Sándorffi Jó'sef)				Földialma - vagy Krumpli- víz (solanum tuberosum) szappan helyett	70
(Sándorffi Jó'sef)				Természeti História. A' Linne Systémája szerént; Első Tsomó. Az állatok országa. Írta Földi János. Az orvosi tudományok Dokto- ra, a' Ns. Szabad Hajdú Városok Kerületének rendes Orvosa, és a Jénai Physica, és Minerális Tudós Társasá- goknak Tagja. Pozsonban. Wéber Simon Péter költsé- gével és betüivel. 1801. nagy 8-ad rétbenn. 428 lap. Az ára 1 ft. 30 kr.	71-78

2. táblázat – Az Orvosi, és Gazdasági Tudósításokban megjelent cikkek, korabeli helyesírással

A folyóirat 31–32 oldalán található a „*bárány himlő beoltás hasznos voltáról való meggyőztetés*”-ről szóló cikket Sándorffi a saját megfogalmazásában adta közre.

Az a tény, hogy közleményben említett, himlőről szóló tudósítások közül sem a Lenhossék Mihály Ignác (1773–1840) Esztergom vármegye „Rendes Fizikusa”, sem a Jean de Carro (1770–1857) Nagyváradra került orvos⁷⁵ által írtak nem került bele az OGT ismertetett három számának egyikébe sem, azt sugallja, hogy Sándorffi azokat egy következő füzetbe szánta.

Alábbi sorok is bizonyítják, hogy Sándorffi József az OGT megjelentetését élete fő művének tekintette és a kiadást nem tiszavirág-életűnek szánta. „[A]z Orvosi és Gazdasági Tudósításoknak kedves Hazámra árandó haszna, elsőbenn mindjárt szembe nem tűnne is, majd idővel, talán esztendőök le folyta alatt, 's talán az én halálom után, lassann lassann ez is megfogja nyerni az érdemes Magyar Közönség kedvét, 's által fogja a' Haza látni, hogy bizonynyal hasznára élt.”⁷⁶

Igyekeztünk az első magyar nyelvű orvosi folyóirat kiadásával kapcsolatosan lehetőleg minden ismeretet fellelni, összegyűjteni, új szempontok szerint csoportosítani. Talán nem adtunk pontos feleletet arra, hogy az *Orvosi, és Gazdasági Tudósítások* kiadása Sándorffi Nagyváradra költözésével miért szűnt meg, de remélhetőleg hozzájárultunk a kérdés megválaszolásához.

FORRÁSOK – RÖVIDÍTÉSEK

OGT	Orvosi, és Gazdasági Tudósítások. Béts, 1803.
ÚBMM	Újj Bétsi Magyar Múzs. Béts, 1793–1798.

IRODALOM

ADY 1999	ADY Endre összes prózai művei. In: Ady Endre összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1999. (http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/index.htm) [2013.07.05.]
BALLAI 2007	BALLAI László: Rettenetes Csend. Debrecen, 2007. (http://ballai.vasaros.com/nov/htm/retcsend.htm) [2013.03.15.]
BALOGH 2009	Romániai magyar irodalmi lexikon. Főszerk. BALOGH Edgár. Kolozsvár, 2009. (http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3134/) [2013.02.08.]
BATÁRI 1969	BATÁRI Gyula: Sándorfi József és az első magyar orvosi folyóirat = <i>Orvosi Hetilap</i> , 42. (1969) 2468–2471.
BATÁRI 1972	BATÁRI Gyula: Sándorfi József (1767–1824). = <i>Orvostörténeti Közlemények</i> , (1972) 115–128.

⁷⁵ SÁNDORFFI 1801a. 544.

⁷⁶ SÁNDORFFI 1801. 16.

- BORBÉLY 2004 BORBÉLY Szilárd: Botrány és gyanú. Adalék Sándorffi az „orvos és barát” működéséhez. In: Mezei Márta 75. születésnapjára. [Közreadja a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Budapest, 2004. 12–13.
- BÖDECKER 1800 BÖDECKER, Johann Eubert: Az Emberiséghez. = *Magyar Kurir*, 1800. szeptember 12. 335–337.
- BUSA 1957 BUSA M.: Az Orvosi és Gazdasági Tudósításokról. = *Magyar Könyvszemle*, 73. (1957) 379–381.
- CSOKONAI [1804] Csokonai Vitéz Mihály: Tüdőgyúladásomról. In: CSOKONAI Vitéz Mihály összes költeményei. (<http://mek.oszk.hu/00600/00636/html/vs180401.htm>) [2013. 02. 07.]
- CSOKONAI 1980 CSOKONAI Vitéz minden munkája. Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Budapest, 1980. (<http://mek.oszk.hu/06300/06302/rtf/csokonai2.rtf>) [2013.03.15.]
- DARVAY NAGY 1999 DARVAY NAGY Adrienne: Kelemen István: Várad színésze = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. (1999) 739–742.
- FAZEKAS 2011 FAZEKAS Eszter Ágnes: A népi gyógyítás és a modern orvoslás viszonya a 19. századi Magyarországon. = *Kaleidoscope*, 2. (2011) 183–197.
- FRAIßL 1812 FRAIßL, Alois von: Verzeichniß aller in der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien und sämmtlichen Vorstädten inner den Linien befindlichen numerirten Häuser und Plätze, Namen der Eigenthümer, Hausschilder, Straßen und Gassen. Wien, 1812.
- GRACZA 2008 GRACZA Tünde: Magyar nyelvű orvosi folyóiratok hatása a „tudományok serkentésére, terjesztésére és illendő feszületben tartására...” 1803–1944 között. = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 55. (2008) 159–169.
- GRACZA 2010 GRACZA Tünde: Néhány új adat az első magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratról. = *Orvosi Hetilap*, 151. (2010) 1672–1673.
- GYULAI 1961 GYULAI Pál: Bírálatok cikkek tanulmányok. Budapest, 1961.
- VON HUBER 1778 Joseph Daniel VON HUBER: Perspektivdarstellung von Wien und den Vorstädten bis zum Linienwall, 1769-1773 (1778). Kupferstich auf 24 Blättern, Maßstab 1:1440, Ausrichtung nach Westsüdwest (<http://www.wien.gv.at/kultur/kulturgut/karten/huber/>) [2013.03.13.]
- K. NAGY 1884 K. NAGY Sándor: Sándorfi József. = *Vasárnapi Ujság*, (1884):31. 17–18.
- KAZINCZY 1892 KAZINCZY Ferencz összes művei. III. Közzéteszi VÁCZY János. Budapest, 1892.
- KAZINCZY 2009 KAZINCZY Ferenc: Pályám emlékezete. Sajtó alá rendezte ORBÁN László. Debrecen, 2009.
- KÓKAY 1957 KÓKAY György: A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803). In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. 164–192. (<http://epa.oszk.hu/01400/01464/00001/pdf/164-192.pdf>) [2013.02.07.]
- MAGYARY-KOSSA 1940 MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek. IV. kötet. Budapest, 1940.
- MK 1804 *Magyar Kurir*, 1804. január 10

- NAMÉNYI 1902 NAMÉNYI Lajos: A Nagyváradi nyomdászat a XIX. században. = *Magyar Könyvszemle*, 27. (1902) 127–145.
- NAMÉNYI 2004 NAMÉNYI Lajos: Nagyváradi színészet. In: Magyarország Vármegyéi és Városai. Budapest, 2004. (<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0005/21.html>) [2013. 02. 08.]
- PÁPAY 1808 PÁPAY Sámuel: A Magyar Literatura esmérete. Veszprém, 1808.
- RÁKAI 2001 RÁKAI Orsolya: Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001) 712–715.
- RÉVAI 1916 Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIV. kötet. Budapest, 1916.
- SÁNDORFFI 1793 SÁNDORFFI József: Új esztendei ajándék. = *Új Betsi Magyar Múzsza*, 1. (1793) 3–16.
- SÁNDORFFI 1801 SÁNDORFFI József: Az Orvosi, és Gazdasági Tudósítások eredetének, és tárgyainak summás előadása. Bécs, 1801.
- SÁNDORFFI 1801a SÁNDORFFI József: Jelentés. = *Magyar Kurir*, 1801. 543–544.
- SÁNDORFFI 1802 SÁNDORFFI József: Jelentés. = *Magyar Kurir*, 1802. 508–510.
- SÁNDORFFI 1804 SÁNDORFFI József: Magyar Ország. = *Magyar Kurir*, 1804. 607–614.
- SERDÜLTNÉ 2007 SERDÜLTNÉ Benke Éva: Rekviem egy temetőért. = *Átalvető*, 2007. 28–30.
- SZILÁGYI 1938 SZILÁGYI Béla: A debreceni színészet és színház története 1796–1880. Debrecen, 1938.
- SZILÁGYI 2010 SZILÁGYI Márton: Csokonai Vitéz Mihály pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok egy írói életpályához. Budapest, 2010. (http://real-d.mtak.hu/271/4/SzilagyiMarton_5_MU.pdf) [2013.03.15.]
- SZILÁGYI 2011 SZILÁGYI Márton: Egy politikai „pálfordulás” a 18–19. század fordulóján. = *Korall*, 44. (2011) 54–80.
- SZINNYEI 1908 SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. XII. köt. Budapest, 1908.
- VAS [193?] VAS Gereben: A nemzet napszámokai. Budapest, [193?]. (<http://mek.oszk.hu/01100/01117>) [2013.02.09.]

Kéri Katalin

„Nők csak mértékkel olvassanak...”

Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez

A női művelődés újkori történetének tématerületei és feldolgozásai

A 18–19. század női számára fokozatosan, és a 19–20. század fordulója előtt csak viszonylag lassan nyílt lehetőség a magasabb műveltség elérésére és a családi otthonon kívül eső (nem iskolai) művelődésre. A kora újkorban és a felvilágosodás korában a női művelődés leginkább az otthon keretei között folyt, a korszak híres szalonélete is egy-egy családi otthonhoz kapcsolódott. Az olvasni tudó lányok és nők számának gyarapodása, a könyvek és a sajtótermékek kiadásának ezzel párhuzamosan végbemenő, a 19. század második felére komoly üzleti vállalkozássá formálódó felfutása jelentette az egyik igazi változást. A nők nyilvános színtereken való megjelenése, művelődési igényeikhez vagy szakképzettségükhöz kapcsolódó egyleti tevékenységük újabb fontos lépés volt a lehetőségek kiszélesítését illetően. A 19. század színházak, múzeumok, nyilvános könyvtárak, majd mozik sorát életre hívó, a közlekedést forradalmasító, a városi tereket gyökeresen átalakító időszaka nagyban hozzájárult a művelődési lehetőségek nemek közti egyenlősödéséhez, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a társadalmi rétegek elkülönülése, a vidéki és városi lehetőségek különbözősége a 20. században is meghatározó maradt.¹

Az elmúlt évtizedekben világszerte – így hazánkban is – számos olyan elemzés született, amelynek középpontjában a női művelődés története áll. Kötetek vagy könyvfejezetek íródtak magának az olvasásnak,² és ezen belül a női olvasói szokások³ alakulásának történetéről. Régóta a történészek, irodalomtörténészek és filozófusok érdeklődésének fókuszában áll a női irodalmi szalonok 18–19. századi működése is.⁴ Kiemelt figyelem övezi a színháztörténet és nőtörténet összefüggéseit;⁵ kutatók vizsgálják a nőtörténet és a (városi) térhasználat alakulásának

¹ KÉRI 2008

² Lásd például az alábbi műveket: LYONS 1987, LYONS 2001, LYONS 2009, CAVALLO–CHARTIER 2000.

³ POGÁNY 2008. 450–462., WITTMANN 2000. 321–380.

⁴ A fentebb már említett művek mellett lásd például KÖHLER 1996, MADÁCSY 1963 stb.

⁵ POWELL 1997, GARDNER 1992, HOLLEDGE 1981, SOLT 1970, DÖMÖTÖR 1963, RUSSEL 1995, NAGLER 1959

kapcsolódási pontjait.⁶ Külföldön és hazánkban is fontos téma a nőegyesületek története.⁷ Jelen tanulmányunkban (mely egy nagyobb lélegzetű, az újkori nő- és nőnevelés-történet főbb tématerületeit áttekintő kutatás részlete) a korszak női olvasóiról és olvasmányairól, az olvasó nőkkel kapcsolatos vélemények formálódásáról nyújtunk rövid áttekintést.

A női olvasóközönség kialakulása

A kutatók a 18. századról – amikor az irodalom és a sajtókiadás kezdett mind jobban kibontakozni Magyarországon is – mint olyan időszakról beszélnek, amikor létrejött az „olvasás forradalma”. Kosáry Domokos például azt írta erről, hogy felvilágosodás céljai közé tartozott magának az olvasásnak az elterjesztése, és II. József uralkodása alatt a nagyobb városok könyvkereskedései hazánkban is „kis szellemi központok” lettek, a könyvtárak pedig kezdték megnyitni termeiket a nyilvánosság előtt.⁸ Pogány György szerint ez a változás, amely Európában főként a nők és a fiatalok között jelentkezett, voltaképpen azokat a folyamatokat foglalta magában, *„amelyek során tömeges formában megtörtént az áttérés az intenzív, vagyis a közösség által szabályozott, kevés számú, normatív, főként vallásos szövegek olvasásából az extenzív, a modern, szekularizált, individuális, sokféle és változatos, többnyire szórakozás céljából történő olvasásra”*.⁹ Számos olyan, a változásokat jól tükröző mű született a század során, amelyekben az olvasási szokásokról és/vagy a korban ajánlott olvasmányokról esik szó. Ezek egy része általános, csak kisebb részük szól kifejezetten a korszak női olvasóiról illetve nőolvasóihoz, ám ez már önmagában is újdonság és forradalmi változás, hiszen a 18. századot megelőzően néhány kivételes asszonytól eltekintve nem létezett még a „női olvasóközönség”, és azok, akik (Erdélyben és Magyarországon) híres könyvgyűjtő hölgyek voltak, többnyire vallásos tárgyú munkákat olvastak, miként például Bethlen Kata.

A felvilágosodás kora jelentős változásokat hozott: Angliában már a 18. század közepén olvasói klubot alapítottak az előkelő hölgyek. Könyvesboltok és kölcsönkönyvtárak nyíltak, és a nyugati világban mind jobban kibontakozó regényirodalmat egyrészt éppen a női olvasók, az ő érdeklődésük és ízlésük táplálta és serkentette. Pogány György tanulmányában idézi Rousseau *Vallomások* című művének egy részletét, ahol a szerző arról számolt be, hogy *Új Heloise* című művének párizsi boltokba kerülését milyen izgatott várakozás előzte meg a női olvasók részéről, és kiemeli, hogy annak elolvasása után közülük sokan idegösszeroppanást és sírógörcsöt kaptak.¹⁰ A német irodalomban pedig valóság-

⁶ Lásd például: GYÁNI 1999.

⁷ BORBÍRÓ 2007. 185–207., EGERSEGI 2008 stb.

⁸ KOSÁRY 1996. 554.

⁹ POGÁNY 2008

¹⁰ POGÁNY 2008

gos „Werther-láz” tört ki Goethe *Az ifjú Werther szenvedései* című műve nyomán. A korábbiaktól lényegesen eltérő új irodalmi műfajok, különösen a „románok” megjelenése Magyarországon is nagyban hozzájárult a női olvasóközönség kialakulásához.

Vélemények az olvasó nőkről a 18. századi Magyarországon

A felvilágosodás századától kezdve mind több és több hazai forrásban tűnt fel az olvasással, a sokszor kifejezetten a női olvasókkal kapcsolatos gondolat, ajánlás vagy intés, kritika. Jóllehet, a férfiak többsége eleinte nem tartotta helyesnek, ha a hölgyek a vallásos tárgyú műveken kívül mást, főleg regényeket olvasnak, a 18. század végére már nem annyira az olvasás tényéről, inkább a művek helyes megválasztásáról írtak és vitatkoztak, mégpedig néhány művelt nő diskurzusba történt bekapcsolódásával. Ekkoriban változott meg jelentősen az az álláspont, amit prédikációiban Pázmány Péter fejtett ki, és amely katolikusok és protestánsok körében is hosszú időn át tartotta magát.

Az olvasással kapcsolatos korabeli gondolatokat nem csupán jeles íróink munkáiból meríthetjük, hanem esetenként még orvosi munkákból is. Erre példa a század közepéről Mátyus István *Diætetica* című könyve, amelyben az ókori felfogás alapján alkotott orvosi-lélektani kategóriákhoz a szerző olvasási tanácsokat is rendelt *Az Elmének Indulatairól* című fejezetben. Azt tanácsolta például, hogy a kolerikusok ne olvassanak tragédiákat, a szangvinikusok buja és szerelmes komédiákat, a melankólikusok halotti és egyéb keserves énekeket.¹¹ Nem tartotta helyesnek a szomorú vagy vad képek nézegetését sem, és elsősorban a Szentírás olvasását ajánlotta mindenkinek.

Egy 1773-ban Kolozsváron kiadott műben azt emelte ki a szerző, hogy az olvasási kedv előmozdításához nagyon fontos, hogy nemzeti nyelven írott vagy arra lefordított könyvek álljanak az olvasóközönség rendelkezésére. A korban hatalmas népszerűségnek örvendő, Tordai Sámuel által németből fordított, eredetileg Christian Früchtegott Gellert (1715–1769)¹² által írt *Leben der Schwedischen Gräfin von G**** (G. svéd grófné élete) című, 1747/1748-ban megjelent levélregénye erdélyi kiadásának elején többek között ez áll: „Már régtől fogva vádoltatik, sőt gyaláztatik a’ mi Magyar Nemzetünk, azért, hogy a’ Könyvek’ olvasására nem sok kedve vagyon: leg-alább bizonyos-is az, hogy arra még eddig nintsen olyan közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek. Az Ánglusok, Frantziák, Belgák, és egyszóval egész Európának majd minden egyéb Nemzetei annyira gyönyörködnek ezen leg-örvendetesebb, és leghasznosabb idő-töltésben, t. i. a’ jó Könyvek’ olvasásában, hogy

¹¹ MÁTYUS 1762. *Az Elmének Indulatairól*. CCCXCII. szakasz, 489.

¹² Gellert életéről, műveiről, pedagógiai gondolatairól lásd a szülőhelyén, Hainichenben található múzeum anyagait: <http://www.gellert-museum.de/index1024.php> [2013.05.11.]

az ő született Nyelveken minden esztendőben, újjabb Könyvek nagy számmal nyomtattnak, és az ő Tudósaik azoknak írásában; sőt sok számtalan, idegen nyelven íratott Könyveknek magok nyelvekre való fordításában-is fáradhatatlanok, mivel ha azon Munkájoknak semmi egyéb hasznát nem látnák-is, elég jótalomnak tartják azt az örömet, hogy az ő elmés Írásaikat mindenek örömmel fogadják, és azokat nem csak a' Tudósok, hanem az Aszszonyok, Köz-Emberek, sőt a' Szolgák, 's Szolgálók is haszonnal olvasásák."¹³ (A nagy érdeklődést kiváltó mű 1778-ban Szlavinczai Sándor István fordításában is napvilágot látott, Gxxx-né nevezetű Svédi Grófnének rendes történeti címmel.)

A mű, Gellert meséihez hasonlóan tehát igen népszerű olvasmány volt a századforduló Magyarországon is, ahogyan Kazinczy Ferenc írta, külön is utalva a művet olvasó nőkre: „a 18. századnak mintegy közepéig alig jelent meg oly munka, mely (...) figyelmünket magára vonhatná. A hosszas hallgatás végre a nagy Thérézia utolsó tizedében leve gazdagon kipótolva. Harcolóink a prussziai két vérengző háború alatt a németeknek már virágzani elkezdett literatúrájokkal derekasan megismerkedtek, s midőn a táborból honjaikba megtértek, minden magyar ifjú, minden magyar leány olvasta a Gellert szép meséit s Svédi grófnéját s a Rabener satíráit. Nem kevesen Hallert és Hagedorn is ismerték. A Friedrich fénye hazánkat is eltöltötte, mint az egész egyéb Európát, s akik idehaza nemigen láthattak könyveket teremni, több csudálni valót leltek azon a királyon, aki könyveket csinál, mint aki hadakat ver. (...) Horizonunkon egy gyönyörű új hajnal emelkedett fel, de még nehéz ködök késleltették a szép nappalnak fényfellövelését.”¹⁴

Hazánkban a 18. század végén jelent meg a nyugati országokban akkor már bő évszázados pályát befutott levélregény, és a műfajhoz tartozó irodalmi alkotások hamar kedvelt olvasmányok lettek a nők körében is. Magyar nyelven először Kazinczy Ferenc tollából volt olvasható a *Bácsmegyey* (1789-ben), majd 1793-ban Mészáros Ignác fordításában a *Montier asszony levelei*¹⁵ és a szerző *Magyar Szekretárius*-a.¹⁶ Kármán József pedig az 1794–95-ben folytatásokban közzétett *Fanni hagyományai* című levélregényével adott olvasnivalót nők sokaságának a kezébe. A mű nem csupán mint korabeli, nőkről és leginkább nőknek szóló alkotás állhat érdeklődésünk előterében, hanem amiatt is, mert elősejlik belőle (irodalmi formában) az olvasó nő alakja, aki például Gessner *Idyllái*-t¹⁷ olvassa. (Bíró Ferenc egy tanulmányában említi, hogy a levélregény műfajában valójában az az 1780-as évek elején kiadott mű volt az első magyar nyelven olvasható munka, amit a Báróczi Sándor irodalombarát köréhez tartozó testőr, Bíró László készített

¹³ GELLERT 1772 (Megjegyzés: az eredeti német mű az irodalomtörténészek szerint Richardson *Pamela* című regényének gyenge utánzata.)

¹⁴ KAZINCZY 1799

¹⁵ MONTIER 1756

¹⁶ BÓDI 2003. 486.

¹⁷ „Salomon Gessner (1730–1788) svájci író a korban rendkívül népszerű pásztorregényét Kazinczy Ferenc fordításában – *Geszner' Idylliumi* – Kassán, 1788-ban adták ki; e magyar nyelvű kötetet idézi Kármán József.” SZIGETHY 1998. o.n.

a francia Madame de Graffigny *Lettres d'une péruvienne* [Egy perui nő levelei] című, eredetileg 1747-ben megjelent könyvéről.¹⁸⁾

A női körökben is egyre általánosabbá váló olvasási kedv több olyan írást is életre hívott, amelyek az olvasás tanításához, helyes módszereinek megválasztásához, illetve a lányok és asszonyok számára megfelelő olvasmányok megválogatásához adtak tanácsokat. Kis János 1799-ben megjelent kalendáriumában például *A' mohón olvasásnak káros voltáról* címmel közölt egy fejezetet, amelyben az alábbi gondolatokat összegezte: „A' testnek 's a' léleknek tehetségei sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz. A' szem nem vehet úgy fel 's nem vizsgálhat úgy meg egy nagy térséget, mint valamelly közellévő egyes dolgot. Észre veszi 's meglátja ugyan az öregebb részeket, de a' kissebeket nem, ha még olly szépek is ezek. Így a' lélek is, ha sok tudományokra kiterjeszkedik, ritkán jut egyikben is valamelly tökéletesességre: 's a' mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy az, a' ki a' könyveket mohón elnyeli 's inkább sokaságokra 's új vóltokra, mint jelességekre tekint, ritkán bír nagy tudománnyal. Ifjabbik Plinius, a' kinek olly igaz 's olly szépen kifejezett gondolatjai vagynak, azt javasollya, hogy kevés könyveket olvasunk, de szorgalmasan.”¹⁹⁾

Az olvasás mint művelődési, ismeretszerzési, szórakozási forma a korszak művelt asszonyainak leveleiben, naplóiban is többször említésre kerül. Például Újfalvy Krisztina 1797. április 13-án írott levelében, ahol is többek között azt fejtegette, hogy a lánynevelés vagy az olvasás hasznosabb-e a nők szempontjából. Így gondolkodott: „Hogy a megért elméjű s szép tapasztalású leánynál s asszonynál többet térszen az olvasás, mint sok helyen a tanítás, ezt én elhiszem; de hozzá adom, hogy ez szinte olyan ritkán kerül elé, mint az üstökös csillag...”²⁰⁾ Úgy vélte, hogy mindenféle könyvet olvashatnak a lányok és a nők, „de úgy, hogy előbb készíttessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására”.²¹⁾ Szerinte különösen ajánlatos a lányok számára a honi történelem és a természet világának a megismerése, illetve a vallásos olvasmányok tanulmányozása, a szerelmes regények egy részét pedig kerülendőnek tartotta. Molnár Borbála 1797. július 24-én kelt levelében válaszként azt írta barátnőjének, hogy a regények között szerinte is szelektálni szükséges, és csak az erényre nevelő műveket szabad olvasni egy lánynak, de még ezeknél is jobbnak tartotta a valóságos történeteket, ő is a nemzeti múlt és más országok szokásainak megismerését, továbbá a Szentírás olvasását javasolta.²²⁾

Campe (1746–1818) német filantropista pedagógus híres nevelési tárgyú művének²³⁾ Dapsy József által fordított magyar változatában, az 1802-ben kiadott *Theophron* című munkában részletes leírás áll arról, hogy kit lehet érzékenynek tekinteni, és példaként a szerző a regényeket olvasó, a háztartási munkákkal

¹⁸⁾ BÍRÓ 1978. 20.

¹⁹⁾ KIS 1798. o.n.

²⁰⁾ FÁBRI 2007. 49.

²¹⁾ FÁBRI 2007. 50.

²²⁾ FÁBRI 2007. 50.

²³⁾ CAMPE 1790

nem törődő nőket hozza fel: „Ha te p. o. hallod, hogy valamely szép nembéli semmiről sem beszél édesdedben, mint az ő Románok olvasásáról (...), ha látod, hogy az ő házi eszközei rendetlenül vagynak; mivel ő magát inkább a' szép olvasásra, a' gyengéded levelezésre és a gondba merülésre adja, mint sem azokat a házi és gazd'aszszonyi foglalatosságokat vinné véghez, mellyek kötelessége szerint valók: tudd meg, hogy az ilyen személy azon seregbe tartozik, a'mellyről mostan beszéltem.”²⁴ A német szerző ugyanakkor bevallotta, hogy férfi és női olvasókra egyaránt jellemző tulajdonság az, hogy a regényekben foglaltakat valóságosnak hiszik, szereplőikkel mint igazi emberekkel azonosulnak, sőt, saját korábbi, efféle eltévelyedéseire is utalt.²⁵

A női olvasók száma a felvilágosodás századában Magyarországon az emelkedés ellenére is alacsony volt. Jellemző az, hogy Kármán József 1794–95-ben megjelent *Uránia*²⁶ című lapja esetében, melyet főként hölgyeknek szánt, megelégedett volna azzal, ha 289 előfizetője van, de csak másfélszázat tudott toborozni, annak ellenére, hogy a bécsi kiadású *Magyar Hírmondó* pártfogásába vette és többször bemutatta a lapot. Kókay György idézte egy tanulmányában a bécsi lap eme szövegét: „A Hazánk és különösen a Magyar Szép Nemnek buzgóságától fog függeni, ha igaz-é az, amit közönségesen hinni kezdenek Hazánk Tudóssai: hogy megutálván Nemzeti Könyveiket idegenektől függenek, vagy pedig tellyességgel nem olvasnak; és ha annyira böltsőjében fekszik-é a Magyar Litteratura, hogy folytatott írások sokáig életeket ne reménylhessék.”²⁷

Kifejezetten női olvasóknak is szánták a Péczeli József által indított *Mindenes Gyűjteményt*, amely Komáromban került kiadásra. Jóllehet, a lapban már korán felmerült az alsóbb néprétegekből származók kiművelésének igénye, ezt az akkori írók közül többen távlati célnak tartották.²⁸

Olvasó nők, női olvasmányok a 19. században

A 19. század első évtizedeiben a két legfontosabb kérdés az volt a női olvasmányokkal kapcsolatosan, hogy *mit* és hogy *milyen nyelven* olvassanak a nők. Az olvasmányok megválasztása a reformkorban szorosan és mind jobban összefüggött a nemzeti szellem ébredésével, a nyelvújítással, a magyar nemzeti nyelvvé válásával. A formálódó hazai sajtóban számos, a témáról szóló cikket találhatunk, és gyakran készültek könyvismertető írások, könyvajánló listák is a fiatal lányok vagy a nők számára. Voltak olyan könyvsorozatok, amelyeket jó üzleti érzékkel elsősorban a hazai hölgyeknek szántak: például Kiss István, Landerer és Eggenberger regény-sorozatai, de ezek esztétikai értelemben ritkán tartalmaztak

²⁴ CAMPE 1804. o.n.

²⁵ CAMPE 1804. 264.

²⁶ SZILÁGYI 1999

²⁷ KÓKAY 1958. 183–184.

²⁸ KÓKAY 1960. 294.

értékes darabokat. 1806-ban Ferenc császár egy rendelettel megtiltotta a hazai regénykiadást és a külföldi behozatalt is, de egy hónap múlva ezt módosította, és attól kezdve csak a „kárhóztató értelemben vett regények forgalmazása” volt tilos.²⁹ Árvay Gergely 1825-ös írásában³⁰ érdekes módját választotta annak, hogy eltérítse kora fiatal leányait a romantikus regények olvasásától. Mondanivalóját ugyanis egy „flandriai leány”, bizonyos James Benjámina történetébe szőtte, akit nagynénje, aki magával vitte őt Párizsba, rászoktatta a regényolvasásra. Amikor a lány (aki olvasmányai hatására még nevet is változtatott, és Rozamundának hívatta magát) hazatért szüleihez és testvéreihez, már csak nevetett azok régi értékekhez való ragaszkodásán, önmagát felsőbbrendűnek érezte, és cikornyás beszédét meg sem értették. A regények hatására megváltozott véleménye a házasságról is: nem vágyott többé arra, hogy feleség legyen, csak arra, hogy romantikus módon udvaroljanak neki. Apjának és rokonainak nagy erőfeszítésébe került (cselhez is folyamodtak), míg felnyitották a szemét, és újra az igazi életet, a valóságos értékeket kezdte becsülni, nem pedig a regényes történeteket. Ez az irodalmi mű és újságcikk stílusjegyeit egyaránt magán hordozó Árvay-féle cikk a reformkor gondolkodó elitjének tipikus vélekedését tükrözi a lányok fejét megszedítő romantikus regényekkel kapcsolatosan. A szerző szerint a regényolvasás azért káros, mert „*semmi oly sebesen nem tenyészik mint a’ nevetséges szokások. Ritkaság, hogy egy serdülő leányka magába ne szíjja az ő nevelésére ügyelő személynek eszelősködését; mert hozzá lévén szokva emennek szinte mozdulásait is elevenen majmolni, vakon követi a’ tőle mutatott ösvényt (...)*”.³¹ Ez a néhány sor valójában véleménykritika volt a korszak német és francia nevelőnői, az ő viselkedési (olvasási) szokásaik vonatkozásában, amit több más korabeli forrásban is fellelhetünk. Árvay Gergely a történetébe ágyazottan indirekt módon azokat a regényeket is felsorolta, amelyek szerinte kerülendőek (azt írta le, miket olvasott Benjámina, miután letért a szülei által képviselt, helyes útról). A lány nénikéje ezt mondta: „*kezedbe adom először Scuderi Kis-aszszonynak Cleliáját, La Fayette Aszszonyság’ Zaidáját és Cleves-i Herczeg-aszszonyt. (...) Azután által megyünk Gomez Aszszonyság’ száz újságira; úgy tovább Richardson’³², és Marmontel’³³ írásait veended olvasásod’*

²⁹ FÁBRI 1987. 361.

³⁰ ÁRVAY 1825. 141–155.

³¹ ÁRVAY 1825. 141.

³² Richardson, Samuel (1689–1761): angol regényíró, többek között a *Pamela or A Virtue Rewarded* 1–2. (Pamela avagy a kiérdemelt erény) (1740) és a *Clarissa* című művek szerzője. Műveinek elemzését lásd például az alábbi munkákban: GORDON 1980, GOLDBERG 1984, GROSVENOR 1986, ROUSSEL 1986.

³³ Marmontel, Jean-François (1723–1799): francia tragédia- és regényíró, történész, enciklopédista volt. Magyarországon különösen erkölcsi meséi voltak ismert olvasmányok, amelyek több hazai fordításban is megjelentek. (Ezek eredeti kiadása: *Contes moraux* I–II., Paris, 1761.) Zalányi Péter 1773-ban fordította le a művet, ám ez nem jelent meg, aztán Kónyi János, akinek szövegváltozatát 1775-ben kiadták, Báróczy legszebb magyar nyelvű fordítása 1808-ban látott napvilágot, és szerepeltek a történetek egy Kazinczy Ferenc által kiadott műben is, *Szívképzői regék* címmel.

czéljául, 's így később' minden Román szerzőinket, a'kik naponként újj születményekkel derítik századunkat".³⁴

A *nevendék nőnem* című művében Kovács Pál 1833-ban szintén azt írta, hogy a lányoknak károsak a romantikus lovagi regények, mert ezekről „szomorúakká, sóhajtozóakká, sőt hisztérikusakká”³⁵ válnak. Ezek helyett inkább a híres emberek életrajzait, útleírásokat és a gazdasszonyi szerepeket taglaló műveket ajánlotta.

A külföldi olvasmányokért rajongó, a magyar újságokat és könyveket viszont alig ismerő vagy nem értékelő lányokat és nőket több írásában tette nevetségessé néhány évvel később Nagy Ignác is. Az *arszlánnő* című, 1843-ban közölt cikkében olvasható az alábbi, úrnő és cseléd között folytatott párbeszéd: „– Hát ez micso-da? – Új divatlap. – Francia? – Magyar. – Nem kell.”³⁶

Szintén a *Felső Magyar Országi Minerva* egyik 1825-ös számában jelent meg A' szép könyvek' olvasásáról című írás, amelynek szerzője – Funke nyomán – hangsúlyozta, hogy a könyvolvasás egy a legnemesebb, leghasznosabb és legkellemesebb foglalatosságok közül, és a szöveg azt sugallja, hogy nagy az olvasás nevelő ereje, de nagyon fontos megválogatni az olvasnivalókat.³⁷

1835-ben az írói pályán akkor elinduló erdélyi Jósika Miklós egy röpiratában azt szorgalmazta, hogy a gyerekek és felnőttek is mind többet olvassanak. Szerinte ehhez a tanítók által szervezett és vezetett „vasárnapi olvasási gyakorlatok” szükségesek, és ezeken a „korosabb férfiak és asszonyok is jelen lehetnének”.³⁸ Herepei Gergely református lelkész 1836-ban úgy fogalmazott Incze Sára temetésén, hogy bár az olvasás (csakúgy, mint a zongorázás) hasznos a nőknek, de csak akkor, ha mértéket tartanak benne.³⁹ Valószínűleg több keresztény szerző és szerkesztő is hasonlóképpen gondolkodott a 19. század közepén, és ezért készítettek olyan műveket, mint például a kitűnő egyházi szónok, Szabó Imre által két éven át szerkesztett *Őrangyal* című vallási almanach, amelynek olvasmányait kifejezetten a nőknek ajánlotta,⁴⁰ és amelyet Sujánszky Antal címzetes püspök aztán tovább szerkesztett 1845-1848 között,⁴¹ illetve ide sorolható példák még Sujánszky egyéb művei, például az *Ájtatosság gyöngyei* című imakönyve.⁴²

A reformkorban Magyarországon és Erdélyben is számos helyen alakultak olvasótársaságok, nyíltak könyvtárak, és ezeknek női tagjai is voltak. A legfontosabbnak ebben az időben a műveltség megszerzésén, a hasznos időtöltésen túl a magyar nyelven való olvasást, a nemzeti művek támogatását tartották. Az 1840–1846 között működő Fejér Megyei Olvasótársaságnak például ez volt a

³⁴ ÁRVAY 1825. 145.

³⁵ KOVÁCS 1833

³⁶ SZIGETHY 1980. 74.

³⁷ K. S. 1825. 379.

³⁸ JÓSIKA 1835. 108.

³⁹ Idézi: FEHÉR 2006. 30.

⁴⁰ SZABÓ 1843 és SZABÓ 1844.

⁴¹ SUJÁNSZKY 1845–1848

⁴² SUJÁNSZKY 1846

deklarált célja: „*a honi nyelv, s minden nemes ipar [törekvés] elősegítése, és a honi törvényekkel egyező kéziratok s nyomtatványok köz erővel megszerzése által egyeseknek alkalom-adás művelődhetésre*”.⁴³ A Társaság tagjai között többségben voltak a nemesek és főnemesek, és 200–300 fős volt a tagság, köztük 29 nő, és egyházi méltóságok is, például a könyvszerető és kultúratámogató – Fénelon első hazai fordítójaként ismert – Barkóczy László püspök. (Az adatokat feltáró Murányi Lajos megjegyezte, hogy a korszak hasonló Veszprémi Olvasótársaságának 1841-ben 7, egy évvel később már csupán 5 női tagja volt.) A könyvvállomány kb. 2500 példányos volt, köztük sok latin, német, olasz és francia nyelvű munka is, jelentős részük szépirodalom. A katalógus feltárása világosan megmutatja, hogy milyen hazai és külföldi művek tették ki a gyűjtemény zömét. Ami a magyar irodalmat illeti, „[a]z olvasótársaság tagjai gyűjteményes kötetekben olvashatták Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Batsányi, Csokonai, Fazekas Mihály, Jósika Miklós, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kuthy Lajos, Szentjóni Szabó László, Szigligeti Ede, Vitkovits Mihály és Vörösmarty munkáit. Több művel szerepel Dugonics András, Gvadányi József, Gyöngyösi István, Pálczi Horváth Ádám, Virág Benedek, továbbá Bajza József, Eötvös József, Fáy András, Horváth Cyrill, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Madarász József, Nagy Ignác, Szigligeti Ede, Vajda Péter. (Bezeredy Amália, Kisfaludy Sándor, Palochay Tivadar, Petőcz Mihály, Pulszky Ferenc – és még néhány németül is író hazai szerző – írásai németül is megvoltak.) Az ifjúsági irodalomból Campe: Ifjabbik Robinzonját, Lengyel György: Papirostűkőr című meséit, P. J.: Ujesztendei ajándék c. könyvét lehet kiemelni. A női olvasók számára kiadott Rózsaszínű könyvtár (I.2), az Új rózsaszínű könyvtár (I.390 – 5 db) és a Pandora. Románok gyűjteménye (I.274) című sorozatok, illetve azok egyes kötetei is szerepeltek az állományban.”⁴⁴ Nagy választékban szerepeltek a székesfehérvári olvasóköri könyvei között a külföldi szerzők is, akik közül valószínűleg Walter Scott műveinek 106 (!) példányos jelenléte emelhető ki.

Karacs Teréz nevelői pályájáról írt visszaemlékezéséből tudjuk, hogy 1846-ban nyílt miskolci lánynevelő intézetében diákjai összegyűjtött filléreiből vásároltak a hazai szépirodalom színe-javát közvetítő könyveket kis kölcsönkönyvtárak számára, és a kikölcsönzött könyvekről a növendékeknek tartalmi kivonatokat kellett készíteniük. Feljegyzése szerint az első tanévben összegyűlt 25 forintból „többek között megvették Kisfaludy Károly összes munkáit és Eötvös regényét, a Magyarország 1514-ben-t”.⁴⁵ A lányok olvasmányairól Teréz az erkölcsi és nemi neveléssel kapcsolatosan írt, sok kortársához hasonlóan kifejtve, hogy bizonyos regények a serdülő lányokra nézve veszedelmesek,⁴⁶ mert – Evva Gabriella elemző gondolatai szerint – „a vallás és törvény által szentesített kötelességek áthágását ugyanis kedvező színben, gyakran mint erényeket tüntetik fel” és „a szenvedély

⁴³ MURÁNYI 1993. 35.

⁴⁴ MURÁNYI 1993. 45.

⁴⁵ Idézi: OROSZ 1962. 111.

⁴⁶ Lásd erről: KARACS 1845. 45–48.

gyötrelmeit még csak regényekből ismerő fiatal leány, ki már sejt egyet-mást, könnyen vágyik a regényes hősnők szerepére”.⁴⁷ Magáról az olvasásról, sőt, az írói működésről úgy gondolta, hogy ahhoz a nőknek nagyon is joguk van. Fontos gondolat volt ez egy olyan korban, amikor Teréz még maga is gyakran álneven publikált, hogy női mivoltát elrejtse...

Magyarországon a 19. század elején az írónők, az „emancipált nő” érdekében harcosan fellépő hölgyek csak ritkán számíthattak szélesebb társadalmi körök megértésére és szimpátiájára. Petőfi Sándor például így írt – Koltón, a nászútja alatt olvasott – George Sand-féle gondolatokról: *„Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is kezét; de az istállót bízza a férfiakra”*⁴⁸ – ez utóbbi félmondat Sand társadalmi visszasságokat feltáró írásaira utal. Magyarországon a hölgyolvasók körében a század közepén viszont nem a férfiasan kemény francia író, hanem éppenséggel egy bizonyos Szendrey Júlia volt az egyik legnépszerűbb tollforgató, akiért (a Múzsáért) az *Életképek* című lap olvasói rajongtak. Vachott Sándorné ezt írta róla: *„Petőfiné (...) eszménykép a nők között Sand György lévén, a nagy francia író mintája szerint, első teendője volt férjhez menetele után, szép gazdag barna haját körös-körül levágnatni.”*⁴⁹ (Igaz, előfordult az is, hogy máskor maga Petőfi hasonlította feleségét Sandhoz.⁵⁰) Jókai Mór alig három hónappal Petőfi előbbi levele után ezt fogalmazta meg az újság *Hölgyسالon* címmel indított rovatában: *„elmúltak az idők, midőn a nőket a guzsalyhoz és varrótűhöz utasítá a közvélemény: akkor a férfiak kardot és lándzsát forgattak, e fegyverek nem illettek női kezekbe, de most férfiuramék letették a kardot, s ez nem oly nehéz: hogy női kezek is el nem bírják. Azért csak hagyjuk: hogy – a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony (...)”*⁵¹

A nemzeti nyelv ápolása, a hazai művek olvasása, külföldi sikerkönyvek magyarra fordítása a szabadságharc bukása után is célkitűzés maradt, a megtorlás éveiben azonban alig találunk a témával kapcsolatos cikkeket. Változások az 1850-es évek közepétől érzékelhetők, és több akkori írás a női olvasmányokat, a nők olvasási szokásait is érinti, gyakran kritikai élel. Podmaniczky Frigyes báró például azt írta 1855-ben, hogy a nőknek óriási szerepük van abban, hogy a társasági nyelv a magyar legyen, és ennek érdekében el kell érni azt, hogy *„könyvszekerényeit a külföldi könyvek mellett nemzetiek is díszítenék”*.⁵²

⁴⁷ EVVA 1933. 40.

⁴⁸ Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez. 18. levél.* Koltó, 1847. október 14. In: PETŐFI 1974. 252–253.

⁴⁹ VACHOTT 1935. 77.

⁵⁰ FEKETE 1972. o.n.

⁵¹ *Életképek* 1848. január 30. Idézi: FÁBRI 1987. 726.

⁵² PODMANICZKY 1855. 10.

Gyertyánffy István 1915-ben kiadott könyvében többek között 1864–65-ben feljegyzett gondolatait közölte, köztük a nők olvasmányaira vonatkozó kritikáját is. Azt fejtette egyrészt, hogy a nők legnagyobb része vagy semmit nem olvas, vagy csak hitvány munkákat. Szerinte ezen a nőnevelés reformja változtathatna. Summázata szerint: „Be kell vezetni a nőt a szellemi és erkölcsi világ szépségeinek megértésébe és kedvelésébe, és akkor lesz művelt olvasóközönség és a szépirodalom egészséges fellendülése.”⁵³ A korszakra jellemző a szerzőnek az a gondolata, hogy a nőknek az írói pályára nem való, mert az elvonja őket a családi kötelezettségeiktől, és szerinte csak azért törekednek egyre többen efféle babérokra, mert feltűnni vágyanak.

A korszak több jeles írója, például a nőnevelés ügyét vezető politikusként is kiemelten támogató Eötvös József fontosnak tartotta, hogy műveiben a nőket is megszólítsa, hogy felvilágosításuk, nevelésük kérdései regényei lapján újra meg újra előtűnjenek. Miként például Felkai László írta, különösen *A falu jegyzője* című regényében próbálta – Fénelon, Rousseau, Fáy András hatására – a nők figyelmét a művelődés és a politika kérdései felé fordítani.⁵⁴

1872-ben egy *Vasárnapi Újság*-ban megjelent cikk Martin Louis-Aimé (1786–1847) 1834-ben megjelent *Éducation des mères de famille ou De la civilisation du genre humain par les femmes* (Az anyák nevelése, avagy az emberi nem nők által történő civilizálása) című művében foglalt gondolataira alapozva szintén kiemelte az olvasás fontosságát, és annak hiányait – Gyertyánffyhoz és másokhoz hasonlóan – a lánynevelés hibáira vezette vissza. A cikkíró, Sági Lászlóné Király Janka úgy fogalmazott, hogy „a felületes nevelés következtében a nők nem szokták meg a komoly gondolkozást, ezért van, hogy az olyan könyveket, melyek nem csupán mulattatók, hanem tanúságosak is, kiálthatatlan unalmasnak találják. – Ezt a benyomást és ellenszenvet bajos legyőzni, de küzdeni kell ellene, mert az olvasás által a nemes élvezetek kiapadhatatlan forrásához jutnak. A leghatalmasabb jó szellemek gondolatai is sajátjokká lesznek, – erejük erejüket, erényük erényüket neveli. A ki a jó könyveket szereti, olyan vagyont szerzett magának, milyent a világnak semmi kincse nem adhat: az ízlés finomságát, a szív nyugalmát, a szellem elégtelenségét, a tiszta lelkiismeret örömeit. Mert a szép és jó tudata mindig az erény élvezetére vezet; a nők szívébe lángoló betűkkel szeretném beírni, hogy az értelmi tehetségek a munka, a nemes szenvedélyek s a szív tiszta érzelmei pedig saját akarattunk által növekednek!”⁵⁵

Az olvasási szokások felemlegetése a korszakban még olyan forrásokban is feltűnik, mint a prédikációk. A katolikus lelkész, Huszár Károly 1873-as művében egy ünnepi egyházi beszédből az alábbi gondolatok emelhetők ki erről: „[ker]. leányok! Tanuljátok meg szent Borbálától a zajos, csábító társaságok s mulatságok kerülését, tanuljátok meg tőle a magányt szeretni, imádkozni, elmélkedni s épületes

⁵³ GYERTYÁNFY 1915. 67.

⁵⁴ FELKAI 1957. 58.

⁵⁵ SÁGI 1872. 51.

*könyveket olvasni...”*⁵⁶ Szerinte a világi szórakozási formák károsak egy fiatal leány számára, mert elvonják a figyelmüket az erkölcsös életéről, az imádkozásról, és a családi kötelességekről, mindez pedig végső soron magának a társadalomnak is kárára válik. Ahogyan egyik – rendkívül szenvedélyes hangvételű – beszédében fogalmazott: „Ime, mi lesz a társaságból [ti: a társadalomból – K. K.]: ennek alapját rongálják, midőn a lányokat elviszik színházba, színésznőkké teszik őket, midőn a zenét, regényolvasást, mulatságot megkedveltetik velők, oly figurákká képezik, kik a világnak tetszenek és tetszeni akarnak, kik értik a mesterséget, mikép vonják magok-ra a szemeket és gerjeszszék föl a kívánságokat. Ily nevelésü teremtmények nem szeretik többé a családi tüzhelyet, hanem inkább a társadalom alapját megbontják; az államépület összedől s eltemeti azokat, kiknek azt támogatniok kellett volna. Az asszony a társadalom támasza, gyökere.”⁵⁷ 1887-ben jelent meg magyar nyelven Schneider krakkói kanonoknak, a szász király gyóntatójának prédikációiból összeállított kötet, amelyben teljesen hasonló gondolatokat találtak a korabeli olvasók. A rosszul választott olvasmányokat például „finom csábítóknak” nevezte, olyanoknak, akik eltérítik a fiatalságot az erényes, imádságos élettől: „napjaink ifjúságának, kivált az úgynevezett jobb nevelésben részesült ifjúságának soraiban az erkölcsi romlás a rossz könyvek útján terjed. (...) Ha a képzelő tehetség egyszer beszenyeztetett; ha az ifjúság rossz elvek ismeretéhez jutott (...), akkor a csábító a legerkölcstelenebb műveket is bátran felajánlhatja, a félig elcsábított türelmetlen mohósággal nyeli azokat – és ez a modern kölcsönkönyvtárak intézménye mellett vajmi könnyű módszere a csábításnak (...)”.⁵⁸

A nők szabadidős elfoglaltságai mellé – a kötelező iskoláztatás eredményeinek és a sajtó- és könyvkiadás felfutásának is nagyban köszönhetően – a századvégre az intések és tiltások ellenére is általánosan felzárkózott az olvasás. Mint a történelem során oly gyakran, a neves és kevésbé ismert személyiségek hazánkban is megpróbálták tehát tanácsokat adni a fiatal lányoknak és nőknek azzal kapcsolatosan, hogy mit és hogyan olvassanak.⁵⁹ Az iskolai és népkönyvtárak szervezése vidéken is lehetőséget nyújtott a művelődésre, a növekvő könyv- és lapkiadás pedig szintén az újonnan támadt igényeket, illetve az iskoláztatás kiszélesedését, az analfabétizmus visszaszorulását tükrözte.⁶⁰ A leányiskolákban fontos szerepet kapott az irodalomtanítás, amit azonban a kor pedagógiai gondolkodói közül többen kritikával illettek. De Gerando Antonina például 1892-ben azt írta a *Magyar Paedagogia* hasábjain,⁶¹ hogy az irodalom tanítása a legsürgősebben orvoslandó terület a magyar oktatásügyben. Franciaországi tapasztalatait felemlegetve kiemelte, hogy irodalomtanítás címen nem szabad nyelvtant, ügyirat-szerkesztést és helyesírási gyakorlatokat tanítani, hanem a

⁵⁶ HUSZÁR 1873. 120.

⁵⁷ HUSZÁR 1873. 165.

⁵⁸ SCHNEIDER 1887. 21–22.

⁵⁹ A témáról lásd például: SZÍVÓS 2000. 133–147.

⁶⁰ A korabeli könyvtári helyzet megismerése céljából az alábbi műveket tekintettük át: DOLINAY 1878, GÖBEL 1879, KOVÁCS 1970, SZABÓKI 1968 stb.

⁶¹ DE GERANDO 1892. 291–296.

növendékek művészi érzékét kell fejleszteni, aktív módon bevonva őket az irodalmi művek feldolgozásába.⁶² Elkecsérlőnek, unalmasnak, „szalmacseplésnek” találta az irodalomtanításhoz használt leányiskolai tankönyvek szövegeit, versepéldáit, ehelyett azt ajánlotta, hogy „szeretessük meg a fejlődő lélekkel a szépet, a jót, a nemest, hogy legyen elég benső értéke, elég lelki ereje, hogy magának megalkossa saját eszményét és aszerint éljen.”⁶³ Úgy gondolta, ehhez az szükséges, hogy tudományos műszavakkal teletűzdelt tankönyvi definíciók helyett valódi, értékes irodalmi műveket kell a lányok kezébe adni. Az „ügynevezett” gyermek- és leányirodalom darabjait nem tartotta megfelelőnek ehhez, azokat „mesterkéltné” és „émelygős” jelzőkkel illette, és csakúgy számúzni kívánta a lányok olvasmányai közül, mint a rossz regényeket.

Nagyon hasonló véleményt fogalmazott meg az 1896-os II. Tanügyi Kongresszus Előértekezletének harmadik ülésén Alexander Bernát, aki – általában szólva a középiskolai irodalom-tanításról – azt emelte ki, hogy az egyoldalú, túltengnek benne az „*aesthetikai elemek*”, és nem segítik a fogékony lelkű fiatalokat a világ igazi értékeinek megismerésében, a valódi műveltség helyett csak „*sok éretlen kritizálást*” nyújt a vers- és regényolvasást követő sok bonyolult elemzés.⁶⁴ Ugyancsak ő fogalmazta meg egy másik hozzászólásában, hogy az irodalom tanításában a nyelvtani, a stilisztikai és poétikai elemek hangsúlyosak, és ez nem bír erkölcsnemesítő erővel.⁶⁵ Radó Vilmos a Kongresszus *Családi nevelés* szakosztályában azt fejtette ki, hogy hogyan kell kiválasztani az ifjúságnak ajánlott olvasmányokat, hogy azok szórakozást és gyönyörködtetést nyújtsanak, a gyerekekkel az olvasást megszeretessék. Hangsúlyozta, hogy az ifjúság kezébe adott művek semmiképp ne legyenek együgyűek és gyerekesek, és így kritizálta kora sok, fiataloknak szánt művét: „*És számtalan modern ifjúsági iratban mi az érdeklődés eszköze? Nem más, mint az érdekesítő jelenetek és izgalmas helyzetek végtelen sora, nem más, mint a fantázia szertelen ingerlése, az idegek lázas izgatása, az érzelmek túlságázása.*”⁶⁶ Fontos szerinte az is, hogy az olvasmány „*erkölcsileg tiszta*” és tartalmában igaz legyen. Választ adott arra a kérdésre is, hogy a sok rossz mű mellett, amelyek elárasztották a magyarországi könyvpiacot is, mely olvasmányokat lehet bátran ajánlani a fiataloknak: a népköltészeti alkotások, „*a nemzeti műköltés elbeszélő remekművei megfelelő átdolgozásban s a világirodalom azon epikai, sőt némely drámai termékei (...), melyeket az egész művelt emberiség költői jelességeiknél fogva nagyrabecsül*”,⁶⁷ továbbá pedig a földrajzi útleírások, fiataloknak szánt tudományos ismeretterjesztő munkák, híres emberek életrajzai. Végül Radó összefoglalta azt is, hogy milyen legyen az olvasmányok nyelve, illusztrációi, és hogy

⁶² DE GERANDO 1892. 292–293.

⁶³ DE GERANDO 1892. 295.

⁶⁴ II. ORSZÁGOS 1898. 202.

⁶⁵ II. ORSZÁGOS 1898. 251.

⁶⁶ II. ORSZÁGOS 1898. 297.

⁶⁷ II. ORSZÁGOS 1898. 298.

miként kell olvasatni a növendéket. Ez utóbbi pontnál kiemelte, hogy „nem szorul hosszabb bizonyításra az (...), bizonyos tekintetekben más fajta olvasmányt követel a keményebb anyagból gyúrt fiú és mást a gyöngébb és gyöngédebb leány, amivel korántsem azt akarom mondani, hogy a két nem olvasmánya merőben más legyen, a nevelés egész idején végig. Hiszen maga az irodalom, a melyből az ifjúsági iratok nagy része kerítendő, sem kétféle, himnemű és nőnemű.”⁶⁸ Előadását azzal zárta, hogy bár fontos rábírní a fiatalokat arra, hogy olvassanak, arra is figyelmet kell fordítani, hogy ne olvassanak túl sokat, mert az „végzetessé” fajulhat, „olvasási mániává” válhat.

Berta Ilona 1898-ban a felsőbb leányiskolákban folyó irodalomtanításról, az ott feldolgozandó olvasmányokról úgy vélte, hogy azoknak az egyik legfőbb célja a nemzeti nevelés, a hazaszeretet erősítése, Magyarország szépségeinek bemutatása. Azt kívánta, hogy a műveltség nemzeti és magyar legyen, és felidézze saját, VI. osztályos leánynövendékeit, akik rajongtak a hazai irodalomért. „Magyarrá tenni a mi leányainkat szívük minden törekvésével, fölbresztteni a szunnyadó nemzeti önérzetet s ennek erős szálaival odakötni az egyént, a gyenge egyest a nagy egészhez, az egész nemzethez (...)”⁶⁹: ez szerinte az irodalom oktatásának célja.

1908-ban jelent meg Miklós Elemér *Irodalmi nevelés*⁷⁰ című könyve, amelynek harmadik, *A nő és az irodalom* címet viselő fejezete azokat a szempontokat mutatta be, amelyeket figyelembe kell venni a magyar remekírók tanulmányozása során ahhoz, hogy „a leánylélekre maradandó, átalakító, nemesítő hatással legyenek, hogy meggyőződéssé, hitté erősödjék meg benne az a tudat, hogy legelső szent kötelessége minden nőnek nemesítőleg hatni környezetére.”⁷¹

A 19–20. század fordulóján tehát számos írás született arról, hogy milyen legyen a (leány)iskolai irodalomtanítás. Sok vélemény íródott arról is, hogy iskolában és iskolán kívül mit olvassanak a gyerekek és ifjak, illetve a felnőttek, és a tanácsadók többször kiemelten fordultak a lány- és nőolvasókhöz. Beniczky Irma már az 1870-es évek elején többször is szomorúan állapította meg, hogy a nők csak a kölcsönkönyvtárak „kívül-beliül szennyes” műveit olvassák, szépirodalmi lapokat pedig csak akkor vesznek kézbe, ha divatrésze is van.⁷² A folyóiratokban közölt irodalmi művek azonban gyakran nem voltak magas szintű, valódi művészi értékekkel bíró alkotások, mint ahogyan azt már 1862-ben a *Nővilág* című lap is szóvá tette, és „emészthetetlen kotyvalék”-nak nevezte a megjelenő verseket és novellákat.⁷³ Többen károsnak vélték azt, ha a nők válogatás nélkül olvassák az eléjük kerülő műveket, „képzeletet izgató regényeket”,⁷⁴ ezért

⁶⁸ II. ORSZÁGOS 1898. 300.

⁶⁹ BERTA 1898. 108.

⁷⁰ MIKLÓS 1908

⁷¹ KELLER 1909. 239.

⁷² BENICZKY 1870. 181.

⁷³ A NŐNEM 1862. 120.

⁷⁴ BENICZKY 1876. 40.

javasoltak olyan alkotásokat, melyeket valóban érzelem- és értelemnemesítőnek gondoltak. Medve Imre például elsősorban a magyar írók és költők műveit ajánlotta a hölgyek figyelmébe, Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Eötvös József, Jókai, Fáy András és mások nevét emelte ki, a női írók közül pedig Jósika Júliát, Karacs Terézt, Vachot Sándornét, Ferenczy Terézt és „Emíliát” említette.⁷⁵ Az ízlésromboló olvasmányok betiltásának, korlátozásának kérdése több hazai és nemzetközi konferenciának is témája volt a századfordulón. 1909-ben, a londoni erkölcsi nevelési konferencián például éppen a nőnevelés jól ismert hazai szakembere, Geőcze Sarolta emelte fel a szavát a gyermeki lélekre ártalmas élc-lapok (magyar példaként a *Fidibuszt* említette) ellen: „A szennyirodalom termékeivel elárasztják az ifjúságot, bepiszkolják vele a családi kört s a métely ellen nem véd a törvény. Geőcze Sarolta ezen erkölcsi ragály ellen nemzetközi konventióval biztosítandó törvényes védelmet kíván a sajtótörvény szigorítása s az ily termékekre nézve a szállítási jog megvonása által.”⁷⁶

Több könyvsorozat darabjait az alkotók és kiadók elsősorban nőknek szánták, mint például a *Vasárnapi Könyvtár*, az *Ismerettár*, a fentebb már említett *Magyar hölgyek Könyvtára*, a *Közhasznú Családi Könyvtár* és a *Magyar remekírók* sorozat műveit. Ezek egyes példányaikat a folyóiratokban is bemutatták, népszerűsítették. A főúri személyekből alakult Műbarátok Köre is fontos feladatának tekintette, hogy a hazai szépirodalom körét felkarolja, ők adták ki a *Szépirodalmi Könyvtár* című sorozatot, amelynek köteteit tagjaik tagilletményként kapták. A Kör elnöke gróf Csáky Albinné volt, a könyvsorozat szerkesztője pedig Hevesi József. A VII. Kötet bevezetésében ezt írták: „[R]eméljük, hogy a magyar intelligencia és a közélet összes tényezői, a szép és nemes írást lelkesülő művelt hölgyközönség saját ismerősei körében lelkesen fogja ajánlani e nagy fontossággal bíró magyar irodalomterjesztő vállalatot (...)”⁷⁷

A legátfogóbban talán Jósika Júlia fogalmazta meg 1885-ben megjelent könyvében, hogy mit és miért kell a művelt leányoknak olvasniuk. Szerinte ez a gondolkodásra és önismeretre nevel, a műveltség megszerzésére szolgál. Ő a hagyományosan felsorolt könyvek mellett ajánlotta az útleírásokat, a művészettörténeti és világtörténeti műveket, sőt a természettudományos írásokat. A lapok közül pedig a *Vasárnapi Újságot*.⁷⁸ Szomaházy István a *Magyar Lányok* című lapban a századvégen hasonló műveket javasolt olvasnivalónak. Legalább napi 1 órát ajánlott olvasásra, és a külföldi könyveket – különösen a „francia rémregényeket” – a magyar határokon kívülre akarta „hajigálni”.⁷⁹ (Az újság megjelenésekor a szerkesztő, Tutsek Anna, vezércikkében kifejtette: az a cél vezérli, hogy a magyar lányok kezébe olyan lap jusson, mely kerüli az idegenszerűséget, és az

⁷⁵ MEDVE 1872. 65–79.

⁷⁶ GEŐCZE 1909. 17–18.

⁷⁷ HEVESI 1892. o.n.

⁷⁸ JÓSIKA 1885. 157–159.

⁷⁹ SZOMAHÁZY 1895. 166–167.

igazi nemzeti szellem fogja áthatni minden sorát⁸⁰ – Szomaházy is ennek szellemében írta cikkét.)

A *Nemzeti Nőnevelés* is rendszeresen szemlélte azokat a könyveket, amelyeket leányoknak ajánlott. Néhány esetben a recenzióban azt is leírta egy-egy mű ismertetője, hogy miért javasolja a könyv olvasását. Lőcsei (valódi nevén Seltenreich) Emma Kárpáti csokor című művét például e szavakkal méltatták a lapban: „Dolgozatai nem tüneményszerűek, de nemes érzése és könnyed elbeszélő modorra alkalmasokká teszik ezen apróbb rajzokat arra, hogy különösen a serdülő leányok élvezettel olvassák, kiknek számára ugyanis keveset nyújt a magyar irodalom.”⁸¹ Ugyanebben a számban ajánlották még Verne munkáit és a Radó Antal szerkesztette Magyar Könyvtár tíz addig megjelent kötetét. Többször próbáltak kedvet csinálni a lányoknak a kézimunkázáshoz, mint például Sikorszkáné Zsolnay Júlia *Régi magyar hímzések*⁸² című könyvével, és gyakori volt a híres nőkről,⁸³ illetve nőket érdeklő témákról⁸⁴ írt kötetek bemutatása is. Binder Laura egy századvégi regény, Gyarmathy Zsigáné *Három leány története* című munkája ajánlásakor fogalmazta meg azt, hogy az egyre-másra születő sok új mű ellenére kevés a valóban leányoknak való, esztétikai és erkölcsi értelemben is kiemelhető olvasmány. „Nem egyszer töprengünk azon: miféle könyvet is adjunk az olvasni vágyó, fiatal lánynak, a ki már méltatlankodva utasítja vissza a gyermekvilág számára írt olvasmányokat; regényt szeretne olvasni minden áron! De valljuk meg: bizony kevés az olyan regény, a melyet bátran odaadhatunk a serdülő leány kezébe (...)”⁸⁵

A *Nemzeti Nőnevelés* könyvajánlóit tekintve tehát valamennyi, az olvasásról, irodalomtanításról pedig több számban is közölt írásokat. A lap egyik 1910-es cikke, melyben a polgári iskolák leányainak olvasási szokásairól is szó esett, kiemelte az ifjúsági könyvtárak szerepét. A szerző konkrét helyszíneket is említett, ahol a lányok sokat olvastak: a nagybányai iskolában például 18 mű elolvasása (legalábbis kikölcsönzése) jutott egy lányra.⁸⁶ A szerző azonban felhívta az iskolák figyelmét, hogy jobban válogassák meg, mit adnak a lányok kezébe. Véleményével nem volt egyedül, hiszen láthattuk, hogy több korabeli forrás is hosszan írt nem csupán arról, hogy mit olvassanak a lányok, hanem arról is, hogy milyen könyveket, történeteket kell kerülniük.

A *Magyar Háziasszony* című lap egyik cikkírója például a „francia naturalistákusok” műveit találta károsnak, mert e szerzők könyveit olvasva a nők „nagyon meg találnák ismerni az életet ezernyi bajával, tömérdek undokságával s visszariadnának a küzdelemtől, mely mindnyájunknak közös rendeltetése.”⁸⁷ Sem a realitásokról, sem

⁸⁰ TUTSEK 1894. 1.

⁸¹ LŐCSEI 1898. 48.

⁸² SIKORSZKÁNÉ 1898. o.n.

⁸³ Lásd például: S. I. 1899. 282.

⁸⁴ Lásd például: BOD 1898. 231–232.

⁸⁵ BINDER 1898. 283–284.

⁸⁶ RELKOVIC 1910. 172–177.

⁸⁷ A REGÉNYOLVASÁSRÓL 1882. 1–2.

az ábrándokról szóló regényeket nem tartotta megfelelő olvasmányoknak e vezércikk szerzője, hiszen a franciák mellett a német szentimentalisták műveit is károsnak tartotta, mert „balga ábrándokat” meríthetnek belőlük a nők. Ennek ellenére, miként például M. Hrabovszky Júlia emlékezett fiatal éveire, a hazai nők mégiscsak olvasták ezeket a műveket, sőt, nem ritkán eredetiben! „A téli hónapok csendesen teltek. (...) A kályha mellett egy hintaszékben Zola Rougon Macquart regényciklusát olvastam el természetesen franciául, mert Gábor bácsi minden valamirevaló francia regényt meghozatott. Abban az időben Zola, Bourget, Daudet stb. voltak a legfelkapottabbak.”⁸⁸ Sztáray Irma grófnő Erzsébet királyné olvasmányairól is megemlékezett memoárjában, és ő is kiemelte, hogy Sissi mennyire szerette a görög, francia és angol irodalmat, tudományos és szépirodalmi kötetek felváltva kerültek a kezébe, bár azt is hozzátette a grófnő, hogy regények csak ritkábban, mert a királynét inkább a költészet érdekelte.⁸⁹

A fentebb már idézett Tárczák című kötet egyik novellájából is az derül ki, hogy a lányok gyakran éppen azt szerették olvasni, amitől óvták őket szüleik, nevelőik. Dóczi Lajos *Az önérzet* című írásának az alcíme ez volt: „Nem lányoknak való.” A mű e sorokkal kezdődik: „Ezt a tilalmat nem azért írom ide, mert talán olyant lele e kis tanulmányban a nővilág, a mi gyengédségét sérthetné, hanem azért, mert e czikk lányoknak unalmas. Meg azért is, hogy minden leány annál bizonyosabban elolvassa.”⁹⁰

Az olvasás szokása (annak hiánya...) még a korabeli vicceknek is gyakori témája lett, és a korabeli lapokban olykor karikatúrákon is kifigurázták a sznob (női) olvasókat. A *Veréb Jankó* 1887-ben például egy viccben az alábbi, leányok között folyó „beszélgetést” közölte:

„A varró-iskolában

– Te, Juczi, nem tudod, mi az a Kisfaludy, meg Vörösmarty?

– Gipsz-figura a mama sifonérján!”⁹¹

Fontos még kiemelni, hogy a 19. század nem csupán a női olvasók, hanem a női tollforgatók megjelenésének időszaka is volt. (Erről tanúskodik a folyóiratokban megjelent, nőktől származó tetemes mennyiségű írás is.) Ugyanakkor jól jellemzi a korabeli gondolkodásmódot az a néhány mondat, amit egy körkérdéscsokorra válaszolva 1912-ben naplójában Jászai Mari is megfogalmazott: sok nő, ha egyáltalán olvasott, inkább férfi szerzőktől (legalábbis ezt vallotta be). Arra a kérdésre, hogy férfiak vagy nők írásait olvassa szívesebben, a színésznő ezt válaszolta: „Nem tudok összehasonlítást tenni, mert az utóbbiakat még nem próbáltam.”⁹² (Emlékirataiban rendkívül nagyra tartotta például Tolsztoj *Háború és béke* című regényét.) Úgy vélte, egy nő, ha már ír, csak a férfiakról írjon, mert magáról úgy-

⁸⁸ M. HRABOVSZKY 2001. 59.

⁸⁹ SZTÁRAY 1909. 30.

⁹⁰ HEVESI 1892. 17.

⁹¹ A VARRÓ-ISKOLÁBAN 1887. 14.

⁹² JÁSZAI 1927. 186.

sem mondja meg az igazat, és nagyon keményen fogalmazott arra a kérdésre is, hogy a nőírók az irodalom melyik ágában lehetnek leginkább sikeresek: „*Ame-lyikben mondanivalójuk van. De ilyen nincs.*”⁹³

Záró gondolatok

A 18–19. században mindvégig, és egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintve követhető nyomon az *olvasó nők* históriája. A kutatásaink során összegyűjtött, előzetes várakozásunkat messze meghaladó számban a leányok és nők olvasá-sához tanácsokat és tiltásokat adó források egyértelműen bizonyítják, hogy a könyvek nevelésben és művelődésben betöltött jelentőségét sok korabeli gon-dolkodó még a család és az iskola hatásánál is fontosabbnak vélte. A 18. század végétől mind fontosabb, a nemzeti, a magyar nyelvi és a vallásos nevelést illető-en is kiemelkedő kérdéssé vált, hogy *mit olvassanak* a lányok és a nők. A gyors léptekkel növekvő, és a 19. század végétől már komoly gazdasági vállalkozás-ként felfogható könyv- és sajtókiadás közönségének jelentős részét ők tették ki, ezért a szerzők és kiadók tőlük is kiemelten várták a hazai költészet és prózairo-dalom támogatását. A korabeli női lapok, nőknek nyomtatott irodalmi sorozatok vagy ismeretterjesztő művek, lányregények és más olvasmányok vizsgálata neveléstörténeti szempontból azért is fontos – mint ezt kutatásunk számos forrá-sa bizonyította –, mert ezek is jelentősen formálták a korabeli olvasók nőideálját, amit segítségükkel pontosabban feltárhatunk, mintha csupán a nevelési tárgyú szövegeket tanulmányozzuk.

IRODALOM

A NŐNEM 1862	A nőnem közhasznú szakirodalma = <i>Nővilág</i> , 1862. március 20. VI/8. 120.
A REGÉNYOLVASÁSRÓL 1882	A regényolvasásról = <i>Magyar Háziasszony</i> , 1882. szeptember 17. 1–2.
A VARRÓ-ISKOLÁBAN 1887	A varró-iskolában = <i>Veréb Jankó</i> , 1887. január 9. III/2. 14.
ÁRVAY 1825	ÁRVAY Gergely: A' Román-kórság = <i>Felső Magyar Országai Minerva</i> , Kassa, 1825. I. 2. Negyed, 141–155.
BENICZKY 1870	BENICZKY Irma: A nők hivatása. Heckenast G., Pest, 1870.
BENICZKY 1876	BENICZKY Irma, K.: Gyakorlati széptan – Tekintettel a házi életre. Franklin, Budapest, 1876.
BERTA 1898	BERTA Ilona: A nemzeti érzés és a magyar irodalom = <i>Nemzeti Nőnevelés</i> , 1898. március–április, XIX/3. 108.

⁹³ JÁSZAI 1927. 186.

- BINDER 1898 BINDER Laura: Gyarmathy Zsigáné: Három leány története. (Budapest, Athenæum, 1898.) [könyvismertetés] = *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. június, XIX/V. 283–284.
- BÍRÓ 1978 BÍRÓ Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék. (Báróczi Sándor és „testőríró” barátai) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978/1. 16–31.
- BÓDI 2003 BÓDI Katalin: A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/4–5. 483–503.
- BOD 1898 BOD József: Székely István: Női életpályák (Budapest, Franklin, 1898.) [könyvismertetés] = *Nemzeti Nőnevelés*, 1898. május XIX/IV. 231–232.
- BORBÍRÓ 2007 BORBÍRÓ Fanni: Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor. Budapest, 2007. 185–207.
- CAMPE 1790 CAMPE, Joachim Heinrich: Theophron oder Der erfahrene Rathgeber für die unerfahrene Jugend: zur allgemeinen Schulencyclopädie gehörig. Dritte gänzlich umgearbeitete Ausgabe. Braunschweig, Schulbuchhandlung, 1790.
- CAMPE 1804 CAMPE, Joachim Heinrich: Theophron vagy a’ tapasztalt tanácsadó a’ tapasztalatlan ifúság’ számára. Po’son, 1804. (Fordította: Dapsy József.) (<http://www.kiad.hu/bibl/campe1/index.php>) [2013.05.03.]
- CAVALLO–CHARTIER 2000 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Szerk. CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Budapest, 2000.
- DE GERANDO 1892 DE GERANDO Antonina: A leányok irodalmi tanításáról = *Magyar Paedagogia*, 1892. 291–296.
- DOLINAY 1878 Iskolai és Népkönyvtár. Szerk. DOLINAY Gyula. Budapest, 1878. I. évf.
- DÖMÖTÖR 1963 DÖMÖTÖR Tekla: Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában. Budapest, 1963.
- EGERSZEGI 2008 EGERSZEGI Sándor: Jótékonyági Nőegyletek tevékenysége Vác-on, 1868–1950. Adatok a váci szociális gondoskodás történetéhez. Vác, 2008.
- EVVA 1933 EVVA Gabriella: A magyar nőnevelés két úttörője Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei. Szeged, 1933.
- FÁBRI 1987 FÁBRI Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848. Budapest, 1987.
- FEHÉR 2006 FEHÉR Katalin: „Neveljünk polgárokat!” Nyilvánosság és nevelés a reformkorban. Budapest, 2006.
- FEKETE 1972 FEKETE Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. 1972. (http://dia.pool.pim.hu/xhtml/fekete_sandor/Fekete_Sandor-Petofi_romantikajanak_forrasai.xhtml) [2013.05.18.]
- FELKAI 1957 Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Szerk. FELKAI László. Budapest, 1957.
- GARDNER 1992 The New Woman and Her Sisters: Feminism and Theatre 1850–1914. Eds. GARDNER, Vivien – RUTHERFORD, Susan. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1992.

- GELLERT 1772 A' Svétziai Grófné G**né Aszszony' Élete. Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott GELLERT által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordittatott. Kolo'sváratt, Nyomt. A Ref. Coll. Betüivel, 1772.
- GEŐCZE 1909 GEŐCZE Sarolta: A londoni erkölcsi nevelési kongresszus = *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. január-február, XXX/I-II. 17-18.
- GOLDBERG 1984 GOLDBERG, Rita: Sex and Enlightenment: Women in Richardson and Diderot. Cambridge University Press, New York, 1984.
- GORDON HANNAFORD 1980 GORDON HANNAFORD, Richard: Samuel Richardson: An Annotated Bibliography of Critical Studies. Garland Publishing, New York, 1980.
- GÓBEL 1879 GÓBEL János György: Az iskolai és a népkönyvtárak. Székesfehérvár, 1879.
- GROSVENOR MYER 1986 Samuel Richardson. Passion and Prudence. Ed. GROSVENOR MYER, Valerie. Vision Press, London, 1986.
- GYÁNI 1999 GYÁNI Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940. Budapest, 1999.
- GYERTYÁNNFFY 1915 GYERTYÁNNFFY István: Theano – három részben. Lampel, Budapest, 1915.
- HEVESI 1892 Tárczák. Szerk. HEVESI József. Budapest, 1892. (Szépirodalmi Könyvtár II. évf. VII. kötet)
- HOLLEDGE 1981 HOLLEDGE, Julie: Innocent Flowers. Women in the Edwardian Theatre. London, Virago, 1981.
- HUSZÁR 1873 HUSZÁR Károly: Történetekkel felvilágosított egyházi beszédek – Magyar- s Erdélyország minden bucsunapjára. I. köt. Számmer Imrénél, Székesfehérvár, 1873.
- II. ORSZÁGOS 1898 A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója. I. köt. Budapest, 1898.
- JÁSZAI 1927 Jászhai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte: LEHEL István. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1927]
- JÓSIKA 1835 JÓSIKA Miklós: Vázolatok. Kolozsvár, 1835.
- JÓSIKA 1885 JÓSIKA Júlia: Pályavezető – fiatal leányok számára. Franklin, Budapest, 1885.
- K. S. 1825 K. S.: A' szép könyvek' olvasásról = *Felső Magyar Országai Minerva*, 1825. szeptember I. 3. negyed, 379.
- KARACS 1845 Egy nőtől [KARACS Teréz]: Néhány szó a fiatal nőkhez a nőírók gáncsolói s a szabadhangú regények pártolói ellen = *Honderű*, 1. (1845):5, 45-48.
- KAZINCZY 1979 KAZINCZY Ferenc: A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől. Pályairás. (Részlet a tübingai pályaműből). In: Kazinczy Ferenc Művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Válogatta: SZAUDER Mária. Budapest, 1979. (Magyar Remekírók sorozat) 209-418.
- KELLER 1909 KELLER Imre könyvismertetése = *Nemzeti Nőnevelés*, 1909. április-május, XXX/IV-V. 239.
- KÉRI 2008 KÉRI Katalin: Hölgyek napernyővel – Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867-1914. Pécs, 2008.

- KIS 1798 KIS János: Kalendárium és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre. Pozson, Kiadta Kis János Wéber Simon Péter költségével és betűivel 1798. (http://www.kiad.hu/main_kiadvanyok.htm) [2013.05.12.]
- KÓKAY 1958 KÓKAY György: A bécsi Magyar Hirmondó (1789–1803) In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. Budapest, 1958. 183–184.
- KÓKAY 1959 KÓKAY György: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/90-ből. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. Budapest, 1960. 292–301.
- KOSÁRY 1996 KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3., kiegészített kiadás. Budapest, 1996.
- KOVÁCS 1833 KOVÁCS Pál: A nevendék nőnem. Pest, 1833.
- KOVÁCS 1970 KOVÁCS Máté: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében. II. köt. 1849-től 1945-ig. Budapest, 1970.
- KÖHLER 1996 KÖHLER, Astrid: Salonkultur im klassischen Weimar: Geselligkeit als Lebensform und literarisches Konzept. M & P, Stuttgart, 1996.
- LŐCSEI 1898 Lőcsei Emma *Kárpáti csokor. Csevegések* című könyvéről írott ismertetés = *Nemzeti Nénevelés*, 1898. január, XIX/I. 48.
- LYONS 1987 LYONS, Martyn: Le Triomphe du livre. Une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle. Paris, Éd. Promodis, 1987.
- LYONS 2001 LYONS, Martyn: Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Women, Peasants. Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2001.
- LYONS 2009 LYONS, Martyn: A History of Reading and Writing in the Western World. Houndmills, Palgrave Macmillan Ltd., 2009.
- M. HRABOVSKY 2001 M. HRABOVSKY Júlia: Ami elmúlt. Egy polgárasszony vallomásai. Budapest, 2001.
- MADÁCSY 1963 Francia irodalmi szalonok. Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából. Összeáll., előszót és jegyzeteket írta, ford.: MADÁCSY László. Budapest, 1963.
- MARMONTEL 1761 MARMONTEL, Jean-François Contes moraux. I-II., Paris, 1761.
- MÁTYUS 1762 MÁTYUS István: Diætetica. Kolozsvár, 1762.
(<http://mek.oszk.hu/08500/08581/08581.pdf>) [2013.05.12.]
- MEDVE 1872 MEDVE Imre: A magyar gazdasszony teendői a közéletben, háznál és konyhában. Heckenast, Pest, 1872.
- MIKLÓS 1908 MIKLÓS Elemér: Irodalmi nevelés. Singer és Wolfner, Budapest, 1908.
- MONTIER 1756 MONTIER asszonynak a maga leányával el-férjezett *** Mark-Grófnéval közlött tanúságos igen jeles és mindenféle uri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei. Francia eredetije: Lettres de Madame du Montier à la Marquise de sa fille, avec les réponses. Bruxelles, 1756.

- MURÁNYI 1993 MURÁNYI Lajos: A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849). Szerk. ERDŐS Ferenc. Székesfehérvár, 1993. (<http://mek.niif.hu/02100/02158/02158.pdf>) [2013.05.18.]
- NAGLER 1959 NAGLER, Alois Maria: A Source Book in Theatrical History: Twenty-five Centuries of Stage History in More Than 300 Basic Documents and Other primary Material. Mineola, New York, Doven Publications, Inc., 1959.
- OROSZ 1962 A magyar nevelés úttörői. Összeállította, a bevezetést és jegyzeteket írta OROSZ Lajos. Budapest, 1962.
- PETŐFI 1974 PETŐFI Sándor: Összes prózai művei és levelezése. A szöveget gondozta MARTINKÓ András. Budapest, 1974. (<http://mek.niif.hu/05900/05911/05911.pdf>) [2013.05.03.]
- PODMANICZKY 1855 B. PODMANICZKY Frigyes: Szerelem, szeretet és hölgyeink = *Család könyve*, Pest, 1. (1855) 10.
- POGÁNY 2008 POGÁNY György: Nézetek a női olvasásról Magyarországon = *Könyvtári Figyelő*, 54. (2008):3, 450–462.
- POWELL 1997 POWELL, Kerry: Women And Victorian Theatre. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- RELKOVIC 1910 RELKOVIC Mira: A polgári leányiskolák 1909-ben = *Nemzeti Nevelés*, 1910. március–április, XXXI. 172–177.
- ROUSSEL 1986 ROUSSEL, Roy: The Conversations of the Sexes. Seduction and the Equality in Selected Seventeenth- and Eighteenth-Century Texts. Oxford University Press, New York–Oxford, 1986.
- RUSSEL BROWN 1995 RUSSEL BROWN, John: The Oxford Illustrated History of Theatre. Oxford University Press, Oxford, 1995.
- S. I. 1899 S. I.: Márki Sándor: Erzsébet, Magyarország királynéja (1867–1898) (Budapest, Franklin, 1898) [könyvismertetés] = *Nemzeti Nevelés*, 1899. szeptember, XX/VII. 282.
- SÁMI 1872 SÁMI Lászlóné: Az anyák nevelése. II. = *Vasárnapi Ujság*, 1872. február 4. XIX/5. 51.
- SCHNEIDER 1887 SCHNEIDER J. Alajos: Nagyböjti szent beszédek a szenvedélyek fékezéséről. Fordította: Kozora Endre. Werfer Károly Nyomdája, Kassa, 1887.
- SIKORSZKÁNÉ 1898 Sikorszkáné Zsolnay Júlia *Régi magyar hímzések* (Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1898.) című könyvének ismertetése = *Nemzeti Nevelés*, 1898. március–április, XIX/III.
- SOLT 1970 SOLT Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei 1772–1826. Budapest, 1970. (Irodalomtörténeti Könyvtár sorozat, 24.)
- SZTÁRAY 1909 SZTÁRAY Irma: Erzsébet királyné kíséretében. Budapest, Szent István Társulat, 1909.
- SUJÁNSZKY 1845–1848 SUJÁNSZKY Antal: Órangyal. Vallási almanach. Pest, 1845–1848.
- SUJÁNSZKY 1846 SUJÁNSZKY Antal: Ájtatosság gyöngyei. Buda, 1846.
- SZABÓ 1843. SZABÓ Imre: Órangyal. Vallási almanach, Honunk' gyöngéd hölgyeinek szentelve. Pest, Emich, 1843–1844.
- SZABÓKI 1968 SZABÓKI Gyöngyi: Mit olvastak a népiskolai tanulók a dualizmus korában? = *Magyar Pedagógia*, 1968/2–3. 254–269.

- SZIGETHY 1980 Uracsok, arszlánnők. Válogatás Nagy Ignác műveiből. Vál., szerk., utószót írta: SZIGETHY Gábor. Budapest, 1980.
- SZIGETHY 1998 SZIGETHY Gábor: Előszó. In: Kármán József: Fanni hagyományai. Budapest, 1998.
(<http://mek.oszk.hu/00700/00722/00722.htm>) [2013.05.12.]
- SZILÁGYI 1999 Első folyóirataink: Uránia. Szerk. SZILÁGYI Márton. Debrecen, 1999.
- SZÍVÓS 2000 SZÍVÓS Andrea: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1888) In: Ezerszínű világ. Szerk. KÉRI Katalin. Pécs, 2000. 133–147.
- SZOMAHÁZY 1895 SZOMAHÁZY István: Mit olvassanak a magyar lányok? = *Magyar Lányok*, 1895. március, 3. I/11. 166–167.
- TUTSEK 1894 TUTSEK Anna: A Magyar Lányokról egy magyar lányhoz = *Magyar Lányok*, 1894. december 16. I/1. 1.
- VACHOTT 1935 VACHOTT Sándorné: Rajzok a múltból. Emlékiratok (Szemelvények). Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [Budapest], [1935]
- WITTMANN 2000 WITTMANN, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: CAVALLO – CHARTIER 2000. 321–380.

A Tudományos Gyűjtemény és Vörösmarty

(Reformkori tudományos folyóiratunk történetéből)

„A nemzetnek tudományos és mesterségbeli culturája legjelesebb disze, legditsőbb ereje s legfőbb java. Különös gondviselést, tápláltatást és elősegítést érdemel s kíván az. E végre valók a tudományos írárok és gyűjtemények (...)” – így vezeti be Trattner János Tamás, a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat kiadója a gyűjtemény beindulásáról szóló jelentését.¹ Az első két szerkesztő, Fejér György és Thaisz András összesen 11 évig tartó szerkesztői tevékenysége után 1828-ban Vörösmarty Mihály veszi át a folyóirat szerkesztését s végzi ezt a munkát a következő négy évben, 1832-ig.

A szerkesztő Vörösmarty

Elgondolkodtató tény, hogy bár Vörösmarty a *Tudományos Gyűjtemény*nek öt éven keresztül első embere, a költő-szerkesztő és a folyóirat kapcsolatáról a Vörösmarty életrajzok általában csak mint életrajzi momentumról emlékeznek meg. A témával – egészben vagy részben – foglalkozó tanulmányok természetesen születtek,² azonban szempontjaik nem elsősorban sajtótörténetiek, így talán nem haszontalan vizsgálódásunk.

„Most, (...) megújítom ismét búcsú vételemet, s ezzel legyen befejezve végső elvállalásom” – írja Vörösmarty 1826. augusztus 25-én Perczel Sándornak³, eddigi „munkaadójának”, s válik függetlenné a 26 éves ifjú: maga is sokkal inkább érezvén bizonytalanságot e függetlenségben, mintsem a képzettségének megfelelő ügyvédi, vagy tehetsége követelte irodalmi pálya közötti választás lehetőségét. A bizonytalanság hosszú hónapokig vele marad. Barátja, Stettner inkább csak udvarias gesztusnak szánt korábbi meghívását⁴ kénytelen elfogadni s Budára költözik. Majd 1827 elején nagybátyjánál, Kesziben tölt hosszabb időt. Két újabb hónapot dunántúli utazásokkal, vendégeskedéssel vészel át, de a végső állomás ismét Buda, ahol tapasztalnia kell, hogy művei kiadásából származó kevés pénze elfogyott. Le kell számolnia azzal az ábránddal, hogy az irodalomból, íróként

¹ 1817. február 4-én. MK 1817.

² FRIED 1968. 644–658.

³ VÖM 17. 152.

⁴ VÖM 17. 112. Stettner Vörösmartyhoz. 1825. december 4.

éljen meg. Elhatározza, hogy Fehérváron keres ügyvédi állást, az elhatározást 1827 derekán már barátai is ismerik. Teslér Lászlónak írt levelében megfogalmazza a Pest-Budáról való távozás okát: „Talán kérdezed, mért távozom innen Fehérvárra? – A remény visz oda Barátom, hogy ott talán jobban élélhetek”.⁵ A megvalósítás azonban nem történik egyik napról a másikra. A távozási szándékról szintén értesülő Fábián Gábor először 1827. szeptember 1-jén figyelmezteti, hogy Pest elhagyása sokban fogja gátolni írói munkásságát, s majd még két hónap múlva is azt írja, hogy „Ne menj el Édes Miskám Pestből, ha lehet, az olyan Poetának, mint te vagy *in Urbe* kell laknia, mint lakott Máró, Ovid, sat.”⁶ A létbizonytalanság hónapjai ezek, nagy tervek kovácsolására nem alkalmasak. De nemcsak megélhetési gondok, hanem belső erkölcsi kétségek is gyötrik Vörösmartyt. A reménytelen Etelka-szerelem arra a fokra ér el, amikor a be nem teljesülés törvényszerűen a szép és a jó iránti dachban jut kifejezésre. „Amikor az ideálok összeomlanak, az önmegtagadó józan élet elveszti belső tartását, üresség támad egy időre a lélekben (...)” – adja örökérvényű megfogalmazását ennek az állapotnak Szauder József.⁷ Az anyagi és morális válság érzete a fiatal költőben egy felismeréssel is párosul. Tudja, hogy sorsa nem egyéni balszerencse, s mivel minden szerénysége ellenére a barátok, ismerősök nem hízélgésnek szánt megnyilatkozásaiból azt is tudnia kell, hogy már jelentős helyet mondhat magáénak az élő magyar literatúrában, hát le kell vonnia a következtetést: az ország még legjobbainak sem tudja biztosítani a polgári-értelmiségi, vagy éppen a művészi pályán való megélhetést.

Életének e mind egyéni, mind társadalmi okok szülte kritikus szakaszában kapja meg a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztői állását 1827 végén. Hogy pontosan kinek, kiknek köszönhetően? Úgy véljük, hogy elsősorban az új szellemiséget képviselő aurorások az előző szerkesztő, Thaisz András megbuktatását is eredményező, a folyóirat szerkesztői posztjáért (és létbiztonságot jelentő évi nyolcszáz forint javadalmazásért) indított harcának eredménye Vörösmarty szerkesztői kinevezése. Amihez minden bizonnyal hozzájárult a Vörösmarty-rajongó Horvát István – akinek viszont barátja és tisztelője a Trattner melletti tulajdonostárs Károlyi – ez utóbbihoz intézett kérése is.

A szerkesztés munkájának átvételét megelőző hónapok eseményeinek ismeretében nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy Vörösmarty nem volt felkészülve a megkapott feladatra. A felkészületlenséget bizonyítja, hogy az 1828. évi 1. kötet késedelmesen jelent meg, de ez inkább csak felszíni tényező, kevésbé lényeges. Lényeges viszont az, hogy szerkesztői indulásakor nem volt olyan határozott szerkesztői koncepciója, mint akár az első szerkesztő Fejér Györgynek, akár követőjének, Thaisz Andrásnak. Közülük az első egy hatalmas elvi tanulmányban, az utóbbi pedig egy pragmatikus szerkesztőim közleményben fejtette ki a

⁵ VÖM 17. 179. Vörösmarty Teslérhez. 1827. augusztus 27.

⁶ VÖM 17. 181. Fábián Vörösmartynak és VÖM 17. 187. Fábián Vörösmartynak. 1827. október 28.

⁷ SZAUDER 1961. 306.

folyóirat tervezett célját. Állíthatjuk, hogy mindketten hivatásuknak érzeték a szerkesztői tevékenységet. Vörösmarty sokkal inkább szerencsének, majd később pedig egyenesen irodalmi munkásságát akadályozó tehertételnek érezte a folyóirat szerkesztését. A töredékesen fennmaradt Vörösmarty-levelezésben nincs meg az a darab, amelyben a költő a szerkesztői megbízatás tényét barátjával, Fábíán Gáborral közli. De Fábíán válaszában egy kitétele arra utal, hogy részben Vörösmarty saját szavait ismétli. „Leveledből, mellyet tegnap vevék, örömmel olvastam, hogy a rád ruházott redactori hivatalban a véled valahára megbékélt szerencse [aláhúzás: MB] olyan életmódot nyújtott kezédbe, mellyel bizonyosan inkább megelégszel (...)”⁸ Az ifjú Vörösmarty eddig nem dédelgetett folyóiratterveket. A Tudományos Gyűjtemény-szerű enciklopédikus folyóirat pedig nem is kínált különösebb lehetőségeket számára. Vörösmartyban nincs nyoma a számos területen tudóskodó, kisebb értekezéseket, bírálatokat író, s eközben szépirodalmi munkásságot mintegy mellékesen folytató, a korban nagyon gyakori nemesértelmiséginek. Ő már író, a szó valódi értelmében, kifejezési formái irodalmi formák, ezeket érzi természetesen magáénak. Az ország életének, egyéni sorsának problémáit költőként érzékeli s ebben, a Gyűjtemény szerkesztésének átvétele körüli ellentmondásos időszakában irodalmi termékenysége sem nagy. Nem teoretikus alkat, aki elméleti tanulmányokban fejtené ki nézeteit a haza felemelkedéséről, s ha ebben a – 1830-as évek elejéig tartó – korszakában irodalmi művei sem adnak a *Zalán futásához* hasonló választ erre az alapkérdésre, nem meglepő, ha a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjeként sem vázol fel részletes programot. A folyóirat általa szerkesztett első kötetében (1828. 1. kötet) rövid közleményben jelenti magát szerkesztőnek, remélvén, hogy a folyóirat „mind az írók, mind az olvasók közül minél több résztvevőt” talál,⁹ s a feladatot eléggé általánosan fogalmazza meg, mondván hogy „Minden kornak meg van hivatala: korunk talán nevelője lesz egy boldogabbnak, mellyben a most kifejtődő lelkek tündöklenni fognak”.¹⁰

Trattner Mátyás és az 1827. év végén társtulajdonossá lett Károlyi István, amikor az előző szerkesztőt, Thaiszt elbocsátották állásából, nem emberbaráti cselekedetet hajtottak végre Vörösmarty érdekében. Bár a magyar kultúra sokat köszönhet kiadói tevékenységüknek, ez esetben nem csupán a nemzet felemelkedéséhez való szerény hozzájárulás reményében döntöttek így. Vörösmarty nevének szerepeltetése a Tudományos Gyűjtemény címlapján számukra inkább nyereséget, mint kockázatot jelentett. Thaisz Andrást ékes szóval búcsúztatván a Vörösmarty szerkesztésében megjelent első kötet végén, de az elbocsátáskor kapott tüske Thaiszban élete végéig megmarad, még a „letételében” vétlen Vörösmartynak sem bocsát meg.¹¹ Trattnerék Thaisz leváltásának okát igen ködö-

⁸ VÖM 17. 188. Fábíán Vörösmartyhoz. 1827. december 31.

⁹ VÖRÖSMARTY 1828. 4.

¹⁰ VÖRÖSMARTY 1828. 4.

¹¹ Rendkívül jellemzőek azok az oldalgátások, amelyekben Vörösmarty neve sokszor elő sem fordul, de egyértelmű, hogy róla van szó. A sok közül egyetlen példát idézünk. Thaisz, miközben Kisfaludy

sen közlik: „Azonban úgy hozván a költsönös helyheztesek magukkal, hogy ... a Tudományos Gyűjtemény más szerkesztőre szálljon által”, Vörösmarty kijelölésének általuk tartott fő szempontjáról pontosan fogalmaznak: „... Vörösmarty Mihálynak ... kedvelt nemzeti írónak neve által nem tsekély mértékben megelőzte a ditső magyar nemzetnek ohajtását” a kiadó.¹²

A Zalán futása költője kedvelt nemzeti író, s szerkesztői megbízatása az előfizetők helyeslésével fog találkozni, sőt bizonyára új előfizetőket is eredményez majd. A kiadók megtalálni vélik számításaikat s egyelőre Vörösmarty is, hiszen az egyezés szerint 800 forint évi fizetés illeti meg.¹³ A megegyezés írásos nyoma nem maradt fenn, de biztosan feltételezhető, hogy a kiadók azt kívánták Vörösmartytól, hogy a Gyűjtemény érdekében lépjen kapcsolatba a korban már jelentősnek elismert tudósokkal, írókkal. „Általános fölfogás szerint – írja Taxner-Tóth Ernő – Vörösmarty fő feladata volt, hogy a nevesebb írókat – Horvát Istvántól Kölcsey Ferencig – megnyerje a folyóiratnak”.¹⁴ Ez bizonyítható is azzal, hogy Vörösmarty 1828 januárjának első napjaiban többeknek ír, dolgozatokat kérve a folyóiratba (240), s a Pesten és Budán tartózkodókkal is felveszi a kapcsolatot.

A kért dolgozatok csak később érkezhettek, így aztán az első kötet anyaga főleg a Szemere Pál által Vörösmarty rendelkezésére bocsátott írásokból állt össze. A folyóirat „Értekezések” részében Kölcsey, Jankovich Miklós, Kazinczy, Kiss Károly és Holéczy Mihály írásai, a kritikai rovatban Horvát István és Toldy Ferenc recenziói kaptak helyet.

Vörösmarty érkezéseket, tanulmányokat kérő levelei arra engednének következtetni, hogy a szerkesztő a maga belátása szerint irányítja majd a folyóiratot, eldöntvén, hogy kiknek biztosít fórumot s kiket igyekszik majd visszaszorítani. Az általa szerkesztett első kötet hátsó borítóján – ezen a helyen található a folyóirat megjelenésének kezdetétől a kiadó közlése az írók díjazásáról s az előfizetési

Sándor, Fáy András, Berzsenyi Dániel műveit adná a magyarul beszélni és írni tanuló idegen kezébe, azt mondja: „... el kelle dobni a rémletes s valóban rémületes futásokat, szaladásokat, -- a szép kötésű, arany metszésű, torzon borz, sisakos, pántzélós, paizsos, buzogányos, hóri horgas képekű Aurorákat s több efféléket (...)” THAISZ 1832. 137.

¹² JELENTÉS 1828. 116–117.

¹³ Az összeg nagyságában a kutatók véleménye nem egységes. Tény az, hogy Thaisz évi tiszteletdíja 600 pengő forint volt, 800 előfizetőn felül pedig 800 forint. 1827-ben az előfizetők száma a 800-at nem érte el, tehát Thaisz 600 forintot kaphatott. A Bajza-Toldy levelezés jegyzetei között Sallay Imre visszaemlékezését olvashatjuk, ami szerint Vörösmarty számára 1827 végén megállapított fizetés 600 forint volt. Más forrás (LUKÁCSI-BALASSA 1955. 96.) viszont azt mondja, hogy Vörösmartyt Trattner Mátyás a Tudományos Gyűjtemény szerkesztésével 360 pengő forint díjazással bízta meg. Mi a 800 forintos megegyezést tartjuk realinak, Tóth Dezső nyomán is (TÓTH 1974. 117.), mert Vörösmarty bizonyára többet kapott, mint az elbocsátott Thaisz. A 360 forint tévedés lehetett, ugyanis Toldy 1828 végén azt írja Bajzának, hogy Vörösmarty és Károlyi ismét szerződést kötött, de Károlyi 100 forinttal alább alkudott. (BTL 1969. 450.). Ha a 360 forintot tartanánk valósnak, a még 100 forint levonás olyan nevetségesen kis összeget hagyott volna a szerkesztőnek, hogy Vörösmarty nem vállalta volna a feladatot.

¹⁴ TAXNER-TÓTH 1975. 705.

díjakról – azonban Károlyi István (a 83 éves Trattner Mátyás vejeként hivatalosan csak társtulajdonos, valójában ekkor a kiadó tényleges irányítója) az eddig minden kötetben azonos szöveghez egy mondatot told: *„bizodalmassan kérvén egyszersmind a T. T. írókat, hogy munkáikat »egyenesen hozzánk alólírtakhoz« utasítani méltóztassanak”*. Ez félreérthetetlenül utal arra, hogy Károlyi a megjelentetendő értekezések kiválasztásába bele akar szólni, hiszen az „alólírtak” közül a szerkesztő neve hiányzik. Károlyi Vörösmartynak sokkal inkább a szerkesztés technikai kivitelezését szánta, mintsem a folyóirat eszmei irányításának a feladatát. Vörösmarty kötelessége a már Károlyi által is kiválogatott értekezések korrigálása, simítása, kötetenkénti összeállítása s esetenként az idegen nyelvű anyag fordítása, ehhez járul a különböző könyvismertetések, recenziók begyűjtése s a – Vörösmarty szerkesztőségének idején címet változtatott harmadik rovat – a „Különbfélék” anyagának összegyűjtése.

Vörösmarty nem kedvelte a szerkesztői munkát, teherterhelésnek érezte. E megállapítást számos bizonyíték támasztja alá Fábián tréfás, de nagyon igaz megjegyzésétől¹⁵ azon tényig, hogy a Gyűjtemény tudományos és irodalmi híryangának összeállításával, közlésével sokáig Stettner foglalkozott. Vörösmarty kedvetlenségéhez nagymértékben hozzájárultak a tulajdonosi hatalmával visszaélő Károlyi „vexái”, amelyek miatt Vörösmarty már 1829-ben készül lemondani a szerkesztőségről. A kiadó és a szerkesztő közötti nézeteltérések többnyire a folyóiratot, annak színvonalát is érintették. A kiadóval szemben álló Vörösmarty nem egyszer irányítja barátai írásait más kiadókhoz, Károlyi pedig a szerkesztő tudta nélkül tanácsol a cenzornak törléseket olyan írásokból, amelyek változtatlan szövegű megjelentetése Vörösmartynak lett volna érdeke.¹⁶

Károlynak a háttérben kifejtett szerepéről az aurorások biztosan tudtak,¹⁷ de az előfizetők többsége Vörösmartynak tulajdonítván a folyóiratot, megelégedését és bírálatait is a szerkesztőnek címezte. Az első kötetek megjelenése után a visszhang többnyire kedvező. Kiss Ádám írja már 1828 februárjában Vörösmartynak: *„a Tudományos Gyűjtemény ezen kötete (az 1828. 1. kötet) több tekintetben mulja fölül a legközelebbi lefolyt esztendő minden köteteit öszvesen (...)”*¹⁸ s e véleményhez csatlakozik Fábián Gábor¹⁹ és Deák Ferenc is, aki ugyan a folyóiratban Kazinczy „pályájának emlékezetét” azért nem látja szívesen, „mert élő embernek

¹⁵ „(...) majd ha a Loost, mellyet a minap Temesvárról hozék megnyerjük (...) akkor, hiszem Istenemet, hogy te sem leszel többé redactor egy óráig is”. VÖM 17. 219

¹⁶ Az előzőre is példa: Bajza írja Toldynak: „Vörösmarty (...) izeni, hogy ha utazásaidból közleni akarsz valamit, ne add a Tud Gy-be (Károlyi nem érdemli), hanem küldd Ellingerhez [azaz a Felsőmagyarországi Minervóba]”. BTL 1969. 467. Az utóbbira a Bajza-Szentmiklóssy „pör”-ből hozhatunk példát. Bajza viszontválasza ugyanis töredékesen jelent meg, s Toldy véleménye erről a következő volt: „hát ha Károlyi kérte Dreschert [a cenzort!] (...)” BTL 1969. 454.

¹⁷ Bajza írja Toldynak, hogy „(...) nem volna rossz ha néha írnál neki [Károlynak] valamit a Tud. Gy-be (...)” BTL 1969. 487.

¹⁸ VÖM 17. 198.

¹⁹ VÖM 17. 201.

maga által írott, s nem mindenhol hiú dicsekedés nélkül írott biographiáját” soha nem kedvelte,²⁰ valamint Dessewffy Aurél, aki szerint „*uj erőt kap a Ts úr pennája alatt a honni nyelv, – és valóban szerencsés a Tud. Gyűjt. Hogy illy ügyes és illy szeretet kezekben talált menedéket.*”²¹ De néhány kötet után már bíráló, figyelmeztető szavak is hangzanak, a barát Fábíán Gábor nem csak dicsér: „*ez a folyóírás már kezded alatt is kezd silánykodni (...)*”²² Míg a barátok látják a színvonalcsökkenés fő okát, a jelentős, valóban értékes értekezéseket írók hiányát, a Vörösmartyval nem rokonszenvezők azzal vádolják a szerkesztőt, hogy „saját embereinek” túl nagy teret ad. Szeder Fábíán egy leveléből értesülhetünk erről: „*Vörösmartyra is sokan haragudnak, hogy csak emberinek írásait veszi fel a Gyűjteménybe, amiért is azt többen csupán ezen okból meg szűnnek járatni*”. Ami az értekezéseket illeti, a vád igaztalan. 1828-tól 1832 végéig összesen 261 értekezés jelenik meg a folyóiratban. Ezek közül a legtöbbet Jankovich Miklós (19), Kiss Károly (13), Horvát István (11), Holéczy Mihály (10), Toldy Ferenc, Mindszenty Antal (9-9), Podhradszky József (8), Rothkerpf / Mátrai / Gábor (7) és Edvi Illés Pál írták. Köztük Toldy Ferenc Vörösmarty igazi „embere” s a szintén publikáló Bajzának csak három értekezése jelenik meg Vörösmarty öt éve alatt. A Szeder-levél előfizetés csökkenésére utaló megjegyzése igaz ugyan, de nem a levél keletkezésének idején (1830-ban). Előfizetők tekintetében az 1829-es év a *Tudományos Gyűjtemény*-nél bár mélypont, de az összes többi év előfizetőinek száma eléri a Thaisz szerkesztése idején volt számokat.²³

Károlyival való vitái miatt Vörösmarty többször foglalkozott a szerkesztői tisztról történő lemondással, de anyagi helyzetének alakulását változatlanul nagyon befolyásolta a szerkesztői jövedelem léte vagy nemléte. Időnként Károlynak is voltak olyan gesztusai, amelyek kapcsán a békülékeny természetű költő a maradás mellett döntött. 1827 végén egy évre, 1828 decemberében már két évre kötött a kiadóval szerződést, s bár 1830 után többször is gondolkodott a folyóirattól való megváláson, véglegesen csak 1832 utolsó hónapjában köszönt le.²⁴

A rövid időre szóló szerkesztői szerződések, Vörösmarty tétovázásai a maradás, nem maradás között, a Károlyi befolyással szembeni (Bajza és Toldy által sokszor szemére vetett) gyenge ellenállás azt mutatják, hogy Vörösmartyban ekkor még nem érett meg az irodalomnak (s most már csak másodsorban a tudományosságának) az a polgárisult programja, amely már főleg Bajza nézeteiben jelentkezvén, az aurorásokat – amint maguk is nevezték – külön „klub”-ba gyűjtve, a nemzeti, politikai törekvéseket is a középneemesi elképzelésektől

²⁰ VÖM 17. 204–205.

²¹ VÖM 17. 206.

²² VÖM 17. 223–224.

²³ A *Tudományos Gyűjtemény* előfizetőinek száma Vörösmarty szerkesztésének idején: 1828: 763, 1829: 601, 1830: 684, 1831: 796, 1832: 804.

²⁴ Vörösmarty Stettnernek írja: „*Azt tudod, hogy a Gyűjtemény redectiójáról lemondottam. Még nem tudom, ki lesz követőm.*” VÖM 18. 52.

eltérő útra vezeti. Az „első csalódáson átesett, eredményeire féltékenyen büszke közép-nemesség ideológiája Vörösmartyé” – jellemzi a költő ekkori magatartását Fried István, s ez a megállapítás Vörösmarty szerkesztői tevékenységével is bizonyítható. Miután a Gyűjtemény irányával, a nemzeti nyelv, kultúra felemelésének nemesi programjával egyetért, Károlyival és egyes „értekezőkkel” nem elvi, hanem inkább személyes jellegű vitái vannak, s az értekezéseknek is elsősorban az alacsony színvonalát ítéli el. Érthető, ha nem ragaszkodik mindenáron a szerkesztői tisztséghez, hiszen különálló programmal nem rendelkezvén, nem kell félnie programja esetleges pozícióvesztésétől sem. S bár természetesen maga is az aurorások közé tartozik és a horváti-jankovichi túlzó magyarkodás kritikája – leveleiben – jelentkezik nála is, a valóság az, hogy semmi határozott nyomát nem lelhetjük annak, hogy a *Tudományos Gyűjteményt* az aurorások elméleti orgánumává akarná átformálni. Vörösmarty megtartja a folyóirat nemzeti szócső jellegét. Bajzának és Toldynak a *Tudományos Gyűjteménnyel* kapcsolatos megnyilatkozásai alapján viszont azt is megállapíthatjuk, hogy az aurorások sem akarták kisajátítani a folyóiratot, mintegy tiszteletben tartván annak országos fórum voltát és figyelembe vették az előfizetők összetételének realitásait is. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy Bajza 1831-ben elindítja a *Kritikai Lapokat*, majd 1837-től Vörösmartyval együtt az *Athenaeumot* és a *Figyelmezőt*, amelyeket már egyértelműen saját nézeteik kifejtésére tudnak felhasználni.

Az elmondottak nem jelentik azt, hogy akár Vörösmarty, akár Bajzáék lebecsülték volna a *Tudományos Gyűjteményt*. Stettner egy – a folyóiratban megjelent – recenziót bírálván, éppen azt hozza fel annak legnagyobb bűneként, hogy káros hatása annál is nagyobb, mert egy „köztekintetű folyóírás védpaizsa alatt!” informál tévesen.²⁵ Bajza és Toldy többször ütnek meg kritikai hangot az egyes kötetekkel szemben, de éppen azért, mert komolyan veszik a folyóiratot, amelynek olvasói köre a sok testületi előfizető következtében az ötezret is meghaladhatja. Igaztalan azonban Bajza akkor, amikor azzal vádolja Vörösmartyt, hogy a *Tudományos Gyűjteménynek* nem adott „más szint.”²⁶ Mert Vörösmarty nem léphetett túl ekkori önmagán, viszont a folyóiratban önmagát igyekezett adni, ha ezt bizonyos gátló – már ismertett – körülmények nem is tették teljesen lehetővé.

Az a tény, hogy Vörösmarty nem határozhatott szabadon az értekezések felvételében, de többségükkel szemben elvi kifogásai sem voltak, hogy azok köre, akiktől értekezéseket várhatott, nagyon szűk volt, hogy az előfizetésekre is gondolván az előző szerkesztőtől örökölt szerzőket sem tanácsolhatta el egyfelől, másfelől az a tény, hogy a folyóirat értekezéseken felüli egyéb anyagának összegyűjtése kötelessége volt, s alkalmat biztosított az általa fontosnak tartott ismeretesekek, közlemények megírására, jól megfigyelhető kettősséget eredményezett szerkesztőssége öt éve alatt. Az értekezések többsége a nemesi ideológia átlagos

²⁵ TGY 1828. VII. 125.

²⁶ BTL 1969. 450.

színvonalú kifejtését hozta, a folyóirat többi anyaga adta viszont azt a többletet, amellyel a romantika áramába kapcsolódott Vörösmarty ezen elképzeléseken túllépve, a *Tudományos Gyűjtemény* legkiemelkedőbb szakaszává tette az 1828-1832 közötti időszakot.

A romantika és a gyűjtemény. a kritikai rovat és a „különbfélék” rovata Vörösmarty szerkesztése idején

A *Tudományos Gyűjtemény* enciklopédikus folyóirat. Következett ez mindennek előtt a magyar tudományosság fejletlenségéből, másrészt művelőinek felkészültségéből és az olvasóként számba jöhető műveltségének jellegéből.²⁷ A gyűjtemény jellegű folyóirat megjelentetése reális felismerésből következik. A polihisztor folyóirat enciklopédikus jellegű széleskörűsége szükségszerű, egy területen azonban szűkít. A szépirodalomnak nem ad teret. Azonban kritikai rovatában nagyon sokszor közli irodalmi műveket, írói, költői munkásságot érintő bírálatokat is. Vörösmarty szerkesztése idején a kibontakozó hazai romantikával kapcsolatos fontos írásokat találunk a folyóirat kritikai a „különbfélék” címet viselő rovataiban.

A *Tudományos Gyűjtemény* kritikai rovata a Vörösmartyt megelőző szerkesztő, Tahisz András idején is beszámolt az *Aurora* egyes köteteinek megjelenéséről. Az ismertetéseket író Thaisz azonban az *Aurorát* egynek vette az irodalmi almanachok, antológiák közül, s csupán az egyes kötetek tartalmának felsorolására szorítkozott. Vörösmarty idején azonban a Vörösmartyhoz közel álló Toldy Ferenc ír recenziókat az 1828, 1829, 1830 és 1831. évre kiadott *Auroráról*.

Toldy recenzióiban semmi kétséget sem hagy afelől, hogy az *Aurora* új irányt jelent hazai irodalmunkban. Célja éppen az, hogy ezt tudatosítsa. „Illő végre tartózkodás nélkül elmondanunk, melly szempontból kelljen Kisfaludy Károly poétai gyűjteményét megítélnünk (...)” – kezdi az 1828. évi *Aurora* bemutatását. Megállapítja, hogy a „régiben-maradás” elvei jó ideje megosztják az írókat, s a magyar irodalom létrehozása mint cél a széthúzásból eredő sokféle elv létezése, vagy éppen többeknél a határozott elvek és tervek hiánya következtében el nem érhető. Ebben a helyzetben feltétlenül kellett egy példa, mely a helyes irányt mutatja, egy olyan „intézet”, mely az előrehaladást kívánó erőket egységbe tömöríti. Ez az *Aurora*. Létrejött s évenkénti megújulása egy következetes alapelv megvalósulása, a művészet prioritásának elfogadtatása: „Az *Aurora* egy fő ideát tüntet keresztül mindenütt: a mivézség ideáját, a nyelv és a tárgyakkal bánás irójiban

²⁷ El kell fogadnunk Kornis Gyula tényszerű megállapítását: „Az igazi tudományos szellem kifejlődésének egyik legnagyobb akadályja volt a magyar tudósok szertelem polyhistorizmus, oly időben, amikor már Európaszerte a tudományos munkafelosztás (...) tört magának utat (...) A magyar tudós azonban a tudományos fejlődésnek még mindig azon a primitívebb fokán állott, amikor ugyanaz az elme a legkülönbözőbb ismeretkörben törekszik jártasságra, a szélesség azonban a mélység rovására megy (...)” KORNIS 1927. 388.

aesthetikai stúdiumot tétet-fel, s a hasonló okfők egységet hoznak a művekbe".²⁸ Hatalmasak az *Aurora* érdemei a Kazinczy munkássága nyomán kialakuló „tanult, csinos, gazdag és hajlékony” nyelvnek alkalmazásában, az új versformák terjesztésében, amelyek zeneiséget adtak a magyar versnek, lehetővé tették a gondolatok tömör és pontos megfogalmazását, azaz új költői stílust alakítottak ki. S mindez magas művészi fokon valósult meg az *Aurorában*, amelynek darabjaiban először jelent meg az olyan művészi jellemábrázolás, amelynek segítségével irodalmunk „az élethez való kapcsoltatása által philosophicai fontosságot és jelentést kezdte nyerni”.²⁹

Toldy nem túloz megállapításaiban, még akkor sem, ha ezekben két elem főnődik össze: egyrészt az új irány célkitűzésének megfogalmazása, másrészt a megvalósítás értékelése. Toldy következetes is. Az *Aurora* egyes kötetekben megjelent kiemelkedő műveket minden esetben úgy teszi nagytító alá, hogy az alapelvek művészi megvalósításának mértéke látszódjék. Kritikusai módszere, hogy hangsúlyozva az almanach sokszínűségét (amint mondja: „különféleségét”), műfajok szerint csoportosítva elemzi a műveket. A művészi hatás, a művészi eszközök alkalmazásának vizsgálata az elsődleges nála, s talán ezért ad legtöbb-ször részletes tartalmi elemzést. Az olvasó, a befogadó figyelmét a mű olvasásakor a cselekmény fő vonalának ismeretében a művészi elemek értékelésére hívja fel. Ez természetesen nem jelenti a „tárgy”-a, a témaválasztás kizárását a művészi eszközök közül, csupán a művészi tökélyvel kifejtett eszmei mondanivaló nagyobb súlyára utal.

Az 1830. évi *Aurora* recenziójában az új irodalmi irány – az eddigiekből világosan kiderülően –, a romantikus irány ízlésnevelő feladataira is kitér. A realitás felismerése is az a megállapítás, hogy az *Aurora* „nem csak a művészek és az értők számára készül”, „hanem ezekére és az egész publikuméra egyszersmind...”³⁰ Az új irányzat népszerűsítése pedig esetenként megköveteli a sokszínűség visszafogását s a nagyobb munkák helyett a még nem értők számára a könnyebben emészthető, kisebb művek közlését. A befogadó, a megnyerni kívánt közönség különböző fokú előképzettségét tartja szem előtt Toldy kritikáinak megírásakor. Nem teóriákat ad elő, hanem mindig adott művekhez kapcsolódva, előadásába szinte beleépíti a romantikus esztétika főbb posztulátumait. Miközben újszerűségüket hangsúlyozza, ezt úgy teszi, hogy az új magától értetődőnek, egyetlen helyes és természetes iránynak tűnjék fel. Bizonyításul olyan művekről számol be a legrészletesebben, amelyek alkalmasak az irodalom közönségének megnyerésére: elsősorban Vörösmarty és Kisfaludy Károly műveiről.

Írói, költői – az egyéniség értelmében vett – eredetiség, az irodalom életközelsége, az irodalom jelentősége az élet alakításában, a lélektanilag is hiteles jellemábrázolás, a sokszínű, művészi nyelv alkalmazása, a változatos, harmonikus formák keresése fogalmazódnak meg Toldynak az *Aurora* kötetéről írott

²⁸ TGY 1828. I. 86.

²⁹ TGY 1828. I. 87.

³⁰ TGY 1830. VI. 97.

recenzióiban. S jelen van a külföld irodalma, a világirodalom nagy alkotóinak, alkotásainak művészi eredményeit a hazai irodalomba asszimilálni kívánó törekvés is, a gondolatokat és formát pontosan visszaadó fordítások kívánalma. De jelentkezik az ellenkező irányú hatás fontosságának, szükségességének felismeréséről tanúskodó momentumok is. Vörösmarty Tudósítást közöl „*Külföldön magyar literatúrának terjesztése*”³¹ címmel, s ebben megemlíti, hogy Bowring – orosz, szerb és lengyel népdalok kiadása után – magyar népdalokat kíván megjelentetni, sőt ezután még egy magyar költészeti antológiát is. Bowring őt kérte fel, hogy ehhez előtanulmányt írjon, adja „*átnézetét a magyar költői literatúrának*”. Vörösmarty örömmel vállalja a feladatot s jelzi, hogy nem-sokára egy kis könyvtárt fog Londonba útnak indítani, amely Révay, Verseggy, Kazinczy, a Kisfaludyak, Kis János, Berzsenyi, Dayka, Csokonai és Virág műveiből áll majd. Elküldi Toldy és Stettner Handbuch-ját is, amely szerinte a leg-hasznosabb könyv a magyar irodalom bemutatására.³²

Vörösmarty tudósításának külön érdekessége, hogy pár sorából kiviláglik a népdalokkal kapcsolatos ekkori véleménye is. A népdalokat Vörösmarty is tág értelemben veszi, a „*nép szájában élő*”, a „*királyaink asztalainál énekelteni szokott*” dalok szerinte egyaránt népdalok s legfőbb értékük „*nemzetiségük*”-ben van. Hagyományörző értéket tulajdonít nekik, költői, művészi értéket viszont csak keveset. Azonban úgy véli, hogy elveszni hagyni e nemzeti kincset nem szabad. „*Pedig bár milly csekély lenne is költői értékök, nemzeti maradványaink szűk voltában ezekre legalább gondot viselhetnénk (...)*” – állapítja meg.³³ Toldy az 1829. évi Aurora bírálatában tér vissza e gondolatokra s fejti ki ezeket bővebben. A magyar népdalok között kevés az igazán „*illatosb virág*”, kevés az olyan, amelynek tulajdonsága „*az érzés sentimentalismusa naïv előadásban*”, s ennek oka az szerinte, hogy a magyar nem poétai nemzet. De ezen kevesek is alkalmasak arra, hogy a költő „*a nép gondolkozása s érzése logikáját, képzelése módját, az előadásban annak tónusát, a nyelvben annak fordulatit, kedvencz szavait, szólásait, a rímekben azt a naïv gondolatlanságát: mind összevéve*” úgy adja műveiben ezek példája nyomán elő, hogy „*a műv a nép kebelében támadtnak tessenek*”.³⁴ A népdal a műköltő általi megnevesítésének elmélete fejlődik ki ezekben a sorokban, de egyben az is kiderül, hogy Toldy a lényegét, a népdal lényegét nem ismeri fel valójában. Helyesebben félreismeri. Mentségére még azt sem lehet felhozni, hogy ő is tágan értelmezi a népdal műfaját, Kisfaludy Károly huszonöt népdalának értékelésekor dicséretképpen az igazi népdalok Kisfaludy általi megnevesítését említi. Szerinte a költő népdalai azért nagyszerűek, mert bennük még a „*népdalainkban csak rím miatt s minden*

³¹ TGY 1828. V. 122–125.

³² HANDBUCH 1828

³³ TGY 1828. V. 125.

³⁴ TGY 1828. XI. 108.

összefüggés nélkül való kezdetsoroknak” is „poetai jelentést” tud adni,³⁵ vagyis a népdalnak költői, művészi értéket csakis a műköltő adhat. Toldy megfogalmazása Bajzának egy hozzá intézett korábbi levelében kifejtett népdalteóriának konkrét alkalmazása az *Aurorában* közölt Kisfaludy és Vitkovics „népdalok”-ra.³⁶ Bármennyire is túlhaladott lesz ez az álláspont már néhány év elmúltával is, a próbálkozásokat bátorító, a teljesítményeket elismerő, a népdalok közkinccsé tételére felszólító Vörösmarty- és Toldy-írások nagy jelentősége abban is áll, hogy a Gyűjtemény olvasóira e tekintetben is hatást gyakoroltak.

Vörösmartynak a magyar irodalom külföldi terjedéséről szóló tudósítása után két évvel Toldy Ferenc a már elkészült – Bowring által kiadott – angol nyelvű magyar költői antológiát ismerteti,³⁷ különös fontosságot tulajdonítván a műnek. *„Egy körünk van, melyben mi is teremtettünk: az a magyar szépliteratúra, egy kincsünk van (...) az a nyelvünk, -- hogy nekünk ezek vannak, azt tudatni a mi dolgunk volt, s azt is sokáig elmulasztottuk”*³⁸, mondja s kérdezi: honnan tudhatja meg a külföld, hogy nekünk „*meg nem vetendő literatúránk*” van? Szégyen ez a magyar írókra nézve s ezért nagyok Bowring érdemei, aki irodalmunk bemutatásával helyettünk is tudósítja nemzeti létezésünkről a világot. Az angol nyelvű magyar irodalmi antológián kívül Bowring számos angol folyóiratban és újságban közölt fordításokat magyar művekből. Toldy saját kutatásai alapján sorol fel 18 olyan angol sajtóorgánusot, amelyek helyet adtak e közléseknek, s beszámol arról is, hogy Londonban jelen volt egy társaságban, amelyben Kazinczy egy darabjának felolvasása nagy tetszéssel fogadtatott. Végezetül egy szemelvényt közöl az antológiából, Kisfaludy Sándor és Kazinczy egy-egy versrészletét s azok Bowring általi fordításait mutatja be.

Vörösmarty sokat tesz a világirodalom hazai megismertetésének érdekében is, e munkában a folyóiratban Stettnerrel és Toldytól kapja a legtöbb segítséget. Hármójuk tevékenysége nagyobbra szóló közvetítő jellegű, sok esetben nem az eredeti művek ismeretében, hanem külföldi folyóiratok közleményeinek átvételével, átfogalmazásával tudósítják a külföldi irodalomról a magyar közönséget.

Stettner az angol és német költészetet ismerteti elsőnek³⁹ a *Le Globe* francia folyóirat eredeti közleményét átvevő lipcsei *Eremit* után, de saját véleményére utaló magyarázó jegyzetekkel is ellátja. A francia szerző megállításai, hogy ti. a német költészet a lélek, az álmok poézise, az angoloké jobban kötődik a külvilághoz, a természethez, s a francia a legdrámaibb, legszenvedélyesebb, Stettnerrel

³⁵ TGY 1828. XI. 109. A felhozott kezdősor példák: „Ég a kunyhó, ropog a nád./ Be szeretem én a barnát” és „Három alma meg egy fél/ Kértelek, nem jöttél”.

³⁶ Bajza a következőket írta: „Azt kívánnám a népdal-költő művésztől, hogy ne ő ereszkedjék-le a néphez, hanem egy magasabb pontot találjon s oda emelje magához a népet. Vagy hogy világosan szóljak ne a költő vetkezze-le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem a nép szájában támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal.” BTL 1969. 439.

³⁷ TOLDY 1830. 96–105.

³⁸ TOLDY 1830. 97.

³⁹ TGY 1828. II. 109–113.

ellenkezésre készítetik. Véleménye szerint a klasszikus költészet „ellenébe tett új vagy romános poésisban” csaknem kizárólag az angoloké az első hely, mögöttük az angol nyomdokon haladó németekével sem mérkőzhetik a franciák költészete. Ennek okául a francia akadémizmus „despotismusát” hozza fel, s ebben a megvilágításban Stettner és az aurorások véleményeként is áll az ismertetett cikk következő kitétele: „Akarmelly meghatározását akarnánk is a poésisról adni, akarmelly eredetet tulajdonítsanak is neki, az mégis egyedül a phantasia lyánya marad.”⁴⁰

Toldy Ferenc az orosz költészetéről rajzol képet, szintén egy idegen folyóiratban, a német *Mitternachtblatt*-ban közöltek nyomán. A szerzőt (az orosz Pletnyevet) követve néhány sorban ismerteti a kortárs orosz költők – közöttük Puskin – legfőbb jellemzőit, de felfigyel a magyar és az orosz irodalom fejlődését hátráltató azonos jellegű okokra is: az anyanyelvnek a művelt társalgásban való mellőzésére, az olvasók kevés számára, a jó kritika hiányára is.⁴¹

Vörösmarty a fiatalon elhunyt Erik Stagnelius munkáit értékelő, a német *Ausland*-ból származó kritikát veszi át a *Tudományos Gyűjtemény*be, hogy olvasóit megismertesse a melankolikus hangú romantikus svéd költő kiforratlanul is nagy tehetségével. Ezt elősegítendő egy Stagnelius-vers maga készítette magyar fordítását is közli.⁴² Szintén az *Ausland* nyomán ír két romantikus francia költőről, a munkáikat közösen készítő Berthelemy és Mery-ről, de míg ez a közlés inkább csak az érdekesség kedvéért történt, az angol *Times* modern francia irodalmat ismertető cikkének átvétele két szempontból is fontos volt. A tanulmány egyrészt angol szemszögből szól a kontinens német és francia romantikájáról, másrészt a romantika egyértelmű győzelméről számol be a francia akadémizmus felett, s a romantika magyar ellenzői számára is figyelmeztetés lehet.⁴³

A környező népek irodalmával is foglalkozik egy-két ismertetés. Toldy Ferenc 1829–1830-ban tett németországi útja kezdetén Prágában is megfordul, s útinaplójának a cseh nemzeti múzeum könyvtárában tett látogatásáról szóló fejezetét megküldi a *Tudományos Gyűjtemény*nek. Ebben az ócseh irodalom nagyszerű alkotásairól emlékezik meg elismerő, meleg hangon. „Csudálkoztam a zordonnak képzelt nyelv jó zengésén”⁴⁴ – írja egy irodalmi emlék felolvasása hallatán, s lelkesen sorolja fel a régi cseh irodalom 10. századtól fennmaradt alkotásait. Ezek a tanúi annak, hogy a „nemzet írt”. De legfőbb értékük a művészi érték, mert történeteik nem úgy vannak előadva, ahogy a historikus, hanem ahogy a költő énekli meg azokat – hangsúlyozza arra utalván, hogy a régi irodalmi alkotások valódi értékét is elsősorban művészi mivoltuk határozza meg. Toldy írásához fűz toldalékot a W. L. aláírást használó (minden bizonnyal Waltherr László)

⁴⁰ TGY 1828. II. 112.

⁴¹ TGY 1828. X. 105–114.

⁴² TGY 1828. II. 113–120. A vers címe: „A vándor madarak”.

⁴³ TGY 1830. XII. 119–121. és TGY 1831. I. 111–113.

⁴⁴ TGY 1830. VI. 120.

ló), s közli Berzeviczy Pálnak a Toldy által is látottakon felbuzdulva még 1783-ban szerzett, a prágai könyvtárat dicsőítő latin nyelvű énekét.

A bontakozó magyar romantikának is sajátja a csodás Kelet szépségei és rejtelmek iránti érdeklődés. Vörösmarty az *Ezeregyéjszaka* meséinek első magyar nyelvű fordításába kezd, a – Károlyi kiadásában megjelenő – könyvet többször hirdeti a *Tudományos Gyűjtemény*. A fordítás kiadásának a Gyűjtemény történetével is szoros kapcsolata van, az ezért ívenként kapott 8 forint is részes abban, hogy Vörösmarty már 1829-ben nem hagyja ott Károlyit s vele a folyóiratot. Vörösmarty fordításáról Holéczy Mihály ír elismerő kritikát, s néhány sorban az *Ezeregyéjszaka* meséi közkedveltségének titkát is megfogalmazza: „A történetek a millyen kellemesek, sokszor szint oly szövevényesek is, azért mindég édes figyelemben tartják a lelket, s kifejlődéseik nyugtalanító várakozást gerjesztenek (...), nemcsak szív, hanem elme is gyakran munkásságba tétetik általak...”⁴⁵ Vörösmarty két közleményben tudósít a perzsa irodalom jeles alkotásairól, kiemelve a nép irodalmának csodálatos sokszínűségét, nyelvezetének gazdagságát.⁴⁶ 1831 végétől több kötetben az indiai drámai irodalom jeles alkotását, a *Vasantasena*-t mutatja be. A hindu drámának 1827-ben jelent meg egy angol nyelvű gyűjteményes kötete, ebből az Ausland német fordításokat adott. Vörösmarty maga is megjegyzi, hogy fordítása már a harmadik, s ezért az eredetitől bizonyára már sokban eltér, de arra talán alkalmas, hogy az „eredeti fények elszórt sugárait” az olvasók felfedezhessék. A közönség a teljes drámát megismerheti, mert Vörösmarty ugyan csak egyes részleteket fordít le, de a cselekményt a töredékes fordítások között folyamatosan ismerteti.⁴⁷

A folyóirat kritikai rovatának ezek az írásai nem kritikák, hanem inkább ismertetések, s mint utaltunk rá, többségükben külföldi folyóiratok közleményeinek átvételei. Segítségükkel azonban a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője a világirodalomra nyit ablakot, oldja a magyar irodalom elszigeteltségét is.

A magyar irodalmi kritikának a Toldy-féle Aurora recenziókon kívül nem is találunk jelentős alkotását a Gyűjteményben. A hazai irodalmi művekről szóló recenziók száma összességében is kevés, s miközben már megjelenésükkor is múlandó értékűnek ítélt művekről íródnak kritikák, a Gyűjtemény időtálló költői életművek értékelésének a lehetőségét szalasztja el. Csak rövid tudósítás jelenik meg „*Kisfaludy Károly minden munkái*”-ról, s ugyanez a sorsa a „*Kölcsey Ferenc munkái. Versek*” című kötetnek is. A jelentéktelenebb művek kritikáiban még jelen van a magyar, a „nemzeti” teljesítményen túlzóan örvendező, dicsérő hang. A Császár Ferenc Kemendvár című regéjét recenzáló „U.” névjelű kritikus egyoldalú, magasztaló értekezése, s ennek a folyóiratban való leközlése az aurorások heves, Vörösmartyt is elmarasztaló ellenérzését váltja ki. Nézeteiknek

⁴⁵ TGY 1832. IV. 114.

⁴⁶ TGY 1829. II. 109–112. és TGY 1829. IV. 116–121.

⁴⁷ A drámaközlés: TGY 1831. XI. 115–120., TGY 1831. XII. 99–105., TGY 1832. I. 105–113., TGY 1832. II. 121–127. és TGY 1832. V. 119–125.

Stettner ad hangot, amikor a folyóiratban reflektál a kritikára. Kérdezi, hogy vajon milyen dicsérő jelzőket használna a recenzius Homérosz, Shakespeare, Scott, Byron, Tasso, Goethe vagy Schiller műveiről írván, ha itt a Kemendvárra már minden elpuffogatott? ⁴⁸ Dicsérő kritika jelenik meg olyan antológiáról, mely diákok versgyakorlatait adja közre,⁴⁹ s ez ugyanabban a kötetben lát napvilágot, amelyben Czuczor Gergely a tanulókra kényszerített „sületlen versko-holmányok” ellen szól. Néhány erőteljes hangú kritikával is találkozunk. Ponori Thewrewk „Tíz csapás”-át a művészi tehetséggel nem rendelkező dilettánsok elleni gúnnyal, ironiával ítéli meg az inkább Csokonai, Kisfaludy Sándor és az Aurora íróinak munkáit kedvelő Horvát János. Az aurorás Kovács Pál is élesen bírálja Szalay László „Bimbók” című verseskötetét, Toldy kritikai szemléletét hasznosítván recenziójában.⁵⁰

Az említetteken kívül már csak néhány rövidebb, inkább tudósítás jellegű ismertetésről számolhatunk be. Közülük talán egy érdemes említésre, a debreceni „hittudományi tanuló” Tóth Mihály beszámolóját a Rétsey János emlékére kiadott antológiáról. Ezt is csak azért, mert a tudósításhoz Vörösmarty szerkesztői megjegyzést fűz s ebben örömét fejezi ki, hogy a „verselés módja a nagy magyar városban is változni kezd, s jobbul.”⁵¹ Szegényesnek mondható a folyóiratban a magyar irodalmi kritika. Ennek legfőbb okára maga Vörösmarty mutat rá, igaz, nem a *Tudományos Gyűjteménnyel* kapcsolatban. 1832-ben, Széchenyihez írt levelében a Magyar Tudós Társaság alapszabályaihoz módosító észrevételeit megtéve, első változtatásként az akadémia folyóiratának, a *Tudománytárnak* „eltörlését” javasolja. Indoka az, hogy a kritikai folyóiratot nem lehetne „hasznos és érdekes” kritikákkal megtölteni, mert „sok jeles író, kivált a szép literatúrában, igen rossz kritikus (...)”⁵²

A kritikai rovat Vörösmarty idején is alkalmazkodik a folyóirat enciklopédikus irányához, több tudományterület műveinek ismertetését hozza. Azon törekvésünk következtében, hogy a folyóiratnak elsősorban a nyelv, az irodalom, a magyar gazdasági és társadalmi körülmények által befolyásolt és ezekre visszaható történetét vizsgáljuk, csak azokat az ismertetéseket, kritikákat említjük, amelyek e szempontból Vörösmarty szerkesztése idején fontosak.

A nyelvtudomány tárgyában írott recenziók sorából első helyre kínálkozik Toldynak Szabó József 1829-ben kiadott „A dicső magyar szó s nyelv őskoru régisége” című füzetére írott bírálata. Szabó művében azt állítja, hogy a magyar nyelv 4000 év óta változatlan, hogy a régi perzsa nyelv magyar nyelv, a Zandevestában a magyar nyelv nyomai lelhetők fel. Toldy az állításokat nevetségessé teszi a dolgozat módszerét átvevő saját származtatási ötleteivel, s ezzel a „magyarosko-

⁴⁸ TGY 1828. VII. 124–126.

⁴⁹ KRITIKA 1828. 100–105.

⁵⁰ TGY 1831. III. 106–114.

⁵¹ TGY 1829. XII. 102.

⁵² VÖM 18. 43.

dó” tudományosság tudománytalan voltát bizonyítja.⁵³ Szabó viszontválaszában megkísérli ismételtén bizonyítani állításait, személyeskedő írásából főleg annak sérelmezése tűnik elő, hogy a Toldy-félék előtt a nemzet és a nyelv régisége már nem érdem.⁵⁴ Vörösmarty röviden ismereti Kresznerics magyar szótárának első részét, maradéktalanul dicsérve a munkát. Két másik szótár összeállítás azonban erős kritikát kap. Bugát Pál Kovács Mihály anatómiai szótárának magyar terminus technikusait bírálja nagy hévvel az 1829. év több kötetén keresztül. Ellenjavaslatai viszont azt mutatják, hogy a műszavak újításában reális határokat nem ismert, s az általa ajánlott elnevezésekből valóban kevés honosodott is meg. Hady a „tudományos mesterszókönyv”, a *Lexicon terminorum technicorum* készítőinek alapelveit szedi ízekre két közleményben. Hibául rója fel, hogy a készítők a terminus technikus fogalmát nagyon tágan értelmezik, a vallásától a művészetek szakszavaival bezáróan mindent értenek alattuk. Példákat hoz a lexikon szóértelmezéseiből, szószármaztatásaiból, bemutatván, hogy az összeállítók csak azokban az esetben alkottak érdemlegeset, amikor előre elhatározott szabályaiktól eltértek.⁵⁵

Vörösmarty a szerkesztő a *Tudományos Gyűjtemény*nél, amikor három nagyhatású Széchenyi-munka: a *Lovakról* 1828-ban, a *Hitel* 1830-ban és a *Világ* 1831-ben megjelent. Az első két mű kiadója Károlyi, már ez a tény is indokolná recenzióikat, ismertetéseiket a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Ez azonban csak a *Lovakról* esetében történik meg, Hegedűs Mihály tollából. A recenzens részletesen ismerteti a mű egyes fejezeteinek tartalmát s ezután „Megjegyzés” címmel fejt ki saját véleményét. A közjó előmozdításának jelentős eszközeként értékeli Széchenyi művét, a benne kifejtett gondolatoknak termékeny talajba hullást kíván. Egy megjegyzése azonban arra mutat, hogy ő egyik képviselője azoknak a nemeseknek, akik lelkesednek ugyan Széchenyi új gondolataiért, de akiknek szemléletmódja éppen a lényeg meglátását nehezíti. Széchenyi alapvető megállapításaira, hogy ti. „egy jó gazda hazafi, és egy vagyonos kereskedő többet ér, mint a szegény tehetetlen patriota, bár mi szép lélek lakja is szivét”, nem állhat ellen „indulat”-ának, hogy azt ne válaszolja: „(...) ha szép és hatalmas lélek lakja akár melly nemű patriotát, mindig alkalmas ő (...) a nemzetek (...) belső értékét, előmozdítani.”⁵⁶

A *Hitelre* nincs reflexió a *Tudományos Gyűjtemény*ben, bár Vörösmarty és Károlyi, valamint Bajza és Toldy is azok között voltak, akik előzetesen tudtak Széchenyi készülő munkájáról. Az ismertetés elmaradására nem tudunk megbízható magyarázatot. Bajza a következőket írja Toldynak 1830 márciusában: „Gróf Széchenyinek Hitele kijött, igen interssans munka, de sokat fog megharagítani, mert tele van sarcasmusokkal. Én ismertetést írtam róla a gyűjtemény [Tudományos Gyűjtemény]

⁵³ TGY 1830. V. 112–118.

⁵⁴ SZABÓ 1831. 122–127.

⁵⁵ TGY 1828. III. 111–116. és TGY IV. 92–114.

⁵⁶ TGY 1828. V. 110.

számára és dicsérem...”⁵⁷ Az ismertetés azonban nem található a folyóiratban. Magyarázatul az kínálkozik, hogy Bajza „Károlyinak”, azaz a folyóiratnak a „Szentmiklóssy-pör” után már csak azért ad néha valamit, hogy a Károlyinál Toldyval közösen meglévő adósságai miatt a kiadót „lecsendesítse”⁵⁸ s előfordultak olyan esetek is, amikor eredetileg a *Tudományos Gyűjtemény*nek szánt írást mégsem adott oda. Vörösmarty semmiképpen nem lehetett oka annak, hogy a *Hitel* végül is recenzálatlan maradt a folyóiratban. A „Különbfélék” rovat számos közleménye bizonyítja, hogy a költő támogatta Széchenyi elgondolásait a folyóiratban is. 1828-tól a Gyűjtemény e rovatában nagy részletességgel ismerteti a bécsi mintára Pesten is sűrűn rendezett lóversenyek programját, a résztvevőket, rendezvényeket, díjakat. Ez a rovat ad teret Széchenyi a *Tudományos Gyűjtemény* számára készült egyetlen saját közleményének is.⁵⁹ Vörösmarty az, aki rendszeresen tudósít az évente megjelenő Pesti ló-versenykönyvről. Széchenyi terveivel elkötelezetten számol be az állattenyésztő társaság munkálkodásáról, a szarvasmarha tenyésztés kérdéseiről, állapotáról s mindeme beszámolók nem egyediek, hanem rendszeresek a folyóiratban.

Hasonlóképpen nagy teret kapnak a *Tudományos Gyűjtemény*ben a másik Széchenyi-terv, az akadémia megvalósításával kapcsolatos események. 1828-ban arról számol be a költő-szerkesztő, hogy a Teleki József gróf által vezetett küldöttség az akadémia tervzetén munkálkodik, 1830-ban beszámol a tudós társaság közeli felállásáról s közli az igazgatók névsorát. 1831-ben részletes híradást hoz a Magyar Tudós Társaság működésének megkezdődtéről, az igazgatók, a tiszteletbeli és rendes tagok, a levelező tagok megválasztásáról a titoknak Döbrentei Gábor tollából, 1832-ben pedig a *Tudományos Gyűjtemény* az, amely az akadémia első munkás évéről, az 1831. évről szóló jelentést közli.

A folyóirat a kritikai és a különbfélék (tulajdonképpen: hírek) rovataival az ország napi életének problémáihoz közeledik, azokra reflektál. Mégpedig olyan módon, hogy legyen bár tudományos, irodalmi vagy éppen gazdasági kérdés a reflexiót kiváltó ok, a haladás melletti elkötelezettség politikuma is kiviláglik az itt közölt írásokból, tudósításokból. E két rovat vizsgálata azt is mutatja, hogy Vörösmarty erőteljesen kivette a részét a munkából. Ebben természetesen voltak jelentős segítséget nyújtó támaszai, főleg Stettner és Toldy. De ha Bajza leveleiben Vörösmartyt többször is gondatlan, pontatlan szerkesztőként marasztalja is el, s ha a kortársak Stettnernek a szerkesztésben vállalt nagy szerepét hangsúlyozzák is (az ötéves szerkesztői periódus egészét tekintve kissé eltúlozva), Vörösmarty az általa vállalt kötelezettségnek eleget tett. A folyóirat Vörösmarty szerkesztette öt évfolyamának áttekintése után a dolgozat elején tett megállapításunkat, nevezetesen hogy egy határozott, célratörő „Vörösmarty-koncepció”

⁵⁷ BTL 1969. 489.

⁵⁸ BTL 1969. 487.

⁵⁹ HÍRADÁS 1829. 119–122.

nem figyelhető meg, továbbra is fenntartjuk. Szerkesztői időszakának jelentősebb részében Vörösmarty lényegében a középnyemesi szemléletmód befolyása alatt volt. De 1830 után mind – az e dolgozat keretében nem vizsgált – Értekezések rovat, mind a másik két rovat összeállításai, közleményei egy felelősebben gondolkodó, érettebbé váló fiatalembert mutatnak, aki a progresszív nemzeti fejlődés eszméivel már elkötelezte magát. Az irodalomban a romantika, a nemzet haladásának kérdésében a Széchenyi-eszmék mellett tesz hitet szerkesztői munkájában is, s ezzel a *Tudományos Gyűjtemény* legjelentősebb öt évfolyamát hozza létre.

FORRÁSOK

BTL 1969	Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Budapest, 1969.
HÍRADÁS 1829	„Híradás a pesti ló-versenyezésről.” = <i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1829/II. 119–122.
JELENTÉS 1828	Jelentés a Tudományos Gyűjtemény Redactiója eránt. = <i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1828/I. 116–117.
KRITIKA 1828	Z. kritikája a Pallas Debrecina... c. antológiáról. = <i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1828/X. 100–105.
MK 1817	<i>Magyar Kurír</i> , 1817/X. szám
TGY 1828	<i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1828. I–XII. kötet
TGY 1829	<i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1829. I–XII. kötet
TGY 1830	<i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1830. I–XII. kötet
TGY 1831	<i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1831. I–XII. kötet
TGY 1832	<i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1832. I–XII. kötet
VMÖ 17	Vörösmarty Mihály összes művei. 17. kötet. Levelezés 1. Vörösmarty Mihály levelezése. Sajtó alá rend. BRISITS Frigyes. Budapest, 1965.
VÖM 18	Vörösmarty Mihály összes művei. 18. kötet. Levelezés 2. Vörösmarty Mihály levelezése. Sajtó alá rend. BRISITS Frigyes. Budapest, 1965.

IRODALOM

FRIED 1968	FRIED István: Vörösmarty Mihály és a Tudományos Gyűjtemény. = <i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> , 1968. 644–658.
HANDBUCH 1828	Handbuch der ungarischen Poesie...In: Verbindung mit Julius Fenyéri herausgegeben von Franz TOLDY. 1–2. Bd. Pest und Wien, 1828.
KORNIS 1927	KORNIS Gyula: A magyar művelődés eszményei (1777–1848). 1. kötet. Budapest, 1927.

LUKÁCSI-BALASSA 1955	LUKÁCSI Sándor – BALASSA László: Vörösmarty Mihály. 1800–1855. Budapest, 1955.
SZABÓ 1831	[SZABÓ József]: Válasz Toldy úrnak a Magyar nyelv régisége ügyében. = <i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1831/XI. 122–127.
SZAUDER 1961	SZAUDER József: A romantika útján. Budapest, 1961.
TAXNER-TÓTH 1975	TAXNER-TÓTH Ernő: A Vörösmarty-Bajza-Toldy „triász” negyedik tagja. = <i>Irodalomtörténet</i> , 1975/3. 692–709.
THAISZ 1832	THAISZ András: Kisfaludy Sándor munkái. [Könyvismertetés] = <i>Sas</i> , 1832/12. 137.
TOLDY 1830	TOLDY Ferenc: Magyar literatura Angliában. = <i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1830/VII. 96–105.
TÓTH 1974	Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály. 2. kiadás. Budapest, 1974.
VÖRÖSMARTY 1828	VÖRÖSMARTY Mihály: A Tudományos Gyűjtemény olvasóihoz. = <i>Tudományos Gyűjtemény</i> , 1828/I. 4.

A párizsi könyv elterjedése Közép-Európában (15–18. század)

Első megközelítésben azt gondolhatnánk, hogy egy-egy város, könyvkiadó centrum – esetünkben Párizs – termékeinek elterjedése első sorban könyvkereskedelem technikai kérdés. Ez még napjainkban sem igaz. Emellett nagyon határozott különbségek vannak az egyes földrajzi területeken, a különböző nemzetek kultúrájára gyakorolt hatást tekintve. Az egymással szemben hosszú háborúkat viselők közti kulturális kapcsolat sem élénk, magától értetődik tehát az is, hogy a két fél társadalmának tudományos, oktatási, egyházi és általában kulturális életét meghatározó személyek közti kommunikáció sem működik. Anglia és Franciaország hagyományosan ellenfélnek számítottak, ráadásul a 16. századtól kezdve, a kontinenstől programszerűen elzárkózó Angol Királyság (*splendid isolation*) a könyvpiacát is bezárta. A *Stationers Company*, illetve ennek monopólium rendszere megszervezésével nem csupán a kontinensen kiadott könyvek behozatalát gátolták, hanem a saját – konkurencia nélkül működő – könyvkiadásuk technikai és tartalmi konzerválását is elérték.¹ E jelenségnek kiváló ellenpéldája a svájci kantonok szövetségéhez 1501-ben csatlakozó Bázeli esete. A város vezetése éppen azért, hogy a külső beavatkozás indokainak kialakulását is megakadályozza, úgy szabályozta a könyvkiadási üzletág működését, hogy a kiadók ne vegyenek részt a politikai, illetve a vallási propaganda akciókban. Az egymással marakodó felek nem tudományos írásait lehetőleg ne adják ki, a teológiai műveket pedig latinul, és ne németül, vagy más anyanyelven (vernakulárisan). Az eredmény az lett, hogy sorra felvirágoztak azok a kiadók, akik az antik szövegek, az egyházatyák, vagy a 16. századi, illetve kortárs humanisták műveit adták ki (Amerbach, Frobenius, Oporinus, Perna, Petri stb. családok).² De ezzel Bazel, mondjuk úgy, frontot nyitott Párizssal szemben. A Badius, Estienne, Colines, Petit stb. műhelyek nemes versengésbe kezdtek bázeli kortársaikkal abban, hogy melyikük tud jobb alkotói kört maga mellé szervezni, filológiailag jobb szöveget kiadni, az antik és középkori hagyományt folytató, de eredeti gondolatokat megfogalmazó kortársakat találni. Párizs, egyetemének köszönhetően elméletileg jobb helyzetben volt, Bázelihez viszont közel estek azok a német és olasz területek, ahol egyrészt nagyszerű, hatalmas kódexanyagot őrző könyvtárak voltak (ezek szolgáltatták a kora középkori, illetve humanista szövegvariánsokat őrző kéziratokat), másrészt ahonnan a szabadon gon-

¹ Vö.: BENNETT 1989. 30–39.

² Vö.: LUCHSINGER 1953, BIETENHOLZ 1959, WELTI 1964, BIETENHOLZ 1971, GILLY 1985.

dolkodókat – éppen a protestáns reformáció kezdete miatti gondolati megmerevedés miatt – szívesen engedték útjukra. Bázeli ilyen exuláns központként jól tudott élni ezzel a szellemi kapacitással. Az eredmény a párizsi könyv elterjedése szempontjából természetesen az (ha maradunk az említett két példánál: Anglia és Bazel), hogy a párizsi humanizmus legjobb eredményeit közlő kiadások nagy számban jutottak el a kortárs svájciakhoz, és egyben az ott (Zürich, Bazel, később Genf) tanuló közép-európai protestáns diákokhoz. Persze ennek a konkurencia harcnak, a különböző szellemi műhelyek nemes rivalizálásának egyik helyszíne majd, a 16. század végétől kezdve, a kialakuló rendszeres könyvvvásárok (Frankfurt am Main, Leipzig) lesznek.³

Égészen más lehetősége volt a párizsi könyv elterjedésének a francia nyelvű területeken, illetve udvarokban (a burgundiai, majd spanyol uralom alatti országrészek, Genf és környéke), illetve majd akkor, amikor a francia nyelv az európai kultúra *koiné*-ként szerepelt, vagyis a 18. században. Mondandómat nem korlátozom a továbbiakban az általános szintre, és konkrét példákkal szeretném megmutatni azt, hogy a párizsi könyv elterjedését miként befolyásolta az a tény, hogy a *Sorbonne* az európai értelmiség képzésének egyik jelentős intézmény volt, miként hatott a nyelvhasználat változása (a latin trónfosztása a tudományos nyelvben). Kitérek a vallási helyzet párizsi, és a befogadó területen való változásainak hatására, a közvetítő centrumok (mint Bazel, Neuchâtel, vagy éppen Heidelberg stb.)⁴ szerepére, illetve arra, hogy a francia eredetű szellemi áramlatok (janzenizmus, karteizianizmus, felvilágosodás stb.) hatása miként szolgálta a könyvpiac bővülését (illetve kölcsönösen miként szolgálták egymást).⁵ A konkrét példák főként Közép-Európa és Párizs viszonyát érintik azért, mert talán ezt jobban ismerem, és főként azért, mert a könyv elterjedésének modelljei itt nagyobb nehézségekkel működtek, mint a Franciaországhoz közelebb eső, gazdaságilag is fejlettebb országokban.

Tanulmányomban, első sorban a korai újkorra, a francia *Ancien régime* korszakára koncentrálok, amikor a könyvkereskedelem rendszere még nem olyan formában volt kiépített, mint napjainkban. Különösen igaz ez a nyugati kereszténység keleti peremén volt államokra, akik csaknem valamennyien történelmüknek egy nagyon nehéz korszakát élték.⁶ A késő középkori hatalmi térképen is jelentős helyet foglaló Magyarország, vagy Lengyelország a 16. század első felében jelentősen veszít befolyásából, ami első sorban a törökök keleti előrenyomulásának, és sikereinek köszönhető. A balkáni népek a 19. század elejéig, közepéig a törökök által alávetve éltek, meghatározó vallásuk a keleti kereszténység lévén a párizsi könyvkiadás termékei iránti érdeklődés ebből a szem-

³ Vö.: MONOK 2008a. 297–305.

⁴ GRANASZTÓI 2005. 247–262.

⁵ GRANASZTÓI 2009

⁶ KÓKAY 1997, PAVERCSEK 1999 295–340., Erdély vonatkozásában máig a leghasználhatóbb: TEUTSCH 1879. IV. 13–27., TEUTSCH 1881. VI. 7–71., TEUTSCH 1892. XV. 103–188.

pontból is korlátozott volt. Csehország erős nemzeti kulturális hagyományokkal érkezett a 16. századba, amely számára különösen sikeres volt abból a szempontból, hogy a nemzeti nyelvű kultúra megerősödött (Jan Hus kulturális programjának köszönhetően). Miután a század második felében, illetve a 16–17. század fordulóján, a Habsburg Birodalom központja Prága lett, az uralkodó és környezete komoly kulturális felemelkedést, az intézmények számának növekedését hozta. A Habsburgokkal való szakítási kísérlet (V. Frigyes pfalzi választófejedelem meghívása a cseh királyi trónra, 1618) ugyanakkor katasztrófába sodorta az országot. Ez azt is jelentette, hogy a teljes egyházi, iskolai és könyvtári rendszer átalakult, sokszor erőszakkal katolizálták. Az osztrák-cseh nemesség, főként az arisztokraták ugyanakkor a 17. század második felétől kezdve egyenrangú partnerei voltak a nyugat-európai családoknak, gyakran házasodtak össze ezekkel. Lengyelország a 16. században még meg tudta őrizni erejének jelentős részét, a Litván Fejedelemséggel való időleges perszonálúnió is segítette ebben. A harmincéves háború után nehezen tért magához, a 18. században pedig nem tudott ellenállni a környező nagyhatalmak nyomásának, annál is inkább nem, mert a saját, döntésképtelen állami modelljének is köszönhetően a külső ellenállásra nem maradt ereje. Így került sor felosztására, vagyis megszűnt az államisága. A Balti Államok dán, majd német, befolyás alatt éltek, kulturális intézményrendszerüket a 16. század folyamán a protestáns reform szellemében alakították át, illetve hozták létre. A 17. században az egész terület svéd uralom alá került, majd a 18. században ezt az orosz hatalom váltotta fel. Oktatási és kulturális intézményi rendszerük ugyanakkor megmaradt németnek, ide értve az oktatás nyelvét is.

Ebben, a gyakorta háborúkkal sújtott periódusban az egyházi, az oktatási, illetve a kulturális intézmények többször átalakultak mindenütt. Ez az átalakulás, a változások jellege alapjaiban befolyásolta azt, hogy az ismeretek szinte kizárólagos hordozója, a könyv, milyen formában terjedt, és főként milyen tartalommal. Ez a tartalom pedig nagyban befolyásolta azt, hogy a könyvet honnan szerezték be.

A könyv elsődleges felhasználói a társadalom értelmiségi rétegeinek tagjai voltak: egyházi személyek, tanárok, orvosok, ügyvédek, majd a 17. század első harmadától folyamatosan megjelentek a különböző technikai, gazdasági területek szakemberei is. A közép-európai régióban ugyanakkor a felsőoktatási rendszer nagyon kisszámú intézményi háttérrel bírt. A 14. században, a nyugat-európai egyetemi fejlődéssel párhuzamosan és egyidőben megalakult a krakkói, a prágai, a bécsi és a pécsi egyetem. A magyarországi Visegrádon találkozó (1335) lengyel, cseh és magyar király, több gazdasági és politikai megállapodása mellett, a kulturális intézményrendszer párhuzamos fejlesztését is elhatározta. Sajnos a magyarországi egyetem csak jogi karral, és rövid ideig működött, a másik említett három azonban a térség értelmiségi képzésének központjává tudott válni. Természetesen sokan mentek Itáliába tanulni, annál is inkább, mert

a humanista tanulmányok természetes helyei is itt voltak. A *peregrinatio Italica* szükségessége a korban nyert először elméleti megfogalmazást is. A párizsi egyetem a 15. század utolsó harmadában – talán mert a cenzúra szerepét 1478-ban a kölni egyetem vette át tőle – ismét népszerű lett sok nép diákjai körében. Többen érkeztek Lengyel-, Cseh-, és Magyarországról is, noha számuk nem volt számottevő. A 16. században Cseh-, és Morvaország, és Magyarország is többségi protestáns állammá vált. Lengyelország déli részein is megjelent a protestantizmus, jóllehet intézményesülni csak rövid időre tudott. Különösen az unitárius egyház tudott komoly szellemi műhelyt létrehozni Rakowban. A párizsi könyv elterjedése szempontjából tehát a *Sorbonne* ezekben az időkben – de legyünk őszinték, egészen az *Ancien régime* végéig – nem tudott jelentős intézménnyé válni. A közép-európai diákoknak ez az egyetem – függetlenül attól, hogy éppen melyik vallásfelekezet volt többségben az illető országokban – távolsága, és a párizsi élet drágasága miatt nem volt első rangú célpont.⁷ A protestánsoknak Wittenberg, Heidelberg, Bázeli, majd a németalföldi egyetemek, Leiden, Utrecht, Franeker, Groningen és Harderwijk volt az uticéljuk, a katolikusok pedig főleg Krakóban, Bécsben, illetve az itáliai képző helyeken, Padovában, Bolognában és Rómában tanultak. Összesen 70 *studium generale*, illetve egyetem matrikulájában találunk magyarországi, cseh, vagy lengyel neveket.⁸ Amelyik egyetemen jelentős francia jelenlét volt, ott a párizsi könyvvel való találkozás magától értetődő lett, így megjelent a közép-európai értelmiségiek, illetve arisztokraták könyvtáraiban is. A francia jelenlétet persze többféleképpen lehet érteni. Lehet kiváló, nemzetközi tekintélynek örvendő francia tanár, vagy tudós (például Descartes Leidenben), lehet menekült hugenotta társaság. A nantes-i ediktum előtt, majd a visszavonás után jelentős számú francia értelmiségi hagyta el az országot, magával vive könyveit, de főleg otthon maradt kapcsolatainak rendszerét is. Nem véletlen, hogy a francia eszmék (így könyvek) közvetítésében a 16–17. század fordulóján a legnagyobb szerepet a heidelbergi egyetem játszotta. Itt találkoztak a hugenották, az angol és itáliai szabadgondolkodók, a wittenbergi egyetemről eltanácsolt nem ortodox lutheránusok és szimpatizánsaik, továbbá diákjaik. A reformáció humanista hagyományokat megőrző, toleráns gondolkodójának Philipp Melancthonnak tanítványairól, és ezek diákjairól, köztük számos magyarországi és csehországi hallgatóról van szó. A „heidelbergi szellemi kohó” a korban megtestesítette a szellemi Európát,⁹ hiszen a filozófiában a keresztény újsztoicizmust, a politikában az *unio christiana* gondolatát, a teológiában pedig a felekezetek közti vallási békét megalapozó rendszert, az irénizmust képviselte. Toleránsan viszonyult továbbá a nonkomformista, szélsőséges nézeteket képviselő személyekhez is. Sajnos az egyetemet a harmincéves háború elején (1620) lerombolták, így a tanárok és

⁷ GABRIEL 1986

⁸ A tengerenyi közleményben, bő bibliográfiával, magyar vonatkozásban eligazít: FONT-SZÖGI 2001.

⁹ TURÓCZI-TROSTLER 1961. 109–155.

diákok többsége Franekerben települt át megalapítva az ottani, a napóleoni reformig létező universitást. A második hugenotta menekülési hullám nagyobb-részt már nem Svájcot és a délnémet területeket érintette, hanem Brandenburgot, Berlin környékét. Nem kis szerepet játszottak a korai felvilágosodás eszméinek elterjesztésében.¹⁰

Amíg Párizs következetes maradt a katolikus vallás megőrzésében, addig a közép-európai régió vallási szempontból igencsak megosztott volt. A balti népek többsége lutheránus maradt, egy kis csoport minden nép körében ortodox keresztény, és csak minimális mértékben lettek katolikusok. Lengyelország és Litvánia ugyanakkor csaknem teljes egészében megőrizte katolikus szellemiségét, vagy erővel rekatolizálták (a socinianus csoport elűzésével). Cseh-, és Morvaországot erőszakkal rekatolizálták 1618 (Fehér-hegyi csata) után, az osztrák örökös tartományokban pedig már a 16. század 60-as, 70-es éveiben leszámoltak a protestáns hitterjesztőkkel: Tirolban a családok magánkönyvtárában is kicserélték a protestáns könyveket katolikusra, Karintia és Stájerország területéről kiűzték a prédikátorokat és mindazokat, akik nem maradtak katolikusok.¹¹ Bécsből (Hernals) majd csak a 17. század első harmadából kellett eltávozniuk a protestánsoknak. Sokan a protestáns menekültek közül Magyarország nyugati területein telepedtek. Míg Horvátország mindig katolikus maradt, a Magyar Királyság és Erdély lakosságnak többsége, így a teljes kulturális intézményi rendszer is, protestáns lett a 16. század folyamán. Ez a helyzet a Magyar Királyságban a 17. század második felében alapjaiban megváltozott, jöllehet erőszakos térítést csak az 1670-es évtizedben végeztek Habsburg állami asszisztenciával. Erdélyben a 18. században nyert újra területet a katolicizmus, fontos megjegyezni azt is, hogy a román lakosság körében ekkor jelent meg a katolicizmus (eddig kizárólag ortodox közösségeket képeztek).¹²

A 17. század végére Lengyelország keleti határaitól és Magyarországról is kiszorították a törököt. Az új hatalmi helyzet lehetővé tette a katolicizmus hatáso-sabb védelmét is. Ez azt is jelentette, hogy a katolikus papság képzésére újabb centrumok jöttek létre, főként Bécsben, Bolognában és Rómában. A francia felvilágosodás filozófiai eszméivel, a korszak jelentős teológiai áramlatával, a janzenizmussal az itteni értelmiség tehát nagyobb-részt közvetítéssel találkozott. A német filozófiai művek ismeretével, illetve az új itáliai teológiai áramlatok képviselőin keresztül (pl. Muratori).¹³ Vagy éppen úgy, hogy a külföldi egyetemen a magyar diákok tanárai az illető francia eszme felkent ellenfelei voltak: ilyenre jó példa cartezianizmus közép-európai hatástörténete.¹⁴ A protestáns diákok jórészt csak a németalföldi nagy ellenfelek tanításából ismerték meg

¹⁰ Lásd még orientációul: HEREPEI 1971. 441–451.

¹¹ Vö.: ÖTVÖS 1998. 83–103.

¹² KLANICZAY 1985. 99–109., KLANICZAY 1991.

¹³ Vö.: HOLL 1982, SÁRKÖZY 2001.

¹⁴ A Descartes recepció olvasmánytörténeti megközelítéséről összefoglalóan lásd MONOK 1996.

Descartes gondolatait. Nem jelenti mindez azt, hogy az ilyen képző helyeken kapható párizsi kiadványokat az érdeklődő diákok ne vásárolták volna meg, amennyiben elérhető volt ez számukra anyagilag, illetve nyelvileg (hiszen ők főként latinul, vagy németül tudtak).

A jogi és orvosi képzés a teológiai oktatáshoz hasonlóan az említett egyetemi centrumokban folyt. Tudunk ugyanakkor olyan lengyel, cseh, vagy magyar orvosokról, akik Montpellierben szereztek doktori címüket, a párizsi és az orleans-i egyetemeken is fel-fel bukkan egy-egy közép-európai név, de számottevő itteni diákságról még a 18. században sem beszélhetünk. Ahogy a későbbiekben, a konkrét példákban is jól látjuk a párizsi könyvpiac termékeiből jelentős részt éppen a jogi, és az orvosi művek képezik, amelyek már a kortársak számára is fontos, beszerzendő kiadványként jelentek meg. Az első technikai iskola a közép-európai térségben, a magyarországi Selmezbányán 1735-ben megalapított egyetem volt (bányamérnököket, majd faipari szakembereket képeztek is, de nagyon színvonalas általános természettudományos képzés folyt az intézményben). A francia felvilágosodás természettudományos eredményei párizsi kiadásban nagy számban kerültek az itteni könyvtárba.

A párizsi könyv elterjedésének akadályai sorában, a vallási másság mellett a nyelvhasználat kérdését kell megemlíteni.¹⁵ A közép-európai régió természetes közvetítő nyelve a latin volt, és maradt a 19. század közepéig, illetve a kommunikációban való háttérbe szorulásával párhuzamosan a német került előtérbe. A tudomány nyelve a latin maradt, amely Lengyelországban a felosztásig, Magyarországon 1844-ig egyben hivatalos nyelv, az államigazgatás nyelve is volt. A francia nyelv ismerete a 17. század végétől az arisztokrata, a nemesi, és a polgári körökben is terjedt, de soha nem tudott olyan jelentős lenni, hogy a némettel komolyan versenyre kelt volna. Sok francia nyelvű könyv, még az arisztokrata gyűjteményekben is megtalálható volt németül is, ha létezett fordítása. Vitán felül áll azonban, hogy a 18. század második harmadától kezdődően jelentős számú párizsi kiadvány, főleg francia nyelven jut el a régióba, a Habsburg Birodalomba is (minden cenzúra ellenére), sőt, II. József uralkodása idején még jelképesen gátszakadásról is beszélhetünk: ekkor szinte minden bekerült a helyi könyvtárakba, ami párizsi, és francia volt, ha a tulajdonos ki tudta fizetni.

A párizsi könyvek legnagyobb vásárlói, főként a 17. század közepétől a térség arisztokrata családjai voltak. A családi kapcsolatok mellett ki kell emelnünk azt a tényt ezen állítással kapcsolatban, hogy az arisztokrata ifjak neveltetésében nagyjából a jelzett időtől kezdve fordulat állt be. A nyugat-európai mintákat követve az ifjú nemes *cavalier-tours-on* vett részt, és mellőzte a klasszikusnak mondható elméleti tanulmányi célú *peregrinatio academica* intézményeit. Megtanultak idegen nyelveken, franciául is beszélni, építették kapcsolati rendszerüket, vívtak, földrajzot, történelmet, politikai és hadászati tudományokban gyakorol-

¹⁵ MONOK 2008b

ták magukat. No meg civilizálódtak. Sok példa hozható erre a jelenségre, Magyarországrol a Batthyány fiúk (Kristóf és Pál) az 1650-es években vettek részt ilyen úton, majd a Nádasdy, az Esterházy, a Széchenyi családok egy-egy tagja.¹⁶

A könyvek azonban nagyobb számban mégis csak a kereskedők útján jutnak el egyik országból a másikba. A közvetlen kapcsolatok a franciaországi kiadók és könyvkereskedők és a közép-európai felhasználók között a korai újkorban nagyon sporadikusnak mondhatóak. Az *École Pratique des Hautes Études IV. section* új programjának (*L'Europe et le monde germanique*) évnyitó konferenciáján (2000. december 4.: Conférence d'ouverture) Frédéric Barbier a francia-közép-európai kapcsolatok viszonylatában az 1750 előtti időszakot "*l'intermédiaire allemand*", az ezt követő évszázadot a "*Autour du livre: l'Allemagne des transferts*" fejezetcímmel tárgyalta azzal a megjegyzéssel, hogy ez utóbbi periódus végén jól megfigyelhető már a "*rétro-transferts (transferts en retour)*" jelensége is.¹⁷ Barbier pontosan tudja, hogy a német közvetítés mellett számos más ilyen központ szerepével kell számolnunk, és a közvetlen kapcsolatok története is egyre gazdagabb képet mutat, ahogy közelebb lépünk a korszakban (1500–1800) a Közép-Európában jelen volt könyvanyaghoz. A közvetítők sorát időrendben Bazel és részben Strasbourg és Heidelberg nyitja meg, majd említenünk kell Genf, Frankfurt am Main, Leiden és a Németalföld, illetve Velence, Lipcse és Bécs szerepét. Erről azonban kicsit részletesebben a ma is fennmaradt könyvanyag kapcsán beszélnek.

Magyarországi szerzők párizsi kiadásai

A magyar nemzeti bibliográfia talán az egyetlen Európában, amely következetesen követi a magyarországi szerzők külföldi megjelenéseit.¹⁸ Ezért viszonylag könnyű dolgunk volt, amikor azt vizsgáltuk, hogy milyen arányban szerepel Párizs, mint megjelenési hely. A 16. század végéig összesen 1811 kiadványt ismerünk, amelyet egykori honfitársaink külföldön adtak ki, ebből csupán 51 jelent meg Párizsban. Külön érdekes kiemelni, hogy az 51-ből 40 1530 előtt, 4 1530 és 1550 között, és 7 a század második felében. Tekintve azonban azt, hogy a korabeli Magyarországon gyakorlatilag szakadatlan háború dúlt a török ellen, azt hiszem szép számúnak mondható ezt a párizsi kiadvány mennyiség. A 17. század ehhez képest nagyon szomorú képet mutat. Összesen 5367 külföldön kiadott műről tudunk, és ebből mindössze 16 jelent meg Párizsban. 1600 és 1670

¹⁶ A nemesi peregrináció jellegének változásairól lásd a következő kötetek elő-, utószavát, illetve az idézett tanulmányokat: ÖTVÖS 1988, SZELESTEI NAGY 1988, FONT 1989. KOVÁCS 1988. 93–240., KOVÁCS–MONOK 1990, SZELESTEI NAGY 1998.

¹⁷ BARBIER 2001

¹⁸ RMK 1896, RMK 1898, RMK 1990, RMK 1991, RMK 1992, RMK 1993, RMK 1996, RMK 2005, RMK 2007, RMNy 1971, RMNy 1983, RMNy 2000, VEKERDI 2004.

között csak 4 kiadvány. A 18. században Magyarországon is megnőtt a könyvkiadás lehetősége, működött az 1635-ben alapított nagyszombati, az említett 1735-ben alapított selmecbányai egyetem, és még néhány *studium generale*. A külföldön tanulók száma csökkent, így a kiadványok száma is. Magyarországi szerzőtől külföldön 4673 18. századi kiadványról tudunk, és ebből csupán 46 párizsi. Hasonló képet kapunk akkor, ha a Magyarországra vonatkozó könyveket szemléljük. 1700-ig 2643 ilyen kiadványról van tudomásunk, amelyek közül Párizsban 56 jelent meg. Főként akkor, amikor a francia király valamilyen formában a területen érdekelt volt: a Habsburg császár elleni küzdelmében, vagy éppen a török kapcsán. A könyvek megjelenésének gyakorisága mindig nagyobb akkor, amikor a magyarok a Habsburg császár ellen harcoltak, és akkor általában kaptak is francia segítséget (főleg pénzt), vagy akkor, amikor nemzetközi összefogás volt a török ellen (mint például az 1660 és 1690 közti időben).

De lépünk közelebb ezekhez a könyvekhez. Általános jelenség az, hogy külföldön nem az elsőrendű, kiváló szaktudósok válnak népszerűvé, hanem azok, akik jó *eruditió*val rendelkeznek, és azzal a képességgel, hogy az ismereteiket jól el tudják mondani, akár olyan közönség előtt is, amelyik nem feltétlenül ismeri az adott tudományterületet, vagy éppen földrajzi egységet. A 15. század végén, a 16. század elején három magyarországi szerző vált európai bestsellerré: Osvaldus de Lasko, Pelbartus de Temesvar, és Michael de Hungaria. Közülük kettőnek jelentek meg a művei Párizsban is. Michael de Hungaria „*Sermones tredecim*” című műve sok németalföldi, kölni, lyoni és strasbourgi kiadás után először 1497-ben jelent meg Párizsban Pierre Levét műhelyében. Ez már a 15.(!) kiadás volt. Az eredeti, illetve az átszerkesztett változat (*Evagatorium Benemii*) összesen 31 kiadást ért meg a jelzett századfordulón, Párizsban az említetten kívül Jean Petitnél (1505, 1510, 1518, 1519), és Francois Regnaudnál (1515), vagyis összesen 6 alkalommal.¹⁹ Michael domonkos szerzetes volt, akinek prédikációi érthetően, az egyszerű emberek számára is felfogható formában hangzottak el. Ezért kedvelték az egyházi emberek a maguk prédikációira készülven. Hasonlóan Pelbartus de Temesvar beszédeit (*Pomerium sermonum*), amelyeket az egyszerű ferences gondolkodás jellemzett. A közel 100 európai kiadás²⁰ közül 5 Jean Petitnél (1517-ben, egy év alatt!), 4 Francois Regnaud (1521-ben) műhelyében került sajtó alá. A 16. század elején további három magyarországi szerzőnek adtak ki művét a gyakorlati teológia körében. A szlavóniai származású György (Georges d’Esclavonie) francia nyelvű traktátusa „*Le chateau de virginité*” címmel 1505-ben Anthonie Verard, 1506-ban Johann Trepperel sajtója alatt készült.²¹ A teológiai téma később nem nyert magyarországi szerzőt Párizsban, de 1571-ben megjelent a nemzetközileg ismert, de a század elején alkotó Gregorius Coelius

¹⁹ BORSA 1997

²⁰ Az RMK III. teljes bibliográfiát ad.

²¹ RMK III. 5051 (Verard); RMK III, 5055 (Trepperel).

Pannonius pálos szerzetes Szent János apocalypsisének kommentár kötete (Michael Julianus).²²

Amerika felfedezése nagy sajtó visszhangot nyert a korabeli nyomtatott világban, és a kórusba bekapcsolódott egy, V. Károly környezetéhez tartozó, sokak szerint magyarországi ifjú,²³ akit Maximilianus Transilvanus néven ismer a szakirodalom. Magellán utazásainak történetét írta meg *De moloccis insulis* című, nagyon sok nyelven megjelent művében. Semmi csoda tehát, hogy egy latin kiadás 1523-ban Petrus Viartnál is megjelent.²⁴ Az sem tartható kifejezett Magyarország iránti érdeklődésnek, hogy egy Párizsban tanuló diák, Kolozsvári Imre egy filozófiai tárgyú *oratio*-ját, Jean Du Bellay kardinálisnak ajánlottan kiadta Michel Vascosan 1551-ben.²⁵

Amint már említettem – és még röviden vissza is térek erre – a párizsi humanista könyvkiadás termékei jutottak el nagyon nagy számban Európa minden szögletébe. Nem csoda hát, hogy a filológiai teljesítményt megbecsülték a nyomdászok, bárhonnan is jöjjön az illető filológus, aki kitűnik tudásával. A Párizsban kiadott magyarországi szerzők egy jelentős csoportját éppen az ilyen munkák képezik. Jól látszik ugyanakkor, hogy a 17. századi új klasszika filológiai sorozatok már a *Sorbonne* köré csoportosult tudósok szövegrevíziói jelentek csupán meg, kevés olyan teljesítmény bizonyult maradandónak, amelyet a Magyarországon alkotók teljesítettek. Ez utóbbiak között kettő, nem magyar, de Pozsonyban alkotó külföldi tartozik: Nicasius Ellebodus, és Melchior Inchofer. Előbbi a 16. század 60-es éveiben Magyarországon rendezte sajtó alá Nemesius püspök iratait (*De natura hominis liber unus*), amely Párizsban később, 1654-ben,²⁶ Margarinus de La Bigne nagy gyűjteményes kiadásának (*Magna bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum*) részeként (Billaine, Piget, Laonard). Melchior Inchofer grázi jezsuita volt, aki mellesleg az első magyar egyháztörténet írója is. Ez a műve a francia jezsuiták segítségével²⁷ (mert Bécs ellenes volt) jutott el a kiadásig. Inchofer párizsi kapcsolataira utal az a tény is, hogy 1637-ben Leo Allatius *de socraticorum epistolis* című írását rendezte sajtó alá Sébastien Cramoisy *Socratis Antisthenis et aliorum Sorcarticorum epistolis* című vállalkozása számára.²⁸

A 16. századi magyarországi humanizmust komoly, nemzetközileg is ismert személyek reprezentálták a párizsi könyvkiadásban. Berzeviczi Márton csak egy retorikai remekkel – I. Habsburg Ferdinand (1564) halálakor írott beszédével²⁹ –

²² RMK III. 609.

²³ A vita részletezése helyett jelzem, hogy a legújabb biográfiai összefoglalás is magyarországinak tudja: RMSz 2008. 527.

²⁴ RMK III. 5123.

²⁵ RMK III. 405.

²⁶ RMK III. 6333.

²⁷ Leginkább Jean Bourgeois S. J. (1604–1687) segítette. Az Inchofer-történetről lásd: DÜMMERTH 1987.

²⁸ RMK III. 6201.

²⁹ RMK III. 540.

tűnt ki, Joannes Manardus viszont orvosi traktásuaival (1528, Christian Wechel),³⁰ A csúcst az azonban Matthaeus Fortunatus Seneca kiadása (1539, Michel Vascosan),³¹ és Johannes Sambucus Dioscorides és Diogenes Laertius *editiõja* jelentette (1549, vidua Arnoldi Birkmanni; 1585, Claude Baal).³² Zsámboky egy elméleti fejtegetése az imitációról (*De imitatione Ciceroniani dialogi tres*) nemzetközi sikernek számított (1561, Aegidius Gorbinus),³³ és mindenhol maradtak fenn példányai is. Zsámboky persze könnyen adott ki könyveket, hiszen a korszak egyik legnagyobb kézirat gyűjteményét is magáénak tudhatta. Nagy sikerű humanista, a császár hivatalos történetírója volt. Dioscorides kiadásának létezik Chantillyben egy olyan példánya, amelyet ő maga korrigált, olvasott össze egy, általa, Fontenebleauban megtalált kézirattal.³⁴ Zsámboky ugyanis összesen 22 évig utazgatott Európában tanulmányi céllal. Párizsban háromszor járt, 1551–52-ben, 1559-ben, majd 1561–62-ben, összesen mintegy három évet töltött itt. Barátsága az Estienne családdal is itt kezdődött, de a genfiakkal volt igazán jóban. Megjegyzendő, hogy jól ismerjük Zsámboky könyvtárát egy 1586-ban készült katalógus alapján. Első párizsi tartózkodása alatt 138 helyi kiadású könyvet vásárolt, valamennyi klasszikus auktor kiadás, vagy valamely egyházatyá szövegének a kiadása. A 3163 kötetes könyvtárban egyébként összesen 403 párizsi nyomtatvány található, amelyek közül 99 francia nyelvű.³⁵

Ami a francia olvasói közönséget Magyarországról ténylegesen érdekelte, az a török kérdés alakulása, illetve az, hogy hogyan használható fel a magyarok, vagy a csehek Habsburg-ellenessége a francia érdekek szolgálatában. Azt lehet mondani, hogy a török téma – a klasszikus auktorok és egyházatyák kiadásai mellett – amellyel kapcsolatban a párizsi kiadók termékei biztos piacra leltek Közép-Európában. Nem csoda tehát, ha a 16. századi Párizsban megjelentek olyan könyvek, mint a Magyarországon „Sebesi Névtelen”-ként³⁶ tisztelt szerző *Tractatus de Turcis* című műve (Henri Estiennél: 1509, majd 1511), egy másik névtelen traktátus *Thurcice spurcitiae et perfidiae suggillatio* (1514, Josse Bade),³⁷ illetve a több mint 50 kiadást megélt Bartholomaeus Georgievics *De Turcarum moribus epitome*-ja. Ez latinul és franciául is megjelent 1545-ben Charles Langelienél, majd latinul 1567-ben és 1568-ban is, Hieronymus Mornefnél.³⁸ A török Ma-

³⁰ RMK III. 5157.

³¹ RMK III. 328.

³² RMK III. 386 (vitatott a szakirodalomban); Diogenes Laertius, 1585: RMK III. 7434.

³³ RMK III. 487.

³⁴ Emmanuelle Toulet, a Musée Condé könyvtárosa tájékoztatása szerint, Aumale herceg megjegyezte könyvei katalógusa margóján: „Les marges de cet exemplaire sont couverte de notules grecques ajoutées par le célèbre médecin hongrois Jean Sambuc, ami de Paul Manuce, ainsi que lui-même l'atteste en quelques lignes écrites en latin sur la feuille de titre et datées de l'année 1561”

³⁵ MONOK-ÖTVÖS-VARGA 1992

³⁶ RMK III. 173.

³⁷ RMK III. 194.

³⁸ Langelie: RMK III. 5211, 5212; Mornef: RMK III. 562, 576.

gyarországról való kiűzése után is kiadták franciául, jelezve a francia külpolitika keletre fordulását: 1695, Pierre Herissant.³⁹

A török veszélyt érzékelt a francia értelmiségi világ is, ezért a jelzett korai traktátusokon kívül, már 1521-ben kiadták II. Lajos magyar király levelét, amelyet X. Leo pápának a helyzet komolyságáról írt. Összesen hét latin, és egy francia nyelvű kiadása ismert a levélnek 1521 és 1525 között. Amikor a magyar király meghalt a mohácsi csata után (1526), 1527-ben három, és 1528-ban egy további kiadás tájékoztatta a közvéleményt a pápa, és a nyugati nagyhatalmak közönyét sem titkolva.⁴⁰

Anélkül, hogy a 17–18. századi magyarországi szerzők párizsi megjelenéseit részleteiben tárgyalnám el kell mondani, hogy sokkal kevesebb alkotó jut el a kultúra fellelőjéhez tekintett Párizsban való megszólalásig. Ami a francia közönséget érdekelte arról írtak a francia szerzők, és az állítások dokumentálására kiadtak néhány, magyaroktól származó levelet, vagy más iratot. Így Jean LeLaboureur, aki *Relation du voyage de la royne de Pologne* című beszámolója színesítésére adott ki magyar szerelmes leveleket (*Histoire des Amours du Comte et de la Contesse Vesselenyi*), 1647-ben.⁴¹

A 17. század második felének nagy visszhangot kiváltó magyarországi eseményei kapcsán hasonló kiadások születtek. 1671-ben a császár, I. Lipót kivégeztette a horvát Zrínyi Péter és Frangepán Kristóf, továbbá a magyar Nádasdy Ferenc grófokat. Nem sokkal ezután, 1673-ban kezdődött Thököly Imre harca a császár ellen.⁴² A két eseménnyel kapcsolatos levelek kaptak helyet Claude Vanel *Histoires des troubles en Hongrie* című, 1685-ben, 1686-ban és 1690-ben is megjelent művében.⁴³ A 17–18. század fordulójának mindenütt Európában ismert eseménysorozata a Rákóczi Ferenc-féle felkelés a Habsburgok ellen. Nem csoda hát, hogy az ezzel kapcsolatos iratok is sorban hagyták el a párizsi kiadók sajtóit. A legismertebb feldolgozása az eseményeknek, kortárs, magyarországi iratok közlésével Eustache Le Noble munkája, amely *Histoire du prince Ragotzi* címmel egy év alatt négy kiadást ért meg (1707), az egyik „Cassovie” hamis nyomdahely feltüntetésével Claude Cellier műhelyében.⁴⁴ A „Kassa” helynév a közölt információk hitelességének bizonyításául lehetett hasznos a párizsi kiadónak.

A példák felsorolásával Magyarországra koncentráltam. Teljesen magától értetődő, hogy Lengyelországban a török kérdéssel kapcsolatos párizsi könyveken kívül, a III. Henrik varsói kalandjával, illetve nem kevésbé kalandos hazatérésével kapcsolatos írárok voltak népszerűek. Csehországban is, ahogy más népek

³⁹ RMK III. 7038.

⁴⁰ RMK III. 5111, 5115, 5117, 5118, 5119, 5120, 5122, 5132, 5149, 5151, 5156.

⁴¹ Három kiadása ismert: RMK III. 7615, 7616, 7619.

⁴² A korabeli sajtóvisszhangot Köpeczi Béla foglalta össze: KÖPECZI 1976.

⁴³ RMK III. 6895, 6914, 6915, 6974, 7806.

⁴⁴ RMK III. 7215, 7216, 7217, 7218.; A kiegészítő sajtó hírek elemzése: KÖPECZI 1966. 279–442.

között a párizsi könyvek közül azok keltettek érdeklődést, amelyek kiváló filológiai felkészültséggel készültek, vagy olyan témákról szóltak, amelyek a korban általános érdeklődésre tartottak számot: a francia vallásháborúk, a török kiűzésének tervei, az újfajta (racionalista) tudományosság eredményei, stb. Mind-egyik országból hozhatnánk olyan példát, mint a magyar gróf, Batthyány Boldizsár.⁴⁵ Ő is első sorban a bibliai filológia és az antik klasszikusok kiadásait szerezte be könyvtárába, illetve az udvari iskola számára kerültek Magyarországra, de Comines és Froissart történeti művei, Jean Bodin történetfilozófiai munkái is erről a piacról származnak. A Majna melletti Frankfurtban letelepedett André Wechel kétségtelenül a legjelentősebb hugenotta nyomdász, akinek Magyarországi kapcsolatai révén ez első francia nyelvű könyvanyag is eljutott a magyarországi olvasókhoz. Az említett Batthyány Boldizsárral, a francia udvarban több évet eltöltött nyugat-magyarországi főúrral személyes ismeretségben is állt, és a Batthyány-család következő generációja (az utolsó protestáns generáció) is fenntartotta a kapcsolatokat. Wechel vejei, Jean Aubry és Jean Marne nem csak e családnak, hanem a környezetnek is szállította Martin Du Bellay, Jean Du Tillet, Vincent de La Loup, August Ghislaine de Bousbecq francia, illetve török történeti műveket, Párizsból is.⁴⁶ Batthyány Boldizsár az Officina Wecheliana segítségével követte a vallásháború eseményeit, s ő az első, akinek könyvtárában Rabelais és Bodin művei franciául is megvoltak. Latinul váltak ismertté a frankfurti kiadó-kereskedőknek köszönhetően Magyarországon Charles Du Moulin és Jean Jacques Boissard történeti, illetve filozófiai művei is. Hasonlóképpen François de La Noue nevelésméleti és politika-, illetve hadtudományi írásait pedig latinul és németül is el tudták érni a magyarországi érdeklődők.

Külön kell megemlékezni azokról a döntően államelméleti művekről, amelyek francia nyelven, francia kiadásban, illetve olasz, vagy latin fordításban, kevéssé párizsi, főleg velencei, vagy római kiadásban terjedtek el a Kárpát-medence arisztokrata könyvtáraiban. A törökkel kapcsolatos európai politikai alakulását az *unio christiana* terveinek sikere, vagy kudarca nagyban befolyásolta. A magyarországi politikai gondolkodás számára éppen ezért volt nagy jelentőségű azoknak a történeti, történetfilozófiai és államelméleti munkáknak az ismerete, amelyek a 17. század első felében, Franciaországban íródtak. Igaz Magyarországon csak egy kis arisztokrata kör ismerte ezeket, de ezek a politikusok meghatározó személyiségek voltak. Sully, illetve öccse, Philippe de Béthune kiadott művein kívül ez utóbbi levelei is eljutottak Magyarországra (Bethlen Gábor levelező partnere volt). Jean de Silhon, Nicolas Faret, Antoine Aubery, Pierre Matthieu és Gabriel-Barthélemy de Gramond államelméleti munkái egész Európában a modern politikai gondolkodás alapvetésének számítottak. Éppen ezért érdekes, hogy Pázmány Péter, esztergomi érsek, az őt körülvevő fiatal

⁴⁵ MONOK-ÖTVÖS 2004, a legújabb monográfia róla: BOBORY 2009.

⁴⁶ IVÁNYI 1983, BARLAY 1979, BARLAY 1977, BOBORY 2005, EVANS 1975.

politikus gárda, Zrínyi Miklós,⁴⁷ vagy Pázmány Miklós könyvtárában⁴⁸ is megtalálhatóak voltak ezek a könyvek.

A mai gyűjtemények tanulságai, mi maradt meg

A közép-európai régió természetes ellátó központjai Velence, Bécs, Augsburg, Nürnberg, Frankfurt am Main, majd Leipzig és Berlin voltak. A távoli Párizs nyomdatermékei akkor jutottak el ide, ha a műfajban a legjobb színvonalat jelentették, vagy ha olyan témáról szóltak, amely érintette az itteni közösségek életét.

Ha rövid statisztikai kitekintést teszünk a ma is megmaradt ősnymtatvány anyagra, jól láthatjuk ezt a helyzetet. A Lengyelországban összeírt 5767 *inkunábulum* közül 99 párizsi kiadás.⁴⁹ Az arány Csehországban sem jobb. Három városban (Prága, Olmütz és Brno) 5108 fennmaradt ősnymtatvány közül 28 a párizsi.⁵⁰ Az egykori Magyarországot tekintve kicsit más a helyzet, de nem lényegesen. A mai Magyarország, Szlovákia, Horvátország, Erdély, és Bukarest⁵¹ könyvtárainak katalógusait tekintetem át akkor, amikor számba vettem a kiadásokat. Bukarestet azért számítom az egykori Magyarországra vonatkozó statisztika részének, mert akkor ott nem volt könyvtár, és a mai könyvanyag túlnyomó részét Erdélyből, illetve a Magyarországtól 1920-ban elcsatolt részekről szállították át, hogy egy európai gyűjteményt alakítsanak ki. Így összességében az egykori magyar területeken megmaradt 7135 ősnymtatvány, amelyek közül 76 párizsi. Sokat elárul viszont, ha most már a tartalmi elemzésbe fogunk. A mai Magyarország területén megőrzött 3550 *inkunábulum* közül 42 a lutéciai. Ebből 39 1490 és 1500 között jelent meg. Mindössze 8 teológiai tárgyú, nagyon erős az antik szerzők, az egyházatyák szövegkiadásainak a jelenléte, illetve a francia kortárs humanista írásk.

Hasonlóan tanulságos a 16. századi könyvek statisztikáját elkészíteni. A 16. század első felében nagyszámú párizsi, és lyoni kiadvány került a Kárpát-medencébe. A közvetítők feltehetően a bázeli, a nürnbergi és a velencei kereskedők voltak, akiknek kapcsolatai ez utóbbi területtel rendszeresnek mondhatóak. Jelentős közvetítő erőt jelentett továbbá Anvers (Antwerpen) és Malines (Mechelen), majd Bruxelles (Brussel) is. Az özvegy magyar királyné, Mária (Marie de Hongrie) 1529-től Németalföld kormányzója volt, akinek udvarában számos magyar megfordult, kapcsolatuk a bécsi udvarral, az ott élő közép-

⁴⁷ KLANICZAY 1987

⁴⁸ FARKAS-KATONA-LATZKOVITS-VARGA 1992. 43–51., ÖTVÖS 1994. 344–364.

⁴⁹ KAWECKA-GRYCZOWA 1970–1993

⁵⁰ LOUDA 1956, DOKOUPIL 1970, KLAUSNEROVÁ 1990, ŠIMÁKOVÁ-VRCHOTKA 2001.

⁵¹ SAJÓ-SOLTÉSZ 1970, KOTVAN 1979, KULCSÁR 1965, MOSORA-HANGA 1979, FIKK-BALÁZS 1971, JUGAREANU 1969, SCHATZ 1995, SCHATZ 2007, BADALIĆ 1952.

európaiakkal folyamatosnak mondható.⁵² Strasbourgban Johann Sturm iskolája nagy népszerűségnek örvendett a magyarországi (a cseh és a lengyel) diákok előtt is, így az itt kiadott francia szerzőjű munkák is könnyebben jutottak el Európa középső régióiba.⁵³

A 16. század második felében, illetve a 16–17. század fordulóján a francia és a magyar könyves kapcsolatokat két alapvető tényező határozta meg. Az első a Szent Bertalan éj után Svájcba, de főként a Pfalzi Választófejedelemség területére, illetve Dél-Németország nagyobb városaiba menekült hugenották és a magyar diákok, értelmiségiek személyes találkozásai. Második pedig a századfordulótól egyre népszerűbb – már említett – francia tervek a töröknek Európából való kiűzésére, illetve a francia államelméleti irodalom megjelenése a magyarországi könyvtárakban.

Közelebről a magyar nemzeti könyvtár, és a Teleki Téka (lényegében tehát egy magánkönyvtár) könyveinek 16. századi részét vizsgáltam meg. Ez utóbbiban 3002 16. századi nyomtatvány közt 102 párizsi kiadvány található.⁵⁴ Ebből 50 antik auktor és Biblia, 9 egyházatya művének kiadása, 10 francia történeti tárgyú. Nagyon kevés a teológiai mű, inkább a jog és az orvostudomány van a maradékban jelen. A legtöbb könyv Josse Bade, Jean Petit, Robert Estienne, Frédéric Morel, Michel Vascovan, és Chrétien Wechel nyomdájának terméke. Hasonló arányokat kapunk, ha az Országos Széchényi Könyvtár nagy állományát tekintjük át. 17.000 16. századi kiadványból 644 Párizsi. Ebből 277 jelent meg a század második felében, a többi csaknem az első harmadában.⁵⁵

Ha a 644 párizsi könyv tematikus összetételét nézzük, rögtön feltűnik a teológia szinte teljes hiánya. Ha a pápai ediktumok kiadásait, és a 3 protestáns munkát is ide soroljuk, akkor 68 tartozik ebbe a csoportba. A jog és a természettudomány egyaránt 25–25 könyvvel szerepel, az egyházatyák kiadásai 56-al. Nagyon szép a francia, s a kortárs történeti anyag (85 tétel). Ebben a törökkérdés csakúgy jelen van, mint a történetfilozófiai traktátusok. Külön figyelmet érdemes az, hogy a francia humanizmus nagy számmal, 153 kiadvánnyal szerepel. A század elejének nagy generációja csaknem minden tagjával jelen van, és persze úgy is, hogy a 644 könyvből a legnagyobb rész, 227 kötete antik auktorok, vagy a Biblia kiadása.

Mit jelent mindez az általánosság szintjén? Mindez bizonyosan azt, hogy a legnagyobb hatású párizsi kiadói periódus az 1490–1530 közötti humanista könyvtermés volt Európában. Annak ellenére, hogy ebben az időben a bázeli és velencei műhelyek sikerrel konkuráltak ezekkel a kiadásokkal, nem hiányoznak a párizsi kiadások sem Anglia, Itália, sem Litvánia, vagy Észtország könyvespolcairól. A klasszika filológiai könyvtermés második erős párizsi hulláma, a 17.

⁵² DE BOOM 1956, VANRIE 1972, GORTER VAN ROYEN 1995.

⁵³ Vö.: ECKHARDT 1944.

⁵⁴ SPIELMANN-SEBESTYÉN-BALÁZS-AMBRUS-MESAROS 2001
SOLTÉSZ-VELENCZEI-SALGÓ 1990

század közepén hasonló sikert könyvelhet el, akkor már a németalföldi egyetemi, illetve római konkurenciával számolva.⁵⁶

A francia történelem iránti érdeklődés állandó, noha nem nagyszámú kiadványt jutatott el Európa számos sarkába, de a legtöbb párizsi könyv majd a 18. században kerül ki Franciaországból.⁵⁷ Ez utóbbi mindenképpen a kortárs felvilágosult eszméknek köszönhetően. Ide értve a teológiai megújulási mozgalmak irodalmát, illetve a *libertinus* kiadványokat is, amelyek persze első sorban az arisztokrata könyvtárakba jutottak el.⁵⁸

IRODALOM

- BADALIĆ 1952 Josip BADALIĆ: Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur. Zagreb, 1952.
- BARBIER 2001 BARBIER, Frédéric: Conférence d'ouverture: Histoire et civilisation du livre In: L'Europe et le monde germanique. Colloque international le 4 décembre 2000. Paris à la Sorbonne. Éd. par Jacques LE RIDER, Paris, École Pratique des Hautes Études, 2001. 21–32.
- BARBIER 2005 Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle). Éd. par Frédéric BARBIER, Leipzig, Universitätsverlag, 2005. (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. II)
- BARLAY 1977 BARLAY Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyar barátai. = *Magyar Könyvszemle*, 93. (1977):4. 345–353.
- BARLAY 1979 BARLAY Ö. Szabolcs: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis. = *Magyar Könyvszemle*, 95. (1979):3. 231–251.
- BENNETT 1989 BENNETT, Henry Stanley: English Books and Readers 1475 to 1557: Being Study in the History of the Book trade from Caxton to the Incorporation of the Stationers' Company. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1989.
- BIETENHOLZ 1959 BIETENHOLZ, Peter: Der italienische Humanismus und die Blütezeit des Buchdrucks in Basel. Die Basler Drucke italienischer Autoren von 1530 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1959. (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft Bd. 73.)
- BIETENHOLZ 1971 BIETENHOLZ, Peter: Basle and France in the Sixteenth Century: The Basle Humanists and Printer sin Their Contacts with Francophone Culture. Genève, Droz, 1971 (Travaux d'humanisme et renaissance, Vol. 112.)

⁵⁶ Vö. a következő kötet tanulmányaival: BARBIE 2005.

⁵⁷ GRANASZTÓI 2000a, GRANASZTÓI 2000b; összefoglalóan, GRANASZTÓI 2009.

⁵⁸ GRANASZTÓI 2007

- BOBORY 2005 BOBORY Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre: Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi főúr életében. = *Századok*, 139. (2005):4. 923–944.
- BOBORY 2009 BOBORY, Dóra: *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009.
- DE BOOM 1956 DE BOOM, Ghislaine: Marie de Hongrie. Bruxelles, 1956.
- BORSA 1997 BORSA Gedeon: Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai. Budapest, 1997.
- DOKOUPIL 1970 Soupis prvotisku Universitní knihovny v Brně, sestavil Vladislav DOKOUPIL. Brno, 1970.
- DÜMMERTH 1987 DÜMMERTH Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). In: DÜMMERTH Dezső: *Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1987. 155–204.
- ECKHARDT 1944 ECKHARDT Sándor: *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburiban*. Budapest, 1944.
- EVANS 1975 EVANS, Robert: *The Wechel Presses, Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*. Oxford, 1975. (Past and Present. Supplement, 2.)
- FARKAS-KATONA-LATZKOVITS-VARGA 1992 Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1580–1721. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor – KATONA Tünde – LATZKOVITS Miklós – VARGA András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.)
- FIKK-BALÁZS 1971 FIKK László – BALÁZS Lajos: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*. Catalogul incunabulelor din Biblioteca Teleki-Bolyai. Tîrgu Mures, 1971.
- FONT-SZÖGI 2001 Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Hrsg. von Márta FONT – László SZÖGI. Pécs, 2001.
- FONT Zs1989 Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeáll., utószó FONT Zsuzsa. Szeged, 1989 (*Fontes rerum scholasticarum*, 1)
- GÁBRIEL 1986 GABRIEL, Astrik: *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François Ier*, Notre Dame/Indiana, Frankfurt am Main, 1986.
- GILLY 1985. GILLY, Carlos: *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600: Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel, Frankfurt am Main, Helbing und Lichtenhahn, 1985 (*Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft*, Bd. 151)
- GORTER VAN ROYEN 1995 GORTER VAN ROYEN, Laetitia: *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden: Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*. Leiden, Rijksuniversiteit, 1995.
- GRANASZTÓI 2000a GRANASZTÓI Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében. = *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000):1. 43–70.

- GRANASZTÓI 2000b GRANASZTÓI Olga: A tiltott francia könyvek sorsa Magyarországon. Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból. = *Sic itur ad astra*, 12. (2000):4. 47–77.
- GRANASZTÓI 2005 GRANASZTÓI, Olga: Lecteurs hongrois de livres français: Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle = Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle), éd. par Frédéric BARBIER, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux: Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa: Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. II.) 247–262.
- GRANASZTÓI 2007 *Veszedelemes olvasmányok: erotikus illusztrációk a 18. századi francia irodalomban*. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2007. A katalógust szerk. GRANASZTÓI Olga. Budapest, 2007.
- GRANASZTÓI 2009 GRANASZTÓI Olga: Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon. 1770–1810. Budapest, 2009. (Res libraria 3.)
- HEREPEI 1971 HEREPEI János: Külsőországokbeli akadémiák magyarországi hallgatói. In: Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint. Budapest-Szeged, 1971. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3.)
- HOLL HOLL, Béla: Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo: rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese, a cura di Béla KÖPECZI – Péter SÁRKÖZY. Budapest, 1982. 211–224
- IVÁNYI 1983 IVÁNYI Béla: Batthyány Boldizsár, a könyvbarát. In: A magyar könyvkultúra múltjából: IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése, Sajtó alá rend. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 389–436.
- JUGAREANU 1969 JUGAREANU, Veturia: Catalogul colectiei de incunabula. Sibiu, Muzeul Brukenthal, 1969.
- KAWECKA-GRYCZOWA 1970–1993 Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur, moderante Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, composuerunt Maria BOHONOS – Elisa SZANDOROWSKA – Michael SPANDOWSKI. Vol. I–III, Wratislaviae, Varsaviae, Cracoviae, 1970–1993.
- KLANICZAY 1985 KLANICZAY, Tibor: Les intellectuels dans un pays sans universités (Hongrie: XVIe siècle) In: Intellectuels français, intellectuels hongrois, éd. par Béla KÖPECZI – Jacques LE GOFF. Budapest-Paris 1985. 99–109.
- KLANICZAY 1987 KLANICZAY Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. In.: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. VARJAS Béla. Budapest, 1987. (Memoria saeculorum Hungariae 5.) 337–400.

- KLANICZAY 1991 KLANICZAY, Tibor: Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance. In: Die Renaissance im Blick der Nationen Europas. Hrsg. von Georg KAUFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 9.) 319–338.
- KLAUSNEROVÁ 1990 KLAUSNEROVÁ, Eva: Prvotisky státní vědecké knihovny v Plzni – Incunabula quae in Bibliotheca Scientiarum Publica Pilsnae asservantur. Plzen, 1990.
- KÓKAY 1997 KÓKAY György: A magyarországi könyvkereskedelem története. Budapest, 1997.
- KOTVAN 1979 KOTVAN, Imrich: Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur. Inkunábuly na Slovensku. Martin, Matica Slovenská, 1979.
- KOVÁCS 1988 KOVÁCS Sándor Iván: Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány. Budapest, 1988.
- KOVÁCS–MONOK 1990 Magyar utazási irodalom, 15–18. század. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája. Budapest, 1990. (Magyar Remekírók)
- KÖPECZI 1966 KÖPECZI Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.
- KÖPECZI 1976 KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.
- KULCSÁR 1965 Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae. Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, 1965.
- LOUDA 1956 Soupis prvotisku Universitní knihovny v Olomouci a její pobočky v Kroměříži, sestavil Jiří LOUDA. Praha, 1956.
- LUCHSINGER 1953 LUCHSINGER, Friedrich: Der Basler Buchdruck als Vermittler italienischen Geistes 1470–1529. Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1953.
- MONOK 1996 MONOK István: Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében, 1660–1740 In: A karteizianizmus négy-száz éve – Four Hundred Years of Cartesianism – Quatre siècles de cartésianisme. Szerk.: CSEJTEI Dezső – DÉKÁNY András – LACZKÓ Sándor. Szeged, 1996. (Ész – Élet – Egzisztencia V.) 297–305.
- MONOK 2008a MONOK, István: La présence du livre français dans les lectures en Hongrie (XVIème–XVIIIème siècles), Cahiers d'études hongroises, 14(2007/2008): Temps, espaces, langages. La Hongrie à la croisée des disciplines. Actes du Colloque organisé pour le 21e anniversaire du Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises (2006), réd. par Judit MAÁR, Paris, Harmattan, 2008. II. 297–305.
- MONOK 2008b MONOK, István: Les langues de la lecture dans la Hongrie moderne (1526–milieu XVIIIe siècle, Histoire et civilisation du livre. = *Revue internationale*, (2008):4. 137–148.
- MONOK–ÖTVÖS 2004 Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István MONOK – Péter ÖTVÖS, Band II: István MONOK – Péter ÖTVÖS – Edina ZVARA. Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen Sonderband XXVI.)

- MONOK-ÖTVÖS-VARGA 1992 A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587). Gulyás Pál olvasatában, Szerk. MONOK István, Bev. ÖTVÖS Péter, Bibliográfia VARGA András. Szeged, 1992 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.)
- MOSORA-HANGA 1979 MOSORA, Elena – HANGA, Doina: Catalogul incunabilelor. Biblioteca Centrala Universitara Cluj-Napoca. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- ÖTVÖS 1988 Széchenyi Zsigmond itáliai körútja, 1699–1700. Kiad. ÖTVÖS Péter, Szeged, 1988 (Peregrinatio Hungarorum 1.)
- ÖTVÖS 1994 ÖTVÖS, Péter Pázmány Miklós gróf könyvei. In: Klaniczay emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. JANKOVICS József. Budapest, 1994.
- ÖTVÖS 1998 ÖTVÖS Péter: Büchervisitation in einem katholischen Lande: Das Beispiel Tirol In: Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher, Hrsg. von József JANKOVICS – S. Katalin NÉMETH. Wiesbaden, Harrassowitz, 1998. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung Bd. 18.)
- PAVERCSIK 1999 PAVERCSIK Ilona: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig. In: V. ECSÉDY Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Budapest, 295–340.
- RMK 1896 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet (RMK III). Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve: Első rész. Budapest, 1896.
- RMK 1898 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet (RMK III). Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Második rész. Budapest, 1898.
- RMK 1990 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 1. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1990.
- RMK 1991 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 2. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1991.
- RMK 1992 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 3. füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1992.

- RMK 1993 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 4 füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1993.
- RMK 1996 SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet: Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások, 5 füzet. BORSA Gedeon irányításával összeállította DÖRNYEI Sándor – SZÁLKA Ilona. Budapest, 1996.
- RMK 2005 Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 1. kötet. 1701–1760. Összeáll. DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária. Budapest, 2005.
- RMK 2007 Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század: Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. 2. kötet. 1761–1800. Összeáll. DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária. Budapest, 2007.
- RMNY 1971 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÄFER István – KELECSÉNYI Ákos munkája. Budapest, 1971.
- RMNY 1983 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc és HOLL Béla munkája, FAZAKAS József – HELTAI János – KELECSÉNYI Ákos – VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével. Budapest, 1983.
- RMNY 2000 Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655. HELTAI János – HOLL Béla – PAVERCSIK Ilona – P. VÁSÁRHELYI Judit munkája. DÖRNYEI Sándor – V. ECSÉDY Judit – KÄFER István közreműködésével. Budapest, 2000.
- RMSz 2008 Régi magyarországi szerzők, I: A kezdetektől 1700-ig. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. A szerkesztő munkatársai: Kis Elemérné – KOVÁCS Zsuzsanna. Budapest, 2008.
- SAJÓ-SOLTÉSZ 1970 Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur. Ed. Géza SAJÓ – Elisabeth SOLTÉSZ. Vol. I–II. Budapest, 1970
- SÁRKÖZY 2001 SÁRKÖZY, Péter: Il „pre-illuminismo cattolico” e la crisi del riformismo illuminato in Ungheria .In: Conflitti e compromessi nell Europa di centro fra XVI e XX secolo: Atti de 2º Colloquio Internazionale (Vierbo, 26–27 Maggio 2000). A cura di Gaetano PLATANIA, Viterbo, Sette Città, 2001. 241–255.
- SCHATZ 1995 SCHATZ, Elena-Maria: Catalogul colectiei de incunabula. Bucuresti, Biblioteca Natională a României, 1995.
- SCHATZ-STOICA 2007 SCHATZ, Elena-Maria – STOICA, Robertina: Catalogul colectiv al incunabilelor din România. București, CIMEC, 2007.
- ŠIMÁKOVÁ-VRCHOTKA 2001 Katalog prvotisku Knihovny Národního Muzea v Praze a zámeckých a hradních knihoven v České Republice, zpracovali Jitka ŠIMÁKOVÁ – Jaroslav VRCHOTKA. Praha, 2001.

- SOLTÉSZ–
VELENCZEI–SALGÓ
1990 *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservatur: Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae, composuerunt Elisabetha SOLTÉSZ – Catharina VELENCZEI – Agnes W. SALGÓ, Tomus I–III. Budapest, 1990.*
- SPIELMANN–
SEBESTYÉN–
BALÁZS–AMBRUS–
MESAROS 2001 *SPIELMANN–SEBESTYÉN, Mihály – BALÁZS, Lajos – AMBRUS, Hedvig – MESAROS, Ovidia: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Sicularum. Vol. I–II. Târgu Mureș, Biblioteca Județeană Mureș, 2001.*
- SZELESTEI NAGY
1988 *Batthyány Kristóf európai utazása, 1657–1658. Kiad. SZELESTEI NAGY László, Szeged, 1988. (Peregrinatio Hungarorum 2.)*
- SZELESTEI NAGY
1998 *Naplók és útleírások a 16–18. századból. Közzéteszi SZELESTEI NAGY László. Budapest, 1998.*
- TEUTSCH 1878–1930 *TEUTSCH, Friedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen In: Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, 45 Band. (Reprint: Nendeln/Lichtenstein, Kraus, 1977.)*
- TURÓCZI-TROSTLER
1961 *TURÓCZI-TROSTLER József: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. In: TURÓCZI-TROSTLER József: Magyar irodalom, világirodalom, Tanulmányok. II. Budapest, 1961.*
- VANRIE 1972 *Chancellerie de Marie de Hongrie. Inventaire analytique, par André VANRIE. Bruxelles, Archives Generales du Royaume, 1972.*
- VEKERDI 2004 *Hungarica: Ungarn betreffende im Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften, Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. Neubearbeitet von József VEKERDI. Teil I–III. Budapest, 2004.*
- WELTI 1964 *WELTI, Manfred Edwin: Der Basler Buchdruck und Britannien: Die Rezeption britischen Gedankenguts in den Basler Pressen von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1964.*

Az információs műveltség fogalom biblio- és tudománymetriai vizsgálata*

Az információs társadalom jelenségeinek kibontakozásával és térhódításával egyidejűleg globális nyelvi változások tanúi is lehetünk, amelynek eredményeként alaposan átalakult mind a köznyelv, mind pedig a tudományos kommunikációban használatos fogalmak rendszere is. Olyan új kifejezések, *terminus technicusok* honosodnak meg a különböző nyelvekben, amelyek korábban ismeretlenek voltak, és mindemellett gyakori az a jelenség is, hogy a korábbi szak kifejezések tartalma jelentősen módosul, átalakul, vagy teljesen megváltozik. Ugyanakkor az új kifejezések, módosult jelentéstartalmak közös jellemzője, hogy – a korábbi, a szavak, kifejezések meghonosodásának eddigi több évszázados folyamatától eltérően – mindössze néhány évtizedes, sőt esetenként mindössze néhány éves múltra tekintenek vissza, és tapasztalhatjuk azt is, hogy egyes, korábban oly divatos kifejezések meglehetősen tiszavirág életűekké váltak, más kifejezések pedig beépültek a mindennapi és a tudományos, szakmai diskurzusokba. Az írásunkban bibliometriai és tudománymetriai szempontok alapján vizsgált fogalom is ilyen, az információs társadalom jelenségeinek leírásából eredeztethető, és méréseink alapján úgy tűnik, hogy míg az a szakmai és a tudományos fórumokon teljes létjogosultságot nyert, addig a köznyelvbe történő beépülése még várat magára. Dolgozatunkban tudománymetriai és bibliometriai alaptételek és módszerek alkalmazásával az *információs műveltség* terminus technicus szakirodalomban történő megjelenését, terjedését, továbbá annak biblio- és tudománymetriai aspektusait vizsgáljuk. Ugyanakkor fontos tudnunk, hogy főszereplőnk, az *információs műveltség* szakkifejezés értelmezésében a mintegy négy évtizeddel ezelőtti megjelenésének ellenére is sok a bizonytalanság, illetve mind a köznyelvben, mind pedig a különböző diszciplínákhoz kötődő szaknyelvekben eltérő tartalmakat kötünk e kifejezéshez. Tovább nehezíti a fogalom vizsgálatát, hogy a jelenség megnevezésére a különböző nyelvek esetenként azonos, esetenként pedig eltérő terminus technicust alkalmaznak.¹ A világban talán a legelterjedtebb szakkifejezés az *information literacy*, illetve annak adott nyelvre történő szó szerinti fordítása, és míg a német köznyelvben az

* A publikáció a TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV 2012-0005, *Jó-lét és információs társadalom* című projekt keretében valósult meg.

¹ A szakkifejezés értelmezési problémájáról az elmúlt években világszerte és idehaza is sok közlemény jelent meg. Közel sem a teljesség igényével sorolunk fel itt néhányat: SIPOS 2008; VARGA 2008, DÖMSÖDY 2011, KOLTAY 2011, Z. KARVALICS 2012.

Informationskompetenz fogalom honosodott meg, addig a német nyelvterületen a tudományos szakirodalomban is inkább az angol nyelvű változatot használják, de arra is bőségesen található példa, hogy a két kifejezés együttesen szerepel. Magyarországon a szakirodalomban mindhárom kifejezés ismert, és ma úgy tűnik, hogy elfogadott terminus technicusként inkább az angol nyelvű (*information literacy*), illetve annak szó szerinti magyarra fordítása (*információs műveltség*) fog állandósulni.

A kutatás módszeréről

Tekintettel arra, hogy az információs műveltség kifejezés az információs társadalom hozadékaként jelent meg,² és magának a fogalomnak keletkezési ideje az 1970-es évek közepére tehető, így a tudományos szakirodalmat reprezentáló, a tudományok teljességét felölelő, valamint az egyes tudományterületekre, illetve tudományágakra, részterületekre fókuszáló releváns adatbázisok kutatásával a kifejezés jelenségei eredményesen vizsgálhatók. A világ szakirodalmi termésének reprezentációjában kiemelkedő teljességük miatt két nagy, a tudományok egészét felölelő adatbázis vizsgálatát végeztük el elsőként: a *Web of Science* (WOS)³ és a *Scopus*.⁴ Majd ezt követően a vizsgált témához való relevanciájuk alapján a *The Educational Resource Information Center* (ERIC)⁵, továbbá a *The Library, Information Science & Technology Abstracts* (LISTA)⁶ diszciplináris adatbázisokban kerestük az *information literacy* terminus technicust. A vizsgált időintervallum igazodott a fogalom megjelenésének terminusához: az 1974 és 2011 közötti időintervallumban, vagyis összesen 37 évnyi publikációban történt a keresés. Az első két adatbázisban a tárgy- és kulcsszavak mezőit használtuk a szűréshez, ám a másik két adatbázisban már arra is kíváncsiak voltunk, hogy a mindennapi szakmai szóhasználatban milyen mértékű a fogalom megjelenése, ezért ott a teljes szövegek elemzése tűnt célravezetőnek, így az *All Text* mezőben folytattunk kutatást. Valamennyi adatbázis lekérdezése és a releváns találatok összegyűjtése 2013 januárjában és februárjában történt. Az egyes adatbázisokból nyert találati halmaz részletezőbb elemzéséhez az adatbázisok szolgáltatásaként elérhető találati halmaz-analízis lehetőségét használtuk, illetve, ahol annak részletessége nem volt megfelelő, ott a manuális elemzés módszerével éltünk. A vizsgálatok során elsősorban a kvantálható adatok összegyűjtésével és bemuta-

² Jelenlegi ismereteink szerint Paul G. Zurkowski nevéhez fűződik *Information Literacy* kifejezés első szakirodalmi előfordulása. ZURKOWSKI 1974. A fogalom értelmezésének problematikájával részletesen foglalkozó friss összefoglalást lásd DÖMSÖDY 2012.

³ WEB OF SCIENCE 2013

⁴ SCOPUS 2013

⁵ ERIC 2013

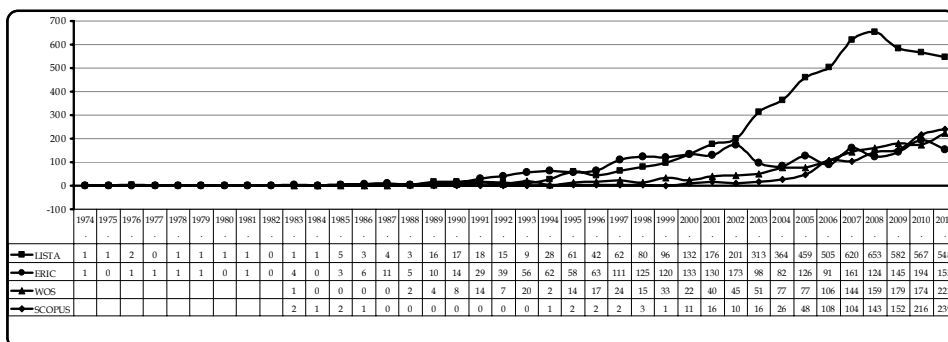
⁶ LISTA 2013

tásával igyekeztünk a fogalom bibliometriai és scientometriai jellemzőit definiálni. Ugyanakkor az egymás mellé állított adatsorok elemzésével lehetővé vált nem csupán a számadatok, hanem a számok mögötti tartalmi, szakmai jelenségek reprezentálása is.

Az information literacy fogalom kronológiai jellemzői

Amint arról már a korábbiakban szóltunk, a fogalom első megjelenése 1974-hez köthető, ezért szakirodalmi vizsgálódásunkat is ettől az időponttól indítottuk. A kutatás keretében végzett szakirodalmi gyűjtés kronológiai elemeit az 1. számú ábrán látható grafikon és adattábla szemlélteti. Az ábrán jól látható, hogy a két releváns diszciplináris adatbázisban, az *ERIC*-ben és a *LISTÁ*-ban egyidejűleg jelent meg először a fogalom, még 1974-ben, és majd csak mintegy 10 évvel később terjedt át a kifejezés használata a két általános gyűjtőkörű adatbázisra, a *WOS*-ra és a *Scopus*-ra. Mindazonáltal az *information literacy* fogalom használata egészen az 1990-es évek második feléig, az ezredfordulóig inkább csupán lap-pang, mintsem áttörő eredményeket hoz, de kétségkívül jelen van. Ez alól csupán a pedagógiai adatbázis, az *ERIC* kivétel, amelyben a fogalom használata már a kilencvenes évek végén meghaladja a százas nagyságrendet, majd 2002-ig további emelkedés látható, ám innentől kezdve a dinamikus emelkedési folyamat megtörik. A későbbi években az *ERIC* adatai a grafikonon is láthatóan belesimulnak a *WOS* és a *Scopus* adatbázis mennyiségi adataiba. Az adatok kronológiai vizsgálata azt mutatja, hogy éppen a 2002. év az a határ, amikor a pedagógiai adatbázis mintegy „elejti” a fogalom intenzív használatát, és azt a könyvtár-tudomány „veszi fel”. A fogalomnak a *LISTA*-adatbázisban való használata éppen ebben az évben ugrik meg, és indul hódító útjára. Ezt követően a kifejezés alkalmazása a könyvtár- és információtudományi szakirodalomban sem korábban, sem pedig más adatbázisokban nem tapasztalható dinamikus fejlődést mutat. Az azóta eltelt egy évtized alatt a vizsgált fogalom jelenléte a *LISTA* adatbázisban a többszörösére növekedett.

Ezek a bibliometriai jelenségek azt mutatják, hogy a kifejezés és a mögötte rejlő tevékenységek egyre inkább a könyvtár- és információtudományhoz köthetők. Mindezek mellett az is figyelemreméltó, hogy az utóbbi években, de különösen 2006-tól már nem csupán a *LISTÁ*-ban való szóhasználat mutat emelkedést, hanem a tudományok teljességét reprezentáló adatbázisokban is. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a terminus technicus használata átlépte a szűkebb értelemben vett pedagógiai, könyvtár- és információtudományi szakterület érdeklődési határát, és a fogalom más tudományok művelési körébe is bekerült; amint ezt majd későbbi vizsgálataink és elemzéseink is igazolják.

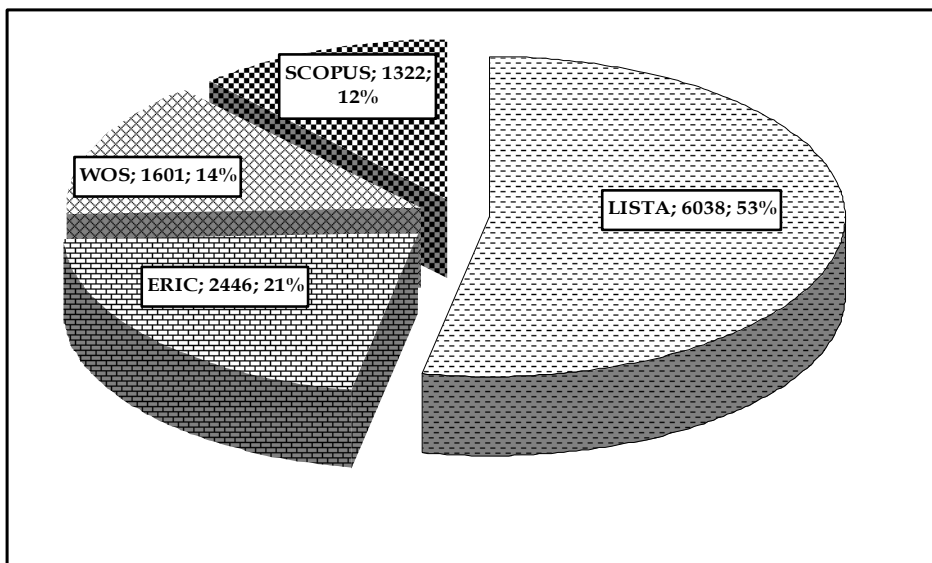

1. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának évenkénti megoszlása 1974 és 2011 között⁷

Az information literacy fogalom megoszlása a vizsgált adatbázisokban

A vizsgált szakirodalmi adatbázisokban 1974 óta összesen 11.407 bibliográfiai tételben található meg kutatott fogalmunk. Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy találati halmazunk bőségesen tartalmaz azonos tételeket, vagyis jelentős az átfedés nagyságrendje. Mindazonáltal így is egyértelmű, hogy a két diszciplína – a könyvtár- és információtudomány, valamint a pedagógia reprezentáns adatbázisa tartalmazza a legtöbb előfordulást. Ez az elemzés is azt mutatja, hogy a fogalom által nevesített tevékenység kiemelkedő nagyságrendje, több mint fele (53%) az első diszciplínára jellemző; önmagában nagyobb e találati halmaz, mint a másik három adatbázisé. Ám a kronológiai metszet, valamint a találati halmazok adatbázisonkénti adatainak egy irányba mutatása ellenére sem állíthatjuk, hogy vizsgált szakkifejezésünk kizárólag e két szakterület kutatási körébe esne, hiszen a teljes találati halmazunk több mint negyede az általános gyűjtőkörű adatbázisokból került ki. A további adatsorok, diagramok is azt igazolják majd, hogy – a kétségkívül meglévő átfedések mellett – egyéb diszciplínák tudományos közleményei is bőségesen foglalkoznak e témával.

⁷ A WOS, a Scopus, az ERIC és a LISTA szakirodalmi adatbázisok adatai alapján a szerző összeállítása.

2. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának adatbázisok közötti megoszlása⁸

Az information literacy fogalom használatának megoszlása országoként

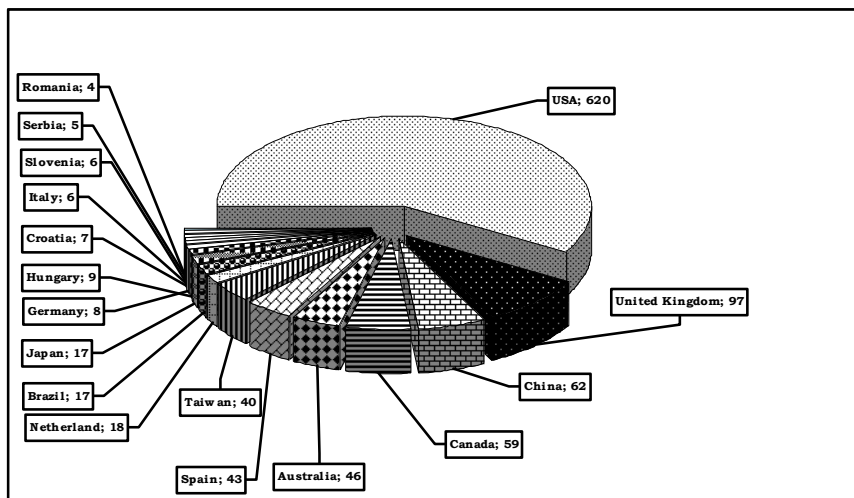
Az információs műveltség fogalom további bibliometriai elemzése jelen esetben is rámutat azokra az általános jelenségekre, amelyeket a releváns tételek további analízisének eredményeként mutathatunk be: a fogalom földrajzi elterjedésének, népszerűségének eredményei. Itt előljárójában annyit feltétlenül szükséges tisztázni, hogy mind általánosságban, mind pedig a kiemelt adatbázisok vonatkozásában érvényesek a következő állítások. Egyrészt a szakirodalmi adatbázisok meghatározóan (korábbi méréseink szerint átlagosan 92-95%-ban⁹) az angol nyelvű szakirodalmat emelik be gyűjteményükbe, másrészt a feldolgozás tekintetében a tengeren túli kiadványok dominálnak, harmadrészt pedig – és ez kapcsolatot mutat az előző két állítással –, az európai, de különösen a közép- és kelet-európai országok publikációi jelentősen alulreprezentáltak azokban. Fontos továbbá azt is kiemelni, hogy míg a WOS és a Scopus adatbázisokban lehetőségünk volt a találati halmaz e szempontból történő analízisére, addig sem az ERIC-ben, sem pedig a LISTÁ-ban nem állt módunkban e szempontok men-

⁸ A WOS, a Scopus, az ERIC és a LISTA szakirodalmi adatbázisok adatai alapján a szerző összeállítása.

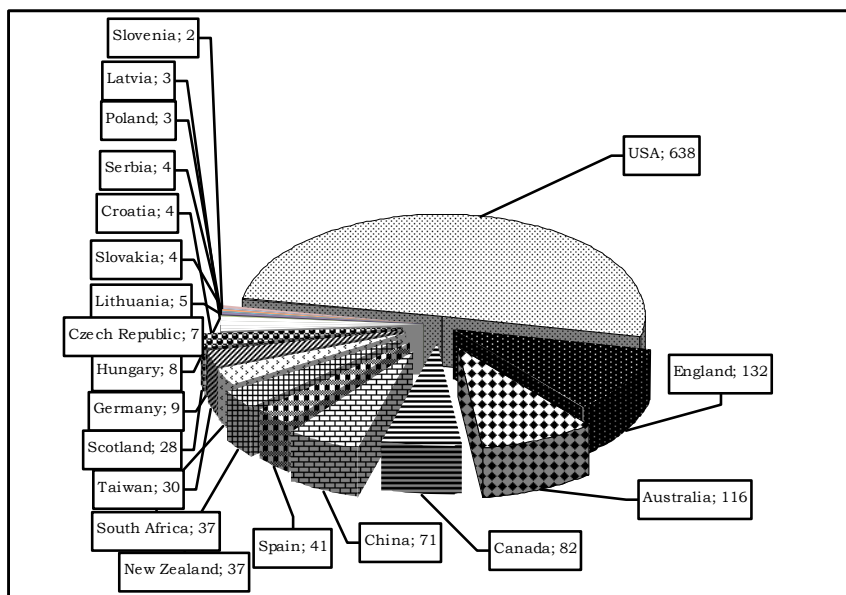
⁹ SIPOS 2012a, SIPOS 2012b.

tén vizsgáldni. Ezért az e tényezők szerinti elemzésnél az utóbbi két adatbázis esetében az országonkénti megoszlást kénytelenek leszünk mellőzni, és csak a *WOS*, valamint a *Scopus* adataira hagyatkozhatunk. Ám személyes tapasztalatainkra támaszkodva, bizton állíthatjuk, hogy a találati halmaz méretei és arányai mind az *ERIC*-ben, mind pedig a *LISTÁ*-ban hasonlóak lehetnek a másik kettőhöz.

A találati halmazok országonkénti megoszlásában mindkét adatbázis esetében azt láthatjuk, hogy az Egyesült Államok részesedése a *Scopus* esetében jelentősen, a *WOS* esetében pedig éppen meghaladja az 50 százalékot. Ezt követi az első esetben az Egyesült Királyság, a második esetben pedig Anglia, s amennyiben e két adatot összesítjük, úgy azt láthatjuk, hogy a két ország szakirodalmi termése teszi ki a releváns találatok közel kétharmadát, és a maradék egyharmadon osztoznak a világ többi országai. Ehhez az élenjáró klubhoz legközelebb áll Ausztrália, Kanada és Kína, ám ezekben az országokban szinte összehasonlíthatatlanul alacsonyabb a releváns szakirodalom, mint az Egyesült Államokban. A középmezőnyben Spanyolországot, Új-Zélandot, Dél-Afrikát, Taiwan, Brazíliát, Dániát, Japánt és még néhány más országot láthatunk. Ugyanakkor mindkét adatbázis találati halmaza azt mutatja, hogy a szakirodalmi tételek legkisebb részesedését az európai országok teszik ki, és azok együttesen sem adnak annyi találatot, mint például Kína vagy Kanada. Különösen szembeűnő Németország igen alacsony mutatója, főleg úgy, hogy az utóbbi évek eredményeként ebben az országban igen kiemelt feladatként kezelték az információs kompetenciák fejlesztését: programok egész sora volt hivatva e célok megvalósítására, saját standardokat, mutatókat dolgoztak ki. (Zárójelben feltétlenül fontos ismét megjegyeznünk, hogy a fejezet bevezetőjében említett okok miatt e számok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy azok nem mutatnak feltétlenül egyenes arányt a szakterület művelési színvonalával.)

3. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának országokénti megoszlása a Scopus adatbázisban¹⁰

4. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának országokénti megoszlása a WOS adatbázisban¹¹

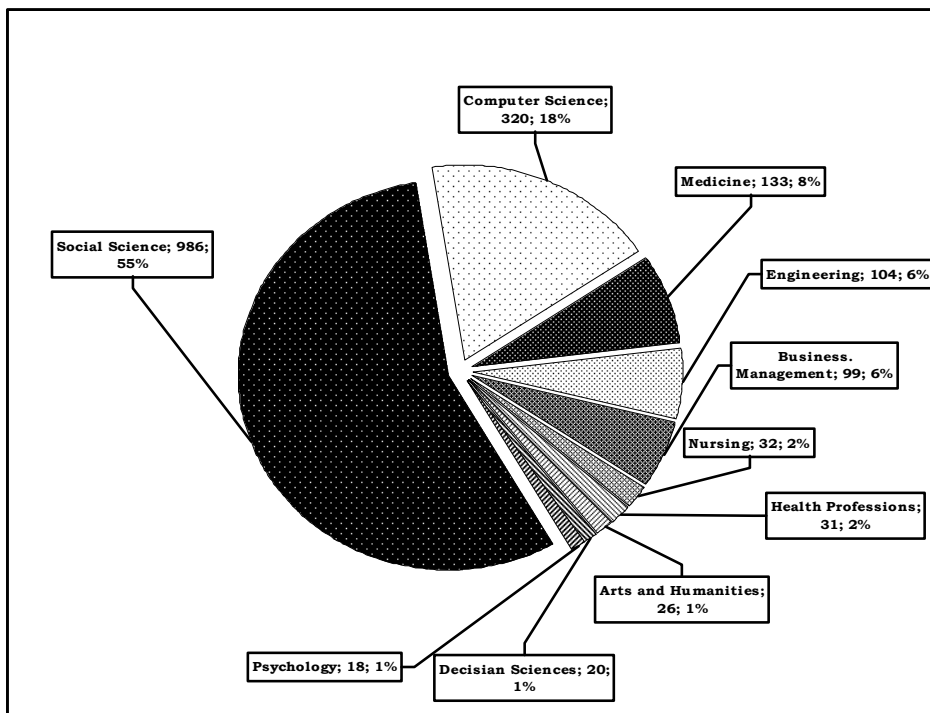
¹⁰ A Scopus szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása

¹¹ A WOS szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása

Az information literacy fogalom szakterületenkénti megoszlása

A két általános gyűjtőkörű adatbázis (*Scopus*, *WOS*) találati halmazának elemzése jó lehetőséget nyújtott arra is, hogy megvizsgáljuk, mely szakterületek szakirodalmi rendszerében milyen mértékben van jelen vizsgált fogalmunk használata. E jelenségek ábrázolásával azt szándékozunk bemutatni, hogy a témában illetékes két diszciplínán (pedagógiai, információ- és könyvtártudomány) kívül mely tudományágak, szakterületek foglalkoznak a téma tudományos igényű művelésével. E vizsgálatnál a *Scopus*, valamint a *WOS* szakterületi felosztását használtuk, elsőként a *Scopus*-ét. Az 5. számú ábrán jól látható, hogy a releváns szakirodalom jelentős mennyiségét, több mint kétharmadát a társadalomtudományok és a számítástechnika tudománya jelenti, és a maradék kevesebb, mint egyharmad oszlik meg más tudományok szakirodalmi termésében. Amennyiben ezt a maradék, alig egyharmad résznyi mennyiséget tovább vizsgáljuk, úgy azt tapasztaljuk, hogy három, az információ felhasználásában igen progresszív diszciplínában – orvostudományok, mérnöki tudományok, üzleti és menedzsment tudományok – már markánsan jelen van a fogalom használata. A többi szakterületet még éppen csak megérintette a fogalom. Ezek az adatok ismét arra engednek következtetni, hogy a fogalom használata ma már túlmutat a pedagógia, valamint a könyvtár- és információtudomány határain, a fogalom elterjedt más szakterületekben is. Tekintettel arra, hogy éppen azokban a diszciplínákban van már jelen a fogalom, amelyek tudományos információfelhasználása, és amelyeknek a tudományos újdonságok iránti fogékonysága kiemelkedő és egyben követendő mintát is jelentenek a többi szakterület számára, így talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt állítjuk, hogy napjainkban a fogalom szóródásának időszakát éljük.

Hasonló jelenségeket írhatunk le akkor is, amikor a másik általános gyűjtőkörű szakirodalmi adatbázis releváns találatait vizsgáljuk. A fogalom meghatározó használata ez esetben is a könyvtár- és információtudományhoz, a számítástechnikához, valamint a pedagógiához kapcsolódik. E három szakterület a teljes találati rekord mennyiségének 90%-át adja, és a többi 10% marad az egyéb szakterületeknek. Jóllehet a *WOS* más szakmai felosztással operál, mint a *Scopus*, ezért a kategóriák elnevezése, tartalma esetenként jelentősen eltér egymástól, de a vizsgált fogalom más szakterületekbe történő elterjedésének kezdeti fázisa itt is egyértelműen érzékelhető. Ebben az esetben is az információ használatában közismerten úttörő szerepet játszó diszciplínák járnak az élen: orvosi és egészség tudományok, mérnöki tudományok. Elegendő hely hiányában most nem áll módunkban e jelenség további részletezése, ám feltétlenül szükségesnek tartjuk, hogy a későbbiekben annak kronológiai és egyéb szempontú vizsgálatával a további összefüggésekre, folyamatokra is rámutassunk majd.

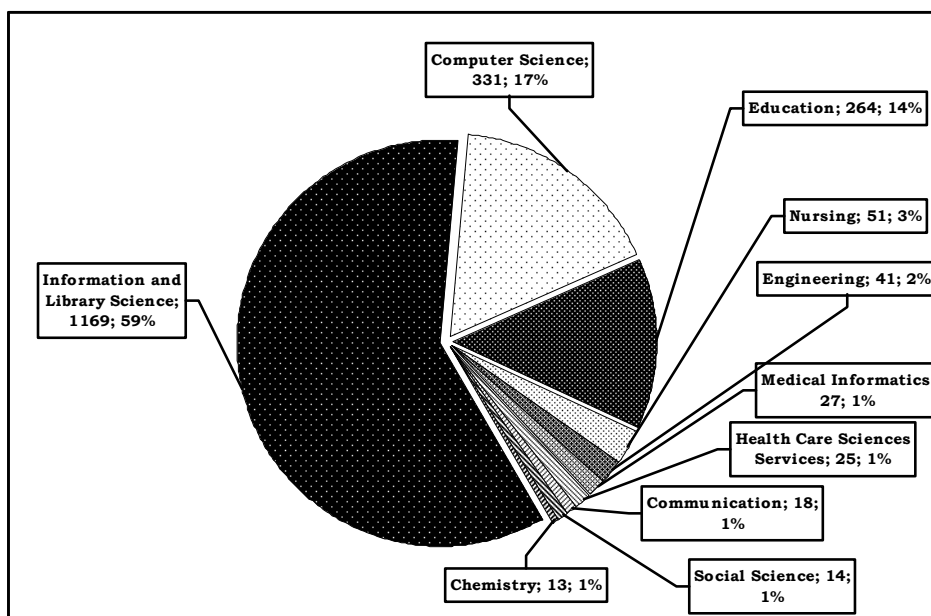
5. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának szakterületi megoszlása a Scopus adatbázisban¹²

A fogalom forrásonkénti vizsgálatának eredményei és értékelése

A bibliometriai vizsgálatok eredményeinek árnyalásához jelentősen hozzájárul azoknak a forrásoknak az elemzése, amelyekben a keresett fogalom meghatározóan előfordul. Az ilyen jellegű elemzések szignifikánsan mutatnak rá azokra a szakterületekre, ahol a fogalommal kapcsolatos tevékenység leginkább jellemző. Elsőként azt a két adatbázist néztük meg ebből a szempontból, amelyek főként kötődnek a fogalomhoz. Az *ERIC* adatbázisból nyert adatok azt mutatják, hogy az információs műveltség fogalmának használata elsősorban a könyvtári és azon belül is az iskolai könyvtári, a tudományos könyvtári, valamint a közkönyvtári tevékenységekhez köthető. Mindazonáltal az is látható, hogy a tudományos közleményeknek helyet adó források nem csupán e két szakterület periodika-terméséből származnak; a források között megtalálhatók a kutatómódszertan-foglalkozó kiadványok, a könyvtár és a média kapcsolatát elemző szériák és

¹² A *Scopus* szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása.

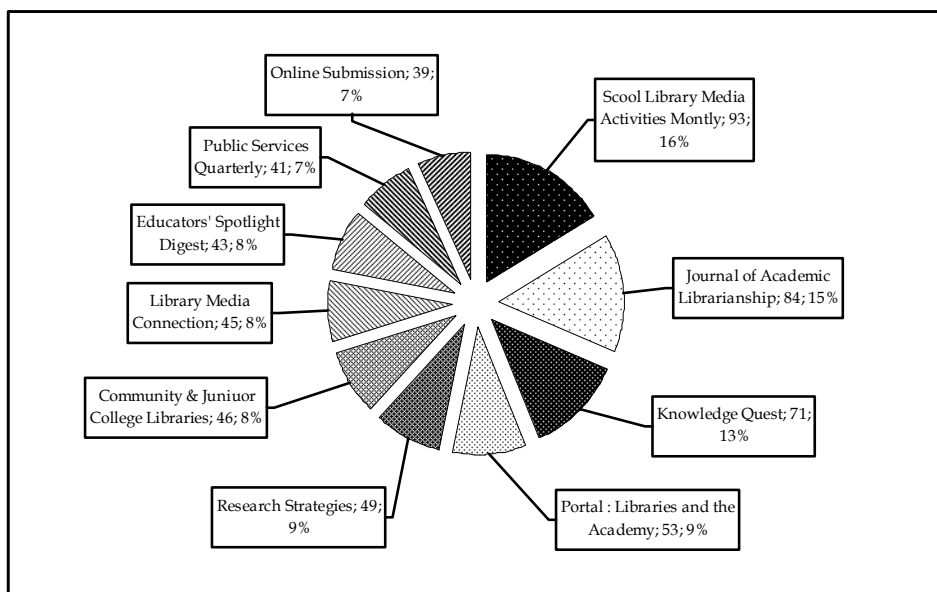
más kapcsolódó területek kiadványai is. A diagramon látható adatok csak azt a tíz legfontosabb szakirodalmi forrást mutatják, amelyben a legtöbb találat előfordult. Ám a kevesebb releváns találatot mutató forrásdokumentumok is hasonló tartalmakat mutatnak: könyvtártudományi, iskolai könyvtári és pedagógiai folyóiratokat. Ugyanezeket az arányokat látjuk akkor is, ha az információ- és könyvtártudományi szakirodalmi adatbázist vizsgáljuk: a legtöbb találati halmazt adó tíz kiadvány a könyvtártudományt és a különböző könyvtártípusokat képviseli, sőt esetenként a kiadványok címadatai egybe is esnek. Itt azonban már azt is tapasztalhatjuk, hogy az egyes könyvtári szakmai területek folyóiratai is megjelennek a források között: mint például a közgazdasági, az orvosi, továbbá a műszaki könyvtárosok fórumai, folyóiratai. Ezek az összefüggések erősítik a szakterületi megoszlás vizsgálata során is mutatkozó eredményeket: az általunk vizsgált fogalom más diszciplínákban is jelen van, jóllehet ma még főleg az adott szakterület és a könyvtártudomány interdiszciplináris metszetét képviselő fórumokon.

6. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának szakterületi megoszlása a WOS adatbázisban¹³

¹³ A WOS szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása.

A két releváns diszciplína szakirodalmát reprezentáló adatbázisok mellett érdemesnek tartottuk a Scopus, valamint a WOS hasonló szempontú vizsgálatát is. Ez az elemzés arra mutatott rá, hogy e két adatbázisban is főként az információ- és könyvtartudomány publikációi tartalmazzák a legtöbb találatot, de mellettük igen jelentős mennyiségű a más szakterületeket képviselő kiadványokban fellelhető találat is, mint például az orvosi és az egészségtudományi, a kémiai és a biológiai információk, továbbá a kormányzati információk rendszerével foglalkozók, valamint az információmenedzsment szakfolyóiratai.

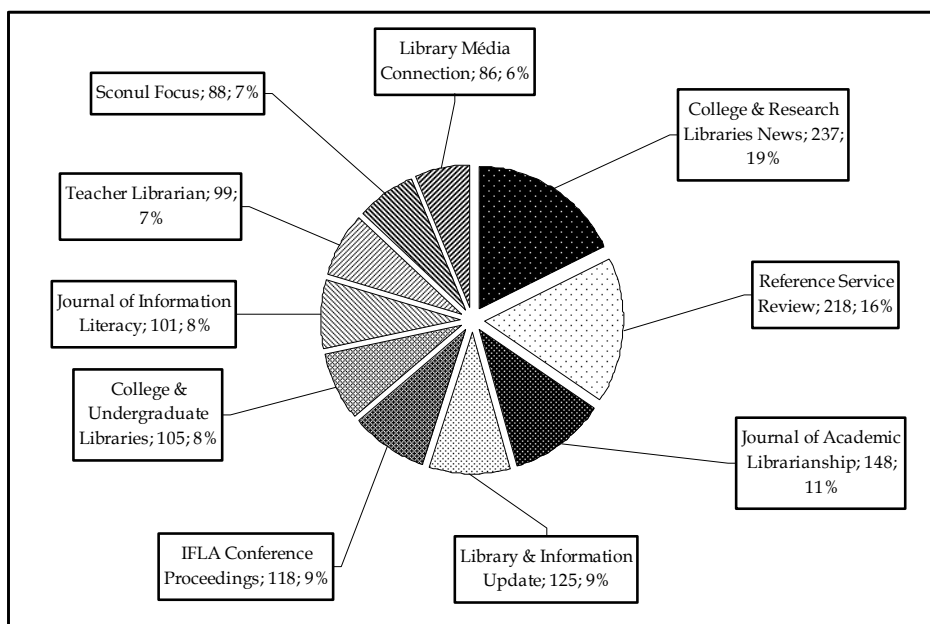
7. ábra – Az information literacy fogalom találati halmazának forrásonkénti megoszlása az ERIC adatbázisban.¹⁴

Az *information literacy* fogalom kulcsszó-kapcsolatai a SCOPUS adatbázisban

Mind a bibliometriai, mind pedig a scientometriai adatok értelmezésének fontos részét képezi, hogy egy adott kifejezés milyen fogalmi rendszerben jelenik meg, hogyan írhatók le annak fogalmi kapcsolatai, kapcsolódásai. Ezért ebből a szempontból is szükségesnek tartottuk vizsgálni az *information literacy* terminus technicust. Ám erre az elemzésre csupán egyetlen adatbázis, a Scopus találati

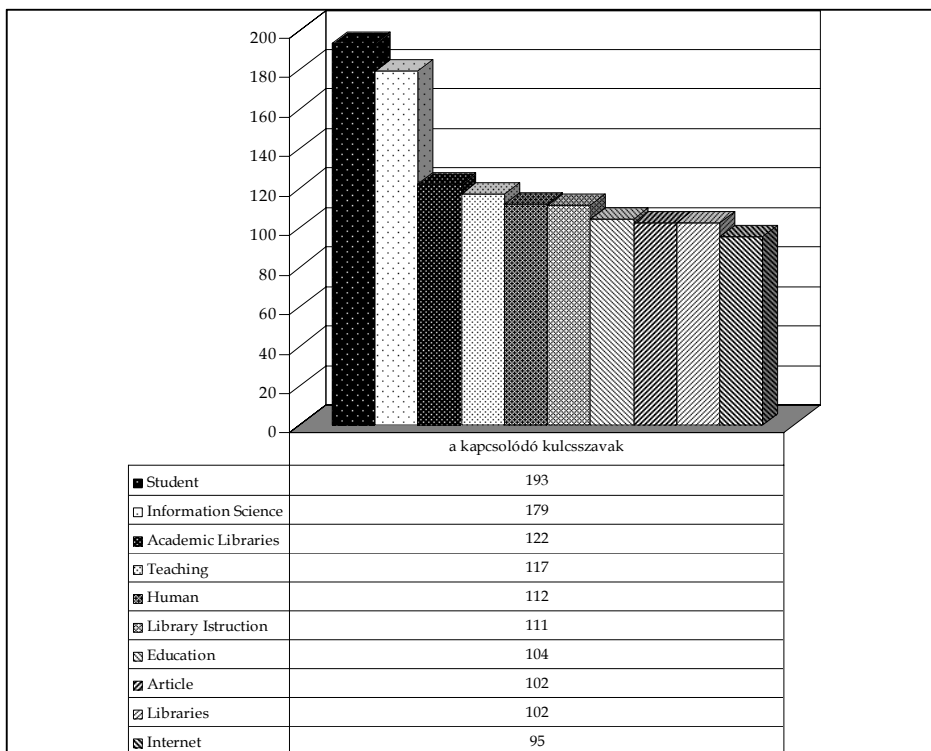
¹⁴ Az ERIC szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása

halmazának analízisének volt lehetőség, a többi adatbázis esetében ez a szempont nem volt érvényesíthető. A kulcsszó-kapcsolatok vizsgálata esetében azokat rendeztük diagramba, amelyek a legtöbb tíz fogalmi relációt mutatják. Az első eredmények egyáltalán nem hoztak meglepetést. A leggyakoribb kulcsszó-kapcsolatot a következő fogalmakkal mutatja szakkifejezésünk: *student, information science, academic libraies, teaching, human, library instruction, education, libraries* és *internet*. Jóllehet, már ezek között is található olyan kifejezés – a *human terminus technicus* –, amely az eddig megszokott tematikákon (pedagógia, könyvtártudomány) túlmutat, ám amennyiben túllépünk a leggyakoribb fogalmakon, úgy azt láthatjuk, hogy vizsgált kifejezésünk jelentős kulcsszó-kapcsolatokat mutat a mérnöki képzéssel, a tudományos kutatással, az információk disszeminációjával, a tantervi és a tanügyi tervezéssel, az értékeléssel, az egészségügyi és gondozási szakemberek képzésével, az információmenedzsmenttel, a kooperáció kérdéseivel, továbbá az e-learninggel is. Ezek a relációk újabb bizonyítékai annak, hogy a szakkifejezés már más szakterületek vizsgálódási területeit is érinti.

8. ábra – Az *information literacy* fogalom találati halmazának forrásonkénti megoszlása a LISTA adatbázisban¹⁵

¹⁵ A LISTA szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása.

9. ábra – Az *information literacy* fogalom kulcsszó kapcsolatai a SCOPUS adatbázisban¹⁶

Összegzés

Az információs társadalom kibontakozásának és érvényesülésének kísérőjelenségeként feltűnt *információs műveltség* szakkifejezés annak ellenére, hogy a fogalom története mindössze néhány évtizedes múltra tekint vissza, máris jelentős teret hódított a tudományos tevékenységben, illetve az azt tükröző szakirodalomban. Vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy jóllehet a téma kutatása, illetve maga a terminus technicus elsősorban az információ- és könyvtártudományi, valamint a pedagógiai tudományokra, továbbá azok szakirodalmára jellemző, ám az utóbbi évtized fejlődési tendenciájában a fogalom használata átlépte e diszciplínák határait, és fokozatosan elterjed más szakterületek művelésében is. E jelenség kíváncsú és öröndetes, hiszen az *information literacy* kialakítása számos komplex képesség együttes alkalmazásának készségét jelenti,

¹⁶ A SCOPUS szakirodalmi adatbázis adatai alapján a szerző összeállítása.

amelynek nem csupán a két kitüntetett szakterület kutatási tevékenységében és művelésében van helye. Ellenkezőleg! Olyan kulcskompetenciáról van szó, amely az egyén életminőségét mind a szakmai, mind a közösségi, mind pedig a magánéletében már ma is alapvetően meghatározza. Az információs társadalmi életforma további elterjedésével és jelenségeinek növekedésével e folyamat bizonyára tovább erősödik majd. Éppen ezért az egyén életének különböző szintjein megjelenő információs kompetencia-igények csak abban az esetben lehetnek relevánsak, ha azok kialakítása és fejlesztése is az egyén teljes életére, annak minden színterére és tevékenységi körére megfelelő differenciáltsággal kiterjed. Ezt erősíti az UNESCO *Information for All Programme* (IFAP) célkitűzése is, amely az információs műveltséget alapvető emberi jogként határozza meg.¹⁷

FORRÁSOK

ERIC 2013	Institute of Education Sciences: The Education Resources Information Center 2013. (http://www.eric.ed.gov/) [2013.05.07.]
LISTA 2013	EBSCO Publishing: The Library, Information Science & Technology Abstracts 2013. (http://www.ebscohost.com/academic/library-information-science-technology-abstracts-lista) [2013.05.07.]
SCOPUS 2013	Elsevier Company: Scopus 2013. = http://www.scopus.com/home.url) [2013.05.07.]
WEB OF SCIENCE 2013	Thomson Reuters Company: Web of Science 2013. (http://thomsonreuters.com/products_services/science/science_products/a-z/web_of_science/) [2013. 05. 07.]

IRODALOM

CATTS-LAU 2008	CATTS, Ralph – LAU, Jesus: Towards Information Literacy Indicators. Paris: UNESCO, 2008 (http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001587/158723e.pdf) = CATTS, Ralph – LAU, Jesus: Az információs műveltség indikátorai felé, 2008. (http://olvasas.opkm.hu/Plugins/Interactive/Media/381/media/unesco_indicators.pdf) [2013.07.10.]
DÖMSÖDY 2011	DÖMSÖDY Andrea: Az információs műveltségről alkotott nézetek = <i>Könyvtári Figyelő</i> , 57. (2011):1. (http://ki.oszk.hu/kf/2011/04/az-informacios-muveltssegrol-alkotott-nezetek/) [2013.05.11.]

¹⁷ CATTS-LAU 2008, VARGA 2011.

- DÖMSÖDY 2012 DÖMSÖDY Andrea: Az információs műveltségről való gyermeki gondolkodás. Doktori (PhD) értekezés. (Kézirat). Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskola, 2012.
(http://www.domsodyandrea.hu/sites/default/files/doktori_diszertacio_domsody_0.pdf) [2013.05.18.]
- Z. KARVALICS 2012 Z. KARVALICS László: Információs kultúra, információs műveltség – egy fogalomcsalád értelme, terjedelme, tipológiája és története. = *Információs Társadalom*, 12. (2012):1. 7–43.
- KOLTAY 2011 KOLTAY Tibor: Információs műveltség. Adalékok egy sokarcú fogalom fejlődéstörténetéhez = *Könyv és Nevelés*, 13. (2011):2.
(<http://olvasas.opkm.hu/Plugins/KonyvEsNeveles/index.php?view=articlePrint&id=1209>) [2013.05.11.]
- SIPOS 2008 SIPOS Anna Magdolna: Információs kompetencia – realitás vagy frázis? = *Tudásmenedzsment*, 9. (2008):2. 8–20.
- SIPOS 2012a SIPOS Anna Magdolna: Academic Handicap on the Academic Potential of the Central and Eastern European Region. In: *Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép Európájában 1-2. / Social'no-geografični vikliki u Shidno-Central'nij Evropi na počatku XXI stolittâ : mižnarodna naukova geografična konferenciâ / Social geographical challenges in the Eastern Central Europe of the XXI. century. Nemzetközi földrajzi konferencia / International Geographical Conference*. Szerk. BERGHAEUER, S. et al. Bregeszász, 2012. 386–393.
- SIPOS 2012b SIPOS Anna Magdolna: Science metrics and informetrics approaches to organizational and management science. = *Közép-Európai Közlemények*, 4. (2012):4. 25–35.
- VARGA 2008 A 21. század műveltsége: E-könyv az információs műveltségről. Szerk. VARGA Katalin. Pécs, 2008. [online]
= <http://mek.oszk.hu/06300/06355> [2013.05.11.]
- VARGA 2011 VARGA Katalin: Az információs műveltség mint szemléletmód. In: *A kultúra anatómiája, a kultúra anatómusa. Tanulmánykötet a 65 éves Agárdi Péter tiszteletére*. Szerk. SIPOS Anna Magdolna – ZALAY Szabolcs – SZENTIRÁNYI Zita. Pécs, 2011.
- ZURKOWSKI 1974 ZURKOWSKI, Paul G.: The Information Service Environment Relationships and Priorities. Related Paper No. 5., 2004.
(<http://www.eric.ed.gov/contentdelivery/servlet/ERICServlet?accno=ED100391>)[2013.05.06.]

Történettudomány

A Néphadsereg Napja a rádióban, 1951-ben*

A Néphadsereg Napja egy szovjet mintára kitalált állami ünnep, melyet először 1951. szeptember 29-én tartottak meg Magyarországon. Kevés ehhez hasonló emléknap van, amelynek születése ilyen jól megfigyelhető, dokumentálható. Ahogy Hobsbawm írja az általa szerkesztett kötet előszavában, a kitalált hagyománynak célja lehet bizonyos értékek és viselkedési formák elfogadtatása és bevésése.¹ A következőkben a hadsereggel kapcsolatos értékek megfogalmazását figyelhetjük meg egy konkrét forráson keresztül, de az is felsejlik, hogy a Néphadsereg Napjának megünneplésével hogyan próbálja magát legitimálni a hadsereg.²

E műsorterv elkészültekor Magyarország a háború után elszegényedett állapotban volt, de igyekezett felvenni a Szovjetunió által diktált hidegháborús fegyverkezés tempóját. Az 1950-ben elindított I. ötéves terv az iparcentrikus gazdaságfejlesztést támogatta, de az ezt felülíró 1951-es „feszített terv” ennél is tovább ment: már szinte teljesíthetetlen volt.³ A hadiipar fejlesztése volt elsődleges, melyhez természetesen a hadsereg nagymértékű hadászati és létszámbeli növelése is hozzátartozott. Az erre vonatkozó javaslatot a Politikai Bizottság 1948. január 29-én fogadta el.⁴ Időközben átszervezték a párt honvédséget irányító szervét, a Katonai Bizottságot is.⁵ A katonai fejlesztések olyan erőltetettek voltak, hogy az elhelyezési körletek építése és a fegyverek, felszerelések beszerzése nem tudott ezzel lépést tartani.⁶ 1952 őszére a hadsereg elérte legbővebb struktúráját, ezzel együtt legnagyobb létszámát és a rendszeresített fegyverzetét is.⁷

Az új ünnep időpontját a döntéshozók olyan történelmi eseményhez szándékoztak kötni, melynek *„pozitív katonai vonatkozásai vannak, és amely legjobban megfelel az évi [katonai] kiképzés időbeosztásának”*;⁸ így esett a választás a pákozdi csata napjára. A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Osztályának 1951-es iratanyagában⁹ az ünnep időpontjának meghatározásától kezdve követhető nyomon, hogyan szervezték meg az első Néphadsereg Napját. Javaslatok, mun-

* A tanulmány megírásához szükséges kutatást a PTE Alapítvány 2012-es pályázata tette lehetővé.

¹ HOBBSAWM 1989. 1.

² HOBBSAWM 1989. 9.

³ GYARMATI 2011. 169–170.

⁴ OKVÁTH 1998. 87.

⁵ OKVÁTH 1998. 186.

⁶ OKVÁTH 1998. 179.

⁷ OKVÁTH 1998. 186.

⁸ MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

⁹ MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

katervek, időrendi nyilvántartás, végül az ünnepről szóló jelentések dokumentálják 1951. szeptember 29-ét. Ezek között az iratok között található a Magyar Rádió Hivatal munkaterve is, mely szeptember 2. és 30. között sorolja fel részletesen az ünnep alkalmából tervezett műsorokat.

A Rádió Hivatal műsortervének közelebbi vizsgálata előtt érdemes röviden áttekintenünk a Néphadsereg Napjának programjait.¹⁰ Az ünnep időpontjául a Politikai Főcsoportfőnökség szeptember 29-ét, ezzel szemben az Agitációs és Propaganda Bizottság július 11-ét, Kossuth megajánlási beszédének napját javasolta. Úgy tűnik, végül az őszi időpont, a pákozdi győzelem szimbolikus ereje, netán pusztán politikai döntés alapján a június 3-án megjelent minisztertanácsi rendelet végül szeptember 29-ét nyilvánította a Néphadsereg Napjává.¹¹ A nyár folyamán sűrűsödtek a szervezési feladatok, így a konkrét javaslatok is szaporodtak. A szervezés koordinálására operatív bizottságot hoztak létre,¹² hiszen nagyon szerteágazó területeket kellett kézben tartani az ünnepségek sikere érdekében. Hónapokkal az őszi időpont előtt el kellett döntenie, milyen jellegű kiadványok jelenjenek meg, milyen programokkal, eseményekkel keltsék fel az emberek figyelmét, és természetesen magára a megemlékezés aktusára is nagy hangsúlyt fektettek.¹³

Az ünneplés lebonyolításában két összefüggő, de határozottan elkülöníthető vonulat tapintható ki: a hivatalos programok mellett a szélesebb közönségnek szánt rendezvényeknek is fontos szerep jutott. Tömeges érdeklődésre tarthattak számot azok a sportversenyek, melyek a „baráti országokból” meghívott katonák, valamint a magyar honvédek között zajlottak napokon keresztül, hogy aztán a legnépszerűbb sportágak döntőit magán az ünnepnapon rendezzék meg.¹⁴ A külföldi katonai küldöttségeknek nem csak sportolók voltak a tagjai, de úgynevezett kultúrcsoportok is érkeztek, amelyek fellépéséről, lelkes fogadtatásáról a lapok részletesen beszámoltak.¹⁵ Az operatív bizottság tervezett egy teherautóra szerelhető, szállítható fotókiállítást,¹⁶ valamint egy képzőművészeti tárlatot is, melyet szeptember 29-én nyitottak meg a Fővárosi Képtárban.¹⁷

¹⁰ A Néphadsereg Napjának részletes programjával, annak elemzésével másutt kívánok részletesen foglalkozni.

¹¹ A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 1.014/1951. (VI. 3.) számú határozata szeptember 29-nek a „Néphadsereg Napjává” nyilvánításáról. MK 1951. június 3. 522.

¹² MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

¹³ MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

¹⁴ MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

¹⁵ Például a *Szabad Nép* szeptember 19-i számában ír a lengyel és a csehszlovák hadsereg kultúrcsoportjának fellépéséről. *Szabad Nép*, 1951. szeptember 19. 6.

¹⁶ MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

¹⁷ A *Szabad Nép* újságírója, Jurmics László, arról számolt be („Magyar katona a szabadságért.” Kiállítás a Fővárosi Képtárban), hogy a látogató 400 olyan műalkotást tekinthetett meg, melyek témája főleg a katonaság és a hadsereg volt, de Kossuth, Petőfi, Rákosi alakja is megjelentek a műveken. *Szabad Nép*, 1951. szeptember 15. 5.

Az ünnep napjára szervezett megemlékezések hivatalos vonulata a hatalom közvetlen megnyilvánulása volt: megjelentek az állami és katonai vezetők, pontos koreográfia szerint zajlottak az események, előre meghatározott rendben sorakoztak fel a rendvédelmi szervezetek, a párt és a kormány képviselői. Ide sorolhatók a laktanyai ünnepségek, a szovjet hősi emlékművek megkoszorúzása Budapesten és vidéken, valamint az Operaházban rendezett díszelőadás.¹⁸ Az ünnep csúcspontja kétségtelenül az erre a napra elkészült pákozdi emlékmű felavatása volt, mellyel az ünnep jelentőségét kívánták hangsúlyozni, s amit – mint látni fogjuk – a rádió is közvetített.

Írásom középpontjában a Magyar Rádió Hivatal műsorterve áll, amely a Néphadsereg Napjára tervezett rádióműsorokat közli, az azokat készítő osztályok szerint csoportosítva. Nem vizsgálom, hogy az adott időszakban valóban a tervezett műsorok hangzottak-e el, mint ahogy azt sem, milyen széles közönséget értek el az egyes műsorok, mert a fő kérdés: *milyen módon próbálta a hatalom a rádióhallgatók figyelmét megragadni és ráirányítani a Néphadsereg Napjára, és mi volt az az üzenet, amit el akart juttatni hozzájuk.*

A rádió épülete a második világháború során súlyos károkat szenvedett, csakúgy, mint a műszaki berendezések és a rádióadók is, így csak 1945. május elsején szólalt meg újra az adás a főváros pesti oldalán elhelyezett hangszórókból. A szovjet csapatok bevonulása után be kellett szolgáltatni az otthoni készülékeket, és az otthoni rádióhallgatás is tilos volt; a Szövetséges Ellenőrző Bizottság csak május 20-án oldotta fel a tilalmat.¹⁹ Az új szignál a „*Te vagy a legény, Tyukodi pajtás*” kezdetű ismert kuruc nóta kezdősora volt, melynek akkordjai elsőként szólaltak meg az újrainduló rádió hullámain.²⁰

Az adás mögött új intézmény állt: a Magyar Központi Híradó Rt., melynek elnöke Ortutay Gyula²¹ néprajztudós, későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.²² Lassanként kialakult a rádió struktúrája, új műsorok indultak a különböző rétegek és korosztályok érdeklődését felkeltendő.²³ Ekkorra a nemzetközi trendek már a magyar rádiózásban is meghonosodtak: az 1920-as évektől a külföldi adók célcsoportokat különítettek el, és a különböző rétegeknek más-más jellegű adást sugároztak, például a földművelőknek időjárás jelentést, a családoknak szórakoztató műsorokat, a kereskedőknek gazdasági híreket, árfolyam-információkat, így mindenki tudta, mikor érdemes bekapcsolni a rádiót.²⁴ Ez a gyakorlat itthon is működött, ahogy azt az alábbi műsorterv is mutatja. A rádió

¹⁸ MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

¹⁹ TÓBIÁS 2004. 18.

²⁰ TÓBIÁS 2004. 17.

²¹ TÓBIÁS 2004. 17.

²² Ortutayt 1947. március 1-jén nevezték ki miniszterré, de 1948. június 11-ig a Magyar Központi Híradó elnöke maradt, így a rádió munkájába is módja volt beleszólni – élt is ezzel. TERTINSZKY 1998. 386.

²³ TÓBIÁS 2004. 20.

²⁴ BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004. 250.

széles körű ismeretterjesztő munkát végzett, színvonalas irodalmi, színházi, zenei műsorok készültek. Ortutay saját nyilatkozatai szerint pártatlanságra törekedett, de távozása után a rádió egyre inkább a kiépülő kommunista hatalom ellenőrzése alá került.²⁵ Ortutayt Barcs Sándor²⁶ követte a rádió elnöki székében, a következő elnök pedig Szirmai István volt,²⁷ aki kinevezésekor, 1949. augusztus 19-én bejelentette a Magyar Rádió államosítását.²⁸ 1950-ben minisztertanácsi rendelettel szabályozták a rádió helyzetét. Hivatalos neve Magyar Rádió Hivatal lett, közvetlenül a Népművelési Minisztérium fennhatósága alá került, és levált róla a két társvállalat, a Magyar Távirati Iroda és az Óraüzem.²⁹

A rádiónak fontos szerepet szántak, hiszen a hallgatókat – természetesen a háború okozta technikai nehézségek leküzdése után – könnyen elérték a műsorokkal, a rádió sajátos eszköztárát jól lehetett használni a hallgatók politikai szocializációjához, rendszerhűségének kialakításához is.³⁰ Ahogy az újraindulásról Vida István írja: *„Az indulás dátumának, a nemzetközi munkásmozgalom tradícionális ünnepének kiválasztása tudatos volt: jelképnek és hitvallásnak szánták. Szimbolizálni akarták vele, hogy a Magyar Rádió más lesz, mint volt, elkötelezett intézmény, amely az új, demokratikus Magyarország és a dolgozó munkásemberek érdekeinek szolgálatába áll.”*³¹ A kezdeti demokratikus időszak után a rádió fokozatosan a politika befolyása alá került: kényszerből, vagy saját akaratukból elhagyták az intézményt a szakmailag elismert munkatársak, mint Kókai Rezső,³² a Zenei Osztály vezetője vagy Schöpflin Gyula műsorigazgató,³³ akinek elméleti munkái és gyakorlati tevékenysége nagyban hozzájárult a háború utáni magyar rádiózás magas színvonalához.³⁴ Az 1946-ban indult irodalmi sorozatok elsorvadtak, a kortárs írók, költők, így például Tamási Áron, Szabó Lőrinc, Németh László, de még az elhurcolt Radnóti Miklós művei is tiltólistára kerültek Révai József tevékenysége nyomán.³⁵

²⁵ Ortutay rádiótól való távozása egybeesett az 1947–48-as politikai fordulattal. A rádió háború utáni szabadságát nem Ortutay személye szavatolta, hanem az akkori kedvező politikai helyzet tette lehetővé. TERTINSZKY 1998. 387.

²⁶ 1948–1949 között.

²⁷ 1949–1953 között. TERTINSZKY 1998. 388.

²⁸ TERTINSZKY 1998. 388.

²⁹ 70/1950. (III. 7.) M. T. rendelet Magyar Rádió Hivatal létesítése és a Magyar Távirati Iroda átszervezése tárgyában. *A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának rendeletei*, 1950. 255–256.

³⁰ RÁCZKEVEI 2002.

³¹ VIDA 1975. 251.

³² Kókai Rezső (1906–1962) zeneszerző, zenetörténész, -esztéta. ÚMÉL 2002. III. 1019.

³³ Schöpflin Gyula (1910–2004) író, műfordító, diplomata. Vö. ÚMIL 2000. III. 1924.

³⁴ TERTINSZKY 1998. 387.

³⁵ TERTINSZKY 1998. 387–388.

A rádió hivatal munkaterve a néphadsereg napjára

Az alábbiakban a Magyar Rádió Hivatal Néphadsereg Napjára összeállított munkatervének szövegét közlöm,³⁶ majd néhány hangsúlyos elemét röviden elemzem.

A MAGYAR RÁDIÓHIVATAL MŰSORTERVE A NÉPHADSEREG NAPJÁRA³⁷

1951. szept. 2–11.

AKTUÁLIS OSZTÁLY³⁸

Hangos újság³⁹ (esti adás)

IX. 5. Épül a pákozdi emlékmű (Riport a helyszínen az építkezésen dolgozókkal és a művésszel)

Falurádió⁴⁰

IX. 8. Színes anyag arról, hogy 48-ban és 19-ben a parasztok hogyan segítették a hadsereget

Béke és szabadság⁴¹

IX. 10. Miért harcoltak 48-ban és 19-ben szabadságharcos elődeink?

Női szemmel⁴²

IX. 7. Hős asszonyok arcképei

IX. 11. „Büszke vagyok katonafiamra” Beszélgetés egy édesanyával

Termelési műsor

- a) „Megirtam Kiss Péternek, hogy többet akarok termelni, ő pedig tanuljon meg kiválóan lőni fegyverével” (Riport)

³⁶ A szöveget betűhíven közlöm.

³⁷ A munkaterv a Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Osztályának 1951-es iratanyagában található, a 276. f. 89. cs. 162. őrzési egység egyik dossziéjában. Maga a tervezet hat gépelt oldal, egy több példányban készült gépirat egyik példánya. MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162.

³⁸ Az Aktuális, 1953-tól Agitációs és Propaganda Osztály vezetője 1950–1954 között Hajdú Pál volt. TERTINSZKY 1998. 388., 390.

³⁹ 1950 és 1954 között naponta kétszer jelentkezett, bel- és külpolitikai híreket közölt, tudósításokat, riportokat sugárzott, 1957-től *Esti Krónika* címen folytatta munkáját. TERTINSZKY 1998. 391.

⁴⁰ 1946 januárjában indult a műsor. TÓBIÁS 2004. 19. Más szakirodalom szerint a naponta 15 percben jelentkező műsor 1945-ben indult. TERTINSZKY 1998. 390.

⁴¹ A *Béke és Szabadság* című lap 1950 és 1956 között jelent meg, először havonta, majd hetente. Megjelenésekor a „*Megvédjük a békét*”-mozgalom Országos Tanácsának folyóirata, majd az Országos Béketanács képes folyóirata, később az Országos Béketanács lapja, végül a Hazafias Népfront hetilapja volt. (<http://opac2.bibl.u-szeged.hu/szteek/opac>) [2013.08.22.] A műsor címe arra utal, hogy a rádió a lap témáját dolgozta fel.

⁴² 1949–1950 között Donáth Ferencné Bozóky Éva volt a műsor rovatvezetője, aki igyekezett kerülni műsoraiban az aktuális politikai kérdéseket, ezért olyan témákat vetett fel, melyek közérdeklődésre tarthatnak számot mint a szépirodalom, pedagógia, családi élet. TÓBIÁS 2004. 179.

- b) Bányászkatona levele volt munkatársaihoz a termelés fokozásáról (ciklikus fejtés)
- c) Bányászok élő hangú válasza a levélre

Néphadsereg hiradója

IX. 6. „Most szép lenni katonának...”⁴³ (Színes anyag a néphadsereg életéből)

IX. 9.

- a) Milyen volt a 48-as honvéd és a 19-es Vörös Hadsereg katonája? (versek, korabeli feljegyzések)
- b) Legyetek a kiválóak között a Néphadsereg Napján!

OKTATÁSI OSZTÁLY

IX. 6. Előadás: Pákozdi-velencei ütközet 1848. szept. 29.

IFJUSÁGI OSZTÁLY⁴⁴

Ifjúsági műsor:

IX. 7. Beszélgetés egy volt sztáhanovista ifjűmunkással, aki jelenleg a Néphadsereg katonája: „Helytálltam a kiképzésben, büszkék lehetnek rám volt munkahelyemen.”

Iskolások mősora

IX. 7. A jászói csata (A 19-es Vörös Hadsereg hőstetteiről történelmi esemény-játék)

IX. 11. Dinka és Zsigan. (Rádiójáték Gajdar⁴⁵ könyvéből, hogyan segítette a polgárháború éveiben a vörös katonák harcát két kisfiú)

ZENEI OSZTÁLY⁴⁶

IX. 6. Honvéd Művészegyüttes⁴⁷ zenekara játszik

⁴³ A műsor címe egy Kossuth-nótára utal, az első versszak szövege: „Most szép lenni katonának, / Mert Kossuthnak verbuválnak. / Kossuth Lajos nem lett volna, / Katona sem lettem volna. / Éljen, éljen a nemzet!”
Forrás: http://www.mozaweb.hu/Lecke-Enek_Enek_Zene_7-Most_szep_lenni_katonanak-99309 [2013.08.07.]

⁴⁴ Az Ifjúsági Osztály 1950. január 1-jén létesült. Az Irodalmi Osztályon készült, de az ifjúságot megszólítani igyekvő műsorokat vitte tovább, valamint új sorozatokat is indított különböző korosztályokat (óvodásokat, kisiskolásokat, fiatalokat) megcélozva. TERTINSZKY 1998. 402.

⁴⁵ Arkagyij Petrovics Gajdar (1904–1941) orosz ifjúsági író, nevelő célzattal írta kalandos műveit, amelyek közül több magyarul is megjelent. VII. 1975. III. 410.

⁴⁶ A Zenei Osztály vezetője 1950–1952 között Sárai Tibor (1919–1995), Kossuth- és Erkel-díjas zeneszerző, zenepedagógus volt. TERTINSZKY 1998. 389.

⁴⁷ „A Honvéd Együttes 1949-ben szerveződött, majd az ország első hivatásos együtteseként 1949. április 29-én lépett először közönség elé a Városi (mai Erkel) Színházban rendezett díszünnepségen. A különböző amatőr néptáncsoportok táncosaiból, tehetségkutatókon feltűnt jó hangú sorkatonákból és zeneakadémista muzsikusokból szerveződött 150 tagú együttes létrehozásának alapvető szándéka az volt, hogy az új néphadsereg katonái a fegyver mellé némi kulturális municiót is kaphassanak. A kezdeti évek kettős arculatúak: miközben az egyenruhás táncosok, muzsikusok, énekesek a lakományokat, a táborokat, és az új iparvárosokat járták, a próbatermekben igényes műhelymunkával nemzeti kultúránk legszebb darabjaival ismerkedtek-készültek a karok.”
Forrás: <http://www.honvedart.hu/a-honved-egyuttes-tortenete/> [2013.08.07.]

- IX. 7. Történelmi népdalok (48-as és kuruc dalok)
IX. 10. 48-as és mai indulók
IX. 11. Mindent a hazáért (szovjet katona és népdalok)
1951. szept. 12-18.

AKTUÁLIS OSZTÁLY

Hangos Újság

- IX. 12. Riport: Beszélgetés üzemi dolgozókkal arról, hogy a munka frontján elért kiváló eredményekkel a hazát a néphadsereget erősítik.
IX. 15. Riport: beszélgetés dolgozó paraszttal, arról, hogy a begyűjtés gyors teljesítésével erősíti a néphadsereget, védi a békét.
IX. 18. Volt üzemi munkások – jelenleg tisztek – üzennek volt üzemükbe arról, miként bizonyítják be hűségüket a dolgozók iránt.

Falurádió:

- IX. 14. Beszélgetés termelőszövetkezet tagjaival arról, hogy örömmel küldték egyik legjobb brigádvezetőjüket a hadseregbe, mert aki a munkában megállja a helyét, abból jó tiszttá is lesz.

IX. 18. Rigmus Pista. (Katona és szülei levélváltása az otthoni eseményekről, beléptek a tszcs-be.)

Béke és szabadság

IX. 16. Néphadseregünk, dicső elődeink példáját követve biztos védelmezője békénknak.

Női szemmel:

- IX. 18. Szovjet hős asszonyok, anyák

Néphadsereg Hiradója:

IX. 13.

- a) Képek a néphadsereg életéből. Miként készülnek a Néphadsereg Napjára
- b) Üzemi dolgozók nyilatkoznak arról, miért érzik sajátjuknak ezt a hadsereget

IX. 16. „Rákosi elvtárs a 19-es Vörös Hadsereg hős parancsnoka”

IFJUSÁGI OSZTÁLY

Ifjúsági Músor

- IX. 14. Riport: A néphadsereg nagy nevelőiskolája minden fiatalnak (képek, riportok, beszámolók erről a kérdésről)

OKTATÁSI OSZTÁLY

IX. 15. Előadás: „Néphadseregünk dicső elődjei: a 48-as honvéd- és a 19-es Vörös Hadsereg”

IRODALMI OSZTÁLY⁴⁸

IX. 15. „Fel mindnyájan a hon védelmére.”⁴⁹ (Kossuth írásából a népi felkelés szükségességéről)

ZENEI OSZTÁLY

IX. 14. Indulók

IX. 15. Katona vagyok én – ország őrizője⁵⁰ (népdalfeldolgozás)

IX. 18. Honvéd művészegyüttes játszik (példaképünk: a Szovjet Hadsereg, – összekötőszöveggel)

1951. szept. 19–28-ig

AKTUÁLIS OSZTÁLY

Hangos Újság:

IX. 19. Hangos és írott beszámolók a Néphadsereg Napjára való készülés eseményeiről.

IX. 22. Beszélgetés egy üzemi dolgozó asszonnyal, aki elmondja, hogy büszke katona-fiára

IX. 25. Beszélgetés pákozdi dolgozó paraszttal hősi emlékekről, összekötve a jelenlét.

Ebben az időszakban a hallgatókat rendszeresen tájékoztatjuk a Néphadsereg Napjával kapcsolatos eseményekről, valamint a programokról.

Falurádió:

IX. 23. Riport a déli határ mentén lakó dolgozó paraszttal, akik arról beszélnek, hogy amíg Jugoszláviában szenved a parasztság, addig a mi országunkban a boldog életet védi néphadseregünk.⁵¹

IX. 25. Riport egy dolgozó paraszttal, aki 19-ben vörös katona volt és jelenleg a fia a néphadseregben teljesít szolgálatot.

IX. 26. „A néphadseregben embert faragtak belőlem.” (Beszélgetés dolgozó paraszt fiattal, hogy mennyit tanult katonaévei alatt.)

⁴⁸ 1950–1953-ig Antal Jánosné volt az Irodalmi Osztály vezetője. TERTINSZKY 1998. 389.

⁴⁹ Vö. BARTA-SPIRA 1951. [„Fel mindnyájan a hon védelmére.” Kossuth Lajos művei. Válogatott cikkek, beszédek és egyéb iratok 1848-1849. Összeállította és sajtó alá rendezte: Barta István és Spira György, közreadja a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1951.]

⁵⁰ Országszerte ismert katonadal, szövege: „Katona vagyok én, ország őrizője, / Sír az édesanyám, hogy elvisznek tőle. / Sír az édesanyám, a rózsám meg gyászol, / Fekete gyászvirág búsul ablakába. / Megpendült harangom, pallérozott kardom, / Nem szabad énnékem az ágyban meghalnom. / Áldozom életet az ország javára, / Forгатom fegyverem, vitézek módjára.” Forrás: http://www.folkradio.hu/album/felvetel_show.php?id=13157 [2013.08.07.]

⁵¹ A „Jugoszláviában szenvedő parasztság” képe a szovjet-jugoszláv, s ezáltal a magyar-jugoszláv ellenséges viszonyra utal, ami 1948-ra nyúlik vissza. FISCHER 2005. 107.

IX. 27. Két levél, amelyet katona-szülők irtak fiaiknak arról, hogy ők is megtalálták a boldogulás útját – beléptek a tszcs-be – ezért legyen fiuk még jobb katona.

IX. 28. Szovjetunióban járt parasztküldött levele katona fiához

Béke és szabadság

IX. 23. „Büszkeségünk a Néphadsereg.” (Illés Béla⁵²)

Női szemmel:

IX. 25. Irott riport arról, hogy néphadseregünk egyik harcosa, hogyan győzte meg szüleit arról, hogy lépjenek be a tszcs-be.

IX. 26. Katona-feleséggel beszélgetés arról, hogy mit jelent katona feleségnek lenni.

Néphadsereg Hiradója:

IX. 20.

- a) Képek arról, hogy miként készülnek a harcosok a Néphadsereg napjára
- b) Katonák üzennek az üzemükbe és falujukba

IX. 23.

- a) Szülő üzen fiának, hogy legyen olyan képzett, és a néphez, Párthoz hű harcos, amint amilyenek a szovjet katonák.
- b) A Néphadsereg Napja programjának színes ismertetése.

IX. 27. Riport arról, hogyan készülnek egyes kiváló alakulatok a Néphadsereg Napja ünneplésére kultur munkával.

IFJUSÁGI OSZTÁLY

Ifjúsági műsor:

IX. 21.

- a) Cikk a Komszomlszkaja Pravdából⁵³, amely megmutatja a hadsereg és a Komszomol mély összeforrottságát.
- b) Ifjumunkások levelei, melyekben leírják, hogy büszkéek néphadseregünk harcosaira, akik a kiképzésben megállják helyüket.

IX. 26. beszámoló arról, hogy egy alakulat kulturcsoportja hogyan készül az üzemi szereplésre

Iskolások rádiója:

IX. 24. Hogyan élnek, tanulnak, dolgoznak néphadseregünk harcosai (Riport)

IX. 27. Most szép lenni katonának...(Vidám katonadalok)

OKTATÁSI OSZTÁLY

⁵² Illés Béla (1895–1974) író, publicista, a Proletárirók Világszervezetének titkára, főtítkára; a szovjet hadsereg alezredese; a *Magyar Újság* és az *Új Szó* szerkesztője, az *Irodalmi Újság* főszerkesztője, az Írószövetség elnökségének tagja. (http://bfl.archivportal.hu/id-591-34_2_parcella.html)[2013.08.07.]

⁵³ A *Komszomolszkaja Pravda* című lap a Szovjetunió Kommunista Pártja Ifjúsági szervezetének volt hivatalos lapja, 1925-ben alapították.

IX. 19. Előadás: A győzelmes sztálini haditudományról, amely néphadseregünk erejének legfőbb alapja.

IX. 21. (10 perc) A pákozdi emlékmű ismertetése.

IX. 28. Előadás. Hatalmas kezdesz lenni végre nép!⁵⁴ (Előadás a 48. szept. 29-i fordulat jelentőségéről)

IX. 28. (10 perc) A Honvéd Kiállítás ismertetése.⁵⁵

IRODALMI OSZTÁLY

IX. 19. Rákosi járt közöttünk (Verses, zenés összeállítás az 1919-es proletárdiktatúra harcáról, Rákosi elvtárs szerepéről⁵⁶)

IX. 20. Czagány Pali. (Elbeszélő költemény a Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító harcáról)

IX. 24. Közös aratás (Hogyan segítettek a katonák az aratásnál – Rádiójáték)

IX. 26. „A néppel tűzön-vízen át” (A Néphadsereg Napjára kiadandó antológiából.)⁵⁷

ZENEI OSZTÁLY

IX. 19. Emlékezzünk Kossuthra – 48-as katonadalok

IX. 23. Vitézek mi lehet...⁵⁸ (régí és új katonadalok)

IX. 25. Szervánszki: Honvédkantáta⁵⁹

IX. 27. Hazaszeretetről (katonadalok)

IX. 28. Ünnepi hangverseny a Honvéd Művészegyüttes közreműködésével.

A következő helyeken vesszük fel a külföldi kulturcsoportok előadásait:⁶⁰

⁵⁴ Idézet Petőfi Sándor *Akasszátok föl a királyokat* című, 1848. decemberében, Debrecenben írott verséből.

⁵⁵ 1951. szeptember 29-én nyílt kiállítás a Fővárosi Képtárban „Magyar katona a szabadságért” címmel, amelyről tudósítottak a korabeli lapok, így a *Szabad Nép* és a *Szabad Ifjúság* is.

⁵⁶ Rákosi Mátyás a proletárdiktatúra idején kereskedelmi népbiztos-helyettes, majd a Forradalmi Kormányzótanács Központi Ellenőrző Bizottsága és a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács tagja volt. A déli fronton politikai megbízott, majd a Vörös Őrség parancsnoka, amely a proletárdiktatúra karhatalmi szervezete volt. FEITL 2002. XLII–XLIII.

⁵⁷ Vö. A néppel tűzön-vízen át. Szerk. DEVECSERI Gábor – KESZI Imre – PINTÉR József. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. A kötet címlapverzóján a következő szöveg olvasható: „Ez a könyv a Néphadsereg Napjának tiszteletére jelent meg. 1951 szeptember 29.” A kötet előszavában megmagyarázza célját: „Az itt közölt írások hírt adnak és bizonyosságot tesznek arról, hogy a hazáját szerető dolgozó magyar nép, történelmünk kezdetétől mindmáig egybeforrott a magyar népi hadseregekkel; csodálta, magáévá tette és megsokszorozta a honvédő, felkelő és forradalmi magyar seregek hőseinek nagyszerű haditetteit.” DEVECSERI-KESZI-PINTÉR 1951. 5. A kötetben klasszikus magyar szerzők (Arany János, Petőfi, Vörösmarty, Zrínyi Miklós) és kortárs szerzők (Devecseri Gábor, Zelk Zoltán, Gyárfás Miklós, Takács Tibor stb.) művei szerepelnek.

⁵⁸ A műsor címe Balassi Bálint *Egy katonaének (Vitézek, mi lehet)* kezdetű versét idézi.

⁵⁹ Szervánszky Endre (1911–1977) Erkel- és Kossuth-díjas zeneszerző műve a Honvéd kantáta, amelyet 1949-ben írt. ÚMÉL 2007. VI. 394.

⁶⁰ A Néphadsereg Napja alkalmából sportversenyeket és kulturális programokat is szerveztek, amelyekre a baráti országok hadseregei által delegált sportolók és fellépők érkeztek. Ezekre a progra-

IX. 19. Szovjet együttes – Rákosi Művek⁶¹

IX. 20. Bolgár együttes – Ganz Vagon

IX. 22. Lengyel együttes – Inota⁶²

IX. 23. Román együttes – Karcag⁶³

IX. 28. Cseh együttes – Honvédség Háza

Ezeket a kulturműsorokat egészben vagy részben közvetítjük.

1951. szeptember 29. a Néphadsereg Napja

AKTUÁLIS OSZTÁLY

- a) A déli és az esti Hangos Újság a napi eseményekről számol be. (Ünnepségek, sport események, kulturműsorok)
- b) Az operaházi ünnepség közvetítése

IRODALMI OSZTÁLY

A magyar katonáról. (Zrinyitől máig. Nagy verses, zenés, prózai összeállítás)

ZENEI OSZTÁLY

Most szép lenni katonának (48-as és mai katonadalok)

Katonadalok (magyar-szovjet)

Toborzó (színes muzsika)

Katona vagyok én (Népdalok a katonaságról)

Példaképünk a Szovjet Hadsereg (hanglemezek)

Részletek „Az Ifju Gárda” operából⁶⁴

A Néphadsereg Napján a Magyar Rádió szóban köszönti néphadseregünk harcosait a N. Napja alkalmából.

1951. szept. 30.

- a) A pákozdi emlékünnepség közvetítése.
- b) 29-én egyik kiváló alakulatunknál a Rádió – a délutáni ünnepség keretében – a helyőrség színházában, ha erre nincs mód, a laktanyá-

mokra is részletes tervek készültek. MNL OL MDP APO 276. f. 89. cs. 162. A lapok – a *Szabad Nép*, a *Szabad Ifjúság*, a *Népsport* – beszámoltak a fellépésekről, az együttesek fogadtatásáról.

⁶¹ Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek, a Weiss Manfréd Acél-és Fémművek neve 1950–1956 között. (http://bfl.archivportal.hu/index.php?action=gallery&category_id=136) [2013.09.16.]

⁶² Az Inotai Hősrőművet az I. öt éves terv időszakában 1950–1954 között építették fel. GERMUSKA 2004. 103.

⁶³ Karcagon alapították 1947-ben a Karcagi Állami Növénynevelő telepet. Vö. <http://portal.agr.unideb.hu/kutatointezetek/kki/index.html> [2013.09.03.]

⁶⁴ Alekszandr Alekszandrovics Fagyjev (1901–1956) orosz író (VIL 1975. III. 19.) azonos című regénye alapján készült opera, amelynek zenéjét Jurij Szergejevics Mejtusz, ukrán zeneszerző (1903–1997) írta. Vö. BAKER-SLONIMSKY 1995. 2708. A művet 1953-ban az Operaház is bemutatta. Vö. <http://kinok55.blogspot.hu/2013/02/az-ifju-garda.html> [2013.08.22.]

ban, 1 ½ - 2 órás zenés műsort ad, amelyet 30-án hanglemezzel közvetít.

Budapest, 1951. augusztus 28.

(: Megyeri Károly alhdgy:)

„Mit üzen(t) a rádió?”⁶⁵

A rádióműsort tervszerűen állították össze. Több szakaszra osztották az ünnep előtti időszakot,⁶⁶ amit az ünnep napja (szeptember 29.) és egy „levezető” nap (szeptember 30.) zárt le. Mindegyik időszakra valamennyi műsortípust terveztek adni, leginkább az különbözteti meg az egyes időszakokat, hogy az ünnep felé közeledve egyre több műsor jelentkezett a témában, és egyre inkább fókuszált a rádió műsora magára az ünnepre.⁶⁷ A tervezet nem tartalmazza a teljes műsorrendet, hanem a műsort készítő osztályok szerint csoportosít, mivel a tervezet feladatként adta ki maguknak a programoknak az elkészítését.⁶⁸

Az Aktuális Osztály a hírműsorokat szerkesztette (*Hangos újság, Néphadsereg híradója*), valamint azokat a programokat, amelyeket egy-egy adott hallgatói rétegnek szántak, de nem hoztak létre külön osztályt a nekik szóló műsorok készítésére (*Termelési műsor, Falurádió, Női szemmel*). A *Hangos újság* riportjai is a Néphadsereg napjára irányították a hallgatók figyelmét, hiszen riportokat közölt a pákozdi emlékmű építéséről, az ünnepi előkészületekről.

A Zenei Osztály műsorai között művészeti és szórakoztató műsorokat találunk, amelyek minden rétegnek és korosztálynak szóltak. Nem mentesek az ideológiától sem, hiszen például a Honvéd művészegyüttes műsorát „*példaképünk a Szovjet Hadsereg*” összekötőszöveggel egészítették ki, de Az *Ifjú Gárda* című opera is inkább ideológiai szempontból lehetett érdekes. A külföldi „kulturcsoportok” fellépéseit is a Zenei Osztály közvetítette felvételtől.

A Ifjúsági Osztály változatos tartalmú műsorokat kínált fiatal hallgatóinak, az iskolásoknak ismeretterjesztő műsorokat (például a jászói csatáról), a kisebbeknek rádiójátékot, amely két kisfiú hősiességéről szól. A becsület, a helytállás mint követendő példa jelentek meg ezekben a műsorokban. A katonaságot színes riportokkal, beszámolókkal igyekeztek a célközönséghez közelebb hozni, a műsorok szerkesztői arra használták a rádió adta lehetőségeket, hogy ebben a

⁶⁵ Az 1970-es évektől ezen a címen futott a rádió szatirikus, közéleti programja, amelyben politikusokat, állami vezetőket szólaltattak meg közérdekű kérdésekről. TERTINSZKY 1998. 439.

⁶⁶ 1951. szeptember 2–11., szeptember 12–18., szeptember 19–28.

⁶⁷ Nem vizsgálom a rádió többi programját ebben az időszakban, de a műsorok egy időszakra eső számából lehet erre következtetni.

⁶⁸ Az Agitációs és Propaganda Osztály Néphadsereg Napjára vonatkozó forrásanyagában a többi irat is tervezet, és a feladatok megszervezésére vonatkozik.

korosztályban, mely a helyét keresi még a világban, követendő példát mutassanak, hatással legyenek a választásaikra, alakítsák politikai szocializációjukat.⁶⁹

Az Oktatási Osztály főleg ismeretterjesztő műsorokat közvetített, mint például előadásokat a „győzelmes sztálini haditudományról”, „a szeptember 29-i fordulat jelentőségéről,” de bemutatták a pákozdi emlékművet, és a Honvéd Kiállítást is.

Az Irodalmi Osztály szerkesztőségéből rádiójáték, irodalmi válogatás került ki a magyar klasszikus hősök (Zrínyi, Kossuth) felvonultatásával, de Rákosi és a katonákkal közösen végzett aratás is megjelent a programtervezetben.

A rádió a „baráti országok kulturcsoportjainak” fellépésén kívül két fontos aktust közvetített: a pákozdi emlékmű felavatását és az operaházi díszünnepséget. Bár a tervezet nem részletezi ezeknek az eseményeknek a programját, feltételezhetjük, hogy ezek lehettek a hatalom hivatalos megnyilatkozásai az ünnepről, amelyeknek megjelenítése fontos volt a rádió szórakoztató, ismeretterjesztő, „hangulat-előkészítő” műsorai mellett. Ezek az alkalmak közvetítették a hatalom üzenetét a Néphadsereg Napjáról a hallgatóknak.

Az ünnep kapcsán tervezett műsorok megpróbálták a társadalom minden rétegét megszólítani nem csak hagyományos módon azzal, hogy az egyes műsorok a különböző csoportok érdeklődését felkeltő programot jelentettek a hallgatóságnak, hanem mesterségesen kezdeményezték is a párbeszédet a katonák és a civilek között. Így történt ez a termelési műsorban, amelyben egy „bányászkatona”⁷⁰ levelét ismertették, aki régi munkatársaihoz írt a termelés fokozásáról. Ez után nem meglepő, hogy a bányászok szóban válaszoltak a műsorban egykori munkatársuk levelére – a párbeszéd tehát létrejött. A *Hangos újság* szeptember 18-i adása egykori üzemi munkásokat szólaltatott meg, akik a műsor idején már tiszték voltak, s korábbi üzemükbe üzentek. A termelőszövetkezeti brigád birgádvezetőjét küldte a hadseregbe, aki megállta helyét katonaként is. A „sztahánovista ifjúmunkás,” a hadsereg katonája, régi munkahelyére üzent a műsorban. A rádió így próbálta közelíteni az egyszerű hallgatóhoz a katonaságot, hiszen a katona, aki korábban bányász, üzemi munkás, brigádvezető volt, nem idegen, hanem ismerős: az egyszerű emberek közül való ugyan, mégis lehet hős. Ugyanerre szolgáltak a rokonai kapcsolatokra fókuszáló műsorok is, amelyekben a szülő katona fiának üzent, másutt a katona felesége beszélt arról, milyen az élete, vagy épp a katona győzte meg szüleit arról, hogy lépjenek be a tszcs-be. Átélethető a szülő, a feleség, a fiú szerepe, s így a katonáé is, aki – itt újra kiderül – „közülünk való”; akár a rádióhallgató is lehetne.

A hadsereg csupa pozitív tulajdonságot (sőt helyenként mindenhatóságot) és követendő példát mutat a műsorokban. Ilyen a segítőkészség (közös aratás), a

⁶⁹ RÁCZKEVEI 2002

⁷⁰ Érdekes a bányászkatona kifejezés – úgy hangzik, mintha a „katona” és egy másik foglalkozás összeragasztásával új foglalkozások „képződtek volna”, pedig csupán egy olyan katonáról van szó, aki bevonulása előtt bányász volt.

hűség (a korábbi munkahelyhez, a Párthoz, a Vörös Hadsereghez), a helytállás (a sztahanovista ifjómunkás és a bányász a kiképzésen). Nem csak a hadsereg oldaláról mutatják be a műsorok a katonaság és a „civiliek” közötti kapcsolatot, hanem a másik oldalról is. A *Falurádió* arról sugárzott színes anyagot, hogy 1848-ban és 1919-ben hogyan segítették a parasztok a katonákat, az „üzemi dolgozók” és a „dolgozó parasztok” hogyan erősítették a hadsereget szorgalmas munkájukkal és a gyors beszolgáltatással. A rendszer megpróbálta meggyőzni az embereket, hogy nehézségeiknek van célja és eredménye: erősítik a hadsereget. Nem hiábavaló a szenvedés, magasztos célt szolgál. A hatalom nem csak ebben az aspektusban tartotta fontosnak az elfogadást. A Vörös Hadsereget, melyet több műsor is példaként állít a „dolgozók” elé, szintén igyekezett közelebb hozni az emberekhez, akik a mindennapi életben is gyakran találkoztak szovjet katonával, hiszen nagy számban állomásoztak szerte az országban.

FORRÁSOK – RÖVIDÍTÉSEK

MNLOL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MDP APO	MNL OL, Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Osztály iratanyaga
MK	Magyar Közlöny. A Magyar Köztársaság hivatalos lapja.

IRODALOM

BAKER-SLONIMSKY 1995	BAKER, Theodore – SLONIMSKY, Nicolas: Dictionnaire biographique des musiciens. Paris, 1995.
BARBIER-BERTHO LAVENIR 2004	BARBIER, Frederic – BERTHO LAVENIR, Catherine: A média története. Budapest, 2004.
DEVECSERI-KESZI-PINTÉR 1951	A néppel tűzön-vízen át. Szerk. DEVECSERI Gábor – KESZI Imre – PINTÉR József. Budapest, 1951.
FEITL 2002	FEITL István: Rákosi Mátyás életének kronologikus áttekintése In: Rákosi Mátyás. Visszaemlékezések 1892–1925. 1. kötet. Budapest, [2002.] XXXIX–LXIII.
FISCHER 2005	FISCHER Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Budapest–Pécs, 2005.
GERMUSKA 2004	GERMUSKA Pál: Indusztria bővületében. Budapest, 2004.
GYARMATI 2011	GYARMATI György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. 1945–1956. Budapest, 2011.
HOBBSAWM 1989	HOBBSAWM, Eric: Introduction: Inventing Traditions. In: HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence: The Invention of Tradition. Cambridge, [1989] 1–14.
OKVÁTH 1998	OKVÁTH Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Budapest, 1998.
RÁCZKEVEI 2002	RÁCZKEVEI Ágnes: Mesekommunizmus. Egy ünnep a Magyar Rádió 1947–1953 közötti gyermekműsoraiiban = <i>Médiakutató</i> ,

2002. tavasz (http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/03_mesekom) [2013.08.03.]
- TERTINSZKY 1998 TERTINSZKY Edit: Magyar Rádió. In: Magyarország a XX. században III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Szerk. KOLLEGA TARSOLY István. Szekszárd, 1998. 353–406.
- TÓBIÁS 2004 Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. Emberek – Történetek – Dokumentumok 1945–1956. Szerk. TÓBIÁS Áron. Budapest, 2004.
- VIDA 1975 VIDA István: A demokratikus Magyar Rádió megteremtése és a Magyar Központi Híradó Rt. megalakulása (1945). In: Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945. Szerk. FRANK Tibor. Budapest, 1975. 239–286.
- ÚMÉL 2001–2007 Új magyar életrajzi lexikon. Főszerk. MARKÓ László 1–6. kötet. Budapest, 2001–2007.
- ÚMIL 2000 Új magyar irodalmi lexikon. Főszerk. PÉTER László. 2., javított, bővített kiadás. 1–3. kötet. Budapest, 2000.
- VIL 1975 Világirodalmi lexikon. 3. kötet. Szerk. KIRÁLY István. Budapest, 1975.

Észak- és Dél-Amerika légtereinek megítélése brit geopolitikai szempontból (1919–1939)*

A Brit Birodalom nem mutatott különösebb érdeklődést a dél-amerikai kontinens légtérének meghódítása iránt egészen az 1930-as évek elejéig, annak ellenére sem, hogy már 1919-ben szóba került a dél-atlanti légi útvonal brit üzemeltetése a Handley Page Company által.¹ Ennek oka többek között az, hogy a Birodalom és gyarmatainak hagyományos kelet-nyugati elhelyezkedése, mely alapvetően a London-Bombay-Sydney-tengely mentén húzódott, nem tette szükségessé az észak-déli irányú légi közlekedési fejlesztéseket. Kivételt képez ez alól a Birodalom dél-afrikai gyarmatainak elérése (Cape Town), ám azok légi megközelíthetőségére az 1930-as évek végéig várni kellett. A brit geopolitikai gondolkodást elsősorban a brit birodalmi eszme, valamint a tengeri dominanciára törekvés határozta meg ebben az időszakban. Sir Halford John Mackinder² brit geopolitikus a kulcsövezet és a magterület elméletével a geopolitikai gondolkodás fókuszpontját a közel- és távol-keleti területeken tartotta, mely brit szempontból kulcsfontosságú területnek számított a birodalmiság fenntarthatósága tekintetében. Elmélete Dél-Amerikát perifériaként kezelte, s nem tulajdonított a kontinensnek különösebb szerepet a brit nagyhatalmi politika alakításában.³

A dél-atlanti légi útvonal kiépítése tehát nem hagyományos értelemben vett birodalmi, területiális érdekek miatt került előtérbe. A brit légügyi minisztérium elsősorban a nemzetközi légi versenyben történő lemaradás ledolgozása miatt vetette fel ezt a kérdést újra 1928-ban, ám akkor anyagi okok miatt a terv nem valósulhatott meg. A francia és német légi sikerek láttán a Birodalom egyre fontosabbnak kezdte érezni a dél-amerikai kontinensen történő légi megjelenést, versenyt támasztva ezzel az említett, és hagyományosan ellenfélnek számító európai hatalmaknak. A brit érdekek a weimari Németország sikeres légi- és külpolitikáját látva lassan – a korábbi támogató hozzáállást feladva – megköve-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ HIGHAM 1960. 252.

² Sir Halford John Mackinder (1861–1947), skót származású geopolitikus, az angolszász geopolitikai iskola és geopolitikai gondolkodás egyik megalapítója. Nevéhez fűződik a Kulcsövezet (Pivot Area) és a Magterület (Heartland, valamint a Földközi-óceán–Léna-vidék (Midland Ocean–Lenaland) elméletek kidolgozása. SZILÁGYI 2013. 45.

³ SZILÁGYI 2013. 35.

telték, hogy a túlságosan megerősödő német légi jelenlétet ellensúlyozza a Birodalom világszerte. Korábban azért támogatták ezeket a törekvéseket, mert nem szolgáltatta a brit érdekeket a versailles-i békét követően folyamatosan erősödő francia légi útvonalhálózat kiépülése, és a dél-atlanti légi útvonal kialakításának és üzemeltetésének monopolizálása. Ám Németország 1926-ban aláírta a korábbi győztesekkel a Párizsi Légügyi Egyezményt, melynek egyik következményeként jöhetett létre a Luft Hansa (1933-tól Lufthansa),⁴ s az ország ezzel kijutott a nemzetközi polgári légi elszigeteltség állapotából. A megállapodások aláírását követő azonnali, sikeres, már-már agresszív német légi terjeszkedés nem maradhatott titokban.

A brit politikai elit is felfigyelt a német eredményekre, köztük maga Sir Winston Churchill is. Elismerte, hogy csak késve ismerte fel Nagy-Britannia a weimari Németország légi sikereinek jelentőségét: *„Nehéz megítélni, s még nehezebb pontosan meghatározni, milyen mértékben tesznek szert katonai jelentőségre egy-egy adott pillanatban a polgári repülőgépgyárak és kiképzőközpontok. Megszámlálhatatlanul sok módja van annak, hogyan lehet elrejteni, álcázni a valóságot, s hogyan lehet megszegni a szerződéseket. A levegő, és csakis a levegő kínálta Hitlernek a lehetőséget, hogy minél gyorsabban utolérje, majd meg is előzze Franciaországot és Nagy-Britanniát egy létfontosságú fegyverben.”*⁵ A német légi expanzió külpolitikailag és gazdaságilag is sikeres volt, sok esetben sikeresebb, mint a francia Aéropostale törekvései. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy a német tőkéből és technikával működő dél-amerikai leányvállalatok (SCADTA, CONDOR) a Lufthansával történő együttműködés eredményeként sorra nyerték el a korábban francia érdekeltségű légi koncessziókat az új, feltörekvő légi nagyhatalom, Németország számára.

A világ nagyhatalmi palettáján nem kizárólag a briteknek tűnt fel ez a folyamat, azt az Amerikai Egyesült Államok is egyre nagyobb figyelemmel kísérte. Dél-Amerika, és annak légtere, a Monroe-doktrína kinyilatkoztatása óta hagyományosan az USA érdekszférájának számított, s nem tűrhette szó nélkül egy korábban ellenfélként fellépő, vesztes európai állam növekvő légi sikereit az amerikai kontinensen.

⁴ DIENEL-SCHIEFENBUSCH 2000. 957.

⁵ CHURCHILL 1989. 48–49.

Afrika felértékelődése – lehetséges ugródeszka Dél-Amerika felé⁶

A nyugat-afrikai légi útvonal kiépítése és üzemeltetése, mely összeköti Dél-Afrikát Londonnal ugyanis előfeltétele lett volna egy dél-atlanti légi folyosónak. Brit-Gambia angol gyarmat volt a tervezett kiindulópontja a transzatlanti repülésnek, s eddig a gyarmatig a légi közlekedés kiépítése egyszerre szolgálta volna a dél-afrikai, s a dél-atlanti útvonalak megvalósulását.

1926. ÉVI ADATOK ALAPJÁN	LÉGI ÚTVONALAK HOSSZA (MÉRFÖLD)	HETENTE REPÜLT TÁ- VOLSÁG (MÉRFÖLD)	ÜZEMELTETETT REPÜLŐGÉPEK SZÁMA (DB)
Nagy-Britannia	2300	21.182	20
Franciaország	8304	74.944	300
Németország	14.000	180.000	167

1. táblázat – Repülési adatok 1926-ban

„A brit kereskedelmi repülés jövője, 1927”⁷ című dokumentum tovább nem halasztható feladatként említette a London és Cape Town összekötését célzó légi úthálózat kiépítését. Leszögezte, hogy a brit repülés nemzetközi értelemben lemaradt hagyományos értelemben vett versenytársaitól (németek és franciák), melyet számos adattal támasztott alá.⁸

Mint ahogy a táblázatokban látható, Nagy-Britannia mindhárom mutató (1. ábra) esetén messze alatta maradt 1926-ban a francia és német értékeknek.⁹ A táblázatból kitűnik Németország figyelemre méltó felzárkózása polgári légi értelemben, hiszen csak 1926-ban tették a nemzetközi légi szerződések¹⁰ lehetővé egyáltalán számára a Lufthansa megalakítását, és saját légterének elhagyását.

A jegyzék külön kiemelte azt a tényt, hogy a francia kormánynak szándékában állt a Nyugat-Afrika és Dél-Amerika között menetrend szerinti légi járat üzemeltetésének beindítása, mely önmagában a teljes brit repülésre fordított kormányzati finanszírozás 50%-át tette volna ki annak beindítása esetén! Nagy-Britanniának nem állt érdekében, hogy ezt az útvonalat a franciák monopolizálják, ezért a későbbiekben támogatták Németországot – például Gambia gyarmat légterhasználati jogának részleges átengedésével – dél-atlanti törekvései megvalósításában. Ebből a dokumentumból még nem derül ki egyértelműen, hogy a

⁶ A brit repülést taglaló külügyi iratok számossága és azok terjedelme miatt jelen tanulmányban csak négy fontosabb dokumentumot kívánunk érinteni. A dokumentumok a brit Nemzeti Archívumban találhatóak, s teljes szövegükben az Archívum honlapjáról érhetők el.

Forrás: <https://www.nationalarchives.gov.uk/> [2013.04.23.]

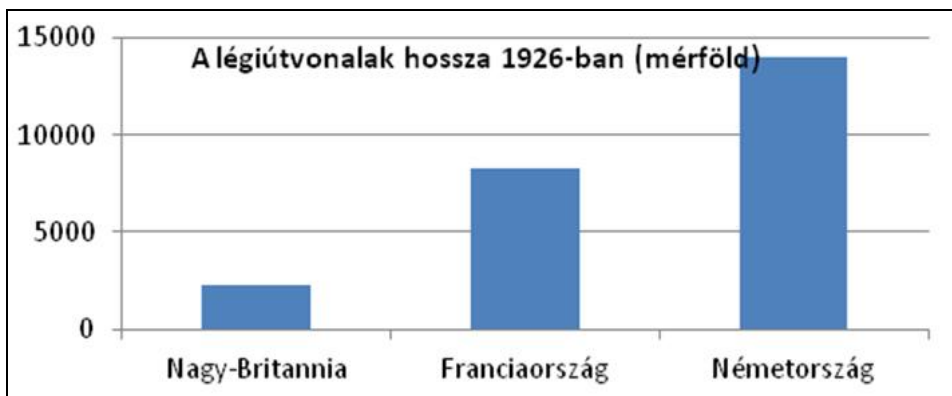
⁷ The future of British commercial Air Transport. CAB/24/188.

⁸ A táblázat átvétel a CAB/24/188. sz. jegyzék 2. oldaláról

⁹ A mutatók alapját az 1926. évi adatok szolgáltatták, mivel ezek voltak az akkor elérhető legfrissebbek.

¹⁰ Pariser Luftverkehrsabkommen 1926 (lásd még: Paris Air Agreement 1926)

britek legfőbb ellenlábasuknak a németeket tartották, nem a franciákat. Így vagy úgy, de a lemaradás ténye a légi versenyben elkendőzhetetlenné vált, melyet a jegyzék félreérthetetlenül fogalmazott meg: „Mindazonáltal visszatérve a polgári légi közlekedés jelenlegi problémájához, az általam idézett tények alapján további erőfeszítések nélkül Nagy-Britannia – mint említettem – a reménytelenül lemaradást kockáztatja [ti. a légi versenyben – D. M.].”¹¹ A dokumentum szintén egyértelműen összegezte, hogy a jelenlegi helyzet tarthatatlanságát: „A fentebb említettek fényében bizonyosnak érzem, hogy munkatársaim is egyetértenek velem abban, hogy a jelenlegi pozíciónk és politikánk azonnali felülvizsgálatra szorul. Biztosan nem ülhettünk ölbe tett kézzel, miközben légi útvonalhálózatunk hossza csak alig a negyede a németekének és a franciákéknak, a repült mérföldjeink száma nem említhető egy szinten az övékével, polgári légi flottánk pedig – mely bár minőségileg kiemelkedő – számosságát tekintve elhanyagolható.”¹² A brit kormány tehát tudatában volt a francia légi erőfölénynek, és annak a ténynek is, hogy Németország már nem mint legyőzött európai állam, hanem mint feltörekvő polgári légi nagyhatalom, a brit és francia légiközlekedés méltó ellenfeleként jelent meg 1926-ban a nemzetközi porondon!

1. ábra – Nagy-Britannia, Franciaország és Németország légi útvonalainak hossza 1926-ban

¹¹ „To return, however, to the immediate problem of civil aviation, the figures I have cited show conclusively that, unless we bestir ourselves, Great Britain is, I have said, in danger of being left hopelessly behind.” CAB/24/188. 3.

¹² „In the light of these few paragraphs I feel sure my colleagues will agree that an immediate review of the position and our present policy is called for. We cannot surely rest content with routes whose length is about a quarter and a sixth of those operated by France and Germany respectively, with a mileage which is in roughly the same ratio, and at least but not last, with a commercial air fleet which, however excellent in quality, is quantitatively negligible.” CAB/24/188. 4.

1933-ban a nyugat-afrikai útvonal kiépítése ismételten napirendre került. „A Birodalom civil légi kommunikációjának jövője, 1933”¹³ című dokumentum Sir Eric Geddes¹⁴ London–Cape Town–London repülő útját követően készült jegyzéket terjesztette a brit kormány elé. Sir Eric Geddes kiemelten fontosnak tekintette Dél-Afrika légi úton történő bekapcsolását a Birodalom hálózatába. A járat stabil, menetrend szerinti üzemeltetése nem csak a fent vázolt célt valósította volna meg, hanem – Afrika nyugati partjai mentén – stabil alapot szolgáltatott volna a dél-atlanti átkelésekhez a repülőgépek számára. Egy meglévő London–Cape Town repülő járat esetén a Brazíliába induló légi útvonal gyakorlatilag bármikor hozzákapcsolható lett volna a meglévőkhöz, bekapcsolva ezzel Dél-Amerika egyes országainak légterét is a brit úthálózatba. A London–Cape Town járatot nem csak „járatként” képzelte el, hanem kiemelkedően fontos, stratégiai légitranszportként tekintett rá. Ugyanakkor ezt nem csak birodalmi érdekből tette, hanem mint az Imperial Airways elnöke, kereskedelmi értelemben is felfigyelt annak üzleti lehetőségeire, és kormányzati szinten is szorgalmazta azok megvalósítását. Alapvetően a légiposta és a teherszállítás kérdése felől közelítette meg a problémát. Rámutatott, hogy jelenleg más ország és más légitársaság a haszonélvezője a Dél-Amerika és a Birodalom, valamint Kanada és a Birodalom között áramló légiposta- és teherszállítványozásnak. Az észak-atlanti légi útvonal kiépítését ennek ellenére alapvetően közös üzemeltetésű járatokkal kívánta megtenni (Imperial Airways–Pan American Airways együttműködés), a dél-amerikai légtér elérését pedig ebben az esetben Kanada keleti partjaitól az USA érintésével Bermudán keresztül képzelte el.¹⁵ „Nem szabad elfelejteni ugyanakkor – a Bizottság biztos abban, hogy Őfelsége Kormánya ezt szem előtt tartja – hogy a légiposta útvonal kiépítésének lehetősége feletti döntés a kiinduló ország kezében van; és tekintettel arra, hogy a transz-atlanti légiposta és annak útvonala az Amerikai Egyesült Államokon keresztül halad, a Bizottság álláspontja az, hogy bármely transz-atlanti légi járat üzemeltetése csak és kizárólag ezzel az országgal közösen lehetséges. Ezt a célt szem előtt tartva a Bizottság eddig is együttműködő és baráti kapcsolatot ápolt a Pan American Airways munkatársaival, melyet remélhetőleg megfelelőnek tartanak az USA légi politikájában az Imperial Airways és a Brit Birodalom részéről.”¹⁶ Az idézet értelmében tehát nem csak az észak-atlanti útvonalat tette Sir Erik Geddes függővé

¹³ Future of Civil Air Communications of the Empire. CAB/24/240.

¹⁴ Elnök, Imperial Airways. Már 1928-ban a London–Cape Town légi útvonal kiépítéséért emelte fel szavát. Vö. *The Glasgow Herald*, 1928. Sept. 8, 8.

¹⁵ CAB/24/240. 8.

¹⁶ „It must be remembered, however, and the Board is sure that H.M. Government have it in mind, that the power of routing mail traffic, lies with the sending country; and, having regard to the importance of trans-Atlantic mail coming from and routed by the United States of America, the Board visualises that any trans-Atlantic must certainly be operated in conjunction with, and with the goodwill of, that country. What that end in view, the Board has consistently maintained cordial co-operation and friendly relations with Pan American Airways, which may perhaps be described as corresponding in the United States air policy to Imperial Airways in the British Empire.” CAB/24/240. 8.

az Egyesült Államoktól, hanem minden transz-atlanti járatot, tehát a dél-atlantit is! Ezzel formálisan is elismerte a *Monroe-doktrína* értelmében az USA által magának vindikált jogokat Észak- és Dél-Amerikában. Az említett jó viszony ápolására tehát nem csak mint légitársaság törekedett, hanem az USA nagyhatalmi törekvéseit is tiszteletben kívánta tartani.

Az észak-atlanti légi útvonal kiépítésének lehetőségei

1935-ben Sir Philip Sassoon¹⁷ megerősítette a Légügyi Minisztérium újfent előtérbe került szándékát, hogy Dél-Amerikába menetrend szerinti járatokat indítson a brit kormány. Az *atlanti légi útvonal*, 1935 című,¹⁸ repüléssel foglalkozó brit külügyi dokumentum tovább nem halasztható problémaként vázolta a légi versenyben történő lemaradást, kihangsúlyozva, hogy nem odázható teendők sokasága áll a légügyi minisztérium, valamint a mindenkori brit kormány előtt. Ugyanakkor kitűnik, hogy a hangsúly egyre inkább eltolódott az észak-atlanti útvonal fontosságának hangsúlyozása felé, melyet az USA aktív közreműködésével képzeltek el a britek. „A Bizottság úgy látja – meglátásom szerint helyesen –, hogy a nemzetközi útvonalak közül elsőbbséget kell biztosítanunk az USA és az Egyesült Királyság között létrehozandó útvonalnak, amilyen gyorsan csak lehet, mivel szemmel láthatóan ez az a járat, amely a közeljövőben igen jelentős forgalmat fog lebonyolítani, valamint igen jelentős politikai értékkel bír.”¹⁹ A hangsúly északra tolódására azért is kerülhetett sor, mivel Kanadába légi úton továbbra sem volt megoldott az eljutás.

A dokumentum egy másik, stratégiaileg igen jelentős kérdéssel is foglalkozik: Észak-Írország, vagy az Ír Szabad Állam területén legyen-e az észak-atlanti légi útvonal európai kiindulópontja? Kormány megbízottak előrehaladott tárgyalásokat folytattak az Ír Szabad Állam képviselőivel az első hallásra csekély jelentőségűnek tűnő kérdésről. Ugyanakkor ennek tétje nem volt elhanyagolható, hiszen – bár Észak-Írország választása esetén a brit kormány teljes kontrollja alatt tarthatta volna a kiindulópontot – az Ír Szabad Állammal történő tárgyalások brit, amerikai (USA) és ír kizárólagosságot kívántak megkövetelni annak légtere felett. Ezzel a Brit-szigetek²⁰ légtérének teljességét tudták volna lezárni más európai versenytárs elől, gyakorlatilag monopolizálva az Európa és Észak-

¹⁷ Brit légügyi államtitkár-helyettes, majd légügyi miniszter 1924–1937. <http://nla.gov.au/nla.news-article12135485> [2013.09.02.]

¹⁸ The Atlantic Air Route. CAB/24/256

¹⁹ „The Committee has taken the view, and I think rightly, that in considering these international routes we should give priority to the establishment, as early as possible, of services between the USA and the United Kingdom, as this is obviously a route which is destined in the comparatively near future to carry a very large amount of traffic, and has great political value.” CAB/24/256. 1.

²⁰ Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága, melybe ebben az esetben az Ír Szabad Állam területe is bele értendő.

Amerika közötti légi útvonalat! „Egy bázis Észak-Írországban azzal az előnnyel járna, hogy teljesen a mi ellenőrzésünk alá tartozna. Máshonnan nézve azonban ez nyitva hagyná az Ír Szabad Állam területét minden más, a transz-atlanti járat üzemeltetése után áhító ország számára. [...] A Bizottság álláspontja tehát az, hogy amennyiben lehetséges, a nemzetközi verseny lehetőségét teljesen meg kell szüntetni, hogy kizárólag az USA és az Egyesült Királyság légitársaságai – Imperial Airways Limited és a Pan-American Airways – üzemeltethessék a járatot.”²¹ A leírtak fényében érthető, miért nem a dél-atlanti légi versenybe történő beszállás mellett kardoskodott minden áron a brit kormány, melyet már a németek és franciák erre az időszakra gyakorlatilag teljes mértékben sajátjuknak tekintettek, nem kevés bosszúságot okozva ezzel az USA külpolitikusi számára.

A dél-afrikai térség légi megközelíthetősége továbbra is prioritás

Brit szemszögből azonban Nyugat-Afrikába továbbra is leginkább a Franciaországon vagy Portugálián keresztül vezető útvonal tűnt a legésszerűbbnek. Franciaország és az Ibériai-félsziget légtérének érintése szükségszerű volt egészen az 1930-as évek elejéig, mert a technológia nem tette lehetővé a London–Lisszabon repülést, annak megszakítása nélkül. Portugália szerepe tehát felértékelődött a brit repülés szempontjából, ezért 1935-ben a brit kormány megkezdte a hivatalos légügyi tárgyalásokat Lisszabonnal a portugál gyarmatok légtérének használatáról Nyugat-Afrikában, a Durbanba tartó útvonal kiépítésének érdekében. Ám Spanyolország megkerülése, a berepülés a portugál légtérbe annak érintése nélkül továbbra is lehetetlennek bizonyult technikailag, ezért a további megvalósítás itt megakadt.

1936-ra a nyugat-afrikai légi útvonalhálózat kiépítése egyre égetőbb feladat lett a Birodalom számára. Ennek okai közé tartozott az egyre érezhetőbb olasz jelenlét Északkelet-Afrikában, és Mussolini agresszív birodalomépítő politikája a térségben. A dél-afrikai kormányzat állandó politikai nyomást gyakorolt Londonra, hisz egyre inkább veszélyeztetve érezte magát egy esetleges olasz térnyerés következményeitől.²² Miközben az újrafegyverkezési programok a brit ipar szinte teljes kapacitását lekötötték, továbbra is érvényben volt az a szabályozás, mely kimondta, hogy minden brit légi járat kizárólag brit gyártmányú repülőgéppel lehetséges, mely kizárólag brit motorokkal van felszerelve. A gesztus

²¹ „A base in Northern Ireland would have the advantage of being under our complete control. On the other hand it would leave the territory of the Irish Free State open to exploitation by all other nations desirous of participating in the trans-Atlantic service. [...] The Committee, therefore, takes the view that international competition on this route should be avoided if possible, and that carriage of such traffic as is available should be limited to the national companies of the United Kingdom and the USA, viz., Imperial Airways Limited and Pan-American Airways.” CAB/24/256. 2.

²² ORMOS-MAJOROS 2003. 374.

érthető volt a kormányzat részéről, ám technikailag irreális kihívás elé állította a brit gyártókat és légitársaságokat. A szóba jöhető repülőgéptípusok és motorok – bár már léteztek – egészen 1938-ig nem voltak elérhetőek a légitársaságok számára, ezért gyakorlati tapasztalatokkal sem rendelkeztek a lehetséges üzemeltetők.²³

A brit kormány végül 1937 márciusára kiválasztotta és megbízta a British Airways légi társaságot a dél-amerikai légi járat kiépítésével és üzemeltetésével. Ezt két lépcsőben kívánta a kormányzat felépíttetni, első lépcsőben Gambia gyarmatig, s onnan csak a második lépcsőben a dél-amerikai országok légtere felé. A légi terjeszkedés fontosságát nem csak a nemzetközi politika állandó fenyegető változásai támasztották alá, hanem az a tény is, hogy a Dél-Amerikába irányuló angolszász légiposta szállításáért a brit kormány német és francia légitársaságoknak 1936-ban 87.500, míg 1937-ben már 98.000 angol fontot volt kénytelen kifizetni.

*A civil repülés. A tervezett dél-atlanti légi közlekedés, 1937 című dokumentum*²⁴ – a fenti iratokhoz hasonlóan – a dél-atlanti légi közlekedésbe történő brit bekapcsolódás fontosságát hangsúlyozta. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a franciák (1928) és a németek (1932) ezt az útvonalat már közel évtizedes előnnyel és tapasztalattal üzemeltették. Az Alsóház 1936. május 19-én döntött arról, hogy kiépíti a brit útvonalat Dél-Amerikába, Lisszabon és Gambia érintésével, tehát a nyugat-afrikai partvonalat követve, mely egyben megoldást kínált az ott található brit gyarmatok becsatolására is a légi közlekedési hálózatba.²⁵ A járat kiépítésével és üzemeltetésével a British Airways Ltd.-t kívánta megbízni a kabinet, mivel meglátása szerint az Imperial Airways számára – a meglévő útvonalak és járatok fejlesztése és üzemeltetése mellett – ez túl nagy feladat lett volna akkor. A nyugat-afrikai légi terjeszkedés, és a dél-atlanti óceáni útvonal azért került ismételtelen előtérbe, mert a dél-amerikai postaszállítmányok rendkívül költségekké váltak azáltal, hogy francia és német járatok szállították azokat. Másrészről az 1936-ban elfogadott új finanszírozási szabályok értelmében²⁶ évente maximum 1,5 millió font állt rendelkezésre a civil repülés fejlesztésére, mely jelentős növekedést jelent az 1930. évi forrásokhoz képest. Az említett tényezők együttes hatásai, valamint a nyugat-afrikai brit érdekeltségek becsatolásából fakadó előnyök miatt vált tehát indokolttá a dél-atlanti terjeszkedés terveinek felelevenítése. Azonban ezt még ekkor is szakaszosan képzelte el a kabinet: „A Portugálián áthaladó, Afrika nyugati partjait érintő légi útvonal alternatívája azzal az előnnyel járna, hogy rövidebb, ezért gyorsabb járatot tenne lehetővé, miközben előkészítené a Dél-Amerika felé történő terjeszkedés lehetőségét. Ugyanakkor biztosítana némi védelmet a külföldi eredetű próbálkozások ellen, melyek a Nyugat-Afrika partvonalait

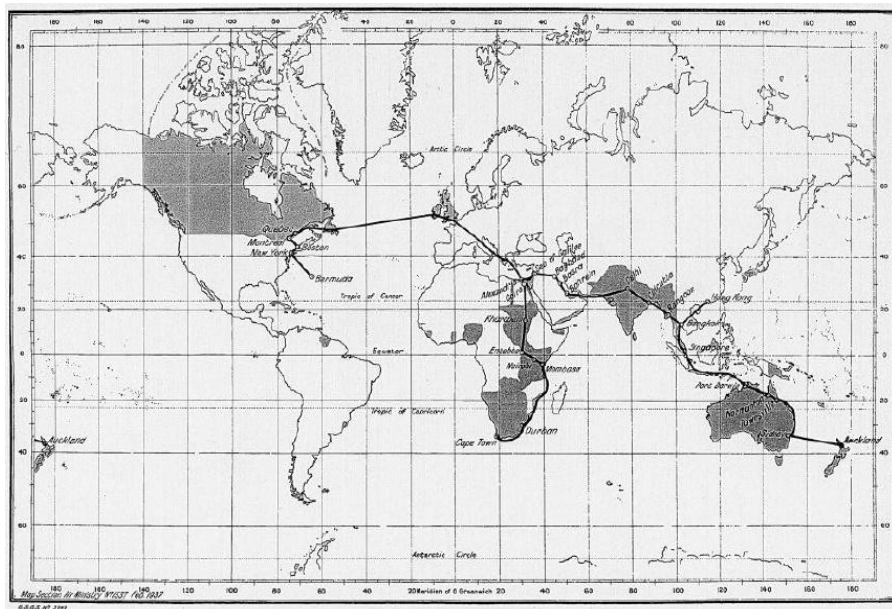
²³ HIGHAM 1960. 257.

²⁴ *Civil Aviation. Proposed South Atlantic Air Service.* CAB/24/268

²⁵ CAB/24/268. 1.

²⁶ *Air Navigation Act, 1936.*

érintő útvonal kiaknázására irányulnának.”²⁷ A dokumentumból az is világosan kivehető, hogy mind a kabinet, mind a légügyi szakemberek tudatában voltak annak, hogy ez a fejlesztés legkorábban is csak 1938-ban indulhatott volna el, s a dél-atlanti térségre, így Dél-Amerika egyes országainak légtérére történő kiterjesztés előreláthatólag 1940 előtt nem valósulhatott volna meg. Szintén tudatában voltak annak is, hogy az európai versenytársak kelet-nyugati irányból, míg az USA észak-déli irányból hálózta be a dél-amerikai kontinens egyes országainak légtérét, s építette ki a hálózat csatlakozási pontjait éppen abban a – közel évtizedes – időszakban, mely alatt a brit kormány nem fordított kellő energiát, és nem tulajdonított kellő fontosságot a légi versengésben történő részvételre. Mindezek tükrében érthető, hogy a nyugat-afrikai útvonal kiépítése lassan, különösebb lelkesedés nélkül haladt, s az idő múlásával egyre világosabbá vált az a tény is, hogy tervezett formájában semmiképp sem fog megvalósulni. A kísérleti repülések végül Gambiáig értek el Londonból, ám itt megállt a kivitelezés. A déli transz-atlanti légi járat kiépítése Gambia és Brazília között meg sem kezdődött (2. ábra).

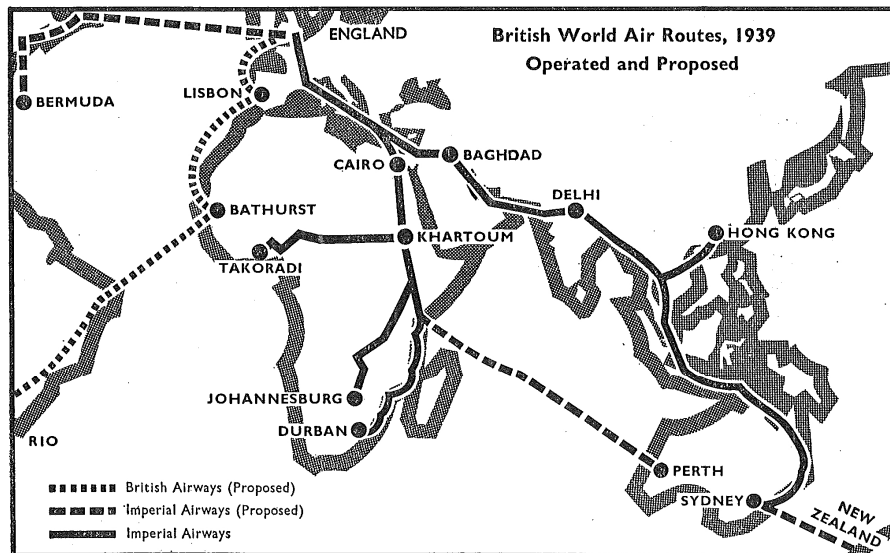
2. ábra – A Brit Birodalom légi útvonalhálózata 1937-ben²⁸

²⁷ „The alternative of an air route travelling through Portugal and down the West Coast of Africa would have the advantage of developing a shorter, and therefore more rapid line, while preparing the way for future extensions to South America. It should also provide some protection against various schemes, mainly of foreign origin, which plan to exploit the West Coast route to South Africa.” CAB/24/268. 2.

²⁸ CAB/24/268 6.

Ugyanakkor a tervezés teljesen nem állt le, hiszen 1938-ban kutató csoport indul Brazíliába és Argentínába a Natal-Buenos-Aires járat kiépítésének lehetőségeit vizsgálva, miközben egy másik felderítőkből és szakemberekből álló csoport a nyugat-afrikai Lisszabon-Bathurst útvonal létrehozásának lehetőségeit vizsgálta meg, ám ezek csak az említett kísérleti fázisig jutottak. Végül 1939. január 2-tól kellett volna elindulnia a London-Lisszabon-Bathurst (Brit-Gambia) útvonalon a menetrend szerinti légi járatnak. A British Airways ezért a járatért, s annak üzemeltetéséért évente 116.000 angol font díjat kapott volna, ám a nehézségek, valamint a tervezett légi útvonalhálózat fejlesztésének változásai már nem tették lehetővé a járat tényleges beindítását.

Mindeközben az Imperial Airways az észak-atlanti átkeléssel a London-New York-Bermuda útvonalat próbálta feltérképezni, s így eljutni a dél-amerikai kontinensre, ám ez az útvonal sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A második világháború kitörése véget vetett a próbálkozásoknak. A nyugat-afrikai útvonal Cairo-Khartoum-Takoradi érintésével valósult meg 1939-re (3. ábra), s a johannesburgi és durbani útvonal is a Cairo-Khartoum-tengely mentén jött létre. Bathurst kikerült a fő csapásirányból, s nem játszott tovább szerepet a dél-atlanti brit útvonal kialakítására történt erőfeszítésekben. A második világháború alatt erre már nem is került sor, a külpolitikai mozgástér és a gazdasági lehetőségek beszűkültek, s más prioritások kerültek előtérbe a Brit Birodalmon belül is.

3. ábra – A valós- és tervezett brit légi útvonalhálózat 1939-ben²⁹

²⁹ HIGHAM 1960. 259.

Konklúzió

A dél-atlanti légi törekvések nem vezettek eredményre a brit kormány részéről. Ennek alapvető okai a fentiek tükrében a következők:

- I. A brit birodalmi légi útvonalhálózat kiépítése közben nem fektettek kellő hangsúlyt a dél-atlanti légtér meghódítására, s Dél-Amerika légterének becsatornázására a Birodalom légi útvonalhálózatába. Ugyanakkor az tagadhatatlan, hogy ennek a hiánynak a brit kormány tudatában volt, s kormányzati szinten törekedett annak megvalósítására, ám ezek a törekvések rendre elbuktak.
- II. A francia és német törekvések egyik elsődleges célja volt Dél-Amerika egyes országai légterének meghódítása, mindkét ország menetrend szerinti interkontinentális transz-atlanti légi járatot üzemeltetett Európa és Dél-Amerika között, jóval megelőzve ezzel a lemaradó félben lévő briteket. A dél-atlanti repülésekhez a franciák jórészt saját afrikai gyarmataikat, a németek pedig Brit-Gambiát használhatták. Mindezekkel olyan előnyre tettek szert, melyet a Brit Birodalom a második világháború kitöréséig nem volt képes ledolgozni.
- III. Az Amerikai Egyesült Államok nagyhatalmi igényeinek és a maguknak vindikált érdekszférának a maximális tiszteletben tartása alapvető cél volt a Brit Birodalom részéről. Az északi-atlanti átkelések esetében megkerülhetetlennek tartották az USA hozzájárulását és aktív közreműködését. Mivel Dél-Amerika is az Amerikai Egyesült Államok érdekszférájába tartozott, a britek a szövetségi jó viszony ápolására nagy figyelmet fordítottak ebben az esetben is, a tárgyalások során tanúsított igyekezet az említett nagyhatalom jóindulatának megtartására az időszak diplomáciai dokumentumaiban mindvégig tetten érhető.
- IV. Dél-Amerika hagyományosan nem tartozott a brit gyarmatbirodalomhoz, mely a Londontól alapvetően keleti irányú közlekedési útvonalak mentén helyezkedett el, ezért a légi közlekedés fejlesztése során is prioritást élvezett a London-Delhi-Sydney útvonal kiépítése, valamint a Brit Birodalom afrikai gyarmatainak becsatornázása a London-Cairo-Cape Town-tengely mentén. Ezért geopolitikai célok ennek az útvonalnak a kiépítését sokkal kevésbé támasztották alá, mint az említett egyéb útvonalak fejlesztését. Ennél fogva lényegesen kisebb hangsúllyal jelent meg a brit külpolitikában, mint az indiai, afrikai, és távol-keleti térségek légi útvonalai (4. ábra).
- V. A brit külpolitika érdeklődése sokkal inkább fókuszált az észak-atlanti átkelésre, mint a dél-atlanti útvonal fejlesztésére. Míg a franciák és németek által uralt dél-amerikai légi járatok esetén a piaci versenybe történő beszállás rendkívüli erőfeszítések mellett sem biztos, hogy lehetséges lett volna, addig az USA-val közösen üzemeltetett észak-atlanti posta-, teher- és személyszállítás légi útvonalai mentén történő üzemeltetés lehetőségéért ha-

talmas előnnyel szállhattak harcba a britek. Észak-Amerika légtérét érintve pedig lényegesen egyszerűbb módon, kevesebb technikai kihívás mellett érthették volna el a Bermudákon keresztül a dél-amerikai kontinens bizonyos országainak légtérét. Ugyanakkor így lehetőség adódhatott Kanada keleti területeinek légi úton történő elérésére is.

4. ábra – A Brit Birodalom stratégiai légi útvonalhálózata világtérképen érzékeltetve³⁰

VI. Míg a franciák, és főleg a németek nemzeti légitársaságaik leányvállalataiként Dél-Amerika számos országában jelen voltak már az 1920-as évek elejétől kezdve, addig ilyen helyi légitársasággal a britek nem rendelkeztek a térségben. Ezért nem csak geopolitikai és technikai törekvések kérdése volt a kontinens elérése, hanem mindezekon felül hatalmas energiát, időt és

³⁰ SWNATSON 2011. 76–77.

pénzt felemésztő megoldandó feladat lett volna ezek kiépítése a tervezett légi útvonal déli végpontjának számító Dél-Amerikában. Erre pedig sem a British, sem az Imperial Airways nem rendelkezett anyagi, technikai, és humán erőforrás kapacitással.

Összességében tehát elmondható, hogy a Dél-Amerikáért folyó nemzetközi légi versenybe a Brit Birodalom nem szállt be ténylegesen, s a megvalósult erőfeszítések is gyakorlatilag eleve kudarcra ítéltettek. Mindezeket alátámasztja az a tény is, hogy csak az 1970-es évekre valósult meg a negyven évvel korábban eltervezett brit törekvés, és indult menetrend szerinti légi járat Londonból Dél-Amerikába.

FORRÁSOK

- The National Archives, *Kew*, Richmond, Surrey, TW9 4DU
CAB/24/188. The future of British commercial air transport. Memorandum by the Secretary of State for Air (1927. Oct.)
CAB/24/240. Erik Geddes: Future of civil air communications of the Empire. Note by the Secretary of State for Air (1933. Apr.)
CAB/24/256. The Atlantic air route. Memorandum by the Secretary of State for Air (1935. Aug.)
CAB/24/268. N. F. Warren Fisher: Civil aviation. Proposed South Atlantic Air Service. Memorandum by the Secretary of State for Air (1937. Febr.)

IRODALOM

- CHURCHILL 1989 CHURCHILL, Winston S.: A második világháború. I. kötet. Budapest, 1989.
DIENEL- SCHIEFELBUSCH 2000 DIENEL, Liuduger – SCHIEFELBUSCH, Martin: German Commercial Air Transport until 1945. = *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 78. (2000):3–4. 945–967.
GUNSTON 1992 GUNSTON, Bill: Chronicle of Aviation. USA, 1992.
HIGHAM 1960 HIGHAM, Robin: Britain Imperial Air Routes 1918–1939. The Story of Britain's Overseas Airlines. London–Southampton, 1960.
ORMOS-MAJOROS 2003 ORMOS Mária – MAJOROS István: Európa a nemzetközi küzdőterén. Budapest, 2003.
SWANSTON 2011 SWANSTON, Alexander and Malcolm: Atlas de la Guerra Aérea. Madrid, 2011
SZILÁGYI 2013 SZILÁGYI István: Geopolitika. Pécs, 2013. (Geographia Pannonica Nova, 14.)

Az Edvárd saga (*Saga Játvarðar konungs hins helga*) kelet-angolokkal kapcsolatos részének izlandi kútfőiről

Jelen tanulmány¹ az ún. Edvárd saga utolsó, 10. fejezetének izlandi kútfőivel foglalkozik, amelyről a magyar historiográfiában több publikáció is született. Az Edvárd saga (izlandi nyelven: *Saga Játvarðar konungs hins helga*²) egy hagiografikus, egyben történeti munka, mely az angolszász Hitvalló Edvárd (1042–1066) életével és korával foglalkozik. Az Izlandon született munkát eddig elsősorban a latin nyelvű forrásai tekintetében vizsgálták. A saga záró fejezetében szereplő, a kelet-angolok utazását leíró részt pedig kifejezetten a Laoni Névtelennél szereplő információk alapján vették górcső alá.

A magyar történetírás főleg az angol-magyar kapcsolatok vonatkozásában foglalkozott a 14. században keletkezett saga utolsó részével, amelyre Magyarországon először 1937-ben, Fest Sándor (1883–1944) anglista történész hívta fel a figyelmet.³ Később mások is foglalkoztak a témával,⁴ legutóbb pedig – a legrészletesebben – Laszlovszky József tárgyalta „Új-Anglia” és Magyarország kapcsolatát az angol-magyar kapcsolatok középkori történetét feldolgozó kötetben,⁵ nagy figyelmet fordítva a korábbi magyar kutatásokra is.⁶

Az Edvárd saga különleges az izlandi sagák között, mivel címéből első olvasatra egy klasszikus király saganak (*konunga saga*, pl. *konungasögur*)⁷ gondolhatnánk, mely egy király-életrajzot közöl. Tartalmát tekintve azonban az izlandi püspökökről szóló sagakra (*biskupa sögur*)⁸ hasonlít inkább, így a latin *vita*-val

¹ Egy korábbi tanulmányomban már elemeztem az Edvárd sagában megjelenő keleti utazás izlandi kútfőit: MISZLER 2013. 11–23.

² Jelen tanulmányban a *Stock. Perg. Fol. Nr. 5*-ban (Stockholmi Királyi Könyvtár) fennmaradt verziót idézem, amelyet 1852-ben Carl Christian Rafn és Jon Sigurdsson adott ki.

³ FEST 1937. 122–126.

⁴ Fest Sándor mellett Horváth Jenő is foglalkozott a kérdéssel. Az 1944-ben Budapesten (!) Arthur B. Yolland 70. születésnapjára publikált tanulmánykötetben publikált egy írást *Az angol-magyar kapcsolatok kezdetei* címmel. HORVÁTH 1944. 75–90. Laszlovszky József kandidátusi disszertációjában elevenítette fel Fest felfedezését. Makk Ferenc a 10–12. századi magyar vonatkozású külföldi forrásokat bemutató tanulmányában ír az Edvárd sagaról. MAKK 1998. 95–115.

⁵ LASZLOVSZKY 2008. 115–141.

⁶ Laszlovszky József szerint mind Horváth Jenő, mind pedig Fest Sándor mindenben angol-magyar kapcsolatokat véltek felfedezni, így a kutatás első korszaka 1944-ben úgy zárult le, hogy a problematikus források számos hipotézissel is összekapcsolódtak. LASZLOVSZKY 2008. 118.

⁷ A király-sagák elsősorban norvég királyok életével foglalkoznak, de találkozhatunk például dán királyokkal foglalkozó történetekkel is, mint pl. a *Skjöldunga saga* vagy a *Knýtlinga saga*.

⁸ A püspökök életével foglalkozó sagák egy-egy izlandi püspök életét tárgyalják. Maga a fogalom a 19. században keletkezett, mikor az egyes sagákat stílusjegyeik, tartalmuk alapján csoportosították.

állítható rokonságba. Általános vélekedés, hogy az izlandi sagak elsősorban izlandi és norvég történeteket dolgoznak fel, azonban az ún. *fornaldarsögur* (korai/ősi idők sagai)⁹ vagy *riddarasögur* (lovag-sagak)¹⁰ nem feltétlenül csak skandináv témákkal foglalkoznak. Az Edvárd saga azonban nem az ősi múltba vezet vissza minket, hanem a 11. század második felébe, továbbá nem egy francia lovagregény izlandi adaptációjáról van szó és nem is valamely szentéletű izlandi püspök életével foglalkozik.¹¹

A *Saga Játvarðar konúngs hins helga* három középkori kéziratban maradt fenn. A két legfontosabb az 1350–1360 között keletkezett, a Stockholmi Királyi Könyvtárban található izlandi püspökök életrajzát tartalmazó változat,¹² valamint a reykjavíki Árni Magnússon Intézetben található Flateyjarbók.¹³ Mindkét kódex végén megtalálható a Hitvalló Edvárdról és koráról szóló saga. A Flateyjarbók esetében ismerjük a két scriptor nevét is,¹⁴ így tudjuk, hogy angol-szászok története már Magnús Þórhallsson keze által született, 1390 körül. Valószínűsíthető, hogy mindkét verziónak létezett egy ma ismeretlen, korábbi változata.

Az Árni Magnússon Gyűjteményben található dokumentum¹⁵ keletkezését Kristian Kålund (1844–1919) a 15. század elejére datálta,¹⁶ míg Stéfan Karlsson a 15. század második felére teszi a kézirat keletkezését;¹⁷ ma ez az elfogadott nézet. A kézirat érdekessége, hogy egy helyütt közli Jó Magnús (gódi) (1035–1047) norvég király igényét az angol trónra, valamint Edvárd király arra adott válaszáat is.¹⁸

A 17. században született kéziratok korábbi munkákon alapulnak. A szintén az Árni Magnússon Gyűjteményben található három legfontosabb dokumentu-

⁹ A 19. század elején adta Carl Christian Rafn a *Fornaldar sögur Norðurlanda* elnevezést, hangsúlyozva, hogy ezek az események a történelem előtti időkbe vezetnek vissza az olvasót. CLUNIS ROSS 2010. 28.

¹⁰ Az ún. lovag-sagak elsősorban 13. századi angol és francia művek fordításai voltak, és Hákon Hákonarson (1217–1263) norvég király udvarában születtek. CLUNIS ROSS 2010. 30.

¹¹ MISZLER 2013

¹² Stock. Perg. Fol. 5. A pergamenre írt, két hasábra osztott kézirat oldalanként 40–52 soros. A kódex az Edvárd saga mellett tartalmazza két hólari püspök, Guðmundr és Jón, valamint egy skálholti püspök, Szt. Þórlak sagáját is.

¹³ GkS fol. 1005.

¹⁴ A GkS fol. 1005. szám alatt található Flateyjarbókot 1387-ben kezdték el írni és 1394–1395-ben fejezték be. A kézirat első oldalán olvasható, hogy a kódex tulajdonosa egy Viðidalstungába valósi farmer, Jón Hákonarson (1350–1416 előtt) volt. Azt is tudjuk, hogy a kódexet két izlandi pap, Jón Þórðarson és Magnús Þórhallsson írták 1387 és 1390 között. Az annalest később illesztették be 1391–1394 között. A kódexnek a következő évszázadokban különböző tulajdonosai voltak. Nevét 1647-ben Jón Finsson adta neki, majd 1656-ban Brynjólfur Sveinsson püspök III. Frigyes dán királynak adományozta. A kódex csak 1971-be került vissza Izlandra, ma az Árni Magnússon Intézetben található. HARALDSDÓTTIR 1993. 197–198.

¹⁵ AM 238 fol. XVI.

¹⁶ KÁLUND 1894. 202.

¹⁷ <http://handrit.is/is/manuscript/view/da/AM02-0238-XVI> [2012.12.18.]

¹⁸ CARRON 1993. 340.

mot az izlandi Jón Eggertsson (1643–1689) másolta le,¹⁹ mely egy, a szintén izlandi Jón Gissurarson (?–1662)²⁰ által a 17. század első felében lejegyzett kézirat alapul.²¹ A harmadik kézirat az izlandi Ásgeir Jónsson²² tollából született, az első oldal rectójára Árni Magnússon (1663–1730) pedig azt jegyezte fel, hogy „*Ex Cod. Flatayensi*”, azaz hogy Ásgeir Jónsson a *Flateyjarbók*ból másolta ki a teljes szöveget.²³

Az Edvárd saga címe – tartalmát tekintve – nem pontos, hiszen csak nagyjából a fele foglalkozik Hitvalló Edvárd király életével és csodatételeivel. A saga többi része a 11. század második felének angolszász történelmét eleveníti fel. Rogers szerint érdekes ez a kettős érdeklődés a saga lejegyzőjétől, hogy tudnillik e két különböző témát egy műben foglalta össze.²⁴

A kettős struktúra mellett elmondható, hogy az Edvárd saga négy nagy, jól elkülöníthető részből áll. Az első rész a király genealógiájával, majd a király szentéletűségével foglalkozik, valamint találkozunk a későbbi feleségnek, Matild hercegnőnek udvarló Hóditó Vilmostal is. A második részben Edvárd látomásáról van szó, melyben megfullad egy dán király, aki Angliát szerette volna lerohanni. A továbbiakban Edvárd koronázásáról olvashatunk, találkozunk Szent Jánossal, az ephesusi hétalvókkal és több csodatétellel. A harmadik részben olvashatók az Edvárd halála utáni utódlási kérdések, valamint Godwin earl halála, ezen kívül említést tesz a saga a stamford bridge-i és a hastingsi csatáról is.

A negyedik, záróakkordként megjelenő rész számol be arról a hagyományról, miszerint számos angolszász, 350 hajón elhagyta Angliát, mert nem akarták elfogadni Vilmos király uralmát. Hosszú hajóút után, Gibraltáron keresztül, Mallorcán és Minorcán át Szicíliát érintve a bizánci birodalomba érkezvén elűzték a Konstantinápolyt (Miklagarðr) ostrom alatt tartó pogányokat. Alexios Komnenos császár (1081–1118) (*Kirjalax inn mikli*) testőrgárdájába fogadja őket, de Sigurðr jarl inkább egy várost kért maguknak, ahol letelepedhetnek. A császár olyan helyet nevez meg, mely korábban a birodalmához tartozott, de pogányok foglalták el. Az angolszászok ezt meghódítják maguknak, és ott olyan településeket hoznak létre mint York és London. A magyar történészek fantáziáját

¹⁹ AM 663a 4to. A papírra másolt kézirat címe *Þattur af Wilhialme Bastharde, og nóckrum ódrum Eingla Kóngum*. KÅLUND 1894. 75.

²⁰ Jón Gissurarson apja az izlandi Staðarbakkában volt lelkész. Otthoni tanulmányai után – mint a legtöbb korabeli tehetséges izlandi – a koppenhágai egyetemen tanult tovább, később pedig a hamburgi egyetemen jogot hallgatott. Miután hazatért szülőhazájába, először a hólari püspöki iskola tanára lett, majd 1622–1630 között a skálholti iskola igazgatói posztját töltötte be. 1633-tól Þórlakur Skúlason (1597–1656) hólari püspök (1628–1656) az észak-izlandi Aðaldalur-beli Múla-ba nevezte ki lelkésznek, 1636-tól a Þingeyjar-i esperesi stallumot foglalta el. NORDANFARI 1881–1883

²¹ AM 663b 4to. A papírra írt kézirat címe *Lyttir þáttur af Játuarde Konge*. KÅLUND 1894. 75.

²² Ásgeir Jónsson születési dátumát pontosan nem tudjuk. A kutatók feltevése szerint 1657 körül születhetett, Jón Jónsson és Guðrún Ásgeirsdóttir házasságából, az izlandi Gullberastaðirban. 1686-tól a Koppenhágai Egyetemen tanult. VERRI 2011. 230–231.

²³ KÅLUND 1894. 76. AM 663c 4to. A papírra írt szöveg címe: *Saga ens heilaga Eðvarðar*.

²⁴ ROGERS 1953–1959. 250.

ez utóbbi rész ragadta meg a leginkább, tekintve, hogy a szöveg szerint a betelepülő angolszászok nem kívánván elfogadni az ortodoxiát (erre utal a *Pálsbók* kifejezés is), Magyarországon kerestek maguknak püspököt (*biskup*) és papokat (*kennimaðr*, *kennimenn*).²⁵

Az Edvárd saga struktúráján jól látszik, hogy összeállítója több forrást használt fel munkája megírásakor. Maga is említ különböző forrásokat, mint a 12. században élt (1206-ban halt meg) izlandi Gissur Hallssont. A saga egészét tekintve, mintái között szerepel a westminsteri apát Osbert 1138 körül írt *Vita beati Eadwardi regis Anglorum*-a, és egy másik latin munka, mely Ælred, Rievaulx apátjának tollából született 1161–1163 között, és az *Vita sancti Edwardi regis et confessoris* címet viseli.²⁶ Fontos forrása volt még William of Malmesbury 1125 körül írt *Gesta regum Anglorum*-a, melyet valószínűleg csak áttételesen ismert, a *Speculum historiale*-n keresztül.²⁷

A latin munkák közül a keleti angolokra vonatkozó legfontosabb forrása – amelyre a magyar szakirodalom is mindig felhívja a figyelmet – egyértelműen a 13. században, a franciaországi Laonban keletkezett *Chronicon Universale Anonymi Laudunensis* címen ismert anonim világkrónika. A krónikának két kézírata maradt fenn, mindkettő a 13. századra datálható,²⁸ s a kutatók megegyeznek abban, hogy mindkettő egy ma már nem létező eredeti alapszövegre megy vissza, melyet szintén a 13. században írtak.²⁹ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a két szöveget összehasonlítva feltűnő eltérések is találhatók a Laoni Névtelen latin munkájában és az Edvárd sagában leírtak között.

Christine Fell tanulmányában³⁰ összevetette a saga utolsó fejezetében szereplő angolszászok keleti utazását a Laoni Névtelen által írottakkal.³¹ A szövegben több helyütt olvashatók párhuzamos mondatok, sőt, még a helynevek helyesírásában is azonosság figyelhető meg, azonban azt is világosan lehet látni, hogy a saga lejegyzője több alkalommal lerövidíti a mondanivalóját vagy éppen bővebb információkkal szolgál olvasója számára.³²

A mondanivaló lerövidítésére a saga-ban jó példa „Új-Anglia” (*Nova Anglia*) mezőgazdasági viszonyainak ábrázolása. Az izlandi szöveg tömören fogalmaz a

²⁵ „Þeir villdu ekki hafa Pálsbók, sem gengr í Miklagarðe, ok sóttu biskupa í Úngaría ok aðra kennimenn (...)” (JS 42.). Az óizlandi 'kenna' ige jelentése 'tudni/ ismerni', ebből képzik a 'kennari' főnevet, ami 'mestert/ tanárt' jelent.

²⁶ Hitvalló Edvárdot III. Sándor (1159–1181) pápa idején, 1161-ben kanonizálták. A különböző életrajzok is a király szentté avatását segítették elő. Osbert már 1139-ben Rómába ment, hogy elérje II. Ince (1130–1143) pápánál Edvárd szentté avatását, amit a pápa akkor még elhalasztott: BARLOW 2004.

²⁷ CARRON 1993. 340.

²⁸ Az ún. 'Phillips 1880' Berlinben (Deutsche Staatsbibliothek), a BN Lat. 5011-es számú dokumentum Párizsban (Bibliothèque Nationale) található.

²⁹ FAUNDEZ ROJAS 2012. 8.

³⁰ FELL 1974. 179–196.

³¹ Tanulmányomban – terjedelmi okok miatt – nem tárgyalom az utazás időpontját illető kérdéseket.

³² FELL 1974. 182.

földek minőségével kapcsolatban, megállapítja, hogy az angolszászok a legjobb földeket kapták a bizánci császártól.³³ A latin szöveg azonban hosszabb leírásban fejti ki a bő termést hozó terület ábrázolását, dús legelőkről, halban gazdag folyókról számol be.³⁴ Feltűnő a hasonlóság abban is, hogy „Új-Anglia” helyét a Laoni Névtelen és az izlandi saga egyaránt hatnapi hajóútra teszi Konstantinápolytól. A különbség annyi, hogy a Laoni Névtelen azt északra, míg az izlandi szöveg észak-keletre helyezi.³⁵

Az Angliából induló angolszászok útjának leírásában szintén felfedezhetők párhuzamok a Laoni Névtelen által írt krónika és az izlandi saga között. Ez esetben viszont az izlandi szöveg tartalmaz többlet információt a latinhoz képest. A latin szöveg megemlíti Mallorca és Minorca nevét (*Maoricas et Minoricas*), de nem részletezi az utazás állomásait, szemben az izlandi szöveggel. Christine Fell azt állítja, hogy itt az izlandi saga szerzője magától kötötte össze a hiányzó állomásokat.³⁶ A saga részletezi, hogy Angliából kiindulva eljutnak „*Matheus nesig*”, ami megfelel a Bretagne-ban található hegyfoknak (*pointe de saint Mathieu*).³⁷ Innen jutnak el *Galizuland*-ba,³⁸ azaz az ibériai Galíciába, onnan pedig a Gibráltáron³⁹ keresztül a *Septem* nevű erődhöz.⁴⁰

Érdekes, hogy a Laoni Névtelen az angolszászokat vezető személyt *Stanardus*nak hívja, míg a saga *Sigurðr jarl*-nak. *Stanardus* a latin szöveg szerint *comes Cladicestrie*, ami megfelel az izlandi sagában megjelenő *Sigurðr jarl af Glocestr*-nek. Az óizlandi *Sigurðr*-nek az óangol *Siward* felelne meg. A *Stanardus* a *Stanheard*nek felelhetne meg, de ilyen nevű nemest nem ismerünk a 11. századból.⁴¹ Egyetlen támpontunk e tekintetben az, hogy *Siward*nak hívták Vilmos király két ellenfelét is: *Siward of Maldon* és *Siward Barnt*, akik a legendás *Hereward*⁴² szövetségesei voltak a normann hódítókkal szemben. A *Stanardus* és a *Sigurðr* esetében biztosat nem mondhatunk abban a vonatkozásban, hogy miért e két forma található a két forrásban. Jonathan Shepard feltételezi, hogy *Sigurðr Gloucestr* nem volt más mint a fent említett *Siward Barn*, aki a *Domesday Book* szerint Gloucesterben birtokokkal rendelkezett, és részt vett az

³³ JS 42.: „(...) ok er þat hinn bezsti landkostr.”

³⁴ „(...) est autem regio pascuis uberrima (...) fontes salubres flumina piscosa”. CIGGAAR 1974. 322.

³⁵ „Distat vero hec Nova Anglia ab urbe regia bis tridua navigatione versus septentrionem (...)” CIGGAAR 1974. 323. Az izlandi szövegben: „landit liggr sex dęgra haf í ætt austrs ok landnorþds frá Miclagarðe (...)” JS 42.

³⁶ FELL 1974. 184.

³⁷ „þeir fóro fyrst suþr um sjó, ok síþan vestr fyrer Mattheus nes” JS 36. A viking kortól az északi kultúrkörben jól ismertek voltak a nyugati partok, hajózási útvonalak.

³⁸ JS 36.: „Ok svá út fyrer Galizuland (...)”

³⁹ JS 36.: „En þáþan fóro þeir til Norfasundz”. Az izlandi a Gibráltári szorost *Nörvasund*-nek, azaz ‘szűk szorosnak’ hívja.

⁴⁰ JS 36.: „Ok út yfir sundin til höfuð-borgar þeirrar, er Septem heitir.”

⁴¹ FELL 1974. 186.

⁴² FELL 1974. 184. *Hereward* legendás angolszász „ellenálló” volt, aki a normann hódítók ellen harcolt.

1071-es, Vilmos király elleni felkelésben.⁴³ Ha ezt elfogadjuk, akkor ebben az esetben a saga lejegyzőjének máshonnan volt információja az expedíciót vezető személyről és nem a Laoni Névtelen szolgált számára forrásként, mivel a Stanardusból nem következik a Sigurðr név. (A saga nemcsak az angolszászokat vezető személyt hívja *Sigrudnek Stanardus* helyett, hanem az útleírásban Szardínia szigete⁴⁴ helyett is Szicíliát említi⁴⁵ – erre később még visszatérünk.)

A latin szöveg és az izlandi saga közti egyik legérdekesebb eltérés Vilmos király megítélésére vonatkozik. A latin szöveg Hódító Vilmost „*Vilmos, Anglia legkegyesebb királya*”-nak⁴⁶ hívja, míg az izlandi szöveg Fattyú Vilmosnak⁴⁷ nevezi a normann hódítót. Az izlandi király-sagak Hódító Vilmost negatív figurának láttatják. Jó példa erre a Heimskringlában is megjelenő, Keménykezű Harald sagájában Vilmosról szóló fejezet, melyben Vilmos Anglia meghódítása előtt sarkantyújával úgy megrúgta feleségét, hogy belehalt sérüléseibe:

*„Roun grófja, Fattyú Vilmos, mihelyt meghallotta, hogy rokona, Edvárd király meghalt és Harald Godwinsont választották és tették meg Anglia királyává; úgy vélte, hogy őt jobban megilleti, hogy Anglia királya legyen a rokoni kapcsolat okán, ami Edvárd és közte fennállt. ... Ezek miatt Vilmos hatalmas sereget gyűjtött össze Normandiában, sok embere volt és elegendő hajója. Azon a napon, amikor kastélyából kilovagolt hajóihoz, felszállt a lóra, felesége odalépett hozzá, és beszélni szeretett volna vele. Amikor meglátta őt, úgy megrúgta sarkantyújával, olyan mélyen behatolt a mellkasába, hogy holtan rogyott össze. A gróf kilovagolt hajóihoz és áthajózott Angliába...”*⁴⁸

Porkell szkald (11. század) olyan strófát alkotott róla, amelyben a leendő angol királyt hidegszívű, véreskezű és -kardú harcosként ábrázolja.⁴⁹ Magnus fiainak sagájában pedig I. Henrik (1100–1135) angol király apjaként jelenik meg, de a szöveg ebben az esetben is a „fattyú” ragadványnevet használja.⁵⁰

Konstantinápoly *Miklagarð*-ként szerepel az izlandi sagában, a bizánci császár pedig „*Kirjalax inn mikli*”-ként (Magas Kirjalax) jelenik meg. Az ónorvég (értsd:

⁴³ SHEPARD 1974. 19.

⁴⁴ „*Deinde venientes ad Sardiniam.*” CIGGAAR 1974. 322.

⁴⁵ JS 38.: „*Eptar þat fóro þeir til Sikileyjar (...)*”

⁴⁶ „*Willelmus rex Anglie benignissimus*” CIGGAAR 1974. 320.

⁴⁷ JS 34.: „*Vilhjálmr bastharðr*”

⁴⁸ Hkr 509.: „*Viljámr bastaðr Rúðu-jarl spurði andlát Edvarðar konungs, frænda sins, ok þat með, at þá var til konungs tekinn i Englandi Haraldr Guðinason ok hafði tekit til konungsvigslu. Viljámr þóttisk betr til kominn til ríkis Englandi en Haraldr fyrir frændsems sakir þeira Edvarðar konungs (...) ok af öllu þessu saman dró Viljámr her saman i Norðmandi ok hafði allmikil fjölmenni ok gnógan skipakost. Þann dag, er hann reið ór borginni til skipa sinna ok hann var kominn á hest sinn, þá gekk kona hans til hans ok vildi tala við hann. En er hann sá þat, þá laust hann til hennar með hælunum ok setti sporann spyrir brjóst henni, svá at á kafi stóð.*” (Miszler Tamás fordítása)

⁴⁹ Hkr. 510.

⁵⁰ Hkr. 534.

nyugat skandináv, *norðr*) kultúrkörben igen ismert volt *Miklagarðr* (a „nagy város”, Konstantinápoly), számos sagában bukkan fel a város neve. Skandináv népelemek a bizánci császár szolgálatában a 10. századtól kimutathatók, a leghíresebb közülük nem más, mint a későbbi norvég király, Keménykezű Harald.⁵¹ Indokolt tehát, hogy az Edvárd saga lejegyzője a város nevét e formában használta, s nem „Konstantinápolyt” írt.

Ha a saga lejegyzője ismerte a latin szöveget, miért cserélte ki a benne lévő információkat, miért toldotta meg további ismeretekkel? Honnan vette ezeket? Az Edvárd saga összeállítója nem csak latin forrásokra támaszkodott, hanem, úgy tűnik, forrásai között számos izlandi kútfő is volt, mint pl. a keresztes norvég király, Sigurðr Magnússon⁵² (1103–1130) történetét elbeszélő „Magnus fiaianak sagaja”, mely megtalálható a Snorri Sturlusonnak⁵³ tulajdonított *Heimskringlában*,⁵⁴ a *Morkinskinnában*⁵⁵ és a *Fagrskinnában*⁵⁶ is.

Fontos kitérni arra, hogy a saga megemlíti az izlandi Gissur Hallssont (1130 k.–1206) forrásaként, aki a saga harmadik részében jelenik meg. Gissur Hallsson ismerhette az Edvárdról szóló életrajzokat. A Haukadall nemzetség tagja volt, felmenői között Izland első püspökeivel.⁵⁷ 1181-től 1200-ig töltötte be a középkori Izland legmagasabb méltóságát: *lögsögumaðr* (törvénymondó) volt, és kapcsolatai révén tagja a norvég „birodalmi” arisztokráciának, így több alkalommal járt a norvég királyi udvarban is. Gissur Hallsson hosszú élete során többek között Rómába is eljutott. Utazásairól 1152-ben tért vissza a szigetre, s valószínűsíthető, hogy útján számos információt gyűjtött, amit lejegyezhetett vagy továbbadott más tanult (*fróðir menn*) izlandinak. Feltételezhető, hogy ha 1152-ben tért haza, akkor az Edvárd életével foglalkozó munkák közül a korábbi *vita*-t és esetleg William of Malmesbury *Gesta*-ját ismerhette, de utazásai során más forrásokkal is találkozhatott.⁵⁸

⁵¹ Haraldr harðráði Sigurðarson (1046–1066). A 11. század végén azonban már nem a skandináv származású harcosok, hanem az angolszászok domináltak a bizánci varég gárdában.

⁵² Sigurðr Magnússon (1103–1130) norvég király kb. 1107–1110 között egy sereg élén a Szentföldre hajózott, ahol csatlakozott I. Balduin (1100–1118) jeruzsálemi király seregéhez.

⁵³ Snorri Sturluson (1178/79–1241) izlandi törvénytudó (1215–1218, 1222–1231), történetíró. A középkori Izland legkiemelkedőbb, talán legismertebb személyisége.

⁵⁴ A *Heimskringla* annak a király-saga gyűjteménynek a neve, amelyet Snorri Sturlusonnak tulajdonítanak és 1230 körül keletkezett. A norvég királyok történetét a mitikus időktől egészen 1177-ig elbeszélő király-saga gyűjtemény az egyik legkomplexebb és legfontosabb forrása a középkori norvég történelemnek. A saga-gyűjteménynek több kézirata maradt fenn.

⁵⁵ A *Morkinskinna* 1220 körül keletkezett király-saga gyűjtemény, amely 1025 és 1157 közötti időszakra vonatkozóan foglalja magába a norvég királyok életrajzát. Nevét a 17. században kapta a Koppenhágában található GKS 1009-es számú pergamenről; a kifejezés ’rodhadt pergament’ jelent és a kézirat állapotára utal.

⁵⁶ A *Fagrskinn*a (’szép pergamen’) 1220 körül keletkezett király-saga gyűjtemény, ami Fekete Halfdan (?–860 körül) király uralkodásától 1177-ig vezeti el a norvég királyok történetét.

⁵⁷ Nevelőapja pl. Þórlakur Rúnolfsson skálholti püspök (1118–1133) volt.

⁵⁸ ROGERS 1953–1959. 265–270.

Az Angliából Bizáncba történő utazás leírásáról elmondható, hogy a 14. századi saga lejegyzője korábbi király-sagákban megjelenő hagyományokra, információkra támaszkodhatott. A 12. század elején a már említett Csupaszlábú Magnus Olafsson (1093–1103) norvég király fia, Sigurd Jorsalfari (1103–1130) egy sereg élén elhajózott a Szentföldre, hogy ott csatlakozzon a keresztesekhez, majd a szentföldi hadjárat után, a saga-hagyomány szerint, Bizáncba hajózott és seregének csak egy részével tért haza Norvégiába. A „Magnus fiainak sagája”-ban – Snorri Sturluson *Heimskringláj*a – fennmaradt útleírás sok tekintetben megegyezik az Edvárd saga leírásával.⁵⁹ A *Heimskringlga* szintén *Galizulandnak* hívja Galíciát, míg az izlandi hagyományban ismert a *Jákobsland*-ként is ismert a területre.⁶⁰ Megjelenik ugyanakkor *Nörvasund*⁶¹ is, ami egyértelműen a Gibraltári-szorosra utal.

A *Septem* nevű helyet – amely az Edvárd sagában Nörvasund, azaz a Gibraltár után található és a pogányok fővárosaként⁶² szerepel – az angolszászok kifosztották, a zsákmány pedig nagyobb volt, mint amit Angliából elhoztak.⁶³ Hasonló leírással találkozunk Magnus fiainak történetében is, ahol Sigurd király és serege Nörvasund után egy Forminterra szigetén található barlangerődöt foszt ki – a saga részletesen mutatja be a történetet –, amit a pogányok birtokoltak. A saga szerint a norvégok zsákmánya hasonló méretű volt, mint az Edvárd sagában olvasható préda, amit Sigurd jarl és emberi szerezték.⁶⁴ A *Septem* nevű város kifosztása megjelenik a Laoni Névtelennél is, de ott hiányzik az Angliától odáig vezető út leírása,⁶⁵ így feltételezhető, hogy az Edvárd saga lejegyzője emiatt helyezte Nörvasund és Mallorca közé (ami földrajzilag megfeleltethető a Magnus király fiainak történetében megjelenő Forminterra szigetével). Az Edvárd saga lejegyzője így oldhatta fel azt a földrajzi problémát, ami a nagy távolság áthidalásából fakadt, hogy tudniillik az Angliából való indulás után ne nyomban egy földközi-tengeri helyszín következzen. Snorri *Heimskringláj*a és a többi király-saga gyűjtemény igen ismertek voltak a középkori Izlandon, így az Edvárd saga lejegyzője valószínűleg az általa ismert források alapján „pótolta ki” a hiányzó földrajzi űrt.

Az Edvárd saga a Laoni Névtelenhez hasonlóan ír a már említett, a Baleár-szigetekhez tartozó Mallorcáról és Minorcáról (*Manork ok Minork*). Magnus fiainak történetében a *Heimskringláj*ban és a *Morkinskinna*ban „Manork” formában

⁵⁹ Jonathan Shepard is feltételezi, hogy az Edvárd saga lejegyzője a *Heimskringláj*ból vehette kölcsön az útleírást, azonban részletesen nem elemelte. SHEPARD 1973. 83.

⁶⁰ A 12. századi szkald, Einarr Skúlason egy strófájában hívja így a területet, amelyet a *Morkinskinna* és a *Fagrskinna* a prózai szövegben is átvett.

⁶¹ Nörvasund = szűk szoros

⁶² JS 36.: „Höfútborgar þeirrar”

⁶³ JS 36–38.: „en tóku svá mikit fê i gulle ok silfri, at þat var allt meira enn þeir höfðu brott or Einglandi.”

⁶⁴ Hkr 536.: „Þar fengu Norðmenn it mesta herfang, þess er hefði tekit i þessi ferð.”

⁶⁵ „Et venientes apud Septam munitam urbem paganorum (...)” CIGGAAR 1974. 321–322.

található meg a sziget neve, valamint ezek Ibizát említik még.⁶⁶ Az Edvárd saga a Laoni Névtelennél megjelenő, a fentiekben már említett Szardíniához képest a Bizáncba vezető úton Szicíliát nevezi meg fontos állomásként,⁶⁷ ahová a Baleár-szigetek után hajóztak. Az izlandi sagákban nem bukkan fel Szardínia neve, azonban Szicília szigete több helyütt szerepel. Magnus fiainak sagájában Sigurd király is Szicíliába hajózik, ahol a saga szerint hosszú időt tölt.⁶⁸ A dél-itáliai sziget Keménykezű Harald sagájában is fontos szerepet kap, amikor a későbbi norvég király bizánci tisztként harcol a szicíliai normannok ellen.⁶⁹ Elképzelhető, hogy az Edvárd sagában lévő Septem nevű erőd elhelyezése, valamint Szicília szigetének megjelenése a Laoni Névtelennél felbukkanó Szardínia helyett a már említett király-sagákból származik, a szerző itt ezt az izlandi hagyományt követi.

A latin és az izlandi szöveg eltérő módon számolnak be arról, hogy az angolszászok nem kívánták elfogadni az ortodoxiát, a görögkeleti liturgiát. Abban megegyeznek, hogy a kelet-angolok továbbra is meg kívánták tartani latin rítusukat és a római egyház alatt kívántak élni, de a papi személyekkel kapcsolatban már más módon nyilatkozik a két szöveg.

Az izlandi textus az ortodoxia elutasítását azzal fejezi ki, hogy az angolszászok nem fogadták el „Pál könyvét” (*Pálzbók*),⁷⁰ és azt állítja, hogy Magyarországról kértek papokat és püspököket.⁷¹ Ezzel szemben a Laoni Névtelen szövege arról számol be, hogy az angolszászok saját papjaikat küldték Magyarországra, hogy egy ottani püspök szentelje fel őket.⁷² Christine Fell egy másik tanulmányában úgy véli, hogy az izlandi lejegyző ebben az esetben nem figyelte fel a részletre vagy máshogy értelmezte azt.⁷³

További érdekes különbség, hogy a „Pál könyve” kifejezés csak az izlandi szövegben szerepel, és nagyon úgy tűnik, hogy egy közmegegyezésen alapuló kifejezés volt, amit nem különösebben kellett a szerzőnek megmagyaráznia olvasói számára. Fell szerint a *Pálzbók* kifejezés a középkori izlandi szövegekben csak két alkalommal bukkan fel. Az egyik, a jelen tanulmány által tárgyalt Edvárd saga, a másik egy 1394-ből származó izlandi templomi leltár, Raffnagil

⁶⁶ Hkr 537.: „Þá fór Sigurðr konungr fram á leið ok kom til eyjar þeirar, er Iviza heitir (...) Eptir þat kom Sigurðr konungr til eyjar þeirar, er Manork heitir (...)”. Snorri Sturluson itt Haldórr skvaldri szkaldra támaszkodik, és az ő versszakát idézi.

⁶⁷ JS 38.: „Epter fóro þeir til Sikileyjar (...)”.

⁶⁸ Hkr 537.: „Sigurðr konungr kom um várít til Sikileyjar ok dvalðisk þar lengi.”

⁶⁹ Hkr 450. Keménykezű Harald király a bizánci szolgálatban különböző tisztségeket viselt. Harald először manglabites, majd később spatharokandidates lett.

⁷⁰ JS 42.: „Þeir villdu ekki hafa Pálzbók, sem gengr í Miklagarðe”. (Nem akarták elfogadni Pál könyvét, ami Miklagarð-ban volt használatos.)

⁷¹ JS 42.: „ok sóttu biskupa í Ungaria ok aðra kennimenn”

⁷² „Angli orientales nolentes Grecorum patriarche subesse miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos.” CIGGAAR 1974. 323.

⁷³ FELL 1973. 104.

Szent Péter-templomából.⁷⁴ A leltár szerint a templom rendelkezett egy példánnyal „Pál könyvéből” (*pálsBok*) is.⁷⁵ Az Edvárd sagának két kiadása jelent meg, s mindegyiknek van fordítása is. A korábban megjelent kiadás dán fordítása egyszerűen Pauls-Bog-nak, azaz „Pál Könyvének” fordítja⁷⁶ a munkát,⁷⁷ de Dasent kiadásának⁷⁸ angol fordításában „Szent Pál törvényeiként” szerepel.⁷⁹ Thormodus Torfæus (1636–1719) 1711-ben kiadott monumentális latin nyelvű munkájában *‘codicem Pauli’*-t említ.⁸⁰ A „Pál könyve” kifejezés egyértelműen az ortodoxiára utal, mivel a „*sem gengr í Miklagarðe*” („*ami Miklagarðr-ban volt használatos*”) mellékmondat után szerepel, azaz emiatt kerestek püspököt és papokat Magyarországon. Az izlandi *‘bók’* kifejezés, amellet, hogy alapjelentése *‘könyv’*, értelmezhető *‘szabálygyűjteményként/törvénygyűjteményként’* is, pl. a Jón Einarsson nevéhez fűződő, 1281-ben Izlandon bevezetett törvénykönyvet is *Jónsbók*-nak hívják.

Christine Fell is felteszi a kérdést, hogy melyik Pál lehetett az, aki az izlandiak számára egyértelműen az ortodoxiát jelképezte. Három megoldási javaslatot vet fel. Az egyik szerint Szent Pálról van szó, akinek személye a görög egyházhoz kapcsolódik, míg Szent Péteré a rómaihoz. Ezért fordíthatták a „Pál könyve” kifejezést Szent Pál törvényeinek is. Azonban a görög egyház sokkal inkább Szent Andrást tisztelte, semmint Szent Pált. Pál és Péter inkább együtt szerepel a római egyházon belül. Második megoldásként Fell felveti, hogy a paulikiánus mozgalomra utalhat a kifejezés.⁸¹ Az örmény eredetű, dualista nézeteket valló paulikiánusok Szent Pálra vezették vissza tanaikat, melyek lehet, hogy elérték Izlandot is. Fell azonban végső soron elveti ezt a nézetet, mivel úgy véli, hogy ha ismerték is a paulikiánus tanokat, akkor erre a csoportra az *‘örmény’* (*ermskir*) kifejezést használták volna, amint az más izlandi forrásokban⁸² fel is bukkan.⁸³ A *‘Pál könyve’* kifejezés magyarázatára Christine Fell harmadik feltevésésként R. M. Dawkins munkájára⁸⁴ hívja fel a figyelmet, aki szerint a kifejezés arra a Pál püspökre utalhat, aki Olaf Tryggvason (995-1000) norvég királlyal egy időben szerepel a Kijevi Ruszban. Fell értelmezése szerint a skandináv népek a Kijevi Ruszon keresztül találkozhattak először a görög kereszténységgel. Olaf

⁷⁴ DI 560.: „*Kyrckia hins heilaga Peturs ad raffnagili.*” FELL 1973. 103. Fell a normalizált izlandi helyesírást alkalmazza a helység nevéénél: Hrafnagil.

⁷⁵ DI 560–561.: „*ij. Sequentiabækur, ij. Psalltalar, ij. Capitularius, (...) Legendabækur. ix. messubok. Capitularius. pálsBok. v. smäBækur.*” A *Páls sagat* is a *páls saga*-ból normalizálták. FELL 1973. 102.

⁷⁶ JS 43.

⁷⁷ FELL 1973. 103.

⁷⁸ DASENT 1894. 428.

⁷⁹ FELL 1973. 103.

⁸⁰ Historia 386. FELL 1973. 103.

⁸¹ FELL 1973. 105.

⁸² Ilyen pl. az *Islendingabók*, a *Hungrvaka* és a középkori izlandi törvénykönyv, a *Grágás* is.

⁸³ FELL 1973. 105.

⁸⁴ DAWKINS 1947. 42–43.

Tryggvason sagájának egyik kéziratában az olvasható, hogy „*abban az időben jött Pál püspök Görögországból Olaf király védelme alatt, és megkeresztelte Valdemár királyt és Allogia királynőt és teljes kíséretüket, és megerősítették őket a szent hitben.*”⁸⁵ Az izlandi történész Finnur Jónsson által 1932-ben publikált kéziratban viszont csak annyi áll, hogy Pál püspök a királyt és a királynét keresztelte meg, de neveket nem említ a forrás.⁸⁶ Ez a történet Snorri Sturluson *Heimskringlájában* nem található meg, de Fell feltételezi, hogy Oddr Snorrason 1190 körül keletkezett, latin nyelven írt, Olaf Tryggvason norvég királyról szóló életrajzában szerepelhetett a megkeresztelkedés története, de Pál püspök megnevezése nélkül, mivel a püspök egy izlandi fordításban sem szerepel.⁸⁷ Valdemár király nem más, mint Vlagyimir (980–1015), a Kijevi Rusz fejedelme, Allogia királynő pedig valószínűleg Vlagyimir Olga nevű nagyanyja (†969), aki Bíborbanszületett Konstantin uralkodásának (945–959) idején keresztelkedett meg.⁸⁸ Így az izlandi saga szerzője tévedett a kronológiát illetően, amikor a két uralkodót egykorúnak írta le. Olaf Tryggvason norvég király fiatalkori kijevi tartózkodása számos izlandi forrásban megjelenik, s az is elképzelhető, hogy a fent említett passzus Vlagyimir és kíséretének megkeresztelkedésére vonatkozóan szintén ismert volt a középkori izlandiak körében, ahol is a norvég királyt igen előkelő szerepben ábrázolták, holott csak gyermek és ifjú korában tartózkodhatott a szláv fejedelem udvarában. Az Edvárd sagában szereplő 'Pál könyve' kifejezésben megjelenő személy így feltételezhetően arra a térítő püspökre utal, aki a sagákban is megjelenik, és az ortodox hitet hozta el a keleti szlávok földjére.

A fenti néhány példán keresztül jól látszik, hogy a kelet-angolok utazásának leírásakor nem csak a Laoni Névtelen művét használta a saga lejegyzője, hanem azt kiegészítette saját kultúrájának ismereteivel, más forrásokból is merítkezett. Az utazás leírásában látszik, hogy az izlandi király-sagákban foglaltak adták a mintát számára, mint ahogy az ortodoxia elutasítása esetén is Olaf Tryggvason király-sagaja szolgált forrásként, a benn lévő információ, a „Pál könyve” szóösszetétel mint az ortodoxia szimbóluma nagy valószínűséggel ismert volt a szigeten a középkorban, ahogyan a Mediterráneumról alkotott földrajzi ismeretek is a viking korig nyúlnak vissza. Az Edvárd saga számos európai, latin nyelvű munkát használt forrásként, de jól láthatóak a *norrøn* kultúra nyomai is, így a „*stílusában lapos és eredetét alig tartalmazó*”⁸⁹ saganak titulált mű sok izgalmas kérdést vet még fel a kutatók számára.

⁸⁵ A szöveget idézi FELL 1973. 106.: „*J þann tíma kom Pall biskup af Grikk landi i trausti Olafs konungs ok skirði Vallðamar konung ok Allogiam drottningu ok allan þeira lyð ok styrkti þau i heilagra tru.*” ÓS 1958. 157.

⁸⁶ ÓS 1932. 43.: „*þa kom Pall byskop af Griclande ok boðaðe tro i traisti Olafs ok skirðe hann konung ok drottningu með ollom her sinum...*”

⁸⁷ FELL 1973. 107.

⁸⁸ FONT 1998. 35.

⁸⁹ ROGERS 1953–1959. 249.

FORRÁSOK

- AM A Koppenhágában az Arna Magnæanske Samling-ban és a reykjavíki Árna Magnússon Intézetben található kéziratok jelze-
tei.
- DASENT 1894 DASENT, G. W.: Icelandic Sagas. Vol. III. London, 1894. (Rolls
Series, 88.)
- DI Diplomatarium Islandicum. Ízlenskt Fornbréfasafn sem hefir
inni að halda, brég og gjörninga, dóma og mádaga og aðrar skrár
er snerta Ísland eða ízlenska menn. Vol. III. 1269–1415. Koppen-
hága, Hið ízlenska bókemtafélag, 1896.
- GkS Den gamle kongelige samling
- Historia Thormodus Torfæus: Historia Rerum Norvegicarum. Koppen-
hága, 1711.
- Hkr Snorri Sturluson: Heimskringla. Nóregs konunga sögur. udgivet
af Finnur Jónsson. København, 1911.
- JS Saga Játvarðar konúgs hins helga. szerk. és ford. Carl Christian
Rafn, Jon Sigurðsson. Koppenhága, J.D. Quist, 1852.
- ÓS 1932 Saga Ólafs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk. Udg. Finnur
Jónsson. Koppenhága, 1932.
- ÓS 1958 Óláfs saga Tryggvasonar en mesta. szerk. Ólafur Halldórsson.
Koppenhága, 1958.

IRODALOM

- BARLOW 2004 BARLOW, Frank: Edward the Confessor. Oxford Online
Dictionary of National Biography 2004. n. 1911.
(<http://www.oxforddnb.com/view/article/8516>) [2012.12.17.]
- CARRON 1993 CARRON, Helen: Játvarðar saga. In: Medieval Scandinavia. An
Encyclopedia. Ed. Phillipp PULSIANO. London – New York, 1993.
340.
- CIGGAAR 1974 CIGGAAR, Krijnie N.: L'Émigration anglaise a Byzance après 1066.
Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople.
Revue des études byzantines, 32. (1974): 301–342.
- CLUNIS ROSS 2010 CLUNIS ROSS, Margaret: The Cambridge Introduction to Old
Norse-Icelandic Saga. Cambridge, Cambridge University Press,
2010.
- DAWKINS 1947 DAWKINS, R. M.: The Later History of the Varangian Guard:
Some Notes. *Journal of Roman Studies*, 37. (1947) 39–46.
- FAUNDEZ ROJAS 2012 FAUNDEZ ROJAS, Gabriela Andrea: „The English Exodus to
Ionia”. The Identity of the Anglo-Saxon Varangians in the Servi-
ce of Alexios Comnenos I. (1081–1118). MA-Thesis, Marymount
University, 2012.
- FELL 1973 FELL, Christine: A Note on Pálsbók. *Medieval Scandinavia*, 6.
(1973) 103–108.

- FELL 1974 FELL, Christine: The Icelandic saga of Edward the Confessor. Its version of the Anglo-Saxon emigration to Byzantium. *Anglo-Saxon England*, 3. (1974) 179–196.
- FEST 1937 FEST Sándor: Adalékok az angol-magyar kapcsolatok történetéhez az Árpád-házi királyok korában. = *Századok*, 1937. 122–126.
- FONT 1998 FONT Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest–Pécs, 1998.
- HARALDSDÓTTIR 1993 HARALDSDÓTTIR, Kolbrún: Flateyjarbók. In: *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillipp PULSIANO. London–New York, 1993. 197–198.
- HORVÁTH 1944 HORVÁTH Jenő: Az angol-magyar kapcsolatok kezdetei. In: *Yolland emlékkönyv*. Szerk. FEST Sándor – ORSZÁGH László – SZENTKIRÁLYI József. Budapest, 1944. 75–90.
- KÅLUND 1894 KÅLUND, Kristian: Katalog over Den Arnemagnæanske Håndskriftsamling. 2. bind. Kommissionen for det Arnemagnæanske Legat. København, 1894.
- LASZLOVSKY 2008 LASZLOVSKY József: A keleti Új-Anglia és Magyarország. In: *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban. I–II*. Szerk. BÁRÁNY Attila – LASZLOVSKY József – PAPP Zsuzsanna. Máriabesnyő, 2008. I. 115–141.
- MAKK 1998 MAKK Ferenc: Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). In: MAKK Ferenc: *A Turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, 1998. 95–115.
- MISZLER 2013 MISZLER Tamás: Játvarðar saga – A keleti utazás leírása. In: *Kor-szak-határ: A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800)*. A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép-és Koraújkori programjának I. konferenciája. Szerk. FEDELES Tamás – FONT Márta – KISS Gergely. Pécs, 2013. 11–21.
- NORÐANFARI 1881–1883 Skólameistaratal á Hólum i Hjaltadal. *Norðanfari* (21 árg.) 1881–1883, 33–34. tölublað, 65–67.
- ROGERS 1953–1959 ROGERS, Leslie: An Icelandic Life of the St. Edward the Confessor = *Saga Book of the Viking Society*, 14. (1953–1959) 249–272.
- SHEPARD 1973 SHEPARD, Jonathan: The English and Byzantium. A Study of their Role in the Byzantine Army in the later eleventh century. *Traditio*, 29. (1973) 53–92.
- SHEPARD 1974 SHEPARD, Jonathan: Another New England? – Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea = *Byzantine Studies*, 1. (1974) 18–39.
- VERRI 2011 VERRI, Giovanni: Um rithendur Ásgeirs Jónssonar. Nokkrar skriftarfræðilegar athugasemdir. Ritsljóri: Gisli Sigurðsson. *Gripla*, 22. (2011) 230–231.

Nagy Mariann

Interaction (?) between Institutional Change and Market Forces in Hungary in the Second Half of the 19th Century*

This paper is focusing on the question of interaction or combination between institutional changes and market forces of pre-1918 Hungary. It examines which factor was more essential for agricultural growth. The most important institutional changes occurred in 1848 and afterwards when essential political, institutional and juridical changes were carried out. They were inevitable to be able to respond the challenges generated by the rapidly growing European markets. Common market was created by abolishing the customs frontier between Austria and Hungary in 1850. This – later in 1867 along with the political Compromise constitutionally reconsidered – was, however, essential for Hungarian agriculture and the food industry, because the western half of the Empire represented a secure, long-term and expanding market – even during the European agrarian crisis at the end of 19th century. This paper will present step by step which factor – market or institutional changes – was more important at a time of the 19th century. Furthermore, it is also interesting whether the world/European market, the common market, or the market of Hungary stood behind the growth of agriculture.

Pre-1918 Hungary belonged to the Habsburg Monarchy in the 19th century, and between 1867 and 1918 to Austria-Hungary. The traditional agrarian farming in Hungary came to a crisis in the beginning of the 19th century. The Napoleonic wars and particularly the Continental Blockade implemented in 1806, which aimed to block British goods from entering European ports, was an opportunity for Hungarian landowners to export cereal in the first place instead of cattle. At that time Hungarian cereal was of weak quality, however, very expensive. The way of transport made it exclusively expensive, because goods barges had to be drawn along by horses or men against the flow of water at that time. Nevertheless, the end of the Napoleonic wars ended the demand for Hungarian cereal, as well. More and more big landowners realized that there is no way out of this crisis but to take over the western-european methods of agricultural farming as well as of the plant management. To be able to accommodate to the challenges of the international market all the traditional relations of production was needed to be eliminated. Reform plans were in discussions at the diet sessions in the 1830s and 1840s. Finally, the most important institutional changes were carried out in 1848 and afterwards. 1848

opened the way for modernization in all aspects of civil life, as well as in the economy. After the revolution important political, institutional and juridical changes (i.e. emancipation of serfs, introducing taxation of all citizens, and abolishing privileges of the noblemen) were carried out, and this ensured the success of capitalization.

In the mid-nineteenth century the impulse for economic growth came from outside the country – from the international economy. From the 1830s onwards, the industrialization of Western and Central Europe gave rise to a rapidly expanding market for Hungarian agricultural, timber and food industry products. With the above mentioned institutional changes – I would say – that in the mid-19th century it was the *combination of the expanding international market and the institutional changes* that became the engines of the agricultural growth of Hungary from the 1850s on. Moreover, *common market* stepped into the picture as well in 1850, when it was created by abolishing the customs frontier between Austria and Hungary.

Between 1840 and 1890, crop production in Hungary increased threefold. From the 1840s until the 1870s, there was a 5 percent average annual increase in exports. In the 1840s, annual cereal exports amounted to 200,000–300,000 tons, but volumes increased to 1.2 million tons in 1867–1871 and to more than two million tons in the 1890s (with flour exports being included in total grain exports). What factors helped in this spectacular growth in agricultural production and in particularly grain? Primarily it was a result of increasing arable lands by either plowing up of pasturelands, or the flood protection projects. Between 1870 and 1914 the area of arable land grew by 30 percent. The falling area of fallow land (from 23 percent to 9 percent) also concluded in growing area of arable land.

	<i>Arable Land</i> <i>1,000 hectares</i>	<i>Fallow Land</i> <i>1,000 hectares</i>
<i>1871–1875</i>	10,464	2,290
<i>1891–1895</i>	12,009	1,697
<i>1911–1915</i>	12,969	1,149
<i>Index (1871/75 – 1911/15)</i>	124	50

Table 1 – Arable Land and Fallow Land in Hungary¹

One of the most important changes in the 19th century in the farming methods in Hungary was the switch to modern crop rotation from the traditional two-field or three-field system. By 1908, for example, traditional two-field or three-field system was practiced in just 26.4 percent of 13,000 rural communities.² A greater role in production growth was played by the improvement of average yields and

¹ Source: KATUS 2008. 234. (edited by NAGY)

² KATUS 2008. 233.

product quality which were due to the following factors: improving farm management, technical and machinery facilities, developing human resources, or applying better soil cultivation. It is fairly interesting, that mechanization was not applied to the same extent to all work processes. It was due to *market requirements* that the mechanization of agriculture was most advanced in the field of threshing. It helped to be in the market one or two weeks in advance of others.³

After 1867, one third of Hungarian grain production was exported, with flour exports representing a growing share. At the turn of the century, Hungary was the world's second-largest flour exporter – after the United States. Budapest was the largest milling center in the world until 1900 when Minneapolis took it over. In the post-Compromise years, Hungarian exports reached 30 percent of GDP. Between 1867 and 1871 the share of raw agricultural products was 62 percent, food industry products accounted for 15 percent. By the period 1909–1913, the share of unprocessed products had fallen to 51 percent, while that of foodstuffs had risen to 25 percent. Thus, the combined share was unchanged at around 76–77 percent. In the era of dualism, agricultural production in Hungary exhibited an average growth rate of 2–2.1 percent.⁴

This explains why it was primarily agricultural interests that sought the construction of railways in the 1850s and 1860s. In the 1860s, grain and flour accounted for more than half of the total goods transported. In the years following 1867, exports accounted for between 50 and 60 percent of total transported goods. In 1840 there was no railway in Hungary at all. By 1860 the length of the railway lines reached almost 2,000 km, while by 1875 around 7,000km (by the eve of WWI 22,000 km long railway network served the transport in Hungary).⁵

Hungary was particularly affected by one aspect of the Great Depression. This was the agrarian crisis or, more precisely, the grain sales crisis. Hungarian grain and flour were squeezed out of foreign markets. The effects of the agrarian crisis were partly offset by the fact that industrial goods – consumer goods in particular – suffered even greater price falls. Consequently, an industrial price gap developed in the markets of the Monarchy, and the terms of trade in Austria-Hungary developed favorably for Hungary. So this change on the foreign markets did not result in the falling of the Hungarian agricultural

³ This is the reason why steam engine statistics in the 1850s and 1860s are of great importance for economic historians. In the field of agriculture, Hungary was at roughly the same level as Austria at the time of the Compromise; indeed, it was somewhat more advanced in terms of mechanization. According to the latest calculations of Max-Stephan Schulze (SCHULZE 2007), in 1870 the value of agricultural goods per capita was 141 crowns in Hungary and 117 crowns in Austria. The map showing the steam engines used in agriculture supports this calculation, too. See NAGY 2012.

⁴ KATUS 2008. 265–270.

⁵ KATUS 2012. 434–435.

production, it was *common market and the market inside Hungary* – the latter because of the increasing population as a result of the demographic transition – that generated agricultural growth. The great importance of the common customs area to Hungary's agrarian economic development cannot be exaggerated when we realize that three quarters of Hungarian exports were destined for Austria. In the period 1882–1886, foreign markets had been the destination for 22 percent of grain exports and 40 percent of flour exports. In contrast, by the period 1909–1913, 96 percent of grain exports and 98 percent of flour exports were destined for Austria or Bosnia.⁶

In response to the grain sales crisis the Hungarian agrarian economy went through a change in the production structure. Apart from a simple making use of the above mentioned advantages of the common market the 1880s saw essential structural changes in the Hungarian agriculture. The foreign market crisis generated a structural respond. What changes did the Hungarian agriculture go through from the 1880s? First of all, there was more than fivefold increase in the cultivated area of fodder crops in close interaction with the increase of the relative importance of livestock farming as against plant production. The advance of livestock breeding was due to a combination of factors, including a change in the structure of food consumption as a result of modernization and urbanization. A second factor underlying the change was price development. In comparison with prices for plant products, the prices of livestock products developed more favorably in both world market and the markets of the Monarchy. The change in consumer demand is also reflected in the changing structure of Hungarian agricultural exports. In the 1880s, plant products were predominant, accounting for 37% of total export; livestock and livestock products accounted for 25%. By 1913, plant products' share fell to 26% of total exports,⁷ while the share of livestock and livestock exports remained unchanged. As a result, the two principal agricultural sectors were of equal importance in terms of Hungarian exports prior to WWI. Cattle breeding were a particularly successful sector of Hungarian livestock farming in the era of dualism. The number of cattle began to grow in the 1880s, increasing from 5.6 million in 1884 to 7.3 million in 1911. The growth in cattle exports was even more spectacular, increasing from an average annual figure of 50,000 animals in the period 1867–1874 to more than 300,000 animals at the beginning of the twentieth century.⁸ Another essential result of restructuring (Figure 1 and 2) was the increase of food industry products in exports. Between 1867 and 1871 the share of raw agricultural products was 62 percent, food industry products accounted for 15 percent. By the period 1909–1913, the share of unprocessed products had fallen to 51 percent, while that of foodstuffs had risen to 25 percent.⁹

⁶ KATUS 2008. 231–232.

⁷ KATUS 2012. 441., 448.

⁸ KATUS 2012. 448.

⁹ KATUS 2012. 468.

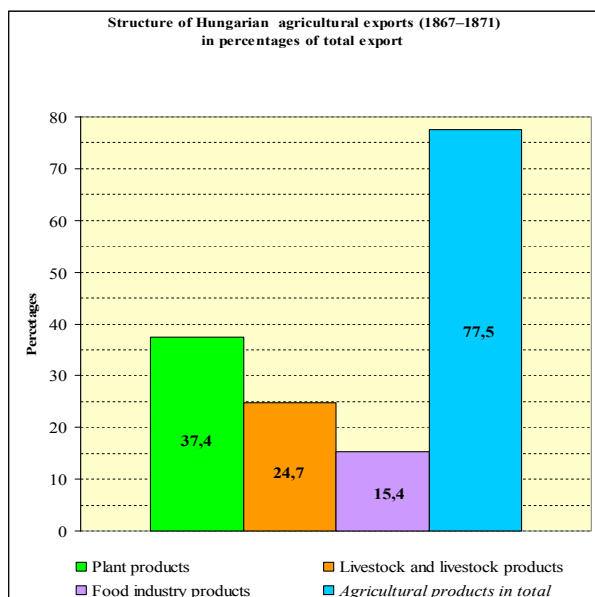

Figure 1.

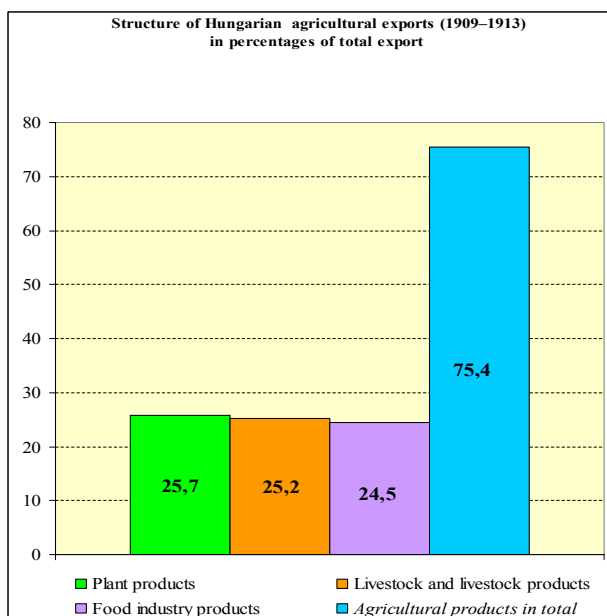
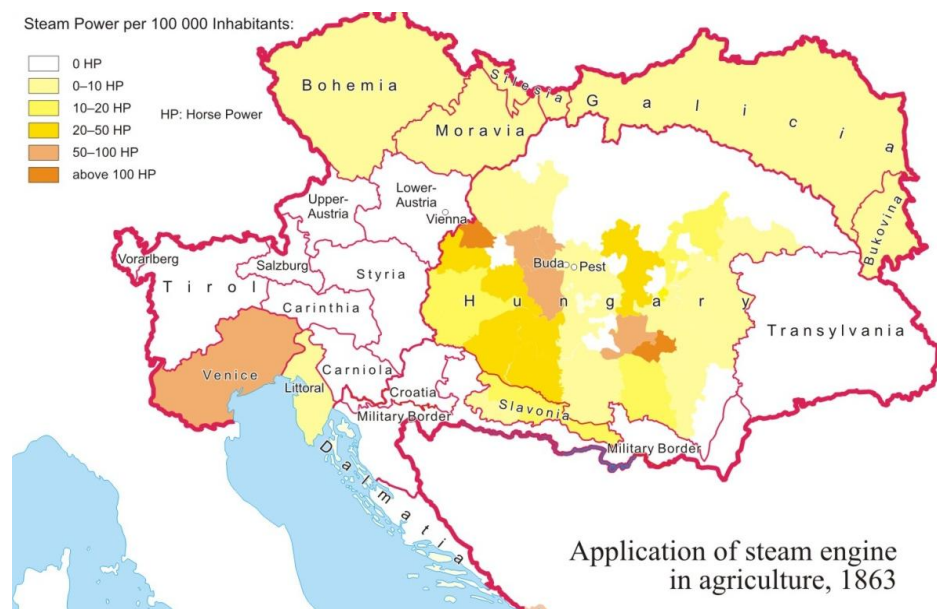

Figure 2.

Restructuring of plant production did not hit only the growing importance of fodder crops but also of industrial plants. Of particular importance was the rapid growth in sugar beet production, because this provided the raw product for the sugar industry, which was developing at the turn of the century. During the years preceding World War I, sugar export – which caught up with grain and flour export – was directed mainly to countries outside Austria-Hungary, especially overseas.

Market forces indirectly stood behind significant changes in the structure of the Hungarian government, since in the 1890s the agricultural lobby strengthened and managed to establish an independent Ministry of Agriculture. The Ministry contributed, in various ways, to the development of Hungarian agriculture and to the spread of modern production methods – especially among the country's peasant farmers. Government supported projects were implemented in various regions in the country to reduce the regional economic differences in Hungary, particularly improve the way of agricultural production in the periphery.¹⁰

The causes and engines behind agricultural growth in Hungary before 1914 are appeared to be a *combination between institutional change and market forces*. But the *main factor was the market forces* either from outside or inside.¹¹

1. Pictures Map – Application of steam engine in agriculture (1863)

¹⁰ NAGY 2003

¹¹ Source: NAGY 2012

Conclusions: To sum up the question of market forces or/and agrarian reforms stood behind the agricultural growth in the 19th century the following arguments should be taken into consideration:

1. Traditional agrarian farming in Hungary was in crisis in the beginning of the 19th century. Only the Continental Blockade gave space for cereal export for a while, and then landowners themselves accepted the inevitable fact of reforms, though it took decades to carry out.
2. 1848 reforms were necessary to be able to respond to the rapidly expanding market for agricultural goods generated by the industrialization of Western and Central Europe in the middle of the 19th century. At that time the combination of market forces and agrarian reforms contributed to the increase of the agricultural production.
3. The common market, created in 1850, and constitutionally reconsidered and developed in 1867, became also essential for agrarian dynamics, furthermore during the grain sales crisis for diminishing the disadvantages of foreign markets for Hungarian agricultural products.
4. The further improvement of average yields and product quality from 1880s on was due to agrarian reforms, such as improving farm management, technical and machinery facilities, developing human resources, or applying better soil cultivation. However, market forces played important role concerning the question of mechanization: it was not applied to the same extent to all work processes (field of threshing).
5. The foreign market crisis as well as the inside market requirements (growing population as a result of demographic transition and urbanizing society) challenged the production structure which went through essential changes in the 1890s.
6. The strengthening of the Hungarian agrarian lobby (as agriculture being the essential part of the GDP and export) had impact on the government structure and through an independent ministry state supported projects helped to reduce the regional economic differences in Hungary, particularly the underdeveloped methods of agricultural production in the periphery.
7. Finally, the author concludes that it was the combination and not the interaction between market forces and agrarian reforms that caused the agricultural growth in Hungary. She also adds that the main factor was the market forces.

BIBLIOGRAPHY

- KATUS 2008 KATUS, László: Hungary in the Dual Monarchy, 1867–1914. New York, 2008. (Atlantic Studies on Society in Change, 132.)
- KATUS 2012 KATUS László: A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914. Pécs, 2012.
- NAGY 2003 NAGY Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. sz. elején. Budapest, 2003.
- NAGY 2012 NAGY Mariann: A Habsburg birodalom gazdasága az 1850-es és 1860-as években a birodalmi statisztikai szolgálat tükrében. Habilitációs kézirat. Debrecen, 2012.
- SCHULZE 2007 SCHULZE, Max Stephan: Origins of Catch-up Failure. Comparative Productivity Growth in the Hapsburg Empire, 1870–1910. London, 2007.

A levéltárnok és „tanítványa”

Historiográfiai háttérrel Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez*

„Nagyságos Tagányi Károly orsz[ágos] levéltárnok urnak, a M[agyar] T[udományos] Ak[adémia] tagjának, mély tisztelettel ajánlja Holub József. B[uda]pest, 1912. júl. 19.”¹ Ezekkel a szavakkal dedikálta 1912 nyarán az akkor mindössze 27 éves fiatal történész Istvánffy Pálról szóló munkája ma Pécsen található különlenyomatát² Tagányi Károlynak, az Országos Levéltár veterán munkatársának. Az ajánló sorok papírra vetésének pillanatában Holub József (1885–1962)³ már nem volt ismeretlen szakmai berkekben, de még pályájának kezdetén állt, mi több, épp olyan anyagon és témán dolgozott az Országos Levéltárban, mely – bár ezt ekkor aligha sejtette – egész munkásságának egyik legfontosabb sarokkövét alkotja, szerzőjének pedig élete talán legjelentősebb szakmai elismerését hozza majd. A nála egy generációval idősebb Tagányi Károly (1858–1924) országos levéltárnok ezzel szemben az 1910-es évek elején – noha a nevét (legalábbis a „hálátlan” utókor szerint⁴) széles(ebb) körben ismertté tevő nevezetes vitája Erdélyi Lászlóval⁵ még el sem kezdődött – már évtizedek óta a kor egyik, a kor-

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges budapesti kutatásokat a Pécsi Tudományegyetem Alapítvány 2013. év pályázata támogatta.

¹ PEK TGYO 130461 (Köszönöm Schmelcz-Pohánka Évának, hogy felhívta a figyelmemet az adatra.)

² HOLUB 1912 (A mű eredetileg a Békefi-émlékkönyvben jelent meg.) A jelenleg nagyobb részt a Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Tagányi-bibliotéka Pécsre kerülésének – Holub Józsefhez szorosan kötődő – történetével másutt foglalkozom: SZEBERÉNYI 2014. A kérdésről röviden: FÉNYES [1993]. 38., 81., MÓRÓ 2000. 217.

³ Életrajzi áttekintés: PERES 2008. 126–127. Munkásságára: SZABÓ P. 1940. 388–396., KOMJÁTHY 1962, CSIZMADIA 1967. 118–125., VARDY 1976. 143–144., 194., BENEDEK 1986, SZITA 1986, KAJTÁR 1986, ÁDÁM 1986. 23–28. (Holub József műveinek jegyzéke), BENKE 1998, KAJTÁR 2001, DELACASSE 2006, BILKEI 2006, LENGVÁRI 2006, NAGY-SZABÓ 2006, PERES 2008. 127–131.

⁴ LÉDERER 1978. 64., SZILÁGYI 2007. 74., BOGNÁR 2008. 62., BOGNÁR 2009. 295. Tagányi historiográfiai jelentőségének feltáratlanságára egyébiránt éppen Léderer Emma, újabban pedig Bognár Szabina jelen tanulmányban idézett munkái hívják fel a figyelmet.

⁵ RÖTTLER 1983, VARDY 1985. 44., ROMSICS 2011. 277–279., ERŐS 2012. 35. (46. jz.) Itt jegyezném meg – vitatva ezzel Gunst Péter leűjtő véleményének jogos voltát, miszerint „[i]gazában nem a konkrét vita volt az érdekes, valójában módszertani kérdéseket vitattak, s kisebb mértékben világnézeti, történetiszemléleti problémákat”, ráadásul azt a keveset is „eklektikus felszínességgel” (GUNST 2000. 209.) –, hogy megítélésem szerint az Erdélyi László és Tagányi Károly között 1913 és 1916 között lezajlott disputa (mely az Árpád-kori társadalomtörténet majd minden lényeges kérdését érintette), jelentőségéhez mérten és viszonylagos közismertsége dacára sem tekinthető kellően feltártnak, különösen, ami az általa mű-

társak által jószerivel egyöntetűen elismert és számon tartott,⁶ nyughatatlan szellemű szaktekintélye volt.⁷ A túlságosan bőségesnek egyikük esetében sem mondható historiográfiai és életrajzi irodalomban minduntalan felbukkan – igaz, többnyire csupán egy-egy lapidáris megjegyzés erejéig –, hogy Holub (aki 1924 szeptemberében, Tagányi halálakor már maga is akadémikus volt, egyben a pécsi egyetem professzora) a háború idején méltatlan körülmények közt nyugállományba helyezett, ám élete végéig aktív levéltárost afféle mesterének tekintette.⁸ Arra azonban ez idáig nem történtek kísérletek, hogy a kettejük közti –

kódésbe hozott historiográfiai (bár alapvetően a medievisztikára szorítkozó), kifejezetten „történet-szemléleti” hatásmechanizmusok máig ható utótörténetét illeti.

⁶ Vö. „A [18]80/90-es évek fordulóján fellépő fiatal tudósok (Károlyi Árpád, Mika Sándor, Tagányi Károly, Békefi Remig és Marczali Henrik) munkálkodása korszakos jelentőségű. Ők az első külföldi egyetemeken tanult, módszeresen képzett magyar historikusok, akik a történeti élet jelenségeinek speciális kutatásában látják hivatásukat.” BERLÁSZ 1943. 1078. Tagányi az egyetemet ugyan nem külföldön, hanem Budapesten végezte – ahol magyar történelmet Salamon Ferenctől, földrajzot Hunfalvy Jánostól, diplomatikát és pecsét-tant Horvát Árpádtól hallgatott (lásd leckekönyvét: OSZK Kt. Quart. Hung. 2288. fol. 152–163. Index Lectionum, Carolus Tagányi) –, túl azon, hogy a Domanovszky-tanítvány Berlász Jenő 1943-as tanulmányának idézett „felsorolása” önmagában is sokatmondó, a friss diplomás Tagányi képzettségét nem kisebb szaktekintély minősítette kiválóra, mint első hivatali főnöke, Pauler Gyula, aki a latin nyelvből, latin és magyar paleográfiából, diplomatikából, magyar történelemből, továbbá magyar köz- és magánjogból, illetve egyházi jogból 1879 júliusában letett írásbeli és szóbeli vizsgák után III. osztályú hivatali tisztként az Országos Levéltár állományába vétette az ifjú bölcsészt. OSZK Kt. Quart. Hung. 2288. fol. 148. A belügyminiszteri kinevezésre: OSZK Kt. Quart. Hung. 2288. fol. 191.

Jellemző a nagytekintélyű Paulernek a fiatal Tagányiról alkotott szakmai véleményére, hogy mikor a hivatali rendbe nehezen betörő, késései miatt többször fegyelmit kapó levéltáros helyett 1885-ben a vele egykorú, de a levéltárba pár évvel őt követően belépő kollégáját, Csánki Dezsőt terjesztette fel a fogalmazói állás betöltésére, ezt azzal a megjegyzéssel tette, hogy utóbbi „*ugyan nem olyan genialis, mint Tagányi úr, mégis igen jeles tehetség, képzettségben mellette megáll, és mint hivatalnok kötelességeinek pontosan, szorgalommal megfelel*”. Idézi: SASHEGYI 1976. 233. Csánki és Tagányi kapcsolatára – kettejük párhuzamos működése négy évtizedet ölel fel mind az Országos Levéltár, mind a magyar történettudomány „szociológiai közgeiben” – még visszatérünk, már csak azért is, mert a Tagányi élettörténetének rekonstrukciójában fontos szerepet betöltő nekrológok egyikének szerzője épp Csánki. (Csánkira: SASHEGYI 1982. Vö. GLATZ 1980. 114. 75. jz.) Pauler egyébiránt 1890-ben is azzal a kommentárral pártfogolta Tagányinak a belügyminiszterhez intézett kérelmét – a fegyelmi ítélet makulájától kívánt megszabadulni, hogy előléptethessék –, hogy „*Tagányi Károly úr tehetsége, képzettsége s egyéb tulajdonságainál fogva az Országos Levéltár legkiválóbb tisztviselői közé tartozik (...) [és] hibájából, melyért megrovatott, teljesen kiépült.*” Idézi: SASHEGYI 1976. 234. 52. jz. Vö. BOGNÁR 2010. 203–211. (A belügyminiszter akceptálta Tagányi kérését.)

⁷ Életére összefoglalóan: SZILÁGYI 2007. 71–74., BOGNÁR 2008, BOGNÁR 2009. 293–298. Tagányi munkásságára és jelentőségére (általában, illetve bizonyos részleteit tekintve): R. VÁRKONYI 1973. 165–167., VARDY 1976. 40–41., LÉDERER 1978. 64–65., GLATZ 1980. 113–118., VARDY 1985. 58–61., SASHEGYI 1987. 200., CSÍKI 2003. 20–23., CSÍKI–HALMOS–TÓTH 2003. 209–219. (passim), BOGNÁR 2008, BOGNÁR 2009, BOGNÁR 2010, BOGNÁR 2012, KÖVÉR 2013. passim

⁸ Első ízben – ha nem csalódom – Komjáthy Miklós nevezte Holubot nekrológiájában Tagányi „tanítványának”. KOMJÁTHY 1962. 304. Csizmadia Andor szerint „*Holub (...) Tagányi Károlytól (...) vette társadalomtörténeti indíttatásait, a Tagányi által kezdeményezett kutatási módszerekkel kezdte tulajdonképpeni tudományos munkásságát.*” CSIZMADIA 1967. 108–109., vö. még KAJTÁR 1986. 18. (1. jz.), NAGY-SZABÓ 2006. 179. Mindezen vélemények azonban nélkülözik a két tudós közti kapcsolat historiográfiai tartalmának érdemi megvilágítását, és jószerivel kizárólag Holub Tagányiról írt, valóban meleg

noha eszerint Holub történetírásában mégiscsak fontos szerepűnek vélt – viszony historiográfiai jegyeit (sőt, akár annak pusztá tényét) erősebb megvilágításba helyezték. A jelen tanulmány sem kíván ebben a vonatkozásban nagyobb igénnyel fellépni, minthogy néhány területen „sűrűbb szövésűvé” tegye a két (kétségtelenül széles látókörű és kiterjedt spektrumban tevékenykedő, de alapvetően mégiscsak virtigli medievista) történész⁹ közti összefüggések hátterét, remélhetőleg hozzájárulva egyben mindkettejük historiográfiai recepciójának elmélyüléséhez is.

Kiindulópontként visszatérve az említett 1912-es évhez, tágabban véve pedig a Tagányi Károly haláláig (1924) terjedő időszakhoz, ide vágó – tudniillik Holub és Tagányi *személyes* kapcsolatára vonatkozó – alapkutatások hiányában, pusztán a rendelkezésre álló „közvetett bizonyítékok” figyelembe vétele mellett is biztosra vehető, hogy a két historikus közti nexus szakmai tekintetben feltétlenül szoros volt, még ha ennek emberi vonatkozásai¹⁰ (kényszerűen) továbbra is homályban maradnak. A rendelkezésre álló információk azonban a „mester és tanítvány”-i viszony, vagy még inkább: Tagányi Holub történetírására gyakorolt hatásának forrásvidéke tekintetében még így is sokatmondóak.

Ami Holub József szakmai szocializációjának hátterét, illetve pályakezdésének alap kontextusát illeti, azt (a szekszárdi előzmények, mindenekelőtt Wosinsky Mór atyai pártfogását követően¹¹) az 1903-tól kezdődő budapesti egyetemi évek,¹² az Eötvös Collegium,¹³ majd – az 1910-ben bölcsészdoktori

hangú megemlékező soraira (HOLUB 1924), valamint Komjáthy Holubról írt nekrológiára támaszkodnak.

⁹ Mind Tagányi, mind Holub recepciójára jellemző, hogy valamelyest mindkettejüket „elpereli” a maga tudománytörténeti kánonja számára a történettudomány valamely rokon- vagy társtudománya (jogtörténet, néprajztudomány). Noha ennek mindkét esetben megfogható tudománytörténeti és életrajzi okai vannak, ez a jelenség nem elsősorban a két historikus sokszor hangoztatott – szinte *ab ovo* létezőnek tekintett – „interdiszciplinaritásának” következménye, sokkal inkább a fokozatosan módosuló tematikai fókuszok és szélesedő perspektíva dacára is a *klasszikus forráskritikai alapú történetírás módszertani keretei közt maradó* múltkutatás több-kevesebb tematikai elemének, illetve a karrier-történetek bizonyos elágazásainak utólagos értelmezéséből fakadó „szelekció” eredménye. (Vö. CSIZMADIA 1967. 118., SZITA 1986. 10–11., KAJTÁR 2001. 121., BOGNÁR 2009. 297., NAGY 2009. 84.)

¹⁰ A Holub által jegyzett nekrológból mindenesetre egyértelműen kiderül, hogy a szerző bejáratos volt a Tagányi-házba: „Lakása a Lánchíd mellett a Dunára nézett (...); szobájában egy ritka nagyságú pálma állt, mely azt majdnem egészen betöltötte; felejthetetlen kedves kép...” HOLUB 1924. 836–837.

¹¹ Az alsókubini (Árva vm.) születésű Holub szekszárdi éveire, családi hátterére és a múzeumalapító Wosinsky szerepére: NAGY-SZABÓ 2006. 159–164.

¹² A Budapesti Tudományegyetem latin és történelem szakát végző Holub – többek között – Ballagi Mór, Békefi Remig, Fejérpataky László, Hampel József, Karácsonyi János, Kuzsinszky Bálint, Marczali Henrik és Mika Sándor óráit hallgatta; tanári szakvizsgát 1908-ban tett. SZITA 1986. 9., KAJTÁR 1986. 15. Az egyetemet néhány évvel Holub előtt kezdő pályatárs, Szekfű Gyula egyetemi órarendjében hasonló(an nagy) nevek (Békefi, Marczali, Fejérpataky mellett például Beöthy Zsolt, Pecz Vilmos, Ponori Thewrewk Emil) szerepelnek. PAKSA 2011. 25., vö. GLATZ 1980. 108–112.

¹³ Holub – aki Wosinsky ajánlásával jutott be az Eötvös Collegiumba (SZITA 1986. 9.) – olyan kollégistatársak közé került mint Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Eckhart Ferenc, Balázs Béla, Pais Dezső, Ko-

szigorlatot tevő, ám nyomban államtudományi/ jogi tanulmányokba is fogó¹⁴ – fiatal historikus első munkahelye, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára által kijelölt¹⁵ (az egyetemi mellett tehát hivatali elemekkel bővülő) kapcsolatháló számtalan ponton *egymásba érő* professzionalizációs közege határozta meg. Ehhez járult – az előbbiektől persze a legkevésbé sem független módon – egyfelől a fővárosi forrásörző intézményekben már az egyetemi évek alatt megkezdett kutatói tevékenység során szerezhető,¹⁶ másfelől pedig a különböző szakmai szervezetekben való jelenlét révén elnyerhető kapcsolati tőke. Jelenlegi ismereteink szerint ez utóbbi tágabb „tudományszociológiai mező” részeként alakult ki a – csak úgy, mint a Holubbal (közel) egykorú, vele kifejezetten baráti viszonyt ápoló, a következő években, évtizedekben pedig a magyar történettudomány különféle szakmai és intézményi kulcspozícióiba kerülő olyan pályatársak, mint Hóman Bálint, Eckhart Ferenc vagy Szekfű Gyula esetében is felbukkanó (de részleteiben szintén kevésbé feltárt)¹⁷ – nexus Tagányi Károllyal.

Tagányi szerepét, amelyet a pályájukat az 1900-as évek első évtizedeiben kezdő fiatal történészek körében játszott, a legplasztikusabban Szekfű 1948-ban, saját indulása kapcsán papírra vetett – a Holubot szintén oktató Mika Sándorra¹⁸

dály Zoltán, Gerevich Tibor, Fest Sándor, vagy – későbbi pécsi professzortársa – (Halasy-)Nagy József. Vö. LACZKÓ 1920. 817., VARDY 1976. 39., PAKSA 2011. 24.

¹⁴ SZITA 1986. 9–10.

¹⁵ Holub 1909. január 1-jével lépett be a Fejérpataky által igazgatott intézmény Áldásy Antal vezette levéltári osztályára mint napidíjas gyakornok. A gyakornoki kinevezésre: Holub-cs. iratai, 661/908. sz., NAGY-SZABÓ 2006. 166. (A továbbiakban a család által őrzött Holub-hagyaték anyagát a Nagy Janka Teodóra és Szabó Géza által jegyzett tanulmány gazdag szövegközlései alapján hivatkozom.) Mindazonáltal a munkahelyválasztás nem előzmény nélküli, bár háttérben leginkább Holub professzorának, Fejérpataky Lászlónak a képe sejlik fel. Holub József mindenesetre még tanárjelölt korában, 1907 nyarán részt vett – földijével, a szintén alsókubini fiatal polonista Divéky Adorjánnal, illetve az akkor már Kiskunhalason tanító Halasy-Naggal együtt – egy, a Múzeum által szervezett „könyvtárnoki szaktanfolyamon”, ahol Fraknói Vilmos, Fejérpataky, Varjú Elemér és mások előadásait hallgatta, és nem melleleg (az ottani tisztviselők „szakszerű vezetése mellett”) az Országos Levéltárban is látogatást tett. MKSz 1907. 284–285.

¹⁶ Holub munkahelye, a Széchényi Könyvtár maga is ennek az intézményközi kapcsolatrendszernek az egyik fontos centruma volt. Fejérpataky 1911-ben meg is fogalmazta, hogy az általa vezetett intézményt, „nemcsak könyvtárnak, hanem tudományos jellegű nagy nemzeti intézménynek” tekinti, „melynek fő célja a nemzeti tudományt minden eszközzel, a lehető legliberálisabb szellemben terjeszteni”, és törekedett arra, hogy „a könyvtár hivatali személyzete elsőrangú tudományos egyénékből alakuljon, kik a nemzeti tudomány egy-egy ágának kiváló képviselői.” (idézi: SOMKUTI 2002. 101.) Ennek szellemében Holub az 1910-es években többek között olyan munkatársakkal dolgozott együtt – Fejérpataky és Áldásy mellett – mint Melich János, Jakubovich Emil, Bajza József vagy Bartoniek Emma. SOMKUTI 2002. 102., 106–107., vö. MKSz 1910. 114–121.

¹⁷ A „Marczali-szeminaristák” csoportjának Tagányihoz való kötődését hangsúlyozza GLATZ 1980. 115.

¹⁸ Mika Sándor (1859–1912) az Eötvös Collegium történelem szakvezető tanára volt, Erdély történetének magántanára, és számos, középiskoláknak szánt „történelmi olvasókönyv” szerkesztője. Életré: <http://www.tortenelemtanitas.hu/> 2010/01/mika-sandor-1859-1912/ [2013.07.29.], vö. PAKSA 2011. 25. Utóbbi munkájába egykori tanítványait is bevonta, így Holub József 1910-ben a *Történelmi*

és az Eötvös Collegiumban töltött évekre visszatekintő, de egyben az „országos levéltárnok” szakmai pozícionáltságának fogyatékoságaira is reflektáló – sorai illusztrálják. *„A század elején (...) még szűkebb körre szorított tanítómester volt Tagányi Károly, akit a hivatalosak Mika Sándorhoz hasonlóan egész életében háttérbe szorítottak,¹⁹ az Országos Levéltár egy zugában, teljes egyedüllétben dolgoz-*

Olvasókönyvek VI. részébe (Magyarország története különös tekintettel az alkotmány történetére) szánt, 1435–1608 közötti forrásszövegek fordítását végezte el. MKSZ 1911. 116.

¹⁹ A vonatkozó irodalom (LÉDERER 1978. 64., GLATZ 1980. 113., SZILÁGYI 2007. 71–72., BOGNÁR 2008. 61–64., 65., BOGNÁR 2009. 293–296., BOGNÁR 2010. 209–210.) – alapvetően a Tagányiról szóló nekrológok (HOLUB 1924. 836., PAIS 1924. 281., MNT Társasági Ügyek; kivéve [!]: CSÁNKI 1924) Szekfű soraival is egybecsengő megjegyzései nyomán – azon a véleményen van, hogy a negyven éven át az Országos Levéltárban dolgozó Tagányi Károly egész pályája mellőzöttségben telt. Ez a kép azonban – benyomásom szerint – korszakonként árnyalandó volna, és az élettörténet részleteinek alaposabb tisztázása mellett (melyre újabban Bognár Szabina tanulmányai vállalkoznak), mindenképp Tagányi történetírói és hivatali működése historiográfiai és tudományszociológiai összefüggéseinek feltárásával lenne pontosabban megvilágítható. Mindenesetre jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a század elejétől sokat betegeskedő, élete utolsó két évtizedében viszonylag keveset, bár jelentős írásokat publikáló (vö. 1913-ban Thallóczy Lajoshoz írt levelének soraival, mely szerint *„az írás mestersége sohase volt könnyű munka”* számára; idézi: GLATZ 1980. 114.), a karrierépítés iránt talán kevés affinitást mutató, ám szakmai tudása és elhivatottsága, valamint innovatív szemléletmódja révén méltán elismert Tagányi hivatali „mellőzöttsége” (BOGNÁR 2008. 63.), illetve – Erdélyivel folytatott nagy vitája dacára – szakmai „elszigetelődése” (CSÍKI–HALMOS–TÓTH 2003. 209.) főként élete utolsó másfél-két évtizedének fejleménye. Ebben a vonatkozásban érdemes figyelembe venni, hogy a háttérbe szorítottságot, illetve a szakmai közéletből való visszahúzódást (mely utóbbi pályája első felében a legkevésbé sem jellemezte Tagányit, tekintve hogy számos szakmai grémium és munkacsoport igencsak aktív tagja volt az 1880–1890-es években, ld. LUKINICH 1918. 47., 59., 64., 79., 83–86, 90–92., SZLOVINKÉ 1983. 74., továbbá a Tagányi-hagyatékban fennmaradt iratokat a különféle szakmai bizottságok munkájában való részvételéről: OSZK Kt. Fol. Hung. 1544, 1547., ill. OSZK Kt. Quart Hung. 2288. fol. 217, 239, 244–246, 253, 255 275, 281.) hangsúlyozó visszaemlékezések kivétel nélkül a „fiataloktól” – Holubtól, Szekfűtől, Hómantól, Pais Dezsőtől – származnak, és szükségképpen Tagányi életének utolsó időszakára vonatkoznak.

A kérdés magva egyfelől Tagányi Károlynak a századfordulón megroppanó egészségi állapotában rejlik. *„Nekem, szellemi kimerültségből származó ideggyöngöség miatt, egy évig sem olvasni (még újságot sem), sem írni (még levelet sem) nem szabad, de azután sem gondolhatok többé ilyen munkára (...)”* – írta Tagányi 1901. január 8-án Kováts Ferencnek, mikor átadta neki a főmunkatársi bábáskodása mellett 1894-ben részben általa alapított *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* szerkesztését. (A levelet idézi: KÖVÉR 2013. 202., kiemelés tőlem – Sz. G.) Vö. Forster Géznak, az OMGE igazgatójának 1901. március 16-án kelt levelével, amelyben sajnálatát fejezi ki, hogy Tagányi súlyos betegsége miatt visszalépett a *Gazdaság Történelmi Szemle* [sic] szerkesztésétől: OSZK Kt. Quart. Hung. 2288. fol. 314. A Magyar Néprajzi Társaság – melynek Tagányi 1897-től választmányi tagja (OSZK Kt. Quart. Hung. 2288. fol. 309.), 1920-tól pedig elnöke volt – Tagányi halálakor kiadott közleménye szerint *„még jó emberei is alig tudták, hogy évtizedek óta gyilkos kórt hordoz magában, mely (...) elvégre is győzedelmeskedett amúgy is gyöngye, törékeny szervezetén”*. MNT Társasági Ügyek 187.

Tagányi visszahúzódásának (és háttérbe szorítottságának) másik oka – Szekfű idézett sorai is leginkább erre utalnak – az Országos Levéltárban belüli viszonyok 1903 (azaz Pauler halála) utáni alakulásában (erre lásd mindenképp Sashegyi Oszkár hivataltörténeti kutatásait: SASHEGYI 1978, SASHEGYI 1979, SASHEGYI 1987, illetve összefoglalóan, további részletekkel: LAKOS 2006. 156–181.), elsősorban pedig alighanem a Csánki Dezsővel (Tagányi legállandóbb, a karrierépítésben lényegesen tehetségesebb, ám szakmai tekintetben – ahogy Pauler jellemezte – nálánál kevésbé „geniális” mun-

tattak aktákon, miket mások is elvégezhettek volna, de aki annál szívesebben fogadta azt a pár fiataalt, aki mégis megtalálta hozzá az utat – ezek legnagyobbbrészt Mika Sándor tanítványai voltak. Tagányi volt az, aki az angol, német és orosz, eredetiben olvasott gazdaság- és társadalomtudományi munkák módszerét először alkalmazta a magyar történetre, és aki gazdag tudását lelkesen bocsátotta rendelkezésünkre. Az ő körébe lépve írtam meg tanulmányomat egy ismeretlenségbe süllyedt régi magyar rétegről, s ezzel kapcsolatban megtagadtam az addig érvényes jogtörténeti elveket (...).²⁰ A munka akkor szinte egyhangú visszautasításra talált, (...)

katársával, 1912-től hivatali főnökével) való sok évtizedes, részleteiben kevésbé feltárt kapcsolatának történetében rejlik.

Végül egy harmadik ok minden bizonnyal magának Tagányinak a személyiségében keresendő, legalábbis erre utalnak Hóman Bálint 1922-ben papírra vetett, találónak tűnő sorai: „Tagányi pályáját nem jelzik messzevilágító, hatalmas mérföldkövek és nem kíséri a nagy nyilvánosság zajos elismerése. Máiig sem írta meg és valószínűleg sohasem fogja megírni a tudósok becsóvágyát annyira izgató »nagy művét«. Meggátolja ebben tehetségének túlnyomóan kritikai természete. Ez a kritikai tehetség sodorta sokszor éles polémiákba, néha – kíméletlen, sőt olykor igazságtalanul lesújtó ítéletei nyomán – személyes természetű összeütközésekbe is. S ez a félelmetes tehetség akadályozza constructiv ereje teljes kifejtésében.” HÓMAN 1922. 179.

Azaz, a visszaemlékezésekben megjelenő Tagányi-kép az „alapjában magának dolgozó tudós”-ról, aki „az életben is aggodalmasan tartózkodó, a közszerepléstől visszavonuló egyéniség volt” – ahogy halálakor Pais Dezső fogalmazott (PAIS 1924. 282.) – inkább a levéltárnok működésének századforduló utáni, különösen pedig az 1910-es évekre, illetve élete utolsó szakaszára jellemző állapotát tükrözheti. E visszahúzóds/ elszigetelődés azonban a legkevésbé sem párosult a szakmától való elfordulással, amint azt akár az Erdélyivel folytatott nagy vita, akár egyéb ez idő szerinti írásai, a Néprajzi Társaság élén kifejtett aktivitása, vagy épp rendes akadémiai tagságának elnyerése és torzóban maradt, kéziratból ismert tudományos tervei igazolnak. (Vö. ezzel kapcsolatban Solymossy Sándor emlékebeszédében a „látszólag passzív jellemek”-ről írottakat: MNT Társasági Ügyek 190.) Ez a jelenség szolgálhat magyarázattal egyben arra a feltűnő diszkrpanciára is, ami a nekrológokból és visszaemlékezésekből előtűnő, társasági élettől visszahúzóds csöndes szobatudós, és a már pályája elején is megmutatkozó, az Erdélyivel folytatott vitában kicsúcsosodó, de Tagányi hátrahagyott kéziratot iratanyagában és könyvei széljegyzeteiben mindvégig tetten érhető vehemens hangvételű és sokszor éles tollú szaktudós képe között fennáll.

²⁰ Szekfű 1912-ben megjelent *Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből* c. művéről van szó, melynek a szerző ajánló sorait („Tagányi Károly országos levéltárnok úrnak tanítványi tisztelettel és hálával”) tartalmazó, Tagányi saját kezű bejegyzéseivel sűrűn teletűzdelt példánya a levéltárnok hagyatékának Budapesten őrzött anyagában található: OSZK Kt. Oct. Hung. 821. Vö. GLATZ 1980. 118. 93.jz.

Szekfű művéről Tagányi értékelése néhány évvel később: „Ilyenféle [ti. a hazai jogszokásokat tárgyaló Tagányi-munka aktuális fejezetében tárgyalt – Sz. G.] mesterséges rokonsági viszonyoknak kellett megnyilatkoznia legalább részben a régi magyar serviensek és familiarisok nagyfontosságú társadalmi intézményében is, a mely dr. Szekfű Gyula (...) alapvető munkájában táruult föl először, de további XVI. és XVII. századi fejleményeinek és szervezetének tüzetes megvilágítását e korszak klutúrtörténetének mesterétől: Takáts Sándortól várjuk és reméljük.” TAGÁNYI 1919. 65. A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle „állandó” szerzőjének számító, évekig Thallóczy Lajos bécsi köréhez tartozó Takáts Sándorra (1860–1932), Tagányihoz való (baráti, bár néhol ambivalens) viszonyára, illetve általában az intézménytörténeti mellett mind határozottabb gazdaság- és társadalomtörténeti orientációt követő levéltárnokot a századforduló éveiben övező szakmai kapcsolati háló működésének számos részletére ld. KÖVÉR 2013. passim. A Tagányival baráti viszonyt ápoló Thallóczyra: GLATZ 2010. Az aktív pesti, majd bécsi társasági életet folytató Thallóczy Lajos környezetének számos tagjához Tagányi igen közel állt (Takátson kívül itt Réthy Lászlót, vagy a Tagányit szerfelett kedvelő Károlyi Árpádot említhetjük, az

Tagányin kívül egyedül Mika Sándor helyezte, aki mindvégig figyelemmel kísérte készségét és a kudarcnak számítható bemutatkozás után is atyai szeretettel támogatott.”²¹ (Kiemelések tőlem – Sz. G.)

Bizonyosak lehetünk abban, hogy Holub József is tagja volt azon „fiatalok” – végeredményben egyazon egyetemi, szakmai és baráti társaságba tartozó – körének, akik „megtalálták az utat” Tagányi Károlyhoz. Erről tanúskodnak egyfelől Holub azon sorai, melyek azokat a „soha el nem felejthető beszélgetése[ket]” idézik fel, melyeket Tagányi azokkal folytatott, „akiket bizalmára méltatott”,²² mint ahogy (a Szekfű által írottakkal összhangban) utal arra is, hogy a levéltárnok – kinek „erudíciój[a] nagysága, adatgyűjtésének teljessége valóban csodálatos volt”, a budapesti forrásörző intézmények anyagát pedig nálánál jobban senki sem ismerte²³ – „gazdag gyűjteményének adatait szívesen bocsátotta komoly kutatók rendelkezésére, akik így oly anyaghoz is hozzájutottak, amely nála nélkül rejtve maradt volna előttük.”²⁴

1910-es évekből pedig az akkor már Bécsben működő fiatal Eckhartot és Szekfűt), az 1880–1890-es években maga is az asztaltársaság tagja volt (vö. WAKTOR 2004), de a „bécsiekkel” később sem vesztette el kapcsolatát. Vö. VARDY 1976. 148., GLATZ 1980. 114., SASHEGYI 1987. 200., RESS 2008. xxv.

²¹ SZEKFÜ [1948] 172. Más lapra tartozik, hogy Szekfű 1940-ben, a *Magyar Szemlében* megjelent írásában – itt is elismerve ugyan Tagányi úttörő érdemeit a (sarkosan fogalmazva) „szociologikus” történetírás hazai adaptálásában (lásd: „A múlt század 90-es éveiben kezdődtek azok a polémiák, amelyek során Below és Lamprecht, Schmoller és Rachfahl és mások elsősorban a középkor problémáin kialakították a modern német alkotmány-társadalom-közigazgatás-gazdaságtörténet alapelveit; ezek egy részének szociológiai formulázást Max Weber adott. A német történeti módszer nagy kivirágzása volt ez, Ranke óta a legnagyobb, s mi magyarok, akik a század elején Tagányi Károlyt követve fordultunk ez irodalomhoz, sokat tanultunk belőle.” SZEKFÜ 1940. 402–403.) – mintha kárhoztatta is volna e fordulatot, mely szerinte ahhoz vezetett, hogy a magyar historiográfia eltávolodott a Károlyi Árpád nevével fémjelvezhető irányzattól, „melynek központjában épp az államélet, kormányzás, közjog, közigazgatás problémái vannak”, miközben „ugyanazek a többi kutató érdeklődési köréből szinte teljesen kiestek. Az ő [ti. Károlyi – Sz. G.] irányától a század elején Tagányi Károly példájára fordult a kutatás a társadalom, gazdaság, néprajzi élet felé, amire bizonyára szükség is volt, de arra már nem volt szükség, hogy az előbbi felfogástól előnyben részesített problémákat elhanyagoljuk.” SZEKFÜ 1940. 403. Más kérdés, hogy Szekfű idézett szövegének célpontja nem annyira a Tagányi-féle, mintsem inkább a Mályusz Elemér által képviselt historiográfia volt. Vö. ERŐS 2002. 728., 731–732.

²² HOLUB 1924. 833. Lásd még HÓMAN 1922. 179.

²³ Ez ebben az esetben a legkevésbé sem a nekrológ műfajából vagy a személyes emlékezet megszépítő erejéből fakadó retorikai túlzás. (Lásd még hasonló hangvétellel Hóman gyászbeszédét, MNT Társasági Ügyek 189–190.) Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Tagányi-hagyaték egészen grandiózus mennyiségű jegyzetanyagot tartalmaz mind a különböző tematikákra gyűjtött források, mind a könyvészeti apparátus vonatkozásában. OSZK Kt. Fol. Hung. 1539–1542, 1546, 1551–1552, 1572–1573., Quart. Hung. 2254–2262, 2264–2268, 2270–2287, 2289, 2292–2294. Vö. GLATZ 1980. 114–115.

²⁴ HOLUB 1924. 834. A szerző itt illusztrációként a „budai basák levelezése kiadónak előszavá[ra]” hivatkozik. Így a „komoly kutatók” ez esetben a Tagányihoz (de Holubhoz is) sok szálon kötődő Takáts Sándorral, Eckhart Ferencsel és Szekfű Gyulával azonosíthatók, akik az általuk szerkesztett, 1915-ben megjelent munka (*A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589*, melynek Tagányi által birtokolt példánya ma Pécsen található: PEK TGYO C 10736) előszavában – Károlyi Árpád mellett – Tagányinak mondanak köszönetet, „a ki az Országos Levéltár és egyéb gyűjtemények anyagát illető csodálatosan kiterjedt ismereteit rendelkezésünkre bocsátotta olyan tudós egyszerűséggel, amire csak természetes

Másik biztos támpontunk kettejük érintkezésére – mely egyben átvezet minket a két historikus történetírásában megjelenő tartalmi összefüggések felé is – a történettudomány szakmai szervezeteinek közegében való szerepvállalásuk lehet. Ebben a vonatkozásban a Magyar Történelmi Társulat (MTT)²⁵ és a Magyar Genealógiai és Heraldikai Társaság (MGHT)²⁶ szerepét kell kiemelni, hangsúlyozva azonban, hogy Tagányi aktív működése ezek testületeiben,²⁷ illetve rendezvényein épp Holub pályakezdésének – és ifjonti aktivitásának – éveiben szorult vissza. Így például Tagányi Károly nem volt jelen Holub MGHT-beli „debütálásán” sem, mikor az friss tagként²⁸ 1909 októberében felolvasta a Társaság választmányi ülésén – első jelentős témájához kötődő – értekezését az Istvánffy-családról. A „nagy tetszéssel fogadott felolvasás”-t²⁹ követően az MGHT folyóirata, a *Turul* hasábjain megjelent Holub-tanulmány azonban már nem került el a – gyakorlatilag valamennyi létező hazai (és számos külföldi) szakmai orgánumot, forráskiadványt és szakmunkát nyomon követő³⁰ – országos levéltárnok figyelmét, amint arról saját, „kipreparált” (aláhúzott, kommentált) példánya tanúskodik.³¹ Jelen volt viszont Tagányi – mégpedig Holub Józseffel együtt – Hóman Bálint 1912. február 29-i felolvasásán,³² ahol a fiatal történész

volna, hogy mi olyan levéltári osztályokból is kapjunk budai basáktól származó leveleket, a melyekben rajta kívül senki sem sejtett volna ilyeneket.” TAKÁTS-ECKHART-SZEKFÜ 1915. vi.

²⁵ LUKINICH 1918. Holub József „okl. tanár, nemzeti múzeumi levéltári gyakornok” az MTT 1909. február 18-i ülésén lett társulati tag, Szabó Dezső ajánlásával (SZÁZADOK 1909. 354.), 1916 márciusától pedig a Társulat igazgató-választmányának tagja volt. LUKINICH 1918. 118.

²⁶ SZLOVIKNÉ 1983

²⁷ Tagányi az MTT-nek 1879-ben lett tagja, Thallóczy Lajos ajánlásával (SZÁZADOK 1879. 160.), 1884-től pedig (Csánki Dezsővel egyetemben) a Társulat igazgatóválasztmányának tagja lett. LUKINICH 1918. 119. Az MGHT-nek kezdettől, 1883-tól alapító igazgatóválasztmányi tagja volt csakúgy, mint – sok más jeles személyiség mellett – Pauler, Thallóczy, Csánki vagy Fejérfataky is. SZLOVIKNÉ 1983. 51.

²⁸ Az MGHT 1909. február 25-i igazgatóválasztmányi ülésén, Bártfai Szabó László jegyző ajánlásával lettek a Társaság évdíjas tagjai Eckhart Ferenc „tanárjelölt” és Holub József m. nemzeti múzeumi gyakornok. *TURUL* 1909. 42.

²⁹ *TURUL* 1909. 140.

³⁰ Tagányi impozáns és rendezett könyvtárral rendelkezett – mely, ahogy Holub 1924-ben jellemezte, „a jogi, gazdasági és társadalomtudományi, bel- és külföldi szakirodalom értékes műveit foglalja magában kb. 2000 kötetben” (PTE EL VIII. 101. b. A Magyar kir. Erzsébet Tudományegyetem iratai, A Rectori Hivatal iktatott iratai, 10. dob., 1197/1924-25. Jegyzőkönyv az Erzsébet Tud. Egyetem Könyvtári Bizottságának 1924. évi nov. hó 24. tartott üléséről) –, amiről tematikus jegyzékeket vezetett: OSZK Kt. Quart. Hung. 2263. fol. 1–201. Lásd még: jelzet nélküli Leltári napló, „Tagányi Könyvtár” felirattal az Erzsébet Tudományegyetem könyvtárának iratanyagában [1925], PEK TGYO PEKI j. n. A Tagányi-könyvtár (a folyóiratokat nem számítva valójában nagyjából 3000 kötetes) anyagának részleteire: SZEBERÉNYI 2014. – Köszönöm Polyák Petrának, hogy a PTE Egyetemi Levéltár anyagában való kutatásban segítségemre volt.

³¹ *TURUL* 1909. 112–123. (A folyóirat 1886 és 1923 közötti példányai a Tagányi-hagyatékából: PEK TGYO R 279)

³² *TURUL* 1912. 41. „Dr. Hóman Bálint egyetemi könyvtártiszt” 1909. május 19-én Holub ajánlásával lépett a Társaság évdíjas tagjainak sorába. *TURUL* 1909. 85.

A magyar törzsek megtelepedése című értekezését ismertette, melyről az idősebb pályatárs igencsak jó véleményrel volt.³³

Az 1910-es években Holub mind aktívabb szerepet vállalt a Genealógiai Társaságban – köztük a *Turul* társszerkesztői teendőit³⁴ –, miközben Tagányi, úgy tűnik, szinte teljesen visszavonult az MGHT életéből.³⁵ Nem meglepő tehát, hogy kettejük itteni működésére nem rendelkezünk több adattal, noha a levéltárnok kétségtelenül figyelemmel kísérte a fiatalabb pályatársnak – csakúgy, mint Hómannak vagy Eckhartnak – a Társaság lapjában megjelent kisebb írásait, könyvismertetéseit.³⁶ A másik szakmai ernyőszervezet, a Magyar Történelmi Társulat³⁷ égisze alatt 1917-ben tervbe vett (ám csak a háború után révbe érő) nagyszabású forráskiadvány-sorozat (*Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*) munkálatainak tervezete viszont több vonatkozásban is árulkodó, és egyben jól illusztrálja azt a szakmai és tematikai programot, ami minden kétséget kizáróan a legjelentősebb kapocs volt a két historikus működése között (már az 1910-es évek elejétől), és ami valóban Tagányi Holub történetírásában játszott szerepének forrásvidékére vezet.

A Thallóczy Lajos halála után, 1917 februárjában a Társulat elnökévé választott gróf Klebelsberg Kunó által meghirdetett program a magyar történelem „újabb kori” forrásainak feltárására és publikálására,³⁸ a kor gyakorlatilag vala-

³³ Tagányi kifejezetten nagyra értékelte Hómannak a *Turul* hasábjain publikált írását (TURUL 1912. 89–114.), amint arról temérdek szövegbeli aláhúzása, kommentárja és – a kritikát sem nélkülöző, de alapvetően egyetértő – lapszéli megjegyzése („helyes!”, „úgy van!”, „érdekes!”) tanúskodik (PEK TGYO R 279). Ezek már csak azért is feltűnőek, mert a Tagányi könyveit és saját folyóiratpéldányait tarkító számtalan széljegyzetben másutt egyértelműen (a nem ritkán pikírt) kritikai megállapítások dominálnak. Vö. SZEBERÉNYI 2014.

³⁴ Holub 1912 novemberében lett – Hóman Bálint, Gárdonyi Albert és Szentpétery Imre mellett – az MGHT igazgatóválasztmányi tagja. TURUL 1912. 185. Az 1914 márciusában tartott tisztújítás során a Társaság jegyzőjévé választották (mely minőségében a háború végéig a titkári teendőket is ellátta), miközben ugyanekortól Áldásy Antal mellett a *Turul* társszerkesztői pozícióját is betöltötte (1924-ig). SZLOVINKÉ 1983. 61.

³⁵ Tagányi 1907-ig szinte valamennyi MGHT-ülésen jelen volt, ezután azonban csak szórványosan jelent meg, 1912 után pedig egyáltalán nem mutatható ki aktivitása a Társaság működésében. (Lásd az MGHT üléseinek jegyzőkönyveit a *Turul*-ban.)

³⁶ Pl. TURUL 1912. 138–141. (Hóman); TURUL 1913. 158–163. (Eckhart); TURUL 1914. 87., 130–133., TURUL 1916. 104–108., 112. (Holub) (PEK TGYO R 279, Tagányi jelöléseivel.)

³⁷ A magyar történettudomány két szakmai csúcsszervezete, az 1854-ben alapított akadémiai Történettudományi Bizottság és az 1867-től működő MTT közül – noha, a dolog természetéből fakadóan jelentős személyi átfedések voltak a két szervezet között – a századfordulóra egyértelműen az utóbbi vette át a tudományos vezető szerepet. VARDY 1976. 51–52. Kiadói gyakorlatuk tekintetében lásd ROMSICS 2011. 250.

³⁸ A programot, melynek „célja Magyarország története 1687–1848/49-ig terjedő korszakára vonatkozólag gondosan szerkesztett forráskiadványoknak meghatározott tero szerint való közzététele” volt, az MTT 1917. május 24-i ülésén indítványozta Klebelsberg (Vö. SZÁZADOK 1917. 221.), ami „a közgyűlés közönségét szokatlan módon magával ragadta”. SZÁZADOK 1917. 336–337. A *Fontes* publikálása végül csak a háborút követően, 1921-től indult el, és a tervbe vettől némileg eltérő formában valósult meg. VARDY 1976. 55–58., ERŐS 2009. 49., ROMSICS 2011. 251–252.

mennyi számottevő magyar historikusát érintette, így a megvalósítás végett életre hívott intéző-bizottság, illetve a tematikus szakbizottságok személyi összetétele – erre a Társulat „első” (azaz ügyvezető) alelnöke, Csánki Dezső³⁹ tett javaslatot 1917 júniusában⁴⁰ – viszonylag jól reprezentálja a dualizmus utolsó évei történéseinek szakmai (ez esetben inkább a tudományos, mintsem a tudománypolitikai vagy hatalmi térben elfoglalt) pozícióját. Az impozáns névsor tüzetes elemzésére itt nincs mód, így csupán a minket közelebbről érdeklő neveknel maradva: Tagányi Károly a 30 fős intéző-bizottságban⁴¹ betöltött posztja mellett két szakbizottságnak (a közigazgatásinak és a gazdaságtörténetinek) is tagja volt, míg Holub József – a szakbizottságokban tagságot nyertek döntő többségével egyetemben⁴² – egynek, „a közigazgatási szervek és a területi viszonyok történetével foglalkozó osztály”-nak lett munkatársa.⁴³

Tagányi esetében egyik szakbizottsági szerep sem meglepő; a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* egykori szerkesztőjeként⁴⁴ és számos ott publikált írás szerzőjeként, a századfordulón kiadott *Közigazgatási Lexikon* szócikkeihez írt levéltári forrásismertetései révén,⁴⁵ vagy mint az 1893-ban életre hívott mezőgazdaságtörténeti monográfia-bizottság társulati előadója⁴⁶ vitán felül a gazdaságtörténeti kérdések veterán szakértőjének számított. Tagányi életművének ennél is mar-

³⁹ Csánki 1909-től az MTT alelnöke, illetve az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke volt. Hivatali pályájának csúcását 1913-ban érte el, mikor országos főlevéltárnok lett. SASHEGYI 1982. 432.

⁴⁰ SZÁZADOK 1917. 342–343. A névsort az intéző-bizottsági tagok hozzászólásai nyomán véglegesítették. SZÁZADOK 1917. 415.

⁴¹ Az intéző-bizottságban József Ferenc főhercegen mint védnökön és az MTT vezérkarán (Klebsberg elnök, illetve a szakbizottságokban posztokat nem viselő Csánki és Fejérpataky alelnökök, továbbá Domanovszky Sándor, a *Századok* szerkesztője, illetve Lukinich Imre főtítkár) kívül olyan neveket találunk – Tagányién kívül – mint Békefi Remig, Marczali Henrik, Márki Sándor vagy Károlyi Árpád.

⁴² Kilencvenen egyetlen osztály munkájában kaptak posztot, és mindössze 17-en töltötték be két bizottsági tagságot is egyidejűleg (Tagányi mellett – a teljesség igénye nélkül – Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Békefi Remig, Buday László, Eckhart Ferenc, Gombos Albin, Hóman Bálint, Iványi Béla, Illés József, Marczali Henrik, Szádeczky-Kardoss Lajos, Szekfű Gyula; többségük – általában a „fiatalokat” leszámítva, mint Hóman, Szekfű vagy Eckhart – az intéző-bizottságnak is tagjai voltak). Egyedül Károlyi Árpádnak jutott – nyilván szakmai elismerésként és a Klebsberggel való jó viszony okán is (vö. ERŐS 2009. 49.) – az intéző-bizottsági tagság mellett három szakbizottsági hely is. SZÁZADOK 1917. 342–343. Mindazonáltal túlzottan erős következtetéseket nem érdemes levonni a „csupán” egyetlen szakbizottságban szerephez jutók vonatkozásában, mivel Holubé mellett ebben a csoportban is olyan nevek szerepelnek, mint Áldásy Antal, Domanovszky Sándor, Kovács Ferenc, Karácsonyi János, Takács Sándor vagy Szentpétery Imre.

⁴³ Csánki előterjesztése hangsúlyozza, hogy a felállított öt osztály (általános történet; közigazgatás; társadalom; nemzetiségi, vallási és művelődési viszonyok; gazdaság) munkáját végző szakbizottságok tagjai „a tényleges munkatársak”. SZÁZADOK 1917. 342.

⁴⁴ Vö. KÖVÉR 2013. 202–211.

⁴⁵ Vö. BOGNÁR 2010. 207–208.

⁴⁶ OSZK Kt. Fol. Hung. 1547. fol. 10–22.: Tagányi Károly jelentése a magyar mezőgazdaság történetének tanulmányozásához kiküldött albizottság megállapodásairól (1893) Vö. LUKINICH 1918. 90–92., SASHEGYI 1979. 7.

kánsabb elemét jelentették azonban – egész munkásságán vörös fonalként fut végig – a közigazgatás történetére, azon belül is a megyére vonatkozó intézmény- (és társadalom-)történeti vizsgálatai.⁴⁷ Szempontunkból itt még jelentősebb azonban, hogy – noha a századforduló után a megyemonográfia-írás „láza” alábbhagyott⁴⁸ –, az ebben a vonatkozásban kurrens „módszertani útmutatót” maga Tagányi alkotta meg,⁴⁹ és egyébként követte általa (is) jegyzett „klasszikus monografiájában”.⁵⁰ Holub Józsefnek a *Fontes*-bizottság közigazgatás-történeti „osztályában” viszont történetesen éppen azon, 1917-ben már hosszú évek óta folytatott kutatásai biztosítottak helyet, melyek Zala megye történeti monografiájának megírását célozták.⁵¹ Kettejük személyes nexusának alapját is gyanítható-

⁴⁷ TAGÁNYI 1882, TAGÁNYI 1883, TAGÁNYI 1894, TAGÁNYI 1899, TAGÁNYI 1901, TAGÁNYI 1913, SZOLNOK-DOBOKAVÁRMEGYE 1900–1905, továbbá rendes akadémiai székfoglalójának töredékes kézirata: OSZK Kt. Fol. Hung. 1543. fol. 1–15. [1924] (VARGA 1993) Vö. BOGNÁR 2012. 63–66. Holub 1924-ben írt nekrológjának „szüzséje” is arra vall, hogy a szerző (egyébként joggal) Tagányi megyetörténeti kutatásait tekintette az életmű vezérfonalának. HOLUB 1924. Ebben a vonatkozásban (is) éles a kontraszt a Csánki Dezső által jegyzett nekrológgal, ami szinte csak epizódként említi meg Tagányi megyére vonatkozó vizsgálatait (CSÁNKI 1924. 207.), mintegy illusztrálandó a műfajtól elvárhatóan kellően szofisztikált megjegyzések közé rejtett kritikai „tételmondatát”, miszerint, „ily kiszélesült tárgykör [ti: Tagányi szerteágazó érdeklődési területe] nem alkalmas (...) egységes nagy mű megalkotására”. CSÁNKI 1924. 206. Csánki írása egyébként bővelkedik a hasonló, többé-kevésbé bújtatottan pikírt megjegyzésekben.

⁴⁸ Vö. GAZDA 1984

⁴⁹ TAGÁNYI 1894

⁵⁰ Hóman Bálint minősítette így 1912-ben, már említett *Turul*-beli tanulmányában a Tagányi közreműködésével készült „Szolnok-Dobokavármegyé”-t. (Lásd TAGÁNYI 1901, SZOLNOK-DOBOKAVÁRMEGYE 1900–1905) *TURUL* 1912. 101. Tagányi – némi szakmai hiúságról téve tanúságot – saját példányában aláhúzta a „klasszikus monográfia” kifejezést. PEK TGYO R 279

⁵¹ Persze egyéb eredményei mellett. (Lásd Holub ez idő szerinti publikációinak jegyzékét: ÁDÁM 1986. 23–24.) Mindazonáltal érdekesen szemlélteti Holub József munkásságának (másokhoz viszonyított) szubjektív szakmai megítélését Fejérpataky László 1918 áprilisi jelentése a Szilágyi Sándor-díj odaítélése tárgyában. A Fejérpataky mellett Gombos Albin és Domanovszky Sándor alkotta bizottság a *Századokban* 1913 és 1917 közt megjelent legjobb publikáció díját Eckhart Ferenc tanulmányának (*Hiteles helyeink eredete és jelentősége*, 1913) ítélte oda. Noha a másutt megjelent írások itt nyilván nem jöhettek számításba, továbbá semmi okunk kételkedni a bizottság szakmai ítéltének objektivitásában, Fejérpataky felvezetése mégis sokatmondó: „[Ö]rvendetes zavarba hozott bennünket az említett öt évfolyam gazdag tartalma. **A mesterek közül** Angyal Dávid, Csánki Dezső, Fraknói Vilmos, Karácsonyi János, Marczali Henrik, Márki Sándor és Wertheimer Ede keresték föl tanulmányaikkal a Századokat, **mellettük** Barabás Samu, Dékány István, Fest Aladár, Hóman Bálint, Gárdonyi Albert, Kiss István, Lukinich Imre, Szabó Dezső és Szekfű Gyula minden tekintetben elismerésreméltó és érdemes dolgozatait említjük meg, **az ifjabbak közül pedig** Auner Mihály, Bartoniek Emma, Fehér Géza és Holub József értekezése vonták magukra figyelmünket.” (Kiemelések tőlem – Sz. G.) *SZÁZADOK* 1918. 327. Az idézett névsort és „besorolást” nem is az teszi feltűnővé, hogy Holub 1917-ben a *Századokban* két írást is közzé tett (*A nádor szerepe a koronázáson; Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban*), vagy hogy Hómannal, Lukinichcsal, Szabóval vagy Eckharttal egy korosztályhoz tartozván aligha volt életkori tekintetben náluk „ifjabbnak” mondható (Hómannál vagy Eckhartnál történetesen idősebb volt), hanem hogy éppen ekkor jelent meg a Fejérpataky-emlékkönyvben *A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez* című tanulmánya is (HOLUB 1917) – vélhetőleg a legnyomósabb aktuális érvként a *Fontes*-szakbizottság munkájában való részvétel mellett –, amit nem kisebb szaktekintély értékelt Szekfű *Servienek és familiárisok*-ával azo-

an Holub Zalával kapcsolatos (levéltári) kutatásaiban fedezhetjük fel, noha azt újfent érdemes hangsúlyozni, hogy Tagányi és Holub kapcsolatának történetére vonatkozó *közvetlen* források e képen számottevően módosíthatnak. Az mindenestre bizonyos, hogy a két történész munkássága közti historiográfiai kapcsolat legerősebb nyomai feltétlenül a megyetörténet-írásban rejlenek.

Önálló elemzést érdemel annak a szűkebben vett medievisztikai problémának a tárgyalása, hogy Holub József középkori megyéről vallott nézetein milyen módon és mértékben hagytak nyomot Tagányi igazgatástörténeti munkásságának elemei, így itt illusztrációként csupán egyetlen (kézenfekvő), inkább historiográfiai, mintsem tartalmi jellegű összefüggés felvillantására szorítkozom.

Holub pályáján – noha még frissen végzett bölcsészdoktor volt – a Marczali Henrik ajánlásával elnyert⁵² Zala-monográfiára való felkérés vállalása (egészen korai, Tolna megye történetére vonatkozó „kalászatai” dacára⁵³) tulajdonképpen jelentős témamódosítást jelentett a szintén épp csak megindított, ráadásul eredményes⁵⁴ Istvánffy-kutatásokhoz képest. A nagy hévvel és a szűkre szabott határidő szorításában⁵⁵ megkezdett megyekutatás gyümölcse, a mára klasszikusnak számító monográfia első (és egyetlen befejezett) kötete⁵⁶ azonban csak 1929-ben jelent meg, noha a téma 1910-től (többé-kevésbé) folyamatosan Holub kutatásainak homlokterében állt.⁵⁷ A megjelent kötet előszavában a szerző áttekintet-

nos kaliberű munkának, mint Károlyi Árpád: „Holub műve hát kiegészíti Szekfüét. Ketten együtt adják a magyar középkor (XIII.–XV. század) közigazgatási szervezetének nagy vonásokban megrajzolt, de teljesen világos képét (...) melyért méltán illeti meg a két szerzőt az úttörés pálmája.” SZÁZADOK 1918. 414. Gyaníthatóan ez tehát éppen az a pont 1917/1918 körül, amikor az akkor 32 éves Holub szakmailag végleg maga mögött hagyta az „ifjabbak” körét. Lásd még Károlyi recenziójának ide vágó megjegyzését: „Holub e szép tanulmányban a jog- és közigazgatás-történelem nagy készültségű és sokat ígérő munkásává küzdötte föl magát **egy csapásra**.” (Kiemelés tőlem – Sz. G.) SZÁZADOK 1918. 416.

⁵² HOLUB 1929. xii–xiii.

⁵³ ÁDÁM 1986. 23., NAGY-SZABÓ 2006. 164.

⁵⁴ Holub 1909-ben Schwartner-díjat nyert Istvánffy Miklós krónikájáról írt pályaművével. CSIZMADIA 1967. 119.

⁵⁵ A munka befejezésének eredeti határideje 1915. január 1. volt, amiről azonban gyorsan kiderült, hogy tarthatatlan. HOLUB 1929. xiii., xviii. Vö. SZABÓ Cs. 1987

⁵⁶ A monográfia eredeti terve – az 1910 februárjában megkötött szerződés szerint – „legalább három külön-külön 30-40 ívet magában foglaló” kötetről szólt, melyek „Zalavármegye általános történetét [tárgyalják] a legrégibb időktől 1872-ig, a vármegye részleges történetét az egyes községek szerint, továbbá a vármegye nemes családainak történetét a modern tudományos történetírás által követelt formában, az összes kiadott, valamint a vármegyei és más (országos, nemzeti múzeumi, káptalani, konventi, családi) levéltárakban őrzött eredeti okmányok, jegyzőkönyvek s más források alapján, különös tekintettel a művelődési viszonyokra, kijelölve a helyet, melyet a vármegye hazánk politikai és művelődési történetében elfoglal.” 2318/1910. sz. alatti szerződés Zalavármegye történelmi monográfiája ügyében, 1910. febr. 22. Holub-cs. iratai, NAGY-SZABÓ 2006. 170–171. Vö. HOLUB 1929. xiii, xxi–xxii. A kéziratban maradt további kötetek/ részletek sorsára: CSIZMADIA 1967. 119., BILKEI 2006. 16–17.

⁵⁷ Ez részint a zalai Monográfia-Bizottságnak évente írt beszámolóiból (NAGY-SZABÓ 2006. 171–172., BILKEI 2006. 14.), részint pedig a Széchényi Könyvtár munkatársainak tevékenységéről szóló éves jelentésekből tudható. Ami ez utóbbiakat illeti, a „Zala vármegye megbízásából dolgozik a vármegye történelmi monografiáján”-jellegű bejegyzések az 1910–1912 közötti években és 1914-ben sorjáznak (MKSz 1911. 116., MKSz 1912. 211., MKSz 1913. 207., MKSz 1915. 145.), 1913-ból és 1915–1918 között

te az az idő szerinti historiográfiai (ez esetben inkább módszertani) előzményeket,⁵⁸ így az 1872-es Pesty–Fraknoi-féle⁵⁹ és az 1894-es Tagányi által lefektetett megye-kutatási koncepció⁶⁰ mellett már természetesen Mályusz Elemér 1924-es „helytörténetírói” programja⁶¹ is említésre került.⁶² Mindazonáltal, a tartalom-elemzést itt mellőzve is leszögezhető, hogy Holub munkája – Mályusszal folytatott diskurzusa és talán a fiatalabb pályatárs befolyása dacára is⁶³ – alapvetően a Tagányi-féle metódust követte.⁶⁴ Ezt több mérvadó kortárs vélemény is aláhúzza. 1931-ben Váczy Péter a helytörténeti kutatás problémáit elemezve vélekedett

azonban hiányoznak, mint ahogy a forradalmak és a kezdődő konszolidáció utáni első ismert évből, 1922-ből is. (MKSz 1914. 214., MKSz 1916. 142., MKSz 1917. 143., MKSz 1918. 142–143., MKSz 1919. 65., MKSz 1923. 146–147.) Holub 1923 végén, pécsi nyilvános rendkívüli tanári kinevezése kapcsán hagyta el az OSZK kötelékét, ekkor már mint az Országos Magyar Gyűjteményegyetem VI. fizetési osztályába sorolt igazgató-őr/ főkönyvtárnok. MKSz 1923. 157., 277–278., MKSz 1924. 113–115. Azaz, az anyaggyűjtés nagyja még a háború kitörése előtt történt – 1912 nyarát például egészében az Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárának anyagában kutatva töltötte (lásd Jelentés Zalavármegye történeti monografiájának megírásához tett kutatásokról, 1912. Holub-cs. iratai, aláírás és dátum nélküli piszkozat, NAGY-SZABÓ 2006. 171–172.), ahol roppant valószínű, hogy Tagányi őt is (mint másokat, vö. SASHEGYI 1987. 200.) személyesen instruálhatta –, és noha időközben több zalai vonatkozású (vagy a monográfia kapcsán gyűjtött anyagból építkező) írást is publikált, a kötet összeállítására már Pécsen történt. Vö. BILKEI 2006. 14–15. Mindazonáltal rövidebb levéltári kutatásokat (Zalaezerszegen, Keszthelyen, Zalavárott) még az 1920-as évek közepén is folytatott a témában, amint arról a *Dunántúl* 1925 nyarán röviden be is számolt (*Pécsi egyetemi tanár írja Zalamegye történetét*), egyben az első kötet sajtó alá rendezéséről is hírt adva. *Dunántúl*, 1925. július 29. 5. (Köszönöm Dezső Krisztinának, hogy felhívta a figyelmemet az adatra. – Sz. G.)

⁵⁸ HOLUB 1929. xix–xx.

⁵⁹ PESTY–FRANKL 1872

⁶⁰ TAGÁNYI 1894

⁶¹ MÁLYUSZ 1924 [2003]

⁶² A mindössze 24 éves Mályusz 1922-ben publikálta *Turóc megye kialakulása* című doktori értekezését, amivel nyomban a megyetörténet-írás meghatározó szerzőjévé vált. MÁLYUSZ 1922.

⁶³ Mályusz 1927 júniusában arról biztosította Holubot, hogy „[a] zalai monografia beosztását illetőleg véleményem teljesen egyezik a Tieddel. Úgy képelem, hogy a török-idő három olyan korszakra szabdalta szét a megye életét, hogy még a családok, vagy legalább a legtöbb család életében is speciális határvonal a XVI. és a XVIII. század. Lehet, hogy csalódom, de úgy érzem, hogy a középkor különálló periódus, úgy hogy nagyon szerencsés gondolatnak tartom ezt a periodust zárt egészé tenni a családtörténeti rész Általad jelzett elkészítésével. Csak egyetlen egy szerény javaslatom volna: nem volna-e jó a középkor végét Zalánál nem 1526-ra, hanem a török foglalás első éveire tenni? Azt hiszem, ilyen módon nagyon természetesen adódna a munka. 'Salva tamen decisione.' ” Mályusz Elemér levele Holub Józsefhez, 1927. június 13. Holub-cs. iratai, NAGY-SZABÓ 2006. 173. Ami a periodizációt illeti, a középkor tárgyalását eredetileg (1910 végén) Holub is Mályusz javaslatához hasonlóan az 1540-es évekig gondolta elvinni, végül azonban mégis 1526 mellett döntött, melynek könyve előszavában adja indoklását. HOLUB 1929. xiv–xv.

⁶⁴ Már csak azért is, mert Mályusz a középkor vonatkozásában maga is kifogástalannak találta a Tagányi-féle koncepciót: „Mivel a középkori kutatás terén a Tagányi-féle program a helyes irányú fejlődést jelzi, **nincs semmi hozzátenni valónk.**” MÁLYUSZ 1924 [2003] 496. (Kiemelés tőlem – Sz. G.) Mindazonáltal Mályusz programja módosított a megyekutatás addigi fókuszán – ez mindenekelőtt tanítványainak (Szabó István, Fügedi Erik, Balázs Éva, Iczkovits Emma, Maksai Ferenc, Jakó Zsigmond, Illa Bálint stb.) az 1930-as évek végétől, zömmel a *Település- és Népiségtörténeti Értekezések* sorozatban megjelent munkáiban figyelhető meg – azzal, hogy az intézmény- és igazgatástörténetről a társadalomtörténet felé mozdította el azt. Vö. MÁLYUSZ 1994. 15., BERLÁSZ 1943. 1088., ERŐS 2009. 53.

úgy, hogy – noha magának Tagányinak a programját hatásában meglehetősen negatív végkimenetelűnek értékelte,⁶⁵ és inkább a Mályusz-féle elképzelések mellett tört lándzsát⁶⁶ – bár „Holub az általánosan elfogadott megye-elmélethez csatlakozott”,⁶⁷ olyan művet alkotott „melynél nagyobb tudományos felkészültséggel írt helytörténetet nehezen lehet elképzelni”.⁶⁸ A monográfia megjelenését követően, 1930 tavaszán Holubnak írt számos (Szekfútól, Csánkitól, Domanovszkytól és másoktól érkező) gratuláló levél⁶⁹ közül két értékelés szempontunkból viszont különösen is figyelemre méltó. Mályusz Elemér sorai tudniillik Holub művét „az első modern megyei monográfiának” minősítik,⁷⁰ míg Hóman Bálint egyenesen úgy fogalmaz, hogy „[b]átran kimondhatjuk, hogy Zala megye története a legjobb összes megyei monográfiánk között még Szolnok-Dobokát sem véve ki,⁷¹ hol az általánosság Tagányi minden találékonyság[á]ban és genialitása mellett⁷² is hiányos”.⁷³ Azaz, kevés kétségünk lehet afelől – ahogy a kortársaknak sem volt –, hogy Holub József 1929-es Zala-kötetében tisztelhetjük a Tagányi Károly-féle programot követő megyemonográfiák legtisztább kivitelű, egyben utolsó⁷⁴ darabját.

RÖVIDÍTÉSEK

MKSz	Magyar Könyvszemle. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Közlönye, Budapest
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest
Fol. Hung.	
Quart. Hung.	OSZK Kt., Magyar nyelvű kötetes kéziratok
Oct. Hung.	
PEK TGYO	Pécsi Egyetemi Könyvtár, Történeti Gyűjtemények Osztálya, Pécs
PEKI	A Pécsi Egyetemi Könyvtár Irattára

⁶⁵ „Tagányi bizonyára nem gondolt arra, hogy midőn a dilettantizmus ellen állít fel követendő elveket, a dilettantizmusnak nyújt segítséget. Az általa formulázott elv nem tudósokat, hanem műkedvelőket nevel.” VÁCZY 1931. 72.

⁶⁶ VÁCZY 1931. 65.

⁶⁷ VÁCZY 1931. 59.

⁶⁸ VÁCZY 1931. 58. „A történetíró a helyi anyagból felhasznált mindent, amit felhasználni érdemes volt, s kiaknáztatta mindazt az értéket, amit helytörténeti adatai az általános történeti megismerés szempontjából jelentenek. Éppen azért joggal tekinthetem úgy munkáját, mintha Zalamegye történetét nem is Holub József írta volna, hanem a Történetíró.” VÁCZY 1931. 58–59.

⁶⁹ NAGY-SZABÓ 2006. 173–176.

⁷⁰ Mályusz Elemér levele Holub Józsefhez, 1930 [tavasz?] Holub-cs. iratai, NAGY-SZABÓ 2006. 175.

⁷¹ TAGÁNYI 1901, SZOLNOK-DOBOKAVÁRMEGYE 1900–1905

⁷² Hóman Tagányi munkásságáról: HÓMAN 1922. 179–180.

⁷³ Hóman Bálint levele Holub Józsefhez, 1930. március 20. Holub-cs. iratai, NAGY-SZABÓ 2006. 176.

⁷⁴ Holub mintaserű kötete a középkori megye-kutatás ezen „avított” (intézménytörténeti) formája előtt évtizedekre „le is zárta” az utat azzal, hogy Zalára vonatkozó eredményei – persze kiterjesztett értelmezéssel – más megyék középkori történetére is vonatkoztathatóknak tűntek. Vö. CSIZMADIA 1967. 120., továbbá kritikailag: C. TÓTH 2008. 7., TRINGLI 2009. 487.

PTE EL
SZÁZADOK
TURUL

Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár, Pécs
Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye, Budapest
Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye,
Budapest (= PEK TGYO R 279, 1886–1923 között a Tagányi-
hagyatékából)

IRODALOM

- ÁDÁM 1986 Dr. Holub József és Dr. Irk Albert pécsi professzorok munkássága. Szerk. ÁDÁM Antal. Pécs, 1986. (*Studia iuradica auctoritate universitatis Pécs publicata*, 109.)
- BENEDEK 1986 BENEDEK Ferenc: Holub József, a professzor. In: ÁDÁM 1986. 19–21.
- BENKE 1998 BENKE József: Holub József. In: BENKE József: *Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai*. Pécs, 1998. 88–90.
- BERLÁSZ 1943 BERLÁSZ Jenő: A magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás kialakulása. = *Közgazdasági Szemle*, 1943. nov.–dec., 1076–1096.
- BILKEI 2006 ŐRINÉ BILKEI Irén: Holub József zalai munkássága. In: SZEKERES 2006. 13–18.
- BOGNÁR 2008 BOGNÁR Szabina: Százötven éve született Tagányi Károly (Nyitra, 1858. március 19. – Budapest, 1924. szeptember 9.) = *Néprajzi Hírek*, 2008/2. 60–69.
- BOGNÁR 2009 BOGNÁR Szabina: Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokásgyűjtés tudományos programja. In: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Szerk. MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra. Budapest, 2009. 292–309.
- BOGNÁR 2010 BOGNÁR Szabina: „Mivé lesz a styl?” Tagányi Károly történetírói pályakezdése. In: „*Alattad a föld, fölötted az ég...*” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. BALOGH Margit. Budapest, 2010. 201–224.
- BOGNÁR 2012 BOGNÁR Szabina: (Lokál)patriotizmus és tudományos helytörténetírás. Tagányi Károly helytörténetírói munkássága. = *Modern Magyarország*, 1. (2012):1. 62–85.
- CSÁNKI 1924 CSÁNKI Dezső: Tagányi Károly (1858–1924). = *Levéltári Közlemények*, 2. (1924):1–4. 205–208.
- CSÍKI 2003 CSÍKI Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. Debrecen, 2003.
- CSÍKI – HALMOS – TÓTH 2003 CSÍKI Tamás – HALMOS Károly – TÓTH Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2003. 208–240.
- CSIZMADIA 1967 CSIZMADIA Andor: A jogtörténeti oktatás a pécsi tudományegyetemen a két világháború között. Kérészy Zoltán és Holub József munkássága. In: *Jubileumi Tanulmányok*, 2. Szerk. PAP Tibor. Pécs, 1967. 107–128.

- DELACASSE 2006 Korsósné DELACASSE Krisztina: Holub, a jogtörténész. In: SZEKERES 2006. 6–12.
- ERŐS 2002 ERŐS Vilmos: Utószó. In: SZEKFŰ Gyula: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és a kiegészítő jegyzeteket írta ERŐS Vilmos. Budapest, 2002. 715–738.
- ERŐS 2009 ERŐS Vilmos: A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. = *Valóság*, 2009/2. 49–68.
- ERŐS 2012 ERŐS Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában. = *Valóság*, 2012/2. 22–40.
- FÉNYES [1993] FÉNYES Miklós: A pécsi egyetemi könyvtár története az 1920–1930-as években. A könyvtári irattári dokumentumok alapján. Összeállította FÉNYES Miklós. Kézirat. [Pécs, 1993.] (= PEK TGYO S 11417)
- GAZDA 1984 GAZDA István: Függelék. A vármegyetörténeti sorozatok. In: BODOR Antal – GAZDA István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Budapest, 1984. 457–482.
- GLATZ 1980 GLATZ Ferenc: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról. Budapest, 1980.
- GLATZ 2010 GLATZ Ferenc: Lajos Thallóczy – Historiker der Habsburgermonarchie. In: Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft. Hrsg. JUZBAŠIĆ, Dževad – RESS, Imre. Sarajevo–Budapest, 2010. 19–29.
- GUNST 2000 GUNST Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, 2000.
- HOLUB 1912 HOLUB József: Istvánffy Pál. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Szerk. PINTÉR Jenő. Budapest, 1912. 222–237. (= Különlenyomat a Békefi-Emlékkönyvből, PEK TGYO 130461)
- HOLUB 1917 HOLUB József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez. Budapest, 1917.
- HOLUB 1924 HOLUB József: Tagányi Károly. 1858. márc. 19 – 1924. szept. 9. = *Századok*, 1923–1924. 833–837.
- HOLUB 1929 HOLUB József: Zala megye története a középkorban. 1. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929.
- HÓMAN 1922 HÓMAN Bálint: Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családjog és öröklési jog köréből. Budapest, 1919. M. Néprajzi Társ. 85. l. – Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn. berlin, 1922. Vereinigung Wissenschaft. Verleger. 128. l. [Könyvismertetés] = *Történeti Szemle*, 1922. 175–180.
- KAJTÁR 1986 KAJTÁR István: Holub József, a történész. In: ÁDÁM 1986. 15–18.
- KAJTÁR 2001 KAJTÁR István: Holub József (1885–1962). In: Magyar Jogtudósok 2. Szerk. HAMZA Gábor. Budapest, 2001. 119–128.
- KOMJÁTHY 1962 KOMJÁTHY Miklós: Holub József, 1885–1962. = *Levél-tári Közlemények*, 1962. 304–305.

- KÖVÉR 2013 KÖVÉR György: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete. Intézményi megközelítés és historiográfia. = *Történelmi Szemle*, 2013/2. 201–224.
- LACZKÓ 1920 LACZKÓ Géza: Az Eötvös-Collegium, középiskolai tanárjelöltek állami internátusa. = *Nyugat*, 13. (1920):2. 817–818.
- LAKOS 2006 LAKOS János: A Magyar Országos Levéltár története. Budapest, 2006.
- LÉDERER 1978 LÉDERER Emma: A magyarországi polgári történettudomány története (1945-ig). Budapest, 1978.
- LENGVÁRI 2006 LENGVÁRI István: Holub József mint egyetemi vezető (1929–30, 1943–44, 1944–45.) In: SZEKERES 2006. 19–24.
- LUKINICH 1918 LUKINICH Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Alapításának félszázados évfordulójára. Budapest, 1918.
- MNT Társasági Ügyek Társasági Ügyek. [Magyar Néprajzi Társaság]. Tagányi Károly halála és az ezzel kapcsolatos intézkedések. = *Népelet* (Az „Ethnographia” harmadik folyama), I-II. [34–35.] (1923–1924): júl.–dec. 187–192.
- MÁLYUSZ 1922 MÁLYUSZ Elemér: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922.
- MÁLYUSZ 1924 [2003] MÁLYUSZ Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. In: MÁLYUSZ Elemér: Klio szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. SOÓS István. Budapest, 2003. 493–512. (eredetileg: = *Századok*, 1923–1924. 538–566.)
- MÁLYUSZ 1994 MÁLYUSZ Elemér: Előadások a népiségtörténetről. In: MÁLYUSZ Elemér: Népiségtörténet. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette SOÓS István. Budapest, 1994. 7–17.
- MÓRÓ 2000 MÓRÓ Mária Anna: Pécsi Püspöki Könyvtár – Pozsonyi Egyetemi Könyvtár – az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtára. In: A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok. Szerk. BODA Miklós et al. Pécs, 2000. 212–221.
- NAGY 2009 NAGY Janka Teodóra: A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében. In: Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Szerk. MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra. Budapest, 2009. 83–95.
- NAGY – SZABÓ 2006 NAGY Janka Teodóra – SZABÓ Géza: Ecsetvonások Holub József tudományos portréjához. In: Tolna megyei levéltári füzetek, 11. Szerk. DOBOS Gyula. Szekszárd, 2006. 159–183.
- PAIS 1924 PAIS Dezső: Tagányi Károly. = *Napkelet*, 4. (1924): jún. – dec./ 6–10. 281–283.
- PAKSA 2011 PAKSA Rudolf: Szekfű Gyula alma matere. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. ÚJVÁRY Gábor. A szerk. munkatársa NAGY József Zsigmond. Budapest, 2011. 14–27.
- PERES 2008 PERES Zsuzsanna: Kérészy Zoltán és Holub József. In: Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008). Antológia. Szerk. KAJTÁR István. Pécs, 2008. 123–134.

- PESTY–FRANKL 1872 PESTY Frigyes – FRANKL Vilmos: A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. = *Századok*, 1872. 412–416.
- RESS 2008 RESS Imre: A badeni levéltári egyezmény létrejötte. A levéltári jogvita történelmi gyökerei – a nemzeti levéltárak és a Monarchia levéltári öröksége. In: *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Szerk. RESS Imre. Budapest, 2008., xxi–lxiv.
- ROMSICS 2011 ROMSICS Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.
- ROTTLER 1983 ROTTLER Ferenc: Erdélyi László társadalomtörténeti „új rendszer”. (Az Erdélyi-Tagányi-vita). In: *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-Emlékkönyv*. Szerk. HORVÁTH Pál – RÉVÉSZ T. Mihály. Budapest, 1983. 235–250.
- SASHEGYI 1976 SASHEGYI Oszkár: Az Országos Levéltár személyzete, 1874–1903. = *Levéltári Közlemények*, 1976. 217–245.
- SASHEGYI 1978 SASHEGYI Oszkár: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején (1903–1922). = *Levéltári Közlemények*, 1978. 23–43.
- SASHEGYI 1979 SASHEGYI Oszkár: Az Országos Levéltár kiadványkészítő tevékenységének száz éve, 1874–1974. = *Levéltári Közlemények*, 1979. 3–21.
- SASHEGYI 1982 SASHEGYI Oszkár: Csánki Dezső. Egy tudós életpályája a polgári kori Magyarországon. = *Békési Élet*, 17. (1982):4. 427–437.
- SASHEGYI 1987 SASHEGYI Oszkár: Az Országos Levéltár dolgozói a Belügyminisztérium főhatósága alatt. Fogalmazók, kezelők és szolgák, 1874–1922. = *Levéltári Közlemények*, 1987. 195–208.
- SOMKUTI 2002 SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1918. Budapest, 2002.
- SZABÓ Cs. 1987 SZABÓ Csaba: Holub József monográfiája Zala vármegye középkori történetéről. = *Honismeret*, 1987/2. 18–20.
- SZABÓ P. 1940 SZABÓ Pál: A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs, 1940.
- SZEBERÉNYI 2014 SZEBERÉNYI Gábor: Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. = *Per aspera ad astra*, 2014/2. (<http://per-aspera.pte.hu>)
- SZEKERES 2006 Történészek és jogtörténészek Holub Józsefről. Szerk. SZEKERES Róbert. Pécs, 2006. (A Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 9. Új sorozat, 6.)
- SZEKFŰ 1940 SZEKFŰ Gyula: A Mátyás-émlékkönyv tegnap és ma. = *Magyar Szemle*, 38. köt. (1940):1–6. 398–404.
- SZEKFŰ [1948] SZEKFŰ Gyula: Visszaemlékezés a pályakezdésre, 1948. In: Szeffű Gyula. Vál., sajtó alá rendezte, a bevezetést írta DÉNES Iván Zoltán. Budapest, 2001. 167–175.
- SZILÁGYI 2007 SZILÁGYI Ágnes Judit: Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban. 27 történetiszportré. Budapest, 2007.
- SZITA 1986 SZITA János: Holub József, a jogtörténész. In: ÁDÁM 1986. 9–14.
- SZLOVIKNÉ 1983 SZLOVIKNÉ Berényi Márta: A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság története. 1. rész: 1883–1921. = *Levéltári Szemle*, 33. (1983): 1–3. 51–84.

SZOLNOK- DOBOKAVÁRMEGYE 1900–1905	Szolnok–Dobokavármegye monographiája. I. kötet: TAGÁNYI Károly – RÉTHY László – POKOLY József: A vármegye általános leírása, multja és megalakulásának ismertetése. Deés, 1901.; II–VII. kötet: A vármegye községeinek vázlatos története. Tagányi Károly, Réthy László és saját kutatása, adatgyűjtése alapján írta KÁDÁR József. Deés, 1900–1905. (= PEK TGYO 7513, 69)
TAGÁNYI 1882	TAGÁNYI Károly: <i>Beregvármegye Monographiája</i> . Írta Lehóczky Tivadar. I–II. Ungvárt, 1881. [Könyvismertetés] = <i>Századok</i> , 1882. 156–161.
TAGÁNYI 1883	TAGÁNYI Károly: Pesty munkája a várispánságokról. = <i>Budapesti Szemle</i> , 1883. 35. kötet, 80.szám 227–250.
TAGÁNYI 1894	TAGÁNYI Károly: Vélemény a megyei monographiák ügyében. = <i>Századok</i> , 1894. 364–371.
TAGÁNYI 1899	TAGÁNYI Károly: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1899. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XVIII/6.)
TAGÁNYI 1901	TAGÁNYI Károly: Szolnok–Doboka vármegye területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig, a IX. századtól a XIV. századig. In: SZOLNOK–DOBOKAVÁRMEGYE, 1. köt. (1901) 227–250.
TAGÁNYI 1913	TAGÁNYI Károly: Vármegyéink eredetének kérdése. = <i>Történeti Szemle</i> , 1913/4. 510–541.
TAGÁNYI 1919	TAGÁNYI Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből. Budapest, 1919. (Néprajzi Könyvtár, Új sorozat, 1.)
TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ 1915	A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. TAKÁTS Sándor – ECKHART Ferenc – SZEKFÜ Gyula. Budapest, 1915. (= PEK TGYO C 10736)
C. TÓTH 2008	C. TÓTH Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmondkorban. Nyíregyháza, 2008.
TRINGLI 2009	TRINGLI István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. NEUMANN Tibor – RÁCZ György. Budapest – Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 40. – <i>Analecta Mediaevalia</i> , 3.) 487–518.
VÁCZY 1931	VÁCZY Péter: A helytörténeti kutatás problémái. = <i>Budapesti Szemle</i> , 1931. 53–82.
VARDY 1976	VARDY, Steven Bela: <i>Modern Hungarian Historiography</i> . New York–Guildford, 1976. (East European Monographs, 17.)
VARDY 1985	VARDY, Steven Bela: <i>Clio’s Art in Hungary and in Hungarian-America</i> . Boulder – New York, 1985. (East European Monographs, 179.)
VARGA 1993	VARGA István: Tagányi Károly akadémiai rendes tagsági székfoglalójának kéziratföredéke. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. GLATZ Ferenc. Budapest, 1993. 19–26.

- R. VÁRKONYI 1973 R. VÁRKONYI Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I. A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése, 1830–1945. Budapest, 1973. (Tudománytörténeti Tanulmányok, 6.)
- WAKTOR 2004 WAKTOR Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról”. Thallóczy Lajos és köre Bécsben. = *Buda-pesti Negyed*, 2004. tél. (http://bfl.archivportal.hu/id-888-waktor_andrea_quot_kegyelmes.html) [2013.08.15.]

Család, lakókörnyezet, iskola és személyiség Vázlat Gömbös Gyula gyermekéveiről*

Katonás, határozott, mi több, ellentmondást nem tűrő, a kihívásokat és kockázatokat egyaránt vállaló személy jelent meg a magyar politika színpadán 1919 januárjában. Katonás volt, mert a katonai pályáról lépett a politika világába Gömbös Gyula, Magyarország 1932–1936 közötti miniszterelnöke.

Pályáját áttekintve ellentmondásos személyiség bontakozik ki előttünk. Egész életében felfokozott érvényesülési vágy jellemezte. Minden helyzetben központi, irányító szerep megszerzésére törekedett, valamennyi közösségben, amelyben dolgozott vagy szórakozott, vezetni akart. Gyakran hangoztatta, hogy szolgál: a nemzet vagy a faj érdekei szolgálatában cselekszik. Ezt azonban kizárólag saját elképzelései szerinti tartalommal, s ha csak lehetősége volt rá – hatalmat is biztosító – vezető szerepben tudta elképzelni. Makacs és kitartó volt tervei, vágyai megvalósításában vagy éppen vezetői pozíciók megszerzésében. Makacs és kitartó, de a képzett tiszt már tudott kivárni, taktikázni a cél érdekében. És tudott könyörtelen is lenni, akár volt barátaival szemben is. Gömbös gyorsan és lényeglátóan tudott áttekinteni komplikált szituációkat, felismerni helyes megoldásokat, azok érvényesítése érdekében megfelelő stratégiát és taktikát kidolgozni. Mégis: pályája végéig érzékelhető volt, hogy a legbonyolultabb társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, s katonás egyszerűséggel szerette volna megoldani őket. Ez tükröződött abban is, hogy beszédeiben a társadalmat nagy előszeretettel és rendszeresen emlegette a parancsnokot követő, fegyelmezett katonákból álló hadseregként.¹

Gömbös a látszatok, illetve gyakorlatias volta ellenére nem racionális, hanem ösztönös politikus volt. Az elméleti tudást és munkát kevésbé becslő, hiányos felkészültségű politikus nem a megértésben hitt, hanem a megérzésben; az ösztönökben, nem az észben. Az érzelmi politizálás híve volt. Számára a politika tartalmát és irányait mindenekelőtt nem a gazdasági, társadalmi, politikai valóság, az ezekről szerzett tapasztalatok, s azok nyitott, tárgyilagos mérlegelése határozta meg, hanem a nemzeti/faji közösséghez fűződő érzelmi viszony. Politikai vezetőként nem gondolkodó, mérlegelő, kritikus támogatókra vágyott, hanem a vezér ösztöneiben vakon megbízó, hozzá érzelmileg is kötődő tömegre. Olyan tömegre, melyet fegyelmezett, parancsokat teljesítő hadseregként lehet megszervezni. Ebben a mentalitásban az érzelem kerekedett felül az értelmén.

* A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

¹ GÖMBÖS 2004. 598–599.

Az érzelem, mely egy vagy néhány jelenséghez köt erősen és tartósan, s az esetek nagy részében elvakít – eltakar, vagy másként láttat megkerülhetetlen tényeket. Az értelmén, ami természeténél fogva nyitott, figyelembe vesz egy adott időpontban mindent, amit befogadhat, s azt is, miként, miért változnak a dolgok időben.

Érzelmi beállítódása határozta meg családjával és barátaival kialakult kapcsolatát. Édesanyjához és testvéreihez fűződő viszonyát a szeretet jellemezte. Apját is szerette, de inkább tisztelte. Ugyancsak a szeretet és gondoskodás volt meghatározó a kezdeti években első feleségéhez és gyermekeihez történő kötődésében. Amikor azonban a politikai célok megvalósítása és a családi együttélés konfliktusba került, az utóbbit rendelte alá a politikai érdekeknek.

Kiváló kontaktusteremtő képességgel rendelkezett. Könnyen értett szót bármely társadalmi réteghez tartozó személyekkel, kisebb közösségekkel. Tudott hatást gyakorolni az emberekre – szűkebb környezetére és nagyobb hallgatóságra egyaránt. Jó társasági ember volt, aki kötetlenül viselkedett vezető politikusként is, s önfelédten tudott szórakozni családjá, barátai körében és nagyobb rendezvényeken egyaránt.

* * *

Ha meg akarunk érteni egy politikust, személyiségének kialakulását, a gyökereknél kell kezdenünk. Gömbös esetében ez nem könnyű feladat.² A majdani miniszterelnök nem írt naplót (legalábbis nem maradt fenn utána). Egyéniségétől távol állt napi élményeinek papírra vetése. Esetleges memoárja megírásában – ha egyáltalán szándékában állt – megakadályozta miniszterelnöki tiszttel betöltése közben bekövetkezett korai halála. Gyermekeveiről mások emlékezéseiben sem olvashatunk. Ugyancsak hiányolhatjuk levelezését, mely – általa vagy partnerei által – összegyűjtve szintén nem maradt az utókorra. Semmiféle eredeti dokumentum nem őrzi helyzetének, magatartásának elemeit és jellemzőit a Murgán töltött első nyolc és fél évből. Soproni iskoláiból is csak szórványosan találhatunk – igaz, fontos adatokat tartalmazó – iratokat, kiadványokat. A pécsi Honvéd Hadapródiskola dokumentációja pedig a város szerb megszállásának áldozatává vált.³

Mindezek – részleges – pótlásában segít bennünket Révay József életrajza, melyet a tudós szerző gyakorló újságíróként, munkáltatói presszió hatására írt⁴ az éppen regnáló miniszterelnökről.⁵ A biográfiát – születésének körülményeiből

² Bizonyára e nehézségekkel magyarázható, hogy az eddigi egyetlen, róla szóló, korszerű monográfia csak vázlatos és felszínes áttekintést ad Gömbös gyermekkoráról és családi háttéréről. A kevesebb, mint háromoldalmi szövegben a szerző meg sem kísérelte azt, hogy vizsgálja e momentumoknak a személyiség alakulására gyakorolt hatását. Lásd GERGELY 2001. 13–16.

³ Lásd SZAKÁLY 2009. 367–368.

⁴ RÉVAY 2007. 104.

⁵ RÉVAY 1934. A tanulmányunk témájára vonatkozó rész: 1–44.

fakadóan szükségszerűen – hősét magasztaló, már gyerekkori megnyilvánulásaiban is a leendő politikus nagyságának jegyeit, jeleit felismerni vélő megjegyzések jellemzik. Révay azonban egyrészt alaposan feltárt levéltári és sajtóforrásokat, s – ami ennél is fontosabb számunkra – módszeresen felkeresett mindenkit, aki érdemi információkkal szolgálhatott Gömbös életének különböző szakaszairól. Másrészt leírásai jelzik, hogy az ókori irodalom és történelem tudós kutatója, a szépíróként is alkotó, gyakorlott újságíró kiválóan értett magatartásformák, emberi megnyilvánulások értékeléséhez, lélektani hátterének feltárásához. Így, ha lehántjuk az általa vázolt Gömbös-portré(k)ról azt a „lakkot”, mellyel a korabeli elvárásoknak megfelelően „fényesítette” az általa rajzolt képet, igen hasznos információkhoz juthatunk Gömbös gyerekkori életéről, az őt ért hatásokról.

A falu első gyermeke

A csecsemő Gömbös Gyula centrumba született. Egy csöppnyi, németek lakta falu, az alig több mint hétszáz lelkes Murga központjában látta meg a napvilágot.⁶ A tolnai dombvidék két dombvonulata között meghúzódó keskeny településnek nem alakulhatott ki központi tere. Az egyetlen utca két párhuzamos ház-sora a völgyön végigfutó patak két oldalán, egymástól jókora távolságban állt, mindkettő előtt kocsíúttal. A keleti oldal közepe táján álló evangélikus templom jelezte, hol van a falu centruma.⁷ Az Isten háza előtt-alatt az egy tantermes, az evangélikus egyház fenntartásában működő elemi iskola. E mellett szerénykedett az alacsony tanítói lakás.⁸ Az a ház, ahova édesanyja a szomszédból, a falucska legtekintélyesebb parasztcsaládjának lakóépületéből költözött egy évvel korábban. Ebben – a központban lévő – tanítólakásban jött világra a majdani miniszterelnök, karácsonyi ajándékként, 1886. december 26-án. Nem csak a település, a család centrumába is született.

Apja, Gömbös Gyula evangélikus tanító messziről érkezett. A soproni születésű (1858) férfi apai felmenői Vas megyében a Kemenesalján, Magyargencsen éltek, s a 16. század elején, a török elleni harcokban tanúsított hősi helytállásukért nemességet kapott ősök leszármazottainak vallhatták magukat. Az apai nagyapa, Gömbös Imre azonban műasztalosként dolgozott Sopronban, s egy századok óta a városban élő német polgárcsalád lányát, Pfandesack Karolát vette feleségül.⁹ Idősebb Gömbös Gyula a soproni tanítóképző jó és jeles ered-

⁶ A falu lakóinak 1880-ban 94%-a (753-ból 709), 1890-ben 96,6%-a (726-ból 701) volt német anyanyelvű. MTSH 1996. 98.

⁷ BALOGH 2000. 9. 1844-ben készült térkép.

⁸ Az evangélikus templomról, iskoláról és tanítói lakásról lásd BALOGH 2000. 14–21. A lakosság mintegy 63%-a evangélikus volt. KEPECS 1997. II. 300.

⁹ GÖMBÖS 1986. Ennek melléklete alapján készült: *A jákfai Gömbös család leszármazási táblázata 1925. esztendőig*. Szluha Márton főmérnök és dr. Kollega Tarsoly István történész önzetlen és nélkülözhe-

ményekkel történt elvégzése után,¹⁰ német és magyar nyelvű tanítói képesítéssel 1876-tól rövid ideig Kemensalján, majd a Baranya megyei Hidason tanított. Innen egy néhány hónapos magántanítói kitérő után került Murgára 1882-ben, miután 1881-ben előző munkahelyéről egy – általa megalapozatlannak és igazságtalannak tartott – bírósági végzéssel elmozdították.¹¹ 1886 februárjában vette feleségül Anna Maria Weétzelt, aki később magyarosan, Weitzel Annamáriaként használta nevét. Az arának nem kellett messzire költöznie, amikor férjhez ment. A tanítói lakás melletti házban, a kis falu legnagyobb épületében született és élte le addigi 19 évét. A lakás méretei, s a hozzá kapcsolódó gazdasági épületek is mutatták, hogy a legvagyonosabb s egyben legtekintélyesebb család lányát vette feleségül a nemrég érkezett tanító. Az egyetlen értelmiségi foglalkozású a lakosok között, hisz az istentiszteleteket is a szomszéd település lelkésze tartotta. A karácsonyi jövevény így nemcsak a falu központjában, hanem egyben elsőnek számító családjába is született. És születésével abban is központi helyet szerzett magának. Ő volt az első gyermek, s ráadásul fiúként, aminek különösen nagy jelentősége volt még a 19. század végi Magyarországon. Kiváltképp egy német közösségben. Jelentőségét csak növelte, hogy édesanyja kiterjedt családjában hosszú idő után ő volt az első fiú. Ennek adtak hangsúlyt a szülők azzal is, hogy hét keresztszülőt választottak, s jegyeztettek be az anyakönyvbe 1887. január 5-én.¹²

Az új jövevény persze nem érzékelhette mindezt. A cseperedő kisfiúban, majd kis kamaszban azonban egyre halmozódtak azok az élmények és benyomások, melyek nyomán kialakult és mind erősebbé vált önnön kiválóságának érzete, s a vágy, hogy minden közösségben és szituációban központi szerepet kapjon.

Egy 5-8 éves gyermek – még ha örömet harcias játékokban lelő fiú is – ellenállhatatlanul vágyik szülei, főleg anyja babusgató szeretetére, ölelésére, simogatására. Első éveiben meg is kapta ezt édesanyjától. Apjától kevésbé. Id. Gömbös Gyula – a kor normáinak, szokásainak megfelelően – kemény, szigorú ember volt; tanítóként is, családapaként is. A faluban csak „der Herrgott von Murga”-ként, azaz „a murgai Atyaúristen”-ként emlegették. Felelősséggel gondolkodó és gondoskodó családfőként féltő gonddal figyelte és egyengette fia fejlődését. Ez azonban az eleven, esetenként szertelen kis Gyula esetében leginkább fegyelmező szabályok meghatározásában és betartatásában öltött testet. S ennek egyaránt eszköze volt a szigorú szó és a nádpálca is – például, ha az iskolába lépve azon kapta fiacskáját, hogy épp a padokon nyargalászik. A szidalmak hatását – bár-

tetlen segítségével összegyűjtötte Gömbös Tamás 1976–1984. évben. Utólag is köszönettel tarozom Gömbös Tamásnak, hogy a család történetére vonatkozó dokumentumok és kéziratok másolatát rendelkezésemre bocsátotta. A családról lásd még SZLUHA 1998. 52.

¹⁰ MNL GyMSML SL VVV. 62. Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet iratai. Iskolai anyakönyvek. 1873–74, 1974–75, 1875–76-os tanév. Köszönettel tartozom Csekő Ernő soproni levéltárosnak az általa rendelkezésemre bocsátott, id. Gömbös Gyula pályájával kapcsolatos adatokért, illetve dokumentumok és sajtókiadványok másolataiért.

¹¹ TK 1881

¹² RÉVAY 1934. 5.

mennyire is „kiérdemelte” őket – aligha tüntették el a szigorú apai szájából hallott érdekes bibliai történetek, s a „kis katona” érdeklődét kiváltképp felkeltő, a régi magyarok, köztük a család őseinek dicsőségét hirdető, hőstetteit színező regék és mondák.¹³ Miként a kemény apai kéz ölelésének, simogatásának elmaradása sem az által forgatott nádpálca nyomait. Erre is, s nem csak későbbi, hadapródiskolai éveire emlékezve mondta Gömbös, politikusként már elismerően, annak pozitív hatásait emlegetve: „*Spártai szellemben nevelkedtem, és azt is ápolom.*”¹⁴ Ám az évek múltával nem csak a vágyott apai ölelést hiányolhatta. Hét-éves korától akkor született öccse lett anyja kedvence. Jóllehet, változatlanul féltő szeretettel vigyázott elsőszülött fiára – időnként a keményen eljáró apai kezét is lefogva –, egyre inkább a már-már lányos vonásokat viselő, babarcú Jánost babusgatta.

A szülői szeretet elmaradó, vagy egyre fogyó fizikai jeleit, az általuk kiváltott érzéseket nem pótolhatták a kiváló iskolai eredmények és a Murga határában húzódó Hanfbergen vívott „csaták”, a vezérként bennük aratott „katonai sikerek”. De fontos szerepet játszhattak a formálódó személyiség alakulásában.

Kitűnő eredménnyel végezte az első két osztályt, s az év végi vizsgákon dicséretben részesült. Elismerésként ő mondhatott verset az évzáró ünnepélyen a templomban – a gyerekek és szülők, meg a falu elöljárói előtt. Bátor kiállásával és szép szavalásával nagy sikert aratott. A jó szellemi képességek és a nyilvános szereplésre való készség, hajlam első jelei voltak ezek, melyeket társai is respektáltak.¹⁵

Ám nem csak a „falusi első gyermeke”-ként, az iskola legjobb tanulójaként vívott ki magának elismerést kortársai között. A szó szoros értelmében is kiharcolta. A kisfiúkat mindig is – szinte ösztönösen – vonzották a „katonás dolgok”, a harcias játékok. Kiváltképp egy olyan korban, melyben különösen nagy becsülete volt a katonai erényeknek. A nemzet nagy harcairól, a hősi helytállásról szóló történetek épp úgy fontos helyet kaptak az iskolai olvasmányokban, mint a katonaviselt öregek elbeszéléseiben. Murgán is voltak néhányan, akik részt vettek Bosznia okkupációjában, melynek élményeit megosztották a falu fiataljaival. S mi más játéka lehetett a kis falu apró fiainak, mint a határban fakardokkal, fapuskákkal, „seprűnyél lovakon” nyargalászva megvívott ütközetek. Meg a vele járó birkózás a fűben. A kis Gömbös Gyula ebből is kivette részét – a parasztyerekekkel együtt. Nem tartozott a legnagyobbak közé, „vékony, de erős gyerek volt”. Ám szikárnak és szívósnak bizonyult; ügyességével, fürgeségével, kitartásával pótolta az erőfölény hiányát. Meg kezdeményezéssel, szervezéssel, irányítással, s bátorsággal. Nem félt a nálánál nagyobbakkal is birokra kelni. Így szerezhette első – nyilván még nem tudatosuló – élményeit arról, miként lehet irányítani másokat. Nem kevésbé fontos nyomokat hagyhatott benne az, hogy a „tanító fia” egyenrangú társaként harcolt a kisebb vagy nagyobb birtokkal, va-

¹³ RÉVAY 1934. 11–12.; TÚ1930a.

¹⁴ RÉVAY 1934. 11–12., TÚ 1930a.

¹⁵ RÉVAY 1934. 13–14.

gyonnal rendelkező parasztcsaládok gyerekeivel. Ám az egykori játszótárs későbbi emlékezése szerint „mindig és mindenben ő dirigált s mindenben praktikusabb és ügyesebb volt, mint a többiek”.¹⁶ Így már nemcsak a családon belül, testvérei között foglalt el központi helyet, hanem falubeli kortársai között is. Sikerek voltak ezek, s – ha a tudat mélyén is raktározódtak csak el – maradandó élmények. Olyanok, melyek egész életre szólóan befolyásolták a falvakhoz és azok népéhez fűződő pozitív érzelmi viszonyát.

Bár az apa a család ellátásához elegendő jövedelemmel rendelkezett,¹⁷ 1894-ben megpályázta és a december 29-én született döntés értelmében elnyerte a soproni evangélikus gyülekezet által meghirdetett három tanítói állás egyikét.¹⁸ Így a család a következő év nyarán Sopronba költözött.

Amikor anyai nagyapja szekerén elhagyta Murgát, a nyolcéves Gömbös Gyula a falu első gyermekének érezhette magát.

A nagy változás: Sopron

Sopronba érkezve egyik napról a másikra gyökeresen megváltozott a helyzete. Nem tudjuk, kimozdult-e Murgáról 1895 nyaráig. De ha járt is a megyeszékhelyen, Szekszárdon, Sopronhoz fogható élményt nem szerezhette. A korabeli tolnai megyeszékhely – a központjában lévő néhány nagyobb épülettől eltekintve – falusias képet mutató kisváros volt a fallal körülvett, középkori városmaggal, ősi templomokkal rendelkező nyugati „nagyváros”-hoz képest.

Ebben a házrengetegben egy piciny falu kereteihez szokott gyermeknek el lehetett veszni. Miként a gyermekek seregében is. Hisz, itt több osztálytársa volt, mint ahányan Murgán iskolába jártak. Az utóbbiak létszámát csak becsülni tudjuk abból, hogy az első osztályban 5, a másodikban 11 osztálytársa volt.¹⁹ Bizonyos azonban, hogy az alig több mint hétszáz lelket számláló faluban nemigen lehetett 78 6 és 10 év közötti gyermek,²⁰ mint ahányan a soproni evangélikus népiskola harmadik fiúosztályába jártak az 1895/96-os tanévben.²¹ Itt szó sem lehetett központi szerepről. Osztálytársai között az utolsó volt, távoli, ismeretlen faluból érkezett „jöttment”. Helyzetét a család szerény életfeltételei sem erősítették. Első otthonuk az evangélikus gyülekezet árvaházának egyik lakása volt.

¹⁶ RÉVAY 1934. 10–12.

¹⁷ Lásd MNL TML Solymár Imre hagyatéka, Hammel Alajos iskolaszéki elnök kézirásos másolata az 1895-ben kiírt pályázati hirdetményről. (Kéty, 1904. márc. 15.) A kiírás értelmében a murgai tanító illetménye: lakás, 50 Ft. kézpénz, 40 pozsonyi mérő rozs, 20 mérő búza, 20 mérő kukorica, 12 akó bor, 2 kocsi széna, 1 kocsi sarjú, 1 kocsi szalma, 4 öl fa, 4990 öl, a gyülekezet által megmunkált szántó használata, továbbá tandíj és stóla, 20 Ft. az ismétlőiskolások oktatásáért.

¹⁸ SEL 1894. évi ikt. iratok 84/1894.

¹⁹ RÉVAY 1934. 14.

²⁰ Egy 1829. évi felmérés szerint az evangélikus elemi iskolának 65 tanulója volt. BALOGH 2000. 13.

²¹ RÉVAY 1934. 19.

A vízvezetékekkel, villannyal, gázzal felszerelt helyiség addig elképzelhetetlen komfortot jelentett a család számára, a Halász utcai gyermek azonban külvárosinak számított a belvárosi polgársarjak szemében. Ez a „hátránya” szűnt meg, amikor apja először a Szent György utcában, majd a város főterén, a Ferenc József téren lévő Fabricius-házban kapott lakást. A szinte palotának számító belvárosi házak erősítették a család, s benne az elsőszülött fiú presztízsét is.²²

Pedig a vágy, hogy ő legyen az első, mint addigi életében, nem hunyt ki a kilencéves fiúból. Sőt! Hátrányossá vált helyzete akaratos dacot és aktivitást váltott ki belőle. Mindenekelőtt a tanulásban kívánt bizonyítani. Jó adottságait kihasználva változatlanul szorgalmasan és eredményesen tanult. Az elemi iskola 3. és 4. osztályát egyaránt igen jó minősítéssel végezte, szorgalomból kitűnőt kapott. Valamennyi tantárgyból jeles osztályzattal honorálták teljesítését, csak a negyedik osztályban földrajzból elért jó minősítés lógott ki a sorból.²³ Ezzel mindkét évben osztálya legjobb tanulói közé került, ami növelte respektusát osztálytársai körében. Annál is inkább, mert nem állandóan könyveket bújó stréberként érte el eredményeit. Megmaradt annak az eleven, izgalmas játékokra vágyó gyermeknek, mint aki Murgán volt. Apja – szintén tanító – barátjának emlékezése szerint „Gyula nagyon élénk volt, csintalan, szerette a vad játékokat, szeretett száguldozni kint a szabadban, birkózni, harcolni, verekedni”.²⁴ Ez pedig aligha tette ellenszenvenssé életkorukból fakadóan hasonló mentalitású társai körében. Sőt, a falun edzett gyermek sok vonatkozásban ügyesebb, erősebb volt náluk. S magával hozta nemcsak a vágyat, hogy ő szervezze, vezesse a játékokat, hanem a képességet is, mely alkalmassá tette erre. Mindezek nyomán úgy tűnt, különösebb megrázkódtatás nélkül élte meg a nagy változást, s a második nyár idejére kezdett hasonló helyzetbe kerülni, mint szülőfalujában.

Ősszel azonban váratlan, a családot és tanárait is meglepő fordulat következett be. Apja az 1557-ben alapított, nagy hírű soproni evangélikus líceumba²⁵ íratta be. Abba az intézménybe, melyben egykor ő szerezte tanítói képesítését. Nem tudni, mi volt a tanító apa szándéka jó eszű fiával, de a következő évek azt bizonyították, kettejük vágyai eltértek egymástól.

Az osztálya legjobb tanulói közé tartozó, jó képességekkel rendelkező elemistának minden esélye megvolt arra, hogy hasonló eredményeket érjen el a magasabb iskolafokokozatban is. Nem így történt. Az első osztályban csupán szabadkézi rajzból kapott *jelest* év végén. Vallástanból, földrajzból, tornából ért el jó eredményt, magyar és latin nyelvből, rajzoló geometriából és szépírásból elégségesre minősítették teljesítményét, matematikából azonban – a félévi jó után – év végén elégtelen osztályzatot kapott, amit a javító vizsgán tudott elégségesre

²² RÉVAY: 1934. 17.; HEIMLER 1936. 105–106., 156.

²³ MNL GyMSML SL, Evangélikus népiskola Sopronban, Katalógusok az 1895–96-ik tanévből. 34. és az 1896–97 tanévből. 35.

²⁴ RÉVAY 1934. 20.

²⁵ Az iskola történetére lásd FABINYI 1986. 9–108.

korrigálni.²⁶ A tanulmányi eredmények romlását magyarázhatta volna a nagy váltás, ami a körülményekben – a tantárgyak és tanárok számának, illetve követelmények növekedésében – bekövetkezett. A következő évek fejleményei azt jelzik, hogy nem ez volt az ok. Tanulmányi eredményei nem javultak érdemben. Teljesítménye hullámzó volt, jegyei között több volt az elégséges, mint a jó, jelest pedig csak vallástanból, német nyelvből, testgyakorlásból kapott egy-egy, illetve énekből két alkalommal. Ennél is figyelmeztetőbb jel volt, hogy az elemiben még „igen jó”-ra minősített, a gimnázium első osztályában is „jó” magaviselete a felsőbb évfolyamokon „szabályszerű”-re változott, ami a legrosszabb, még elfogadható minősítést jelentette.²⁷ Okkal.

Gömbös a líceum renitens diákjai közé tartozott. A kötöttségek elleni tiltakozás, a merev szabályok áthágása, a tilalmak megszegése jellemzi magatartását e négy évben. Egykori osztálytársainak emlékezései szerint kevés olyan verekedés zajlott az órák közötti szünetekben, az iskola folyosóján vagy udvarán, melyben ne vett volna részt – kezdeményezőként, vagy a viaskodó felek szétválasztására hivatkozva. A verekedésekben is megnyilvánuló temperamentum, mozgásvágy és harci kedv épp úgy kivitte a Sopron határában emelkedő dombokra, mint egykor a murgai Hanfbergre. Persze általa szervezett-irányított, harcias kedvű barátaival együtt, akikkel kemény csatákat vívtak tavasztól kora őszig a domboldalak bozótjában bujkálva, télen meg hógolyóval. Vonzotta az ismeretlen. Jóllehet, nem tudjuk a következményeket, de aligha kapott elismerő szavakat szüleitől, amikor maszatosan, koszos ruhában tért haza „katonatársaival” a város alatt húzódó csatornarendszerben tett barangolásaiból. Nem csak a szabályokkal szegült szembe. Esetenként tanáraival is. Nagy tiszteletlenségnek számított és büntetést vont maga után az, hogy egyik tanárát órán, diáktársai előtt figyelmeztette tévedésére. Máskor „kikérte magának”, s határozottan utasította vissza, hogy tanára igaztalanul őt vádolta óra alatti beszélgetéssel, holott más volt a tettes. Egy alkalommal – nem tudni, mi ellen tiltakozva – megnyitotta az iskola vízcsapjainak egy részét, elárasztva az épület jelentős részét, amit szintén fegyelmeivel büntettek. Jellemző, hogy épp úgy önérzetesen vállalta tettét, mint ahogy az igaztalan vádat utasította vissza. Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy tanárai „besorozták a nyugtalan, csintalan, verekedő »rosszfiúk« kategóriájába”.²⁸

Mozgásvágyát nem elégítette ki a heti két iskolai tornaóra, melyen jószerével csak a szertorna művelésére nyílt lehetősége. A hiányt nemcsak a harci játékokkal elégítette ki. Nyáron az úszásban, csónakázásban, télen a korcsolyázásban lelte örömét – minden lehetőséget kihasználva, hogy hódoljon szenvedélyeinek. A merev iskolai szabályokat e téren sem tartotta be. Azt követően is szervezte

²⁶ MNL GyMSML SL, VIII/61. A Dunántúli Ev. Egyházkerület Soproni Líceumának iratai 9. kötet. TUDÓSÍTÁS 1897/98. 1.B

²⁷ MNL GyMSML SL, VIII/61. TUDÓSÍTÁS 1898/99. 2.B, 1899/1900. 3. B; VIII/61. A soproni ág. h. ev. lyceumi főgymnasium névkönyve, 1900/01. 22. sz.

²⁸ RÉVAY 1934. 23–28. Idézet: 26.

csapatának futballmeccseit a várostól távoli helyszíneken, hogy egy súlyos sérülést követően az igazgató megtiltotta diákjainak a játék művelését. A szigorú ellenőrzést pedig a helyszínek állandó változtatásával játszotta ki.²⁹

Ezekben a tiltakozást kifejező megnyilvánulásokban későbbi tulajdonságainak csírái is tetten érhetők.

Iskolai magatartása és tanulmányi eredményei egyrészt azt jelezték, hogy a kis kamaszban nem alakult ki érdeklődés az elméleti jellegű, elmélyült tanulást, gondolkodást, sok olvasást és persze „székhez kötött”, kitartó egyéni munkát igénylő tárgyak iránt – még ha másodikos korában időlegesen dacból bizonyította is, hogy képes rá. A mozgásban, a csapatban végezhető, sokmozgásos tevékenységben lelte örömét. Olyanokban, melyekben fizikai képességei érvényesülhettek, melyekben erejét, ügyességét is összemérhette másokkal. Olyanokban, melyekben kezdeményező, szervező is lehetett, s egyben vezető szerepet is betölthetett.

E téren elért sikerei elismerést váltottak ki barátaiból, dicsőséget hoztak számára. Nyilván nem minden társa esetében érvényesült ez. A líceumba már válogatott diákság került. A tanulók között nagyobb arányban jelentek meg azok a polgári, értelmiségi családból származó gyerekek, akik otthoni könyvtárakból válogathattak olvasnivalót, zenetanulásra kötelezték őket, s olyan családi kapcsolatokkal rendelkeztek, melyek révén gyakran fordultak meg „előkelőbb” környezetben. Velük szemben műveltségi hátrányban volt a „kis vadóc”, aki az „úri magatartásra” nevelt kamaszok körében rangon alulnak számított. Bizonyára közüjük került ki Bekk Józsi, aki bő három évtizeddel később nyilatkozott róla elítélően – szemben a Révay kérésére emlékezők kedvező megnyilatkozásaival – a város képviselőjének, a miniszterelnökkel rendszeresen találkozó Östör Józsefnek: *„...nem szerették, mert durva, vad, összeférhetetlen természetű, szóval »utálatos« volt, nem igazi barát. Rá nem lehetett számítani.”* Östör hozzátette: *„...használékppen legkevésbé sem nyilatkoztak rokonszenvesen róla többi iskolatársai.”*³⁰ Ebbe a körbe jó tanulmányi eredménnyel sem lehetett bejutni, körükben megbecsülést szerezni. Minden bizonnyal ez is szerepet játszott a kitűnni vágyó kamasz renitens magatartásában. A verekedésekben tanúsított ügyességével, kitartásával, azokban és a tanárokkal szembeni ellenállásban mutatott bátorságával, a szabályok áthágásával velük is éreztetni akarta, vannak dolgok, melyekben különb náluk.

Nem kevésbé volt fontos, hogy mindez tiltakozást, valamiféle dacos ellenállást is kifejezett. Minden bizonnyal nem csak a számára unalmasnak bizonyuló líceummal, az ott tanított tantárgyakkal, illetve annak tanáraival szemben. Apjával szemben is, aki ide íratta be. Úgy is fogalmazhatunk: az apai akarattal szemben, mely nem vette figyelembe a gyerek vágyait, hajlamait. Pedig őt egészen

²⁹ RÉVAY 1934. 27–28.

³⁰ ÖSTÖR 2010. 111.

másfajta képzés érdekelte. Olyan, melyben a magatartása által jelzett vonzalmakat elégíti ki, melyben órákon kívül csillogtatott képességeit kamatoztathatja. Ezt jelezte a soproni laktanyákba bevonuló katonák és kiképzésük iránti feltűnő érdeklődés is.³¹ Az engedetlenséget kifejező tettek elhallgatott szavakat helyettesítettek. Mert – édesanyja emlékezése szerint – általa tisztelt apjának, akiért rajongott is, nem mert nyíltan ellentmondani³² az a gyermek, aki esetenként tanárai ellenében is önérzetesen védte igazát. A dachoz makacsság is társult, s ezzel együtt járt, hogy kitartóan küzdött akarata érvényesítéséért – gyerektársaival, tanáraival és apjával szemben egyaránt.

Jóllehet, forrásokkal – néhány emlékezéstől eltekintve – nem, vagy csak egyes elemeiben bizonyítható mindez, következtetésünket igazolja az ezt követő négy év.

A pécsi hadapródiskola növendéke

A negyedik év végére Gömbös Gyula tanító belátta: reménytelen vállalkozás eleven, a tudományok iránt a legcsekélyebb érdeklődést sem mutató fiát elméleti ismeretek elsajátítására kényszeríteni, értelmiségi pályák felé terelni. Gyermek megnyilvánulásait látva határozta el, hogy katonai iskolába írhatja. A gyenge közepes tanulmányi eredmény ugyan nem sok eséllyel kecsegtetett. Lehetőséget az biztosított számára, hogy Sopron városának alapítványi helye volt az 1898-ban megnyílt pécsi kadétiskolában, melyet Fabinyi Teofil, a város országgyűlési képviselője támogatásával ifjabb Gömbös Gyula kapott meg.³³

Pécsett zárt intézmény várta 1901 kora őszén. A szomszédos területektől magas fallal elkerített, laktanyaszerű objektum, 32 személyes hálóteremmel és szigorú katonai fegyelemmel. Itt a délelőtti órák után nem csaphatta össze a leckét, s utána nem rohanhatott ki társaival a környező dombokra katonásdit játszani. Szigorú rend szerint peregtek napjai: hajnali 5 órakor volt az ébresztő, s az este 9-kor elrendelt takarodóig feszes és szigorú időbeosztás szerint teltek a foglalkozások: tanórák, gyakorlatok, rendszeres szemlék. Ez annak ellenére radikálisan változtatta meg életét, hogy naponta kétszer mehetett társaival – kötelező jelleggel – az iskola terjedelmes udvarára, gyakorlóterére, s vasárnap délutánonként az iskola területét is elhagyhatták néhány órára. Itt nem a kerítésen kívülről leste, hogyan gyakorlatoznak az igazi katonák, mint tette Sopronban. A hadapród-iskolában a falakon belül maga vehetett részt katonai gyakorlatokon, de nem kénye-kedve szerint, hanem olyan módon, ahogy parancsolták neki. Ugyanúgy alkalmazkodnia kellett tanáraihoz, ugyanúgy be kellett illeszkednie egy diákközösségbe, mint a líceumban. Nagy volt azonban a különbség. Diák-

³¹ RÉVAY 1934. 28.

³² TÚ 1930a

³³ RÉVAY 1934. 29.

társaival együtt igazi katonák voltak – ha csak „palánták”, kadétok is. Tanárai pedig valódi tisztek, katonai felettesek. És ez teljesen más viszonyrendszert jelentett. Nagyobb kötöttséget, kevesebb mozgásteret – de olyan tevékenységet és rendet, melyre igazából évek óta vágyott. Ez az iskola sokféle szempontból meghatározónak bizonyult egész további életére: ismereteinek tartalmára, gondolkodásmódjára, mentalitására, magatartására egyaránt.

Az oktatás tartalmát meghatározta az intézmény feladata: a hadapródiskolák csapatszolgálatra képezték ki „alantas tiszteket”.³⁴ Ennek érdekében „a tiszt számára szükséges általános műveltség, valamint a hivatásszerű kötelemek teljesítésére szükséges katonai és katona-műszaki ismeretek és ügyességek” elsajátítását várták el a növendékektől.³⁵ A tantervben felsorolt összesen 36 tantárgyat három csoportba sorolták.

- a) *Elméleti és grafikai tárgyak*: 1. Vallástan, 2. Magyar nyelv, 3. Német nyelv, 4. Horvát nyelv, 5. Francia nyelv, 6. Földrajz, 7. Történelem, 8. Számтан és betűszámтан, 9. Mértan, 10. Természettan, 11. Vegytan, 12. Szépírás, 13. Szabadkézi rajz, 14. Szolgálati szabályzat, 15. Gyakorlati szabályzat, 16. Hadserg-szervezet, 17. Fegyver- és lövésügy, 18. Tereptan és terepfelvétel, 19. Térképábrázolás, 20. Harcászat, 21. Műszaki oktatás, 22. Katonai közigazgatás és katonai ügyirály.
- b) *Katonai és testgyakorlatok*: 1. Harcászati kiképzés, 2. Kiképzés a lövészügyben, 3. Gyakorlati oktatás az ügyeleti és őrszolgálatban, 4. Katonai műszaki képzés, 5. Gyakorlati oktatás az öltözködés, felszerelés felfegyverzés, laktanya- és szobarendről, 6. Gyakorlatok a távbecslésben, térképolvasásban a szabadban és a terepen való tájékozódásban, 7. Terepfelvételi gyakorlatok, 8. Torna, vívás.
- c) *Különös ismeretek és ügyességek*: 1. Szolgálati rendszabályok és illemtan, 2. Egészségápolás, 3. Úszás, 4. Tánc, 5. Iskolajátékok és korcsolyázás, 6. Ének és zene.³⁶

A gimnáziumi emlékek nyomán az első 13 tárgy riasztó lehetett Gömbös növendék számára. Különösen, ha tekintetbe vesszük a tantervi elvárásokat, melyek szerint ezek oktatását olyan szinten kívánták megvalósítani, hogy a végzős kadétok – a megfelelő különbözeti vizsgák teljesítése esetén – gimnáziumi érettségit tehessenek. A gyakorlat azonban másként alakult. Egyrészt azért, mert a hangsúlyt a hivatásra felkészítő katonai tárgyakra és gyakorlatokra helyezték, s az általános műveltség ismeretanyagának elsajátítását minimális szinten várták el a növendékektől. Ez utóbbi azzal is összefüggött, hogy mindvégig nehézséget okozott e tárgyak megfelelő szakképzettségű tanárainak biztosítása, mivel az

³⁴ A hadapródiskolában folyó képzés részleteit lásd GARAY 1939. 39–58.

³⁵ GARAY 1939. 40.

³⁶ GARAY 1939. 42.

intézményben csak katonatisztek oktathattak, akik egy-két éves gyorsított felkészítés után látták el feladatukat, s közöttük a fluktuáció is igen gyakori volt.³⁷

Különös figyelmet fordítottak a nevelésre, mely minden tanárnak feladata volt. Ennek célja: olyan „jellemtulajdonságokat és erkölcsi érzelmeket” kifejleszteni a növendékekben, „melyek mindenkinek dízére válnak, a férfiú értékét megalapítják, a lélekben önfeláldozó érzületet ébresztenek fel és ápolnak, melyre az ifjú harcosnak magasztos hivatáskötelmének betöltésénél múlhatatlanul szüksége van.”³⁸ Mindez a hazájáért akár életét is áldozni kész, „úriember” katonatiszt korabeli definíciójának is tekinthető. Ha áttekintjük az oktatott tárgyakat, megállapítható, hogy azok sokoldalúan szolgálták e célok megvalósítását – a koncentrált katonai képzéssel, s ehhez kapcsolódó testgyakorlással, az úriember társasági életben történő helytállása feltételeinek megteremtésével (tánc, ének, öltözködés, illemtan), az idegen nyelvek alapjainak és egy minimális általános műveltségnek az elsajátításával. Annak érdekében, hogy a csapatszolgálat megkezdése előtt a növendékeknek „az úri modort és a gavallériát gyakorlatilag is legyen módjuk kipróbálni”, rendszeresen szerveztek farsangi bálakat az alkalomra feldíszített intézményben, melyre a „pécsi bálozó közönséget” is meghívták.³⁹

A temperamentumos, mozgékony, önállóságra törekvő, egyéni akaratát érvényesíteni igyekvő kiskamasz Gömbös számára persze nem volt egyszerű beilleszkedni ebbe a rendbe. Az első években itt is előfordult, hogy megszegte a szabályokat, hogy fegyelmezetlen volt az órákon vagy a hálóteremben, hogy ellenszegült. S a retorzió sem maradt el. Korábbi felettesei és társai emlékezése szerint nem egyszer lehetett lakója a foglár „vendégszobáinak”.⁴⁰

Ám egyre inkább az új körülmények kedvező hatásai érvényesültek. Ebben az intézményben azt tanulhatta, amit szertett, s kedvére való feladatokat kellett teljesítenie. A harcászat, a vezénylés rejtelmeit ismerhette meg az elméleti órákon, s gyakorolhatta a gyakorlótéren – alkalmanként „megbízott parancsnokként” is. Immár hivatalosan, felsőbb parancsra tehette azt, amit a maga erejéből kellett kivívnia a murgai és soproni „harcmezőkön”. S itt nem kevésbé élvezte, hogy irányíthat, vezényelhet másokat. Komolyan is vette, s tanárai, diáktársai elismerését is kivívta vele. Nem csak ezzel, más szerepléseivel is.

A kadétiskola kiváló lehetőségeket biztosított a sportolásra az egyre erősödő, mind nagyobb mozgásigényű fiú számára. Ki is használta az ifjú Gömbös, s teljesítményeivel kitűnt társai közül. Igen jól úszott. Átlag feletti eredményeket ért el a legkülönbözőbb atlétikai számokban – különösen a dobószámokban, például a diszkoszvetésben. Legtehetségesebbnek a vívásban bizonyult, kard- és törvívásban egyaránt, amit később országos versenyeken is igazolt. A nagy szerelem azonban a futball maradt, melyet itt már tilalmak nélkül, szabadon űzhe-

³⁷ GARAY 1939. 44–45, 48–51.

³⁸ GARAY 1939. 46.

³⁹ GARAY 1939. 79–80. A társasági életre történő felkészítést illetően lásd még HAJDU 1999. 235–237.

⁴⁰ RÉVAY 1934. 34.

tett. Sohasem gyakorolta versenyszerűen, de hosszú ideig kedvenc szórakozása maradt. Jóllehet, képességei alapján – különösen a vívásban – ismert versenyző lehetett volna, nem választotta ezt az utat. A katonai hivatást tartotta fontosnak, s annak mindent alárendelt, amíg lehetett. A sport iránti vonzalom, jelentőségének felismerése azonban életre szólóan megmaradt, s ez később politikusi tevékenységét is befolyásolta.⁴¹

A másik terület, melyben kitűnt, a nyilvános szereplés volt. Hamar felismerték tanárai, hogy szívesen és jól szaval. Többször szerepeltették az iskolai rendezvényeken, s meg voltak elégedve teljesítményével. Itt tapasztalt bátor kiállása a tanórai szereplések, gyakorlatok során is megnyilvánult. Feleletei, véleményalkotása során is határozott, jól fogalmazó diák volt – tanárai és diáktársai előtt egyaránt.⁴²

Mindez siker volt, a kiemelkedés lehetősége, amivel élt is Gömbös. És a sikerek kedvezően hatottak az intézményhez, annak rendjéhez történő alkalmazkodásra. Az emlékezések azt bizonyítják: nem azért illeszkedett, mert betörték, hanem azért, mert megkedvelte, élvezte mindezt. S ez – a fegyelmezetlenség megszűnésén túl – abban is megnyilvánult, hogy immár az elméleti tárgyakat is szívesen tanulta. Azokban a matematikai tárgyakban is jól teljesített, melyekben leggyengébb volt a líceumban. A katonai jellegűek mellett legszívesebben a történelmet tanulta. Persze ebben is a hadtörténet érdekelte elsősorban, melyről szívesen olvasott a kötelező tananyagon túl is. Iskolai megnyilvánulásai azt bizonyították, hogy önállóan végiggondolta az olvasottakat, s szuverén módon igyekezett értékelni azokat. Eredeti meglátásai esetenként tanárait is meglepték.

Tanulmányi sikereit gyors felfogásának, jó memóriájának és áttekintő képességének is köszönhette. No meg – immár e téren is megnyilvánuló – kitartásának. Nem tanult sokat, de gyorsan és eredményesen. Ez az eredményekben is megnyilvánult. A negyedik év végén a 37 fős évfolyam ötödik legjobb tanulójaként végezte az iskolát, s nyerte el a hadapród tiszthelyettesi rangot. Az 1905 augusztusában az összes hadapródiskolában végzett 150 növendék közül a 13. rangszámot kapta, azaz a végzetek legjobbjai közé tartozott.⁴³

A hadapródiskolában kapott utolsó minősítése egyszerre dokumentálta a pozitív változásokat, s egyénisége korábban kialakult vonásainak továbbélését, részben felerősödését. Ebben tehetséges diákként jellemezték, akinek *„felfogása helyes, emlékezőtehetsége kifogástalan, előadásmódja szabatos”*. Élénk vérmérsékletű, víg, kedélyes, őszinte ifjút ismertek meg benne, aki *„jómodorú, igen katonás, túlérzékeny, nem mindig tud magán uralkodni”*, ráadásul *„kissé önfejű”* is.⁴⁴

⁴¹ RÉVAY 1934. 41–43.

⁴² RÉVAY 1934. 36–38.

⁴³ SZAKÁLY 2009. 367–368.

⁴⁴ A hadapródiskolában eltöltött évekről – egyéb források hiányában – lásd RÉVAY 1934. 31–44. Idézetek: 43.

Ilyennek látták felettesei/tanárai a 18 éves Gömbös Gyulát, akiről feltételezték, hogy sikeres katonai karrier vár rá.

Szólnunk kell azonban későbbi politikai nézeteinek gyökereiről, korai motívációról is.

Nemzet és falu – család és iskola

Gömbös későbbi politikai nézeteinek két sarkalatos eleme volt. Egyrészt a nemzet, melyet a húszas években fajként is értelmezett. Másrészt az agrárgondolat. A mezőgazdaságot tekintette a gazdaság legfontosabb ágazatának, s ennek megfelelően a parasztság fontos társadalmi szerepét hangsúlyozta. Annak gazdasági, kulturális és szociális „felemelése” mindenkori törekvéseinek egyik legfontosabb eleme volt. A két elem szoros kapcsolatban állt egymással. A parasztságban látta ugyanis a magyar nemzet/faj felemelkedésének, boldog jövőjének egyik zálogát. A nemzet/faj meghatározó törzsének tekintette a falu lakóit, a föld megművelőit.

Gömbös Gyula felnőttként mindig magyarnak vallotta magát – szinte hivalkodóan. Sőt, politikusként azt hirdette, hogy a magyarság érdekeinek leghitelesebb képviselője, amiről közvetlen munkatársai is igyekeztek meggyőzni a társadalom széles rétegeit. Német gyökereiről elvétve emlékezett meg, a nemzetgyűlési és országgyűlési almanachokban közölt életrajzokban egy szóval sem utalnak rá. Pedig a gyermek nemzeti identitását kettős hatások alakították. Murgán a német dominált, hogy aztán fokozatosan a magyar váljék uralkodóvá. Anyanyelve eredendően a német volt. Nem csak azért, mert németül beszélő sváb anyja szülte. Nagyszüleiével és anyja rokonságával, akikkel naponta találkozhatott, szintén sváb tájszólásban érintkezhetett. Miként, felcseperedve, falusi játszótársaival is. Német prédikációt hallhatott a templomban. Ekkoriban a városoktól távol eső zsákfalvakban, mint amilyen Murga is volt, a német községek még jellemzően őrizték anyanyelvüket, s csak lassan terjedt a magyar nyelv használata. Különösen érvényes volt ez az evangélikus közösségekre. De nem csak a nyelvről volt szó. Az 1745-ban Kalóznakról ide érkező 45 hesseni eredetű, evangélikus család zárt közösséget alkotott.⁴⁵ Mindennapi életüket a német földről magukkal hozott, s vallásuk által diktált hagyományok szabályozták. A gazdálkodást, a társadalmi érintkezési formákat, az egyházi és családi ünnepeket, az épületek és azok belső berendezésének alakítását, az öltözködést és az étkezési szokásokat egyaránt.⁴⁶ Ezekkel a hagyományokkal és normákkal találkozhatott a növekvő és egyre több hatást, információt érzékelő kis Gömbös Gyula is. És ha eltért tőlük, rokonai és a falu más tagjai figyelmeztették a közösség elvárásainak figyelembe vételére. Az

⁴⁵ BALOGH 2000. 8.

⁴⁶ Erre vonatkozóan lásd SOLYMÁR 1992. 345–394.

egyetlen ember, aki magyar identitást táplálhatott a cseperedő személyiségbe, apja volt. Apja, aki hatéves korától egyben tanítója is. Tőle az iskolában magyar és német szót egyaránt hallhatott. Az iskolán kívül azonban szinte kizárólag magyarul. Így valójában kétnyelvűként cseperedett fel.

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a német falusi környezet nem volt elengedő a csekély számú magyarral szemben. Ezeket a német közösségeket életük minden eleme Magyarországhoz kötötte. Tulajdonuk: földjeik, házuk, a bennük megtestesült szorgos munka, mellyel családjuk másfélszáz év óta halmozta fel a létfenntartás alapvető feltételeit, s más értékeket. Kereskedelmi kapcsolataik a környező – nem csak német – településekhez kötötték őket. Életüket az ország törvényei szabályozták. Német anyanyelvük, hagyományaik, identitásuk megőrzésével is természetes otthonuknak, hazájuknak érezték és tekintették Magyarországot, s azon belül a falut, melyben éltek.⁴⁷ Ezt a gyerekkori emléket őrizte Gömbös, s idézte fel Szekszárdon, már miniszterelnökként tett látogatása során: *„Engedjék meg, hogy visszaemlékezzem arra a kis falura, amelyben német aszszony magyar miniszterelnököt szoptatott és egy magyar nemesi sarjadékból intranzigens magyar embert nevelt. Arra a kis falura, amelyben **német nyelven magyarul imádkoztak**, s amelyben sohasem jutott senkinek sem az eszébe az, hogy kitaszítottja ennek a nemzetnek.*”⁴⁸

Ennél fontosabb volt az a szellemiség, mely egyrészt apja gondolkodását, másrészt az iskolai oktatást jellemezte. Ezek hatására vált egyeduralkodóvá Gömbös gondolat- és érzésvilágában a magyarság tudata, s nyomta el erendendő identitásának német elemeit.

A Révay által gyűjtött visszaemlékezések arra utalnak, hogy az apa – jóllehet, nincs nyoma annak, hogy nemesi származására hivatkozott volna, s a nemesi előnevet sohasem használta – öntudatosan őrizte azzal is összefüggő magyar identitását. Ezt az érzést igyekezett átadni diákjainak és fiának is – a nemzeti érzést felkeltő-erősítő történetekkel és példamutatással egyaránt. Sopronban olyan kolléga barátságát kereste, aki hozzá hasonlóan érzett és gondolkodott, bár neve német eredetű volt. A kis Gömbös Gyula gyakran és örömmel látogatott apjával együtt a baráti családhoz Krug Lajosékhöz, ahol – személyes emlékezése szerint – *„a magyar függetlenségről és a boldogabb magyar jövőről”* folyó beszélgetéseket is „kihallgathatott” a két tanító társaságában.⁴⁹

A dualizmus korának közgondolkodását erősen befolyásolták a közjogi kérdések körüli viták. A társadalom számottevő részében voltak népszerűek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékéhez is kötődő függetlenségi törekvések, szemben az Osztrák-Magyar Monarchiában átélte „alávetettség”.

⁴⁷ A magyarországi német falvak lakosságának identitásával számos szakmunka foglalkozik. Közülük most egyre hivatkozunk, mely egy másik német falu közösségének állapotát és jellemzőit mutatja be e téren is. EILER 2011. 19–26.

⁴⁸ Idézi RÉVAY 1934. 13.

⁴⁹ RÉVAY 1934. 20–21. Idézet: 21.

A nemzeti érzés felkeltését szolgáló megnyilvánulások jellemezték az oktatási intézmények rendezvényeinek jelentős részét. A századforduló éveiben pedig a magyar nemzeti érdekek érvényesítésére irányuló törekvések a honvédségben, illetve intézményeiben. Ezt tükrözték a kiegyezés katonai rendelkezéseinek módosításával kapcsolatos kezdeményezések, mindenekelőtt a magyar vezényleti nyelv bevezetésének követelése. Ezek a hatások érték a két középiskolában a serdülő Gömbös Gyulát is.

A soproni líceum, melyben apja tanítói képesítését szerezte, s amelynek padjait az ifjabb Gömbös Gyula is négy évig koptatta, évtizedes küzdelmet folytatott a magyar tanítási nyelv bevezetéséért. 1856 tavaszán azzal reagáltak a német nyelv túlsúlyát biztosító miniszteri rendeletre, hogy az *„szinte teljesen száműzi az iskolából a magyar nyelvet, s ezzel megakasztja népünk tudományos képzését, sőt megsemmisítéssel fenyegeti nemzeti létünket”*. A harc 1859-ben érte el célját.⁵⁰ Az 1860-as évek viszonyait tükrözi egy akkori diák visszaemlékezése: *„Kifelé csendet kellett mutatni, de a diáktanyákon annál nagyobb hevülettel folyt a szó önálló Magyarországról, ezeréves ősi alkotmányról, nemzeti életéről...”*⁵¹ Az iskola a kiegyezés utáni szabadabb légkörben következetesen őrizte hagyományait. Az oktatás és nevelés célja *„a tudományos pályán haladó ifjú jellemének oly irányba való képzése, hogy az a magyar nemzet és az ennek jó-rossz sorsában hűségesen osztozó evang. egyház szent érdekeiért való lelkesedésből”* merítse *„az életet termékenyítő”* erejét – deklarálta az iskolavezetés az 1900/01-es tanévben,⁵² amikor Gömbös Gyula a negyedik osztályt végezte. Ennek szellemében folyt az oktatás, illetve szervezték ünnepélyeiket. A vallási ünnepek mellett – többek között – megemlékeztek április 14-éről, az 1848-as áprilisi törvények szentesítéséről,⁵³ más esetben március 15-éről.⁵⁴ A reformáció napján rendezett ünnepségen *„A reformáció és a nemzeti szellem”* címmel tartott értekezést Németh Sámuel teológushallgató.⁵⁵ Ilyen célokat szolgáltak a jelentős nemzeti emlékhelyekre szervezett kirándulások.

Hasonló szellemiség jellemezte, ha néha bujtatott formában is a honvédség iskoláit. A hivatalos előírások ugyan azt várták el, hogy *„a király, a dinasztia és a haza iránti szeretet lángja soha ki nem alvó tűzként lobogjon a honvéd tisztikar ifjú sardékainak szívében”*,⁵⁶ legalább a kötetlen programokon teremtettek alkalmat a király és a dinasztia érdekeitől eltérő nemzeti érzések és az ország függetlensége iránti vágy kifejezésére is. Ilyenben Gömbös növendéknek nem csak része volt – szavatai révén szerepe is.⁵⁷

⁵⁰ FABINY 1986. 86–90. Idézet: 88.

⁵¹ NÉMETH 1940. 14., idézi FABINY 1986. 90.

⁵² ÉRTESÍTŐ 1901. 31.

⁵³ ÉRTESÍTŐ 1901. 31., ÉRTESÍTŐ 1898. 25.

⁵⁴ ÉRTESÍTŐ 1898. 25., ÉRTESÍTŐ 1899. 34.

⁵⁵ ÉRTESÍTŐ 1900. 21.

⁵⁶ Erkölcsei nevelés. A „M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia” (Budapest, 1900) című könyvből idézi RADA 1998. I. 98.

⁵⁷ RÉVAY 1934. 36–37.

Az ünnepi beszédek, a versek, ének- és zeneszámok nem az ország gazdasági, kulturális, katonai stb. helyzetével kapcsolatos racionális ismereteket közvetítettek, nem érveltek, hanem hazafias érzelmeket keltettek, illetve tápláltak. S ennek szellemében készítettek cselekvésre. Gömböst, a kisdíákot is, aki már a líceumban megszidta egyik társát, mert a császári, fekete-sárga színekkel díszítette rajzát.⁵⁸

A faluhoz és néphez fűződő viszonyát nem szavak, hanem személyes élmények határozták meg. Nem csak kisgyermekként tapasztalhatta meg a falusi élet szépségeit, s szerezhette morzsányi emlékfoszlányokat a paraszti munka nehézségeiről. Nyarai egy részét később – soproni és kadétiskolai éveit alatt is – Murgán, gazdálkodó nagyszüleinél töltötte. S a felnövő, esetenként a kemény nyári munkákba is bevont ifjú már mérvadó tapasztalatokat is szerezhette arról, mit jelent földet művelni, állatokat gondozni. S ami legalább ilyen fontos: megmaradt személyes és közvetlen kapcsolata a paraszti sorban élő rokonokkal, egykori játszópajtásokkal. Ezek az élmények mondatták évek múlva a politikus-sal: *„Jaj annak, aki megfélemezik arról, hogy honnan jött. Ez azt jelenti, hogy nincs összekötve az étellel, és azt az erőforrást, amelyet a falu és eme esetben a szülői ház adhat neki, nélkülözi, és nem sorozhatja alkotó tényezői közé. [...] Csak az a nemzet lesz erős, amely politikájában a gazdatársadalomra és életében a falura támaszkodik, mint amely megőrizte a maga szűzies erkölcsét.”*⁵⁹

* * *

Mindezek hatására 1905 nyarán egy jó szellemi adottságokkal, emlékező- és áttekintő képességgel megáldott, vidám természetű, temperamentumos, edzett, a sportot kedvelő, magán uralkodni nem mindig tudó, de céltudatos tiszthelyettes lépett a katonai pályára, aki a mások feletti parancsnoklásban lelte örömét. Világlátását pedig a nemzet mindennek feletti voltával, a nemzeti függetlenség vágyával kapcsolatos *érzelmek*, illetve a falu *szeretete*, a paraszti munka *tisztelete* jellemezte. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kadétiskolában – jóllehet változatlanul csekély maradt elméleti érdeklődése – valamelyest szélesedett és mélyült általános műveltsége, a német mellett elsajátíthatta a francia és a horvát nyelv alapjait (utóbbinak hamarosan nagy hasznát vette), miként a társasági élethez szükséges legfontosabb normákat és készségeket is. E tulajdonságok erősödtek fel, s gazdagodtak új elemekkel a hadseregben, a fronton, a háborús hátszobákban és a forradalmak viharaiiban átélt élmények, újabb tanulmányok során és olvasmányokból szerzett ismeretek nyomán.

⁵⁸ RÉVAY 1934. 27.

⁵⁹ TÚ 1930b

FORRÁSOK – RÖVIDÍTÉSEK

ÉRTESÍTŐ	A Dunántúli Ág. Hitv. Ev. Egyházkerületi Soproni Lyceum államilag segélyezett főgymnasiumának és bölcsészet-theológiai főiskolájának értesítője. Közzéteszik GOMBOCZ Miklós és POSZVEK Sándor. Sopron.
MNL GyMSML	Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára,
SL	Soproni Levéltár
MNL TML	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
MTSH	Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 10. Tolna megye. Budapest, 1996.
SEL	Soproni Evangélikus Levéltár
TK 1881	<i>Tolnamegyei Közlöny</i> , 1881. december. 18. 9.
TÚ 1930a	<i>Tolnamegyei Újság</i> , 1930. szeptember 2. 1.
TÚ 1930b	<i>Tolnamegyei Újság</i> , 1930. szeptember 20. 1.
TUDÓSÍTÁS	A Dunántúli Ev. Egyházkerület Soproni Líceumának iratai 9. kötet. Tudósítás a soproni ág. h. ev. lyceumi főgymnasium tanuló ifjúságáról az 1890/1 – 1899/1900. tanévben.

IRODALOM

BALOGH 2000	BALOGH Margit: Murga. Murga, 2000.
EILER 2011	EILER Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1920–1989. [h.n.], 2011. 19–26.
FABINYI 1986	FABINYI Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908). In: A soproni líceum. Szerk. GYÖRFFY Sándor – HUNYADI Zoltán. Budapest, 1986. 9–108.
GARAY 1939	GARAY Lajos: A Pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola története. Pécs, 1939.
GERGELY 2001	GERGELY Jenő: Gömbös Gyula. Politikai életrajz. Budapest, 2001.
GÖMBÖS GY 2004	GÖMBÖS Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk. és utószó VONYÓ József. Budapest, 2004.
GÖMBÖS T 1986	GÖMBÖS Tamás: A Gömbös család eredete és genealógiája. [Kézirat] 1986.
HAJDU 1999	HAJDU Tibor: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999.
HEIMLER 1936	HEIMLER Károly: Sopron topográfiája. Utca- és házjegyzékkel, részletes statisztikai táblákkal. Sopron, 1936.
KEPECS 1997	Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949). II. kötet. Szerk. KEPECS József. Összeáll. PÁLHÁZY László. Budapest, 1997.
NÉMETH 1940	NÉMETH Sámuel: A soproni ev. Líceum küzdelme a magyar nyelvért a Bach-korszakban. Sopron, 1940.
ÖSTÖR 2010	ÖSTÖR József: Köz pályám. Politikusi életút a két háború korából. Sajtó alá rend. TÓTH Imre. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 2010. (Források 3.)

- RADA 1998 RADA Tibor: A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945). I. kötet. Calgary-Budapest, 1998.
- RÉVAY 1934 RÉVAY József: Gömbös Gyula élete és politikája. Budapest, 1934.
- RÉVAY 2007 RÉVAY József: Pályám emlékezete. Budapest, 2007.
(<http://mek.oszk.hu/05600/05609/05609.pdf>) [2013.01.23.]
- SOLYMÁR 1992 SOLYMÁR Imre: Gazdaságcentrikus értékrend, gazdasági magatartás. Adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. In: Baranyai történetírás 1990/1991. Szerk. SZITA László. Pécs, 1992. 345–394.
- SZAKÁLY 2009 SZAKÁLY Sándor: A sportos katonatiszt. Adalék Gömbös Gyula katonai pályafutásának rekonstrukciójához. In: Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. Szerk. HÁDA Béla – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – PETNEHÁZI Margit. Budapest, 2009.
- SZLUHA 1998 SZLUHA Márton: Vas vármegye nemes családjai. Budapest, 1998.

Helytörténeti kutatás

A pécsi Erzsébet Tudományegyetem Stomatologiai Intézetének története

A fogászat egyetemi oktatásának bevezetése csak a 19. század végére valósult meg Magyarországon. A budapesti egyetemen Iszlai József és Árkövy József munkássága kapcsán merült fel az igény előbb az oktatás megszervezésére a magánpraxisokon keresztül, majd az egyetem keretein belül is. A budapesti Egyetemi Fogászati Intézet Árkövy József elévülhetetlen érdemeinek eredményeként 1890-ben nyitja meg kapuit.¹ A vidéki egyetemek közül elsőként a kolozsvári egyetemen 1890-ben Vajna Vilmos kezdi meg az oktatást, de csak 1913-ban Höncz Kálmán lesz az, aki önálló klinikát kap.² Az első világháború után Szegeden 1924 őszén kezdte meg működését az Egyetemi Fogászati Intézet. Debrecenben már 1921-től van fogászati rendelés, bár ez még nem az oktatás célját szolgálta, majd 1934-ben Csilléry András vezetésével nyitott meg a Stomatologiai Poliklinika, akkor még a Sebészeti Klinika keretein belül.³

Pécsett is több intézkedés történt a fogászat egyetemi oktatásának bevezetésére, melynek első lépcsőfoka egy egyetemi rendelőintézet megteremtése lett volna. Az Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának 1928. június 26-ai ülésén Neuber Ernő professzor – a kartól kapott megbízás alapján – előterjesztette javaslatát a fogászat oktatásának pécsi bevezetéséről, illetve egy fogászati rendelő felállításának lehetőségeiről. Neuber professzor a budapesti fogászati klinika igazgatójával, Szabó Józseffel, valamint a szegedi fogászati ambulancia vezetőjével, Hainiss Elemérrel konzultált az ügyben; segítségüket kérve a budapesti és szegedi példák megismeréséhez. Az előterjesztés szerint, *„ha eltekintünk a stomatologiai klinikától és megelégszünk egyelőre a szerényebb keretek között mozgó ambulanciával, úgy véleményem szerint, a fogászati ambulancia céljaira 5 helyiség volna elegendő. Tekintettel arra, hogy ezen helyiségekben nem csak a betegeknek gyógykezelését végeznék, hanem elsősorban tanítási munka is folyna, feltétlenül szükségesnek tartom, hogy ezen helyiségekben 5-6 szék helyeztessék el. Természetesen célszerű volna ezen ambulatorium mellett egy vagy két olyan helyiséget is berendezni, amelyekben a fekvőbetegek volnának elhelyezhetők. Ha el is tekintünk a nagyobb koncepciójú szájműtőektől, az egyszerű foghúzásokkal kapcsolatban keletkezett baleseteknek elhelyezését egyrészt, másrészt kisebb fogászati műtétek elvégzését klinikailag csak úgy tartom elképzelhetőnek, ha a betegek számára néhány fekvőhely állana rendelkezésre. Szabó*

¹ HUSZÁR 1965. 149.

² HUSZÁR 1965. 151.

³ HUSZÁR 1965. 191.

professor véleménye szerint technikai laboratórium már ilyen kezdetleges üzem mellett is csaknem nélkülözhetetlen. Fontosnak tartaná továbbá, hogy a laboratóriumnak állandó technikusa is legyen, aki csak a klinikának, illetőleg ezen rendelésnek dolgozik.

A fogászati ambulanciának csak felállítása okozna nehézségeket, az üzemben tartása a fentnevezett Urak véleménye szerint különösebb gondot nem okoz. Mert ez az üzem nemcsak a klinika és a tanítás céljait szolgálná és mozdítaná elő, hanem véleményük szerint feltétlenül rentabilisnak is mondható. Így a pesti fogászati klinika közönséges tömésért 3–4 pengőt számít, arany munkáért 24 pengőt. Ezek olyan összegek, amelyek a betegek nagy tömegei által könnyen fizethetők, a magánorvosok gyakorlatát nem sértik különösképpen és mégis elegendők ahhoz, hogy az üzem önmagát fenntartsa.

A legnehezebb kérdés a rendelő helyiségeknek a felállítása. Tagadhatatlan, hogy legideálisabb megoldás az volna, ha valamilyen klinika ezen helyiségeket az üzem rendelkezésére bocsájtaná. Sajnos ez a megoldás a pécsi klinikákon úgylátom keresztül nem vihető. Maguk a klinikák is, legalább is legnagyobb része helyszínükével küzd. És ha a klinikákon a fekvőhelyekben nincs is hiány, a mellék helyiségeknek a száma az, amely sok esetben kívánni valót hagy hátra, ezek a helyiségek volnának pedig azok, amelyek a fogászati ambulancia felállítása szempontjából különösképpen jönnének szóba. Részemről két megoldási lehetőséget látok. Az egyik mód az volna, hogy az ambulancia vezetésével megbízott orvos helyiséget bérelne, amelyben a fogászati ambulanciát állítaná fel. A másik lehetőség, hogy erre a célra egy megfelelő házat venne meg az egyetem.”⁴

A fogászati ambulancia személyi kérdéseiben, a vezető kiválasztásában, a kar szintén Szabó József professzort kérte fel arra, hogy folytasson tárgyalásokat a szóba jöhető személyekkel.

A következő tanév szeptemberében Entz Béla számolt be arról, hogy a rendelő létrejötte érdekében folytatott tárgyalások jó ütemben haladnak, és sikerrel kecsegtetnek.⁵

1929. június elsején a fogászati rendelő és klinika felállításának ügyében ankétot tartottak, melyen részt vettek az Erzsébet Tudományegyetem, a minisztérium és a fogorvosi szakma képviselői is. Többek között Magyar Zoltán miniszteri tanácsos, Csilléry András miniszteri biztos, Szabó József egyetemi tanár, Sturm József, a Fogorvosok Egyesületének elnöke, Grosch Károly miniszteri osztálytanácsos.⁶

1930-ban Csilléry András a fogászati ügyek miniszteri biztosa a fogászat tanulmányának kötelezővé tétele és egy sztomatológiai klinika felállítása tárgyában iratot intézett a karhoz. Az ügy sürgősségére való tekintettel különbizottság alakult, melynek tagjai Entz Béla, Ángyán János és Neuber Ernő professzorok voltak.⁷

⁴ PTE EL VIII. 105. a. 1927/28. tanév VI. rendkívüli ülés 1928. jún. 26. 15. pont.

⁵ PTE EL VIII. 105. a. 1928/29. tanév I. rendkívüli ülés 1928. szept. 28. 60. pont.

⁶ PTE EL VIII. 105. a. 1928/29. tanév VI. rendkívüli ülés 1929. jún. 21. 9. pont.

⁷ PTE EL VIII. 105. a. 1929/30. tanév VII. rendes ülés 1930. márc. 21. 28. pont.

Pár hónap elteltével, 1930 júniusában számolt be Entz Béla a bizottság munkájáról, a folytatott tárgyalásokról. A klinika megteremtésének alapfeltétele, hogy a város vásároljon egy erre alkalmas házat. Sajnos az erre vonatkozó tárgyalások nem vezettek eredményre, nem sikerült a várossal megállapodni.⁸

A következő tanév decemberében már eredmény született a rendelő elhelyezésével kapcsolatosan, hiszen Pécs szabad királyi város határozatában vállalta a megfelelő helyiség átengedését: *„Tudomásul vesszük, hogy a központi fogászati rendelő felszerelését az Országos Társadalombiztosító Intézet díjmentesen bocsájtja rendelkezésre és hogy a rendelő összes személyzeti kiadásait a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Kara vállalja, illetve ezen személyzetet a rendelő céljaira bocsátja, abban az esetben, ha a város közönsége a rendelő céljaira szükséges helyiségeket díjmentesen átengedi.”*⁹

A Dulánszky utcában (ma Vargha Damján utca) található tanári lakóház földszinti 3. számú négyszobás lakását, és a 4-es lakás két lakószobáját adták át a rendelő céljaira, 1931. augusztus 31-től 3 évre díjmentesen. Az átalakítás költségeit a város viselte 780 pengő értékben.¹⁰

Az 1931/32-es tanév decemberében még mindig az átalakítás munkálatai folytak. A város folyamatosan sürgette a rendelő megnyitását és az építkezési munkálatok befejezését. *„Pécs szab. kir. város polgármestere azzal a kéréssel fordul az orvostudományi dékánhoz, hogy a tanári lakóház földszinti helyiségeiben központi fogászati rendelőintézet elhelyezésével kapcsolatban megkezdett és hónapok óta tartó átalakítási munkálatok minél előbb befejeztessenek, egyfelől azért, hogy az ott lakó professzorok nyugalma biztosítható legyen, másfelől azért, mert a szóban lévő épületnek az építési vállalkozótól való ideiglenes átvételéig addig nem lehet eszközölni, ami a vállalkozóra nézve érzékeny anyagi veszteséget jelent...”*

*A fogászati rendelő helyiségeiben az átalakítási, valamint a víz-gáz és villanyszerelési munkák már a kora ősszel befejeztettek és hogy a végleges befejezés, vagyis a parkettázási munkák elődázodtak, annak az volt az oka, hogy igen kíváncsnak mutatkozott, hogy a rendelőhelyiségek központi, úgynevezett étagefűtést nyerjenek, ami nemcsak hygienikus, hanem gazdasági szempontból is nagyjelentőségű...”*¹¹ A korszerűbb fűtési rendszer kiépítéséhez még 2000 pengőre volt szükség, amit a dékán a betegápolási alap terhére engedélyezett is. Ezért felkérte Kószeghy Gyula építész a munkálatok elvégzésére, aki ígéretet tett arra, hogy karácsonyra elkészül az új fűtési rendszer.¹²

A vezetői személyre vonatkozó tárgyalásokról Neuber Ernő számolt be. Két jelölt neve merült fel: Horváth Lajos magántanáré, valamint Sturm József kormányfőtanácsosé. A kar képviselői 7:5 szavazati arányban a Horváth Lajossal

⁸ PTE EL VIII. 105. a. 1929/30. tanév IX. rendkívüli ülés 1930. jún. 21. 36. pont.

⁹ PTE EL VIII. 105. a. 1930/31. tanév VII. rendkívüli ülés 1931. jún. 8. 21. pont.

¹⁰ PTE EL VIII. 105. a. 1930/31. tanév VII. rendkívüli ülés 1931. jún. 8. 21. pont.

¹¹ PTE EL VIII. 105. a. 1931/32. tanév IV. rendes ülés 1931. dec. 11. 12. pont.

¹² PTE EL VIII. 105. a. 1931/32. tanév IV. rendes ülés 1931. dec. 11. 12. pont.

kapcsolatos tárgyalások megkezdését támogatták, ha ez nem vezetne eredményre, akkor Sturm Józseffel kell egyeztetni.¹³

1932 áprilisában még folytak a tárgyalások Horváth Lajossal, aki nem adott végleges választ, hogy vállalja-e a fogászati rendelő megszervezését. Második jelöltként ekkor már nem Sturm József, hanem Ledniczer Sándor, a budapesti fogászati klinika tanársegédje szerepelt.¹⁴

A kar következő, rendes ülésén, 1932. június 7-én Neuber Ernő beszámolt a Horváth Lajossal és Ledniczer Sándorral folytatott megbeszélésekről, melyek eddig eredménytelenek voltak. Ezért a tanács döntése alapján újabb tárgyalásokat kell indítani az eddig szóba került fogászokkal. A másik nagy probléma hogy a város sürgeti a rendelő mielőbbi felállítását, ha ez nem következik be, a felajánlott helyiségeket kénytelen az egyetem visszaadni. A kultuszminisztérium a személyi igényeket sem tudja pénzzel támogatni, csak a dologi szükségletekhez tud hozzájárulni kb. 15–20.000 pengővel.¹⁵

A vita után Ángyán János professzor azt a javaslatot tette, hogy mivel a kar és a kormány a személyi, dologi és fenntartási költségek minimumát sem tudja megajánlani, ezért nincs biztosítva a működés feltétele, adja vissza a kar a felajánlott helyiségeket a városnak, a nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva. A javaslatot 10:2 arányban leszavazták.¹⁶

1932 szeptemberében újabb levél érkezett a pécsi polgármestertől, melyben ismét sürgeti a rendelő legrövidebb időn belüli megnyitását, ellenkező esetben a helyiségek eredeti állapotába visszahelyezését és lakásokként való értékesítését fogja követelni.¹⁷

1932 novemberében Neuber Ernő ismét beszámolt a személyi kérdésekkel kapcsolatos ügyekről. Tárgyalások folytak Horváth Lajos magántanárral, Ledniczer Sándor egyetemi tanársegéddel, Hattyasy Dezső egyetemi tanársegéddel, Sturm József magyar királyi egészségügyi főtanácsossal és Rozs István pécsi fogorvossal. A kar elhatározza, hogy a rendelőintézetet, mint önálló intézetet óhajtja létesíteni, úgy, hogy a sebészeti klinika igazgatójának ellenőrzése alatt álljon. A fogászati rendelőintézet vezetőjéről akkor fog döntést hozni, ha az összes számba jövő jelölt eddigi működéséről, tudományos munkásságáról és egyéb tekintetbeveendő dolgairól részletes, véleményes jelentést kap a bizottságtól.¹⁸

A bizottság egy hónap múlva, 1932 decemberében tett jelentést a tárgyalások állásáról.¹⁹ A jelentés két lehetséges jelöltet nevezett meg: Rozs István pécsi fog-

¹³ PTE EL VIII. 105. a. 1931/32. tanév IV. rendes ülés 1931. dec. 11. 12. pont.

¹⁴ PTE EL VIII. 105. a. 1931/32. tanév VIII. rendes ülés 1932. ápr. 15. 34. pont.

¹⁵ PTE EL VIII. 105. a. 1931/32. tanév X. rendes ülés 1932. jún. 7. 30. pont.

¹⁶ PTE EL VIII. 105. a. 1931/32. tanév X. rendes ülés 1932. jún. 7. 30. pont.

¹⁷ PTE EL VIII. 105. a. 1932/33. tanév I. rendkívüli ülés 1932. szept. 23. 25. pont.

¹⁸ PTE EL VIII. 105. a. 1932/33. tanév III. rendes ülés 1932. nov. 18. 22. pont.

¹⁹ PTE EL VIII. 105. a. 1932/33. tanév III. rendkívüli ülés 1932. dec. 13. 4. pont.

orvost, akinek van orvosi gyakorlata, kíváncsiak minimálisak, de nincs tudományos munkássága. A második jelölt Hattyasy Dezső budapesti egyetemi tanársegéd, kinek értékes tudományos munkássága van, de Budapestről kell ide költöznie. A bizottság fél, hogy nem fogja anyagilag megtalálni azt, amit remélt, nem lesz elég a praxis a megélhetéséhez.

Mansfeld Géza szerint Rozs nem fogorvos, csak OTI kezelőorvos, és szerinte a vezető kiválasztásánál elsődleges az legyen, milyen a tudományos munkássága. Ezért Rozs szerinte nem jöhet szóba. Marad Ledniczer Sándor és Hattyasy Dezső, mint jelölt. A szavazáson a jelöltek a következő szavazatokat kapták: Hattyasy nyolc, Rozs kettő, Ledniczer egy, továbbá két szavazólap üres volt. A kar ezek alapján felterjesztést küldött a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, melyben kéri Hattyasy Dezső kinevezését.

1933 februárjában a polgármester ismét sürgette a rendelő megnyitását, kéri, hogy a kar nyolc napon belül adjon tájékoztatást az ügyben. A kar válaszában kitért arra, hogy már csak a minisztérium személyi ügyben történő döntésére, valamint a felszerelésekre megígért pénzre várnak.²⁰

1933 februárjában a kar Duzár József javaslatára Johan Bélához fordult, hogy Pécssett, mint egészségügyi mintavárosban létesítendő vándor-iskola fogászat intézményének vezetője legyen az, aki az egyetemi fogászati rendelőt is vezeti majd.²¹ Johan Béla válaszelevelében támogatta a javaslatot.²²

A következő tanév elején, a kar 1933. szeptember 22-ei ülésén ismertették a VKM 1932/1933. IV. sz. rendeletét, mely tudomásul vette, hogy a kar az ambulatorium vezetőjének személyéről határozatot hozott. Azonban kérte, hogy mielőtt az üzembe helyezés ügyében véglegesen állást foglal, tájékoztassa az egyetemi tanács a személyzeti kérdésekről, az alapfelszerelés és üzemben tartás kérdéseiről, valamint küldjön a kar részletes költségvetést.²³

Az ülés következő részében a fogászati rendelőintézet felállításának előkészítésével megbízott bizottság jelentését olvasta fel Neuber Ernő.²⁴ Eszerint a létesítménynek inkább klinikaszerűnek, mint ambulatoriumnak kellene lennie. Az eredeti elképzelés szerint 2–3 helyiségből állna, valamint a legalapvetőbb felszereléssel rendelkezne. Az intézmény a kezdeti segítséget követően el tudná tartani önmagát. Azonban a minisztérium által megígért 15.000 pengőből csak az alapfelszerelés volna beszerezhető, de az újabb számítások alapján ez az összeg ma már (1933-ban) 30–35.000 pengőre emelkedne. A személyzet a következőkből állna: vezető, tanársegéd, szolga, kisasszony, technikus, takarítónő. A személyzet fizetése 8200 pengő lenne évente. Az egyetem jelenlegi anyagi helyzetében sem a felszerelés beszerzésének megnövekedett anyagi terheit, sem a személyzet

²⁰ PTE EL VIII. 105. a. 1932/33. tanév VI. rendes ülés 1933. febr. 17. 18. pont.

²¹ PTE EL VIII. 105. a. 1932/33. tanév VI. rendes ülés 1933. febr. 17. 19. pont.

²² PTE EL VIII. 105. a. 1932/33. tanév VIII. rendes ülés 1933. ápr. 17. 14. pont.

²³ PTE EL VIII. 105. a. 1933/34. tanév I. rendkívüli ülés 1933. szept. 22. 31. pont.

²⁴ PTE EL VIII. 105. a. 1933/34. tanév I. rendkívüli ülés 1933. szept. 22. 31. pont.

fizetésének biztosítását nem tudja vállalni. „A bizottság többek hozzászólása után arra a meggyőződésre jutott, hogy a fogászati kiképzés szempontjából bármennyire is kívánatos és nagyjelentőségű volna a fogászati ambulancia felállítása, a mai válságos és nehéz viszonyok között, amikor a régi intézmények fenntartása is nagy gondokat hárit nemcsak az államra, hanem mindazon közegekre, akik ezen intézmények vezetésével és ellátásával meg vannak bízva, egy újabb intézmény beiktatását, ami csak a többi már meglevő intézmények rovására volna fenntartható és üzembehelyezhető, nem tarja ke-resztülvihetőnek.”²⁵

A döntésről értesítették a minisztériumot is: a kar az ambulatorium létesítését teljesen lehetetlennek tartja, a tervet a mostani viszonyok között elejti. Ezek alapján a Hattyasy Dezsővel kapcsolatos előterjesztést is tekintse tárgytalannak a minisztérium. Pécs szabad királyi város polgármesterét is értesítik a fogászati rendelő megnyitásának elvetéséről, és tudatják vele, hogy nem tart igényt az egyetem a tanári lakóházban kialakított helyiségekre.²⁶

A fogászati rendelőintézet és klinika felállításának terve lekerült a napirendről. Az 1936/37-es tanévben Pekár Mihály az, akinek javaslatára²⁷ ismét tárgyszorozatba vette az orvoskar tanácsa a fogászati klinika felállításának lehetőségeit. Pekár beadványában nyomatékosan rámutat, hogy az ún. kis klinikai szakmák tanításának létesítése és fejlesztése mennyire eminens szükséglete a karnak és érdeke az egyetemnek. Szerinte a kis klinikumok között szükséglet és a létesítés lehetőségét tekintve első helyen szerepel a sztomatológiai rendelés megvalósítása. Ennek meg lehet teremteni a tárgyi és személyi lehetőségei is. E téren járható és követendő útnak tartja a debreceni orvostudományi karnak azt az eljárását, hogy a sztomatológiai rendelés vezetésére szakelődöt hívott meg.

Az egyetemi tanács szerint a klinika megteremtésének feltétele, hogy ne rő-jon a többi klinika számára anyagi megterhelést. Előkészítő bizottság alakult, melynek tagjai: Pekár Mihály, Neuber Ernő professzorok és Gorka Sándor, a kar dékánja.

A következő kari tanácsülésen a bizottság azzal a javaslattal állt elő, hogy a kar bízza meg szakelődői minőségben a fogászat elemeinek előadásával Oravecz Pál kórházi rendelőfőorvost, volt egyetemi tanársegédet. (1. kép)

A kar elfogadta a javaslatot, és Oravecz Pált megbízta azzal a feladattal, hogy az 1936/37. tanév második felében az orvostanhallgatóknak a *Fogászat elemei, gyakorlatokkal* címen heti 3 órában tartson előadást. Neuber Ernő az általa igazgattott sebészeti klinikán tanterem, gyakorlati helyiség, szükséges taneszközök és tancélos betegek felhasználását engedélyezte.²⁸

Miután a személyi kérdések rendeződtek, ismét felmerül a klinika elhelyezésének problémája. Pekár Mihály javaslata alapján a Pécs, Rákóczi út 14. szám

²⁵ PTE EL VIII. 105. a. 1933/34. tanév I. rendkívüli ülés 1933. szept. 22. 31. pont.

²⁶ PTE EL VIII. 105. a. 1933/34. tanév I. rendkívüli ülés 1933. szept. 22. 31. pont.

²⁷ PTE EL VIII. 105. a. 1936/37. tanév II. rendes ülés 1936. szept. 25. 49. pont.

²⁸ PTE EL VIII. 105. a. 1936/37. tanév III. rendes ülés 1936. okt. 23. 21. pont.

alatt álló zsidó szeretetházát kívánja az egyetem megvásárolni és átalakítani a klinika céljaira. Kérvényt nyújtott be a kar minisztériumhoz, melyben kérték, hogy engedélyezzék a Kürt és Homok utca sarkán álló, egyetemi tulajdonú telek eladását, és a befolyt pénzből a zsidó szeretetház megvásárlását.²⁹ Ez a terv azonban a későbbiek folyamán nem valósult meg, egy magánházból béreltek helyiségeket a rendelőintézet céljaira.

1. kép – Oravec Pál

Közben megérkezett a kultuszminisztériumi jóváhagyás is Oravec Pál kinevezése ügyében.³⁰ Az újonnan kinevezett szakelőadó 1937. április 10-én délután tartotta meg a Sebészeti Klinika előadótermében első fogászati előadását: *Összehasonlító dentális anatómia* címmel. Az előadáson megjelentek a pécsi orvostudományi tanári testület tagjai Gorka Sándor dékán vezetésével, Szabó József a budapesti sztomatológiai klinika igazgatója, Csilléry András a debreceni, Göllner Lajos a szegedi fogászati rendelő vezetője, képviseltette magát a magyar királyi honvéderorvosi tisztikar, a Magyar Fogorvosok Országos Egyesülete, Pécs város képviselői.³¹

Az előadás előtt Gorka Sándor dékán e szavakkal üdvözölte a megjelenteket és az előadót: „Dr. Oravec Pál kórházi főorvos urat van szerencsém első beköszöntő előadása alkalmából üdvözölni, hallgatóságunknak bemutatni és munkájához fakultásunk

²⁹ PTE EL VIII. 105. a. 1936/37. tanév IV. rendes ülés 1936. nov. 27. 20. pont.

³⁰ PTE EL VIII. 105. a. 1936/37. tanév VII. rendes ülés 1937. febr. 19. 7. pont.

³¹ PTE EL VIII. 105. a. 1936/37. tanév IX. rendes ülés 1937. ápr. 23. 25. pont.

nevében minden jót, nagy sikereket és gazdag eredményeket kívánni és az Isten segítségét kérni.

Nem hallgathatom el, hogy munkája nehéz lesz, mert – sajnos – egyelőre berendezett és felszerelt külön fogászati intézet még nem állhat rendelkezésére. Töretlen úton, verejtékes fáradozással kell az eredményes tanítás és tudományos bűvárkodás külső feltételeit fokról-fokra előrehaladva szívós munkával megszereznie... Gondoljon csak arra a nagy küzdelemre, amelyek Dr. Nedelkó Dömétől kezdve Dr. Árkövy József és Dr. Szabó József professzorok harcoltak végig a budapesti egyetemen addig, amíg a mai budapesti Stomatológiai Intézet élén a hazai fogászat nagyhírű tudós vezetőjével Dr. Szabó József professzor ömlétségével mostani formájában kialakult. Mindig gondoljon Napóleon híres mondására, hogy dicsőösebb és felemelőbb szegénységből a maga erejéből feltörő nemzetség alapító nemes ősnak, mint a kiharcolt és megszerzett dicsőségbe beleszülető és mindent csak öröklő utódnak lenni.”³²

Ekkor indult meg a szervezőmunka az egyetemi sztomatológiai intézet létesítésére. Az elméleti oktatás mellett meg kellett teremteni a megfelelő feltételeket a gyakorlati oktatás végzéséhez is. Oravecz Pál már 1937 áprilisában kérvényezte, hogy a fogászati kollégium gyakorlati részének előadásához szükséges berendezési tárgyak és műszerek beszerzésére 2500 pengőt adományozzanak.³³

A rendelő elhelyezésének problémája még mindig nem oldódott meg. Az intézetnek az egyetem saját épületeiben megfelelő helyet biztosítani nem tudott. Felmerült, hogy az irgalmas rend által felszámolt fogászati ambulatorium eszközeit jutányos áron meg tudná vásárolni az egyetem, esetleg a rendelő korábbi helyiségeit pedig bérbe vennék a rendtől. A rend azonban nem kívánta még bérlet formájában sem átengedni a helyiségeket az egyetemi rendelő részére.³⁴ Így a kultuszminisztérium anyagi támogatásával egyelőre egy magánházban béreltek és alakítottak át helyiségeket a rendelő céljára (Pécs, Ferenciek »ma Ferencesek« utcája 33. I. emelet). (2. kép) Az előkészítő munkálatok befejeztével a megnyitásra ünnepélyes keretek között 1938. március 21-én került sor. Az új intézet a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Stomatológiai Intézete nevet kapta, a Neuber Ernő által vezetett Sebészeti Klinika keretein belül működött. Megbízott vezetője továbbra is Oravecz Pál lett, mint szakelőadó, aki a *Fogászat gyógy- és kórtana* elméleti, valamint a *Fogextractio műtéttana* gyakorlati előadások tartását vállalta, heti két, illetőleg egy órában. Az orvostanhallgatók ekkor tanrendi kényszer nélkül hallgathatták a tárgyat.

Ekkor került az intézethez Kollár Lajos, előbb, mint díjtalan tanársegéd (1938. április 1-től),³⁵ majd 1940 februárjától mint X. fizetési osztályú tanársegéd³⁶ dolgozott a sztomatológiai intézetben.

³² SZABÓ é.n. 2.

³³ PTE EL VIII. 105. a. 1936/37. tanév IX. rendes ülés 1937. ápr. 23. 37. pont.

³⁴ PTE EL VIII. 105. a. 1937/38. tanév I. rendes ülés 1937. szept. 10. 10. pont.

³⁵ PTE EL VIII. 105. a. 1937/38. tanév VII. rendes ülés 1938. szept. 18. 27. pont.

³⁶ PTE EL VIII. 105. a. 1939/40. tanév V. rendes ülés 1940. jan. 19. 8. pont.

2. kép – A Stomatológiai Intézet épülete Pécsen, a hajdani Ferenciek utcája 33. alatt, a rendelőt az első emeleten rendezték be

Oravecz Pál 1938 áprilisában kérvényezte magántanári képesítését. Kérvényének bírálói, Neuber Ernő és Pekár Mihály támogatták a folyamat elindítását.³⁷ A magántanári szóbeli értekezleten Pekár Mihály két kérdést tett fel: 1. *Általános megbetegedések stigmái a gyermekfogazaton*; 2. *A fogszú (caries denties) prophylacisa*. Utána Neuber Ernő *A bölcsességfog kibújásának zavarai és Állcsonttörések gyógyítása* témakörben faggatta a jelöltet. Végül Scipiades Elemér *A terhesek fogromlásának genesis*e című kérdéssel fejezi be a szóbeli értekezletet. A kar sikeresnek minősítette a válaszokat, egyhangúlag támogatták a jelöltet, azaz Oravecz Pált nyilvános próbaelőadásra bocsátják.³⁸ A próbaelőadást pár nap múlva, 1938. november 23-án *A dentalis eredetű focalis infectio* címmel tartotta. Az előadás alapján a kar magántanárnak nyilvánította a jelöltet.³⁹

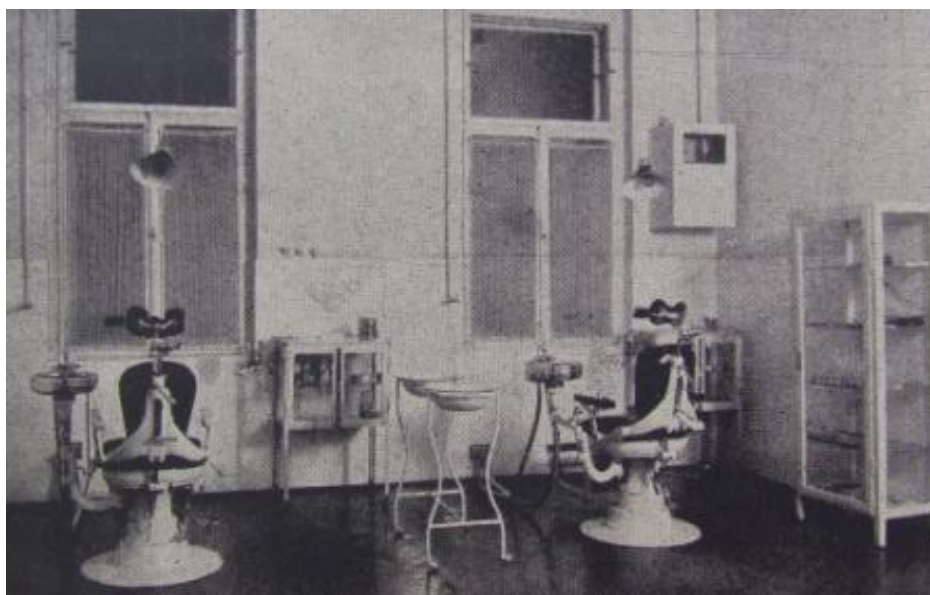
Oravecz Pál 1939-ben az Erzsébet Tudományegyetem Stomatológiai Intézetének első évi működéséről tett jelentése már egyértelműen sikeresnek mutatja az intézet felállítását mind a betegellátás, mind az oktatás tekintetében. Az intézet elhelyezése és felszerelése szerények, de az igényeknek meg tudnak felelni: „Az Intézet helyiségei elég tágasak mai betegforgalmunk és szakoktatásunk részére. Váróhelyiségünkben egyidőben kb. 25–30 beteg ülve várakozhat. Innen nyílnak a betegfelvételi és extractiós szoba, tehát az ú.n. *ambulantia*, két fogászati székkal felszerelve, to-

³⁷ PTE EL VIII. 105. a. 1938/39. tanév II. rendes ülés 1938. okt. 21. 19. pont.

³⁸ PTE EL VIII. 105. a. 1938/39. tanév III. rendes ülés 1938. nov. 18. 16. pont.

³⁹ PTE EL VIII. 105. a. 1938/39. tanév II. rendkívüli ülés 1938. nov. 23. 6–7., 11. pont.

vábbá konzerváló (fogtömés) dolgozó, szintén két munkahellyel; innen nyílik még a kis orvostechikai laboratórium két munkahellyel. Az orvostechikai laboratórium mellett nyert lakószobát a bent lakó altiszt is. Ambulanciánkkal szorosan összefügg a sterilizáló-helyiség, melyben gőzelnyelős, nagyobb típusú sterilizátor és hideg-melegvízes kimosó van felszerelve. Az ambulancia mellett elhelyezett műtőben a mindennapi rövid narkózisok számára műtőasztalunk, steril dobozaink vannak, gyógyszer-, fehérnemű-, kötszerszekrényünk és diathermiás készülékünk. A műtőből nyílik fogászati röntgen laboratóriumunk, sötétkamrával felszerelve és az orvosi öltöző (orvosaink és extractiós gyakorlatra bejáró medikusok részére). Konzerváló dolgozónkból nyílik a kis konzultáló helyiség, megfelelő műszerekkel és pihenővel felszerelve. Összes rendelőhelyiségeink külön-külön hideg-melegvízes mosdókkal vannak ellátva és mindazon berendezési tárgyakkal és eszközökkel felszerelve, melyeket a tökéletes betegellátás szükségessé tesz. Munkahelyeink száma tehát: 8. (5 fogászati szék, 1 röntgen-szék, 2 technikai laboratóriumi dolgozóhely). Berendezés alatt áll: szakkönyvtárunk és a tanítás célját szolgáló múzeumunk, melyek tökéletessé tétele elsősorban a megfelelő anyagi eszközökön múlik.”⁴⁰ (3. kép)

3. kép – A Stomatológiai Intézet fogászati ambulanciája

Az első év folyamán több adományt is kapott az intézet, mely főképpen az oktatási munkát volt hivatva segíteni, hiszen a kezdetekkor még nem rendelkezett önálló könyvtárral az intézmény. Az alapot Oravec Pál saját könyveinek átengedésével megteremtette, melyek már az első év folyamán nagylelkű adomá-

⁴⁰ ORAVECZ 1939. 194–199.

nyok gyarapítottak tovább. Máthé Dénes és Csilléry András fogászati témájú könyveket és folyóiratokat adományozott az intézet részére. Az egyetem orvostudományi jegyzőkönyvei szerint az adomány mintegy öt mázsa súlyú volt.⁴¹ Salamon Henrik szintén könyveket és muzeális tárgyakat, Seni Laura folyóiratokat ajánlódékozott az intézmény számára. Neuber Ernő a sebészeti klinika raktárából több felszerelési tárgyat adott az intézetnek.⁴²

Az intézet létszáma az első évben a vezető mellett egy díjtalan tanársegédi, egy asszisztensnői állásból, valamint egy műszaki altisztból és egy takarítóból állott. A betegellátásban segítséget kaptak a sebészeti klinikától, ahol az extraorális röntgenfelvételek készültek, használhatták a klinika aszeptikus műtőjét, valamint a kötszerek és textilek sterilizálását is ott végeztették el. A szövettani vizsgálatokat az egyetemi kórbonctani intézet, a vérképvizsgálatokat a belklinikai laboratóriuma készítette el az intézet számára. Mivel az intézet fekvőbetegosztállyal még nem rendelkezett, ezért a betegeket a sebészeti klinikán, valamint a gyermekklinika sebészeti osztályán helyezték el, de a szakkezeléseket a sztomatológiai intézet végezte el.⁴³

A beteganyag elsősorban az rendelőben jelentkező szegény sorsú, rászoruló betegekből került ki. De ellátták a többi egyetemi intézetből átirányított betegeket, ill. poliklinikai rendelés formájában a többi klinika fekvőbetegeit is, a pécsi városi iskola fogászat komplikáltabb eseteit, elvégezték az egyetemi hallgatók fogászati vizsgálatát és kezelését a tanév elején. Megkeresésre operáltak és kezelték betegpénztári tagokat is.⁴⁴

Oravecz Pál 1941-ben íródott beszámolójában részletes munkastatisztikát⁴⁵ ad a három év folyamán végzett beavatkozásokról. Az intézet betegforgalma az első évben, 2014, a második évben 2758, a harmadik év folyamán 3585 fő volt. Ebből járó beteg 2003, 2742, illetve 3563 fő volt. A kezelésekből jelentős részt tettek ki a foghúzások, melyet végeztek helyi érzéstelenítéssel, bódítással, illetve érzéstelenítés nélkül is (kb. 10–15% volt az érzéstelenítés nélküli beavatkozás aránya). A foghúzások száma a következőképpen alakult: az első évben 1803, a második évben 2457, a harmadik évben 2665 ilyen beavatkozást végeztek. Egyéb fogászati műtétek és beavatkozások közül mintegy 26-féle különböző műtét és kisebb fogászati beavatkozás történt a rendelőben; a gyökérkezelésektől, az állcsontműtéteken át, a plasztikai beavatkozásokig. A műtéti beavatkozások száma az első három esztendőben így alakult: az első évben összesen 215, a második évben 356, a harmadik évben már 445 műtétet végeztek. Szájszanálást 11, 27, illetve 44 alkalommal végeztek évenként. A konzerváló kezelések száma is jelentős volt: az első évben 489, a második évben 1038, a harmadik évben 1324 volt a

⁴¹ PTE EL VIII. 105. a. 1937/38. tanév VII. rendes ülés 1938. márc. 18. 33. pont.

⁴² ORAVECZ 1939. 202.

⁴³ ORAVECZ 1939. 199.

⁴⁴ ORAVECZ 1939. 199.

⁴⁵ ORAVECZ 1941a. 218–221.

különböző fogtömések száma. A legnépszerűbb tömőanyag az amalgám és a szilikát volt, de minden évben néhány arany és rézamalám tömést is készítettek. A fogpótlások főleg kaucsukból, de ezüstből és aranyból is készülhettek. A fekvőbeteg forgalom jóval kisebb volt, mint a rendelő járóbeteg-forgalma, 11, 16, illetve 30 fekvőbeteget láttak el a különböző klinikákon (sebészeti klinikán, gyermeksebészen és a rádiumintézetben) az első három év során a fogászati rendelő orvosai. A kezelt betegek között jelentős számban fordultak elő az egyetem hallgatói, akik az év eleji szűrés után a kezelést is az intézetben tudták végeztetni. Az szűrésben részt vett egyetemi hallgatók száma az első évben 217, a második évben 202, a harmadik évben 178 volt, a kezelt hallgatók száma 178, 154, illetve 138 fő volt. A hallgatók fogászati szűrésének eredményeit Kovács Árpád fogszakorvos, egyetemi gyakornok 1941-ben a Fogorvosi Szemle című lapban tette közzé. A szűrések eredményeként megállapítja, hogy feltűnően kevés az ép fogazatú hallgató (3–7%), és igen magas a korábban semmilyen kezelésben nem részesült hallgatók aránya is (12%), valamint igen sok szuvasodott foggal találkoztak, hallgatók mintegy 44%-ánál.⁴⁶

Természetesen tudományos munka is folyt az intézetben, Oravecz Pál és Kolár Lajos több tudományos előadást tartottak az első három év folyamán: a Magyar Orvosi Nagyhét keretében, a Magyar Fogorvosok Országos Egyesületében, a Magyar Gyermekorvos Társaságban, a pécsi egyetem tudományos szakosztályában, a pécsi „Ad Astra” tudományos egyesületben, a kaposvári orvosok tudományos szakosztályában, a budapesti Népegészségügyi Múzeumban, a rádióban stb. A tudományos előadások nagy részét tanulmány formájában szakfolyóiratokban meg is jelentették.⁴⁷ Oravecz Pál a tudományos munka mellett nagy gondot fordított a preventív és felvilágosító munkára, hiszen szerinte e nélkül nem lehet egészséges fogazatú nemzedéket nevelni. Szívesen közölték felvilágosító és népszerűsítő írásait a nem szakmai folyóiratok is. Készített egy fogászati propaganda filmet Szabó József professzorral közösen. Gyermekek számára írt, öt versszakos *Kis vers a fogakról* című kedves poétáskodását elemi-iskolai olvasókönyvbe szánta, sőt, ennek trükkfilm változatát is részletesen kidolgozta, néma és hangos filmre egyaránt. Német minta alapján ajánlotta, hogy mivel a gyermekek a skandált versikék szövegét megjegyzik, ezt is érdemes felhasználni a fogápolás népszerűsítésére. Kiadásra került az általa szerkesztett *Előadások a gyermekfogászat és az iskolafogászat köréből* című előadás-gyűjtemény is (1935-ben).⁴⁸

Az intézet vendégekönyvének tanulsága és Oravecz Pál beszámolója alapján több jeles hazai egyetem és a fogorvos szakma képviselői tettek az első év folyamán hivatalos látogatást Pécsen, többek között Szily Kálmán kultuszminisz-

⁴⁶ KOVÁCS 1941. 227.

⁴⁷ ORAVECZ 1941a. 213–214.

⁴⁸ MÉREI é.n. 4.

ter, Johan Béla belügyi államtitkár, Grosch Károly minisztériumi osztályfőnök, Fülel Szántó Endre és Molnár Andor min. tanácsosok, a város részéről Horváth István főispán és Makkay István polgármester.⁴⁹

1939-ben kapta meg az intézet a szakorvosképzés jogát, az egy időben felvehető orvosok számát 15 főben szabva meg. A képzésre jelentkezett orvosok száma 4–6 fő között mozgott az első években. Ugyanekkor nevezték ki Oravecz Pált az Országos Szakorvos Képesítő Bizottság rendes tagjává, és kapta meg a szakorvos vizsgáztatás jogát. A továbbiakban a kiképzett szakorvosokból szervezte az intézet orvoslétszámát.⁵⁰ Így természetesen a dolgozói létszám emelkedik: egy vezető magántanár, egy díjas tanársegéd, egy ösztöndíjas gyakornok, három szakorvosjelölt dolgozott ekkor már az intézetben. Mivel gazdasági okokból az asszisztensi létszámot bővíteni nem lehetett, bevezették az asszisztensnők ingyenes fél éves képzését, akik tanulmányi idejük alatt, délelőtti elfoglaltsággal az orvosok melletti munkát is ellátták.⁵¹ 1941-ben már állandó jelleggel hat asszisztensnő-jelölt dolgozott az intézetben.⁵² A munkahelyek száma is gyarapodott, sikerült egy szomszédos lakás bérlésével megnövelni a rendelő alapterületét, így a harmadik év végén már 12 fogászati széken tudták ellátni a betegeket. Ehhez járult még az orvostechikai laboratórium két munkaszéke is. Az eszközpark is bővült egy Ultraderm rövidhullámú készülékkel, valamint egy autokláv sterilizáló apparátussal.⁵³

Saját fejlesztésű eszköz volt az a hordozható klinikai-kórházi fogászati felszerelés, amellyel a klinikákon fekvő betegek ellátását tudták biztosítani.⁵⁴ A klinika összeállított külön e célra három fadobozt, melyben a szükséges felszereléseket, műszereket, gyógyszereket és kötszereket könnyen át lehetett szállítani a beavatkozás helyszínére. A felszerelést úgy állították össze, hogy elektromos árammal, de annak hiányában anélkül is el tudják végezni a kezeléseket. A három doboz tartalma a következő volt: 1./ extractio, szájsebészet, érzéstelenítés felszerelése, 2./ konzerváló fogászat, állcsonttörés kezelésének műszerei, 3./ szétszedhető, lábbal hajtható fűrőgép.

A sztomatológia iránt az orvostanhallgatók részéről jelentős érdeklődés mutatkozott. A beiratkozott hallgatók aránya az első három év mindkét félévében 50 körüli számot mutatott.⁵⁵

Az 1940/41-es tanévtől kötelező tárgyként kívánták bevezetni a fogászatot az új egyetemi tanulmányi rend életbelépésével (végül a háborús események nem tették lehetővé a reformtanterv bevezetését). Ez a pécsi intézetre is jelentős több-

⁴⁹ ORAVECZ 1939. 202.

⁵⁰ MÉREI é.n. 3.

⁵¹ MÉREI é.n. 3.

⁵² ORAVECZ 1941a. 215.

⁵³ SZABÓ é.n. 3.

⁵⁴ ORAVECZ 1941b. 232–234.

⁵⁵ ORAVECZ 1941a. 221.

letfeladatokat rótt volna. Ezért az orvoskar szükségesnek találta, hogy az intézet vezetője több időt töltsön az sztomatológiai intézetben.⁵⁶ Az eddigi gyakorlat szerint Oravecz, mint intézetvezető csak egy napot töltött hetenként Pécsen, nem számolta fel budapesti praxisát sem, hiszen a pécsi intézet vezetésért mindezidáig díjazást nem kapott. Az orvoskar képviselőjével, Berde Károllyal történt tárgyalások után Oravecz hajlandónak mutatkozott feladni budapesti praxisát és Pécsre költözni. Feltétele az volt, hogy mint az intézet megbízott vezetője VII. fizetési osztályú főorvosi állásba jutva pécsi megélhetését biztosítottak láthassa.⁵⁷

1943-ban Csilléry András, a debreceni sztomatológiai intézet vezetőjének javaslatát vitatta meg az orvosokari tanács testülete, miszerint a sebészet kötelezően hallgatandó négy féléve közül egy legyen fül-orr-gégebetegség és fogszájbetegségek kór- és gyógytana együttes hallgatása, és ez rendes sebészeti félévnek számítson. Egyetlen feltétel az legyen, hogy az első orvosi szigorlattal rendelkeznie kell a hallgatónak. Neuber Ernő, aki ismerteti az indítványt, támogathatónak tartja az ötletet, annál is inkább, mivel egyre nagyobb az érdeklődés a kisebb sebészi szakmák, így a fogászat iránt is. Javasolja, hogy a tanrendet e szerint módosítsák, azaz a 9. vagy 10. félévben a sebészet helyett egy féléven át a fül-orr-gégebetegségek kór- és gyógytana, valamint a fog- és szájbetegségek kór- és gyógytana előadások (heti 4,5 órában) együttes hallgatása egy rendes sebészeti félévnek számítson. Csilléry második javaslata a gyakorlati időre vonatkozott. A harmadik orvosi szigorlat letételéhez szükséges volt 10 hónapi orvosnövendéki gyakorló időt letölteni, többek között 2 hónapot sebészetből, melyből egy hónap urológiai, illetve fül-orr-gége osztályon is eltölthető volt. Javasolja, hogy debreceni mintára fogászati osztályon is eltölthető legyen ez a gyakorlat. A második javaslatot a kari tanács elveti, mivel szerintük kevés gyakorlati haszonnal járna ez a rendszer; a hallgatók legfeljebb a foghúzás technikáját tudnák elsajátítani. Ángyán János szerint a nem jó a gyakorlati idő elaprózása, mert ez az alapkutatást károsíthatja, a fogászat szerinte inkább a posztgraduális orvospépzéshez tartozik.⁵⁸

Az intézet vezetőjének főorvossá való kinevezése még mindig nem kapott minisztériumi szentesítést, így Oravecz Pál Pécsre költözése is eltolódott. A kari tanács többször tárgyalja az ügyet,⁵⁹ melyhez végül a minisztériumi beleegyezés is megérkezett 1944 tavaszán, melyben Oravecz Pált klinikai főorvossá nevezték ki.⁶⁰ A rendelet alapján az intézetet vezető főorvosnak a következő követelményeknek kellett eleget tennie:

⁵⁶ PTE EL VIII. 105. a. 1939/40. tanév V. rendes ülés 1940. jan. 19. 9. pont.

⁵⁷ PTE EL VIII. 105. a. 1939/40. tanév VI. rendes ülés 1940. febr. 23. 19. pont.

⁵⁸ PTE EL VIII. 105. a. 1942/43. tanév VII. rendes ülés 1943. márc. 19. 18. pont.

⁵⁹ PTE EL VIII. 105. a. 1942/43. tanév IX. rendes ülés 1943. máj. 28. 41. pont; PTE EL VIII. 105. a. 1942/43. tanév VI. rendkívüli ülés 1943. jún. 25. 4. pont.

⁶⁰ PTE EL VIII. 105. a. 1943/44. tanév IX. rendes ülés 1944. máj. 24. 5. pont.

- A kar határozata értelmében állandó lakhelye Pécs legyen.
- Közvetlen főnöke a sebészeti klinika mindenkori igazgatója.
- Az ő hozzájárulásával választhatja meg munkatársait.
- Az anyagbeszerzéseket az ő engedélyével eszközölheti.
- Kötelessége a fog- és szájbetegségek ellátása.
- Kötelessége a szakorvosképzésben az orvosokat segíteni, azok munkáját irányítani.
- Joga van a sebészeti klinika laboratóriumát, könyvtárát és felszerelését tudományos kutatásaiban felhasználni.
- Joga van a betegeit a klinika igazgatójának hozzájárulásával szükség szerint a sebészeti klinikára felvenni.

Oravecz Pál végül 1945-ben költözött csak le Pécsre. A következő évben a kar egyetemi nyilvános rendkívüli tanári cím elnyerésére terjeszti fel: *„Nagy szorgalommal és páratlan agilitással szervezte meg egyetemünkön a stomatológiai intézetet, azt vezeti és az intézet állandóan emelkedő munkamennyisége és a többi klinikákkal való kollaborálása is azt igazolja, hogy ott érdemes, hozzáértő orvosi munka folyik. A betegellátáson kívül az intézet munkakörében a medikusok gyakorlati oktatása, szakorvos-képzés és orvosi továbbképző tanfolyamok is szép eredménnyel szerepelnek.*

Meg kell említenünk, hogy dr. Oravecz mindezen munkásságát nagy ambícióval és hozzáértéssel végzi és 23 éven át végezte minden anyagi ellenérték nélkül, díjtalanul orvosi tanító és gyógyító munkáját a budapesti egyetem klinikáin és Pécsen.

*Tudomásunk szerint dr. Oravecz Pál magántanárrá történt habilitálása óta derekas tudományos munkásságot is fejtett ki és szakközleményeinek száma és azoknak a szakkörök részéről történt elismerése is érdemesé teszi őt arra, hogy az alábbi javaslatot tegyünk... hogy Karunk őt az egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címmel való kitüntetésre javaslatba hozza.”*⁶¹ 1946-ban a köztársasági elnöktől meg is érkezik a kinevezés.

Az 1946/47-es tanévtől ismét változott a tanterv. Lajos László ismertette a tanácsulésen a fogászat kötelező hallgatása és a szigorlati tárgyak közé való felvételének kapcsolatos jelentését.⁶² A fogászatot felvett hallgatók száma jelentős, a háború előtt félevenként átlag 50, a háború után már kb. 100, a jelenlegi félévben (1946/47. 1. félév) már 150 fő. Az orvosképzés reformtervezetében a 9. félévben kötelező tárgyként szerepel a fogászat heti 3 órában elméleti, s heti három órában gyakorlati képzéssel. Javasolja, hogy a kötelező fogászati képzést az 1946/47. tanév második félévétől vezessék be. A kar elfogadta a javaslatot, melyet a VKM 30.534/1947. VI. sz. leirata is megerősít, miszerint a fogászat tárgy beleértve a fogászati műtéttant is, az 1946/47. tanév második félévétől a klinikai tárgyakat hallgató orvostanhallgatók részére egy féléven át heti öt órában hallgatásra kötelező tárgynak minősítendő.⁶³

⁶¹ PTE EL VIII. 105. a. 1944/45. tanév VIII. rendkívüli ülés 1945. júl. 25. 12. pont.

⁶² PTE EL VIII. 105. a. 1946/47. tanév II. rendes ülés 1946. okt. 25. 11. pont.

⁶³ PTE EL VIII. 105. a. 1946/47. tanév VI. rendes ülés 1947. febr. 28. 10. pont.

1947 tavaszán önálló fogászati tanszék felállításáról dönt az egyetem vezetősége, melynek irányításával ismét Oravecz Pált bízták meg.⁶⁴ 1948. május 14-én nevezték ki egyetemi nyilvános rendes tanárrá,⁶⁵ és ezzel egy időben megbízást kapott a sebészettől különvált önálló sztomatológiai klinikán az igazgatói teendők ellátására is, melyet 1962-ben bekövetkezett haláláig gyakorolt. De ez már a fogászati klinika történetének egy új fejezete, hiszen az az önállóvá vált Pécsi Orvostudományi Egyetem keretein belül, megváltozott viszonyok között működött tovább.

FORRÁSOK

PTE EL Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár. Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Kar tanácsülési jegyzőkönyvei

IRODALOM

HUSZÁR 1965	Huszár György: A magyar fogászat története. Budapest, 1965.
KOVÁCS 1941	Kovács Árpád: A pécsi egyetem I. éves hallgatói fogvizsgálatának eredményei. = <i>Fogorvosi Szemle</i> , 34. (1941):8. sz. 223–228.
MÉREI é.n.	Mérei Eszter: Oravecz Pál. Kézirat. Pécs, é.n.
ORAVECZ 1939	Oravecz Pál: Beszámoló a pécsi m. kir. Erzsébet tudományegyetem Stomatológiai Intézetének első évi működéséről. = <i>Fogorvosi Szemle</i> , 32. (1939):5. 194–199.
ORAVECZ 1941a	Oravecz Pál: Jelentés a pécsi m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Stomatológiai intézetének első 3 évi működéséről. = <i>Fogorvosi Szemle</i> , 34. (1941):8. 213–222.
ORAVECZ 1941b	Oravecz Pál: Fogorvosi beavatkozások a betegágynál. Hordozható klinikai-kórházi fogászati felszerelés. = <i>Fogorvosi Szemle</i> , 34. (1941):8. 228–243.
SZABÓ é.n.	Szabó Imre: A Fogászati Klinika története. Kézirat. Pécs, é.n.

⁶⁴ PTE EL VIII. 105. a. 1946/47. tanév IX. rendes ülés 1947. máj. 23. 3. pont; PTE EL VIII. 105. a. 1946/47. tanév X. rendes ülés 1947. jún. 27. 16. pont.

⁶⁵ PTE EL VIII. 105. a. 1947/48. tanév X. rendes ülés 1948. jún. 25. 2. pont.

A Pécsi Magyar Kir. Szénbányász Iskola története alapításától a II. világháború végéig

Vázlatos történeti áttekintés

A 19. század utolsó évtizedeiben az Osztrák–Magyar Monarchiában megindult nagyarányú gazdasági fejlődés szükségessé tette a szakképzés korszerű kereteinek kialakítását. Az 1884. XVII. tc., az „Ipartörvény”¹ megteremtette a népiskolai oktatásból kilépő tanoncoktatás jogi feltételrendszerét.² Tény azonban, hogy az Ipartörvény a bányavidékeken nem állított fel tanonciskolákat, a bányaiskolák pedig nem tartoztak az állami közoktatási rendszer irányítása alá.³

A gazdasági élet parancsoló szükséglete azonban a Pécs környéki bányavidék műszaki szakembereinek kiképzésére és munkába állítására az Ipartörvény megszületése után kb. egy évtizeddel a Pécsbányatelepi M. Kir. Szénbányász Iskola megalapításához vezetett, amely intézményben 1896 őszén kezdődött el az oktatás.

A pécsi-szénmedencében a Dunagőzhajózási Társaság⁴ által folytatott, nagy tőkebefektetéssel járó fejlesztések következtében fokozódott a termelés, ami egyre magasabb létszámot és ennek megfelelő szakmai irányítást igényelt. Bár működtek az országban bányaiskolák – pl. Selmecbányán, Felsőbányán – egy idő után nem győzték kielégíteni a növekvő szakember igényt, és az a korábbi gyakorlat sem volt folytatható, amelyben a bányamunkás szakmai képzés nélkül vajúrrá, munkafelügyelővé vagy egyéb közvetlen termelésirányító vezetővé válhatott.⁵

Mivel a szénbányász iskolákban végzettek az ércbányászat és kohászat altiszti, felügyeleti személyzetét erősítették, és mivel a pécsi szénmedencében működő DGT szolgálati szabályzata is előírta, hogy a munkás kapjon oktatást felügyeletétől, a DGT is támogatta a bányászoktatás bevezetését, és a bányásziskola felállítása érdekében folyamatos kapcsolatot tartott fenn Pécs városával.⁶

¹ 1884. XVII. tc.: Ipartörvény. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6141> [2013. 04. 28.]

² VÖRÖS 1979. 1403.

³ KRISZTIÁN–NÉMETH 2006. 23.

⁴ Első cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság (DGT) / – Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts – Gesellschaft (DDSG). Lásd HUSZÁR 2013a.

⁵ KRISZTIÁN 1987. 27., KRISZTIÁN 1996. 141–142.

⁶ KRISZTIÁN 1996. 142. A szolgálati szabályok egységes bevezetését az Osztrák Általános Bányatörvény 1854. IX. fej. 200.§ írta elő. A DGT pécsi igazgatósága 1895-ben adta ki saját szolgálati szabályzatát magyar és német nyelven, Szolgálati és fegyelmi szabályzat az I. csász. és kir. szab.

A bányászképzés bevezetését a pécsi szénmedencében azonban nemcsak a város és a DGT, hanem a pénzügyminisztérium, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület (OMBKE) és az országos bányakapitányság is támogatta.⁷ 1895 áprilisában gyakorlatilag már csak az állami hozzájárulás összegét kellett tisztázni, és „azokat a módokat, melyek alatt a kérdéses altiszti iskola létrehozását lehetővé tenni kívánja [ti. az állam – H. Z.] olyképpen, hogy azt a nyilvánossági joggal felruházni lehessen”.⁸

Közben tovább folytak az egyeztetések Pécs városa és Wiesner Rajmár bányaigazgató között. 1895 áprilisában készült el „a bányá altszti iskola létesítése tárgyában” az iskola közös létrehozásáról és fenntartásáról az a javaslat,⁹ amelyet 1895. április 29-én, 61/7303/1895 közgy. számon Pécs város közgyűlése is megszavazott. A határozatról Aidinger János polgármester értesítette Lukács László pénzügyminisztert.¹⁰ A megállapodás értelmében a város ingyen telket biztosított az iskolaépítéshez, a DGT pedig „a hazai szénbányászat számára a kor követelményeihez mérten képzett, gyakorlati irányban és magyar szellemben nevelt altiszti és munkás törzs megerementését célzó ezen tanintézet fenntartásához évenként 1000 forintnyi hozzájárulást, s a tanulóknak az intézet látogatása tartamára munkát és annak megfelelő díjazását” vállalta.¹¹ Az államtól ugyanekkor „évi 3500 frt. igényeltetett”.¹²

Lukács pénzügyminiszter a megállapodásra reagálva felszólította a DGT-t, hogy a felajánlott támogatásról terjesszen be egy „hiteles alakban kiállított kötelező nyilatkozatot”.¹³ A DGT bécsi igazgatóságán 1896. május 12-én született meg a „Kötelező nyilatkozat”, amelyben a vállalat „azon időtartamra, amíg ez a bányaiskola fennáll, és... amíg a társulat ezen a vidéken szénbányászatot folytat”, a következőkre kötelezte magát:¹⁴

- 1.) A szénbányaiskola fenntartásának költségeihez évi egyezer (1000) forinttal hozzájárul.

Dunagőzhajózási Társaság köszénbányauzemeinek felvigyázó- és munkás személyzete részére címmel.

⁷ MNL OL Z 1841 63. cs. 78. t. Az országos bányakapitány 1895. április 9-én kelt 723. sz. levele Wiesner Rajmár bányaigazgatóhoz; KRISZTIÁN 1996. 142.

⁸ MNL OL Z 1841 63. cs. 78. t. Az országos bányakapitány 1895. április 9-én kelt 723. sz. levele

⁹ MNL OL Z 1841 63. cs. 78. t. 1895. április 23-án, ill. április 27-én kelt „Megállapodás”; KRISZTIÁN 1996. 143.

¹⁰ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Aidinger János polgármester 1895. május 14-én kelt levele a pécsi közgyűlés 61/7303/1895. sz. közgy. határozatról. Lukács László pénzügyminiszterről lásd: BÖLÖNI 1987. 322.

¹¹ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Lukács László pénzügyminiszter 32.968. számú, 1896. május 11-én kelt levele a Bányaigazgatósághoz. A levélben állókat Krisztián egy másik forrásból is megerősíti, lásd KRISZTIÁN 1996. 143.

¹² KRISZTIÁN 1996. 143.

¹³ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Lukács László 11. jegyzetben idézett levele.

¹⁴ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. A Bécsben 1896. május 12-én kelt, Banhans sk. és Rücker sk. aláírással ellátott „Kötelező nyilatkozat” másolatának összefoglalása. Ugyanerről lásd még KRISZTIÁN 1996. 143.

- 2.) A hozzájárulást a pénzügyminisztérium által megállapítandó részletekben és a kijelölendő helyre szolgáltatja be.
- 3.) A szénbányaiskola tanulóit addig, amíg a tanintézet kötelékében állnak, a saját bányauzemeinél munkás minőségben alkalmazza és őket a teljesítményük és az érvényben lévő szakmánytételek szerint bérezi.
- 4.) Kész az iskola fűtésére szükséges köszönet, továbbá a szaktanár számára évenként 90 q, a szolgálja számára évenként 30 q köszönet a termelési árban kiszolgáltatni.
- 5.) Megengedi, hogy gyakorlati oktatás céljából a szaktanár és a tanulók az illetékes üzemvezetők által erre kijelölt bányaműhelyeket meglátogathassák.
- 6.) Megengedi, hogy egy elemi iskolai tanító szabad idejében megfelelő és a szénbányásziskola terhére fizetendő díjazás mellett a magyar nyelvet, ill. a helyes- és szépírást tanítsa az iskolában.
- 7.) Megengedi, hogy szükség szerint az okleveles üzemi tisztviselők az oktatás körül útbaigazításukkal szolgáljanak, és a szaktanárt betegség esetén néhány napi időtartamra kiterjedően helyettesítsék, ha ezt az üzemi viszonyok lehetővé teszik. Hosszabb időre az államkincstár gondoskodik a tanár helyettesítéséről.
- 8.) Megengedi, hogy szükség esetén egyéb alkalmazottai szabad idejükben, megfelelő díjazás ellenében irodasegédi teendőket végezzenek a szaktanár mellett.
- 9.) Kész képviseltetni magát az iskolaszabályzat által megjelölt módon az iskolatanácsban.

„Őfelsége I. Ferencz József 1895. október 2-án kelt legfelsőbb elhatározása”¹⁵ alapján, azt követően, hogy a pécsi városi közgyűlés is jóváhagyta, majd felterjesztette a pénzügyminisztériumhoz a több módosításon átesett terveket, a Gesztenyésben, a pécsbányatelepi rendőrkapitányság épülete mellett kijelölték a város által felajánlott ingyen telket, és kiírták az iskolaépítési pályázatot.¹⁶ Az építkezés egy évig sem tartott. A favázás, téglafalas épületben két, egyenként 48 m²-es tantermet, egy tanszerszobát és egy irodát alakítottak ki. Vízellátásáról a telepi vízvezeték gondoskodott, a világítást olajlámpákkal oldották meg. A fa- és széntüzelesű kályhák fűtése – amelyekhez a DGT biztosította a fűtőanyagot – a tanulók feladata volt. Az iskolavezető szaktanár és az iskolai altiszt számára a Társaság adott szolgálati lakást. A bányatelepi élelmentárakban nemcsak az iskola sze-

¹⁵ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Lukács László 11. jegyzetben idézett levele, ill. KRISZTIÁN 1996. 143–144.

¹⁶ KRISZTIÁN 1996. 144., MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Pécs város 1896. szeptember 10-én tartott közgyűlésén felvett jegyzőkönyv kivonata.

mélyzete vásárolhatott kedvezményesen világítóanyagot és egyéb használati cikkeket, hanem a tanulók is.¹⁷

A „Pécs telepen felállítandó m. kir. szénbányász iskolánál rendszeresített szaktanári állomásra” a pénzügyminisztérium által meghirdetett pályázat útján lehetett jelentkezni.¹⁸ Az álláshoz a bányászatnál a műszaki tisztviselő kategóriában alkalmazott VIII. fizetési osztálynak megfelelő évi fizetés, ingyen lakás és készpénzben megváltható 85 úrköbméter tűzifa járandóság járt. A kiírás, ugyanakkor megkövetelte a pályázóktól, hogy „az 1883. évi 1. tcz.¹⁹ 11.§-ban megkívánt felsőbb bányászati szakképzettségen kívül a szénbányászat terén teljes jártasságukat igazolják, jó előadási képesség mellett a hivatalos magyar nyelvet tökéletesen bírják, s kötelezettséget vállaljanak arra nézve, hogy a szénbányász iskola előkészítő tanfolyamának első félévi tananyagát veendő utasítások szerint folyó évi szeptember hó 1-ig összeállítják”.²⁰

Az iskola alapszabályait a pénzügyminisztérium 1896. október 10-i rendelkezése nyomán készítették el. Megalkotásukhoz a már működő európai – például cseh – bányaiskolák szabályzata adta a mintát.²¹ Az okmány meghatározta az iskola célját, a felvétel feltételeit, a felvételi vizsgák és a felvételhez szükséges orvosi vizsgálatok rendjét, a tanulmányi időt. Magába foglalta a növendékek gyakorlati foglalkoztatására is kiterjedő tantervet, előírta a szükséges taneszközöket, rendelkezett a tanítási órák látogatásról, a betegség és a szabadságolás bejelentéséről, a mulasztások igazolásáról, a tanórai és a munka közbeni fegyelemről, a felelésről, az osztályozásról és a vizsgákról, pótvizsgákról, ill. ismétlő vizsgákról, majd a végbizonyítvány kiállításáról. Pontosan körülírta az iskola szervezetét és irányítását, ezen belül a szaktanár, a kisegítő tanár, az orvos teendőit, az iskolatanács és a főfelügyelet szervezeti felépítését és hatáskörét, végül a tanulókra érvényes rendszabályokat, valamint az elkövetett vétségek következményeként kiróható büntetéseket is részletezte.²²

1. A pécsi m. kir. szénbányásziskola célja:

Elméleti és gyakorlati oktatás alapján a szénbányászat minden ágánál alkalmazható, az üzem közvetlen vezetésére, ellenőrzésére és a munkások oktatására képzett altiszteket nevelni.

A szénbányásziskolai tanfolyam két részre oszlik:

A) előkészítő tanfolyamra B) szaktanfolyamra.

Mindkét tanfolyam előadási- és tannyelve a magyar.

¹⁷ KRISZTIÁN 1996. 149.

¹⁸ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. A pénzügyminisztérium 1896. május 11-én kelt, 32968. sz. „Pályázat”-a.

¹⁹ 1883. évi 1. tc. „A köztisztviselők minősítéséről.” Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6079> [2013. 04. 28.]

²⁰ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Pályázat.

²¹ KRISZTIÁN 1996. 204.

²² MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. A Pécsi m. kir. Szénbányásziskola alapszabályai. A szénbányásziskola célja és feladata. Kelt Budapesten, 1896. október 10-én. 51191. szám.

2. *A felvétel feltételei:*

A szénbányásziskolába minden második évben vétetnek fel új növendékek, mi annak idején közhírré tétetik. ...

A felvétel iránti felfolyamodványhoz a következő okmányok csatolandók:

a) Bányamű orvos vagy megyei főorvos által kiállított bizonyítvány ép, erős, bányamunkára alkalmas testalkattal, stb.

b) Anyakönyvi kivonat annak igazolására, hogy a 17. életévüket már betöltötték.

c) Erkölcsi bizonyítvány.

d) Iskolai bizonyítvány, hogy az elemi iskola 4. osztályát jó eredménnyel végezték.

e) Szolgálati bizonyítvány, hogy valamely szénbányaműnél legalább 2 éven át , (4 elemi osztálynál magasabb előképzettséggel bírók esetén 1 éven át) megszokítás nélkül kézi munkával foglalkoztak.

3. *Felvételi vizsgák:*

Az előkészítő tanfolyamba belépni szándékozó ifjak felvételi vizsgára köteleztetnek, melynél beigazolandó, hogy a felvételt kérelmező magyar nyelven folyékonyan és olvashatóan ír, jól olvas és az elolvasottak értelmét saját szavaival el tudja mondani, közönséges és tört számokkal a négy alapműveletet hibátlanul képes megfejteti és a méter mérték beosztását teljesen ismeri.

Minden új növendék orvosilag felülvizsgáltatik.

4. *Tanidő, tanterv, gyakorlati foglalkoztatás:*

a) Tanidő. Az oktatás 2 évre terjed. A tanév mindkét tanfolyamon szeptember 1-től június végéig tart. A felvétel és a tanítás mindkét tanfolyamon teljesen díjmentes.

b) Tanterv.

- Előkészítő tanfolyam tantárgyai: számtan, mértan, ásványtan, közettan, kémiai ismertetések, fizika és erőműtan, szerkesztési rajz és térképelés, magyar nyelv, szépírás és helyesírás.

- Szaktanfolyam tantárgyai: bányaműveléstan, bányagéptan és rajz, bányaméréstan és rajz, bányajog, magyar nyelv, szépírás és helyesírás.

Az elméleti és gyakorlati órák száma mindkét tanfolyamon: heti 18 óra

c) Gyakorlati foglalkozás:

Minden tanuló köteles a DGT valamely bányamű telepénél munkába állni. Munkaidő naponként du. 2–8 óráig, szombat és vasárnap kivételével.

A bányaiipari tanulók a munkás minőségnek megfelelő bérezést kapnak a társulattól a gyakorlati alkalmaztatásuk tartama alatt.

5. Taneszközök:
Saját költségen beszerzendők. Jó magaviseletű, szegény sorsú és szorgalmas tanulók az intézet által ingyen író- és rajzeszközökkel láttatnak el az engedélyezett hitel erejéig.
6. Tanítási órákon és gyakorlatokon a pontos megjelenés kötelező.
7. Betegség, szabadságolás:
a) Betegség folytán bekövetkező mulasztás igazolására a kezelőorvos által kellően kitöltött betegségi igazolvány szolgál.
b) 3 napot nem meghaladó szabadságra a szaktanár, azon túl az iskola-tanács adhat engedélyt. Hosszabb szabadságolás csak hadkötelezettségi okból adható.
8. A tanulók az előadás és a gyakorlat órái alatt kötelesek csendesen viselkedni, munkateljesítés közben az előjáróiknak engedelmeskedni.
9. Felelés kikérdezés formájában, szóban és írásban.
10. Osztályozás a tanítás folyamán tanúsított előmenetelből és szorgalomból, havonta.
11. Vizsgák: minden félév végén a szaktanár által megállapított és előre kihirdetett rend szerint, szóban.
12. Vizsgáló bizottság:
Elnök: szaktanár
Vizsgálók: szaktanár, kisegítő tanár, orvos
Biztosok: a DGT, ill. Pécs városának megbízottjai és a pénzügyminisztérium által kiküldött biztos.
13. Osztályozás: a vizsgálatok eredménye alapján.
Szorgalomból, munkateljesítésből és magaviseletből és tárgyanként külön-külön.
Osztályozás fokozatai: jeles, jó, kielégítő, elégtelen.
14. Pótvizsgálatok: a rendes vizsgákról igazoltan távol maradt tanulók számára.
15. Ismétlő vizsgálatok: Olyan tanulók számára, akik egy vagy két tárgyból elégtelen osztályzatot nyertek. (Pót- és ismétlővizsga miniszteri biztos távollétében is megtartható.)
16. Ismétlés: az ismétlő vizsgán is elégtelen osztályzatra vizsgázott tanulók az illető félév megismétlésével tartoznak.
17. Végzési bizonyítvány: a szaktanár és a miniszteri biztos írja alá.²³

²³ MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. A szénbányász iskola szabályzatának rövidített tartalmú változata. (H. Z.)

A tanulókat hirdetmények útján toborozták az iskolába, amelyek a szabályzatnak megfelelően pontos leírást adtak a felvételi menetéről és a benyújtandó dokumentumokról. A hirdetményt a pénzügyminisztérium tette közzé. Kétévente 30 tanulót vettek fel az intézménybe.²⁴

A jelentkezések egyenetlensége miatt a DGT és az iskola vezetése időnként engedményekre kényszerült, de a felvételi rendszer és az iskola szabályzata csak jelentéktelen mértékben változott az intézmény fennállásának évtizedei alatt.²⁵

1912 februárjában a DGT és Pécs városa újabb szerződést kötött a bányaiskola további közös fenntartása, ill. egy esetleges új iskola kijelölése érdekében.²⁶ Az új iskola helyét végül az épülő pécsbányatelepi új akna mellett jelölték ki, de az építkezést félbeszakította az első világháború, amely ezen felül is számos nehézséget gördített az addig töretlenül fejlődő intézmény működése elé. A csökkenő létszám mellett is fokozódó termelésből a diákoknak jóval többet kellett vállalniuk, mint békeidőben, és a szűkös viszonyok miatt a taneszközök és felszerelések terén is gyakori hiány mutatkozott. Ez időnként a tanórák megtartását fenyegette. *„Minthogy pedig az itteni társulati raktárban... világítóanyagot ezidő szerint kapni nem lehet, nehogy az intézetben az előadások megszakítást szenvedjenek, tisztelettel kérem, miszerint a lakásom és a tanhelységek megvilágítását mielőbb lehetővé tenni szíveskedjék”,* állt abban a levélben, amelyet az iskola ügyvezetőjétől, Kantner Jánostól kapott a Bányafelügyelőség 1916. november 14-én.²⁷ Bár a bányaiskola ügyvezető tanárának *„havi négy kocsifuvar kiszolgáltatása”* járt, a háború alatt gyakran ezt sem tudta teljesíteni a vállalat.²⁸

Az 1918–19. évre közzé tett beiskolázási hirdetményt a jelentkezők alacsony száma miatt meg kellett ismételni a DGT bányakerületeiben, de az 1918 novemberében kezdődött szerb megszállás az iskolára nézve eleve új, átmeneti helyzetet eredményezett. A szerbek úgy tettek, mintha Pécs városában nem is létezne bányaiskola, így az gyakorlatilag elérhetetlenné vált a jelentkezők számára. A bányavállalatok az altisztképzés átszervezésében látták a probléma megoldását, amit kezdeményeztek is, és 1919-ben egy új, dorogi székhelyű bányaiskola felállításáról hoztak határozatot. Ez megpecsételte a pécsbányatelepi iskola sorsát, amelynek a helyzete 1921 után, a szerb megszállás megszűnését követően sem rendeződött megnyugtatóan. Pécs városa és a DGT között nem először alakult ki vita a fenntartási kötelezettségek miatt. Ezen felül sok szakember úgy vélte, hogy a dorogi iskola önmagában is elegendő lesz a szakemberpótlásra, így a

²⁴ MNL OL Z 1841 58. cs. 70. t. Felvételi „Hirdetmény” az 1912–13. tanévre, ill. MNL OL Z 1841 63. cs. 79. t. Felvételi „Hirdetmény” az 1914–15. tanévre.

²⁵ KRISZTIÁN 1996. 147.

²⁶ KRISZTIÁN 1996. 147.

²⁷ MNL OL Z 1841 63. cs. 78. t. A bányatanácsosi rangban lévő Kantner János 1916. évi 61. sz. levele a Felügyelőséghez címezve.

²⁸ MNL OL Z 1841 63. cs. 78. t. Kantner ügyvezető 50/917. számú panaszlevele a DGT Igazgatóságához, illetve az igazgatóság 1917. szeptember 29-én kelt, 11882. számú válaszlevele.

pécsi bányaiskolának még a léte is veszélybe került. Ráadásul, hiába kérte többször is – 1921-ben, majd 1922-ben a Pécs vezetése – a DGT gazdasági nehézségeire hivatkozva nem vállalkozott az iskola további támogatására.²⁹ Pécs városa ezt követően ismét a pénzügyminisztériumhoz fordult, de ezúttal ott is elutasításban részesült. „A fölöttes kormányhatóság... a nehéz háborús viszonyok miatt a legszigorúbb takarékosagra intő rendelkezést” hozott,³⁰ és a pécsi bányaiskola fenntartásáról addig nem akart véleményt nyilvánítani, amíg „az ország legnagyobb bányavállalatainak létszámigényeit fel nem méreti.”³¹

A háborús évek legalább olyan mély sebeket ejtettek az iskola épületén, mint az intézményen. Az I. világháború kitöréséig a „város közönsége – anélkül, hogy az a kötelessége valahol meg volna állapítva – állandóan gondoskodott ezeknek az épületeknek a jókarban tartásáról”,³² a háború és a három évig tartó szerb megszállás idején bekövetkezett állagromlás helyreállítása azonban már túl nagy terhet jelentett volna a helyi közösség számára. A „gyökeres javításra szoruló” épület helyreállításának jelentős költségeit szerette volna a DGT-re hárítani a város, mondván, hogy a vállalatnak „közismert tőkeerősségénél fogva könnyebben van módjában ezeket a terheket viselni... mivel a város a tönkrement gazdasági helyzetében 30.000 koronánál többet semmi esetre sem képes áldozni.”³³ Mindez egyébként ekkor irreális elvárás volt Pécs vezetői részéről a Társasággal szemben, hiszen az I. világháború utáni versailles-i békerendszer következményeként a saint-germaini és a trianoni békeszerződések a DGT számára is hatalmas veszteséget jelentettek, amelyek a vállalati működést szinte megoldhatatlan helyzetbe hozták.³⁴

Az intézmény felett Damoklész kardjaként lebegett a megszüntetés veszélye, ugyanakkor az újjászervezés kérdése sem került le a napirendről. A kétéves képzés már nem felelt meg a kor színvonalának, a „szakférfiak” úgy vélték, hogy – amennyiben nem szüntetik meg – „az iskolát három évfolyamú, három tanerős szakintézménnyé kell fejleszteni.”³⁵ Az esetleges átszervezéshez hozzászóló szakemberek mindegyike a hároméves képzés bevezetését támogatta. Még olyan javaslat is elhangzott, hogy a „Bányaiskolába a jövőben csak vājárbizonyítvánnyal lehessen felvenni” diákokat.³⁶

²⁹ KRISZTIÁN 1996. 150.

³⁰ MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. Pécs szab. kir város tanácsától a DGT Tekintetes Bányaiigazgatóságának a Pécsbányatelepi m. kir. Szénbányásziskola és a hozzátartozó igazgatói lakás épületeinek jókarba helyezése. A polgármester Ad 13149/1922 számú, 1922. szeptember 7-én kelt levele a DGT-hez.

³¹ KRISZTIÁN 1996. 150.

³² MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. A pécsi polgármester ad 13.149/1922. sz. levele.

³³ MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. A pécsi polgármester ad 13.149/1922. sz. levele.

³⁴ Lásd HUSZÁR 2013b. 81–96.

³⁵ MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. Kahle Frigyes főtanácsos 1924. nov. 20-án kelt jelentése a pécsi bányaiskola reorganizációjáról; ill. KRISZTIÁN 1996. 151.

³⁶ MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. Réz Géza soproni főiskolai tanárhoz címzett, 1923. március 19-én kelt levél Gianone Virgil pécsi bányaiigazgató-helyettes aláírásával.

A DGT – mérlegelve a bányaiskola támogatásával felmerülő költségeket és a bányaiskolát megszüntetni akarók javaslatait – azt szerette volna, ha megtörténik a bányaiskolai képzés reorganizációja, mert a DGT üzemében is szükség volt a képzettebb munkásokra, de az iskola pécsi működésének terheitől az intézmény más városba helyezésével szeretett volna megszabadulni.³⁷

Ugyanakkor megcáfolhatatlan tény volt, hogy „Csonkamagyarországon a lecsatolások ténye óta egyedül a pécsi m. kir. szénbányásziskola maradt meg olyan szervül, amely az ország szénbányavállalatainak bányaiskolát végzett egyéneiben beálló szükségletét volna hivatva... kiképzett egyénekkel fedezni.”³⁸ Ez azonban nem gátolhatta a szükséges újjászervezést, amelynek érdekében a pénzügyminisztérium – a többi, érdekelt bányavállalattal együtt – adatközlésre kérte fel a DGT-t a vezetése alatt álló munkáslétszámmal, ezen belül is a bányaiskolát végzettek számával kapcsolatban.

Az újjászervezés kérdését a pécsi iskolára vonatkozóan végül felemás döntéssel zárták le az érintett felek: nem zárták be, és bár a pénzügyminisztérium 1926. június 8-án úgy határozott, hogy „az altisztképzésre szükség van, annak szakszemponthól Pécsen a helye”, 1926-tól szüneteltették a felvételt az iskolába. Ezt azzal indokolták, hogy a szüneteltetés alatt mód nyílik az új tanterv elkészítésére és annak eldöntésére, hogy milyen képesítéssel lehessen bekerülni az újjászervezett szakiskolába.³⁹

Ezt követően szinte folyamatos tárgyalások, egyeztetések folytak az újjászervezés kérdéseiről. Míg Budapesten a felvehető tanulók létszámáról, az oktatás időtartamáról, a leendő diákok foglalkoztatásáról és a gyakorlati képzéséről, valamint egyéb szervezési kérdésekről folytak megbeszélések,⁴⁰ addig Pécs polgármestere a pécsi bányaiskola újbóli beindítását kérte a pénzügyminisztertől, és a pécsi törvényhatóság 1930. április 9-én, rendkívüli közgyűlésen pótköltségvetést szavazott meg, továbbá kamatmentes állami előleget kért a bányaiskola felújítására.⁴¹ A DGT fenntartói kötelezettségeit nagyban megkönnyítette Pethe Lajos miniszteri tanácsos állásfoglalása, aki úgy vélte, hogy „az 1896-ban vállalt kötelezettség alól a DGT minden vonatkozásban mentessék fel és csakis oly teljesítményeket igényelhet tőle az állam, mint bármelyik másik vállalatától”.⁴²

Az 1930-as év új fejezetet nyitott az intézmény életében. Új formában, Magyar Királyi Bányászati és Mélyfúrási Szakiskola néven folytatta munkáját, hároméves tanulmányi idővel. Az 1930-as években a kormányzat a szakképzés

³⁷ KRISZTIÁN 1996. 152.

³⁸ MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. A M. Kir. Pénzügyminisztérium 96.571/XV.a. 1924. számú, 1924. szeptember 26-án kelt levele a DGT Bányagazgatósághoz.

³⁹ KRISZTIÁN 1996. 153.

⁴⁰ MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. „Promemoria” az 1930. május 12-én, Budapesten, a pécsbányatelepi bányaiskola ügyében folytatott megbeszélésről, „Bizalmas” jelzéssel és 1930. május 14. dátummal ellátva.

⁴¹ KRISZTIÁN 1996. 153-154., MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. A pécsi polgármester 1926. szeptember 10-én kelt levele a pénzügyminiszterhez.

⁴² MNL OL Z 1481 63. cs. 78. t. „Promemoria” (1930. május 14.)

vonzerejének növelésével sürgető hiányokon igyekezett segíteni akkor, amikor 1938-ban érettségít adó középiskolának minősített a felső kereskedelmi, a felső mezőgazdasági és a felső ipariskolát. Ezen utóbbi típusba került be a bányászati iskola is,⁴³ amely a régi pécsbányai épületben az 1939–1940-es tanévtől kezdve Magyar Királyi Péch Antal Bánya-, Kohó- és Mélyfúró Középiskola néven fogadta a diákokat. Az iskola azonban a második bécsi döntést (1940) követően, Észak-Erdély Magyarországhoz kerülése után az Iparügyi Minisztérium határozata nyomán, 1942 szeptemberében Nagybányán – a pécsbányáinál korszerűbb körülmények között – folytatta rövid tevékenységét. A hadi helyzet alakulása miatt ugyanis 1944 nyarán az intézményt visszaköltöztették Magyarországra, ahol Sopron, Diósgyőr, Pécs után végleges otthonát Tatabányán (Felsőgallán) találta meg.⁴⁴

RÖVIDÍTÉSEK

MNL OL Z Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Z szekció

IRODALOM

- BÖLÖNY 1987 BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848–1987. Budapest 1987.
- HUSZÁR 2013a HUSZÁR Zoltán: A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajózási Társaság történetéből. Pécs, 2013.
- HUSZÁR 2013b A Dunagőzhajózási Társaság története az első világháborútól a második világháború kezdetéig (1914–1938) In: HUSZÁR Zoltán: A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajózási Társaság történetéből. Pécs, 2013. 81–114.
- KRISZTIÁN 1987 KRISZTIÁN Béla: Szénbányásképzés Pécsen. = *Honismeret*, 1987/5. sz. 27–28.
- KRISZTIÁN 1996 KRISZTIÁN Béla: A Pécsi Magyar Szénbányász Iskola megalapítása és működése. In: Tanulmányok Pécs Történetéből 2–3. Szerk. VONYÓ József. Pécs, 1996. 139–160.
- KRISZTIÁN–NÉMETH 2006 KRISZTIÁN Béla – NÉMETH Géza: A magyarországi bányai szakmunkásképzés története. Budapest, 2006.
- SÁRKÖZI–TÓTH 1985 Bányászati fondok. Repertórium. Összeáll. SÁRKÖZI Zoltán – TÓTH Róbert. Budapest, 1985. (Levéltári Leltárak 83.)
- VÖRÖS 1979 Vörös Károly: Művelődés. In: Magyarország története tíz kötetben 1848–1890. 6/2. Főszerk. KOVÁCS Endre. Budapest, 1979. 1395–1475.

⁴³ 1938. évi XIII. tc. „a gyakorlati irányú középiskoláról”

(<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8068>) [2013.04.28], KRISZTIÁN 1987. 27.

⁴⁴ KRISZTIÁN 1996. 159–160.

„Édes Doctorka!”¹
Pekár Mihály korai évei

A pécsi egyetem történetét feldolgozó munkák² és az itt született életrajzok³ joggal fókuszálnak Pekár Mihály, az élettan professzorának pozsonyi, majd pécsi egyetemi vezetői munkájára, benne jelölve meg azt a személyt, akinek talán leginkább köszönhető a menekülő egyetem Pécsre helyezése. Pekár azonban 43 évesen, 1914-ben nem véletlenül lett a kultuszminisztériumban az orvosi és természet tudományi ügyek referense, és így az egyetemi ügyek országosan is meghatározó alakja. Az újonnan alapított debreceni és pozsonyi egyetemek kiépítése számára 1918-as pozsonyi kinevezését hozta magával. A családi, majd az egyetemi és oktatói pálya szocializációja mind hozzásegítette a kiugró karrierhez. Jelen rövid cikkünkben az 1918-cal kezdődő pozsonyi egyetemi karriert megelőző életpályát mutatjuk be a szakirodalom alapján, melyet inkább csak illusztrálunk eddig nem ismert levéltári források⁴ segítségével.

Pekár Mihály 1871. augusztus 21-én, Aradon született. Apja, id. Pekár Károly (1832–1903) Bécsben végzett mérnöki tanulmányokat. Rozsnyón, Kassán és végül Aradon dolgozott, utóbbi helyen vasúti mérnökként. Az államosítás után 1889-ben nyugdíjazták a MÁV-tól. Az ereje teljében lévő férfi ezután nyomdai vállalkozásba fogott, addigi irodalmi érdeklődése pedig aktív tevékenységbe csapott át: verseket írt, műfordításai jelentek meg. Késői házasságát Horváth Annával (1847–1881) 1867-ben kötötte. Anna nagybátyja Horváth Mihály c. katolikus püspök, történétíró és 1848-as miniszter volt, aki Mihály keresztapja is lett, annak ellenére, hogy a keresztelés (mint a szülők házassága is) az evangélikus hit szerint történt. Gyermekük sorban születtek: Károly (1869–1911), Mihály (1871–1942), Dezső (1873–1953). Károly tanárként dolgozott, de esztétikai tevékenysége is jelentős volt, halála után vaskos kötetben jelentek meg hátrahagyott művei.⁵ Dezső jeles geofizikus volt, aki Eötvös Loránd torziós ingájának továbbfejlesztőjeként ismert.⁶ Két további gyermek született: a néhány hónaposan elhunyt Andor (1877) és a pár napos korában meghalt Ákos (1881). Utóbbi szüle-

¹ PTE EL PEKÁR – [?] Anna néni levele Pekár Mihályhoz, 1904. december 18.

² BENKE 2000, LENGVÁRI-POHÁNKA 2011.

³ LÉNÁRD 2003, ÓDORNÉ GRACZA 2001b.

⁴ A két levéltárba került irathagyaték-töredékről: LENGVÁRI 2012. 203. Jelen cikkben is csak az általunk személyesen megismert iratokkal foglalkozunk, az interneten árverési katalógusokban elérhető, többnyire csak mutatóanyagokkal nem.

⁵ PEKÁR K 1916

⁶ KIRÁLY 2007

tését az édesanya sem élte túl, a három fiú nevelése az apára maradt. Ő a gyermekek taníttatását elsődleges feladatának tekintette, melyhez hozzá tartozott például az is, hogy a saját tulajdonú vasúti szalonkocsival (melyet a vonat végére kapcsoltak, és éjjeli szállásul is szolgált) nyaranta bejárták Erdélyt.⁷ Ez az érdekesség egyben beszédes adalék a család anyagi helyzetére is.

Mihály 1881-ban kezdte meg tanulmányait az aradi főgimnáziumban, ahol a családi visszaemlékező értékelése szerint jeles tanárok okították. A matematika és a természettudományok voltak a kedvencei, de a történelem, az irodalom és a filozófia is érdekelte.⁸ 1889-ben érettségizett és ugyanazon évben a Budapesti Tudományegyetem orvoskarának hallgatója lett. A három fiú mind Budapesten, részben párhuzamosan járt egyetemre; volt, hogy hárman laktak egy albérletben. Károlyra esztétikai vizsgálataiban hatással voltak öccsei természettudományos stúdiumai, Mihály olvasta a Károly által összegyűjtött szakirodalmat, az pedig a legtermészetesebb volt, hogy Mihály kísérleteihez később is Dezső szolgált különféle tanácsokkal.⁹ Budapesti lakhelyeik az aradi ifjúság központjai voltak, előfordult, hogy Mihály hazatérve – a fekvőhelyek foglaltságára tekintettel – hotelben aludt.¹⁰

1. kép – Pekár Mihály gimnazista korában készült fényképe (PME 165.)

⁷ PEKÁR D 1944. 157–163.

⁸ PEKÁR D 1944. 161–162.

⁹ PTE EL PEKÁR – Pekár Dezső levelezőlapja Mihályhoz, 1897. július 21.

¹⁰ PEKÁR D 1944. 164–168.

Az előírt vizsgákkal Pekár Mihály 1894-ben végzett, közben hallgatóként rövidebb-hosszabb ideig több intézet (anatómia, élettan, bonctan) tudományos munkájába is bekapcsolódott. Kitüntetéses elméleti műtétan és szülészet vizsgájáért állami ösztöndíjat nyert el. Aktív volt az Orvostanhallgatók Önképző és Segítő Egyesületében: választmányi tag, könyvtáros, ötödéves korában pedig elnök volt. Doktorrá avatására 1897. július 2-án került sor.

1895-től dolgozott Klug Nándor¹¹ professzor gyakornokaként az élettani intézetben, előadásokon többször helyettesítve főnökét. Klug betegsége és halála (1909) után, már adjunktusként az új professzor, Udránszky László¹² is átvette, aki korai halála miatt nem sokáig vezette az intézetet. A következő professzorváltáskor – mint említettük –, Pekár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba távozott. Méltatói is megjegyzik, hogy pesti egyetemi évei alatt kevés önálló tudományos munkája jelent meg, a többféle „nagy szabású és sokoldalú elfoglaltság mellett”.¹³ Utóbbiakhoz sorolhatók azok a szívességek, melyeket aradi barátai és családtagjai kértek, és az egyetemi beiratkozás elintézésétől¹⁴ a megfelelő orvoshoz való protekciókérésig¹⁵ terjednek.

2. kép – Pekár Mihály asszisztens korában készült fényképe (PME 165.)

¹¹ MOÉL 2004

¹² MOÉL 2004

¹³ HORTOBÁGYI 1944. 32.

¹⁴ „Kérlek igen szépen, irass be a questurában s egyúttal légy szíves bemenni a mi dékánunkhoz is – ha nincs az egyetemen, lakását a portásnál lévő almanachban megtalálod – s bejelenteni, hogy én beteg lévén, most nem iratkozhatom be s így vagy kierőszakolni, hogy te iratkozhass be – ami lévén a dékán igen jó ember, talán sikerülni fog...” BFL PEKÁR – Parecz Béla (egyetemi hallgató, későbbi aradi ügyvéd, helyi politikus) levele Pekár Mihályhoz, 1892. október 10. Pareczről lásd GYÖRGY 2004. 88; az említett dékán: Mihalkovics Géza (MOÉL 2004).

¹⁵ BFL PEKÁR – Gecsó [olvashatatlan név] levele, 1913. július 4.

Pekár elsősorban mint kitűnő előadó vált ismertté és népszerűvé az egyetemen. Előadásain kicsinek bizonyult a 300 fős előadóterem, így sokszor délelőtti és délutáni órákat is tartott. Szemléletesen, kísérleteket végezve adott elő, utóbbira hallgatóit is bátorította. Részben saját tervezésű szemléltetőeszközöket használt (pl. karvastagságú kémcsövet), hogy mindenki számára láthatóak legyenek az eredmények. Ehhez társult a szabatos megfogalmazás és a megfelelő szókinés használata; több, mára a köznyelvben elfeledett eredetű műszavunk (mint a *szívverés, érverés*) is a nevéhez fűződik. Az egyetemi oktatás mellett, miután 1898-ban középiskolai orvosi és egészségtan tanári képesítést szerzett, több polgári, leány- és szakiskolában is tanított. Gyakran tartott népszerűsítő előadásokat a nagyközönség számára is. Sajnos sem tantermi, sem ismeretterjesztő előadásairól nem készült jegyzet vagy kiadvány, mivel többnyire ezeket szabadon adta elő, leírt szöveg nélkül. A kortárs beszámolók szerint a rá jellemző „pekáriádákkal”, jól érthető hasonlatokkal, képekkel illusztrálta előadásait.¹⁶

A pesti egyetemen töltött másfél évtizedből személyiségének későbbi pécsi tevékenysége alapján is jól ismert két további jellemzőjét emelik ki: elkötelezettségét a klinikum tantárgyai iránt és szenvedélyes szervezőmunkáját. Előbbi tekintetében fontosnak tartotta, hogy az élettan elméleti tárgyát a hallgatók kezdetűl a gyakorlati orvoslás szempontjából ismerjék meg. Szervezőmunkájához csak két példa: irányította az élettani intézet kibővítésének munkálatait és a kezdeti egyetemi-baráti asztaltársaságból létrehozta a Kis Akadémiát, mely előadások tartásával, a harmincas évektől könyvsorozat megjelentetésével sokat tett a különböző tudományágak közötti párbeszédért, illetve a tudományos eredmények szélesebb körű megismertetéséért.¹⁷ A népegészségügyi kérdések is foglalkoztatták, szakmai kapcsolatban állt Szántó Menyhérttel, a Társadalmi (utóbb Népegészségügyi) Múzeum vezetőjével, amint az levelezésükből kiderül.¹⁸

Pekár Mihály érdeklődése a különféle orvosi eszközök iránt, az Aradról és a családtól hozott francia nyelvtudása, valamint szervezőképessége tette őt alkalmassá egy különleges megbízás elvállalására: minisztériumi felkérésre ő szervezte és valósította meg az 1900-as párizsi Világkiállítás magyar pavilonjában a budapesti és kolozsvári egyetemek bemutatását. A két orvoskaron kívül a pesti egyetem bölcsészkarának tárgyai is láthatók voltak a jeles eseményen. Az elvégzett munkáról (a költségek utólagos elszámoltatásáról) számol be Miklós Ödönnek,¹⁹ a párizsi világkiállítás helyettes magyar kormánybiztosának levele.²⁰ A

¹⁶ ENTZ 1944. 122., HORTOBÁGYI 1944. 28.

¹⁷ HORTOBÁGYI 1944. 28–29.

¹⁸ PTE EL PEKÁR – Szántó Menyhért levele Pekár Mihálynak, 1912. június 17. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14508.htm>) [2013.09.12.]

¹⁹ (1857–1923) agrármérnök, politikus, 1892-ben országgyűlési képviselő, 1893-tól földművelésügyi államtitkár, majd 1900-ban a párizsi világkiállítás helyettes magyar kormánybiztos. Vö. KELEMEN 1923.

²⁰ PTE EL PEKÁR – Miklós Ödön levele Pekár Mihályhoz, 1900. november 1.

szervezés és a párizsi munka több külföldi kapcsolatot is eredményezett. Ezek közül egyről forrásunk is fennmaradt: Louis Marcel Brillouin,²¹ a Collège de France fizikus professzorának levele, melyben a kiállítás utáni évben nyugtázza a kért magyar eszközök megérkezését.²² A csomagban lévő Eötvös-inga továbbfejlesztését Brillouin végezte el, aki részvevője volt később az első, a fizikusok legfontosabb összejövetelének tartott Solvay-konferenciának is. Az igazi szakmai kapcsolat ez esetben az Eötvös-tanítvány és -munkatárs öcs, Pekár Dezső lehetett.²³ A világhiállításal egy időben nemzetközi orvosi kongresszust is tartottak Párizsban. Erről és a kiállításról Pekár (elsősorban a külföldi jó intézményszervezési, oktatási tapasztalatokról) többrészes cikkekben számolt be Heim Pállal közösen.²⁴ A hivatalos ügyintézés mellett nemcsak kiállítási belépőket²⁵ kellett szerveznie Párizsban, de intrikák elintézését is rábízták.²⁶

Az egyetemi ügyosztály élén Pekár belépésekor, 1914. július 1-én, Tóth Lajos orvos, államtitkár²⁷ állt, aki korábban szintén a pesti orvosi kar oktatója volt. A pesti egyetem (elsősorban az orvoskar épületeinek²⁸) fejlesztése után elsősorban a pozsonyi és debreceni egyetemek kiépítésének megszervezése, az anyagi háttér biztosítása volt a legfőbb feladat, mely vontatottan és nehézkesen haladt. Meglepő, de a korszakra jellemző, hogy 1916-ban Pekár Mihály Jeszenszky Sándorral, a minisztérium egyik fogalmazójával együtt Tisza Istvánnak Zágrábban javasoltak felállítani egy olyan háromkarú egyetemet, melynek hallgatói felerészt a magyarság, felerészt pedig bolgár, görög és török hallgatók lettek volna.²⁹ Gyakorlati feladatot is kapott Pekár: az újpesti 500 ágyas hadikórház megszervezését, melyhez *„villamos mozdonnyal húzták a sebesültekkel telt vasúti kocsikat a kórház bejáratáig”* és a sebesülteket csak megfelelő tisztálkodás és ellátás után engedték be a kórtermekbe.³⁰

1918-tól csak rövid időt tölthetett Pozsonyban az új professzor. Néhány hónap elteltével a meg szállás nem várt nehézségeivel, majd az egyetem menekítésével kellett foglalkoznia. Az Erzsébet Tudományegyetem elhelyezésében orosz-

²¹ (1854–1848) életéhez lásd: <http://www.groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/Biographies/Brillouin.html> [2013.09.12.]

²² „Az ön által nekem küldött doboz, melyben a platinacilinder és Eötvös úr készülékének egyéb tartozékai voltak, rendben megérkezett.” PTE EL PEKÁR – Marcel Brillouin levele Pekár Mihályhoz, 1901. január 27. Ezúton is köszönöm Szabó Loránd barátom fordítását.

²³ KIRÁLY 2007

²⁴ HEIM-PEKÁR 1900, HEIM-PEKÁR 1900–1902.

²⁵ PTE EL PEKÁR – Hüttl [?] levele Pekár Mihálynak, 1900. augusztus 24.

²⁶ „Egy kislánynak 1 anzikszkártyát kell kapnia Párizsból, ami férfi írással legyen címezve, szép legyen, s ami fő Ráth és Maksziányi urak meg ne tudják.” – PTE EL PEKÁR – Dr. Mérey Antal [?] levele Pekár Mihálynak 1900. október 25.

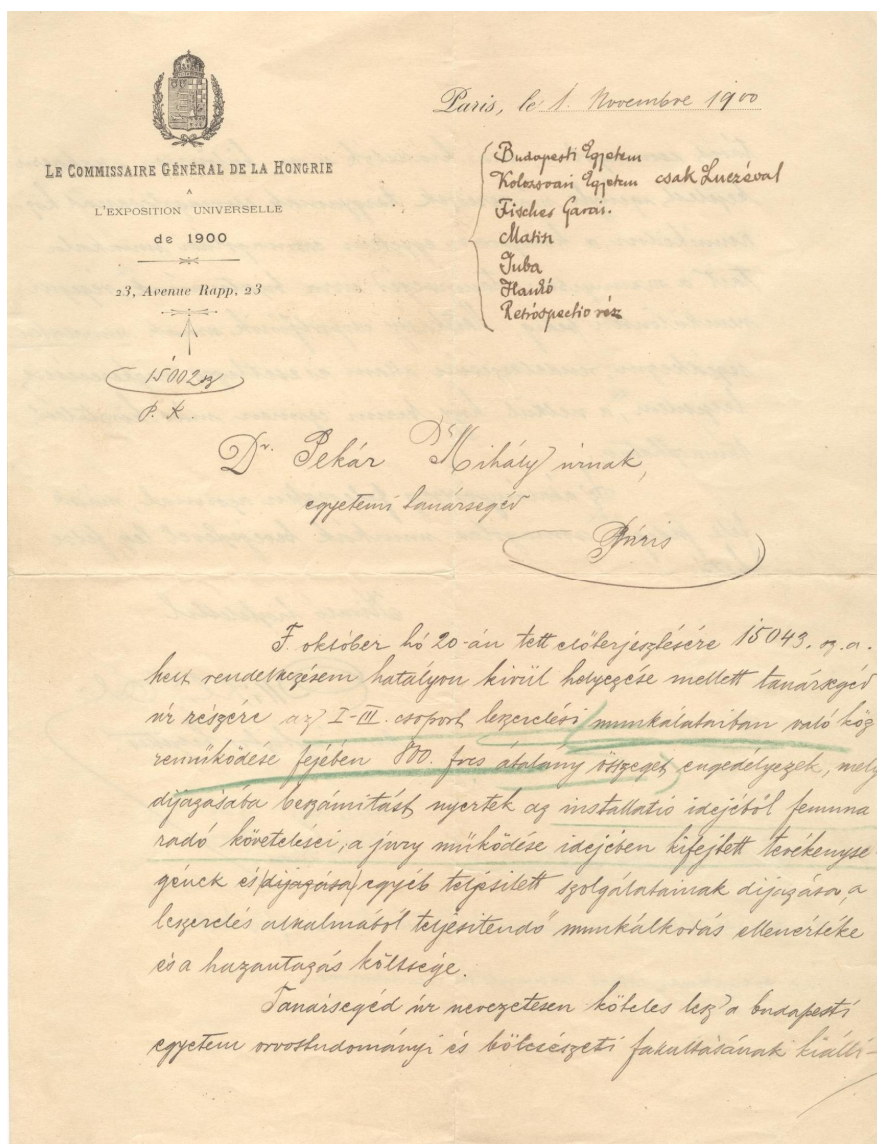
²⁷ MOÉL 2004. A pécsi egyetem orvoskari könyvtárát, Pekár később róla nevezi el: ÓDORNÉ GRACZA 2001a.

²⁸ MOLNÁR 2010

²⁹ ROMSICS 2012. 12.

³⁰ HORTOBÁGYI 1944. 31–32.

lánrészt vállaló Pekár azonban ehhez már jól felhasználhatta a kultuszminisztériumon és a szűkebb, orvosi szakmán túlmutató kapcsolathálóját, valamint azokat a készségeket, melyeket pályája bő első két évtizedében sajátított el.

3. kép – Miklós Ödön, a párizsi világkiállítás helyettes magyar kormánybiztosának levele Pekár Mihályhoz
1900. november 1.

FORRÁSOK

- BFL PEKÁR Budapest Főváros Levéltára XIV. 170. Pekár Mihály orvosprofesszor, felsőházi tag magánlevelezése.
PTE EL PEKÁR Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár XIV. 7. Dr. Pekár Mihály irathagyatéka.

IRODALOM

- BENKE 2000 BENKE József: Egyetemünk története. Pécs, 2000.
ENTZ 1944 ENTZ Béla: Az Erzsébet Tudományegyetem és Pekár Mihály. In: PME 1944. 35–142.
GORKA 1942 GORKA Sándor: Pekár Mihály. = *Orvosi Hetilap*, 86. (1942) 533.
GYÖRGY 2004 GYÖRGY Béla: Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926–1927). = *Regio*, 15. (2004):4. 85–98.
HEIM-PEKÁR 1900 HEIM Pál – PEKÁR Mihály: A XIII. nemzetközi orvosi congressus. = *Orvosi Hetilap*, 44. (1900) 496–497., 528–529.
HEIM-PEKÁR 1900 Heim Pál – Pekár Mihály: Orvosi dolgok a párisi kiállításon. = *Orvosi Hetilap*, 44. (1900) 658–659., 692., 708–709., 728–729., 774–775., 792–793., 806–807.
HEIM-PEKÁR 1901 Heim Pál – Pekár Mihály: Orvosi dolgok a párisi kiállításon. = *Orvosi Hetilap*, 45. (1901) 180–181., 217–218., 523–524., 619–620., 633–634., 650–651.
HEIM-PEKÁR 1902 Heim Pál – Pekár Mihály: Orvosi dolgok a párisi kiállításon. = *Orvosi Hetilap*, 46. (1902) 58., 114–115., 134–135., 210.
HORTOBÁGYI 1944 HORTOBÁGYI Béla: A budapesti egyetem Élettani Intézetében. In: PME 1944. 23–34.
KIRÁLY 2007 KIRÁLY Péter: A 100 éves Eötvös-Pekár-Fekete kísérletek és maig tartó hatásuk. = *Fizikai Szemle*, 57. (2007):1. 1–6.
KELEMEN 1923 KELEMEN Móric: Miklós Ödön. = *A Magyar Mérnök- és Építész Egyet Közlönye*, 57. (1923):30–31. 125–126.
LÉNÁRD 2003 LÉNÁRD László: Pekár Mihály. Az Erzsébet Tudományegyetem első rektora. In: Pécs-Baranyai Történelmi Arcképcsarnok. Szerk. LENGVÁRI István – ÓDOR Imre. CD-ROM. Pécs, 2003.
LENGVÁRI 2012 LENGVÁRI István: „Papírforma szerint talán én volnék a legkvalifikáltabb, de hát ez ma kevés az üdvösségre.” Protekciókérések Pekár Mihály pécsi orvoskari professzor levelezésében. = *Korall*, 50. (2012) 202–216.
LENGVÁRI-POHÁNKA 2011 LENGVÁRI István – POHÁNKA Éva: A Pozsonyi, majd Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem. In: FEDELES TAMÁS – LENGVÁRI ISTVÁN – POHÁNKA ÉVA – POLYÁK PETRA: A pécsi felsőoktatás évszázadai. Pécs, 2011. 49–83.
MOÉL 2004 KAPRONCZAY Károly: Magyar Orvoséletrajzi Lexikon. Budapest, 2004. (=http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/magyar-orvoséletrajzi/adatok.html) [2013.09.12.]

- MOLNÁR 2010 MOLNÁR László: A budapesti Orvoskar kiépítésének története. In: Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszon Dénes és Szállási Árpád tiszteletére. Szerk. KAPRONCZAY Károly et alii. Budapest, 2010. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 86.) 157–168.
- MORVAY 1916 MORVAY Győző: Pekár Károly élete. In: PEKÁR K 1916. vii–xciii.
- ÓDORNÉ GRACZA 2001a ÓDORNÉ GRACZA Tünde: Márványtábla helyett: Dr. Tóth Lajos emlékezete, munkásságának pécsi vonatkozásai. = *Orvosképzés*, 56. (2001):4. 293–295.
- ÓDORNÉ GRACZA 2001b ÓDORNÉ GRACZA Tünde: Pekár Mihály, a könyvtáralapító. = *Orvosi Hetilap*, 142. (2001) 2858–2860.
- PEKÁR D 1944 PEKÁR Dezső: Bátyám élete és halála. In: PME 1944. 156–192.
- PEKÁR K 1916 PEKÁR Károly: Magyar kultúra. Pekár Károly dr. hátrahagyott munkája. (s.a.r. MORVAY Győző.) Budapest, 1916.
(http://mtdaportal.extra.hu/books/pekar_karoly_magyar_kultura.pdf) [2013.09.12.]
- PME 1944 Pekár Mihály 1871–1941 emlékezete. [Szerk. nélkül.] Budapest, 1944. (A Kis Akadémia Könyvtára 62.)
- ROMSICS 2012 ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat. = *Mozgó Világ*, 39. (2012):8–9. 6–18.

A Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani káptalani ház és a Virágház*

Jelen tanulmány a mai Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani káptalani ház, valamint az épületegyütteshez tartozó, ám ma kertjével együtt a Pécsi Egyetemi Könyvtár által használt pavilon (a Virágház) történetét kívánja bemutatni. Felépítésétől napjainkig vezetjük végig a Belváros egyik régi épületének történetét, továbbá eme kevésbé ismert, kissé eldugott, de mégis impozáns környezetben álló növényházi építmény funkcióváltozásait.

A hajdani káptalani ház a Belváros észak-dél irányú hosszanti telkén álló egyemeletes, reprezentatív, barokk-rokokó palota (homlokzata 2+3+2 ablakos). Az épület öt helyiségből áll, belső területe 110,84 m², udvarában keleten és nyugaton, egymással szemben egykori gazdasági épületek állnak. A házzal párhuzamos, manzárdtetős gazdasági épületen keresztül átjárási lehetőség volt a hátsó kertbe,¹ ahol a hosszanti udvart egy szintén manzárdtetős, késő barokk kerti pavilon zárja le. A Virágházat az 1865-ös kataszteri térkép már ábrázolta.² Az épületet sokszor az előző vagy az aktuálisan benne lakó kanonok nevével illették: „Pécs XVIII. századi, zárt beépítésű gazdag polgárházainak legszebb fennmaradt emléke. (...) A homlokzatsíkját a három középső tengely szélességében kiemelkedő rizalit bontja meg, melynek hangsúlyos jellegét – részleteinek gazdagsága mellett – fokozza a főpárkány fölött emelkedő, hajlított vonalazású oromzat is. Az orommezőt Kapuváry Márton és Szemenich Ferenc kanonokok címerei díszítik. A rizalit földszintjén lizénákkal keretezett kosárirves barokk kapu nyílik, melynek hajlított szemöldöke a választópárkány fölé emelkedik. A kapu két oldalán füles keretezésű mellékbejáratok. Az emelet stukkódíszes, íves ablakai mélyített falmezőkben helyezkednek el, s fonadékos mellovédre támaszkodnak. Az oldalsó homlokzatszakaszok erőteljesen sávozott földszintjén keretezés nélküli ablakok nyílnak. Az emeleti falsíkot, a rizalithoz hasonlóan mélyített táblák tagolják. Ablakai füles keretezésűek. Udvarára szép, boltozott kapualj vezet. Kertjében rokokó formákat mutató, bájos pavilon áll.”³ (1-3. kép.)

* Sok szeretettel ajánlom Dárdai Ágnesnek tanulmányomat a Virágházzal kapcsolatos közös munkáink emlékéül.

¹ 1967-ben még megvolt az átjáró ajtaja. (2. kép)

² Pécs 1865

³ DERCSÉNYI-POGÁNY-SZENTKIRÁLYI 1956. 172-173.

*1. kép – A Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani káptalani ház épülete ma
(Fotó: Schmelcz-Pohánka Éva)*

*2. kép – A Janus Pannonius utca 4. számú ház alsó pavilonja az átjáróval 1967-ben
(Fotó: Weiling Gábor)*

3. kép – A Virágház épülete ma
(Fotó: Schmelcz-Pohánka Éva)

Az utca neve a 16. századtól napjainkig többször változott:⁴

16–17. század	Aleydan utca
1722	Untere Capitul Gasse
1804	Akadémia utca/Academiegasse
1843	Fő Iskola utca
1856	Nagy Oskola utca/Grosse Schulgasse (Házzám: 316.) ⁵
1864	Iskola/Oskola utca (Házzám: 10., 1885-től már 4.) ⁶
1897	Kardos(s) Kálmán ⁷ utca (Házzám: 4.) ⁸
1948	Janus Pannonius utca (Házzám: 4.) ⁹

⁴ MNL BaML IV. 1007a. *Grundtbuch Gemainer Stadt Fünfkirchen* 1722. 1. kötet Belváros, BÁRDOS 1933. 32–33., KOLTA 1957. 166., 208., 213.; PETROVICH 1969. 210–211., MADAS 1978. 206–207., NAGY I G 2010a.

⁵ HÁZZÁMJEGYZÉK 1864. 11., HÁZZÁMJEGYZÉK 1877. 3.

⁶ HÁZZÁMJEGYZÉK 1877. 3., HÁZZÁMJEGYZÉK 1887. 35., HÁZZÁMJEGYZÉK 1896. 31.

⁷ Kardos Kálmán (1839–1916) Baranya megye főispánja és képviselőházi alelnök volt. Még életében nevezték el róla a korábbi Iskola utcát, amely nevét viselte egészen 1948-ig. NAGY I. G. 2010b.

⁸ HÁZZÁMJEGYZÉK 1901. 38.

⁹ KOLTA 1957. 166., 208., 213.

A tanulmányunkban szereplő káptalani épület előzménye és a tőle keletre fekvő örkanonoki ház (ma Szepesy Ignác utca 1.) a telekkel együtt – a fennmaradt okmányok tanúsága szerint – már a török előtti időkben is a káptalan tulajdonában volt.¹⁰ Petrovich Ede kutatásai révén tudjuk, hogy a török hódoltság időszakában a káptalani ház utcáját *Aleydan utczának* hívták. Egy 1687-es lajstrom (*Inventatio Domuum Quinqueecclesiensium tam desolatarum, dirutarum, quam et actu inhabitantium cum denominatione platearum modo subsequenti facta* – *A pécsi elhagyott, romba dőlt és tényleg lakott házak jegyzéke*) számba vette a lakott és romba dőlt épületeket Pécsen, utcák szerint. E szerint „*Alejdan utca a Vártól kezdve – Van itt néhány elég jó karban levő és alul falazott ház, melyek között találunk kb. 8 romot, a romok mellett pedig 19 elhagyott telket.*”¹¹ A középkori káptalani házak a város törökök általi elfoglalása után (1543) gazdátlanul maradtak. A kúriákat részint a városban maradt pécsiek, részint a törökök foglalták el. Három ház maradt fenn a 143 éves hódoltsági időszakot követően: az örkanonoki, a nagypréposti ház (ma Káptalan utca 2.) és a jelenlegi Janus Pannonius utca 4. számú telken levő épület. Az első¹² a Tullius Miglio vezette kamarai bizottság a jezsuiták birtokába adta, előbb rendház, majd gimnázium céljára. A rend 1773-as feloszlása után a Normaiskola működött a telken. A nagypréposti ház a Kamarai Bizottság adományozása révén Jányi Ferenc szerémi püspöké lett, majd annak 1702. áprilisi halála után Kazó István nagyprépost foglalta el, egyúttal lefoglalva a káptalan számára.¹³

A harmadikat (a mai Janus Pannonius utca 4. szám alatti telken) Karácsony¹⁴ István főbíró kapta 1690 körül, így az 1695-ös összeírás már az ő neve alatt jegyezte a házat (179. szám).¹⁵ Ekkor az épület egy kisebb, szerény, emeletes ház volt, fent csak egy szobát, egy konyhát és a folyosót említene, az udvarban pedig csak egy istálló állt.

Karácsony haláláig, 1715-ig itt élt. A telek sokkal kisebb volt: az 1695-ös pécsi *Conscriptio* adatai alapján az utcafront hosszát kevesebb, mint 30 lépésnek jegyezték fel. Ezután a káptalan igyekezett kiterjeszteni igényét az Untere és Obere Capitulgasse (mai Janus Pannonius és Káptalan utcák)¹⁶ által közre fogott telkekre. Már Karácsony életében számos esetben igyekezett a káptalan birtokába venni a telket és a házat (Pl. Ravasz István kanonok), de ezt végül csak 1720 után Bohus Imre kanonok tudta megtenni, amikor 20 kiló búzát ígért az örökö-

¹⁰ SZENTKIRÁLYI 1912a

¹¹ „*Alejdan Utca ab Arce ispa – Dantur domus sat bene accommodatae et ab infra muratae intra quas reperta sunt rudera circiter 8, fundi vero penes praemissa rudera desolantur actu Nro 19.*” PETROVICH 1969. 210–211.

¹² PKL PEH XVII/1. 31. Káptalani házak.

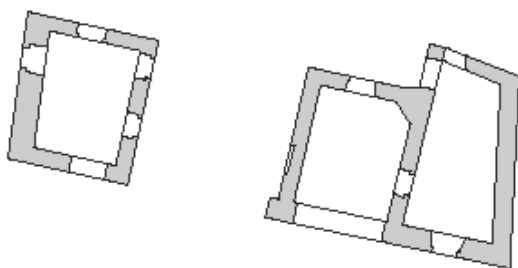
¹³ PKL SZENTKIRÁLYI 1937

¹⁴ Karácsony István nevét a szakirodalom hol Karácsonynak, hol pedig Karácsonyinak írja. Jelen tanulmányunkban következetesen a Karácsony névváltozatot használjuk.

¹⁵ PKL PEH XVII/1. 31. Káptalani házak. Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház. 1. p.

¹⁶ BÁRDOS 1933. 31–33.

söknek, Karácsony Annának és Klárának, majd elfoglalta a házat. Ő 1720 és 1739 között lakott itt.¹⁷ 1720–1722 között a ház tulajdonjogának (ti. hogy a Karácsony örökösöké vagy a káptalané-e) megítélése ügyében tanúmeghallgatások kezdődtek: az ítélet szerint Karácsony István a Kamarai Bizottságtól kapta a telket és a házat, és ez ellen akkor a káptalan sem élt óvással. Ez azonban csak azért történni lehetett, mert annak tagjai, Radanay Mátyás Ignác pécsi püspök (1687–1703) idején még nem kapták meg a királyi megerősítést.¹⁸

1. ábra – Karácsony István házának alaprajza (Készítette Dányi Tibor Zoltán)¹⁹

Az épület 18. századi múltját három részre tagolhatjuk: a Karácsony-féle ház, a Kapuváry-féle ház és a Szemenich-féle ház. 1739. február/ március és 1748 között Kapuváry Márton kanonok, tolnai plébános, szemináriumi igazgató lett a ház lakója. 1744. április 6-án megvette a jezsuitáktól a háza és a jezsuita gimnázium²⁰ közti 4 öl hosszú és 18 öl széles területet (mintegy 10 x 35 méteres sávot) az iskola telkéből, egy rajta levő pincével 6 holland forintért, hogy ekképpen kelet felé terjeszkedhessen.²¹ A káptalan végül 1746. szeptember 27-én tudta véglegesen és kizárólagosan birtokba venni az akkor igen szegényes kinézetű házat a Karácsony-örökösöktől, 100 rénusi forintot fizetve nekik, akik így elálltak kártérítési igényüktől.²² Ekkortól számítva a kinevezett kanonokok számára

¹⁷ A Pécsi Káptalani Levéltárban található levél szerint azonban Bohus már 1705-ben, önkényesen elfoglalta Karácsony Istvántól a házat, de Petrovich ezt téves datálásnak ítélte, hiszen Bohust csak 1719-ben nevezték ki kanonoknak, így csak ezután tarthatott igényt a házra. PETROVICH 1983. 71., 77.

¹⁸ AIGL 1838. 41–42., SZENTKIRÁLYI 1937, PEK PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Kézirat] – Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház, 1. p., PETROVICH 1984. 71–72.

¹⁹ Köszönöm Dányi Tibor Zoltánnak a segítségét, és hogy rendelkezésemre bocsátotta szakdolgozata tervrajzait.

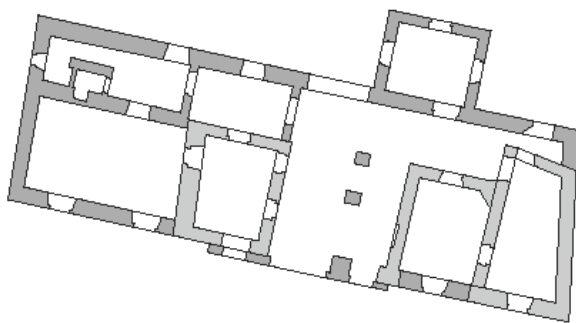
²⁰ A helyén álló mai épület a korábbi Belvárosi Általános Iskola, majd a PTE Központi Könyvtára, ma pedig a PTE Egészségtudományi Kar B épülete és a PTE Egyetemi Levéltár otthona.

²¹ A telek eladásában az is közre játszott, hogy a jezsuiták ekkor költöztek át a hajdani ciszterci főgimnázium (ma a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma) épületébe.

²² PKL Fasc. LVII. Nr. 21., PEK PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Kézirat] – Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház, 1. p.; AIGL 1838. 41–42., SZENTKIRÁLYI 1937, PETROVICH 1984. 71–72.

szolgált javadalomként a ház és a telek. A Szeminárium épületének elkészülte után, 1746-tól, Kapuvár már saját háza felújítására összpontosított: egy alapjain – középkori falak felhasználása mellett – új épület felépítésébe (*ex fundamenti extrui ferit*) kezdett.²³ Az átépítésben Petz Máttyás, a Szeminárium átépítője segítette. A kivitelezés csaknem 4500 forintba került, és minden valószínűség szerint 1748. június 2-ára elkészült.²⁴ Kapuvár 1748. december 8-i halála után a ház új gazdát kapott.²⁵

1749-ben Domsics Máttyás kanonok foglalta el a házat, aki szintén haláláig (1768. május 24.)²⁶ lakott itt.²⁷ Ő 1767. február 26-án engedélyt (*octroy-adomány*) kapott Klimó György püspöktől (1751–1777), hogy a könyvtárszobában kápolnát rendezhessen be (*facultas Capellam domesticam erigendi*).²⁸ Szentkirályi szerint azonban Domsics ezt nem vette igénybe.²⁹

2. ábra – Kapuvár Márton házának alaprajza (Készítette Dányi Tibor Zoltán)

A lakók sorában 1768. augusztus 3.³⁰ és 1773. november 12.³¹ között Szemenich Ferenc következett.³² Petrovich szerint a homlokzat átépítése fűződik a nevéhez: „az eredeti barokkot diszes rokokóvá varázsolta”. Állítása szerint a káptalani ház

²³ PKL PKGYJKV 3/1757 – Káptalani Gyűlés 1757. április 30. (197–198. p.)

²⁴ PKL Fasc. LXXII. Nr. 2., PKL Fasc. C. Nr. 80. – 1749. július 2., SZENTKIRÁLYI 1912b, DERCSÉNYI-POGÁNY-SZENTKIRÁLYI 1956. 172., PETROVICH 1983. 73.

²⁵ „Hujus domus incolae fuere: Kapuvári † (1748. 8. Dec.) Domsics †, Szemnic †, Nunkovics †, Koller †, Tersztyánszky, Ranolder, Král †, Sláby.” = „Ennek a háznak a lakói voltak: ...” BRÜSZTLE 1874. I. 592.

²⁶ BRÜSZTLE 1874. I. 584., BRÜSZTLE 1876. II. 659.

²⁷ GOSZTONYI 1941. 59.

²⁸ AIGL 1838. 42.

²⁹ PKL Fasc. 99. Nr. 7. Magánkápolnákat csak emeleten rendeztek be. PKL PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Kézirat] Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház, 1. p., AIGL 1838. 41–42., SZENTKIRÁLYI 1912b, PETROVICS 1983. 74.

³⁰ PKL PKGYJKV 16/1768 – Káptalani Gyűlés 1768. augusztus 3.

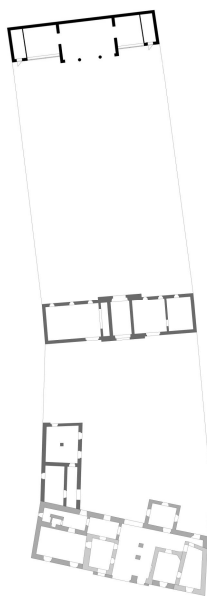
³¹ BRÜSZTLE 1874. I. 607.

³² BRÜSZTLE 1874. I. 608.

ezzel nyerte el mai alakját.³³ Az 1772-es, nagy építkezés alkalmával létesült a mai utcai tömb, valamint az udvar északi és nyugati szárnyépülete.³⁴ Gosztonyi Gyula a főépület készítését 1757 és 1777 közé datálta, és teljességében csak a melléképületeket kötötte Szemenich-hez.³⁵ A ház jellegét kialakító két kanonok emléke ma is az épületen található: Kapuváry címere mellett ma az utóbbi is fellelhető a ház oromzatán (4. kép).

4. kép – Kapuváry és Szemenich kanonokok címere az oromzaton (Fotó: Kalmár Lajos)

3. ábra – Szemenich Ferenc házának alaprajza (Készítette Dányi Tibor Zoltán)

³³ PETROVICS 1983. 74.

³⁴ DERCSÉNYI-POGÁNY-SZENTKIRÁLYI 1956. 172–173., PKL PEH XVII/1. 31. Káptalani házak. [Kézirat] Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház. 1. p., AIGL 1838. 41–42. Az épületre 1956 után felkerült a *Műemlék Épült 1772-ben* feliratú márványtábla, amit a legutolsó, 1980-as években végzett felújításkor leszedtek, és azóta raktárban őrzik. A márványtábla felkutatását köszönöm a Caritas két dolgozójának, Rébay Zoltánnak és Makra Ferencnek.

³⁵ GOSZTONYI 1942. 301., PETROVICS 1983. 74.

A kertben két pavilon jellegű építményt is felhúztak. Az alsó, mely a déli udvart zárja le északról tárolóként, istállóként/kocsiszíneként funkcionált. A hátsó kerti pavilon építésének ideje bizonytalan, mivel díszessége elválasztja a szerényebb kinézetű első építménytől, ám francia stílusa (manzárdtető) mégis egy építőmesterhez kötheti a kettőt. Az 1770-es, Belvárost ábrázoló térképen még nem jelölték.³⁶ Petrovich az építtetést szintén Szemenich Ferenc kanonoknak tulajdonította, mondván, ő alakította át és hozatta rendbe a teljes káptalani házat 1772-ben. Sonkoly Károly szerint azonban a felső kert végében álló üvegház-pavilont már a következő lakó, Nunkovits György kanonok (1773. november 17. – 1790. november 21.)³⁷ emeltethette, hiszen a vízvezeték 1780 utáni bevezetése, a funkcióik egymásra utaltsága miatt erre mutat. A kerti építményeket Sonkoly így írta le: „Az oldalszárnyaknál magasabb, azok elé kiugró homlokzatú középrészeit a jellegzetes mandzártetők is kihangsúlyozzák.”³⁸ A Szemenich-féle tervekre utal a káptalani gyűlés jegyzőkönyvének bejegyzése is, amely a kanonok 1773-as halála után feljegyzí, hogy a káptalan költségén be kell fejezni a kerti növényházat (*domus horitalia*) és a kerítést, úgy, hogy a költséget a beköltöző utódnak meg kellett térítenie.³⁹ A kerítés egyértelműen a felső kertre utal és a kert is a felső telekrész használatbavételét mutatja. A Szemenich-féle építtetést és a Nunkovits általi befejezést írta le Aigl és Brüstle is.⁴⁰

Összegezve megállapítható, hogy a pavilon végleges formáját Nunkovits idején nyerte el. Az épület leírása az alábbiak szerint foglalható össze: „Középrizalitját, íves nyílások között, kannelurázás nélküli, dór oszlopok díszítik. Az építész ismeretlen, de valószínűleg francia mintát követhetett.”⁴¹ Az épület öt helyiségből állt: a két szélső tüzelő kamrából⁴², amelyekből fával fűtötték a Virágház középső előcsarnokát. A fűtésre utal a két párhuzamos kémény is. Ezen kis hosszanti, szűk helyiségekből lehetett a padlásra is feljutni. Az előtérből jobbra és balra nyíló melegházi termekből. A középső előcsarnok beépítetlen volt, oszlopai előtt szőlőindák futottak fel az épület homlokzatára (5. kép). Sajnos azt nem tudjuk, hogy milyen növényeket tartottak a melegházban. Az előcsarnoknak valószínűleg tároló funkciója is volt.

³⁶ DOBI 2010. 300. 4. kép (Antoine Duplatre: Pécs [szab. kir.] város régi térképéről másolat 1770 évről. Készítette: Cséfal Flórián. 1907. március. A másolatról másolta Fetter Antal. Pécs, 1965.)

³⁷ PKL PKGYJKV 7/1773 – Káptalani Gyűlés 1773. november 17., BRÜSZTLE 1874. I. 608., AIGL 1938. 105., PKL PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Kézirat] Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház, 1. p.

³⁸ SONKOLY 2000. 24.

³⁹ PKL PKGYJKV 7/1773 – Káptalani Gyűlés 1773. november 17., PKL PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Kézirat] Kardoss Kálmán utca 4. sz. ház, 1. p.

⁴⁰ AIGL 1838. 105., BRÜSZTLE 1874. I. 608.

⁴¹ SONKOLY 2000. 24.

⁴² BaML F. 1688/1935. „boldogult dr. Szilvek Lajos nagyprépost Úr Ő Méltósága által haszonélvezett Kardos K. utca 4. sz. ház (...) karbahelyezésével kapcsolatos építőipari munkák”

5. kép – A Virágház a szőlőkkel 1940 körül (Fotó: Gosztonyi Gyula)

A Virágház működtetéséhez szükséges vízvezeték bevezetése az ügymenet miatt húzódhatott az 1780-as évekbe. 1781. április 21-én Nunkovits a városhoz fordult segítségért, hogy a két évvel korábban, nagyobb összegért elkészített szökőkútjába (medence)⁴³ bevezetethesse a felesleges vizet a Vaskapun kívüli (Kaposvár utcai) forrásból. Véleménye szerint ez a város számára is kedvező lett volna, hiszen kútjából tetszés szerint továbbvezethették volna a vizet a plébániai házba vagy a város utcáira. Ezt a kérést ekkor a városi tanács a rossz vízellátásra hivatkozva elutasította, és csak 1788-ban engedélyezte.⁴⁴ Nem tudjuk vajon ennek a szökőkútnak „maszkos” vízköpője maradt-e fenn a mai napig, bár annak formája inkább csorgókútra utal (6. kép). Ez esetleg a ma is látható, imitált fali-

⁴³ A vízköpőre 1962 után találtak a kertben, az egyik fenyőfa tövében. Fényes Miklós közlése szerint 1977-ben az Egyetemi Könyvtár szertárában őrizték. A nyolcszögű alapra, súlyos, rózsaszín siklósi félmárványból faragott, klasszicista domborművet a feltételezések szerint Pietro Amadeo Gianone kőfaragó készítette. (BOROS 2010) A leírás szerint a könyvtárat és a káptalani kertet elválasztó kőfalból bontották ki. A Koller-féle kerti pavilon főhomlokzatának keleti oldalán levő támfalban elhelyezett csorgókút része lehetett. Ma a Janus Pannonius Múzeum Vároستörténeti Múzeumában őrzik (T.96.4), ahová Tóth Tibor könyvtárigazgató adta át Bezeredy Győző osztályvezető-muzeológusnak, 1984. december 5-én. NAGY-FETTER 1977. 396., JPM VT leíró karton (T.96.4), SONKOLY 2000. 24., BARANYAI 2010. 2., 5., PEK TGYO PEKI I-139/1984. A vízköpővel kapcsolatos ismeretek megszerzéséhez nyújtott segítségét köszönöm Baranyai Pálnak, Boda Miklósnak, Gábor Olivérnek, Gál Évának, Romváry Ferencnek és Vonyó Józsefnek.

⁴⁴ MNL BaML Limbus 1781. április 21. (Idézi PETROVICH 1983. 78. – A forrás ma már nem lelhető fel a levéltárban. – Nagy Imre Gábor osztályvezető főlevéltáros közlése.) NAGY-FETTER 1977. 327.

kút helyén lehetett, a káptalani és a nyilvános püspöki könyvtár telkeit elválasztó hajdani, 2–2,5 méteres terméskő fal nyugati oldalában, közvetlenül a Virágház mellett.⁴⁵

6. kép – A hajdani csorgókút „maszkos” vízköpője
(Fotó: Baranyai Pál)

1791. szeptember 7-től⁴⁶ 1832-ig Koller József kanonok, majd nagyprépost volt a ház gazdája. Koller úgy megszerette az Akadémia/Iskola utca 4. szám alatti ingatlant és a kertet, hogy 1802. március 26-i nagypréposti kinevezése után sem költözött át az őt megillető nagypréposti lakba (mai Káptalan utca 2.), hanem élete végéig (1832. szeptember 3.) itt maradt. Állítólag szeretett nagy sétákat tenni a felső kertben. Érdekes megjegyezni, hogy a beköltözésének okát is a növények iránti felelősségével magyarázta.⁴⁷ Itt fogadta 1793–1794-ben Johann Centurius von Hofmannsegg grófot, a kiváló növénykutatót, aki naplójában hosszan ecsetelte Pécs kertkultúráját: „[1793. augusztus 6.] (...) Ebédre még tegnap Koller kanonokhoz ígérkeztem, kinél egy igen szép kerti szalont volt alkalmam megbámulni. Melyet oldalain az oszlopokról le a párkányzatig lecsüngő sűrű vadszőlő borít; az egész igen festői hatást gyakorol.”⁴⁸

A káptalani házról – még Koller életében – 1829-ben, a Szepeszy Ignác püspök (1828–1838) egyházlátogatása alkalmával feljegyzett *Canonica Visitatio*ban készült a legrészletesebb leírás. Ekkor cseréptetős, emeletes épületként írták le a káptalani házat, amely a Normaiskola melletti, 88 négyszögölnyi területen állt.

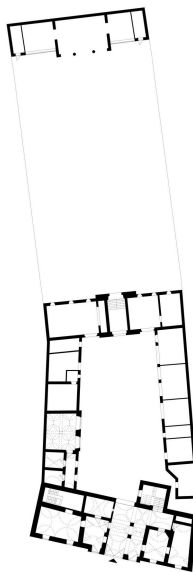
⁴⁵ NAGY-FETTER 1977. 328.

⁴⁶ PKL PKGYJKV 2/1791 – Káptalani Gyűlés 1791. szeptember 7.

⁴⁷ PKL PKGYJKV 2/1791 – Káptalani Gyűlés 1791. szeptember 7.

⁴⁸ HOFMANNSEGG 1887. 47., HOFMANNSEGG 1988. 47., PETROVICS 1983. 74., SONKOLY 2000. 24.

Az emeleti rész egy ebédlőszobából és öt tapétázott, négyszögletes parkettával lerakott szobából állt. A házban fent még egy inas-szoba lett kialakítva. A földszinten négy szoba és egy káposztáskamra volt. A nyugati oldalon egy 22 és 4/6-od négyszögöl⁴⁹ területen álló, cseréptetővel fedett épület csatlakozott, az éléskamrát, a konyhát, egy cselédszobát és négy ló számára elegendő istállót magába foglalva. Ezzel átellenben, 29 és 3/6-od négyszögöl területen szintén egy cseréptetővel fedett épületszárny állt, benne két szoba és három kocsiszín, valamint egy szalmapajta. Ez utóbbi alatt volt a jégverem. E két épületet egy harmadik, istállóként funkcionáló építmény (4 ló, esetleg tehén részére) kötötte össze, amelynek területe 24 négyszögöl. Innen nyílt egy feljáró a felső kertbe és egy raktár. Itt volt a kút, amely a szeminárium felől, a városi vízvezetékből kapta a vizet. A főépület pincéjében bort tároltak, a melléképületek padlásain pedig kukoricát raktároztak. A többi termény elhelyezésére Koller máshol bérelt helyet. A házhoz tartozó udvar 15, a kert 325 négyszögöl nagyságú volt. Külön kitért a leírás a felső kert végében két részre osztott üvegházra, valamint a kert közepén álló szökőkútra is: „a kert közepén medence is volt, szökőkúttal”.⁵⁰ A felmérésben az Iskola utca 10. számú ház kertjében is említettek egy kutat. A kertben egy magasabb fekvésű elosztótartályba illesztettek egy kerti csapos kifolyót (csorgókút).⁵¹

4. ábra – Az Akadémia utcai káptalani ház alaprajza a Canonica Visitatio alapján
(Készítette Dányi Tibor Zoltán)

⁴⁹ 1 négyszögöl = 3,56 m²

⁵⁰ PKL Székesegyházi fond. Fasc. 829. = PPL Canonica Visitatio 1829., PETROVICS 1983. 75–76.

⁵¹ NAGY-FETTER 1977., BARANYAI 2010. 28.

Szentkirályi jegyzete alapján úgy tudjuk, hogy 1829-ig a kertbe a mai Káptalan utca 3. szám telkének üres, déli részén is vezetett át út. Sorsáról a Szepeszy Ignác-féle, püspöki líceum építése kapcsán döntöttek.⁵² 1829. május 24-én az épület tervezési fázisában, a terepbejárás alkalmával a kimért épület és a Koller-féle káptalani ház kertje között északon egy kis üres parcella maradt, „*még egy kis darab pusztaság, amely utóbbin keresztül, egy kertajtón át, út vezetett Koller nagyprépost (jelenleg Szilvek kanonok [a mai Janus Pannonius utca 4. szám alatti – S-P. É.] kertjébe. A nagyprépost hozzájárulásával abba állapotokba, hogy a káptalani (Walter-féle) fundus [mai Káptalan utca 3. szám – S-P. É.] és a főiskola épülete közé eső két aprócska parcellát is hozzácsatolják a főiskola telkéhez.*”⁵³ Az épületet és telkét 1832-ben a pécsi püspöki könyvtár vette birtokba, míg a Pécsi Püspöki Lyceum átköltözött a hajdani pálos kolostorba (ma a Széchenyi István Általános Iskola, Gimnázium, Szakközépiskola, Sportiskola Király utca 44. szám alatti épülete).⁵⁴ A káptalani gyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint az ügyre 1832-ben visszatértek, amikor a mai Káptalan utca 3. szám alatti épület alapjait Piatsek József építőmester tervei szerint kiásták. Miskolczy András kanonok ekkor kérte, hogy az alapokat öt lábbal rövidítsék meg, nehogy a „nagypréposti ház” (akkor ti. Koller József lakta) vízvezetékét megsértsék.⁵⁵

1833. január 14-től 1847. június 28-i haláláig Tersztyánszky Imre kanonok, nagyprépost (1844-től) lett a ház lakója. A káptalan 1841. november 8-i gyűlésén, a bennlakó teológiatanárok kérésére ismét döntöttek az északi kis parcella sorsáról és használati lehetőségeiről, elkerülendő, hogy az „*az utczai csinossággal és illedelemmel öszve nem férő célra használtatna*”. Ekkor került szóba ismét a vízvezeték sorsa, hiszen a káptalani lakhoz ezen a területen keresztül futott „*a csatorna folyása*”. Így azzal a feltétellel adták át, hogy ha javítási munkálatok lennének, azokat a könyvtár engedélyezni fogja ezen a területen. Meghagyták továbbá a mai Káptalan utca 3. számú ház (akkori lakója Kelemen József kanonok) kifolyóját, mely az esőzések által összegyűlt vizet szállította.⁵⁶ A káptalani gyűlés 1844. november 29-i jegyzőkönyve szerint tudomásunk van arról, hogy „*[m]egürülván azon kanonoki ház, mellybe bol. Csausz István Kanonok Úr lakott [ti. a mai Káptalan utca 4. – S-P. É.](...) Mélt[ósá]ga az Elnök Ur és N[agy] Prépost [ti. Tersztyánszky Imre] kinyilatkoztatta, hogy azt tágas udvara és nagy pallásai miatt mostani lakházával felcserélni elhatározott szándéka (...)*”. December 7-ére Tersztyánszky megváltotta döntését, és mégsem költözött át a Csausz-féle házba, hanem addigi helyén maradt.⁵⁷

⁵² SZIH IV. 24. doboz 9. boríték – Szilvek-ház

⁵³ CSERKUTI 1917

⁵⁴ SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 184–185.

⁵⁵ PKL PKGYJKV 279/1831 – Káptalani Gyűlés 1831. augusztus 8.

⁵⁶ PKL PKGYJKV 182/1841 – Káptalani Gyűlés 1841. november 8.

⁵⁷ PKL PKGYJKV 146/1844 – Káptalani Gyűlés 1844. november 29., PKL PKGYJKV 159/1844 – Káptalani Gyűlés 1844. december 7. A Csausz-ház új lakója Kelemen József kanonok lett.

1847. július 11-én a káptalan rendelkezése szerint a Tersztyánszky-ház tatarozására 1100 forintot az elhunyt hagyatékából fizették ki, „a lakás pedig főt[isztelendő]. Ranolder János urnak miután a' nálánál üdösb k[ano]nok urnak arra nézvési igényeikről lemondottak – használhatásra hagyatik”.⁵⁸ Ekképpen, ettől a naptól 1849 novemberéig⁵⁹ a későbbi veszprémi püspök, Ranolder János lakta a házat, őt pedig 1850. április 22. és 1863. október 15.⁶⁰ között Král József kanonok követte.⁶¹ Az „*áladalmi vagy*on” ekkori adatai az alábbiak voltak: 390 négyszögöl házterület, 268 négyszögöl kert, 14 lakrész. (Helyrajzi szám: 482–483, 316. sz. ház)⁶² Král 1863. november 13-tól 1893-ig Sláby Ferenc kanonok követte a lakók sorában. Határozatlan időre kapta a házat és 1863-ban a káptalan 1600 forintnyi költségén felújíttatta. Sláby haláláig 1893. július 19-ig használta azt.⁶³

Érdekes adat a ház és melléképületei működéséhez, hogy a vízvezeték 1788-as bevezetésétől kezdve évente vízbér fizetését határozták meg a ház használoi számára. Eleinte 18 forintban állapították meg ennek összegét, majd Koller József beköltözésével, 1792-től 1807-ig 20-ra emelték meg. 1833-ig 24 forint. Tersztyánszky 10 forint vízbért fizetett. Az 1840-es évek végén 9 forint a vízbér, amellyel Ranolder a pénztárkönyvek szerint adós maradt. 1850/51-ben ismét 10 forint, majd 1851-től 1862-ig 30 forintra emelkedett az összeg. 1874-ig Sláby 5 forintot fizetett vízbérként, majd 25 forintot.

1859-ben három kutat jegyezek fel a házhoz: egy szökőkutat (*Springbrun*), egy udvari kutat (*Hofbrun*) és egy konyhai kutat (*Küchelbrun*). Az összeírás feljegyzője, Lukrits Ignác városi mérnök volt. Az itt keletkezett vízfelesleget a mai Káptalan utca 3. szám alá továbbították.⁶⁴ 1883-ban összeírták a város magánkútjait, és Sláby csak az alábbiakat jegyezte fel: „*Csap a kertben, egy medence a konyhában kívülről és belülről egy-egy csappal.*” Fetter Antal és Nagy Lajos ez alapján azt feltételezte, hogy a korábban említett szökőkutat ekkorra elbontották.⁶⁵

A Sláby elhunytával megürült házat a káptalan 1893. július 28-i gyűlésén Lechner János kanonok és papneveldei kormányzó az *optio jogán* kívánta megszerezni, de mivel Szeredy Józsefet ekkor mentették fel a székesegyházi plébániái hivatalából, és számára más házat nem tudtak biztosítani, végül neki utalták ki.⁶⁶ 1893. augusztus 26-án kiigazításra és tatarozásra 3086 forint 19 krajcárt fize-

⁵⁸ PKL PKGYJKV 119/1847 – Káptalani Gyűlés 1847. július 11.

⁵⁹ PKL PKGYJKV 87/1847 – Káptalani Gyűlés 1847. november 23., BRÜSZTLE 1874. I. 634.

⁶⁰ BRÜSZTLE 1874. I. 634.

⁶¹ PKL PKGYJKV 2/1850 – Káptalani Gyűlés 1850. április 22., PKL PKGYJKV 204/1863 – Káptalani Gyűlés 1863. október 30.

⁶² PKL PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak 1851. évi adatai (1851. január 13.), Kanonoki házak (1856. január 9. Házadó felbecslés) [Kézirat]

⁶³ PKL PKGYJKV 218/1863 – Káptalani Gyűlés 1863. november 13., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1864. 11., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1877. 3., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1887. 35.

⁶⁴ NAGY-FETTER 1977. 380.

⁶⁵ NAGY-FETTER 1977. 380.

⁶⁶ PKL PKGYJKV 72/1893 – Káptalani Gyűlés 1893. július 28.

tett a káptalan.⁶⁷ 1893. november 17-én a ház tatározására ismét 492 forintot és 16 krajcárt utaltak ki.⁶⁸ 1893. december 2-án fürdőszoba is kialakításra került, 263 forint költségen.⁶⁹ Az átvételkor még 557 forint pótkiadást kellett megfizetni.⁷⁰ 1893. december 15-én a káptalan felajánlotta a Girk- és a Fesztl-féle házakat a kanonokoknak, így Szeredy a Fesztl-féle házba, a mai Káptalan utca 4. szám alá költözött. (Lechner János a másikba, a Kardos Kálmán utca 8. szám alá.) 1894. január 8-án még Szeredy benyújtott egy 228 forint 36 krajcárról szóló pótkiadási számlát a Sláby-féle házra.⁷¹

1894. április 27-én a káptalan döntött a Szeredy József-féle [ti. a jelen tanulmány épülete – S-P. É.] és a Hanny Gábor-féle lakások [mai Káptalan utca 8., a székesegyházi plébánia épülete – S-P. É.] megvizsgálásáról. Az előbbi Hanny, az utóbbit Spies János kanonok részére kívánták átalakítani.⁷² Május 8-án megszavazzák az Iskola utcai ház javítási költségeit (3858 forint 71 krajcár)⁷³ 1894. április 27-től 1905-ig így Hanny Gábor prelátus-kanonok a lakója a háznak.

A káptalani gyűlés jegyzőkönyveiben 1895 és 1898 között több alkalommal találunk utalást Hannyra és kerti házára, de nem egyértelmű, hogy melyik házhoz tartozó kerti házacsokról van szó: ebből is eredt, hogy eddig nem voltak pontosak az ő itt lakásának adatai. 1895. május 10-én Hanny kanonok kerti pavilonja északi falának vizesedése miatt a fal megerősítésének égető szükségét jegezte fel a káptalan gyűlésén. A konkrét házat nem jelölték meg, de a kerti pavilonra vonatkozó, következő bejegyzés 1898-ból tisztázza a helyzetet.⁷⁴ Az 1898. március 18-i ülés 41-i pontja Szeifricz István káptalani dékán előterjesztéséről szól, amelyben Hanny Gábor kanonok kerti pavilonja zsindelyezési költségvetését készítették elő (407 forint 94 krajcár). Az alábbi megjegyzés egyértelműen erre a házra utal, és Hannyt mondja lakójának: *„ez néhai Sláby nagyprépost, mint a Hanny-féle kanonoki ház volt lakójának mulasztásaiból származik”*. Itt megemlíti még, hogy a szőlő-helyreállítás költségeit a Sláby-féle hagyatékból fizetik ki.⁷⁵ 1901. április 26-án a ház tetőzetének cseréjére 1200 koronát különítettek el.⁷⁶ 1905. szeptember 29-re a házból Hanny kiköltözött, és a felügyeletet a káptalani dékánra bízták. A vizsgálatra kiküldött bizottság az épületet rendben találta,

⁶⁷ PKL PKGYJKV 77/1893 – Káptalani Gyűlés 1893. augusztus 26.

⁶⁸ PKL PKGYJKV 121/1893, PKL PKGYJKV 129/1893 – Káptalani Gyűlés 1893. november 17.

⁶⁹ PKL PKGYJKV 184/1893 – Káptalani Gyűlés 1893. december 22.

⁷⁰ PKL PKGYJKV 72/1893 – Káptalani Gyűlés 1893. július 28.

⁷¹ PKL PKGYJKV 3/1894 – Káptalani Gyűlés 1894. január 8.

⁷² PKL PKGYJKV 88/1894 – Káptalani Gyűlés 1894. április 24.

⁷³ PKL PKGYJKV 95 – 96/1894 – Káptalani Gyűlés 1894. május 8.

⁷⁴ PKL PKGYJKV 51/1895 – Káptalani Gyűlés 1895. május 10., PKL PKGYJKV 41/1898 – Káptalani Gyűlés 1898. március 18. Petrovich Ede a káptalani házakról írott munkájában ezt az 1895. május 10-i káptalani bejegyzést már a Káptalan utca 4. szám alatti házhoz rendelte. PETROVICS 1983. 46.

⁷⁵ PKL PKGYJKV 41/1898 – Káptalani Gyűlés 1898. március 18. – Ezt a forrást Petrovich nem említi, pedig ez egyértelműsíti a házat. Vö. PETROVICH 1983. A házfelújítások összegének egy részét a korábbi, elhunyt egyházi férfi hagyatékból fizették ki.

⁷⁶ PKL PKGYJKV 67/1901. – Káptalani Gyűlés 1901. április 26.

egyben felmentve Hannyt minden kötelezettség alól, ami a ház javítását illeti.⁷⁷ Érdeemes megjegyeznünk, hogy Hanny Gábor lakáshasználatának időtartama igencsak sok kérdést hagyott eddig maga után. Szentkirályi István káptalani házakról szóló jegyzetében, az utólag beírt dátum szerint Hannyt 1894 és 1923 között már a mai Káptalan utca 4. szám alatti lakóként tartotta számon, és szerint csak az 1894-es évet töltötte a mai Janus Pannonius utca 4. szám alatti házában. Ami érdekes, a listát Hanny Gábor állította össze 1917. augusztus 23-án, bár a dátumokat már nem ő írta oda.⁷⁸ Petrovich Ede is csak erre az egy évre tette az itt lakását.⁷⁹

A következő lakó Szilvek Lajos volt, 1906. július 20-i mesterkanonoki kinevezésétől 1934. március 5-én bekövetkezett haláláig.⁸⁰ Az ő idejéből felújítási munkálatokkal, és státuszváltásokkal kapcsolatban találhatók adatok a káptalan gyűlésének jegyzőkönyveiben. Innen tudhatjuk meg, hogy a szerb megszállás a káptalani házak lakóinak mindennapi életét is befolyásolta. Három házat le is foglaltak, és Szilvek háza is köztük lett volna, de Zichy püspök közbenjárására megúszta.⁸¹ „A Káptalan a nehéz idők fokozott igényei elől nem akar kitérni, nem akarja kivonni a közös teherviselés alól.” Ám az elhúzódó és fenyegető foglalatások miatt a káptalan mégis a megyéspüspökhöz fordult a méltánytalanságok orvoslása végett.⁸² 1925. augusztus 7-én, a káptalan gyűlésén Szilvek Lajos, Mosonyi Dénes (mai Káptalan utca 5.) és Komócsy István (mai Káptalan utca 4.) kanonokokkal együtt – kérte javadalmi házának székeskáptalani kezelésbe való átvételét, ami, átfogó ellenőrzés után, 1926. május 7-én meg is történt.⁸³ A felújítási és karbantartási munkálatok Szilvek időszakában sok munkát adtak a pécsi mesterembereknek. Az 1919. november 14-i tatarozási munkálatok 676 korona 56 fillért tettek ki.⁸⁴ 1921 nyarának elején a kapualj megjavítását végezte el az uradalmi bognár.⁸⁵ 1923 végén Pilch Andor uradalmi mérnök megbízást kapott a káptalantól a kanonoki házak vízvezetékeinek felülvizsgálatára, majd 1925 nyarán a kápta-

⁷⁷ PKL PKGYJKV 102/1905 – Káptalani Gyűlés 1905. szeptember 29.

⁷⁸ SZIH VI. 23. doboz 3. boríték – A pécsi Káptalan házainak volt és jelenlegi lakói 1917. Összeírta Hanny Gábor preláthus-kanonok. Szőnyi Ottó használatára. [későbbi kiegészítések]

⁷⁹ PETROVICH 1983. 46–47., 76–77. Mentségére legyen mondva, hogy a Káptalani Gyűlés jegyzőkönyveinek szövegéből nem mindig lehet egyértelműen beazonosítani a kérdéses házat. Az 1898-i, vonatkozó bejegyzés azonban egyértelműsítette a helyzetet.

⁸⁰ PKL PKGYJKV 112/1906 – Káptalani Gyűlés 1906. július 20.; SÁRKÁNY 1907. 35.

⁸¹ PPL 1001/1919 – Radovanovics Stevo szerb ezredparancsnok akart beköltözni.

⁸² Döbrössy Alajos házat (Káptalan utca 2.) két lakószobája híján a szerb parancsnok saját céljaira foglalta, valamint a kanonok egy szerb családot is befogadott. PKL PKGYJKV 105/1919 – Káptalani Gyűlés 1919. március 21.

⁸³ PKL PKGYJKV 416/1925 – Káptalani Gyűlés 1925. augusztus 7., PKL PKGYJKV 586/1925 – Káptalani Gyűlés 1925. október 23., PKL PKGYJKV 107/1926 – Káptalani Gyűlés 1926. május 7.

⁸⁴ PKL PKGYJKV 364/1919 – Káptalani Gyűlés 1919. november 14.

⁸⁵ PKL PKGYJKV 254/1921 – Káptalani Gyűlés 1921. június 10.

lan gyűlésén úgy határozott, hogy a vízvezetékeket nem tartja fenn.⁸⁶ 1924 februárjában a fürdőszobai lefolyócsövek javítása 385.000 korona költséget tett ki, az udvari épület ablakait pedig teljes egészében kicserélték. Szeptemberben a házmesteri házhoz végeztek falazási és vakolási, valamint asztalos munkálatokat.⁸⁷ 1925 őszén, a főépületen is kőműves munkákat hajtott végre a Dunántúl Építővállalat. Az összköltségre október végén 1.739.960 koronát utalt ki a káptalan.⁸⁸ 1926/27-ben tetőjavítási munkálatokat végzett Matievits Gyula tetőfedő, majd Radó Ferenc asztalos a mellékhelyiségek ablakait duplára cserélte, valamint a vízbefagyás elkerülése végett új ajtóval is ellátták a házat.⁸⁹ 1932-ben Szilvek korszerűsítette a fűtést is.⁹⁰

A Virágházzal kapcsolatos munkálatokat külön soroljuk fel. 1914-ben az üvegház zsindeyes tetőzete javításának és az egész tetőzet „*carbolineum-keverékkel*” való kátrányozásának költségeit a káptalan utalványozta. Szilvek a kiadások egy részét magára vállalta (Káptalani Pénztár: 204 korona; Szilvek: 152 korona 91 fillér).⁹¹ 1925 őszén Szentkirályi István kanonok hagyatékában a melegházként emlegetett Virágház északi falának nedvesedését jegyezték fel, továbbá hogy a mennyezetet újra kellett 2–3 m²-en vakolni. A nedvesedés orvoslására egy 15 centiméter vastagságú fal felhúzását javasolta az uradalmi mérnök.⁹² A káptalani házak kertjeit – így a Virágházét is – az uradalmi szolgák rendezték tavasszal és ősszel. Kötelező feladataikat 1919. április 4-én rögzítették.⁹³ Egy kis adalék még a kert történetéhez, Petrovich Ede jegyzeteiből: értesülései szerint Fesztl Károly kanonok a ház kertjében Crikvenicából (Horvátország) nemes cserjéket ültetett, majd 1916–1918 között Folly orvos egy szilfáról és egy hársfáról azt állapította meg, hogy 130–150 évesek lehetnek.⁹⁴

Szilvek halála után, az év végéig felújítási munkálatok kezdődtek a főépületen, az alsó udvari épületeken és a kerti üvegházon, szintén Pilch Andor ura-

⁸⁶ PKL PKGYJKV 738/1923 – Káptalani Gyűlés 1923. december 7., PKL PKGYJKV 375/1925 – Káptalani Gyűlés 1925. július 17.

⁸⁷ PKL PKGYJKV 91/1924 – 1924. február 15., PKL PKGYJKV 110/1924 – 1924. február 22., PKL PKGYJKV 141/1924 – 1924. március 7., PKL PKGYJKV 504/1924 – 1924. szeptember 19.

⁸⁸ PKL SZIH II. 10. doboz 6. boríték – PPL 586/1925, PPL 285/1926 – Jelentés a Káptalan pécsi házainak jelenlegi állapotáról – Kardos Kálmán ucca 4. Szilvek kanonok úr háza, PKL PKGYJKV 586/1925 – Káptalani Gyűlés 1925. október 23.

⁸⁹ PKL PKGYJKV 604/1927 – Káptalani Gyűlés 1927. november 18., PKL PKGYJKV 266/1928 – Káptalani Gyűlés 1928. június 1.

⁹⁰ 116 pengő 96 fillér költség. PKL PKGYJKV 346/1932 – Káptalani Gyűlés 1932. október 14.

⁹¹ PKL PKGYJKV 3/1914. – Káptalani Gyűlés 1914. január 2., PKL PKGYJKV 19/1914 – Káptalani Gyűlés 1914. január 2.

⁹² PKL SZIH II. 10. doboz 6. boríték – PPL 586/1925, PPL 285/1926 – Jelentés a Káptalan pécsi házainak jelenlegi állapotáról – Kardos Kálmán ucca 4. Szilvek kanonok úr háza; PKL PKGYJKV 586/1925 – Káptalani Gyűlés 1925. október 23.

⁹³ PKL PKGYJKV 122/1919 – Káptalani Gyűlés 1919. április 4.

⁹⁴ PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Kézirat] – Kardos Kálmán utca 4. sz. ház, 2. p. A házmester ekkor Horváth Jánosné volt. PKL PKGYJKV 769/1934 – Káptalani Gyűlés 1934. március 24.

dalmi mérnök felügyelete alatt.⁹⁵ Ez utóbbin falazás, meszelés, ács és asztalos feladatokat végeztek el, 560 pengő értékben. Egy ekkor készült tervrajz alapján megismerhetjük a ház teljes beosztását is.⁹⁶ Innen tudjuk, hogy az 1930-as években – már valószínűleg Szilvek életében is (1934 előtt – 1937) – az emeleten volt lakása Krassóy Kálmán főorvosnak (háló-, gyerek- és úriszoba, ebédlő, előszoba, hal, fürdő, WC), annak keleti szárnyában pedig rendelője, kezelővel és röntgenszobával. Az udvarban továbbra is a házmesteri lakás volt.⁹⁷

1934. október 12-i ülésén a káptalan – „*más optio be nem jelentetvén*” – Gebauer Miklós mesterkanonoknak utalta ki a házat, az átadás pedig következő év január 4-én történt meg, a leltár felvétele mellett.⁹⁸ Mivel Gebauer 1937 végéig még a Scitovszky tér 17-ben lakott, valószínűsíthetjük, hogy a közbeeső időben a tatarozási és felújítási munkálatok zajlottak. ⁹⁹ A nagy felújítás egy nyugati oldali, földszinti kis lakás (két szoba, ebédlő, kamra, előszoba, fürdő) kialakítását jelentette, a Pécs Egyházmegyei Alapítvány tartalékaiból kapott, 7000 pengős amortizációs költségen. 1937 októberében Gebauer lakás-átalakítási munkálatokat rendelt meg Gosztonyi Gyulától, majd 1940-ben ablakcserével egybekötött külső homlokzati tatarozásba fogtak. A földszinti keleti szárnyon ekkor egy háló, egy nappali szoba, egy kis fürdő és WC volt megtalálható.¹⁰⁰ A Virágház korhadt zsindeleit 1940 tavaszán kicserélték, a tetőt pedig újracserézték.¹⁰¹

Noha 1950-ben a káptalani házakat államosították, a káptalan azt a kikötést tette, hogy a mai Janus Pannonius utca 4. és a Káptalan utca 5. számú házakban egy-egy kétszobás lakás, fürdőszobával és konyhával továbbra is káptalani lakásul szolgálhasson, így Gebauer 1958. szeptember 7-én bekövetkezett haláláig itt élt.¹⁰²

Ismert világi lakója az 1960-as években Buzagits Istvánné volt.¹⁰³ A főépület három emeleti, elkülönített lakását 1958 után egyházi és civil személyek is lakták és lakják a mai napig. Egyházi lakói voltak: Bán Endre kanonok, a Pécsi Püspöki

⁹⁵ PKL PKGYJKV 104/1934 – Káptalani Gyűlés 1934. március 9., PKL PKGYJKV 175/1934 – Káptalani Gyűlés 1934. május 12., PKL PKGYJKV 234/1934 – Káptalani Gyűlés 1934. június 15.

⁹⁶ BaML F. 1688/1935 „...boldogult dr. Szilvek Lajos nagyprépost Úr Ó Méltósága által haszonélvezett Kardos K. utca 4. sz. ház...karbahelyezésével kapcsolatos építőipari munkák; F. 5998/1936, F. 38354/1937, F. 6-101047/1940

⁹⁷ BaML F. 1688/1935, F. 5998/1936, SZENTKIRÁLYI 1937. 1940-ben már a Munkácsy Mihály utca 11. szám alatti lakosként tüntették fel. KMKA 1940. 567.

⁹⁸ PKL PKGYJKV 380/1934 – Káptalani Gyűlés 1934. október 12., PKL PKGYJKV 13/1935 – Káptalani Gyűlés 1935. január 4.

⁹⁹ ALSÓDUNÁNTÚLI CÍMTÁR 1937. 226.

¹⁰⁰ PKL PKGYJKV 63/1936 – Káptalani Gyűlés 1936. február 7., PKL PKGYJKV 76/1936 – Káptalani Gyűlés 1936. február 14., PKL PKGYJKV 498-499/1937 – Káptalani Gyűlés 1937. október 29., PKL PKGYJKV 533/1937 – Káptalani Gyűlés 1937. november 17., PKL PKGYJKV 205/1940 – Káptalani Gyűlés 1940. június 13., MNL BaML F. 5998/1936; F. 38354/1937, F. 6-101.047/1940. Ennek fotódokumentációja megtalálható Gosztonyi Gyula hagyatékában, a Pécsi Káptalani Levéltárban. PKL GGYH.

¹⁰¹ Költsége 530 pengő volt. PKL PKGYJKV 215/1940 – Káptalani Gyűlés 1940. május 3.

¹⁰² PETROVICH 1983. 10.

¹⁰³ PEKI I-55/1962

Hittudományi Főiskola első rektora, Gál Károly (ma Kővágószőlős plébánosa), Goják János kanonok, Szalay János prépost, Wollenszky Tibor káplán.¹⁰⁴

A Janus Pannonius utca 4. számú főépületet az alsó udvari épületekkel 1986-tól a Pécsi Egyházmegyei Caritas Központ (ma Pécsi Caritas Alapítvány) használja, karitatív tevékenységének folytatására. Cserhádi József megyéspüspök (1964–1989) kérte fel Szalay János prépostot a szegénygondozás egyházmegyei összefogására. *„Kaptunk néhány helyiséget Pécsen a Janus Pannonius u. 4 szám alatt, – és egy asztal állt rendelkezésünkre – talán még székünk sem volt hozzá.”*¹⁰⁵ A ház földszintjét Mayer Mihály megyéspüspök (1989–2011) átadta a Caritasnak. A főépület földszinti keleti traktusát sokáig a Caritas munkaszobái foglalták el, majd 2012-ben az udvari keleti szárnyba költöztek. A munkaszobák mellett, a hátsó részben egy napköziként szolgáló kis lakásrész is található. A főépületben a korábbi helyükön ma zarándokszállás található. A Főépület nyugati szárnyában az első ajtó a Káptalan utca 3. szám alatt levő Földalatti Bányászati Kiállítás pincerendszerének vészkijárata/szellőzője,¹⁰⁶ a második ajtó mögötti szobákban pedig a Caritas bolt működik. A párhuzamos udvari épületek közül a nyugati, nyugdíjas plébánosi lakásként funkcionált. Hátsó traktusát (korábban fürdő, mosókonyha és fákamra) 1988-ban átépítették. A manzárdtetős, alsó épületek ma raktárként funkcionálnak. Az utolsó felújítást a főépületen az 1988-as, Pécsen megrendezésre kerülő, X. Europa Cantat idején végezték el, amikor az Egyházmegye az egyházművészeti kiállítás elhelyezését kívánta a Janus Pannonius utca 4. szám alatti épületekben kialakítani Ezen tervét a város és a megye művelődésügyi igazgatása is támogatta. A gazdasági nehézségek a megvalósítást meglehetősen lelassították ugyan, de a főépület felújítását még véghez tudták vinni. Azóta azonban *„festése megkopott, a vakolat anyaga elfáradt, bádogozott felületei elrozsdásodtak, és az attika homokkő díseit szinte a felismerhetetlenségig felémésztette az idő.”*¹⁰⁷

Az alábbiakban következzenek egy kicsit részletesebb kitérő a felső kert pavilonjának 1950 utáni sorsáról. A Pécsi Egyetemi Könyvtár vezetése (Halász Pál, Miszti László, Fényes Miklós) az 1950-es évek elejétől öt éves terveiben és beadványokban is folyamatosan jelezte az egyetem vezetésének és a MDP, majd az MSZMP Baranyamegyei Pártbizottságának, hogy a raktári helyiségek hiánya, a gyűjtemény állományvédelme, valamint az olvasói helyek növelése miatt szükség lenne a könyvtárépület kibővítésére.¹⁰⁸ A könyvtári hasznos terület növelé-

¹⁰⁴ Jelenleg egy használaton kívüli, egy egyházi és egy civil lakás található az emeleten. A Janus Pannonius utca 4. számú ház és udvari épületeinek utolsó 30 évi változásainak felvázolását és a segítségét köszönöm Rébay Zoltánnak, a Pécsi Caritas Alapítvány munkatársának.

¹⁰⁵ http://www.pecsi-caritas.hu/caritas_pecs.html [2013.07.21.]

¹⁰⁶ Az átjáró alagútnak van még egy vak ága, amelyet valószínűleg tárolásra használtak. (Rébay Zoltán közlése.)

¹⁰⁷ DÁNYI 2011. 11., PEK TGYO PEKI I-124/1988

¹⁰⁸ PEK TGYO PEKI I-37/1951–52

sének szükségességét a Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkatársai is elismerték.¹⁰⁹

Ezen szándékkal került napirendre az új szárnyépület felhúzásának, az udvari épület hasznosításának, északi és nyugati irányba való bővítésének, és a földbe süllyesztett raktár mellett a közvetlen közelben álló épületek hasznos terei kihasználásának terve, ám döntés csak igen lassan született.¹¹⁰ Leginkább a főépület és a kerti ház műemléki védelme akadályozta a megvalósulást: „A bővítésre kiszemelt terület a Janus Pannonius utcai egykori káptalani lakóházak hátsó kertje. Pécs legjellegzetesebb, laza beépítésű területe, szép építészeti és kertészeti kialakítása miatt feltétlenül megóvandó.”¹¹¹

A könyvtár sokadik terve szerint a Janus Pannonius utca 4. számú ház felső kertjén álló Virágház (helyrajzi szám 2883, 353,9 négyszögölnyi kert, ingatlanal) hasznosítása tűnt a legreálisabb elképzelésnek. A kerti pavilont az egyházmegye az 1950-es években már csak raktározási célokra használta.¹¹² A könyvtár az államosítás ellenére az egyház tulajdonában maradt, a területről először 1959-ben kért ki birtoklapot.¹¹³ A tervek szerint az Egyetemi Könyvtár először kisajátítani, majd elővásárlási joggal haszonbérletbe kívánta venni a telket, a rajta álló Virágházzal. A végső terv – természetesen – a teljes tulajdonjog megszerzése lett volna.¹¹⁴ A haszonbérlet a Művelődési Minisztérium támogatásával – hosszas előkészítést követően – 1962. október 1-jén valósult meg.¹¹⁵ A Pécsi Székeskáptalan, az Egyházmegyei Hatóság jóváhagyása mellett a haszonbérleti szerződésben a bérleti időt 20 évben, a haszonbérlet összegét pedig 720 forintban (havi 60

¹⁰⁹ PEK TGYO PEKI I-14/1965

¹¹⁰ 1952–1959: Káptalan utca 3. számú ház emeletének öt, földszintjének négy helyiségét hasznosították volna raktározási célokra, kettő földszinti szobát pedig egyéb feladatokra. 1958: A hajdani Székesegyházi Énekiskola (Hunyadi utca 9.) A Leonardo da Vinci (ma Szepesy Ignác) utca 6. és 8. számú, szemben levő épületek átépítése vagy lebontása utáni új épületek felhúzása, esetleg földalatti összeköttetéssel. PEK TGYO PEKI 37/1951–52, PEK TGYO PEKI I-71/1958, PEK TGYO PEKI I-96/1958, PEK TGYO PEKI I-98/1959, PEK TGYO PEKI I-36/1963, PEK TGYO PEKI I-14/1965. Fényes Miklós lankadatlanul kereste a könyvtár fejlesztésének lehetőségeit, így minden kínálkozó alkalmat megragadott, hogy új terveit mind az egyetem, mind a város vezetése számára bemutassa. 1968 tavaszán tudomására jutott, hogy a Janus Pannonius Múzeum a tervek szerint megkapná a Megyei Tanács épületét, és ezzel többek közt felszabadulna a múzeum Természettajzi Osztályának épülete, a Rákóczi út 64. szám alatt. Ugyanakkor az Ügyészség új épületet kapna a város központjában, ekképpen felszabadulna a Rákóczi út 60. számú épület is. Ezek az egyetemhez és a kollégiumokhoz való közelségük miatt alkalmasak lennének az Egyetemi Könyvtár társadalomtudományi részlegének felállítására. PEK TGYO PEKI I-45/1968.

¹¹¹ PEK TGYO PEKI I-45/1968

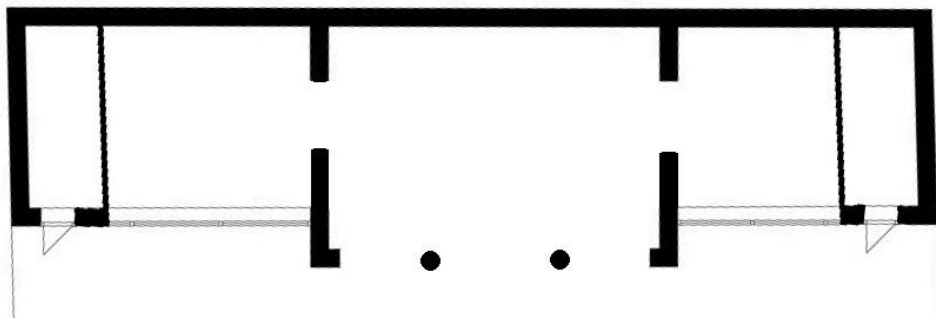
¹¹² PEK TGYO PEKI I-55/1962

¹¹³ PEK TGYO PEKI I-98/1959, PEK TGYO PEKI I-64/1960, PEK TGYO PEKI I-80/1960.

¹¹⁴ PEK TGYO PEKI I-96/1958

¹¹⁵ PEK TGYO PEKI I-55/1962

forint) állapította meg.¹¹⁶ A bérlo köteles volt az ingatlan adóit és közterheit a bérleti időszakra átvállalni. Az Egyetemi Könyvtár megszerezte az elővásárlási jogot a nevezett telekre és a rajta található építményre. A Pécsi Járásbíróság mint telekkönyvi hatóság 1963. február 14. napján bejegyezte 5929/1963. tk. számmal.¹¹⁷ A megkapott terület és ingatlan telekkönyvi adatai: 3076. számú tulajdoni lap, 18365. helyrajzi szám. A teljes terület 1273 m². A kerti pavilon belső területe 110,84 m².

5. ábra – A Virágház az 1979-es beüvegezést követően (Készítette Dányi Tibor Zoltán)

Az értékesítés ügye többször újra előkerült, de 1966-ban Farkas József olvasókanonok a könyvtár által küldött árajánlatot visszautasította, mondván adásvétel útján nem kívánják értékesíteni a Székeskáptalan telkeit, ingatlanjait. Cserhádi József megyéspüspök a vásárlás tervét a Városi Tanáccsal folytatott tárgyalásainak kimenetelétől tette függővé (Lásd a püspöki palota és a Barbakán körüli területet kisajátítását).¹¹⁸

Az épület hosszútávra szóló átalakításának lehetőségei azonban számos akadályba ütköztek. Ettől kezdve elkezdődött a könyvtár részéről a tervezgetés a telek és a Virágház felújítása/vagy átalakítása és hasznosítása ügyében. Az első tervek raktár berendezését és olvasóterem elhelyezését irányozták elő az épületben. Ekképpen a főépületben helyiségek szabadultak volna fel.¹¹⁹ 1963 nyarán megkezdődtek a tárgyalások a Baranya Megyei Tanácsi Tervező Iroda és a hatóságok munkatársaival. Lévé, hogy az épületet I. osztályú műemlékként tartották számon, az Országos Műemléki Felügyelőség szakhatóság sokáig hezitált a minimális változtatás melletti megtartás és a végleges lebontás között. A terve-

¹¹⁶ A Székeskáptalan a bérleti ügyek gondnokává egy-egy kanonokot – Farkas József, Görgényi Béla, Brenner Ferenc, Csigi Imre, Márton Dénes – jelölt ki. PPL 660/1960, PEK TGYO PEKI I-14/1976, PEK TGYO PEKI I-52/1982.

¹¹⁷ A pécsi 948. sz. telekkönyvi betétben A.I.59. sor 2883 hrsz. Ingatlan. PEK TGYO PEKI I-36/1963.

¹¹⁸ PPK 660/1960, PEK TGYO I-10/1967.

¹¹⁹ PEK TGYO PEKI I-55/1962

zést erőteljesen befolyásolta a város új múzeumi „negyedének” kialakítási terve.¹²⁰

A könyvtár épületállagának fenntartása érdekében 1963. március 28-án Cserháti József káptalani helynök engedélyt adott a terméskő fal pécsi egyetemi könyvtár által kért lebontására, mely a Pécsi Székeskáptalantól haszonbérletbe vett kertet és a rajta levő Virágházat választotta el az egyetemi könyvtártól. Az indok a könyvtár bizonyos munkaszobáinak sötétsége és nyirkossága volt. A kőfalat ezután 60–80 centiméteres „ülőmagasságig” lebonthatták (7. kép), a haszonbérlet teljes költségén. Egyetlen megkötést tettek: amennyiben a haszonbérlet a nélkül szűnne meg, hogy a könyvtár a bérelt ingatlant megvásárolná, saját költségén vissza kell építenie a kőfalat.¹²¹ A következő évben a Fényes Miklós által benyújtott tervek komplex épületet vázoltak fel. A főépületet egy fedett üveg folyosó kötné össze a Virágházzal, ezáltal is megnövelve a hasznosítható alapterületet. A Virágház átalakításával egy 40 fős olvasótermet (kutatószoba és folyóirat-olvasó (39–39 m²) és egy 123 m²-es (légtér: 615 m³) raktárhelyiséget nyert volna a könyvtár.¹²²

7. kép – Az Egyetemi Könyvtár és a Janus Pannonius 4. számú ház telke közötti fal maradványa (Fotó: Schmelcz-Pohánka Éva)

¹²⁰ PEK TGYO PEKI I-36/1963

¹²¹ PEK TGYO PEKI I-36/1963

¹²² PEK TGYO PEKI I-7/1964, PEK TGYO PEKI I-10/1967.

1965 februárjában Fényes Miklós könyvtárigazgató új terveiben már a Virágház lebontása és egy új épületszárny felhúzása (1000 m² hasznos terület – légtér 3610 m³) került fókuszba. Fényes hivatkozott egy Pécs városközpont fejlesztésére kiírt pályázatra, amely szintén ennek az épületnek az elbontását irányozta elő.¹²³

1966. július 1. és december 20. között a könyvtár épületén és a Virágházon felújítást hajtottak végre, amely ekkorra már nagyon romos állapotban volt. Az engedélyt az Országos Műemléki Felügyelőség adta meg, 1966. június 28-án, 10.380/1966. szám alatt. A Virágház munkálatainak összköltsége 52.600 forintot tett ki. Az építés vezetője Hedrich Miklós volt. Az elvégzett munkálatok: a fafödém alsó és felső deszkapótlása, hat pár szarufa cseréje tetőlécezéssel együtt, a tetőfedél helyreállítása (új cserepet csak a nem látható északi oldalon használhattak, a többinél csak használt tetőcseréppótlást engedélyeztek). Javítottak továbbá két kéményfejet is. Az épület két oldalszárnyában téglából szigetelő falat készítettek, 10 centiméteres vastag légréteg meghagyásával, amelyet alapoztak, majd elláttak alsó és felső szellőzőnyílásokkal. Ezután sima vakolattal látták el a falakat, és nádazták a mennyezetet. A homlokzatvakolatot és a deszkapárkányt javították, ez utóbbi íves kiképzésének meghagyása mellett. Meszelték, mázolták az eredetivel megegyező színekben, és kicserélték a törött ablaküvegeket is. A falfelületeket kővel kiegyenlítették, a hézagokat habarccsal pótolták. A belső oldalon üvegfal létesítése, és melegpadló-burkolat kialakítása valósult meg. Az 1963-ban már engedélyezett udvari kőkerítés/terméskő falat ekkor bontották el 180–250 centiméterről 50 centiméteres magasságra.¹²⁴ A falból kikerült 199 x 100 centiméteres, szögvas keretes, lemezborítású, egyszárnyú vasajtót az egyetemi könyvtár kérésére a könyvtár északi kerítésének falában helyezték el, és a déli lemezborításos vasajtóval egy színűre festették le.¹²⁵

Ekkor készültek tervek a kerti pavilon hasznosítására a könyvtár munkatársaitól, Bárdi Ilonától, Molnár Istvántól és Román Lászlónétól. A kötészeti műhely elhelyezése mellett a folyóiratanyag és a feldolgozatlan duplumok tárolása, valamint az olvasóhelyek bővítése oldódott volna meg. Az így felszabadult helyiségeket egyéb könyvtári célokra hasznosították volna.¹²⁶ Az elkövetkező időszakokban a könyvtár bővítési terveit legtöbbször pénzügyi okokból utasították el vagy halasztották más időpontra.

A Virágház átalakításával kapcsolatban 1967-től felmerült a nyitott előtér (8-10. kép) lezárásának terve is, amely révén ismételtlen a raktározás céljaira, valamint a kötészeti műhely elhelyezésére hasznos területhez jutott volna az Egyetemi Könyvtár. A beépítést az adott évben hol engedélyezte az Országos Műem-

¹²³ PEK TGYO PEKI I-14/1965

¹²⁴ Engedélyszám: 8605/1966. MNL BaML XXIII. 156. Pécs Város II. kerület Tanács VB. Építési és Közlekedési Osztály – Mutatókönyvek – 21.217/1966, 21.514/1966

¹²⁵ PEK TGYO I-37/1966, PEK TGYO PEKI – Műszaki átadás-átvételi jegyzőkönyv 1967. január 6., Püspöki engedély a termékő fal elbontására: PPL 1633-4/1962, PPL 324/1963.

¹²⁶ PEK TGYO I-47/1966

lékvédelmi Felügyelőség, hol elutasította, műemléki védelemre hivatkozva. 1970 decemberében Fényes Miklós a Művelődési Minisztérium Könyvtári Osztálynak tett beszámolójában még mindig a Virágház középső része beüvegezésének szükségességét írta le. A terveket Fetter Antal mérnök ellenőrizte.¹²⁷

8–9. kép – A Virágház előtere a beépítés előtt

10. kép – A Virágház a beépítés előtt

¹²⁷ MNL BaML XXIII. 156. Pécs Város II. kerület Tanács VB. Építési és Közlekedési Osztály – Mutatókönyvek – 21.369/1967, 21.742/1967, PEK TGYO PEKI I-47/1966, PEK TGYO PEKI I-53/1970, PEK TGYO I-45/1988

A Virágház bal oldali termébe, 1966 után beköltöztek a köteteszet munkatársai, a jobb oldalon pedig raktárt rendeztek be. A fényképek tanúbizonysága szerint a termeket olajkályhakkal fűtötték.¹²⁸

Második tervként az épület lebontása továbbra is eldöntendő kérdés maradt. Az 1967-es, 600 éves évforduló kiváló alkalmat adott egy nagymérvű tervezet benyújtására, amely az egyetemi könyvtár hosszú távú bővítését oldotta volna meg. Várdai Tivadar egészségügyi főmérnök (Pécsi Városi KÖJÁL) a Belvárosi Általános Iskola épületének hasznosításával együtt nyújtotta be tervezetét, melyet egy 14 fényképből álló fotódokumentáció is kiegészített, Weiling Gábor elektromérnök révén.¹²⁹

A Virágház felújításával kapcsolatosan 1970 telén, a folyóirat-állomány elhelyezése kapcsán pedig 1975/76-ban Fényes Miklós igazgató ismét az előtér beépítésének szükségességéről tájékoztatta az egyetem gazdasági igazgatóságát.¹³⁰ Az Állam- és Jogtudományi Kar a pécsi egyetem 1974. évi költségvetésébe ugyan betervezte a kerti ház külső és belső felújításának 400.000 forintos költségét,¹³¹ de azt végül – anyagi nehézségek, valamint a belvárosi Általános Iskola végleges terveinek elcsúszása miatt – csak 1979 novemberére építették be. A korábbi melegházi termék ablakait osztott üvegfelületekre cserélték. Az épület ekkor téglaszínű lett.¹³² A beköltözés emiatt 1980-ra halasztódott, amikor ide is Dexion-salgó polcos raktár került, és végre helyet kaptak a folyóiratok (mintegy 20 polcfolyóméternyi nagyalakú periodika-anyag).¹³³

1981 folyamán a köteteszeti rész felett a tetőzet beszakadt, melynek helyreállítását a Bányászati Aknamélyítő Vállalat Pécsi Üzemének Petőfi Sándor Szocialista Brigádja vállalta társadalmi munkában.¹³⁴ 1983 februárjában az Egyetemi Könyvtár ismételten felvetette a Virágház és a kert megvásárlásának gondolatát, és e célból a Pécsi Ingatlankezelő Vállalattól ingatlanbecslést kértek. A telek értékét 550.000, a házét 450.000 forintra becsülték, így összesen 1.000.000 forint lett

¹²⁸ Az akkor még meglevő, dupla üvegezés között köteteszeti anyagokat és a vágógépet tudták tárolni. (Királyné Rózsa Katalin közlése.) Ezúton köszönöm Rózsa Katalinnak a kimerítő, és információkban gazdag elbeszélését a Virágház sorsának 1960-as és az 1990-es évek közötti időszakról.

¹²⁹ PEK TGYO PEKI I-10/1967

¹³⁰ PEK TGYO PEKI I-53/1970, PEK TGYO PEKI I-27/1976

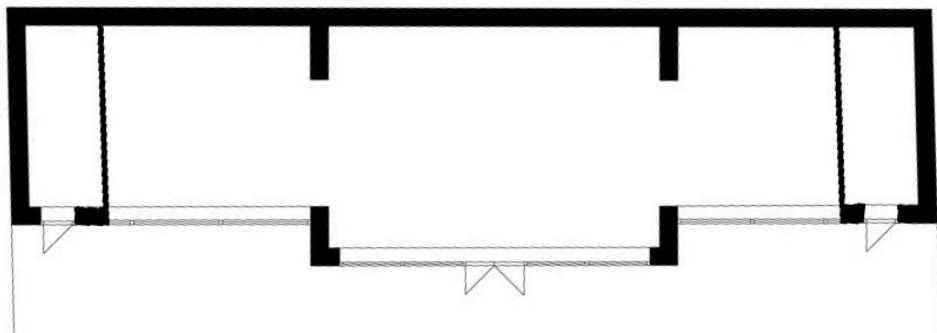
¹³¹ PEK TGYO PEKI I-9/1974

¹³² PEK TGYO PEKI I-71/1977 – a Tűzvédelmi Hatóság tervrajzán, 1977 novemberében az előtér még nincs beépítve, PEK TGYO PEKI I-34/1979. 8–9. – *A Pécsi Egyetemi Könyvtár 1978. évi beszámoló jelentése és 1979. évi munkaterve*: Bár a megrendelés megtörtént, 1978 végére nem sikerült befejezni. Az igénybevétel idejét Fényes Miklós 1979-re tette. Hozzáfűzte azonban, hogy megoldást az égető helyhiányra már ez sem jelentene, és egyébként is igen nedves helyiségek találhatók a Virágházban, valamint a szénraktárt kötelezpéldány-raktárrá alakították át PEK TGYO PEKI I-78/1980. 1. – *Összefoglaló jelentés a Pécsi Egyetemi Könyvtár 1979. évi működéséről – megvalósult „az u.n.[sic!] virágház középő részének beállványozása.”*; PEK TGYO PEKI I-78/1980. 5. – *A Pécsi Egyetemi Könyvtár 1980. évi munkaterve*: a Belvárosi Általános Iskola két helyiségét már ekkor igénybe vették.

¹³³ PEK TGYO PEKI I-48/1982

¹³⁴ PEK TGYO 1982 Vegyes

a megállapított forgalmi érték. Ekkor két könyvraktárt, egy könyvkötő helyiséget kézmosóval, egy padlásfeljárót, lomtárat és fás kamrát jegyeztek fel.¹³⁵

6. ábra – A Virágház az 1979-es beüvegezést követően (Készítette Dányi Tibor Zoltán)

A Janus Pannonius utca 4. szám alatti „kert, művelési ágú ingatlan”-ra 1982. október 1-jén a Székeskáptalan megújította a szerződést az egyetemi könyvtárral. A bérleti díjat évente 60.000 forintban határozták meg, negyedéves fizetési kötelezettséggel.¹³⁶ Ez az összeg 1985. november 21-én 180.000 forintra emelkedett, hivatkozva a *nem lakás céljára szolgáló helyiségek bérét szabályozó* rendelet előírásaira.¹³⁷ Ekkor a m²/év/Ft alapösszeget a háromszorosára emelték. Az Egyházmegye az új bérleti díjra könnyítésképpen fokozatos emelést irányzott elő: így 1986-ban 100.000, 1987-ben 140.000, végül 1988-ra 180.000 forint befizetésére kötelezte a könyvtárat.¹³⁸

1988 tavaszán Csigi Imre nagyprépost levelet intézett az egyetemi könyvtár vezetéséhez a Virágház és telke egyéb irányú egyházi felhasználásáról. A Székeskáptalan felkérte Vladár Ágnes építészmérnököt és Sonkoly Károly művészettörténészt, hogy kutassák fel a Janus Pannonius utca 4. számú ház és melléképületeinek történetét. A bérlet felmondásának eshetősége miatt 1988 nyarán Tóth Tibor könyvtárigazgató (1984–1993) kért a Művelődési Minisztériumtól állásfoglalást. Itt az egyházi gyűjtemények vezető szakfelügyelője (Dávid Katalin) nem tudott az épület esetleges egyházművészeti múzeummá történő átalakításáról. Cserháti püspök végül tájékoztatta a könyvtár vezetőjét az átalakítás tényéről, egyúttal hivatkozott a bibliotéka jelentős helybővülésére. A megyéspüspök úgy vélte, hogy ebben a helyzetben a könyvtárnak már nem lesz szüksége a kerti pavilonra, így a szerződést „közös egyetértéssel” 1988. december 31-ével fel kívánta mondani. Természetesen a bérleti szerződés megváltozásával

¹³⁵ PEK TGYO PEKI I-52/1982

¹³⁶ PEK TGYO PEKI I-52/1982, PEK TGYO PEKI I-168/1985.

¹³⁷ 34/1985 /VII.1./ Mt.sz., és az ennek végrehajtásáról intézkedő 12/1985./VII.1./ÉVM. sz.

¹³⁸ PEK TGYO PEKI I-168/1985

kötelezték volna a könyvtárat a lebontott terméskő fal visszaállítására. (Lásd Belvárosi Általános Iskola épülete)¹³⁹

1985-ben a kötészeti műhely mennyezete életveszélyessé vált, így annak javíttatását betervezték az 1986-os költségvetésbe.¹⁴⁰ 1986-ra – a Belvárosi Általános Iskola könyvtári célokra való átalakítása, valamint a két könyvtári épület központi fűtésének kialakítása idejére – a kötészeti műhely a Szepesy utca 1. szám második emeletének északi szobájába („macskás” szoba – 201. számú szoba) költözött, és itt volt 1992 nyaráig. A polcrendszerre a Virágházban az új épületbe való átköltözés miatt már amúgy sem volt szükség, így azokat 1988-ra a Virágház középső és jobb oldali termeiben lebontották.¹⁴¹

A hajdani barokk kert rejtettségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy kertjét Pécs városánál, sem az 1990-es, Örsi Károly által összeállított történeti kertek jegyzékében, sem a Fatsar Kristóf által készített barokk kertművészeti katalógusban nem említették meg.¹⁴²

1993 nyarán és őszén az Egyetemi Könyvtár nevében Hartmann Gyula egyetemi főmérnök a FEFA-projekt keretében megrendelte a Virágház átalakítási munkáit az M&T Mérnöki-Gazdasági Kft.-től (Major Béla) és a Szilárd Kft.-től. A kivitelezési munkálatokat a Farsang-Dúzs Építésműterem végezte¹⁴³: a beüvegezett előtér belmagasságát kihasználva egy galériás résszel egészítették ki. Megtörtént mindkét oldalon a Virágház fűtését szolgáló kazánház befalazása, hiszen a központi fűtés miatt arra a továbbiakban már nem volt szükség. A jobb oldalon megszüntették padlásfeljárót is, hiszen itt a mellette levő terem egy részében vizesblokkot alakítottak ki. Az üvegezett felületek cseréje is megtörtént, így eltűnt mindkét oldalról a dupla üvegezés, valamint az osztott üvegfelületeket nagyobbak váltották, immáron fényvisszaverő fóliával bevonva.¹⁴⁴ 1994 tavaszán a kötészeti műhely visszaköltözött, ám immár a Virágház középső és jobb oldali termeibe. A bal oldali nagyszobát még egy ideig virágok telettésére és bútorraktárként hasznosították.¹⁴⁵

1996-ban ismét rendezték a bérleti díj összegét, negyedévenkénti 65.000 forintba megállapítva azt. Az infláció következtében a befizetendő összeget 2001.

¹³⁹ PEK TGYO PEKI I-77/1988, PEK TGYO PEKI I-97/1988, PEK TGYO PEKI I-124/1988. 1988. június 12-ére virradó éjjel ismeretlen tettes betört a Virágházba, de szerencsére a négy törött ablaküvegen kívül más kárt nem okozott. PEK TGYO PEKI I-96/1988.

¹⁴⁰ PEK TGYO PEKI I-179/1985

¹⁴¹ Királyné Rózsa Katalin közlése.

¹⁴² ÖRSI 1991. 6. (püspökkert (Dómtér) és a Tettye közkertje; FATSAR 2008. 179–181. (püspöki díszkert és a pálos kolostor kertje)

¹⁴³ 8.513.000 forint volt a felújítás teljes költsége, amelyben a restaurálós eszközök és kötészeti anyagok beszerzése is helyet kapott. PEK TGYO PEKI I-97/1988, PEK TGYO PEKI 97-98/1993, PEK TGYO PEKI 129/1994

¹⁴⁴ A műszaki átadás 1993. december 2-án volt. PEK TGYO PEKI 129/1994

¹⁴⁵ Királyné Rózsa Katalin közlése.

január 1-től negyedévenkénti 80.000 forintra módosították, ami jelenleg is érvényben van.¹⁴⁶

Az utolsó felújítási munkálatokat a Pécsi Egyetemi Könyvtár 2006 őszén és 2007 tavaszán végeztette el, amikor is a könyvkötészet a könyvtár kertjében álló udvari épületbe költözött át, a Virágház pedig kiállítótér funkciót kapott.¹⁴⁷ Jelenleg az épület három szobája a Központi Könyvtár 2010-es költözése miatt ismét raktárként funkcionál.

A hajdani káptalani épületegyüttes hasznosításáról 2011-ben Dányi Tibor Zoltán, a Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar építészhallgatója¹⁴⁸ diplomamunkájában készített egy tervezetet. Egy zárándokház (Pannon Zárándokház) kialakítása révén kívánta volna újraegyesíteni a Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani káptalani ház telkét és épületegyütteseit. A főépületben egy kiállítótér, és egy gondnoki lakás kapna helyet, az udvari épületek lebontása pedig új épületszárnyak felhúzásával járna együtt (dormitórium, cellaház). A Virágháznak – mint egy szabad környezetben levő közösségi tér központnak – ebédlő és konyha kerülne a középpontjába. Egy kis kerti kápolnának is helyet biztosított volna Dányi.¹⁴⁹

A Pécs város központjában levő ház és rejtett, gyönyörű kertje a mai napig a Belváros egyik ékessége. Aki az Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztályához tartozó kertet megtekinti, rácsodálkozva távozik a bensőséges hangulatú, gyönyörű látványú kis tér élményével.

A HÁZ LAKÓI/HASZNÁLÓI¹⁵⁰

• Karácsony István főbíró (? – 1715)	<i>Lakó:</i> (1695–1715)
• Káptalan tulajdona (1720)	
• Bohus Imre (1688–1739)	<i>Lakó:</i> (1720–1739)
• Kapuváry Márton (? –1748)	<i>Lakó:</i> (1739. február–május – 1748. dec. 8.)
• Domsics Mátyás (1691–1768)	<i>Lakó:</i> (1749 – 1768. május 24.)
• Szemenics Ferenc (1733?–1773)	<i>Lakó:</i> (1768. augusztus 3. – 1773. nov. 12.)
• Nunkovics György (1734–1790)	<i>Lakó:</i> (1773. november 17. – 1790. nov. 21.)

¹⁴⁶ PTE VI/3-1397/2000 = M-5-1/2001, PEK TGYO I-52/1982. A 2013-as adat Kisné Vörös Krisztina, a Pécsi Egyetemi Könyvtár gazdasági vezetőjének közlése.

¹⁴⁷ 2007 őszén itt mutatta be a Történeti Gyűjtemények Osztálya a „*Harapós fogak, mosolygó tudomány*” című fogászattörténeti kiállítását. (Készítette: Deák Máté és Dezső Krisztina.)

¹⁴⁸ Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar Breuer Marcell Doktori Iskola.

¹⁴⁹ DÁNYI 2011

¹⁵⁰ SZIH VI. 23. doboz 3. boríték – A pécsi Káptalan házainak volt és jelenlegi lakói 1917. Összeírta Hanny Gábor prelátus, kanonok. Szőnyi Ottó használatára. [későbbi kiegészítések], PEH XVII. 1. 31. – Káptalani házak [Gépirat és kéziratos jegyzetek], HÁZSZÁMJEGYZÉK 1864. 11., PKL SZIH VI. 23. doboz 3., BRÜSZTLE I. 1874. 592., MADAS 1978, PKL PEH XVII/2.7. – Káptalani házak [Gépirat] 77–79. p., 71–81 (ua. PETROVICS 83); PKL PEH XVII/2.7. – Káptalani lakáscserék [Gépirat] 109–113., PETROVICS 1983. 76–77., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1877. 3., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1887. 35., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1896. 31., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1901. 3., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1904. 3., HÁZSZÁMJEGYZÉK 1928. 3., CÍMTÁR 1925. 153., CÍMTÁR 1931a. 189., CÍMTÁR 1931b. 163., CÍMTÁR 1933. 197., CÍMTÁR 1942. 429., 473.

- Koller József (1745–1832) *Lakó:* (1791. szeptember 7. – 1832. szept. 3.)
- Tersztyánysky Imre (1786–1847) *Lakó:* (1833. január 14. – 1847. június 28.)
- Ranolder János (1806–1875) *Lakó:* (1847. július 11. – 1849/1850.)
- Král József (1788–1864) *Lakó:* (1850. április 22. – 1863. október 15)
- Sláby Ferenc (1814–1893) *Lakó:* (1863. november 13. – 1893. július 19.)
- Szeredy József (1831–1903) *Lakó:* (1893. július 28. – december 15.)¹⁵¹
- Hanny Gábor (1830–1923) *Lakó:* (1894. április 27. – 1905. szeptember 29.)
- Üres – Káptalani dékán őrizete alatt (1905–1906)¹⁵²
- Szilvek Lajos (1854–1934) *Lakó:* (1906. július 20.¹⁵³ – 1934. március 5.)¹⁵⁴
- Székeskáptalani kezelés (1925. augusztus 7./1926. május 7. – 1986)¹⁵⁵
- Gebauer Miklós, dr. (1885–1958) *Lakó:* (1934. október 12. – 1958. szept. 7.)¹⁵⁶

EGYHÁZI LAKÓK 1958 UTÁN

- Bán Endre (1934–1995)
- Gál Károly (? –)
- Goják János (1930–2012)
- Szalay János (? –) *Lakó:* (1986 után)
- Wollenszky Tibor (? –)
- Pécsi Egyházmegye Pécsi Caritas Alapítvány (1988-tól napjainkig)

ISMERT VILÁGI LAKÓK

- Krassóy Kálmán dr. főorvos rendelője és lakása (1934 előtt – 1937)¹⁵⁷
- Buzagits István és neje (1960-as évek)¹⁵⁸
- Dr. Benkő László, Benkő Péter (2010-es évek)

¹⁵¹ Petrovichnál Szeredy 1893 és 1894 között, mint a Káptalan utca 4. szám lakója is szerepel. Valószínűleg ő a *Pécsi Figyelő* hírével nem találkozott, a Káptalani Gyűlések káptalani házakra vonatkozó megjegyzéseiből pedig nem minden alkalommal lehet az épületet azonosítani. PETROVICH 1983. 47.

¹⁵² PKL PKGYJKV 102/1905 – Káptalani Gyűlés 1905. szeptember 29.

¹⁵³ PKL PKGYJKV 112/1906 – Káptalani Gyűlés 1906. július 20.

¹⁵⁴ SZENTKIRÁLYI 1937. 2.

¹⁵⁵ PKL PKGYJKV 416/1925 – Káptalani Gyűlés 1925. augusztus 7., PKL PKGYJKV 107/1926 – Káptalani Gyűlés 1926. május 7., DÁNYI 2011.

¹⁵⁶ 1937-ben Gebauer az *Alsódunántúli Címtár* szerint a Scitovszky tér 17-ben lakott [ma Civil Községek Háza] Lásd ALSÓDUNÁNTÚLI CÍMTÁR 1937. 226. 1940-ben már Kardos Kálmán utca 4. (KMKA 1940. 310.) Vö. SZENTKIRÁLYI 1937. Szentkirályi cikke szerint 1937-ben már itt lakott Gebauer Miklós.

¹⁵⁷ KMKA 1940. 567. Keresztény magyar közéleti almanach szerint már a Munkácsy Mihály utca 11-ben lakott.

¹⁵⁸ PEK TGYO PEKI I-55/1962

FORRÁSOK – RÖVIDÍTÉSEK

MNL BaML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
MNL BaML IV. 1007a	Grundtbuch Gemainer Stadt Fünfkirchen 1722. 1–3. kötet. Belváros
MNL BaML BMK XV. 3. c. 461. = Pécs 1865	Baranya megyei kataszteri térképek – 1865.
PEK TGYO PEKI	Pécsi Egyetemi Könyvtár Irattára
PKL KGYJKV	Pécsi Káptalani Levéltár – Pécsi Káptalani Gyűlés jegyzőkönyve
PKL GGYH	Pécsi Káptalani Levéltár – Gosztonyi Gyula hagyatéka
PKL PEH	Pécsi Káptalani Levéltár – Petrovich Ede hagyatéka
PKL SZIH	Pécsi Káptalani Levéltár – Szentkirályi István hagyatéka
PPL	Pécsi Püspöki Levéltár

IRODALOM

AIGL 1838	AIGL Pál: Historia brevis venerabilis capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis a prima ejusdem origine usque finem anni 1838. concinnata. Quinque-Ecclesiis, Typis Lycei Episcopalis, 1838. 41–42., 105.
ALSÓDUNÁNTÚLI CÍMTÁR 1937	Alsódunántúli címtár. Baranya vármegye, Pécs szab. kir. város, Mohács m. város, Somogy vármegye, Kaposvár m. város, Tolna vármegye, Szekszárd m. város egyesített tiszti ... címtára és a városok lakjegyzéke. (Összeáll.) Zsadányi Oszkár. Pécs, 1937. 226.
BARANYAI 2010	BARANYAI Pál: Pécs tartályos csorgókútjai. Pécs, 2010. [Kézirat]
BÁRDOS 1933	BÁRDOS István: Pécs régi német utcanevei. Pécs, 1933.
BEZERÉDY 1981	BEZERÉDY Győző: Pécsi utcák és terek. Janus Pannonius u. = <i>Pécsi Műsor</i> , 1981/6. 35.
BEZERÉDY 1983	BEZERÉDY Győző: Pécsi házak. A Janus Pannonius u. 4. = <i>Pécsi Műsor</i> , 1983/2. 15.
BOROS 2010	BOROS László: Gianone család. In: PL 2010. I. 263.
BRÜSZTLE 1874–1880	BRÜSZTLE József: Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis. I–IV. Typis Lycei Episcopalis C. Ramazetter, 1874–1880.
CÍMTÁR 1907	Pécs szab. kir. városban lakó tisztviselők czímtára és lakjegyzéke. Függelékben a város utainak, tereinek, utczáinak holfekvését feltüntető jegyzék, a közrendőrök, bérkocsisok, hordárok felsorolása számuk szerint, a bérkocsi árszabály és a hordárdijszabály. (Összeáll.) SÁRKÁNY Ármin. Pécs, 1907.
CÍMTÁR 1925	Pécs-Baranyai címtár. 1923–1925. Szerk. KALOTAI László. [Pécs, 1925.] 153.
CÍMTÁR 1931a	Pécs-Baranyai címtár. 1928. Szerk. KALOTAI László. [Pécs, 1931.] 189.

- CÍMTÁR 1931b Pécs-Baranyai címtár. 1930. Szerk. KALOTAI László. [Pécs, 1931.] 163.
- CÍMTÁR 1933 Pécs-Baranyai címtár. 1932. Szerk. KALOTAI László. [Pécs, 1933.] 197.
- CÍMTÁR 1942 Pécs-baranyai címtár. 1942. Összeáll. CSÁSZÁR Géza. Pécs, 1942. 429., 473.
- DÁNYI 2011 DÁNYI Tibor Zoltán: Pannon Zarándokház. Domus Peregrinus Pannoniae. (Diplomaterv) Pécs, 2011.
(http://epiteszforum.hu/files/03_tablo_koncepcio.pdf) [2013.07.20.]
- DERCSÉNYI-POGÁNY-SZENTKIRÁLYI 1956 DERCSÉNYI Dezső – POGÁNY Frigyes – SZENTKIRÁLYI Zoltán: Pécs városképei – műemlékei. Pécs, Budapest, 1956. 172–173.
- DOBI 2010 DOBI Ferenc: Pécs közterületeinek és földrajzi neveinek névadói gyakorlata. In: Utcák, terek, épületek Pécsen. [Pécs], 2010. (Baranyai Történelmi Közlemények 4. – A Baranyai Megyei Levéltár Évkönyve 2010.) 285–304.
- FATSAR 2008 FATSAR Kristóf: Magyarországi barokk kertművészet. Budapest, 2008.
- FETTER–NAGY 1976 FETTER Antal – NAGY Lajos: Pécs régi vízvezeték rendszereinek története. In: Baranyai Helytörténetírás. 1974–1975. Pécs, 1976. 129–187.
- GOSZTONYI 1942 GOSZTONYI Gyula: A barokk Pécs. *Sorsunk*, 1942/4. 293–303.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1864 Pécs szab. kir. város utczái- házszámai- és háztulajdonosainak névjegyzéke. 1864. Pécs, 1864.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1877 Pécs sz. kir. város utczái-, házszámai- és háztulajdonosainak névjegyzéke. 1877-ik évben. Összeáll. LUKRITS Ignácz. Pécs, 1877.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1887 Szabad kir. Pécs város házszámainak sorozata. [Összeáll. NÉMETH Béla. Pécsen, 1887.]
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1896 Jegyzéke Pécs szab. kir. város és határában levő épületeknek. Összeáll. PUSKÁS Andor. Pécs, 1896.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1901 Jegyzéke Pécs szab. kir. város és határában levő épületeknek. Összeáll. PUSKÁS Andor. Pécs, 1901.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1904 Jegyzéke Pécs szab. kir. város és határában levő épületeknek. Összeáll. PUSKÁS Andor. Pécs, 1904.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK 1928 Pécs szabad királyi város beltelkeinek és ucca jelleggel bíró kültelkeinek házszámjegyzéke 1928 március havi telekkönyvi állapottal. Összeáll. FARKAS János. Pécs, 1928.
- HOFMANNSEGG 1887 Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Németből fordította és bevezette BERKESZI István. Budapest, 1887.
- HOFMANNSEGG 1988 Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Németből fordította és bevezette BERKESZI István. Budapest, 1887. Reprint: Pécs, 1988.
- ISMERTETŐ 1934 Pécs-baranyai ismertető. 1934. Szerk. KALOTAI László. Pécs, 1934. 307.
- KMKA 1940 Keresztény magyar közéleti almanach. 1. kötet A–L. Budapest, 1940. 310., 567.
- KOLTA 1957 KOLTA János: Pécsi Kalauz. Pécs, 1957.

- MADAS 1972 MADAS József: Pécs belváros hajdanivízvezeték-rendszeréről. (Ismerd meg Baranyát.) = *Baranyai Művelődés*, 1972. június, 108–113.
- MADAS 1978 MADAS József: Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény. Pécs, 1978. 206–207.
- MENDÖL 2010 MENDÖL Zsuzsanna: Janus Pannonius utca 4. In: PL 2010. I. 349.
- NAGY-FETTER 1977 NAGY Lajos – FETTER Antal: Régi magánkutak Pécsen. In: *Baranyai Helytörténetírás* 1977. 325–396.
- NAGY I. G. 2010 NAGY Imre Gábor: Janus Pannonius utca. In: PL 2010. I. 348.
- NAGY I. G. 2010 NAGY Imre Gábor: Kardos Kálmán. In: PL 2010. I. 379.
- ÖRSI 1990 ÖRSI Károly: A magyar történeti kertek jegyzéke. [Budapest, 1990.]
- PETROVICH 1969 PETROVICH Ede: Pécs utcái és házai 1687-ben. In: *Baranyai Helytörténetírás* 1969. 193–217. 1 t.
- PF 1893 Boldogult Sláby lakása. = *Pécsi Figyelő*, 1893. szeptember 2.
- PL 2010 Pécs Lexikon. Főszerk. ROMVÁRY Ferenc. I. kötet A–M. II. kötet N–Zs. Pécs, 2010.
- SCHMELCZER-POHÁNKA 2012 SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: A pécsi püspöki könyvtár története (1774–1945). Pécs, 2012. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 10.)
- SONKOLY 1996 SONKOLY Károly: Műemléki kutatások az OMF pécsi kirendeltségén. = *Magyar Műemlékvédelem*, 1996/10. 215–230.
- SONKOLY 2000 SONKOLY Károly: Barokk díszkertek Pécsen. = *Pécsi Szemle*, 2000. nyár. 22–41.
- SZENKIRÁLYI 1912a [SZENTKIRÁLYI István]: Pécsi káptalani házak IV. Dr. Szilvek Lajos kanonok lakása. Kardos Kálmán u. 4. sz. = *Dunántúl*, 1912. május 4. 3–4.
- SZENKIRÁLYI 1912b [SZENTKIRÁLYI István]: Pécsi káptalani házak V. (Szilvek Lajos dr. kanonok háza). = *Dunántúl*, 1912. június 9. 4.
- SZENKIRÁLYI 1937 SZENTKIRÁLYI István: Egy pécsi ház története. A Kardos Kálmán utca 4. számú ház egykori tulajdonosai. = *Dunántúl*, 1937. december 25. 29–30.

Hungarika-kutatás a Klimo Könyvtárban

A Szepesy-katalógus magyar nyelvű nyomtatványai*

A pécsi püspöki könyvtár történetéről, állományáról, annak egy-egy kiemelkedőbb munkájáról már szép számmal jelentek meg tanulmányok, konferenciakötetek¹, és időközben egy nagyszabású monográfia is született.² Az eddigi kutatások azonban nem igazán tértek ki a bibliotéka magyar vonatkozású nyomtatványainak feltárására és bővebb ismertetésére.

A mai Klimo-gyűjtemény hungarika kiadványainak száma egyáltalán nem elhanyagolható, így mindenképpen hasznos célkitűzés az állomány ilyenfajta kiemelése és elemzése. Hosszabb távú feladatommak számom tehát, hogy 1774-től, a könyvtár alapításától/megnyitásától kezdve összegyűjtöm a katalógusok, a kölcsönzési mutatók és egyéb indexek (pl. könyv- és hagyatéki jegyzékek) segítségével a magyar nyomtatványokat, valamint végigkísérem azok változásait (hiányok, eltűnések, könyvbeszerzések stb.), hogy végül aztán a mai állomány anyagából egy hungarikajegyzéket adhassak az érdeklődők kezébe.

Hungarikáknak tekintjük a történelmi Magyarország területén bármely nyelven megjelent kiadványokat, a külföldön egészben vagy részben magyar nyelven kiadott munkákat, valamint tartalmukban magyar, illetve magyarországi vonatkozású kiadványokat.³ Láthatjuk, hogy a Klimo-állomány teljes hungarika anyagának feltérképezése nem egyszerű feladat. A három fő szempont közül így egyelőre csak egygyel, a kizárólag magyar nyelvű kiadványokkal foglalkozom.

2010-ben, Klimó György születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencián már lehetőségem nyílt a Koller József (1745–1832) könyvtáros által, 1779-re elkészített, a nyilvános bibliotéka első, akkori teljes állományát feltáró mutatójában, az ún. Koller-katalógusban⁴ fellelhető magyar nyelvű nyomtatványokról előadást tartani, amelyről egy tanulmány is született.⁵ A Koller-mutató

* A tanulmány elkészítése a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosító számú, „A SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú fenntarthatóságának megalapozásába a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című projekt keretében valósult meg.

¹ CSÓKA–JAKSA 2001, POHÁNKA 2007, POHÁNKA–SZILÁGYI 2011.

² SCHMELCZER–POHÁNKA 2012

³ SZABÓ 1879, SZABÓ 1885, SZABÓ–HELLENBRANDT 1896, SZABÓ–HELLENBRANDT 1898. és mnb.oszk.hu (2014. 01. 30.)

⁴ PEK TGYO It. QQ.I.14 = Ms 56

⁵ SZILÁGYI 2011

szerint a püspöki könyvtár 1777/1779⁶ és 1835 közötti időszakában, vagyis az index használata idején a magyar nyelvű kiadványok száma körülbelül 200 mű volt.⁷ Az intézmény megnyitásának idején kicsivel több mint 100 magyar nyelvű nyomtatvány kapott helyet a püspöki könyvtárban, 1835-re a Koller-katalógus szerint ez a szám megduplázódott. Az ország első nyilvános főpapi könyvtárait (Kalocsa, Eger) – Batthyány Ignác erdélyi püspök egyedi gyűjtését leszámítva Gyulafehérváron – a régi, magyar nyelvű nyomtatványok száma már a 18. század végén meghaladta a kétszázat.⁸

A tanulmány kitér arra, hogy Klimó György pécsi püspök saját könyveiről készült, évszám nélküli hagyatéki leltárában, azaz az *Inventariumban*⁹ felbukkanó 73 db magyar nyelvű munka átkerült a Koller-mutatóba, kivéve két kiadványt. Időközben új eredmény látott napvilágot: az *Inventariumban* feltüntetett összes mű megtalálható a katalógusban. A két mutató között azonban eltérések figyelhetők meg; a Koller-féle index két bejegyzésének kiadási évszámai nem egyeznek az *Inventarium* (helyesen feltüntetett) adataival, egy nyomtatvány esetében pedig az *Inventarium* bibliográfiai adatai pontatlanok. Azaz ezek alapján (továbbra is) feltételezhetjük, hogy Koller József nem a hagyatéki leltár szerint készítette a katalógusát, hanem kizárólag a nyilvános könyvtárba átkerült kötetek alapján dolgozott. Szintén újdonságként tisztázandó, hogy az első ismert, 1808–1818-as kölcsönzési naplóban¹⁰ feltüntetett összes magyar nyelvű munka egyezést mutat a Koller-féle mutatóban fellelhető magyar nyelvű kötetekkel. A tanulmány azt állítja, hogy egy szöveg, a „Krisztus kinszenvedésének históriája” című bejegyzés nem található meg a Koller-féle katalógusban. Időközben megállapításra került, hogy ez a nyomtatvány Torkos András *Új zengedező mennyei kar...* című művével együtt jelent meg „egynéhány Imádságokkal együtt”, Klimó György ex librisével ellátva.¹¹ A következő nagyobb indexből, a Vizer Ádám kanonok és könyvtárőr 1801-es, 81 db magyar nyelvű munkát tartalmazó jegyzékéből¹² azonban 39 db 18. századi temetési és gyászbeszéd szövege már nem került bele a nagy indexbe.¹³ Ezek alapján tehát összegezhető, hogy a későbbiekben nem minden magyar nyelvű nyomtatvány volt bevezetve a Koller-mutató-

⁶ A katalógust valószínűleg 1777 végén vagy 1778 elején kezdte el írni Koller József. In: SCHMELCZER–POHÁNKA 2012. 98.

⁷ Újbóli átszámolással a Koller-katalógusban – az első és későbbi bejegyzésekkel együtt – összesen 193 művet számoltam 217 kötetben. vö. POHÁNKA–SZILÁGYI 2011.109. A számadat pontos megállapítása nem kis nehézséget okozott, mert az index gyakran tünteti fel ugyanazt a művet rövidítve többször is, gyakran jelzet nélkül, külön bejegyzésként, más címmel. Pl.: „Förtő mellett lévő Boldog Aszszony tettei.” és „Titkos értelmű Róza.” vö. RMK. I. 1518.

⁸ vö. ANTALÓCZI 1989, BOROS 1989, VARJÚ 1899.

⁹ PEK TGYO It. Ms 1489

¹⁰ PEK TGYO It. Ms 999

¹¹ vö. PETRIK VII. 534.

¹² PEK TGYO It. Ms 1193

¹³ SZILÁGYI 2011. 108–115.

ba, annak pontos vezetésére nem fordítottak nagyobb figyelmet, így érdemes megvizsgálnunk a többi indexet is.

Jelen tanulmányomban a pécsi Klimó Könyvtárban található következő nagyobb, de még a Koller-mutató használatával egy időben (1833-ban és 1834-ben) összeírt jegyzéket¹⁴ vizsgálom. A Szepesy Ignác (1. kép) pécsi püspöksége ideje alatt (1828–1838) lejegyzett fólióméretű katalógus hat kötetből áll, az első három rész szerzői betűrendben hozza a feltüntetett műveket, a másik három darab egy tárgyszavas jegyzék. (2. kép) Schmelcz-Pohánka Éva monográfiájából tudjuk, hogy az első három kötetet Vojdás János könyvtárfelügyelő munkája jelzi, de Gradwohl Eduárd segédkönyvtáros és Szabó József könyvtári szolga is nagy segítséget nyújtott az összeírásban. A három tematikus mutatót pedig Gradwohl Eduárd segítségével, Vojdás 1835-ös halála miatt, már Virág Mihály könyvtári felügyelő fejezte be.¹⁵

1. kép – báró Négyessy Szepesy Ignác pécsi püspök

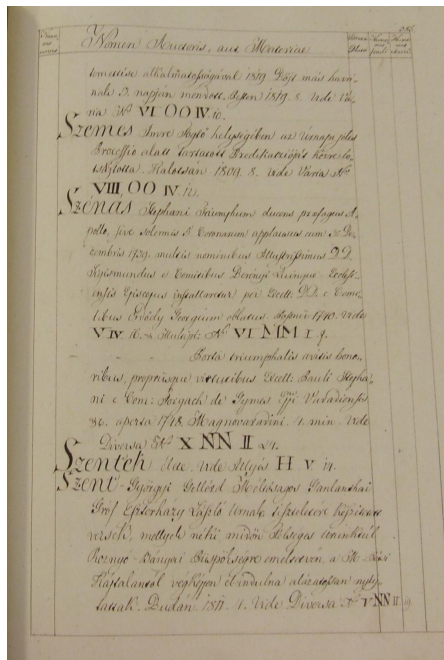
Dolgozatomban most csak az első három betűrendes mutatót vettem górcső alá; azt vizsgáltam, hogy ezen kötetek lejegyzésének idején, azaz 1833 és 1834 közötti időszakban milyen számban, mely magyar nyelvű munkák képviseltették magukat, és hogy milyen eltérések, változások mutathatók ki a Koller-féle mutatóhoz képest, amelyet ezzel egy időben (1835-ig) még folyamatosan vezettek. (3. kép)

¹⁴ PEK TGYO It. Sz.R.I.1–2–3 = Ms 174, PEK TGYO Kt. Sz.R.I.4–5–6 = Ms 175.

¹⁵ SCHMELCZER–POHÁNKA 2012. 56–57. 115.

2. kép – A Szepeszy-katalógus címlapja

3. kép – A Szepeszy-katalógus

Hogy miért volt két katalógus egy időben? A Koller-mutató nem minden újonnan szerzett könyv adatait tünteti fel, a Szepeszy-katalógus pedig nem az akkori teljes állomány köteteiről ad tájékoztatást, csupán a biblíotéka két szélső termében (az Arany- és a Hártyateremben) lévő könyvek listáját tartalmazza. 1832-ben a könyvtár állománya átköltözött a mai Szepeszy úti épületbe, és így új könyvtártermek kialakításával és egy, a Szepeszy Ignác által meghatározott Norma alapján rendezték be a könyvtár könyveit a katalogizáláshoz szükséges cédulák használatával. „Szepeszy Ignác tervei közt szerepelt a Bibliotheca Szepeszyana, azaz a Szepeszy könyvtár felállítása, így saját könyvgyűjteményének elhelyezése mintegy „könyvtár a könyvtárban”, a Klimó Könyvtáron belül kapott helyet. (...) Az új elrendezés lehetővé tette, hogy a könyvtáráépület középső díszterme adja meg a helyszínt a püspök magánbiblíotekájának. (...) A középső terembe elhelyezett köteteket kisebb alakú cédulákra íratta le Szepeszy, ám ezek később nem kerültek bele a kéziratos, betűrendes katalógusokba. Valószínű azért nem, mert a terem polcait folyamatosan töltötték fel. (...) A katalóguskötet megjegyzése alapján tudjuk, hogy ezekbe kizárólag a klimói és utódai által összerendezett, fehér és sárga cédulával ellátott kötetek kerültek bele.”¹⁶ Tehát nem tudjuk az akkori egész könyvtári állomány magyar nyelvű nyomtatványainak számát

¹⁶ SCHMELCZER–POHÁNKA 2012.102. 114–115.

pontosan rekonstruálni, de a két katalógus összehasonlításával új eredményekhez juthatunk.

A Szepesy-féle három jegyzékben a felsorolások között nincsenek betoldások, pótlások, átirások, kivéve az első és a második katalógus végén található pár jegyzékes kiegészítést, ám még ezzel is jóval könnyebb az áttekinthetősége, mint a Koller József-mutatatóé. Az index szerzői betűrendben tartalmazza a műveket, a teljes, gyakran egész oldalt elfoglaló cím lejegyzésével, pontosan, ahogy azt az egyes könyvek címlapján is feltüntették. Majd a kiadási helyet, dátumot, a kötet-számot, valamint gyakran a könyv méretét (pl. „fol.”) is. A lap jobb oldalán pedig a könyvek jelzeteit láthatjuk, amelyek nagyrészt a mai helyrajzi számmal egyeznek meg.

A Koller József- és a Szepesy-katalógus összevetése a magyar nyelvű munkák tekintetében mindenképpen hasznosnak bizonyulhat. Míg a Koller-katalógus 5050 művet sorol fel 7520 kötetben, amelyből közel 200 db a magyar nyelvű nyomtatvány,¹⁷ addig az 1833–34-es háromkötetes mutatóban a 8688 tétel közül¹⁸ már 392 db magyar nyelvű kiadványt számolhatunk 350 kötetben, amellyel – még ha hozzászámoljuk a Koller-katalógusból kimaradt, a Vizer jegyzékben feltüntetett 39 magyar nyelvű művet is – dupla arányú növekedést láthatunk, még ha abban csak a két szélső terem munkáit találjuk is.

A Szepesy-katalógus sajnos nem mindig vonultat fel pontos bejegyzéseket: a magyar nyelvű nyomtatványok esetében jó néhány dupla beírást találunk (pl. „Egyed Antal: Ovidius Keservei...” című tétel az első kötetben, illetve „Ovidius Keservei, fordította Egyed Antal...” az O betűnél, vagy a *Nap után forgó virág, vagyis minden féle nyavalya ellen való orvosság* című munkánál az N és F betűnél egyaránt – mindezt a *vide*, azaz a lásd szó feltüntetése nélkül), ami így az adatfelvételt is megnehezíti. Előfordulnak elírások is: Pápai Páriz Imre munkájaként olvashatjuk az eredetileg Pápai Páriz Ferenc által írt művet, a *Pax corporist* (4. kép). A *Cyrus nyúgodalma. Avagy Cyrusnak története és élete (...)* című nyomtatványnál a lejegyző 1774-es dátummal Pápai Párizra hivatkozik, ahol nem találjuk, valószínűleg azért, mert Jacques Perneti 1778-ban kiadott művéről van szó¹⁹, ám Pernetinél sincs bejegyezve a kiadvány. Lisznyai krónikája három helyen (cím-nél, szerzőnél, műfajnál) is be van jegyezve. Sok a pontatlanság; gyakran hiányzik a nyomtatási év és hely is; pl. Antal János vagy Georg Illés munkáinál teljesen elmaradnak a kiadási adatok lejegyzései.

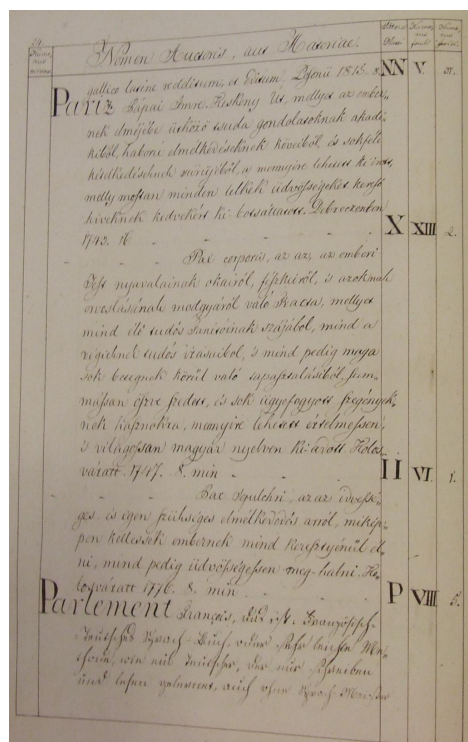
A még 1835-ig vezetett Koller József-mutató magyar nyelvű bejegyzései közül 142 tétel fellelhető az 1833/34-es katalógusban is; mindkettőben felbukkan 12 magyar nyelvű bibliakiadás, pl. az 1626-os kiadású Káldi György-biblia vagy Károlyi Gáspár 1608-ban napvilágot látott szentírása. Szintén mindkét mutató-

¹⁷ SZILÁGYI 2011. 116.

¹⁸ SCHMELCZER-PÓHÁNKÁ 2012. 57.

¹⁹ PETRIK I. 481.

ban megtalálhatjuk Heltai Gáspár 1575-ös, Lisznyai Kovács Pál 1692-es, Pethő Gergely 1729-es történeti munkáit, vagy épp Anonymus krónikájának első fordítását Lethenyi Jánostól, 1790-ből. Szent Ágoston elmélkedései, Pázmány Péter négy teológiai munkája, Esterházy Pál *Mennyei Koronája* is a két mutató bejegyzései között szerepel, csakúgy mint Dombi Sámuel (*Bába mesterség* (...), Pozsony, 1772), Gömöri Dávid (*A pestisről való orvosi tanácslás* (...), Győr, 1739) és Pápai Páriz Ferenc (*Pax corporis* (...) Kolozsvár, 1747) orvostani írásai. Jogi művek közül a kolozsvári, 1571-es *Magyar és Erdély országnak Törvény könyvét*, illetve az 1779-es *Erdély országnak három könyvre osztatott törvényes könyvét* is tartalmazza mindkét katalógus. Bozóky Mihály 1760-as katolikus énekeskönyve és Torkos József *Új zengedező mennyei kar* (...) című munkái is be vannak jegyezve mindkét helyen. Szépirodalmak közül Dugonics András *Ulissese*, Molnár János 1760-ban kiadott munkája *A régi jeles épületekről* (...) is a katalógusok részei. Szép számmal akadnak szövegek Szent István dicsőítéséről is (Budai Isaurus, Szluha György, Tóth József tolmácsolásában), de a katalógusokban a fák neveltetéséről, a pásztorok tanításáról vagy épp a juhtartásról szóló könyvek bibliográfiai adatait is megellehetjük.

4. kép – Pápai Páriz Ferenc művei a Szepeszy-katalógusban

A mindkét helyen feltüntetett magyar nyelvű nyomtatványokat megvizsgálva további pontatlanságokat fedezhetünk fel a Szepesy-féle mutatóban a kiadói évszámokat tekintve:

SZERZŐ, CÍM, KIADÁS	KOLLER-KATALÓGUS	SZEPESY-KATALÓGUS	PETRIK-SZÁM/RMK
Jaksits Salamon: <i>Házi keresztény katholika iskola, az az Olly isteni tudomá- mány, melly által a keresztény katholikusok az egy igaz idvözítő keresz- tény katholika szent hitnek ágazataira ... oktattatnak.</i> Szeged, 1825.	Szeged, 1825.	Szeged, 1823.	
Nagy Ferenc: <i>Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei...</i> Eger, 1767.	Eger, 1767.	Eger 1769.	Petrik II. 823.
Pázmány Péter: <i>Hodegus. Igazsággra- vezérlő kalauz.</i> Nagy-Szombatban, 1766.	Nagyszombat, 1766.	Nagyszombat 1767.	Petrik III. 60.
Szép János: <i>Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtege- tett tudománya.</i> Szerdahelyi György nyomdoki után írta Szép János. Budán, 1794.	Budán, 1794.	Budán, 1894.	Petrik III. 527.

A Koller-katalógus 51 kiadványa nem került bele a háromkötetes jegyzékbe. Az 51 nyomtatvány közül Simon Máté az 1808-ban összeállított hiánykatalógusában²⁰ már nyolc magyar nyelvű nyomtatványt tüntetett fel mint a könyvtár akkori hiányzó darabjai:

²⁰ PEK TGYO It. Ms 1021, PEK TGYO Kt. Ms 1023.

SZERZŐ	CÍM, KIADÁS	PETRIK-SZÁM
Ambrosius S.	<i>Egy régi bölts levél, melyet ... Valentiniánus tsászárhoz irt Sz. Ambrus püspök ... (Acmed Olay Bég). [s. t.] 1788.</i>	Petrik V. 28.
Gyöngyösi István	<i>Márésal társalkodó Murányi Venus, Buda, 1729.</i>	
Kónyi János	<i>Díszes erkölcsre tanító beszédek melyeket nagyobb részszerint Marmontel írásából öszveszedetvén magyarra fordított. Pest, 1775</i>	Petrik II. 679.
Kónyi János	<i>Magyar hadi roman, avagy gróf Zrinyi Miklósnek Sziget várában tett vitéz dolgai. Pesten, 1779.</i>	Petrik II. 442.
Kovács János	<i>A magyar krónikának rövideden le-rajzolt sommája, melynek ... Pozsony, 1742.</i>	Petrik II. 469.
Molnár János	<i>Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló predikátiók. Pozsony, Kassa, 1777.</i>	Petrik II. 774.
Simai Kristóf	<i>Mesterséges ravaszág. Vígágos játék, mely a mulatságokban gyönyörködőknek kedvéért szereztetett és kibocsáttatott. Pest, 1775.</i>	Petrik III. 382.
[Ujfalusi Judit]	<i>Makula nélkül való tükör. Melly az üdvözítő Jesus Kristusnak és szent Szülőinek életét, úgy keserves kínszenvedését és halálát adgya elé. Nagyszombat, 1772</i>	

Ezek közül Gyöngyösi és Kónyi műve Kimo György saját tulajdonát képezték. A nyolc köteten kívül a Szepesy-katalógusba többek között szintén nem kerültek bejegyzésre az alábbi, akkoriban igen népszerűnek számító olvasmányok sem:

SZERZŐ	CÍM, KIADÁS	PETRIK-SZÁM
Lucanus	<i>Lukánus első könyve. (Ford.: Bessenyei György.) Pozsony, 1776.</i>	Petrik II. 622.
Gvadányi József	<i>Rontó Pálnak, egy magyar lovas köz-katonának és gróf Benyovszky Móritznak... Pozsony, Komárom, 1793.</i>	Petrik I. 953.
Gyöngyösi István	<i>Porából meg-éledett Phoenix, avagy a nehaj Gyerő Monostori Kemény Janos... Sopron, 1748</i>	Petrik II. 8.
Pázmány Péter	<i>Hodegus. Igazsagra Vezelő Kalauz... Pozsony, 1637.</i>	RMK I. 673.
Péczei József	<i>Haszonnal mulattató mesék. Melyeket rész-szerint Ésopushól vett, rész-szerint maga tsinált, s az olvasásban gyönyörködő ifjaknak kedvéért könnyen érthető versekbe foglalt. Győr, 1788.</i>	Petrik III. 63.

A kor két híres többnyelvű szójegyzékeit, a Szenci Molnár Albert- és a Pápai Páriz Ferenc-féle szótárakat; ez utóbbit két kiadásban, az 1708-as és az 1767-es nyomtatású, szógyűjteményeket – amelyek még szintén Klimó György tulajdonát képezték az *Inventarium* listája alapján – ismételten nem találjuk a jegyzékben.²¹ Emellett azok a művek, amelyek a Koller-katalógusba jelzet nélkül lettek bejegyezve, ugyancsak nincsenek feltüntetve a három kötetben. Ezek többnyire a bibliai história és elmélkedés műfajába tartozó nyomtatványok:

SZERZŐ	CÍM, KIADÁS	PETRIK-SZÁM
Bod Péter	<i>Az isten vitézkedő anyaszent-egyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva... Basel, 1760.</i>	Petrik I. 307
Francke, August Hermann	<i>Szent Írás szerint való életnek regulai, melyekbe leiratik, miképpen kellessék mind a társaságba... Halla, 1711.</i>	RMK I. 1784
Hübners, Johann	<i>Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, a melyeket az o és uj tetamentomi szent írásokból... ford. Fodor Pál, Basel, 1754.</i>	
Gerhard, Johann	<i>Liliomok völgye. Az az ötven szent elmélkedések... Gerhard János után fordította Inczedy József. [Nagyszeben], 1745.</i>	
Kortholt, Christian	<i>Kortholt, Christian sulyos papi-terhe, melly most némettől magyar nyelvre fordíttatott és ki-vált ' magyar országi evangelicus prédikátorok kedvéért ki-botsáttatott Wasonyi Martony által. Jena, 1726.</i>	Petrik II. 452.
Losontzi István	<i>A szent historiának summája, mellyben az Isten... Pozsony, 1771</i>	Petrik II. 609.
Volf Ábrahám – Rogallen Friderik	<i>Volf Ábrahámnak és Rogallen Frideriknek atyafiságos serkengetése a tanítókhoz. Jena, 1736.</i>	Petrik III. 805.

²¹ Az előző katalógusokról írott tanulmányomban tévesen azt állítottam, hogy a Pápai-szótárak szerepelnek a Szepesi katalógusban is. vö. SZILÁGYI 2011. 112.

Habár a Koller-mutató előzéklapján olvasható, 1835-ös, Gradwohl Eduárdtól származó pár soros bejegyzés szerint a Klimó Könyvtár állományából ezidőtájt már közel 400 kötet hiányzik, amelyek között minden bizonnyal magyar nyelvű nyomtatványok is akadtak, nem feltétlenül kell ezeket az általam felsorolt kiadásokat a könyvtár akkori elveszett példányainak tekinteni.²² Sokkal inkább népszerű olvasmányoknak, amelyek gyakori használatban voltak, és/vagy esetlegesen olyan műveknek, amelyek nem a bibliotéka két szélső termében kaptak helyet. Ezt támasztja alá az is, hogy a már említett 1808–1818 között vezetett kölcsönzési mutatóban még gyakori tételként szerepel Szenci Molnár Albert szótára vagy épp Pázmány Péter *Hodegusa*, négy kiadvány pedig a mai napig fellelhető állományunkban:

SZERZŐ	CÍM, KIADÁS	PETRIK-RMK-SZÁM
Ambrosius S.	<i>Egy régi bölts levél, melyet ... Valentiniánus tsászárhoz irt Sz. Ambrus püspök ... (Acmed Olay Bég). [s. t.] 1788.</i>	Petrik V. 28.
Bonaventura	<i>Meg-dicsőítetett poenitentia tartás- nak eleven példája Seraphicus Sz. Ferentz atyának szentséges élete... Pozsony, 1722</i>	Petrik I. 318.
Francke, August Hermann	<i>Szent Irás szerint való életnek regulai, mellyekbe le iratik, miképpen kellessék mind a társaságba... Halla, 1711.</i>	RMK I. 1784
Gotti, Vincenti	<i>Az igaz utnak meg-választása a külömböző vallású keresztények között... Eger, 1757.</i>	Petrik I. 920.

Érdeemes megnéznünk, hogy (a könyvtár átköltözésével és új berendezésével) a magyar nyelvű nyomtatványok milyen új helyrajzi számot kaptak, azaz melyik terembe, melyik polcra kerültek. A Szepesy-katalógusba bejegyzett 392 db magyar nyelvű munka közül csupán 67 mű (87 kötetben) lett elhelyezve az Aranyteremben, nagyjából egyenlő polceloszlással, azaz nem törekedtek a magyar nyelvű munkák külön kiválogatására, elhelyezésére. Az aranytermi polcok betűjeles jelzése az A–T betűig tart, az utolsó öt polc (U–Z) helyhiány miatt a Hártya-teremben kapott helyet. Ezen az öt polcon lévő magyar nyelvű nyomtatványok száma (a katalógusban) pedig 57 mű (59 kötetben). Azaz a „teljes” Aranyterem-

²² „Bizonyosan voltak elveszett kötetek is, de továbbra is számolni kellett a kintlevőségekkel.” In: SCHMELCZER-POHÁNKA 2012. 89.

be elhelyezett magyar nyelvű munkák száma a Szepesy-katalógus elkészítése idején csekély számúnak mondható: a teljes magyar nyelvű anyag csupán 1/3-a.

A maradék 268 db mű (204 kötetben) a Hártyateremben kapott helyet a következő polceloszlással; a terem ablak felőli részébe mindösszesen nyolc magyar nyelvű nyomtatványt találunk a Szepesy-katalógus bejegyzése szerint:

- AA-GG : összesen 8 mű 8 kötetben (ebből az AA, BB, és FF polcokra nem kerültek magyar nyelvű kötetek)
- HH-LL: 35 mű 31 kötetben
- MM-OO: 164 mű 120 kötetben (!)
- PP-QQ: 61 mű 45 kötetben

Láthatjuk, hogy a Szepesy-katalógusba bejegyzett magyar nyelvű nyomtatványok közel fele csak három polcra (azon belül is főleg az MM.I, az NN.II. és az OO.II. illetve IV. polcra) lett feltöltve. Ezek a kötetek kolligátumok: főként temetési- és gyászbeszéd (pl. Egyed Antal: *A jó keresztény. Mellyel ... Hiemer János urat ... az ő végső halotti pompás tiszteltetésének alkalmatosságával megdicsérte ...*), halotti megemlékezések (pl. Bíró György: *Halotti versek, mellyeket ...*) vagy búcsúénekek. De egyéb ünnepi köszöntők (Nagy méltóságú Klobusitzki Klobusitzky Péter kalotsai és bátsi eggyesült megyék érsekének ditső székebe lett által kelésekor ...), egyházi beszéd (pl. Kalló Antal: *Közönséges keresztény tudomány. Mellyet a Római Katekizmusnak értelme szerént közönséges beszéddel háromszáz rövid kérdésekre és feleletekre ...*) vagy Padányi Bíró Márton beszédei (pl. *Comitia az-az Országgyűlése, mellyen Magyar-Országban, mint egy titkos Jerusalemben békeesség és igazság hirdettetik ...*) is fellelhetők ezen jelzetek között.

Érdekes, hogy a magyar nyelvű szépirodalmak is egy helyen, a PP polcon kaptak helyet: Zrínyi Miklósnak és Báróczi Sándornak minden munkái Kazinczy Ferenc kiadásában, Virág Benedek *Magyar századok* című műve, Vitkovics Mihály meséi, Baróti Szabó Dávid költeményes munkái vagy *A kolozsvári könyvező szűznek históriája*. További két életrajz, Cornelius Nepos hadvezéréről és Báthori Somlyai István életéről szóló írások, valamint grammatikai művek és a katekizmusok is itt találhatóak. Eszerint tényleg elmondható, hogy a polcokat folyamatosan töltötték fel, rendszerezve, kiválogatva, egyfajta szisztéma szerint.

A Koller-mutatóba be nem jegyzett, a Szepesy-katalógusban azonban már fellelhető egyéb műfajú, magyar nyelvű nyomtatványok között találjuk még pl. Szenci Molnár Albert két művét: a zsolnárfordításait, és a *Postilla Sculteticáját*, Budai Esias históriáját, Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediáját*, és számos szépirodalmi művet. A kor népszerű, használt dokumentumai, mint pl. Dombi Sámuel, Gömöri Dávid és Pápai Páriz Ferenc (már említett) orvostudományi munkái, egy Károlyi-biblia, Torkos Új zengedező mennyei kar (...) című alkotása vagy Pázmány Péter *Az mostan támat* (...) című művei használatban voltak,²³ így csak később, szintén a Hártyaterembe lettek elhelyezve. Egy 16. századi, magyar

²³ vö. Ms 999

nyelvű nyomtatvány is újdonság a Koller-katalógushoz képest: Telegdi Miklós *Az evangéliomoknak, melyeket vasarnapokon es egyéb innepeken esztendő által* (...) című munka. Szép számú (22 db) pécsi kiadású mű is felbukkan a katalógus bejegyzései között, pl.: Czompó István Szepesy Ignácról írt üdvözlője, Juranits Antal halotti beszéde Kajdacs Antalhoz, Lethenyi János *Apophtegmatája* vagy Simonovits Mihály Esterházy Pál pécsi püspök halálakor mondott beszéde. A katalógusba bejegyzett, legfrissebb kiadású munkák között két 1832-es nyomtatvány is helyet kapott: egy pécsi és egy pesti nyomtatvány, azaz igyekeztek a legújabb kiadású könyveket is elhelyezni az állományban.

A püspöki könyvtár megnyitásának idején (1774-ig) összegyűjtött magyar nyelvű munkák számát az első, akkori teljes állományt összeíró jegyzékből, az ún. Koller-katalógusból rekonstruálni tudjuk: ebből jól látszik, hogy a szám alig haladta meg a száz tételt. Az 1835-ig vezetett katalógusra a későbbiekben már nem fordítottak akkora gondot és odafigyelést, így nem minden könyv került bejegyzésre, ám a magyar nyelvű nyomtatványok száma a katalógusban ez időben már közel kétszáz volt. 1833/34-ben, a könyvtár új helyre költözésével Szepesy Ignác püspök elrendelte az új termekbe (ám egyelőre csak az Arany- és Hártyaterembe) elhelyezendő könyvek összeírását egy több kötetes katalógusban. Ennek segítségével szintén kaphatunk egy kis betekintést a könyvtár akkori állományának magyar nyelvű munkáiról: az ezekben fellelhető magyar nyelvű nyomtatványok száma már csaknem négyszáz művet mutat. Ám mivel ez a három kötetes jegyzék csak a bibliotéka két szélső termeinek könyveiről ad tájékoztatást, ez a szám még nagyobbnak mondható. Ha ehhez még hozzávesszük Gradwohl Eduárd feljegyzését 1835-ből, mely szerint ekkorra már közel 400 példányt (köztük feltehetőleg magyar nyelvűeket is) nem találtak, még több kötet jöhet számításba. Az 1774-es megnyitás óta tehát ez szép számú bővülést jelez.

Ezek között több népszerű kiadvány szerepel a Simon Máté-féle hiánylistán, az összeíráskor a könyvtárban éppen fel nem lelhető példányokként (így ez nem feltétlenül eltűnéseket jelent), és a ránk maradt kölcsönzési naplóból is jól látszik, hogy a magyar nyelvű nyomtatványokat szívesen használták az olvasók.

A Szepesy-katalógusban a magyar nyelvű kiadványokhoz tartozó jelzetek alapján megállapítható, hogy a termekben a polcok feltöltése szisztematikusan történt: a magyar nyelvű kolligátumok három polcra, egymás mellé lettek elhelyezve, a szépirodalom (amelynek gyűjtése addig nem volt jellemző) is külön ki lett emelve, a könyvtár régebbi darabjai pedig nagyrészt az Aranyteremben (és annak végében, a Hártyaterem észak-nyugati sarkában) kaptak helyet.

A Szepesy-katalógus sajnos nem az akkori teljes állományról nyújt tájékoztatást, és sok pontatlanság is megfigyelhető a bejegyzések között, ám a könyvtár átköltözésével és a Koller-mutatóban nem található kötetek feltüntetésével ez a jegyzék mindenképpen hasznosnak mondható.

FORRÁSOK – RÖVIDÍTÉSEK

PEK TGYO It.	Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztálya. A Püspöki Könyvtár Irattára.
Ms 1498.	Inventarium librorum a bo. me. Excell.mo ac R.mo Domino Georgio Klimo Episcopo Quinque Ecclesiensi comparatorum, et in Bibliotheca Ecclesiae suae Cathedrali ad instar piae renumerationis vivos donata, ac Cleri primum Ecclesiae suae, tum Publicae omnium utilitati dicata collocatorum. 37, 2 fol.
QQ.I.14 = Ms 56	Index librorum Bibliothecae Episcopalis Quinque Ecclesiensis 1779. [Több kéz írása] 418 fol.
Ms 1193	Catalogus Librorum e Bibliotheca Ven[erabilis] Capituli Quinque Ecclesiensi ad Bibliothecam Ecclesiae Cathedralis, vulgo Episcopalis dicitur, translatorum anno 1801. [Vizer Ádám]
Ms 1022	Catalogus librorum, qui in Bibliotheca Episcopali desiderantur. Matthaeus Simon, Henricus Foith [Pécs, 1808.] 2 fol. és Ms 1023 = Catalogus librorum, qui in Bibliotheca Episcopali desiderantur (Jelzetekkel). Matthaeus Simon, Henricus Foith [Pécs, 1808.] 4 fol.
Ms 1023	Catalogus librorum, qui in Bibliotheca Episcopali desiderantur (Jelzetekkel). Matthaeus Simon, Henricus Foith [Pécs, 1808.] 4 fol.
Ms 999	Continuatio cathalogi. Librorum e Bibliotheca pro lectione diversis commodatorum ab Octobri Anni 1808. 5 fol.
Sz.R.I.1-2-3 = Ms 174	Catalogus alphabeticus auctorum episcopalis publicae bibliothecae Quinque-Ecclesiensis. (Studio et opera Joannis Vojdas ... ac Eduardi Gradvohl ... 1833-1834.)
Sz.R.I.4-5-6 = Ms 175	Catalogus materiarum Episcopalis Publicae Bibliothecae Quinque-Ecclesiensis. [Cop.] (Eduardus Gradvohl 1836-1838.)

IRODALOM

ANTALÓCZI 1989	ANTALÓCZI Lajos: Az egri főegyházmegyei könyvtár története 1793-1989. Eger, 1989. 23-32.
BOROS 1989	BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1989. 12.
CSÓKA-JAKSA 2001	A Klimó-könyvtár a tudományos kutatások szolgálatában. Szerk. CSÓKA-JAKSA Helga. Pécs, 2001. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 3.)
MÓRÓ 2001a	A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. rész. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 1.) Összeállította MÓRÓ Mária Anna. Budapest, 2001.
PETRIK 1888-1892	Magyarország bibliographiája. 1712-1860. I-IV. kötet. Szerk. PETRIK Géza. Budapest, 1888-1892.

- POHÁNKA 2007 „...használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára.” Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban. Konferencia a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában – 2006. szeptember 26. Szerk. POHÁNKA Éva. Pécs, 2007. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 7.)
- POHÁNKA–SZILÁGYI 2011 Klimó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. Szerk. POHÁNKA Éva – SZILÁGYI Mariann. Pécs, 2011. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 9.)
- SCHMELCZER-POHÁNKA 2012 SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: „Boldog idők! Amikor az emberi értelem, ilyen intézményekben támogatásra lel. (...) Egyik fény gyújtja a következőt.” A Pécsi Püspöki Könyvtár története (1774–1945). Pécs, 2012. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 10.)
- SZILÁGYI 2011 SZILÁGYI Mariann: Magyar nyelvű nyomtatványok nyomában a Klimó Könyvtárban. In: Klimó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. Szerk. POHÁNKA Éva – SZILÁGYI Mariann. Pécs, 2011. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 9.) 108–121.
- VARJÚ 1899 VARJÚ ELEMÉR: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. (<http://mek.oszk.hu/03200/03231/html/varju.htm>) [2013.10.13.]

F. Dárdai Ágnes tudományos munkásságának bibliográfiája*

1980

Bibliográfia a középkori egyetemes történet tanulmányozásához. Szeged, 1980. 57 p.

1983

Bibliográfiai válogatás (1968-1982) a középkori egyetemes történelem tanulmányozásához. Szeged, 1983. 123 p.

1990

Segédanyag a legújabbkori egyetemes történet tanításához (1945-1990). Szerk. FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – FISCHER Ferenc – FRANK Gábor. Pécs, 1990. (Szakmai-módszertani füzetek 8.) 231 p.

1992

Történelem. In: A standard érettségi vizsga jellemzői. A vizsgatárgyak céljai, követelményei, témái. A számonkérés formái. Szerk. BERNÁTH József – WALZ Jánosné. Pécs, 1992. 39-53.

Történelem. In: Feladatok a standard érettségi vizsgához. Szerk. BERNÁTH József – WALZ Jánosné. Pécs, 1993. 133-166.

FISCHER Ferenc: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1941-1991. A dokumentumokat válogatta, fordította, a szerkesztésben közreműködött FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes. Budapest, 1992. 389 p.

1993

FISCHER Ferenc: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1941-1991. A dokumentumokat válogatta, fordította, a szerkesztésben közreműködött FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes. 2., jav. kiadás Budapest, 1993. 399 p.

1996

FISCHER Ferenc: A megosztott világ történelmi-politikai atlasza 1941-1991. Szerk. FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes. Pécs-Budapest, 1996. 63 p.

FISCHER Ferenc: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1941-1991. A dokumentumokat válogatta, fordította,

* Lezárva: 2014. július 15-én.

- a szerkesztésben közreműködött FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes. 3., jav. kiadás Budapest, 1996. 399 p.
- Kojanitz László történelemkönyveiről. = *Üzenő – Bio-science*, 1996. december, 28–29.
- Történelemtanítás a rendszerváltás után nemcsak Magyarországon. = *Iskolakultúra*, 1996/12. 61–62.
- Történelemtankönyvek váltás közben. = *Módszertani Lapok – Történelem*, 1996/4. 12–17.

1997

- A Miasszonyunkról nevezett kalocsai szegény iskolanővérek bajai iskoláiban vezetett Krónika 1936–1948. = *Századok*, 1997/4. 1216–1221.
- Geschichtsbücher im Wandel. = *Information, Mitteilungen, Communications*, 1997/2. 91–96.
- Száray Miklós: Történelem I. A négykötetes gimnáziumi tankönyvsorozat első kötetéről. = *Köznevelés*, 1997/7. 18–19.
- Tankönyv a reformpedagógiában. = *Iskolakultúra*, 1997/3. 41–47.
- Tankönyvkutatás és -elemzés Braunschweigben: az Institut für Internationale Schulbuchforschung tevékenysége. = *Pécsi Könyv- és Infotár*, 1997/2. 4–5.
- Történelemdidaktikai koncepciók az újabb német didaktikai irodalom tükrében. In: *Történelempedagógiai füzetek* 2. Szerk. SZABOLCS Ottó. Budapest, 1997. 103–122.

1998

- A tankönyvek európai dimenziója általános iskolai történelemtankönyveink Európa képének elemzése példáján. = *Módszertani Lapok – Történelem*, 1998/4. 9–18.
- Narodowy Program Nauczania Podstawowego na Węgrzech. = *Wiadomości historyczne*, 1998/2. 79–83.
- The European Aspect of History Textbooks Used in Hungarian Primary Schools. In: *New Pedagogical Bulletin. Publications of Department on Education Faculty of Arts at Eötvös Loránd University. The First Steps*. Eds. BÁBOSIK, István – BARKÓ, Endre – SCHWARTZ, Yehuda – SZÉCHY, Éva. Budapest, 1998. 55–67.
- Weltgeschichte – Europäische Geschichte – Nationalgeschichte und deren Unterricht in einer sich globalisierenden Welt. = *Information, Mitteilungen, Communications*, 1998/1. 42–49.

1999

- „Alptraum oder eine neue Gesellschaft?” Die Bewertung der letzten 40 Jahre in den ungarischen Geschichtsbüchern. In: *Auf den Kerichthaufen der*

- Geschichte? Der Umgang mit der sozialistischen Vergangenheit. Hg. DE KEGHEL, Isabelle – MAIER, Robert. Hannover, 1999. 177–185.
- Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztüzében I. In: Történelempedagógiai füzetek 6. Szerk. SZABOLCS Ottó. Budapest, 1999. 81–95.
- Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban. = *Iskolakultúra*, 1999/4. 45–52.
- Udvardi Lázár: Emlékeim a hadifogságból (1914–1920). = *Századok*, 1999/3. 640–641.

2000

- Az összehasonlító tankönyvkutatás nemzetközi tapasztalatai. = *Educatio*, 2000/3. 498–508.
- Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztüzében II. In: Történelempedagógiai füzetek 7. Szerk. SZABOLCS Ottó. Budapest, 2000. 55–64.

2001

- FISCHER Ferenc: A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1941–1991. A dokumentumokat válogatta, fordította, a szerkesztésben közreműködött FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes. 4., kiadás Budapest, 2001. 399 p.
- A tankönyvkutatás elméleti és gyakorlati kérdései. Az európai integráció témájának összehasonlító elemzése német, osztrák, svájci és magyar történelemtankönyvekben. PhD-értekezés. Budapest, 2001.
- A térszemlélet változása a globalizáció korában és fejlesztésének lehetőségei a történelemoktatásban. In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk. FISCHER Ferenc – HEGEDÜS Katalin – MAJOROS István – VONYÓ József. Pécs, 2001. 69–74.
- Die Raumwahrnehmung in der Zeit der Globalisierung und die Möglichkeiten ihrer Entwicklung im Geschichtsunterricht. In: Historical Consciousness and History Teaching in a Globalizing Society. Eds. PELLENS, Karl et al. Frankfurt-am-Main, 2001. 239–247.
- Részletes érettségi követelmények. Történelem. [Kézirat]. Budapest, 2001.
- Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztüzében III. In: Történelempedagógiai füzetek 8. Szerk. SZABOLCS Ottó. Budapest, 2001. 127–144.
- The Space Perception in the Time of the Globalization and Possibilities of Its Development of Historical Instruction. In: Historical Consciousness and History Teaching in a Globalizing Society. Geschichtsbewusstsein und Geschichtsunterricht in einer sich globalisierenden Gesellschaft. Ed. PELLENS, Karl. Frankfurt-am-Main et al., 2001. 113–115.

2002

- A tankönyvek megítélésének minőségi paraméterei. In: Tankönyvelméleti tanácskozás 2001. Szerk. KARLOVITZ János. Budapest, 2002. 56–61.
- A tankönyvkutatás alapjai. Pécs, 2002. 156 p.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – SÁRVÁRINÉ LÓKY Gyöngyi: A történelmi készségeket vizsgáló tudásfelmérés tapasztalatai Baranya megyében. 1. = *Módszertani Lapok – Történelem*, 2002/1. 11–16.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – SÁRVÁRINÉ LÓKY Gyöngyi: A történelmi készségeket vizsgáló tudásfelmérés tapasztalatai Baranya megyében. 2. = *Módszertani Lapok – Történelem*, 2002/2. 7–19.
- Külföldi és magyar történelemtankönyvek európai integrációs képe. = *Iskolakultúra*, 2002/1. 62–73.
- Történelemdidaktika és kontroverzív történelemtanítás. In: Történelem – tanítás – módszertan. Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára. Szerk. NAGY Péter Tibor – VARGYAI Gyula. Budapest, 2002. 34–43.
- Történelemdidaktika és történelemtanítás az új évezredben. = *Módszertani Lapok – Történelem*, 2002/4. 1–16.

2003

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – POHÁNKA Éva: A Pécsi Tudományegyetem Könyvtára. In: Egyetemi Könyvtárak Magyarországon. Szerk. SZÖGI László. Budapest, 2003. 79–87.
- A történelem tanításának és tanulásának módszerei és stratégiái. Elméleti segédanyag. In: Tanári kincsestár. Történelem. Budapest, 2003. 1–21.
- ABC-könyvek mint az alfabetizáció fejlődésének történeti dokumentumai. = *Könyv és Nevelés*, 2003/4. 56–58.
- Összehasonlító tankönyvelemzés egy esettanulmány példáján. Az európai integráció német, osztrák, svájci és magyar tankönyvekben. = *Módszertani Lapok – Történelem*, 2003/3. 1–22.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – POHÁNKA Éva: University of Pécs Library. In: University Libraries in Hungary. Ed. SZÖGI, László. Budapest, 2003. 81–89.

2004

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: Abiturreform im Fach Geschichte in Ungarn: Förderung der Kompetenzen im historischen Erkenntnisprozess. In: Regionalgeschichten – Nationalgeschichten. Festschrift für Gerhard Wanner zum 65. Geburtstag. Hg. WEBER, Wolfgang. Feldkirch, 2004. 327–347.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – M. CSÁSZÁR Zsuzsa: Afrika-kép a magyar történelem- és földrajztankönyvekben. = *Iskolakultúra*, 2004/11. 69–77.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: Az új történelemérettségiről, avagy a megőrzés és megújítás egyensúlyának kísérlete. = *Új Pedagógiai Szemle*, 2004/11. 5–12.

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: Előszó az új történelem érettségéhez. = *Történelempedagógiai Füzetek*, 16. (2004) 13–40.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – AGÁRDI Péter: Informatikus könyvtáros képzés a Pécsi Tudományegyetemen. = *Knjižničarstvo*, 2004/1. 97–107.
- Rencontre de l'histoire et recontre de l'autre. L'enseignement de l'histoire comme dialogue interculturel. Colloque co-organisé par la Société Internationale pour la Didactique de l'Histoire et l'Université Mohammed V – Soussi – Faculté des Sciences de l'Éducation, Rabat Maroc, 22–25 Septembre 2004. Eds. MÉSZÁROS-CSÁSZÁR, Zsuzsa – FISCHERNÉ DÁRDAI, Ágnes. Soussi, 2004.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – MÉSZÁROSNÉ CSÁSZÁR Zsuzsanna: L'image de l'Afrique dans les manuels d'histoire et de géographie hongrois. In: Rencontre de l'histoire et recontre de l'autre. L'enseignement de l'histoire comme dialogue interculturel. Colloque co-organisé par la Société Internationale pour la Didactique de l'Histoire et l'Université Mohammed V – Soussi – Faculté des Sciences de l'Éducation, Rabat Maroc, 22–25 Septembre 2004. Eds. MÉSZÁROS-CSÁSZÁR, Zsuzsa – FISCHERNÉ DÁRDAI, Ágnes. Soussi, 2004. 73–83.

2005

- A tankönyvkutatás hazai és nemzetközi pozíciói. = *Iskolakultúra*, 2005/10. 120–127.
- A történelem érettségi vizsgafejlesztésének áttekintése (1995–2003). = *Mester és Tanítvány*, 2005. november, 82–95.
- Minőségi tankönyvek a minőségi oktatás szolgálatában. In: Tanítóképzés és háttere, idegennyelv-oktatás, környezetvédelmi, közgazdasági és műszaki kutatások az Eötvös József Főiskolán. Szerk. STEINERNÉ MOLNÁR Judit. Baja, 2005. 21–26.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: Szélgjegyzetek az új történelem érettségiről. = *Köznevelés*, 61. (2005):27. 22–23.

2006

- A történelemtanulás sajátosságai. In: Az MTA Pedagógiai Bizottság Szakmódszertani Albizottság. II. Országos Szakmódszertani Tanácskozás. Szerk. HEGEDŰS Gábor – LESKU Katalin. Kecskemét, 2006. 95–105.
- Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc a magyar és külföldi történelemtankönyvekben. In: Az 1956-os forradalom 50. évfordulójára készült poszterbemutató CD-n tárolt anyaga H.n., 2006.
- FISCHERNÉ DÁRDAI, Ágnes – KAPOSÍ József: Das neue zweistufige Abitur im Fach Geschichte in Ungarn. In: *Geschichtsunterricht international*. Hg. POPP, Susanne – ERDMANN, Elisabeth – MAIER, Robert. Hannover, 2006. 85–99.
- FISCHERNÉ DÁRDAI, Ágnes – SZABÓ, Márta: Geschichtsunterricht in den verschiedenen Stufen des ungarischen Schulwesens. In: *Geschichtsunterricht*

- international. Hg. POPP, Susanne – ERDMANN, Elisabeth – MAIER, Robert. Hannover, 2006. 101–113.
- Magyar és német történelemtankönyvek kvantitatív tankönyvanalízise az „Ókori Hellász” fejezeteiben. = *Iskolakultúra*, 2006/2. 26–32.
- Magyar történelem és földrajz tankönyvek Balkán-képe. Milyen Balkán-képet közvetítenek tankönyveink? Vannak-e előítéletek, sztereotípiák bennük, amelyek a múlt történéseiből vagy esetleg a jelen konfliktusaiból fakadnak? Ösztönzik-e a tankönyvekben szereplő szövegek, képek, térképek a tanulókat arra, hogy megértsék az itt élő népek életét, vallási-társadalmi szokásait? = *Iskolakultúra*, 2006/7–8. 179–191.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: Merre tovább történelemérettségi? Javaslatok az új történelemérettségi továbbfejlesztésére. = *Új Pedagógiai Szemle*, 2006/11. 21–35.
- Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás I. Budapest, 2006. (A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára 41.) 197 p.
- Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás II. Budapest, 2006. A Történelemtanári Továbbképzés Kiskönyvtára 42.) 205 p.

2007

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KOJANITZ László: A tankönyvek változásai az 1970-es évektől napjainkig. = *Új Pedagógiai Szemle*, 2007/1. 56–69.
- A problémaorientált történelemtanítás koncepciója. = *Új Pedagógiai Szemle*, 2007/11. 49–59.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – MÉSZÁROS-CSÁSZÁR, Zsuzsa: Das Balkanbild in ungarischen Schulbüchern für Geschichte und Geographie. In: Pulverfass, Powder Keg, Baril de Poudre? Südosteuropa im europäischen Geschichtsschulbuch. South Eastern Europe in European History Textbooks. Hg. HELMEDACH, Andreas. Hannover, 2007. 199–215.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – MÉSZÁROSNÉ CSÁSZÁR, Zsuzsanna: L'image de l'Afrique dans les manuels scolaires d'histoire et de géographie hongrois. In: Rencontre de l'histoire et rencontre de l'autre. L'enseignement de l'histoire comme dialogue interculturel. Ed. IDRISSE, Mostafa Hassani. Soussi, 2007. 141–154.
- Régi könyvek a Pécsi Klimó Püspöki Könyvtárban. = *Könyv és Nevelés*, 2007/4. 80–86.
- Régi tankönyvek a hajdani Pécsi Püspöki Könyvtárban. In: „...használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára.” Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban. Szerk. POHÁNKA Éva. Pécs, 2007. 31–47.

2008

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: A kezdet vége, avagy a történelem érettségi vizsga fejlesztésének további lépései. In: Tanulmányok az érettségiről. Hatásvizsgálat, tantárgyi vizsgák értékelése, feladatfejlesztés. Szerk. BÁNKUTI Zsuzsa – LUKÁCS Judit. Budapest, 2008. 169–186.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – KAPOSÍ József: A problémaorientált történelemtanítás és a fejlesztőfeladatok. In: Tanulmányok az érettségiről. Hatásvizsgálat, tantárgyi vizsgák értékelése, feladatfejlesztés. Szerk. BÁNKUTI Zsuzsa – LUKÁCS Judit. Budapest, 2008. 353–369.
- Szemponatok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez. In: Az iskola korszerű funkciói. Szerk. BÁBOSIK István. Budapest, 2008. 322–338.
- Történelemdidaktikai nézetek a történelem tanulásának sajátosságairól. In: Pécsi történeti katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis. Szerk. CSABAI Zoltán – DÉVÉNYI Anna – FISCHER Ferenc – HAHNER Péter – KISS Gergely Bálint – VONYÓ József. Pécs, 2008. 469–481.

2009

- Ikonológiai és ikonográfiai szempontok a tankönyvi képek megítéléséhez. In: Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére. Szerk. KOKOVI Szabina – POHÁNKA Éva. Pécs, 2009. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 8.) 95–107.
- FISCHERNÉ DÁRDAI, Ágnes – DÉVÉNYI, Anna – RUTSCH, Nóra: Methods for Evaluating Digital Materials in History Teaching. In: International Society of History Didactics Conference. Braunschweig, 2009.

2010

- Knowledge Centre and Library of the South Transdanubian Region. = *Uncommon Culture*, 2010/1–2. 120–123.
- Helyzetkép a történelemtanításról a 21. század elején. In: A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. FISCHER Ferenc – HEGEDÜS Katalin – RAB Virág. Pécs, 2010. 143–161.
- Történelemtanítás Magyarországon a XXI. század elején (Helyzetkép és perspektíva). = *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*, 2010. 1–30.

2011

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – DÉVÉNYI Anna: A történelemtudománytól a történelemtanításig: problémák, kapcsolatok, kihívások. Beszámoló a Nemzetközi Történelemdidaktikai Társaság éves konferenciájáról és közgyűléséről. = *Történelemtanítás – Online történelemdidaktikai folyóirat*, 2011/4. [1–3.]
- FISCHER-DÁRDAI, Ágnes – KOJANITZ, László: Textbooks Analysis Methods for the Longitudinal Study of Textbook Contents (Research Conclusions). In:

- Analyzing Textbooks. Methodological Issues. Eds. ERDMANN, E. – POPP, S. – SCHUMANN, J. Schwalbach, 2011. 47–66.
- A pécsi könyvtári modell születésének állomásai. In: A kultúra anatómiája, a kultúra anatómusa. Tanulmánykötet a 65 éves Agárdi Péter tiszteletére. Szerk. SIPOS Anna Magdolna – ZALAY Szabolcs – MÉSZÁROSNÉ SZENTIRÁNYI Zita. Pécs, 2011. 61–83.
- A tankönyvek európai dimenziója. In: A történelemtanári továbbképzés kis-könyvtára. A 2011. május 21-én rendezett konferencia szerkesztett előadásai. Szerk. BORSODI Csaba. Budapest, 2011. 50–68.
- A tudás értelmezése könyvtári környezetben. = *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2011/1. 12–17.
- Bibliográfiai válogatás (1968–1982) a középkori egyetemes történelem tanulmányozásához. Szerk. FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes. Közreműködött: HERNÁDI László Mihály, AMBRUS Attila József. Második, bővített, elektronikus változat. Kézirat. Szeged – Pécs, 2011. 103 p.
- Mit jelent az európai dimenzió a tankönyvekben? In: Útjelzők. Ünnepi kötet pályatársak, kollégák, tanítványok neveléstudományi tanulmányaiból a 70 esztendő Forray R. Katalin tiszteletére. Szerk. ORSÓS Anna – TRENDL Fanni. Pécs, 2011. 92–99.
- Szolgáltatásintegráció a Tudásközpontban. = *Tudomány és Műszaki Tájékoztatás*, 2011/4. 131–147.
- The Teaching of History in Hungary at the Beginning of the 21st Century. Position and Perspectives. In: Facing – Mapping – Bridging Diversity. Foundation of a European Discourse on History Education, Part 1. Eds. ERDMANN, Elisabeth – HASBERG, Wolfgang. Schwalbach, 2011. 371–401.

2012

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A hazai tankönyvkiadók digitális tananyagkínálatának feltérképezése. Fejlesztési standardok, jövőbeli tendenciák. In: Iskola a társadalmi térben és időben. III. nemzetközi tudományos konferencia = HuCER 2012 (Hungarian Conference on Educational Research). Absztraktkötet. Szerk. ANDL Helga – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia Pécs, 2012. 68.

2013

- Geschichtslehrerbildung im Bologna-System in Ungarn. In: Zur Professionalisierung von Geschichtslehrerinnen und Geschichtslehrern. Nationale und internationale Perspektiven. Hg. POPP, Susanne – SAUER, Michael – ALAVI, Bettina – DEMANTOWSKY, Marko – KENKMANN, Alfons. Göttingen, 2013. 387–398.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A hazai tankönyvkiadók digitális tananyagkínálatának feltérképezése. Fejlesztési standardok, jövőbeli

- tendenciák. In: Iskola a társadalmi térben és időben 2011–2012. II. kötet. Szerk. ANDL Helga – MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia. Pécs, 2013. 53–63.
- FISCHERNÉ DÁRDAI, Ágnes – PÁSZTOR, Andrea: University History Exhibition. In: Opuscula Musealia. Czasopismo Muzeologiczne. Szerk. Krzysztofa Stopki. Krakow, 2013. 7–10.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes: Előszó. In: MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia: A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000–2010). Különös tekintettel a történelemtan-könyvek vizsgálatára. Pécs, 2013. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 11.) 7. p.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes: Előszó. In: Perspektívák a neveléstudományban: Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból 2012. Szerk. BENEDEK Dániel – VADÁSZ Viola. Pécs, 2013. 9.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes: Fejezetek a pécsi tanárképzés történetéből. In: Tanulmányok a neveléstudomány pécsi műhelyéből. Szerk. MÉREG Martin – SOMODI Imre – VÖRÖS Katalin. Pécs, 2013. 75–76.

2014

- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes: Lectori Salutem! = *Per Aspera ad Astra*, 1. (2014):1. 10. (<http://per-aspera.pte.hu/archivum/1-szam-1.html>) [2014.06.08.]
- F. DÁRDAI Ágnes: Az Egyetemi Könyvtár mint az egyetemtörténeti kutatások műhelye. = *Per Aspera ad Astra*, 1. (2014):1. 68–81. (<http://per-aspera.pte.hu/archivum/1-szam-1.html>) [2014.06.08.]

Születésnapi köszöntő kötetet tart kezében az Olvasó, F. Dárdai Ágnes ünneplik kollégái, tanítványai, akik – az ünnepelthez hasonlóan – a könyvtár- és a történettudomány, valamint az oktatás különböző területein tevékenykednek.

A szegedi induló évek – a József Attila Tudományegyetemen elvégzett történelem–német szak, majd az Egyetemi Könyvtári munka és gimnáziumi tanárság – után Pécssett folytatódott F. Dárdai Ágnes pályája. Közép-

iskolai történelemtanáráként dolgozott, amikor óraadói meghívást kapott az egyetemről. Tanárként megszerzett tapasztalatait jól tudta kamatoztatni az egyetemi oktatásban, s egyben arra is alkalmasnak bizonyult, hogy részt vegyen a kétszintű középiskolai érettségi rendszer megújításában.

A lelkiismeretes munka, az egyre növekvő tapasztalat, a jelentős publikációs tevékenység magával hozta a szakmai szervezetekben való szerepvállalást is, így többek között a Történelemtanárok Egylete és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata is számíthatott aktivitására.

1999-ben kérte fel F. Dárdai Ágnes az egyetemi vezetés a JPTE Központi Könyvtárának igazgatói feladataira, majd az egyetemi integráció után az egész intézmény könyvtári hálózatának főigazgatója lett. Újabb és újabb szakmai kihívások találtak rá: a dinamikusan fejlődő egyetemi oktatást és kutatást segítő intézmény korszerűsítése, s ezzel az egész könyvtári koncepció újragondolása és átszervezése, majd a Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont felépülésével az új épületbe költöző könyvtárak állományának, szolgáltatásainak összehangolása.

A tanárképzés mellett a jövő könyvtáros generációjának kinevelése érdekében is sokat tett a bajai Eötvös József Főiskola Könyvtártudományi Tanszékének vezetőjeként, valamint a Pécsi Tudományegyetem Könyvtártudományi Intézetének igazgatóhelyetteseként.

Könyvtári főigazgatóként a tudományos kutatást és az egyetemi oktatást is aktívan folytatja, az ELTE-n szerzett PhD fokozatot pedagógiából, és ugyanott, a Történettudományi Doktori Iskolában habilitált. A PTE BTK Történeti Intézetében szak módszertant oktat, valamint az „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola alapító tőrzstagja.

